

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRA ARKIV OG MUSEUM.

TIDSSKRIFT FOR ØSTIFTERNES
HISTORIE OG TOPOGRAFI.

UDGIVET

AF

ØSTIFTERNES HISTORISK-TOPOGRAFISKE SELSKAB.

3DE BIND.

KJØBENHAVN.

I KOMMISSION HOS UNIVERSITETSBOGHANDLER G. E. C. GAD.

1905—1908.

TRYKT I GRÆBES BOGTRYKKERI.

—————
BILLEDERNE UDFØRTE I FR. HENDRIKSENS REPRODUKTIONSANSTALT.

INDHOLD

	Side
<i>Bobé, Louis</i> , Optegnelser af St. Petri Kirkes ældste Mindebog 1574-1674	305
<i>Cour, la, V.</i> : Af Holbæk Slots Bygningshistorie	89
<i>Grandjean, P. B.</i> : Misvæxt paa Lindersvold Bøndergods i Aaret 1698	150
— — : Arvefæsteforhold paa de Plessenske Fideikommisgodser	325
<i>Grove, Gerhard L.</i> : Anmeldelse af Bornholmske Samlinger, I	166
— — : Breve fra to Deltagere i Slaget i Øresund den 8. November 1658	574
<i>Hansen, H. F.</i> : St. Gertruds Kapel i Kjøge	138
— — : Af Maribo Klosters Historie	298
<i>Jensen, Chr. Axel</i> : Minder om Herluf Trolle og Birgitte Gøje i Helsingør Olaikirke	156
— — : Fra Løgismose	174
— — : Fra St. Nikolaj Kirke i Kjøge	341
— — : Dronning Margretes Klædning	404
— — : Om Jernkake Lovne	375, 451
— — : St. Nikolajs Lysesstage	450
<i>Larsen, Foakim</i> : Skolen i Pilealleen	377
<i>Lind, H. D.</i> : Kristian IV og hans Baadsmændsboder	177
<i>Linvald, Axel</i> : Antvorskov og Vordingborg Krongodser 1768-1774	234
<i>Mackeprang, M.</i> : Anmeldelse af Chr. Nicolaisen: Amagers Historie	218
— — : Lidt mere om «Fru Merte» og Misvæxten paa Lindersvold	222
<i>Madsen, Emil</i> : Leverancer og Leverandører til det danske Hof i 2. Halvdel af det 16. Aarhundrede	491
<i>Marquard, Emil</i> : Et gammelt Brev fra Kristiansø	290
<i>Nyrop, C.</i> : Anmeldelse af «Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728»	71
— — : Anmeldelse af E. Dam: Sorø Apotek	76
— — : Strandmøllen og dansk Porcellænstilvirkning	86

	Side
<i>Nyrop, C.:</i> Anmeldelse af L. Pedersen: Det ærbare Snedkerlav i Helsingør	173
— - : Jubilæumsskrifter i 1907	419
— - : En Gravskrift fra St. Petri Kirke	572
<i>Nyström, Eiler:</i> Violoncellisten G. A. Gehrmanns Barndom og første Ungdom	204
<i>Olrik, Førgen:</i> Billeder af sjællandsk Landalmues Liv paa Kristian IV's Tid	452
<i>Petersen, Carl S.:</i> En Rejse i Danmark i Vinteren 1674.....	1
<i>Roede, H. C.:</i> Fra «Magasinet»s Dage	146
— — : Register	592
<i>Schöller, C. E. A.:</i> Om Kong Hans' og Kristiern II's Billeder i Odense	448
<i>Smidt, C. M.:</i> Nationalmuseets Udgravning af Blaataarn	42
Bøger og Begivenheder 1905	77
Bøger og Begivenheder 1906	223
Bøger og Begivenheder 1907	435
Selskabets Virksomhed 1905-1908	583

En rejse i Danmark i vinteren 1674.

Af en hollandsk købmands beretning.

Ved

Carl S. Petersen.

Blandt de skildringer af Danmark i kong Christian V's tid (1671—1699), som samtidige fremmede har leveret, er Molesworths «An account of Denmark, as it was in the year 1692» (London 1694) uden tvivl den bekendteste¹⁾. Det kan heller ikke nægtes, at han, der var i besiddelse af et skarpt blik og en betydelig iagttagelsesevne, og som under sit treårige ophold som gesandt ved det danske hof havde god lejlighed til at blive bekendt med landet og folket, al sin lidenskab til trods meddeler meget af interesse og værdi for kendskabet til tilstanden i hin periode. Det samme kan imidlertid til en vis grad siges også om forfatterne til de egentlige rejsebeskrivelser²⁾, der, uden som

---

¹⁾ Et slags sidestykke til Molesworths bog er den «Relation de mon ambassade en Dannemarck pendant les années 1693, 1694 et 1695» i Ny kgl. Saml., fol., 676, hvortil Holm (Danmark-Norges indre Hist. I 16, II 287) henviser (et andet hdskr. findes i det kgl. bibl. i Dresden, se v. Carolsfeld, Katalog der Hss. der kgl. Bibl. zu Dresden, I 447). I Ny kgl. Saml., fol., 678 findes en «Relatien van de Secrète Negotiatie in Dennemarqven gesonden door Herman de Petkum aen de Heer Heinsius, Raedt-Pensionaris van Hollandt en West-Vrieslandt in de Jaeren 1693, 1694, 1695 en 1696».

²⁾ I Danske Saml. 2 R. II 137 ff. har C. F. Bricka givet meddelelse om en del rejsende fra det 16 og 17 årh.; adskillige kan man finde ved

Molesworth at indlade sig på en sammenhængende skildring af forholdene i det dansk-norske monarki, lidenskabsløst og uden bagtanke beretter om de indtryk, de har modtaget under deres flygtigere besøg i vort fædreland. Af sådanne rejsebeskrivelser fra denne tid har adskillige efterhånden set lyset, en del af dem er i større eller mindre udstrækning blevet benyttede af historikerne, først og fremmest af E. Holm i hans værk «Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720» (I—II, 1885—86), og de vil også for lokalhistorikerne indeholde et og andet af interesse. Da jeg i det følgende, hvor jeg meddeler en hidtil ukendt rejseberetning, som ganske vist ikke hører til de meget betydelige, nu og da kommer til at henvise til de tidligere kendte, finder jeg det rigtigst her at give en oversigt over, hvad der er mig bekendt af denne art litteratur, forsåvidt den vedrører Christian V's tid¹⁾.

---

hjælp af G. H. Stuck, Verzeichniss von ältern und neuern Land- und Reisebeschreibungen, Halle 1784 ff.; Versuch einer Litteratur deutscher Reisebeschreibungen, Prag 1793; Joh. Beckmann, Litteratur der älteren Reisebeschreibungen, I—II. Göttingen 1807—09; G. Boucher de la Richarderie, Bibliothèque universelle des voyages, I. Paris 1808.

¹⁾ På grænsen af det her valgte tidsrum ligger to rejseberetninger: Hieron. Brückners «Beschreibung dessen, was bei der im J. 1670 von Herzog Albrecht zu Sachsen Gotha, nach Holstein, Dännemark und Schweden, gethanen Reise vorgefallen», kortfattet udtog i Fabris Neues geogr. Magaz. II (1786) 496 ff. [1673—74 rejste hertug Albrecht atter til Danmark og Sverige, se Allg. deutsche Biogr. I 318], og de Vrigny's bekendte «Relation d'un voyage fait en Danemarc [1702]», Rotterdam 1706. Følgende kan jeg ikke sige noget nærmere om, da de ikke findes i vore biblioteker: Le Voyageur d'Europe en Allemagne, en Pologne, en Danemarck, en Angleterre et en Suède, Paris 1685; Viaggi d'un huomo qualificato, fatti in Inghilterra, Flandra, Ollanda, Danimarka, Suezia . . . trad. del francese di (Guill.-Ces.) Laurenti, Torino 1685 [er if. Warmholtz, Bibl. Sueo-Goth. I 84, en oversættelse af Les Voyages de Mr. Payen, Paris 1667]; Travels through Danemarck, and some parts of Germany, London 1697; Several years Travels through Portugal, Spain, Italy, Germany, Prussia, Sweden, Danemarck and the United-Provinces, by a Gentleman, London 1702.

1671 (oktbr.) besøgte den hollandske gesandt Willem van Haeren (f. 1626, d. 1708) København paa gennemrejse til det svenske hof (cfr. Danske Saml. 2 R. III 67). En afskrift af beretningen om hans rejse findes i Leeuwarden i Het Provinciale Bibliotheek van Friesland; den er udgivet¹).

1673 (april—maj) kom den østfriesiske adelsmand og eventyrer Ulrich von Werdum (f. 1632, d. 1681) på sine vidtstrakte rejser også til Danmark. Hvad han har herom, meddeltes af Xaver Liske (paa dansk) efter et hdskr. i det kgl. bibliotek i Berlin (Ms. germ., fol., 68) i Hist. Tidsskr. 4. R. VI 329 ff.

1674 (febr.—marts) rejste de hollandske købmænd Abraham van der Meersch, Philips og Jan van Halmael i Danmark og Sydsverige. Beretningen om deres oplevelser, der nedskreves af van der Meersch, findes i et hdskr., vistnok forf.'s autograf, i universitetsbiblioteket i Amsterdam (W 75, 4⁰) og meddeles her oversat i uddrag²).

1674 (juni) gæstede den italienske diplomat og videnskabsmand grev Lorenzo Magalotti (f. 1637, d. 1712) København på sin rejse til Sverige. Hans «Relazione del regno di Svezia nel 1674» findes i hdskr. i Archivio di stato i Firenze (nr. 280 fol.) og er udførligt refereret af Elof Tegnér i Ymer 1890, 3 ff.³).

1680 (oktbr.) passerede le chevalier de Beaujeu sundet på rejse fra Danzig til Frankrig. Hvad han har set af Danmark, findes beskrevet i «Memoires du chevalier de Beaujeu,

¹) Titelen er: «Journael van mijne reijse met sijn Exc. de Heere van Haren, haer Hoog. Mog. Extr. Ambassadeur aen de Coningen van Sweden en Denemarken» (94 bl. i fol.); på bagsiden af 1ste bl. læses: «Joh. Wolfen ao. 1671 d. 17 Novbr. Audi, vide et tace» (cfr. System, Catal. der Prov. Bibl. van Friesland, V 1909).

²) Cfr. Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam. Cat. der Hss. II, no. 1296. Jeg er biblioteket i Amsterdam megen tak skyldig for den elskværdighed, hvormed det har udlånt hdskr. herop.

³) Qua in peregrinatione — siger Fabroni, Vitae Italarum III 226 — multa observavit atque collegit, quae pertinent ad declaranda studia, mores, omnemque vitae rationem incolarum, leges, quibus illi reguntur, situs locorum, caelique naturam. Efter meddelelse fra dr. phil. Bjørnbo, der i Firenze har eftersat hdskr. for mig, indeholder det ingen egentlig skildring af Danmark, men danske forhold omtales af og til en passant til sammenligning med svenske.

contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie». Paris 1698, p. 283 ff.¹⁾

1681 foretog den bekendte franske lystspildigter Jean François Regnard (f. 1655, d. 1709) en rejse til Sverige og Lapland, under hvilken han besøgte Danmark og i juni opholdt sig i København. Hans rejseerindringer findes i 1ste bind af Beuchot's udgave af hans Œuvres complètes (Paris, 1854)²⁾.

1693 udgav «an english gentleman» en bog med titlen «Travels through Flanders, Holland, Germany, Sweden and Denmark», som oplevede mange oplag, af hvilke det 5te (London 1725), 6te og 7de (Amsterdam 1739 og 1744) findes på det kgl. bibliotek. Han har besøgt Helsingør og København³⁾.

1693 blev den lærde Kielerprofessor, lægen Johan Daniel Major (f. 1634, d. 1693) kaldet til Stockholm i anledning af dronning Ulrika Eleonoras sygdom. Han forlod Kiel den 2den marts og lagde vejen gennem Danmark. Hans vidtløftige rejsebeskrivelse, hvoraf uddrag er trykte i Suhms Nye Saml. III 125 ff., findes i afskrift i Ny kgl. Saml., fol., 365; en anden afskrift findes på Ledreborg (nr. 410 i folio)⁴⁾.

1694 (april) besøgte den svenskfødte, i østrigsk tjeneste virkende numismatiker og arkæolog Carl Gustav Heræus (f. 1671, d. 1730) Danmark på gennemrejse til sit fødeland. Hans rejsebeskrivelse er af Joseph Bergmann meddelt i Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften. Philos.-hist. Classe. XIII (Wien 1854) 564 ff.⁵⁾

¹⁾ Om forfatteren har jeg ikke kunnet finde nogen oplysning; der er ingen af de talrige medlemmer af slægterne Beaujeu og Quiqueran-Beaujeu (se Dictionnaire de la Noblesse² II 152 ff. og XI 640 ff.), som jeg tør identificere ham med.

²⁾ Kr. Nyrop har i Dania VII 55 f. anført hans dom om det danske sprog og de danske damer. Han er navnlig begejstret for de smukke søstre Hahn, Sofie Amalie (g. m. Conrad Reventlow) og Catharine Susanne (g. m. Otto Krabbe), «dont la dernière peut passer pour un chef-d'œuvre de beauté» (Œuvres I (1854) 32).

³⁾ Hvem forfatteren er, har jeg ikke kunnet finde nogen oplysning om.

⁴⁾ Hans bemærkninger om kunstkammeret har Bering Liisberg benyttet. Om hdskr. på det kgl. bibl. se Gigas, Katalog over det kgl. Bibl. Hss. I 149 f.

⁵⁾ Uagtet Bricka i sin tid henlede opmærksomheden på denne rejse-

1694 (septbr.) var den ved sine rejser blandt Indianerne i Nordamerika bekendte baron N. de la Hontan (f. før 1666, d. efter 1710) i København. Skildringen af rejsen i Danmark findes i hans «Suite du voyage de l'Amerique, ou Dialogues de Mr. le baron de Lahontan et d'un sauvage dans l'Amerique. Avec les voyages du même en Portugal et en Danemarck». Amsterdam 1704, p. 154 ff. (exemplar i Hjelmstjernes saml., 2812, 8vo; af den tyske udgaves 2det oplag findes et expl. smmstds., 2814, 8vo).¹⁾

1696 (septbr.) kom den italienske adelsmand, markis Alessandro Bichi (d. 1725) til Danmark fra Sverige. Hans «Relazione dei viaggi del cav. F. Aless. Bichi del 1675 al 1697» opbevares i hdskr. i det Bichi'ske familiearkiv i Siena (fol. XXVIII) og er for Sveriges vedkommende udførligt refereret af Tegnér i Ymer 1890, 42 ff., men hvad der står om Danmark, er ikke kendt²⁾.

Hvad nu forfatteren af den her meddelte rejsebeskrivelse, Abraham van der Meersch, angår, da er det kun lidet, jeg om ham kan oplyse. Efter en notits på håndskriftets titelblad er han født i Amsterdam den 22de oktbr. 1643 og død i s'Graveland den 17de septbr. 1728. Hans navn henviser ham til en slægt, af hvis medlemmer enkelte på forskellig måde har gjort sig bekendte i deres fædreland³⁾; at han selv var købmand, fremgår af, hvad han meddeler, men det ses ikke bestemt, hvad slags købmand han var; af hans ytringer om de fyenske oxer kan

---

skildring, synes den at være lidet benyttet. Hvad forf. bemærker f. ex. om Frederiksborg, fortjener dog nok at sammenholdes med Molesworths ret nedsættende dom om dette slot.

¹⁾ Om forfatteren se: Adelung, Fortsetzung zu Jöcher, II 2130; Michaud, Biographie universelle, Ed. nouv. XIX 593; J. Winsor, History of America IV 257 ff.

²⁾ Det vilde være interessant at se, hvilket indtryk samtidige danske rejsende havde af deres fædreland; men af denne, lidet undersøgte, litteratur har jeg kun kunnet benytte Holger Jacobæus' Itinerarium (Ny kgl. Saml., 4°, 375), hvoraf meget sparsomme uddrag er meddelte i Suhms Nye Saml. III 175 ff.

³⁾ Se: van der Aa, Biogr. Woordenboek XII 1, 505 ff.

man måske slutte, at han drev bl. a. studehandel. Han synes iøvrigt at have været en ret berejst mand, der også har forstaaet at erhverve sig boglige kundskaber, særlig i naturvidenskaberne, for hvilke han åbenbart nærer megen interesse. Gennem hans fortælling går ved siden af forståelig stolthed over fædrelandet en religiøs tone; han tilhører de nederlandske baptister, de saakaldte mennoniter.

Det var i Hamburg, at van der Meersch fattede beslutning om at foretage en rejse til Norden. Til denne by var han i året 1672 flygtet sammen med saa mange andre af sine bysbørn, da Ludvig XIV's tropper i juni havde erobret Naarden og truede Amsterdam, hvor der opstod den største rædsel og forvirring. Under opholdet i Hamburg, som varede til september 1673, da man vendte tilbage til hjemmet, opfordrede hans gamle ven hr. Philips van Halmael, der havde stor handel på Sverige, ham til at gøre «compagni» med sig og broderen Jan på en rejse til dette land, og da han selv havde forretninger på Gøteborg, gik han ind på forslaget. Afrejsen bestemtes til den 2den februar 1674¹⁾, til hvilken tid man håbede, at det værste af vinteren var overstået, men, som van der Meersch selv bemærker, heri forregnede man sig ganske. Allerede på rejsen fra Amsterdam over Leeuwarden, Groningen og Bremen til Hamburg, hvor de ankom udmattede og forfrosne den 13de februar, fik de en forsmag på, hvad der ventede dem.

Vinteren 1674 hørte til de hårde og strenge vintre, som i betydeligt antal hjemsøgte Danmark og Nordeuropa i løbet af det 17de århundrede²⁾. Den 80-årige pastor Hans Sadolin

---

¹⁾ Da van der Meersch regner efter den gregorianske kalender, har jeg anført dateringen fra danske kilder efter denne, men i parentes sat datoen efter den i Danmark brugte julianske.

²⁾ Underretning om strænge vintre i Danmark finder man hos Mansa, Folkesygdommenes Hist. i Danmark (se registret); her omtales vintren 1674 korteligt p. 467 f. Jeg har benyttet de samtidige aviser (Bording, Dan.

på Falster anså den vel endog for en af de strængere, siden han netop ved dette år i sin dagbog¹⁾ finder anledning til at mindes de tre berygtede vintre: 1546, da «mand kunde gaae paa Ißen fra Falster til Tydskland», 1658, da «Svecus gick till oss offuer Ißen och Indtog F'yen, Laffven, Lolland, Falster, Sieland exc. disverre», og 1670, da «Lauritz Madtzen i Stubkiøben aag med en Hest och Kielche fra Rostoch och till Giedißbye»²⁾. Det var dog 1674, som Bording siger, «ikke i tim ved Jule-Tider, at Vinteren os skulde saa besøgt»: året oprandt med mildt, regnfuldt vejr, der nu og da førte storm og sne med sig, og først henimod slutningen af januar kom der omslag i luften³⁾. Frosten holdt nu sit indtog med stærke storme og vældigt snefald, «dog flux meere in boreali Cimbriæ tractu, end hos os», skriver Jens Bircherod den 28 (18) jan. i sin dagbog. Fra kyndelmisse til fredagen derefter var det i Odense et så «svar vinter-væir, med blæst, snee og rendefug», at Bircherod den 13 (3) febr. om formiddagen ikke kunde «komme ind paa Gymnasium, formedelst snee-dynger, hvor med den heele platz udenfor dørren vaar opfyldt». Den 15 febr. gl. stil, søndag septuagesima (ny stil 25 febr.), var det i Midtjylland «saadant et forfærdeligt Knog», at hr. Mads Farstrup «umulig» kunde komme til Lynderup kirke, hvor der skulde have været sidst tjeneste⁴⁾. Vejene var snart blevet ukendelige og ufremkommelige, så posten allerede den 23 (13) jan. havde vanskelighed ved at komme frem; den 31 (21) mældte aviserne om postforsinkelse, og den 3 febr. (24 jan.) fortalte rejsende, at de på vejene havde fundet mennesker og heste ihjelfrosne. Den 16 (6) febr. mældtes fra Hamburg, at Elben var tillagt, og dagen efter læses i Paullis extraord. relationer: «Reisende geben vor und vermeynen, wann dass diese Kälte noch einige Tagen anhielte, dass man leicht mit Schlit-

---

Paulli, Giøde), Bircherods, Sadolins og Farstrups dagbøger; hvor intet andet bemærkes, er kilden aviserne.

¹⁾ Her citeret efter hdskr. i Ny kgl. Saml., 4°, 1008; uddrag hos Rørdam, Hist. Saml. og Stud. I 516 ff.

²⁾ Om vintren 1670 cfr. også Danske Saml. 2 R. III 58 og Hansische Geschichtsbl. 1879, 98.

³⁾ Bircherod (Odense): d. 21 (11) jan.; Paulli (København): d. 23 (13) jan.; Sadolin (Falster): d. 25 (15) jan.

⁴⁾ Farstrups og Axelsons Dagbog udg. af Bekker, 27.

ten und Pferde über alle Wasser auch über den Belt würde fahren können, jedoch weil der bekandten Rede nach keine Balchen darunter gelegt, hätte man sich wol vor zu sehen». Længe varede det imidlertid ikke, inden, som Bording siger, «Vor Danske Beltes Strøm var som en Marmor-Gade, saavel som Øresund»: den 2 marts (20 febr.) mældtes fra Helsingør, at man tog til og fra Sverige med slæde og heste, og den 15 (5) marts kom rejsende over Lille Bælt til Assens på slæde (under overfarten havde de truffet «drey abscheuliche Selhünde», som de havde slået ihjel!). Næste dag — den 16 (6) marts — kørte man over Store Bælt til Korsør, hvad nogle vovehalse allerede den 13 (3) havde dristet sig til; den 17 (7), fortæller aviserne, kom en slæde med en stor møllesten over isen fra Landskrona til Vedbæk, der var spændt 3 par heste for slæden, og det hele vejede 20 skippund. Ja, troværdige folk fortalte endog, at nogle skibsfolk var komne over isen fra Bornholm!

Over to måneder herskede vinteren, snart med stor kulde, snart med stærke storme og megen sne, snart også med stille klar frost. Den tillukte, siger Bircherod, «mangt et Øie, særdeles paa Landet, hvor Bøndernes Creaturer, formedelst Kulde og Foringstrang, bortdøde. Men det gik meest ud over animalia fera, baade store og smaa, hvilke ikke alleneste, ved den idelige Frost og Snee, maatte forkomme af Hunger; men blev endogsaa Jylland et dagligt Bytte for Ulven, som (eadem fame pressus) gjorde jevnlige lyst med dennem, og brød tilmed ind i Bondens Fæhuse og Faarestier, hvor han kunde komme til dermed» (Molbechs udg. 150). Aviserne, Bording som Paulli, klager over, at det var dyrt og vanskeligt at skaffe brændsel: «en Fafn enkelt Ved gjeldte 7 Slette-Dalere, och var dog ikke til fangs, och et Læs Bonde-Ved en Rigs-Daler». «Mange Bønder maa forlade deris Gaarde, fordi de kand iche affsted komme Qvartal och anden Magazin och Rytter schatt [til] Soldat; har inted at æde eller at saae, bliffuer derfor sat i Taarnet i denne kaalde Vinter. Gud hielp alle bedrøffuede och hielpeløse»¹⁾.

Den 24 (14) marts var det «en vehement blæst og gruelig sneefug», men ved middagstid dagen efter «fick vj (fortæller Bircherod), efter lang ønske og forventelse, opslag og tõe, da det hafde været en liggendis vinter i 9 samfelde uger».

¹⁾ Sadolins dagb., Rørdam, Hist. Saml. og Stud. I 550.

Snart mældtes der nu om store oversvømmelser rundt om i landet, men fornemmelig i Vendsyssel, «formedelst hine store sneedyngers hensmeltelse, saaat de veyfarende, og i særdelighed præsterne, der skulde reyse til deris annex-kircher, icke uden vanskelighed og farlighed kunde komme frem» (Birch. dagb. for 8 april (29 marts)). Skønt april måned kom med godt, for største delen tørt vejr og nogenledes varme, så «hafver ikke dis mindre Iisen indtil denne Dag [29 (19) april] opholdt Seyladsen imellom disse Lande, saa at och Smakken, som pleyede at gaa inellom Nyborrig och Korsør, och nu i tolf gandske Uger hafde været frossen inde under Nyborrig, er allerførst den 28 (18) Aprilis kommen ofver til Korsør. Jmidler Tjd hafve de Reysende, och de som med Skiberumme hafve vovfet sig tjlig ud, udstaaet stor Fare af drifve Iis, disse her i Sundet, och de andre paa den liden oc store Belt. En stærck Nordvesten Vind hafver den 4 och 5 Maji (24 och 25 Aprilis) endeligen drefven Isen bort, som laa her under Landet, huor paa atskillige Skibe ere komne hjd op af Sundet. Men nogle Skibe her af Byen, som ere samme Tjd udløbne oc vilde gaa paa Dantzig, maatte, der de vare komne til Stevens, vende tilbage igien, eftersom de kunde ikke komme længere for Is, som var der i saa stor mængde for dennem, at de af Masten paa Skibet kunde intet see uden Is. Samme-stæds er et Hollandsk Skib kaldet de fire Vinde siunken, efterat Isen hafde skaaret det igiennem. De, som blefve reddede af Folkene, berætte, at Isen stod samme Tjd 5. Alen tyk oc dybt paa hin anden under Vandet» (Paulli, Extraord. Rel. 1674, nr. 19 cfr. de tyske Rel. nr. 72).

Men — hvorom alting var — det var dog forår, og glæden over foråret kan man fornemme gennem Bordings vers «til den 1. Maji»:

«Hvor skøn og frydefuld sig denne Maanet teede
 Med Himlens milde Luft, som lokker allerede
     Vel mangan kraftig Urt og dejlig Blomster frem
 Af Jordens rige Skiød, som obnes nu for dem.
 Udi den Østre Søe Skibsmanden dog til fulde
 Sig end ej vove tør, at fare, som han skulde,
     For Vinter-Isens skyld, som der i hobetal
     U-smeltet end omkring paa Bølgen drive skal.
 Hvorover Handelen, som før om disse Tider
 Har haft sin Fremgang der, ej liden Hindring lider:

Og mangen Fragteløs har ligget inden Havn,
 Som kunde midlertid sig giort Profit og Gavn.
 Mand ellers dagligen Hollænderne kand skue,
 Som gaae til Østen bort, og ej for Isen grue.
 Det dennem gielder om, hvo først til Marked naaer.
 Saa kiær er Næringen! saa dyre Brødet staaer!»¹⁾

Men da Bording skrev disse vers, havde van der Meersch for længe siden forladt Norden.

Jeg vil nu i oversættelse, uden at udelade noget, meddele det af hans rejseberetning, som angår Danmark og Skåne.

Vi forlod Rendsborg om morgenen den 19de februar. Ved middagstid bedede vi med hest og slæde ved Danevirke i nærheden af Slesvig og Gottorp (der er fyrsterne af Holstens slot eller hof), men måtte på grund af den megen sne overnatte på heden i en fattig, enligt beliggende bondehytte; de fattige folk, som boede dèr, var ikke desmindre raske og veltilfredse. Vi havde ikke været længe i dette herlige herberg, førend endnu et selskab indlogerede sig hos os, hvilket vi forstod var en gesandt fra kong Ludvig XIV af Frankrig med sin sekretær og to tjenere, som rejste til det danske hof²⁾; og ihvorvel man i Holland endnu var i en ødelæggende krig med Frankrig, så havde vi her alt tabt slaget (ti de havde mange våben hos sig, men vi ikke det, der lignede) og fandt os i vor sørgelige stilling med en sådan sindsro og munterhed, at denne store minister på hele sin rejse fra Paris ikke havde tilbragt fornøjeligere timer end denne nat sammen med os. Han rejste derfra næste morgen en time før vi, ti hans

¹⁾ Endnu mærkedes dog eftervirkningerne af den strænge vinter en rum tid, se Paulli, Extr. (danske) Relat. 1674, nr. 20.

²⁾ Hvem det kan have været, kan jeg ikke oplyse; der synes ikke at være kommet nogen ekstraordinær gesandt fra Frankrig til Danmark i febr. 1674, og ikke heller synes den ordinære Gesandt, Terlon, at have tilbragt julen i sit fædreland, så det kunde være ham, der vendte tilbage.

kostbare rejseselskab passede ikke i vort kram, følgelig *bonjour'de* vi ham og fulgte endnu tidlig på morgenen efter til det fornøjelige Flensborg, der ligger i en lystelig lille dal ved Østersøens bred omgivet af meget frugtbare og lystelige høje, som forskaffer beboerne af Store Langgade foran næsten hvert hus en altid springende fontæne med kosteligt vand¹⁾. Vi opholdt os nu ikke længe her, men efter at have varmet og vederkvæget os skyndte vi os videre, så vi endnu samme aften nåede forbi den første by i Jylland, Haderslev, ned til færgen²⁾, som ligger ved Østersøen eller Lille Bælt, for at sætte over til Assens på øen Fyen.

Den 21de dito begav vi os, så snart den meget kolde morgen brød frem, ned til strandbredden for at overlægge, hvordan man skulde komme over. Man regner dør, at Lille Bælt over til Assens på Fyen er godt en tysk mil bred. Man så intet åbent sted, men vel snedynger og opskudte istykker. Her var gode råd dyre! ingen havde endnu vovet at passere isen; vi forstod imidlertid, at den alt nogle dage havde ligget fast, og det frøs vedvarende meget stærkt, så vi besluttede at være de første, der passerede bæltet over is, efter at vi først havde sendt en mand i forvejen med en tung øxe for at bane vejen ved nu og da at kappe isen. Altså begav vi os til isen i en slæde med to små heste for og foran os i småt trav endnu en mand med en øxe, han huggede nu og da i isen for at

¹⁾ Flensborg var fra gammel tid (se f. ex. Braunii Theatrum urbium 1590, IV bl. 30) berømt for sit friske vand og sine mange kilder. Danckwerth (Landesbeschr. 104) sammenligner den i så henseende med Basel. Holger Jacobæus, der på sin rejse til Holland 1671 kom igennem byen, bemærker: «Skøn pompe vand for hver tredie eller fiende dør» og giver en pennetegning af en sådan pumpe; også Bircherod, der i april 1678 passerede byen, omtaler de «herlige» fontæner (dagb. 193). Cfr. også de Vrigny, 65 og Danske Atlas VII 368.

²⁾ Årøund færgehús (Østby sogn, Haderslev herred, Haderslev amt), hvorfra der regnedes 2 mil over Lille Bælt til Assens.

prøve, om han huggede igennem, og på den måde valgte man vejen over det tykkeste af en tilfrossen isflage og somme tider ligesom hen mellem isbjærge, og uden at se vand kom vi efter omtrent to timers forløb over og ind i Assens, den første by på øen Fyen: den frugtbare ø Fyen, som nu var så kold og død som is, men ved sommertid (nu så nær forestående) har kvæg i mængde og overflødighed på alt slags korn, ja er et land, som flyder med frugt og mælk og honning¹⁾. Derfor bliver mjøden dér såre rigelig og kostelig²⁾; ualmindelig svære gæs og kalkuner, de allerfineste oxer, som jeg nogensinde har truffet på, bliver opdrættede her, og de er, som jeg også ved at have dem på græs selv har overbevist mig om, så bløde at føle på, så fine i kødet, så lækre — ja, så jeg ingen bedre kender, men de er lidt mindre end de jyske oxer³⁾.

---

¹⁾ Forf.'s lovprisning af Fyen falder sammen med andre udtalelser fra denne tid, såvel hjemlige (f. ex. Jens Sehested) som fremmede (f. ex. de Vrigny), se Holm II 286—89. Holbergs skildring af Fyen i «Danmarks og Norges Beskrivelse» (1729), som i den senere tid er blevet fremhævet som vidnende om hans forhold til naturen (Vilh. Andersen, Danske Studier, 156 note 1; Holberg paa Terløsegaard, 23), har for så vidt intet værd, som den, fraregnet et enkelt udtryk («alle forlange at boe udi Fyen»), helt og holdent er uddraget, til dels ordret, af Arennt Berntsens Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed, 1656.

²⁾ Blandt Fyens «Herligheder» fremhæver Arennt Berntsen «hin herlige berymte Fynske Miød, som til wit fraliggende Steder udføris, oc aff fremmede meget afholdis», og Jens Sehested (Fyens Berømmelse, 1671) digter begejstrede vers til dens ære. Cfr. også Troels-Lund, Dagligt Liv² V 93.

³⁾ Om udførselen af øxne (i sin tid (1594) af Jon Jensen Kolding kaldet «Danmarks guldmine») under enevælden, se Christensen, Agrarhist. Stud. II 90 ff. Den foregik mest fra Jylland, men også fra Fyen udførtes en del, 1656 anslog Arennt Berntsen antallet til nogle tusind årlig. Om udførselen fra Jylland bemærker Molesworth (30), at Hollænderne herfra årlig fører store mængder af magre køer og oxer til deres frugtbare jorder, hvor de i løbet af kort tid formedelst den bedre græs gang bliver så

Vi skyndte os videre fra Assens i den hensigt endnu samme aften at nå Odense, hovedstaden på Fyen, hvor vi også kom om aftenen den 21de februar. Jeg vil ikke fortælle meget om denne hovedstad Odense; for det første gjorde den tæt nedfaldne sne og langvarige hårde frost gader og huse smudsige, skidne og hæslelige; og desforuden, så træffer I i det hele taget i Danmark kun få anselige eller pragtfulde bygninger (men, som sagt, frugtbare enge), og noget, der ligner bjerge, er her heller ikke. Vi hvilede ud her, og vi fik et godt måltid, god mjød og godt øl¹). Vi forlangte vin, men det var der intet af, heller ingen vinhandler at finde i hele byen. Endelig gik værten til apotekeren, dèr fik vi endelig vin, men det var just en mand, som havde været i Amsterdam og var en bekendt af mine rejsefæller van Halmael; han sad og snakke med os²). Endelig gik vi til hvile i meget bløde senge, da man dèr har overflødighed af skønne gåsefjer og dun³). Om morgenen den 22de februar rejste vi videre

---

forbavsende fede, at denne trafik er uhyre indbringende; men om Fyen bemærker han (27), at det ikke frembringer noget til export, uden nogle få heste.

¹) Det Odense øl var bekendt for at være fortrinligt, de Vrigny (68) sætter det i smag og kvalitet lig Derby- eller Nottinghamøllet og siger, at det gælder for det bedste øl i hele Danmark (Engelstoft, Odense Byes Hist.² 360, note 4).

²) Apoteker Jacob Gottfried Becker (f. 1638, d. 1707) drev bl. a en omfattende korn- og studehandel på Hamburg og Holland. I april 1672 havde han været i Holland i handelsanliggender; da han 1678 sammen med Jens Bircherod foretog en rejse til Hamburg, var det på studeforretningens vegne. Hans privilegium som apoteker (af 1664) gav ham tilladelse til at holde vinkælder med fransk og hed vin; 1671 blev Holger Jacobæus hos ham trakteret med citronakvavit. (Burman Becker, En Borger i Odense i det 17. Aarh.; E. Dam, Odense Løveapoteks Hist.).

³) Også Molesworth (88) og de Vrigny (219) omtaler de gode senge i Danmark; den første har intet steds set så gode og så mange fjerdyner som her, og den sidste bemærker, at man finder gode senge og fjerdyner «par tout le Danemarck». Holger Jacobæus fandt 1671 sengen i

til Nyborg, der ligger på østsiden af Fyen ved Store Bælt, dør indlogerede vi os hos borgmesteren, en meget anselig og beleven mand, i et pænt og net hus. Denne borgmester var tillige købmand og betjente mange brave folk i Amsterdam med salg af varer og indkøb af så vel malt, byg som andet¹⁾). Den lille by Nyborg forekom mig langt pænere og ordentligere end Odense²⁾). Man kunde her fra vort herberg se lige ned til søen. Førend vi endnu var komne herind i Nyborg, godt en mils vej derfra, viste man os det sted, hvor det blodige landslag blev leveret, dengang Svensken anno 1658 i den strænge vinter var gået over isen over Store Bælt fra Sjælland til Fyen³⁾) med alt sit skyts og ammunition, og vore stater for at hjælpe Danmark havde afsendt en flåde under admiral

---

Toldsted kro så belagt med dyner, at han næsten behøvede en stige for at komme op deri (Suhms Nye Saml. III 176). Også Jan Pasek omtaler 1659 den «forfærdelige» masse dyner (Polakkerne i Danm. 32). Charles Ogier's udtalelse herom 1634 se Troels-Lund, Dagl. Liv² II 131.

¹⁾ Hvem der menes, ved jeg ikke. De fungerende borgmestre i Nyborg 1674 var Ingwold Carstensen (udn. $\frac{7}{2}$ 1666) og Tønne Madtzen (udn. $\frac{20}{9}$ 1670; om ham se Personalthist. Tidsskr. IV 260). (Fortegnelse over borgmestrene i Nyborg findes i Resens Atlas (Uldall, fol., 186) IV 264 og 274.)

²⁾ Nyborg havde lidt frygteligt i Svenskekrigen 1658—59. Før den tid (1654) var den, fortæller Johan Monrad (Selvbiogr. 38) «som eett Lysthuus, saa mand kunde iche see Byen paa den eene Side for luuter Hafwer och den store Skow, och paa den anden Side for den skønne Dyrehafwe, som laae mellem Slottett och Holkenhafn, hwilchet siden altsammen blef ødelagt i Krigens Tijd, da Feltslaget med de swenske stoed for Nyborgh». Da Holger Jacobæus 1672 rejste her igennem på hjemturen fra Holland, fandt han dog, at Nyborg var «en liden næt by, skøn fortificered». (Om befæstningen udtaler sig v. Werdum, Molesworth (144), de la Hontan (175) og de Vrigny (68—69)).

³⁾ Også Heræus foreviste man «le champ de la bataille et de la defaite du Princ Palatin» [Sulzbach]. Forøvrigt sammenblander van der Meersch begivenhederne i 1658 (Karl Gustavs overgang over Store Bælt) og kampene om Fyens generobring i 1659. Hans Schachs og de Ruyters landgang på Fyen fandt heller ikke sted ved Nyborg, men ved Kerteminde.

de Ruijter med 6000 mand landsoldater til Nyborg, hvor vore folk (dækkede af den vedvarende kanonering fra skibene) nåede land, og hvor den bekendte Buat¹⁾ var den første, der sprang i vandet til midt på livet for at sætte mod i mandskabet, og det lykkedes så vel, at alle vore folk kom i land i god orden og kunde forene sig med de øvrige Danske etc. endog lige for øjnene af den *victorieuse* svenske armé, der kamperede ikke langt derfra, og som var så overmodig og indbildsk, at den regnede vore soldater for rene hundsfoter og drenge; men det varede ikke længe, inden man gerådede i håndgemæng; dèr var blodbadet stort: de *victorieuse* og modige Svenske, der havde betvunget hele Polen, faldt nu som krigsvante og erfarne soldater an på vore i sådant raseri og galskab, som om de med det samme vilde rende dem over ende; men borgmesteren i Nyborg fortalte os, at vore anvendte en krigslist: at de mellem deres rækker havde anbragt en kanon med meget erfarne konstabler og ladet med skrå, den brændte løs på den anfaldende svenske armé og lavede hele gader i den, og derhos stod vort fodfolk som en jærnmur, så at Svenskerne ikke kunde avancere én fodsbred og tilsidst gerådede helt i uorden og blev *totaliter* slagne, fangne og dræbte og alle deres kanoner, telte etc. gjorde til bytte. Ingen undkom, da man var på en ø, uden

---

¹⁾ Henri Fleury de Coulon, baron de Buat, var en søn af en fransk adelsmand i hollandsk tjeneste og havde været page hos Vilhelm II af Oranien, gjorde 1659 af kærlighed til Danmark frivillig tjeneste i det hollandske hjælpekorps, hørte efter hjemkomsten til Jan de Witts parti og blev ^{11/10} 1666 efter anklage og proces skudt i Haag (van der Aa, Biograph. Woordenboek VI 103—04; Sørensen, Københavns Belejring, 160 note 1). Om ham siger den samtidige «Relation, was nach Einschiffung der Völcker zum Kiel, mit der kgl. und Holländ. Flotte vorgangen. Aus Kartemunde, vom 2 Novb. 1659»: «Monsieur de Buat war der Erste, welcher von seinem Both ins Wasser sprang, und nach dem Lande eylete; Deme dann die Dänische Cavalliers und Officiers, auff gleiche Weise, folgeten und also miteinander zu Lande setzten».

alene grev Stenbock og Oxenstjerna¹⁾, som i en lille båd flyede over Store Bælt til Korsør, hvor kong Carolus Gustavus var, for at mælde ham dette uhørte nederlag, hvorfra blot to mand undkom af en hel armé, hvorover kongen også i den grad kom ud af fatning, at han nok også ønskede dem fanden i vold. Det pinte den *victorieuse* fyrste, det kunde han ikke fordøje, han trak sig tilbage, forlod Danmark, kom igen til Skåne, drog til Gøteborg, blev dér syg og døde.

Og Fredericus Tertius, den danske konge, blev på den måde befriet for sin største fjende, takket være den redobne bistand fra disse stater, ti med undtagelse af København var hele Danmark ganske gået tabt.

Gud bedre det! hvad er krig for et grueligt bestie! af Israeliterne ingensinde ført med nogen *succes* uden på udtrykkelig befaling af Gud Herren for at udrydde det folk, som ikke erkendte ham eller vilde erkende ham; men en kristen har et andet kald, hans kald er at kæmpe mod sig selv, og den, som dér sejrer, skal arve alt etc.

Denne omtalte borgmester i Nyborg havde været øjenvidne til denne gruelige kamp og vidste at fortælle meget klart og helt underholdende derom, ved den opnåede de jo med et slag forløsning for megen uro og overlast.

Aftenen den 22de februar forlystede vi os med vor vært borgmesteren, medens hans brave kone var beskæftiget med at stege os en meget stor, fed kalkun til aftensmad, ved siden af flere andre retter, der var også god vin, god mjød og overmåde dejligt øl. Vi overlagde imidlertid med vor vært, hvordan vi næste morgen bedst skulde komme over Store Bælt, som endnu lå åbent, fuldt af drivis. Han fortalte os, at guvernøren over Fyen, hr. oberst Cicignon²⁾, også agtede næste morgen i tilfælde af godt

¹⁾ Det var som bekendt Philip af Sulzbach og Gustav Otto Stenbock, der undkom.

²⁾ Johan Casper Cicignon, af fransk adelig slægt, kom under Frede-

vejr at sætte over med to tjenere. Han gik selv strax hen og talte med hr. obersten, hvem han traf i en munter og velvillig stemning, om vi kunde slå følge med ham, og derpå gik vi, efter det delikate måltid, alle til hvile. Morgenen den 23de februar oprandt lys og klar med stræng frost. Omtrent kl. 9^{1/2} begav vi os alle ombord i en båd med 6 årer og en styrmand, hr. obersten med sine to tjenere og vi selv fjerde¹⁾: i alt fjorten mennesker, og stødte så fra land. Langs kysten fandt vi åbent vande, men så i afstand store isbjærge drive, som vi måtte nærme os. Her var stærk drift i vandet nordpå, så isen drev meget stærkt afsted. Her er der så lidt som i hele Østersøen ebbe eller flod, sådan som i Nordsøen, og det er der heller ikke i Middelhavet og heller ikke i Pontus Euxinus, der har sit udløb forbi Konstantinopel gennem Dardanelerne til Archipelagus og Middelhavet, heller ikke i det kaspiske hav, der er lukket på alle sider uden udløb, hvorvel det bliver fortalt, at der i det kaspiske hav er diverse malstrømme, som skulde lodse vandet ned gennem jorden til Sinus Indicus eller til Pontus Euxinus; men jeg har selv talt med en fornem Perser, som tre gange havde passeret det kaspiske hav, men han har aldrig fornummet eller set sådanne malstrømme, hvorvel det er sikkert, at der nok må være et eller andet udløb, siden mange anselige floder løber ud i det kaspiske hav — Wolga f. ex. løber gennem hele Moskovien, forbi Astrachan ud i det, foruden diverse andre anselige floder. Dette berører jeg nu blot *en passant* og overlader den videbegærlige en nærmere undersøgelse som værende udenfor mit bestik.

---

rik III i dansk krigstjeneste, blev 1664 kommandant på Bergenshus, 1671 kommandant i Nyborg og chef for fyenske nationale regiment, deltog i den skånske krig, døde 1696 (Dansk biogr. Lex. III 591—93).

¹⁾ Næmlig v. d. Meersch, de 2 brødre Halmael og deres tjener Fredrik Paran.

Vi kom da, som om vi var i Grønland, hen mod den skrækkelige drivis og søgte at finde en åbning. Om-sider fandt vi et sted og roede så ind i isen i en åben rende, men det varede ikke ret længe, inden vi blev så omringede af isbjærgene, at vi stod i stor fare for at blive klemt i stykker. Vi fik nemlig en stor flage svær is for boven, derpå fulgte så svære isbjærg i sådan en rivende drift, at de sikkerlig havde presset os til bunds og knust os, havde ikke skipperen i stor bestyrtelse råbt: Skynd jer, skynd jer! spring alle op på isen! Det skete øjeblikkelig, og man halede alle mand i en fart båden op på isen, og umiddelbart efter trængte ismassen på agter mod båden med sådan en kraft, at hele isen rystede, slog revner og knagede, skønt isflagen dog var godt tre fod tyk, så at vi, hvis vi havde nølet et øjeblik længer, sikkerlig alle havde været fortabte. Her stod vi nu på isflagen og drev afsted med vor båd; så vandrede vi i sø på isflagen, rystende af kulde og angst, indtil vi endelig på den anden side igen så åbent vande, så gik det med alle mand for båden henover isen, og så kom vi igen i vandet. Det varede imidlertid ikke længe, inden vi igen kom i den samme fare, igen i hast båden ud på isen, som vi drev afsted med så længe, at aftenen allerede begyndte at falde på med tåge, hvilket forøgede vor angst. Vi havde imidlertid fået den lille ø Sprogø i sigte, som ligger midt i Store Bælt mellem Nyborg og Korsør¹⁾; den begyndte vi nu at nærme os på drivisen. Endelig, før det endnu var mørkt, fandt vi igen åbent vande, så vi skyndte os og kom velbeholdne i land på den lille ø Sprogø. Denne lille ø er næppe mere end en halv mils vej i omkres; på den ligger et lille hus med et skur, for at man dør i på-

---

¹⁾ «En Sandbanke med to grønne Høje og et Hus» kalder v. Werdum Sprogø. Et, ganske vist ikke meget oplysende, billede af højene og huset har Holger Jacobæus malet i sin dagbog.

kommende tilfælde kan bjærge livet, det er foranstaltet opført af kongen¹⁾. I denne fattige bygning drog vi ind med hele vort selskab og bagage, medens skibsmandskabet gik ind i skuret. Her var vi på fast land, men hele natten igennem hørte vi isen brage med stor gevalt mod strandbredden og skyde sig op til hele bjærge.

Det var sandelig, som om vi var på Novaja Zemlja, dèr tømrede man også et hus sammen til at overvintre i²⁾; men hvad der mildnede vor nød, var, at vi her kunde gøre os bravt til gode. Hr. oberst Cicignon var en brav, meget omgængelig mand, som også havde været guvernør i Bergen i Norge anno 1665, da vor ostindiske retur-flåde lå der og blev angrebet af den engelske orlogsflåde, der havde til hensigt at tilintetgøre eller erobre den; men den blev af ham forsvaret så udmærket, at Engelskmanden måtte trække sig tilbage med skam, ti han fik dèr skinke uden sennep, og vore ostindiske skibe forblev alle uskadede³⁾. Ved hans autoritet blev vi her godt betjente. Bonden eller herren over hele denne lille ø eller landsby på ét hus (et Barataria så at sige, hvor Sancho Panza var guvernør⁴⁾)

¹⁾ Allerede $\frac{7}{9}$ 1571 (ikke 1557, som det hedder hos Olsen, Postvæsenet til 1711, 8 og gentages Hist. Tidsskr. 6. R. II 121, Tidsskr. f. Søvesen 1902, 284) pålagde Frederik II Axel Viffert strax at lade bygge et hus på øen og sørge for, at alle, der kom did sommer eller vinter, kunde få bolig i huset og nødtørftig underholdning med mad og øl for betaling (Kancel. Brevb. 1571—75, 68; påbudet gentages 1580: Danske Mag. 3 R. III 77 og 1608: Hist. Tidsskr. 1. c.). Da Holberg 1709 var på øen, fandtes der kun en eneste seng, den forlangte man 2 daler for; de rejsende kunde ikke få andet at spise end ænder, men dem fik de både stegte og kogte (Første levnedsbrev v. Olsvig, 43 ff).

²⁾ På sin tredje og sidste expedition (udrustet af staden Amsterdam) for at finde søvejen til Kina nord om Asien overvintrede den berømte Willem Barentsz 1596—97 på nordspidsen af Novaja Zemlja; hans af drivtømmer opførte hus fandtes 1871 af den norske hvalfanger Elling Carlsen.

³⁾ Slaget på Bergens Våg fandt sted d. 2 aug. (gl. stil) 1665.

⁴⁾ Om hvorledes Sancho Panza styrede sin «ø» Barataria, kan læses Don Quixote (Ch. Biehls overs. II, kap. 45 ff.)

fyrede bravt i og skaffede så megen frisk halm ind i kamret, som vi alle havde nødig til sengeleje; men forinden åbnede hr. obersten sit flaskefoder og sin proviantkurv og vi også vor; dèr var alt til fælles bedste, det var, som om vi alle var brødre, vi havde jo stået de samme farer igennem, før vi var komne hid. Vi forlystede og fornøjede os på bedste måde i hverandres selskab for at glemme den udstandne og lidte besvær, og vi lavede et herligt måltid, både hvad mad og drikke angik, og bagefter gav hr. obersten en vidunderlig delikat gylden-vand¹⁾, og derefter alle til sengs i halmen. Ude blæst, inde fest! Den 24de februar vækkede morgenen os med klart vejr. Jeg var ingenlunde sidst på færde og tørnede ud, så snart dagen brød frem. Ikke langt fra huset så jeg en høj; da jeg var kommet op på den, befandt jeg mig ved en forfalden ruin, som vel tidligere havde været et lille kastel eller fort, men nu næsten ganske er faldet sammen²⁾.

Formedelst den omdrejning, som jordkloden foretager om sin axe i løbet af 24 timer, beskinne og oplyste solens stråler atter livsaligt denne del af verden, så jeg kunde se rundt om fra det sted, hvor jeg stod, og fandt, at vor vej herfra og til Korsør var åben og næsten isfri; derfor skyndte jeg på hos vort selskab og pressede på hos hver enkelt, så vi alle i løbet af kort tid kom om-

¹⁾ «Det saakaldte «Danziger Goldwasser», et Slags fiint, destilleret Brændeviin, eller Liqueur, hvori Smaastykker af Bladguld svømmede» (Holbergs Comedier ved Molbech I 346).

²⁾ Ruinerne af Valdemar I's befæstning på Sprogø iagttoges også 1691 af lægen Peder Deichmann fra Odense. Han beskriver dem således: «Der er Rudera af et gammelt Fort, som de kalder Sproe-Slot, og siges at være bygt af Marsk-Stige; det er bygt paa den højeste Bakke, ganske rundt af smaa Kampesteen og Kalk, og indeni synes at have været en liden tør Grav imellem den yderste Muur og Bygningen. Bakken selv er forhøjet med Jord og Steen iblant hverandre, hvilket var Fundamentet som Slottet stod paa» (Suhms Nye Saml. III 115—16).

bord og forlod øen Sprogø og kom endnu før middag uden uheld velbeholdne over til Korsør på Sjælland, hvor vi endnu engang vederkvægede os i hinandens selskab og med megen belevenhed tog afsked med vor hr. oberst; han tog den nærmeste vej over Ringsted til København, men vi lejede en slæde til Næstved, som mine kammerater havde ærinde til. Og følgelig begav også vi os efter middag på vej; men det begyndte undervejs at sne så forskrækkeligt, at man næppe kunde se. Ja, vi fandt dér snedynger så høje som bøndergårde og vejene på mange steder så opfyldte af sne, som vinden havde jaget sammen, at bønderne for at skaffe passage måtte grave vej igennem, og det forårsagede igen, at vi ikke kunde nå Næstved den aften, som vor bestemmelse var, men tog ind i en enligt liggende, fattig bondehytte: dér lukkede vi vor madkurv op og havde i den en stor fed gås, endnu rå, som den brave borgmesterkone i Nyborg havde forsynet os med til rejsen. Af en lang stok lavede vi et spid, stak gåsen derpå og stegte den godt igennem og meget delikat og redte igen som forrige nat vort leje i god halm, efter at vi også havde aflagt et besøg hos vort flaskefoder. Tidlig på morgenen den 25de gjorde vi os igen færdige til at rejse videre til Næstved. Vi fandt vejen meget møjsommelig på grund af det forfærdelige snefald, så vi kom meget langsomt frem; da vi var komne tæt udenfor byen, vilde imidlertid vor snurrige danske kusk holde sit indtog i et flottere trav, men formedelst den knudrede vej slingrede slæden omkuld og vi allesammen ud af den, og den tykke Jan van Halmael tumlede mod en bonde, der gik på gangstien ved siden af slæden, så bonden faldt omkuld og Jan van Halmael ovenpå ham; herover begyndte bonden at bande og råbe op, så han gjorde os alle forskrækkede, ja han vilde have betaling for, at man var faldet ovenpå ham. Her hjalp ingen kær' mor: han vilde ha' penge; tilsidst brast vi alle i latter og

pakkede vore sager ind i slæden igen, men bonden blev ved sit, at han vilde ha' penge, fordi man var faldet så voldsomt ovenpå ham; andre vilde have givet ham nogle tørre prygl eller henvist ham til kusken, som havde væltet slæden, men rørte af medlidenhed gav vi den fattige bonde to styver, og dermed blev faldet bødet og bonden vel tilfreds og beroliget, og vi nåede byen i fred og ro endnu før middag; dèr udhvilede vi os den dag, og mine rejsekammerater udrettede deres ærinde. Næste dag — den 26de dito — skyndte vi os fra Næstved til Køge, der ligger ved Østersøen ved Køge Bugt, som er en anselig bugt, hvor den danske orlogsflåde ofte samles som på en sikker red¹⁾; dèr spiste vi til middag og rejste videre, så vi henimod aften nåede København og i den kongelige hovedstad indlogerede os på Amagertorv i «Lækkerbidsken», hvor vi kunde udhvile os herligt: det var et meget anseligt herberg, hvor vi for en rimelig pris blev herligt trakterede²⁾.

Se så, venner! nu er jeg i København i sådan en fornøjelig *saison*: residensstaden for den nu regerende konge Christianus Qvintus, en artig og god fyrste³⁾, broder til

¹⁾ «Kiøge-Bugt — siger Scheel, Krigens Skueplads 220 — er et almindeligt Leye for Flaader, der bevogte den sydlige Munding af Øresund»; om dette også gælder tiden før 1674, véd jeg ikke.

²⁾ «Store Lekkerbidsken» eller «Stadens Gjæstehuus» paa hjørnet af Østergade og Amagertorv var som bekendt stadens fornemste hotel, hvor bl. a. fremmede gesandtskaber ofte indlogeredes på kongens bekostning (Danske Saml. 2 R. I 344 ff.). «Copenhagensisch Garnisons Journal», hvori fremmede rejsende indførtes, findes ikke bevaret for året 1674.

³⁾ Om Christian V's godmodighed se Holm II 22 ff. Heræus skildrer ham og den kongelige familie således: «Hoffet samles hver dag undtagen søndag (for den dag faster kongen) middag og aften før taflet i kongens forværelse. Dèr så vi en dag kronprinsen og den næste dag kongen selv. I alle sine handlinger viste han dem, som han talte med, en overmåde stor godhed. Han har altid været anset for en stor rytter. Jeg har ikke set ham til hest. Jeg tror derfor, at han ser bedst ud dèr. For når man ser ham gå, synes han mig meget uanselig. Han er hverken høj eller vel-

prins Jørgen, som er gift med prinsesse Anna i England, der som dronning regerede over Storbritannien efter kong Vilhelm. Denne kong Christianus har jeg set adskillige gange, også engang i hans hofkapel, hvor der bliver prædikeret for ham på dansk; jeg kunde kun forstå lidet deraf, men præsten havde dog gode miner og ordentlige manerer, langt ærbarere end magister Lang i Hamburg, der støjede og gjorde spektakel på prædikestolen som en bro'r Cornelis fra Brügge¹). Forøvrigt finder man blandt lutheranerne såre mange snurrige patroner.

Vi opholdt os nu i København fra den 26de februar til den 27de, den 28de dito, den 1ste og 2den marts; i den tid så vi det mærkværdigste. Staden har en god beliggenhed og er godt befæstet²). Alle levnedsmidler er dør for hånden i rigelig mængde og billigt³). For over 3 à 400 år siden er nogle familier fra Friesland lokkede did og anbragte på Amager, der er en fed og frugtbar lille ø, som er forbundet med København ved en bro.

---

skabt. Han har et rødt ansigt. Man ser hele den kongelig familie ved taftet. Dronningen besidder alle de skønne egenskaber, som gør en fyrstinde elsket af sine undersåtter. Men hun har netop ikke besiddet dem, der har kunnet sikre hende hendes gemals kærlighed. Hun er stadig rolig vidne til Kongens omgang med grevinden af Samsø. Kronprinsen er højere end faderen. Han ser alvorlig ud. Han har en krum næse, store øjne, et magert langagtigt ansigt. Hans broder prins Christian er højere og bedre skabt end han og er højt elsket af dronningen. Fyrstinden er temmelig elskværdig af en person af hendes rang at være.»

¹) Hvorledes forf. kan have overværet en gudstjeneste, er mig ikke ret klart, ti ingen af de dage, han var i København, var en søndag. Den præst, han omtaler, kan imidlertid næppe være nogen anden end kgl. konfessionarius og hofpræst, dr. Hans Sørensen Leth (f. 1625, d. 1688), der var en yndet og søgt prædikant (se Birch, dagb. 159).

²) Om Københavns beliggenhed og befæstning udtaler så godt som alle de rejsende sig.

³) Derimod var, efter en fransk gesandts udsagn 1680, de varer, som måtte indføres, én gang så dyre i København som i Paris (Danske Saml. 2 R. IV 157, citeret hos Holm II 404 og O. Nielsen, Kbh. Hist. V 137).

Disse Frieslændere (nu Amagerbønder) har i tidens løb formeret sig sådan, at hele denne lille ø nu bliver dyrket alene¹⁾ af deres folk med kvæg, smør, mælk og køkkenurter, akkurat som Jacobs børn beboede det fedeste af Ægypten, landet Gosen. Det fornøjede mig, da jeg en torvedag²⁾ så hele torvet i København fuldt af disse bønder og bønderkoner i deres uforanderlige nette friesiske bønderdragter, i deres ustivede hvide lærredshætter, liv, etc. og mændene med en lille halskrave uden på trøjen og en friesisk kamelhårshue på hovedet³⁾: med deres allehånde køkkenurter, smør, mælk, høns, duer etc. Jeg tiltalte en af disse folk, ti de kom mig for som de gamle friesiske mennoniter, men ingen kunde forstå mig, de talte kun dansk⁴⁾ og var alle blevet lutheranere i tidens løb og på grund af mangel på dygtige præster fra mennoniter menig-

¹⁾ Dette er dog en overdrivelse. De af Christiern II mellem 1518 og 1523 (Landmandsbl. 1904, 109) til Amager indkaldte Hollændere beboede blot Store Magleby sogn, men «de danske Amagere» i Tårnby sogn antog ganske vist efterhånden Hollændernes skikke og klædedragt, dog ifølge Thura ikke kamelhårshuen, der var karakteristisk for de hollandske Amagere.

²⁾ Torvedagene var onsdag og lørdag; den 28. febr. ny stil var en onsdag.

³⁾ De fremhævede klædningsstykker var netop karakteristiske for de hollandske Amageres dragt. Denne beskrives navnlig udførligt af Thura (Beskr. over Amager, 35—39); billeder findes foruden hos ham hos Pontoppidan i Det Kbh. Selsk. Skr. III 142 og i Danske Atlas II 218—19, hertil kan føjes et par små, ganske fint udførte pennetegninger i Holger Jacobæus' dagbog.

⁴⁾ 1693 siger dog Mikkel Jernskeg (Amager Lands Indbyggeres korte Beskrivelse): «Det Neder-Landske Sprog | indbyrdis brugis hiemme | men ellers kand de nock | udtale Danske Stemme.» Derimod siger Pontoppidan 1747 (Det Kbh. Selsk. Skr. III 141), at Amageres forfædre ganske vist har «talet reen Hollandsk, og deri holdet deres Gudstieneste og Rettergang, men ved Tidens Længde er det bleven en Miskmask af Hollandsk, Platydsk og Dansk, saa at ingen Hollænder nu forstaaer dem tilfulde, hvilket sees saavel af deres Anno 1715 udgivne Psalme-Bog og Catechismo, som af den tilforn [p. 138] anførte Vedtægt [af 1663] i deres nu brugelige

heden, som mange af deres slægtninge i Friesland hørte til — sådan fortælles det mig. Vi var altsaa i København til den anden marts og så alt, hvad der var mærkværdigt: kirker, tårne, deriblandt flere, som er smukke, ét, hvis spids hviler på otte forgyldte store runde kugler, hver vel så stor som en øltønde (ligesom St. Nicolai tårn i Hamburg)¹⁾ — et andet tårn, som er fladt, og som indvendig har en spiralførmig opgang uden trappe, så man gerne kunde ride op til toppen paa en hest²⁾. Man finder ogsaa smukke orgler³⁾. Børsen er et stort, langagtigt rum, helt overdækket, med god udsigt over søen, så man derfra kan se den svenske kyst overfor, ja endog Landskrona og Malmø. På børsen står et artigt lille tårn: på fødderne hviler fire slanger med hovedet på det yderste af hver fod og med halerne drejede eller vundne i vejret til én, og det giver tårnet, der er bygget helt sindrigt, et artigt udseende.

---

blandede Maal.» Allerede fra midten af det 16 årh. var kirkesproget i St. Magleby plattysk (Ny kirkehist. Saml. III 158).

¹⁾ Nicolai kirkes 1663—66 genopførte store spir af gennembrudt arbejde, hvilende i midten på 8 store forgyldte kugler, var, siger Thura (Danske Vitruvius I 70) «næst vor Frue Taarn det højeste og zirligste i Staden». Om spiret udtaler Danske Atlas II 144: «Proportionen i dette Arbeyd er saa accurat og Arbeydet saa nett, at alle fremmede Kiendere af god Architecture admirere det, saasom et rart Mester-Stykke i sin Art.» Ogsaa baron de la Hontan fandt Frue kirke og Nicolai «grandes et belles».

²⁾ Den samme bemærkning gør Ulrich v. Werdum, Regnard og de la Hontan. Som bekendt red og kørte Peter d. store 1716 op på Rundetårn.

³⁾ 1672 fremhæver Holger Jacobæus orglerne i Nicolai og Trinitatis kirker som særlig fortrinlige. Hans bemærkninger om det første, hvis lige ifølge Wolf (Encon. regn. Dan. 382) ikke fandtes i Danmark undtagen på Frederiksborg, findes i Suhms Nye Saml. III 180—81; om vinteren «legede» organisten på det mandag, onsdag og fredag fra 3 til 4, «hvilket baade fremmede och indvaanerne self, som samme tid spadserer i Kircken, med forlystelse hører»; om orglet i Trinitatis siger han, at det udmærker sig ved sin overordentlige størrelse og sine dybe toner og bærer prisen hjem (Organum Musicum hujus templi, magnitudine insigni, sonique gravitate, omnibus palmam præripit). (Om orglet på Frederiksborg udtaler Heræus sig).

Kongens slot er meget gammelt og ikke videre pragtfuldt¹⁾, det har en rummelig gård, langs østsiden af den er der lavet skur, hvert omtrent 15 à 16 fod i firkant, hvor allehaande vilde dyr (såsom en løve, bjørn, ulv, tiger etc.) er hver i sit bur med jerngitter for²⁾. Jeg stod og faldt i betragtninger over tigreren, som lå tæt sammenkrøben tilbage i et hjørne; jeg hidsede den lidt, for at den skulde komme op, saa jeg rigtig kunde se den; saa gjorde den et spring som en kat hen foran gitteret og slog med sine klør hen

¹⁾ Om Københavns slot fælder de fremmede strænge domme. Molesworth: «this King's House of Residence being for Situation, Meanness, and Inconvenience the worst in the World»; Ulrich v. Werdum: «i den gamle Stad ligger Kongens Slot, bestaaende af mange Bygninger, men meget uformeligt og med en meget uanselig Port»; Regnard: «Le Louvre est un bâtiment fort commun»; Heræus: «les maisons bien baties [i København] sont fort rares. A quoi l'on s'attend le moins, c'est le Chateau qui n'a rien de Royal»; an english gentleman: «The Royal Palace in Copenhagen is but small, and a very ancient Building»; forf. af den pag. I note I anf. Relation, anført efter Holm I 16: «en af de tristeste Bygninger i Verden, som var omgiven af en skiden Grav og havde en lille og mørk Gaard». Kun baron de la Hontan har et venligt ord: «Le Palais du Roy, me paroit aussi estimable par son antiquité, que s'il étoit bâti à la moderne. Car il suffit que l'harmonie des proportions se rencontre dans la Masse de ce Château, dont les meubles et les peintures sont d'une beauté achevée.»

²⁾ Om «menageriet» på Københavns slot se Bering Liisberg, Kunst-kammeret 148 ff. Dyrene stod ikke i en fælles bygning, men de forskellige dyrehuse lå dog så temmelig samlede, løvehuset på ridebanen bag prins Jørgens stald, tigerhuset ved Tøjhuset. 1672 beså Holger Jacobæus menageriet: «Nærvæd Tøjhuset ser man forskellige sjældne vilde dyr, indespærrede i bure, løver, tigre, indiske pindsvin, lossere, aber, falke, ørne etc. For nogle år siden så man her en indisk marekat (*Cercopithecus jndicus*), Mammonett kaldet, den havde hoved som et svin, skaldet bagdel, farven var mørkeblå og zinnober (*colore cæruleo et miniato*), den havde ingen hale og var større end en abe. Senere døde den på Slottet og blev dissekeret (*cultro anatomico dissectus*). Man finder ikke noget billede af dette dyr hos naturhistorikerne (*apud eos qui historiam animalium per-textuerunt*).» Jacobæus har derfor indført en koloreret tegning af den i dagbogen.

efter mig, det var bare et slag i luften, men det gjorde mig helt forskrækket og selv oppasseren bange; det forekom mig, da jeg betragtede tigeren nøjere, som om kattene på en eller anden måde kunde være af tigerslægt, ligesom nogle hunde er af ulveslægt. Men jeg viger for langt af fra min kurs, vi tør ikke dvæle længere, men gør os igen rede til at rejse videre. Frosten vedvarede fra dag til dag lige stræng, så man daglig passerede sundet over isen fra København til Sverige med hest og slæde ligesom hen ad en banet landevej.

Vi tog da afsked med det selskab, som daglig havde spist til middag sammen med os i vort herberg, det var de herrer *ambassadeurs* fra vore stater, fra Frankrig, Sverige, Brandenburg etc.¹⁾. Den sidst anførte bad os i kongens navn om at følge med til hove, da kongen havde forstaaet paa ham, at der logerede nogle hollandske købmænd i hans spisekvarter, og kongen gerne havde *discours* med den slags folk om midler til negotiens fortsættelse; men vi *excuserde* os høfligst, da vi måtte fortsætte vor rejse, og vi bestilte en slæde med to heste, som om morgenen den 2den marts kørte op foran vort herberg på Amagertorv og afhentede os — og så passerede vi Sundet over isen fra København og steg først ud igen ved Landskrona i Sverige. Midtvejs i Sundet ligger den lille ø Hveen, som vi passerede tæt langs med. På denne lille ø Hveen boede den berømte *mathematicus* Tycho Brahe, som dér havde opført en anselig bolig; her lå hans museum, hans laboratorium og hans observatorium med en stor platform på taget, for at han under aaben himmel kunde beskue jordens og himlens løb og deres hele vide udstrækning. Denne Tycho Brahe var den mand, der modsat Ptolemæus

---

¹⁾ Afregninger (for fremmede gesandters underhold) med Dorrethe, salig Jacob Timmermands, og sønnen Peder Jacobsen, der efter hende var indehaver af «Store Lækkerbidsken», haves ikke fra året 1674.

og ligesom Copernicus lærte, at jorden drejede sig rundt i løbet af et døgn, og at månen modtog sit lys fra solen ligesom i et spejl og, så langt den end var fra os, dog var det af alle himmellegemerne, som var os nærmest, og drejede sig om denne verden i løbet af en måned; at også de fem andre planeter (som er: Jupiter, Venus, Mercurius, Mars og Saturnus) var af lignende beskaffenhed som månen, men i størrelse og afstand fra jorden meget forskellige fra den, at de imidlertid hver foretog deres regelmæssige omdrejning etc.; endvidere, at himlens store hær, fixstjernerne, der alle hver var som en sol, havde en næsten umålelig afstand fra os etc. Skulde jeg opholde mig længere ved disse undersøgelser og betragtninger, vilde jeg komme for langt ud af min kurs; derfor vil jeg henvise den videbegærlige læser, som måtte interessere sig for astrologi, til beskrivelserne af Descartes, Abraham de Graaf og Huygens¹⁾; men den os tilmålte forstand er altfor ringe til med sikkerhed at udgrunde alle himlens utalte undere; derfor skal jeg slutte denne *discours*, som jeg saadan *en passant*, så at sige, er kommet ind på ved at passere denne omtalte lille ø Hveen, og sige med apostlen²⁾: O rigdoms dyb både på Guds visdom og kundskab! hvem har kendt Herrens vej, eller hvem har været hans rådgiver; og lad os blot træde ind hos os selv, dèr er en lille verden, som ingen endnu rigtig kender, og lad os ikke alle tragte efter at *profiterre* af kundskabens træ, men af livets træ og sige med den opbyggelige digter:

Vor forstand mod hele naturen sig vender;
så meget, kun ikke os selv vi kender.

Vi ankom så den 2den marts 1674 omtrent ved middagstid med to heste for slæden fra København over is

---

¹⁾ Abraham de Graaf (f. 1632, d. 1683) og navnlig Christian Huygens (f. 1629, d. 1695) var berømte hollandske matematikere.

²⁾ Rom. 11, 38.

ligesom over land til Landskrona i Sverige og endnu samme aften til Malmø, der ligger ved hjørnet af Østersøen; det er to meget stærke fæstninger. Vi havde i Malmø kun med én mand at gøre, som vi strax gjorde os færdige med, og skyndte os næste Dag — 3dje marts — til Lund, hvor vi ankom tidlig paa dagen. Det er en åben, vidt udstrakt by; dèr er et universitet og en meget stor, gammel, anselig kirke, som vi gik hen at se i fællesskab. Der er to hvælvinger over hinanden, som hviler på en stor mængde meget svære piller. Ved en hjørnepille så jeg (ligesom klinet til, men dog nogenlunde som hørende til pillen) en djævel afbildet med horn og hestefødder; han slyngede sine arme om pillen, som om han med kraft vilde angribe den. Jeg spurgte helt alvorlig klokkeren, som foreviste os kirken: Hvad er det? Han svarede meget andægtigt: Ja, herre, der er her sket et ganske forunderligt mirakel til en evig amindelse! Vi bad om at få det vide, så fortalte han med megen højtidelighed, ligesom papisterne, når de foreviser halen på Bileams æsel, hvor mange rejsende der kom alle vegne fra for at se dette underværk. Det var da sådan¹⁾, at for mere end 1000 år siden havde kongen besluttet at rejse denne vældige kolos af en kirke her, en af de største i hele Sverige. Altså lod han en fornem arkitekt hente, en kunstfærdig bygmester, for at faa denne mægtige bygning opført, hvortil man havde materialerne ved hånden; man sluttede akkord, og betalingen skulde erlægges til en bestemt termin, forudsat at bygningen var færdig inden en vis, nærmere fastsat tid. Der

---

¹⁾ Første gang sagnet om trolden Find og Lunds domkirke, som van der Meersch har været temmelig uheldig med at opfatte og gengive, forekommer i litteraturen, er vistnok 1654 i Wolfs Encon. regni Dan. 569—71 (gengivet hos Werlauff, Hist. Antegn. 406 ff.), men stedet her turde være det første eksempel på sagnets anvendelse overfor turister. (Udførlig litteraturangivelse om sagnet hos Beckett: Hist. tidsskr. för Skåne-land, II 79, note 1.)

var ordentlig gang i arbejdet; medens det stod paa, indså imidlertid bygmesteren umuligheden af at blive færdig inden den fastsatte tid, og han måtte således gå tabt af en stor del af den akkorderede pengesum. Han blev hed om ørene: hvad skulde han gøre? Gode råd var dyre! Han fattede den beslutning at forbinde sig med djævelen, djævelen stillede ved første vink, fanden gjorde ingen vanskeligheder med hensyn til at hjælpe, bygge og gøre kirken færdig til den fastsatte tid, ti djævelen var en tusindkunstner. Arbejdet gik frem efter ønske, der var mulighed for at blive færdig i en fart. Djævelen, der var meget pengegrisk, forlangte penge, i det mindste en stor del af den akkorderede sum. Bygmesteren gik til hove for at andrage om den akkorderede sum, men kunde intet udrette, det blev udsat, til arbejdet var helt færdigt. Så vendte han tilbage, men mosjø fanden vilde ikke lade sig betale med snak eller løfter. Penge var det, han vilde ha'. Tænk engang, så forliebt i penge er djævelen! Nå, for at få en ende på det: man kommer i klammeri, under hvilket fanden bliver så gal, at han fløj hen til denne hjørnepille for at rive den væk (ti han var stærk) og således nedstyrte hele bygningen; men idet han gik løs paa og slog armene om denne store pille, forvandlede han strax til sten, blev et tilbehør til pillen, som om han var muret til den, og i den stilling bliver han den dag i dag besøgt og beskuet af tusinder af mennesker. Hvad synes jer om dette lutherske æventyr! Ingen af os turde gøre indvending, ti manden fortalte det som et evangelium, og mens han fortalte, skar hr. Jan van Halmael i største alvor den løjerligste grimace, så vi med nød og næppe kunde bare os for at le.

Efter denne latterlige lækkerbidsken (som — betragtningen af alt, hvad der forefaldt i fortællingen, medregnet — nok var det dobbelte værd af, hvad vi gav for den) skyndte vi os igen afsted, så vi kom så hurtig frem, at vi endnu

samme aften nåede Helsingborg. Næste dag — den 4de marts — var en søndag, alligevel var jeg gerne rejst videre om morgenen tidlig, men vor spendable vært havde den foregående aften fået en mængde vildt: harer, et vildsvin etc. Dette bevægede mine kammerater til at blive dér for at nyde et godt traktement, og sandelig, det var alt såre delikat og såre vel tilberedt. Medens maden blev lavet til, gik hr. Philips van Halmael til fods over isen her fra Helsingborg over sundet til Helsingør, hvor han havde nogle sager at forrette med Jan van Deurs¹⁾. Det var en mils vej frem og ligeså tilbage; før måltidet kom han tilbage til os og havde således været fra Sverigè i Danmark og tilbage igen. Da det delikate måltid var til ende, talte jeg igen om at rejse videre, ti min tid var meget knap, men jeg kunde ikke bevæge mine kammerater til at tage afsted, altså talte jeg med værten, om jeg strax kunde få en slæde, som jeg kunde stole på endnu samme aften kunde bringe mig til Engelholm. Som sagt, så gjort! slæden kom, jeg tog afsked, skønt mine venner følte sig krænkede over, at jeg havde sådant hastværk og ganske ene rejste fra dem i et fremmed land, men længselen efter snart at komme hjem drev mig, og jeg rejste videre i stræng kulde, efter at jeg først havde gjort min regning op, akkorderet om slædekøretøjet og betalt for samme aften at blive bragt til Engelholm, næste dag til Kongsback og så videre til Göteborg. Det var imidlertid blevet ud på eftermiddagen, så det var blevet senere, end vi tænkte; alligevel måtte jeg afsted med min lille slæde, der var lavet af bark, jeg havde to små svenske ralliker for og en lang mager døgenigt af en Svensker til kusk. Sådan tog jeg afsted. Det var sandelig noget andet end at give partiet blandt spradebasserne

---

¹⁾ Jan van Deurs, hollandsk kommissær i Helsingør, f. i Haarlem 1637, d. i Helsingør 1710 (Lengnick, Stam. over van Deurs).

ved Amstel eller langs Heerengracht¹⁾. Da vi havde kørt en tid i stor ensomhed uden at se hverken huse eller mennesker, kom vi til en stor skovstrækning, bjærg op, bjærg ned. Jeg søgte at få en passiar med min kusk, men den dumme knægt kunde ikke et ord tysk. Dør sad jeg, solen gik ned, og det frøs meget stærkt. Det eneste, jeg kunde sige, var: Jij moet koere froom, jij schal ha drinkepennij. Pisken brugte han bravt, og de små heste gik deres gang i hundetrav i sneføret gennem hække og buske, gennem tæt, uhyggeligt krat ad høje og lave bjærgstrækninger, op og ned — hist og her så man en opklynget ulv hænge i træerne²⁾ — indtil det tilsidst begyndte at blive helt mørkt. Det bliver sent, og jeg bliver bange, er desuden gennemisnet af kulde. Hvad skal jeg gøre her, hvor hverken huse eller mennesker var at se og frygten for ulve eller andre vilde dyr stor? Endelig — hele tiden sad jeg og stirrede ind i de mørke, skrækkelige træklynger eller vildnis, som rager højt op i havet og af søfolk bliver kaldet Kullen (hvor de må hønse, som ikke har været dør før)³⁾, og på

¹⁾ Heerengracht, en af de betydeligste af de kanaler, som gennemskærer Amsterdam (Holger Jacobæus nævner Héerengracht, Keisergracht og Zingelen som de ypperste).

²⁾ At hænge ulve, navnlig i galgen ligesom tyve, var en ældgammel dansk skik, der allerede omtales af Saxo. 1652 så franskmændene Huet på Sjælland ulve og tyve hænge side om side i galgerne (Norsk. hist. Tidsskr. II 328), 1659 beretter Pasek (Polakkerne i Danm. 31) det samme fra Jylland, og 1671 fortæller Holger Jacobæus, at der i Holsten var mange ulve, man så dem hænge i træerne, iførte klæder (vestibus induti), ligesom tyve. Bemærkninger om ulves forekomst i den sydlige del af den skandinaviske halvø i det 18 årh. findes f. ex. hos Linnæi Fauna Svecica, 1746, 5; Orrelius, Indledn. til Djur-Känningen, 1776, 164; Cronholm, Skånes Hist. II 460—61; Nilsson, Skand. Fauna² I 223.

³⁾ «Hønsning» ved Kullen omtales også i Corfitz Braems dagbog (Bruun, Curt Adelaer 451) ^{26/8} 1660: «Kl. 3 finge wii Kullen ad see, huor jeg med mange andre paa Schibet maatte hønse» (hdskr. har dog den ældre form hänse, ikke hønse, som Bruun og efter ham Kalkars ordb. har) og ^{7/7} 1666: «Under Torkow, Suederoe oc Koellen, huor tuende blefve

denne vis kørte jeg videre uden at kunne faa at vide, hvor langt vi endnu havde til Engelholm, der formedelst den øde egn syntes mig endnu at måtte være langt borte — endelig så jeg da forude lidt til siden et lille lys. Jeg befalede min kusk at køre derhen, ti mørket og den fæle kulde nødte mig dertil. Da vi var komne på højde med denne hytte, holdt vi ned gennem vejen, jeg sprang af udenfor hytten, men kunde ingen dør finde; imidlertid blev med larm og råb en lille dør åbnet, den var ganske lav, og jeg stødte mit hoved bravt mod den. Jeg kom indenfor i den fattige hytte; dør stod en stor, mager, lang knøs ved en kakkelovn af ler, en kone med et barn i en vugge, som var lavet af en udhulet blok, et bord af to rå planker, bag det en bred bæk ligesom overtrukket med tøj af skureklude; dør gik jeg hen og satte mig ved bordet, og konen satte sig foran et sengested, knøsen gloede forundret på mig med åben mund. Medens min kusk var hos sine heste i et lille skur, lod jeg bravt fyre i, ti brænde var der, og det var også det bedste traktement, jeg nød. Jeg spurgte (for at gøre begyndelsen til en samtale) værten i dette herlige hotel: Haaf jou brandwin? Nee, var svaret. Igen: Haaf jou eul? Så gav han mig en stor kande, bred for neden og smal for oven. Jeg satte den for munden og smagte på det, men det forekom mig, at vandet var noget mænget med sirup. Jeg åbnede min vadsæk og havde endnu en smule brændevin i min lille tinflaske, også en

---

døfte, den gang den første sprang ud bleff ham til æhre skut eet støcke aff, oc Flaggen vdslagen.» Cfr. også Museum 1893, I 313 (1672). Le chevalier de Beaujeu, som 1680 passerede Kullen, bemærker (292), at dette sted «est fameuse par une petite maltoste [ɔ: ekstraskat] qu'ont établie les matelots, lesquels exigent une gratification des passagers à l'endroit de cette montagne. D'abord ce n'a esté que de ceux qui y passoient pour la premiere fois, et qu'on menaçoit de faire baigner faute de payer le tribut du passage: ensuite, et par succession des temps on l'a exigée indifferemment de tout le monde, qui est obligé de se rachetter par quelque argent de cette ceremonie marine.»

lille dåse med annisbrød, som min moder havde givet mig med; dermed vederkvægede jeg mig. Her kunde ingen tysk, altså var det med angst og frygt, jeg måtte se imøde, hvad der vilde komme; nu ønskede jeg vel, at jeg var blevet hos mine gode venner, men det kunde jo ikke hjælpe. Var der overgået mig noget slemt her i dette øde, afsidesliggende vildnis, aldrig skulde noget menneske have fået at vide, hvor jeg var blevet af. Jeg havde min vadsæk hos mig, det så han, min rejsekappe og mine klæder, derhos kunde bonden helt vel se på mig, at jeg også nok havde penge hos mig, og at jeg var ganske værgeløs uden stok eller sværd. Det bliver sent, uden at sige et ord gik så bonden i seng. Jeg lavede mig også til for at lægge mig lidt, men ikke for at sove meget. Bænken var min seng, vadsækken min hovedpude, min kappe trak jeg op over ørene, og så lagde jeg mig ned og befalede mig i Guds nådige varetægt, efter at jeg havde fyret bravt i, ti det var bitterlig koldt. Vi havde håbet (dengang vi rejste hjemmefra) at møde mildt forårsvejr, men det faldt ganske anderledes ud, og desuden, vi rejste mest nordpå — Göteborg ligger på omtrent 58 grader nord for linien. Det var noget andet, end dengang jeg anno 1662 i juni, juli og august rejste i Spanien, det var i den hedeste sommertid, da jeg rejste over Pyrenæerbjærgene, på omtrent $42\frac{1}{2}$ grad fra Bilbao, Victoria, Pamplona til Bayonne; det var helt forkert at rejse i det varme land i den hedeste årstid og nu i Norden i den allerkoldeste tid af året; jeg må imidlertid sige, at heden plagede mig mindre end nu denne fine, tynde, bidende kulde, som, når man var ude i den, syntes mig at skære gennem marv og ben for en, som ikke er vant til det. Men — var jeg nu så uformodet kommet ind i det, måtte jeg jo holde pinen ud. Da jeg så havde lagt mig ned, kunde mine mangelhænder nok holde søvnen borte. Hvor er der dog en stor forskel på, når et menneske hviler og kan sove en hel nat igennem uden bekym-

ring: når han da vågner om morgenen, forekommer det ham, som om der blot var gået en time — og modsat, sådan en gyselig nat som denne syntes mig næsten så lang som en hel uge. Hvor glad blev jeg ikke, da jeg hørte en hane gale første gang, så tænkte jeg, at det var mellem kl. et og to; da jeg så havde ligget lidt halvt slumrende og halvt vågen, kom langt om længe den tid, da hanen galede igen; kort efter rejste jeg mig over ende, gik igen hen og satte mig ved bordet, fyrede igen i ovnen, (en lille lampe stod og brændte); da det forekom mig, at dagen begyndte at gry, og jeg vilde vise, at jeg ikke var så bange af mig, råbte jeg: Alle mand op! Min vært kom ud af sengen; jeg forklarede, at jeg vilde videre, så løb han udenfor og vækkede min kusk, og efter at hestene var blevet fodrede, tog jeg afsked med mange taksigelser, ti penge turde jeg ikke vise, og det syntes man heller ikke at være vant til dér; jeg tror ikke, at min vært nogensinde havde haft sådan en gæst eller jeg en så ensom, skrækkelig nat. Allevegne, hvor jeg fortalte om denne tildragelse og dette natteherberg, var man forundret over, at det var løbet så godt af, i dette vildnis, så langt fra de sædvanlige veje; anderledes er det jo langs de sædvanlige veje og med herberger, hvor man gemenlig tager ind frivilligt. Jeg tog da som sagt afsted tidlig på morgenen den 5te marts og kom omtrent kl. 8 til Engelholm.

Ulvehylene, som man hørte endnu om morgenen, afgav klart bevis på, at jeg aftenen forud havde svævet i stor fare for disse forsultne vilde dyr. Da jeg var kommet til mit bedested i Engelholm og var meget kold og forfrossen, sagde værtinden, at hun havde god vin, og rådede mig til at tage varm vin blandet med krydderi og sukker, hvilket jeg på hendes råd approberede og befandt meget delikat og vederkvægende. Bedestedet blev imidlertid ikke længe mit opholdssted; men efter at være blevet varmet igennem og efter at have fået hestene fodrede skyndte jeg

mig videre til Laholm, som også ligger ved kysten af Kattegat, og videre, til vi ved middagstid ankom til Halmstad, jeg var imidlertid så forfrossen og gennemisnet, som jeg endnu ingensinde havde været, så jeg intet følte, førend jeg i herberget kom hen foran den varme kakkelovn, der begyndte mine tænder at klapre i den grad, at jeg ikke kunde betvinge mig, så det varede mere end en halv time, inden jeg tøede op og kunde begynde at tale, og jeg tror for vist, at hvis jeg havde kørt en time til, var jeg frosset ihjel: det var en meget *penetrant*, gennemtrængende, fin, skarp kulde. Jeg har sagt, at Göteborg, som vi nu begyndte at nærme os til, ligger på omtrent 58 grader nord for linien, og førte nu her den strænge frost sådan en fæl kulde med sig, så kan man regne ud, hvordan det er om vinteren på de steder, der er de allernordligst beliggende og beboede, som f. ex. Trondhjem og Archangel, de ligger begge på omtrent 65 grader, Kola ved Nordkap (hovedstaden i Lapland) på omtrent 65½ grad, Tobolsk, hovedstaden i Sibirien under de Moskoviter, ved floden Obj, også på omtrent 65 grader, Nordkap på omtrent 70 grader ligesom Novaja Zemlja; ikke langt derfra løber den mægtige flod, som gennemløber hele Sibirien og en del af Moskovien, nemlig floden Obj, mod nord ud i havet. Andre floder igen har deres løb mod øst som Donau, andre mod vest rundt om denne jordklode etc. Det må drage vore tanker op mod den store skipper, som styrer dem alle i den bestemte orden.

Fra Halmstad, der «er en smuk lille by med en anselig kirke», kom van der Meersch forbi Falkenberg og Varberg endnu samme aften til Kongsback, hvor han tilbragte en lystig aften hos borgmesteren, der tillige var postmester og som sådan havde expederet «mer end tusind breve» til ham. Næste dag — den 6te marts — kom han til Göteborg, og to dage senere indtraf brødrene van Halmael hertil. Blandt Göteborgs seværdigheder nævner han det stenhus, som borgmesteren Paul

Rochus¹⁾), med hvem han stod i handelsforbindelse, havde opført på torvet: de fleste huse i byen var af træ. Han var gerne taget op at se vandfaldene ved Trollhättan, men hans tid var knap og kulden stadig stræng, ej heller var han rejst ud for at more sig eller uden nødvendighed spillede tid og penge, derfor tog han heller ikke videre til Christiania, hvor han også havde forretninger, men tog den 17de marts afsked med brødrene Halmael, der rejste videre til Stockholm, og tiltrådte hjemrejsen ad samme vej, han var kommet: over Kongsback, Varberg, Falkenberg, Halmstad, Laholm, Engelholm til Helsingborg, hvor han kom den 19de marts kl. 3 om eftermiddagen.

I Sundet fandt jeg åbent vande og isen i drift, så jeg besluttede endnu samme aften at tage til Helsingør og forlade Sverige. Som sagt, så gjort! Jeg lejede en båd og nåede, nu og da manøvrerende mellem isstykker, lykkelig og vel Helsingør, før det blev mørkt. Under overfarten over det berømte farvand Sundet så jeg på højre hånd, på den danske bred på Sjælland, det høje, trodsige slot Kronborg, der er langt anseligere end Tower i London²⁾). Her så jeg nu Sundet, som er den fornemste kanal i hele verden på grund af de mangfoldige fartøjer, der bestandig sejler derigennem, og som forskaffer kongen af Danmark et fedt køkken, mest vel af Amsterdamske penge, som her bliver betalt i told af talrige skibe, der med svære fragter i store flaader bestandig vender hjem ude fra Østersøen: ved siden af den told, der bliver betalt i Norge af vore store flåder (mest svær tømmerlast til Amsterdam³⁾), er det denne sundtold, der fylder skatkammeret for den danske

---

¹⁾ Paul Rocke (Rokes), d. 13/7 1684, blev 1/1 1664 rådsherre i Göteborg (W. Berg, Saml. till Göteborgs Hist. I 120).

²⁾ Af de andre fremmede rejsende fremkommer foruden de Vrigny også v. Werdum, le chevalier de Beaujeu og baron de la Hontan med bemærkninger om Kronborg og Sundet.

³⁾ Amsterdam er, siger Holger Jacobæus, «bygt paa pele, ut videatur sylva subterranea, unde dicitur vulgo, Amsterdam staaer paa Norge».

konge som hans største sølvmine og fornemste indtægtskilde. Sundet siger jeg: den eneste, snævre *passage* til Østersøen, hvor årlig hundrede, ja mer end tusinde tunge skibe, mest hjemmehørende i Amsterdam, lastede så de er synkefærdige, passerer ind og ud og vender hjem igen fra alle havnene ved Østersøen, såsom i Pommern, Preussen, Kurland, Livland og hele Sverige — tusinde ladninger af kornvarer, uld, potaske, hamp, hør, tovværk, hampefrø, alt slags tømmerlast, skibsladninger fulde af bygningstømmer, brædder, egeplanker, master, bjælker og planker, fjer, stål, vox, talg, garn, polsk lærred, beg, tjære, jærn, kobber, kobbertråd, skyts, Kalmargulvsten, måtter, svinebørster, ikke at tale om andre småtterier, som man ikke kan forsende som hele skibsladninger, såsom rav etc.¹⁾ — alt bliver det indkøbt for vore kontante penge, hvilke til sammen beløber sig til en unævnelig skat (og det gentager sig uophørligt), og denne notable negotie fra vort kære lille fædreland og i særdeleshed Amsterdam breder velvære og rigdom over hele Østersøens kyst og de tilgrænsende lande og giver os fyldte magasiner, så afsætningen mangfoldiggøres, og ny skibe bygges, og forråd skaffes så vel til os selv som til vore naboer, der får del heri. Farvandet, det berømte Sund, hvor vi Hollændere, dengang Svensken var blevet helt herre over Danmark med undtagelse af København, tiltvang os fri gennemfart ved vor anselige eskadre af orlogsskibe, der var sendt did til hjælp for Danmark og dør i Sundet i året 1658 under admiral Opdam bekæmpede den svenske sømagt i et blodigt slag, i hvilket vore to viceadmiraler Witte Corneliszoon de Witt og Pieter Floriszoon omkom. Idet den mandhaftige de Witt, der var blevet truffet under en hed kamp, i fuldstændigt vindstille drev

¹⁾ Om staden Amsterdams handel se J. de Long, Den koophandel van Amsterdam, 1715 (1ste udg. 1697); 22de kap. (p. 508 ff.) behandler «den handel op Dennemarken, Sweeden, Pomeran, Courlandt etc. Gemeenlyk genoemt die van de Oost- of Baltische Zee».

mellem to fornemme svenske flagskibe, råbte han endnu med døende røst, at man skulde lade ankeret falde, hvilket strax skete, og dette påfund havde til følge, at Svenskerne formedelst den stærke strøm drev forbi, og de Witt's skib, der allerede var blevet bragt i synkefærdig tilstand, lykkelig og vel blev reddet¹⁾. Om dette Sund har jeg haft meget at bemærke, og nu skal jeg også hurtigst muligt ile videre, men hvile denne nat i Helsingør. Denne by er en åben, svinsk²⁾, tæt befolket handelsplads, men der er rigeligt med alt til livets ophold.

Den 20de marts om morgenen Kl. 6 tog jeg fra Helsingør med hest og slæde langs kysten, hvor isen endnu lå fast, til København, hvor jeg velbeholden ankom kl. 9^{1/2} og tog ind i et herberg, hvor de hollandske skippere tager ind³⁾. Dèr traf jeg en skipper fra Friesland, som stod i begreb med at rejse til Amsterdam for at købe et skib til sin reder, som boede dèr i København. Denne skipper, som havde hørt, at Store Bælt endnu lå tillagt og endnu blev passeret med hest og slæde, havde meget hastværk med at komme afsted, men for at få mig med ventede han dog på mig til næste dag, da vi selv tredje om eftermiddagen den 21de marts kl. 2^{1/2} rejste fra København med heste og slæde og overnattede i Ringsted, hvis *sirat*

¹⁾ Dette er urigtigt; som bekendt sank de Witt's skib «Brederode». Gerhard L. Grove har i «Kunst», 6. Aarg. 1904 («Samtidige Billeder fra Slaget i Øresund 1658») leveret en skildring af denne berømmelige kamp.

²⁾ 26de Juli 1686 gav magistraten i Helsingør borgerskabet ordre «til at bortskaffe de udenfor deres Døre paa Gaderne etablerede Møddinger, der vare saa store, at de i flere Læs ikke kunde bortkjøres, og befalede desuden Underfogden hver Løverdag at udpante den Borger for 8 Sk. dansk, der havde mere end 1 Læs Møg liggende for sin Dør» (Helsingør skoleprogr. f. 1866, 25). Når Heræus kalder Helsingør «une des plus jolies Villes de Danemarc», forklares dette af den følgende sætning: «le beau Chateau de Cronenburg la rend plus considerable».

³⁾ Blandt Københavns gæstgivergårde nævner O. Nielsen (Kbh. Hist. V 325) «Druen» i Færgestræde som «især besøgt af hollandske Skippere».

er en stor kirke, som indeholder kongerne af Danmarks begravelsespladser; vi opholdt os imidlertid ikke med at se den, men måtte tidlig næste dag videre¹⁾.

Næste dag, der var torsdag den 22de marts, rejste vi tidlig om morgenen kl. 4 fra Ringsted, kørte gennem Slagelse og kom endnu før middag til Korsør ved Store Bælt, hvor vi på udrejsen var ankomne efter at have udstået så stor fare, og hvor vi havde taget afsked med vor hr. guvernør Cicignon. Vi fandt her, at isen i Store Bælt endnu lå fast, og at man endnu trygt passerede over den, hvorfor vi også strax besluttede at fortsætte rejsen med en slæde med to heste for. Jeg skal aldrig glemme, at jeg endnu så langt hen på året rejste over Store Bælt forbi den lille ø Sprogø (bedrøvelig ihukommelse!) ligesom over land til Nyborg på Fyen, hvor vi ankom om eftermiddagen kl. 3 velbeholdne og uden at have set vand, men vi mødte på hele denne istur intet levende menneske uden en flok små dagdrivere eller forkælede børn, der med hest og bjælder kørte afsted i deres kaner. Hvorom alting er, vi var komne over i god behold, og vi forsatte vor rejse fra Nyborg så hastigt, at vi endnu samme aften nåede Odense (hovedstaden på Fyen) og overnattede i mit forrige herberg. Det var en antagelig reise på én dag fra Ringsted hertil og det endda over is over Store Bælt!

Næste dag, den 23de marts, som var en fredag, gik det ikke mindre hurtigt. Tidlig om morgenen kørte vi fra Odense til Assens ved Lille Bælt, det satte vi strax over i slæde med to heste for, og på samme tid, vi satte over, blev 150 oxer drevne over, og vi kom godt over til Jylland, til færgestedet ved Haderslev, som vi også holdt vort indtog i, og medens hestene blev fodrede, blev jeg der på et spid en ung lammefjerdning vår, som var gennem-

---

¹⁾ Også de Vrigny omtaler kongegravene i Ringsted, men heller ikke han fik lejlighed til at se dem.

stegt, den spiste vi og befandt den helt god, og derpå strax afsted igen, så vi endnu samme aften nåede Flensborg, og vi havde således den dag rejst hele 15 mil, i fæl kulde med sydost vind. Lørdag den 24de marts fortsatte vi vor rejse til Slesvig, hvor vi ankom ved middagstid, og om aftenen kom vi til den danske fæstning Rendsborg; her tilbragte jeg natten i en meget magelig seng.

Den 8de april ankom van der Meersch velbeholden til Amsterdam, efter at han endnu ved Enkhuijzen var blevet opholdt en tid af dravis. Han havde da været borte fra hjemmet i 2 måneder og 6 dage.

Kælder i Blaataarn.

Nationalmuseets Udgravning af Blaataarn.

Af

C. M. Smidt,
cand. phil., Architekt.

I. Udgravningen.

I Vinteren 1900—01 stødte man, under nogle Forarbejder til de nye Kloakanlæg paa Slotsholmen, paa Fundamenterne af Blaataarn, Hovedtaarnet fra det gamle Kjøbenhavns Slot. Efter Anmodning af Konservator Andersen blev der ved Stadsingeniørens Imødekommen foretaget en mindre Udgravning af de gamle Fundamenter, som Hr. A. undersøgte og fotograferede¹.

¹ Se C. C. Andersen: Kjøbenhavns Slot, Kjøbhvn. 1902.

Da man i Foraaret 1902 skred til de endelige Kloakarbejder, blev der fra Stadsingeniørens Kontor gjort Anmeldelse til Nationalmuseets 2^{den} Afdeling. Direktør Mollerup henvendte sig til Kultusministeriet, der bevilgede en Sum til Udgravningen, og denne kunde nu foretages i Maj og Juni¹.

De Murrester og Fundamenter, der er bevarede af det gamle Blaataarn, findes paa Slotsholmen mellem Christiansborg og Frederik VII's Statue. Man stødte i 1902 først paa Murværkets nordre Hjørne. Det laa 9 Fod (c. 3 Meter) under Stenbroen og kunde desværre ikke grundig undersøges, dels paa Grund af den store Dybde, dels fordi der i umiddelbar Nærhed af Murresterne fandtes en Kloakledning og nogle Telefonkabler. Men Murhjørnet blev maalt ind i Forhold til Slottet, ligesom dets Dybde nivelleredes.

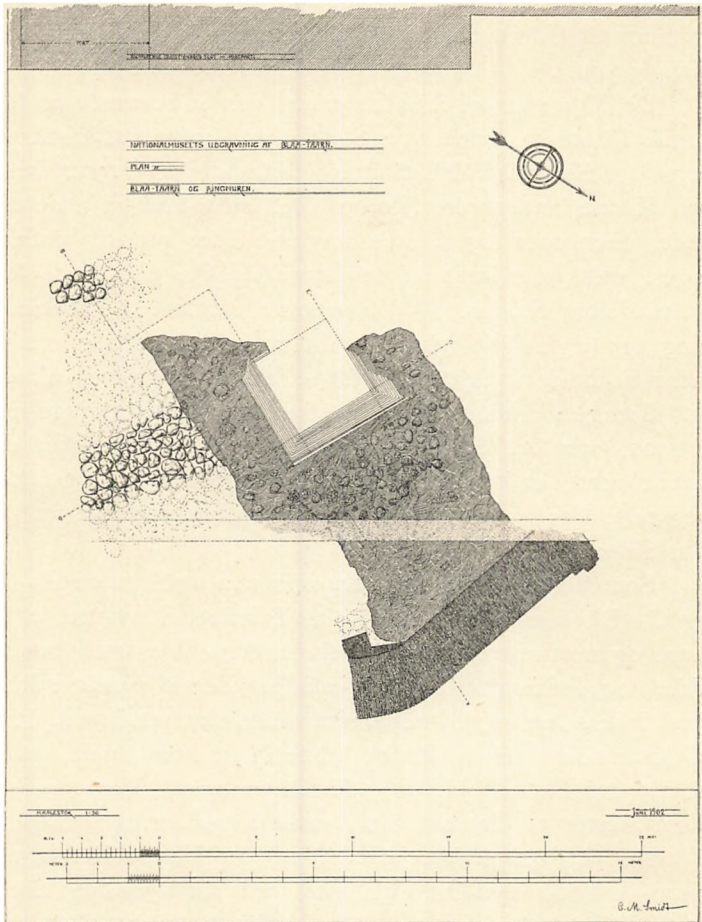
Taarnets Indre, hvis Plads kendtes fra Undersøgelsen i 1901, var det Sted, hvor man med størst Sikkerhed kunde vente et godt Resultat af Udgravningen, og man begyndte derfor at afdække dette og fortsatte herfra til alle Sider.

Som det ses af Tegningerne (Planen og Snittene A—B og C—D), fandtes der Rester af Taarnets nordøstre, sydøstre og nordvestre Mur. Af førstnævnte Mur stod baade Yder- og Indersiden bevaret, medens der af sydøstre kun stod Indersiden, og af nordvestre endda kun et Brudstykke af Indersiden. Hvor de bevarede Mure var højest, stod de i 5 à 6 Fods Højde over Fundamenterne. Men foruden disse Rester af Taarnet fandt man langs dettes nordøstre Yderside et Brudstykke af en Mur, der løber i Retningen Nord-Vest til Syd-Øst, og som ved sin sydøstre Ende krummer, til den faar en mere sydlig Retning. Den var

---

¹ Ogsaa under Udgravningen viste Stadsingeniøren stor Interesse for Sagen, og én af Ingeniørkontorets Assisterter, Hr. Ingeniør J. Th. Lundby, ydede fortrinlig Støtte under hele Udgravningen.

imidlertid afbrudt, saaledes at man ikke kunde afgøre, hvorvidt den havde bøjet endnu mere i Syd.

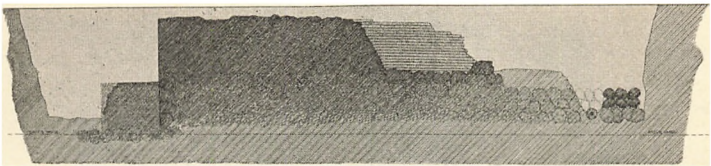

Plan af Blaataarn og Ringmuren.

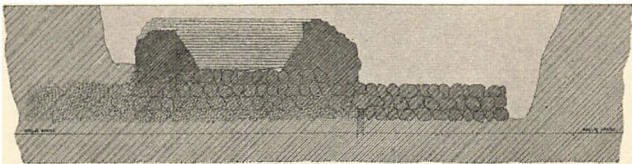
Selve Taarnet havde i sit Indre afrappede Sider, hvorved Murenes Vægt fordeltes over et større Areal af Grun-

den. En Undersøgelse af Materialet i Murene viste, at disse ikke var helt ensartede. Yderste Del af nordøstre Mur var saa godt som helt af Mursten, medens denne Murs inderste Halvdel samt nordvestre og sydøstre Mur var opført halvt af Mursten, halvt af Kamp. Og mellem de 2 forskelligartede Dele af Murværket viste der sig en tydelig Skillelinie. Muren langs Taarnets nordøstre Yder-

Snit gennem Blaataarn og Ringmuren, A—B.

Snit gennem Blaataarn, C--D.

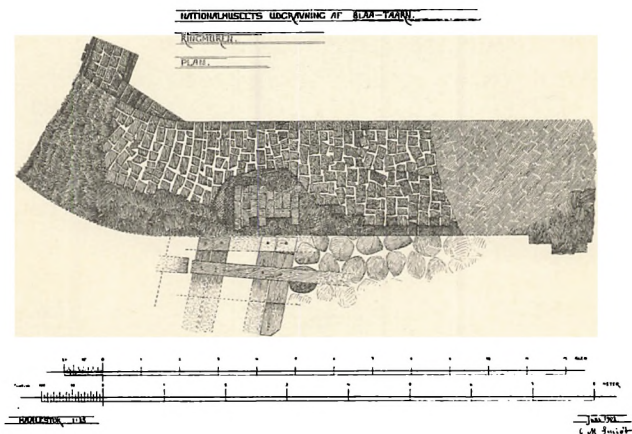
(For disse Snit er Maalestokken den samme som i Planen).

side, som syntes at være et Brudstykke af en Ringmur, var helt af Mursten.

Ogsaa Fundamenterne fremdroges. Taarnets Fundament bestod af 3 Lag Kampesten, der ikke var forbundne med Mørtel; men Mellemmummene mellem Stenene var udfyldte med jordblandede Murstens- og Kalkrester fra en ældre Bygning. Paa Planen ses de Steder, hvor man gravede i Dybden for at undersøge Fundamenterne. Medens man ved B kun blottede de 2 øverste Lag, opbrød man ved D alle 3 Lag Kampesten. Man traf dog endnu ikke paa oprinde-

lig Bund, da nederste Stenlag hvilede paa et Murstens- og Kalk-blandet Lag Lér af 5 Tommers (13 Ctm's) Tykkelse, og først under dette Lag fandtes den oprindelige Sandbund, der syntes at være gammel Strandbred. Ved at opbryde de 2 øverste Lag Fundamentsten ved Ydersiden af det bevarede Murværk af sydøstre Mur fandt man et Par Egetræs Pæle i Stedet for én af Stenene i nederste Kampe-

Plan af Ringmuren.

stenslag (sé Snit C—D). Men disse 2 Pæle var den eneste Antydning af Pilotering¹.

Gulvet i Taarnets Indre var en Brolægning af store Kampesten, der laa umiddelbart paa øverste Funderingslag. Denne Brolægning var da 4de Stenlag. Det laa ikke blot i Taarnets Indre, men strakte sig videre under Murene, rimeligvis igennem deres fulde Tykkelse. Hvor det kunde konstateres, var dette Lag dog sammenmuret med det

¹ Det maa nævnes, at den Vandrende af Træ, der sées paa Snit A—B, er anbragt i Tiden efter Taarnets Nedbrydning; den er parallel med Christiansborg Façade.

overliggende Murværk og udgjorde snarere en Del af dette end af Fundamentet.

Det omtaltes, at yderste Del af nordøstre Mur var forskellig fra den øvrige Del af Taarnet. Ogsaa med Hensyn til Funderingen var her Forskel. I ydre Del fandtes der 5 Lag Kampesten i Stedet for de 4 Lag i den øvrige Del. Funderingen viste da ligesom Murværket en Forskel, der maatte bero paa forskellig Tid for Opførelsen.

«Ringmuren» var helt igennem af Mursten og bares af et enkelt Kampestenslag. Vel naaede man ikke ned under dette, men da det fundne Lags Underside naaede ned under daglig Vande, er det neppe rimeligt, at der findes dybere liggende Fundering.

Vi har i det foregaaende set, hvor uensartet de forskellige Dele af Murværket var. Denne Uensartethed gjorde sig ogsaa gældende med Hensyn til de benyttede Mursten, idet disse var af højst forskellig Beskaffenhed og Størrelse. Saaledes viste Stenene i Taarnets Indre sig at være mindre end paa nordøstre Yderside. Førstnævnte Sted var Stenstørrelsen 25—26¹—27 Ctm. (Længde), 12—12,5 Ctm. (Bredde), 7,5—8—8,5 Ctm. (Tykkelse). Forbandtet var hovedsagelig i Løber i Binder, dog fandtes ogsaa 2 L. i B. Hele nederste Skifte bestod af Bindere, og enkelte andre Steder fandtes der flere — indtil 3 — Bindere paa Rad. Forøvrigt fandtes der her i Taarnets Indre en Del Mursten, som ikke havde deres fulde Længde, men øjensynligt tidligere havde været benyttede til andet Murværk. Øverste Del af sydøstre Inderside, de 5 øverste Skifter, var ikke aftrappet, men det saas meget tydeligt, at disse 5 Skifter var paamurede senere. Som Forklaring af denne Paamuring førtes Tanken let hen paa den Forandring, der

---

¹ 26 betegner den hyppigst forekommende Dimension, 25 og 27 den mindre hyppigst forekommende. Ligeledes 12,5 hyppigere end 12, 8 hyppigere end 7,5 og 8,5.

paa Fredrik IV's Tid foretoges ved Taarnet, idet dette genembrødes af Slottets nye Port. Men Murforbandtet viste hen til en meget ældre Tid, thi skøndt uregelmæssigt maatte det regnes for middelalderligt.

Ligesom der i Façaderne i Taarnets Indre fandtes Brokker mellem de hele Sten, saaledes ogsaa i Murkernen, og naturligvis i betydelig større Udstrækning her. Det gjaldt navnlig om den yderste Halvdel af nordøstre Mur, den Del i hvilken der ikke fandtes Kamp eller dog ialtfald meget lidt. Denne Del af Muren var meget uordentlig muret, hvad der navnlig for Façadens Vedkommende tydeligt sés. Man fandt her et meget stort Antal Brokker, som skøndt murede i Skifter var lagte meget uordentligt i et ganske uregelmæssigt Forbandt. Saà man imidlertid paa Murens Yderside — i Nordøst — bar den umiskendelige Spor af, at den — Taarnmuren — var opført efter den ydre Ringmur og lige op til denne, saaledes at den ikke har haft fri Façade. Taarnmuren stod nu bevaret i en Højde af $6\frac{1}{2}$ Fod (godt 2 Meter) over Ringmuren, hvorfor Taarnmurens Yderside, som oprindelig var dækket, nu stod blottet. Murstenenes Størrelse var her: 28—28,5 Ctm. (Længde), 13—14 Ctm. (Bredde), 8,5—9 Ctm. (Tykkelse); dog fandtes i nederste Skifte Mursten af mindre Dimensioner: 26,5—27 (Længde), 12—12,5 (Bredde). Dette nederste Skifte var et Rulskifte, som laa umiddelbart paa det øverste Kampestensskifte af Fundamentet.

Man fandt i Ringmuren langt bedre Murhaandværk end i Taarnet. Gennem hele Murens Tykkelse var den opført i meget regelmæssige Skifter. Murkernen bestod udelukkende af Murstensbrokker, men disse var lagte temmelig regelmæssigt i Binderrækker (altsaa vinkelret paa Murens Længderetning). Det hyppigst forekommende Forbandt i Façaderne var 2 Løbere, 1 Binder, dog saà man ogsaa 3 L., 1 B., og som det saa ofte er Tilfældet, var de nederste Skifter uregelmæssige. Saaledes bestod nederste

Skifte af lutter Bindere og de 2 følgende hovedsagelig af Løbere. En Del Murbrokker fandtes i Façaderne. Murstenenes Størrelse var: 27—28—29 Ctm. (L.), [12]¹—12,5—13—14 Ctm. (B.), 8,5—9—9,5 Ctm. (T.).

Ved Ringmurens nordvestre Hjørne fandtes et Murfremspring. Det var dette, der først fremdroges og undersøgtes, men som straks igen maatte tilkastes. Under den mest fremspringende Del fandtes et Stykke Egetømmer. Dels paa Grund af dette Tømmer, dels paa Grund af andre Dimensioner af Murstenene, var det rimeligt at antage dette Murfremspring for en senere Forstærkning.

Som allerede omtalt, havde Ringmuren en Krumning ved den sydøstre Ende. Medens Krumningens Yderside ved Fremdragningen viste sig stærkt ødelagt paa Grund af Borthugning af Façadestenene og en Del af Muren, stod derimod Indersiden godt bevaret. Forbandtet var i Krumningen noget uregelmæssigt, saaledes saås der et rigeligt Antal Bindere (maaske halve Sten).

Der fandtes paa Krumningens Inderside en Uregelmæssighed, som i høj Grad tiltrak sig Opmærksomheden. 6 Skifter under den krumme Murs Overflade saås den underliggende Del af Muren at forandre Retning. Medens øvre Del var krum, var nedre retliniet og skød sig frem for hin i en mere sydlig Retning. Endelig havde denne nedre Del et Fremspring, antagelig Rester af en Stræbepille. Det var øjensynligt, at vi her havde Rester af et ældre Anlæg, som har staaet før den nuværende Ringmur. Stenstørrelsen i nedre Del viste ogsaa hen til en ældre Tid, da den var en anden end i den øvrige Del af Muren. Stenstørrelse i nedre Del: 27,5—28 Ctm. (L.), 12—12,5—13,2 Ctm. (B.), 8—8,4—8,7 Ctm. (T.).

Foran Ringmuren fandtes der op til nordøstre Side et Lag Kampesten, paa hvilket der laa et tæt sammenstampet

¹ [12] angiver den sjældnest forekommende Dimension.

Lag af Kalk og Mursten; det var nu ikke muligt at godtgøre, om dette Lag virkelig var *muret*, eller blot var en sammenpakket Masse af Murrester, da Grundvandet delvis havde opløst det. Paa dette Lag laa 4 Egebjælker sammenholdte af svære Planker med Trænegler og bærende et Gulv af Fyrrebrædder. En enkelt af Egebjælkerne optoges og maales (Længde $5\frac{1}{4}$ Fod = 1,6 Meter). Det syntes rimeligt, at dette Brædegulv, der ligger $22\frac{1}{2}$ Tomme (58 Ctm.) over daglig Vande, har været en Anløbsbro for Baade. Fra Overfladen af Gulvet til Overfladen af den bevarede Del af Ringmuren er der c. 3 Fod 7 Tom. = 1,11 Meter; denne Højde er delt i 2 Dele ved et Trappetrin, som er hugget i Muren, og hvis Bundflade er udliget med en Udmuring af smaa Flensborgsten. Broen var utvivlsomt samtidig med Trimmuringen og kunde da tidligst henføres til Slutningen af det 17de Aarhundrede. Det var sandsynligst, at den stammede fra Begyndelsen af det 18de.

Et mindre Stykke af Ringmuren blev ikke fremdraget, da Forholdene var ugunstige for en Gravning uden Afstivning af Jordsiderne, og en saadan vanskelig kunde foretages. Dette Stykke fandtes ved nordvestre Ende af Muren. Desuden naaede man kun at udgrave til Fundamenterne udfor den bevarede Del af nordøstre Façade. Man maatte her stadig pumpe det fremvældende Grundvand op, og blev derfor nødt til at begrænse Undersøgelsen og Udgravningen, navnlig af Hensyn til de stejle Jordsider, der under Oppumpningen truede med at skride ned.

Endnu maa omtales, at Murstenene i de forskellige Partier af Ruinen viste Forskjel med Hensyn til Materialet, det Ler, hvoraf Stenene var dannede¹). Murstenene i Taarnets Indre var formede af Ler, der havde undergaaet en meget grundig Behandling, baade Æltning og Slemning.

---

¹ Det er Hr. Kommunalærer H. N. Rosenkjær, der har Æren af at have gjort opmærksom paa den forskelligartede Behandling af Leret.

I nordøstre Murs yderste Halvdel derimod var Stenenes Lermasse vel æltet og rensat for større Sten, men ikke slemmet. Lermassen var gul med røde Linier. Endelig fandt man i Ringmuren Mursten formede af Ler, der var meget raat behandlet; det syntes i ringe Grad æltet, og i Lermassen fandtes baade smaa og store Sten.

Ved Udgravningen fremdroges forskellige Genstande, saaledes en Del Fliser af brændt Ler, 5 Tommer i Kvadrat. Nogle af dem rødt- andre grønt-glaserede. En Del af dem syntes paa Grund af de deres slidte Overflade at maatte betegnes som Gulvfliser, andre syntes derimod paa Grund af den velbevarede Overflade at have tjent som Vægfliser. Herfor talte ogsaa den Omstændighed, at de sidste havde været formurede i Kalk.

Det interessanteste Fund var en Formsten af brændt Ler fra en Hvælvingsribbe eller et Pillefremspring. Den maatte ifølge sin Form og Størrelse henføres til det 13de Aarhundrede, senest til Begyndelsen af det 14de.

De fremdragne Murrester viste i de forskellige Partier saa store Forskelligheder, at man med Sikkerhed kunde konstatere flere Byggeperioder.

Med Hensyn til selve Taarnet var — som omtalt — den ydre Del af dets nordøstre Mur fra en anden Tid end den øvrige Del af Taarnet. Vi skal nu søge at paavise, hvad der er det ældste. Det ligger nær, paa Grund af nordøstre Murs overordentlige Tykkelse, at undersøge om ydre Del skulde kunne være en senere Tilføjelse. Man maa da først og fremmest overveje, om den kunde stamme fra den Omdannelse af Taarnets nedre Partier, som Fredrik IV foretog, da han 1722 lod Taarnet gennembryde af den nye Slotsport, der havde en fremspringende Portal foran Taarnet. Det maa undersøges, om det omtalte Murparti kan være Fundamentet for Portalen.

Vi befinder os med dette Murparti paa det Sted, hvor Portgennemgangen havde sin Plads. Paa dette Sted kunde man vente at finde en Opfyldning af Sten, men ikke Murværk, som her var ganske unødvendigt. Allerede af denne Grund er det helt urimeligt at henføre Murpartiet til Fredrik IV's Portal. Ogsaa Materialet, de store Munkesten, pegede hen mod en ældre Tid; thi selv om Fredrik IV havde en god Slump ældre Materiale at disponere over, maatte man dog vente at finde nyere Materiale blandet mellem det ældre.

Vi maa da opgive Tanken om, at den ydre Del af Taarnmuren kan stamme fra Frederik IV, og i de 2 foregaaende Aarhundreder vil vi neppe finde nogen Ombygning paa dette Sted, der kan forklare Materiale-Forskellen mellem ydre og indre Del af Muren. Men det synes overhovedet umuligt, at ydre Del kan være senere end indre. — Man sér paa Planen, at Ydersiden ikke er parallel med Indersiden; man kunde tænke sig, at denne Skævhed kun har fundet Sted forneden. Desuden er Muren af en uforholdsmæssig Tykkelse, og det er ikke urimeligt, at Taarnets Yderside i en højere Etage har været trukket noget tilbage, men ikke saa langt som til den Skillelinie, vi fandt mellem Murens ydre og indre Del. Skulde da ydre Del være det senest byggede, maatte man derfor, da det opførtes, have brudt et Stykke af det gamle ned indtil den omtalte Skillelinie. Det er lidet rimeligt. Endvidere: Hvis yderste Del af Taarnet er det yngste, da har Taarnet staaet frit inden for Ringmuren med et aabent Mellemrum. Ogsaa dette er meget usandsynligt. Alt taler for, at den ydre Del af Muren er af ældre Dato end den øvrige Del af Taarnet, og at vi i denne ydre Mur have Rester af en ældre Bygning, der har maattet vige Pladsen for det mægtige Blaataarn med de svære Mure.

Ved Bedømmelsen af Alderen var det ogsaa rimeligt at tage den Forskel i Betragtning, som vi fandt i For-

arbejdelsen af Murstenene fra de forskellige Murpartier. Det er omtalt, at Stenene i inderste Del af Taarnet er bedre behandlede end i ydre Del, og at Ringmurens Mursten er af meget raa Behandling. Selv om man ikke heri tør sé noget Bevis, saa maa det indrømmes, at det sér meget tiltalende ud, at det yngste Murværk er opført af Mursten, hvis Fabrikation er mere fuldkommen end Murstenene fra en langt tidligere Tids Murværk. Og utvivlsomt er det, at den Mur, i hvilken vi finde de mest primitivt behandlede Mursten, Ringmuren, af andre Aarsager giver sig tilkende som den ældste. For det første er den oprindelig opført med rén Façade mod begge Sider, medens Taarnmuren — som omtalt — er opført op herimod; men dernæst fremgaar det klart af Snit A—B, at den er ældre end Taarnet, idet den er funderet dybere, og dens Murværk begynder i Dybde med Undersiden af Taarnets Fundamenter. Endelig er Ringmuren det eneste Parti af de fremdragne Murlevninger, der synes at kunne kendetegnes som Murværk fra en ret tidlig Tid i Middelalderen. Den adskiller sig meget bestemt fra Taarnets Mure ved den regelmæssige Maade, hvorpaa den er muret, med hvert Skifte ført helt igennem Muren i dennes fulde Tykkelse. Om Façadernes Forbandt kan give nogen Støtte for Bedømmelsen af Murens Alder er vel tvivlsomt, det er altid en farlig Sag at bygge paa Karakteren af Forbandtet. Dog viser dette en Forskel mellem Ringmuren og Taarnets Mure, der kan forklares som en Tidsforskel.

Paa ovenstaaende Plan af den udgravede Ruin ses nederst det ældste Parti, Ringmuren, heroptil støder den ældste Del af Taarnet. Man vil paa Planen sé den uregelmæssige Skillelinie mellem denne Del og den yngre, delvis af Kamp opførte, der omgiver Taarnets Indre. Udenfor Murmassen ses Fundamentstenene. Ved D standsede de. Linien D—B formodedes at være en tilfældig Afbrydningslinie, fremkommen ved Opbrydning af Fundamenterne.

Naar man derimod ved D borede i nordøstlig Retning ind i den stejle Side af Udgravningen (fortsat Gravning var her umulig), kunde man føle Ydersiden af Fundamentet, der syntes at være parallel med Taarnets sydøstre Iderside, og det var rimeligt, at man her var truffet paa den gamle Yderside af sydøstre Murs Fundament. Ved B standede Fundamentstenene efter en Linie parallel med Sydvest-Murens Inderside. Her havde man da antagelig Ydersiden af den sydvestre Mur. Forskellige Forhold umuliggjorde en fortsat Gravning udenfor nordvestre Mur; her kunde man da ikke opnaa at finde Fundamenternes Begrænsning.

Paa de gamle Opmaalingstegninger af Taarnet er dette 50 Fod i Kvadrat. Hvis vi ved B har sydvestre Yderside, da bliver Bredden af det udgravede Taarn netop 50 Fod, regnet fra Sydvest til Nordøst. Men sydvestre Mur er da spinklere end nordøstre. Har vi sydøstre Yderside ved D og vi antager, at Taarnet har samme Bredde, regnet fra Sydøst til Nordvest, som fra Sydvest til Nordøst, da bliver sydøstre Mur af samme Tykkelse som nordøstre, sydvestre Mur af samme Tykkelse som nordvestre.

Den lange, smalle, lyse Stribe, der paa Plantegningen parallel med Christiansborgs Façade løber tversover Taar-

I Nationalmuseets Archiv foreligger der følgende Opmaalingstegninger af Ruinen, udførte af Forf. under Udgravningen i 1902:

- Blad I, Plan af Blaataarn og Ringmuren (s. S. 44).
- Blad II, Snit A—B gennem Blaataarn og Ringmuren (s. S. 45).
- Blad III, Snit C—D gennem Blaataarn (s. S. 45).
- Blad IV, Blaataarns sydøstre Inderside.
- Blad V, Blaataarns nordøstre Inderside.
- Blad VI, Blaataarns nordvestre Inderside.
- Blad VII, Plan af Ringmuren (s. S. 46).
- Blad VIII, Ringmuren sét fra Nordøst.

Desuden findes der 23 Fotografier, tagne for Nationalmuseet af Hr. Museumsassistent, Dr. phil. M. Mackeprang, som sammen med Forf. af disse Linier forestod Udgravningen og Undersøgelsen.

nets Murværk, er Telefonkabler, som var til megen Gêne for Udgravningen.

Da Undersøgelsen var afsluttet, tilkastedes atter den udgravede Ruin.

Forat have et synligt Minde om denne, lagdes der ved Brolægningen nogle Linier i Stenbroen, som markerer Taarnets Inderside, dets nordøstre Yderside, samt Ringmuren.

II. Blaataarns og Slottets Historie.¹

Blaataarns Navn er uudslettelig indskrevet i Danmarks Historie. I Taarnets mørke Fangerum sad Leonora Christina fængslet fra 1663 til 1685. «Miine Fængsels Dage haffwer wærret 21 Aar, 9 Maaneder oc 11 Dage», skriver hun i sit «Jammers Minde», der har gjort Blaataarn berømt.

Taarnets Udseende er godt kendt fra mange Afbildninger. Over det svære, firkantede, murede Taarn rejste sig et højt, slankt, fantastisk Spir. Det er tilstrækkelig kendt, at Christian IV opsatte dette Spir efter at have forhøjet Taarnets Mure 6 Alen. Anledningen var Kroningsfestlighederne i 1596, og samtidig opførtes Vindeltrappetaarnet op til Blaataarns sydvestre Mur.

Det er ogsaa kendt, at Christian IV's Spir afløste det af Christian III i 1546 opsatte Spir, der sés paa Prospectet af Kjøbenhavns Landside i Braunius' *Theatrum urbium*. Man véd, at dette var prydet med et forgyldt Fortunabillede, thi i 1546 fik Mester Hans Maler Betaling for 570

---

¹ Ved Behandlingen af Blaataarns og Slottets Historie har jeg navnlig benyttet O. Nielsens Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse, ligeledes F. R. Friis' Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie og mange andre Værker, hvortil der henvises i Fodnoterne.

Blade Guld, «som var kommen paa den Fortun, som stander paa det blaa Taarn»¹. Det synes for sin Tid at have været et berømt Byggeforetagende. I 1560 skrev en ung dansk Adelsmand, som studerede i Wittenberg, om en Ungarer, der agtede sig til Danmark, «for hand kunde see der Fortunam och Kiøbenhaffns Slott, for Philippus (Malanchton) raadde hannum der megedt til»². — I 1563 meddeles det, at dette Fortunabilede blæste ned. Samtiden tog det for et ondt Varsel (Syvaarskrigen).

Med Hensyn til Navnet «Blaataarn», da synes den gængse Forklaring, at det skulde stamme fra Tagets blaa Farve, ikke at slaa til, thi Tagets Farve var *ikke* blaa. Meget rimeligere er den Theori, at *Blaataarn* betyder *det store Taarn*³. Baade i gammel Dansk, Islandsk, Norsk og Svensk findes *blaa* i Betydningen *stor, overvættets* knyttet til mange Ord, baade Verber, Adjektiver og Substantiver — ogsaa til Stednavne.

Blaataarn synes at være ret gammelt. Det nævnes ganske vist først i 1546, men der er flere senere Meddelelser, der synes at godtgøre, at baade Taarnet og Navnet er ældre. Naar saaledes Petrus Palladius i sine Visitatser kunde bede sine Tilhørere om at melde, hvis der var

¹ F. R. Friis: Samlinger til dansk Bygnings- og Kunsthistorie.

² Nye Kirkehistoriske Samlinger 4., S. 90.

³ Det er Folkemuseets Direktør Hr. Bernhard Olsen, der har gjort opmærksom herpaa. Hr. B. O. har velvilligst tilladt, at jeg benyttede det af ham samlede Materiale. — Dansk: *blaafastende, blaakarrig, blaakuld, Blaany* (Nymaane i første Vorden), *blaaslied, blaasur Mø* (saare forfaren Pige) [ifølge Kalkar]. Svensk: *blågalenskap, blåhålla* (holde meget fast paa), *blåberr* (splitternøgen), *blåfattig, blågarn* (meget fint Garn), *blågirni* (meget tynde Tarme) [ifølge Rietz]. Islandsk: *blaafauskr* (helt trøsket), *blaaheimskr* (meget dum). Endvidere det norske *blåmyr* (det store Hav), *blåvand* (det store Vand), Svenskernes *blåkulla* (stort Bjærg), den danske *Blaakiide* ved Madum, Roldsandets største Kilde, *Blaagaard*, den store Bispegaard i Ribe. Sandsynligvis ogsaa *Blaavandshug, Harald Blaaland* og *Erik Blaaefod* (anføres af Rietz som H. store Tand og E. store Fod).

nogen «Prestehader» mellem dem og lover dem ved sin Sjæls Salighed, «som min herre oc konge haffuer loffuet mig, at hand icke skal mørcke eders dør tidere [d. e. oftere], om den blaa taarn kand borge for hannem»¹, da maa man antage, at det har været gammelkendt i Sjællands Stift. I samme Retning peger en Meddelelse i Svanings Refutatio om, at Kong Hans lod sin Renteskriver Anders sætte i Blaataarn i Aaret 1494. Ganske vist er denne Meddelelse fra Midten af 16de Aarhundrede, men Svaning har som Dreng gaaet i Skole i Kjøbenhavn. Han husker meget fra denne Tid, og fortæller saaledes, at han har set Raadherrerne vente foran Sigbrits Dør.

I det 17de Aarhundrede skriver Resen om Blaataarn²: «Fangehuset paa Slottet er et firkantet, mørkt, grundmuret Taarn (uden Tvivl dertil muret af Bisp Absalon), blev Aar 1596 med et Taarn eller Spir siret og Kobber bedækket (hvorfor det kaldes det blaa Taarn) og med 3 Kroner med fint, halvslaget Guld forgyldt, en over den anden, beprydet.» Resen, der iøvrigt giver korrekte Oplysninger om Christian I's og Christian III's Byggearbejder paa Slottet, kan med Hensyn til Blaataarn kun meddele et Sagn. Han har da i Virkeligheden intet vidst om Taarnets Oprindelse.

Nyere Forskere — R. Mejborg³ og efter ham O. Nielsen — erklærer som givet, at Taarnet og enkelte andre Dele af Slottet maa henføres til Tiden før 1448, ja Nielsen skriver endog, at Blaataarn har været Vidne til Kristoffer af Bayerns

¹ P. P.'s Visitatsbog ved Sv. Grundtvig, S. 61.

² Fra Begyndelsen af det 17de Aarhundrede har vi en Notits om Fangekælderens i Blaataarn; den findes i de nylig udkomne Oplevelser af den islandske Bøsseskytte Jon Olafsson under Christian IV. Det ses heraf, at Døren til Fangekælderens sad saa højt, at Fangerne hejsedes ned i denne, at der her fandtes Fjælegulv, som synes at have ligget over «*Af-trapningen*». Se det nævnte Værk Side 182.

³ Sé «Ude og Hjemme» 1879, Nr. 76—78.

Bryllupsfest i 1445¹. Beviserne herfor er dog aldrig ført. Og Mejborg, der samlede saa meget Materiale for at skrive Slottets Bygningshistorie, naaede ikke at virkeliggøre sin Plan.

Naar vi da vil give en Forklaring af de ved Nationalmuseets Udgravning fremdragne Murpartier, maa vi ty til Slottets almindelige Bygningshistorie og gennemgaa Hovedpunkterne i denne.

Gennem skrevne Kilder ved vi, at den store Kongefløj i Aarene 1552—56 blev opført af Christian III under Ledelse af Lensmanden Peder Godske til Lidemark. Den samme Konge lod Drabantsalsfløjen, Kirkefløjen og Prinsessefløjen ombygge. Ogsaa den indre Portbygning er fra Christian III's Tid, og en Bestilling paa Tømmer fra Bergen, dateret 1547², «til et Porthus her paa Kjøbenhavn» synes at maatte henføres til den ydre Portbygning, den Bindingsværksbygning, der stod paa Broen paa en muret Underbygning i Graven.

Om de andre Bygninger har man ikke saa sikre Oplysninger. I Kong Hans' Hofholdningsregnskaber fra 1493 ses, at der bygges eller er blevet bygget et nyt Hus paa Slottet. I «Nordisk Tidsskrift» I,⁴⁴⁶ meddeler Molbech en Del Citater fra Regnskabet og nævner blandt andet, at der brydes Kalksten paa Saltholm og i Stevns Herred. En senere Post i Regnskabet viser imidlertid, at der er sendt Kalksten til Flensborg³ og at man altsaa ikke af disse Kalkstenleveringer kan slutte noget med Hensyn til Bygearbejde paa Slottet. Derimod giver følgende Poster nogle Oplysninger om Byggeriet: Et Fad Jærn til Vinduer i det

¹ Baade Mejborg og Nielsen fremsætter disse Meddelelser om Blaataarns Alder uden at angive deres Kilder. Det er derfor nødvendigt i det følgende at tage denne Sag op til Behandling.

² F. R. Friis: Saml. td. Bygn. o. Kunsthist. Side 183 f. n. og Note 4.

³ Meddelt ved Hr. Museumsassistent Dr. phil. M. Mackeprang, hvis Uddrag af Regnskabet, der her er benyttet, er udførligere end Molbechs.

ny Hus paa Slottet — Et Fad Jærn til Kramper i det ny Hus — Mester Gierd Murmester faar en Mængde Bly og noget Kobber til det ny Hus — Der leveres Mattis Smed paa Nørregade et Fad Jærn til Vinduer paa det ny Hus.

Mejborg og O. Nielsen antager, at dette nye Hus er Prinsessefløjen, og denne Antagelse er ogsaa meget rimelig¹. I sin — allerede citerede — Beskrivelse af Kjøbenhavns Slot fra sidste Halvdel af det 17de Aarhundrede nævner Resen Christian I som Riddersalsfløjens Bygherre og anfører, at denne Konges Navnetræk stod i Bygningens Gavl. Paa én af de, under Frederik IV udførte, fortrinlige Opmaalingstegninger² af Slotsbygningerne ses ganske vist et kronet C i et af de runde Blindingsfelter paa Gavlen, og i de 4 andre Felter ses Vaabenskjolde, men man tør dog ikke paastaa, at dette C *nødvendigvis* maa betyde Christian I.

Der findes dog et Vidnesbyrd i samme Retning, som er et Hundred Aar ældre end Resens Meddelelse. I Rasmus Lætus' Beskrivelse af Christian IV's Fødsel og Daab i 1571 (nedskrevet i 1577) omtales Borgens største Sal (*aula*), i hvilken Gæstebudet finder Sted. Bygningen siges at være paabegyndt af Christoffer af Bayern og fuldført af Christian I. Dette Vidnesbyrd er unægtelig betydelig mere værd end Resens, da det stammer fra en Tid, der ligger saa meget nærmere ved Bygningens Opførelse³.

De nævnte Tegninger af Slotsbygningerne, der udførtes før Nedbrydningen under Frederik IV, er en meget vigtig Kilde, maaske den vigtigste, til Studium af Slottet. Snittene

¹ M. og O. N. fremsætter Meddelelsen om, at Kong Hans var Prinsessefløjens Bygherre, ikke som en Antagelse, men som en Kendsgærning. Der kan vist ikke føres noget afgørende Bevis herfor.

² Gode Gengivelser findes i C. C. Andersen: Kjøbenhavns Slot.

³ Dette vigtige Vidnesbyrd af Rasmus Lætus skylder jeg Hr. Museumsassistent mag. art. Chr. A. Jensen, hvem jeg ogsaa skylder Tak for anden god Hjælp under Udarbejdelsen af Afhandlingen.

af Kongefløjen, Drabantsalsfløjen, Kirke-, Prinsesse- og Riddersalsfløjen giver os ikke blot udmærkede Oplysninger om disse Bygningers Udseende paa Frederik IV's Tid, men ogsaa om deres Historie og tidligere Udseende, Oplysninger, der fuldstændiggøres af Slottets Plantegninger. Kongefløjen, Drabantsalsfløjen og Riddersalsfløjen ses saaledes hver for sig at rumme Dele af en ældre Bygning, af hvilken der ialtfald staar 2 Etager tilbage, men hvis oprindelige Højde nu ikke kan afgøres. Medens de senere Bygningers Ydermure mod Slotsgraven er opførte ovenpaa de ældres, er Murene ind mod Slotsgaarden rykkede et godt Stykke ind i denne. De nyere Bygninger er meget bredere end de gamle, hvis Gaardmure staar midt i de nyere som Længdeskillerum, og deres Tykkelse er langt større end de nyere Hovedmures. I Konge- og Drabantsalsfløjen røber de ældre Partier sig tillige ved den lavere Etagehøjde. I Kirkefløjen er den oprindelige Mur mod Gaardsiden helt forsvundet ved Ombygningen, medens Ydermuren er bevaret. Udenfor denne og muret klods op til den findes en Mur med Vægtergang, der ses at være yngre end Kirkens oprindelige Ydermur, men ældre end den udvidede Kirkefløj. Ogsaa af Prinsessefløjen er det kun Ydermuren, der tilhører et ældre Anlæg. Sér man paa Slottets Plantegning (Stueplan), vil man bemærke, at der paa hver Side af Blaataarn i Raadstuefløjen og Portfløjen ved disses Ydersider findes nogle svære Murpartier, der ikke synes at have nogen organisk Forbindelse med disse Bygninger eller med Taarnet, men som — i Analogi med Forholdene i Slottets ovennævnte Fløje — kunde tænkes at være Rester af *en ældre Bygning, der har været organisk forbundet med en Bygning* (Taarn?) paa det nuværende¹ Blaataarns Plads.

Bredden og Karakteren af de i Konge-, Drabantsals-

---

¹ «Nuværende» betyder naturligvis: saaledes som Bygningen stod før Frederik IV's Nedbrydning.

og Riddersalsfløjen fundne ældre Bygninger er saa godt overensstemmende, at man fristes til at antage, at de, sammen med de ældre Partier af de andre Bygninger, hører nogenlunde til samme Tid, har udgjort et ældre, samlet Anlæg. Det vil altsaa sige, at der før det senere Slot, som ved Aar 1600 stod saa godt som færdigbygget, har staaet et ældre med samme ydre Begrænsning, men med smallere Bygninger og derfor betydelig større Gaardsplads.

Sammenligner vi nu disse Rester af ældre Bygninger med Christian I's Riddersalsfløj, da er Forskellen meget iøjnefaldende; det er tydeligt, at der ligger et ikke ganske ringe Tidsrum imellem dem. Det ene Sted har vi Middelalderens lave, mørke, snevre Bygninger¹ med de uforholdsmæssig svære Mure, det andet Sted en stor rummelig, festlig Bygning fra en Tid, da man allerede synes at skimte Renaissance.

Vi maa da ialtfald tilbage til Tiden før Christian I.

Rasmus Lætus' Meddelelse om, at Christoffer af Bayern har paabegyndt Opførelsen af Riddersalsfløjen, er det eneste direkte Vidnesbyrd om denne Konges Byggevirksomhed. Men vi har et indirekte Vidnesbyrd, der tyder paa, at Christoffer har bygget paa Slottet og neppe indskrænket sig til Paabegyndelsen af en enkelt Bygning. I September 1445 fejrede han her sit Bryllup med en storstilet Fest, og Slottet rummede ved denne Lejlighed en pragtfuld Skare Gæster ikke blot fra Danmark, Norge og Sverrig, men ogsaa fra Bayern, Braunschweig, Brandenburg, Hessen, Schlesien, Hansestæderne og Holsten. Kongen har sikkert sat alt ind paa at gøre sit Slot saa imponerende som muligt, og det er rimeligt, at han har bygget paa det og udvidet det.

Christoffer kom fra sydligere og mere kultiverede Lande;

---

¹ Kan man end ikke bestemme de ældre Bygningers Højde, er det dog afgjort, at de har været betydelig lavere end de senere.

hans Dronning — Dorothea af Brandenburg —, der med sine kvindelige Ledsagere kom kørende gennem Sjælland i forgyldt Karm, var ej heller vant til saadanne Rum som dem, det *gamle* Slot kunde byde paa. Naar da Mejborg og Nielsen henføre Raadstuefløjen til denne Tid, synes en saadan Antagelse at være rimelig. Denne Bygning synes nemlig afgjort at maatte *være ældre end Riddersalsfløjen*, idet den har Kamgavl, der vender ud mod Riddersalsfløjens Tag, medens nedre Del af Gavlen indgaar som Del af denne Bygnings Sidemur. Var Raadhusfløjen yngre end eller samtidig med Riddersalsfløjen, da havde man neppe opført denne Taggavl, *men ført hins Tag ind til dennes*. Det maa naturligvis fremhæves, at Raadstuefløjen har en arkitektonisk Udsmykning, der er betydelig yngre og rimeligvis maa henføres til Christian III. — Er den fremsatte Hypothese rigtig, har Christoffer ikke bygget paa det ældre Anlæg, men derimod erstattet én af dettes Bygninger med en nyere og større. — Vil vi nu undersøge det ældre Anlægs Tilblivelsestid, kan vi faa rigtig gode Holdepunkter ved at gaa et Stykke længere tilbage i Tiden.

Den nyere Forskning¹ har oplyst, at det var Erik af Pommern, der 1417 erhvævede Kjøbenhavn for Kronen. Dette var af stor Betydning for Byen, der meget hurtigt udviklede sig til at blive Landets Hovedstad og Kongernes Hovedresidens. Kjøbenhavn blev snart Stedet for vigtige Begivenheder. I 1419 sluttedes her Traktaten med Polen. I 1423 sluttedes Forbundet med Hansestæderne, og Kjøbenhavn bestemtes som Mødestedet for aarlige Forligsmøder mellem Hanseatiske Udsendinge og danske Rigsraader. Kong Erik opholdt sig hyppigere i Kjøbenhavn end noget andet Sted, og Kancelliet fik delvis fast Stæde her. Da Krigen med Hansestæderne udbrød, rettede disse i Aaret 1428 et kraftigt Angreb mod Kjøbenhavn, et Angreb, der blev til-

---

¹ Kr. Erslev: Erik af Pommern. Kjøbhvn. 1901.

bageslaaet under en heftig Kamp, om hvilken det fortælles, at 200 Bøsser beskød Fjenderne fra Byen, fra de danske Skibe og fra Slottet.

Det er værd at lægge Mærke til Slottets Deltagelse i denne Kamp, thi under Krigen mellem Valdemar Atterdag og Hansestæderne havde disse i 1368 indtaget Byen og Slottet og 1369 nedbrudt dette¹. Endnu 1375 omtaler Dronning Margrete det som jævnet med Jorden².

Naar det, som paavist, fremgaar af Opmaalingstegningerne, at der i Kjøbenhavns Slot fandtes Levninger af et tidligere Anlæg, da synes dette utvivlsomt at maatte føres tilbage til Tiden mellem 1375, da det laa som Ruin, og 1428, da det som Kongeslot tog virksom Del i Byens Forsvar. Slottets Bygherre har da været enten Erik af Pommern eller én af de to Roskildebisper Peder Jensen Lodehat († 1416) og Niels Jepsen Ulfeld († 1395), muligvis dem alle tre.

Hører nu Blaataarn til det Slot, der opførtes efter Nedbrydningen i 1369?

Som allerede omtalt syntes Udgravningen i 1902 at vise, at yderste Del af Taarnet var ældre end den øvrige Del og tilhørte en tidligere Bygning, der er bleven delvis nedbrudt for at give Plads for det senere Blaataarn, og dette Træk i Forbindelse med de Ejendommeligheder, vi have iagttaget ved Blaataarns Omgivelser paa Fredrik IV's Opmaalingstegninger, gør det utvivlsomt, at vi i den ydre Del af den udgravede Taarnmur have Rester af det efter Nedbrydningen i 1369 opførte Slot. Vi faar desuden et Vink i samme Retning, naar vi sér paa Murens Konstruktion. Denne er omtalt under Beskrivelsen af Udgravningen: Baade den rigelige Anvendelse af Murbrokker og det Hastværk, hvorom Muren bærer Vidne. Begge Dele ere meget

¹ Kjbhvn's Dipl. II, 10. II, 23. I. 109.

² Kjbhvn's Dipl. I, 115.

forklarlige paa denne Tid, da man genrejste Slottet af Ruinerne, og havde saa meget gammelt Materiale at arbejde med.

Medens der saaledes paa dette Sted har ligget en Bygning (maaske et Taarn) henhørende til det efter Nedbrydningen opførte Anlæg, der dog først er paabegyndt efter 1375, og som utvivlsomt maa have staaet færdig 1428, saa hører Blaataarn til de Bygninger, der i Løbet af det 15de og 16de Aarhundrede efterhaanden afløste det gamle Anlæg, og det er den ældste af disse.

Vi have allerede tidligere sét, at meget talte herfor. Resen, Svaning og Petrus Palladius ere blevne citerede, og det er nævnt, at nyere Forskere mene at turde føre Taarnet tilbage til Tiden før 1448. Sammenligne vi nu Kjøbenhavns Slot med andre lignende Slotsanlæg, da synes Erfaringerne fra disse at kræve et saadant stort Taarn, og hvis ikke Undersøgelserne havde godtgjort, at Taarnet hørte til det ombyggede Slot, vilde man være tilhøjelig til at føre det længere tilbage i Tiden. Det er derfor neppe for dristigt at sætte dets Opførelse til Erik af Pommerns eller Christoffer af Bayerns Tid.

Vi kunde altsaa med Sikkerhed sige, at de under Fredrik IV udførte Opmaalningstegninger foruden det af Oldenborgerne opførte Slot viste os Levninger af det, der rejste sig efter 1375. Men vi kan sé mere endnu. Der er Træk, som lader os ane det Anlæg, som Lübeckerne nedbrød 1369, og forskellige Forhold synes at pege tilbage mod en endnu ældre Tid.

Vi maa atter ty til Slottets Historie og denne Gang gaa tilbage til dets ældste Tid.

I 1167 grundlægger Absalon Borgen. Efter Grundlæggelsen sér vi, med hvilken Iver han søger at sikre sig Bispestolens Ejendomret til Byen og Borgen. Imellem 1186 og 1198 faar Absalon og hans Efterfølger, Biskop Peder Sunesen, Gang paa Gang Pavestolens Stadfæstelse paa

Bispernes Ejendomsret til Kjøbenhavn. Der bliver udstedt ialt 4 Stadfæstelser; de 3 udstedes af Paven, én af en pavelig Legat.

Absalon saa klart, hvor fortrinlig Beliggenheden var; men naar Bispestolen skulde bevare Herredømmet, maatte der andet end Stadfæstelser til; en stærk Borg maatte vel være det bedste Værn.

Den Antagelse har været fremsat, at Borgen kun skulde have bestaaet af et Taarn. Dette synes lidet rimeligt; Absalon gik dog ikke af Vejen for store Byggeforetagender.

Maa vi end antage, at hans Anlæg har haft langt mindre Udstrækning end det senere, saaledes som det udviklede sig i det følgende eller de følgende Aarhundreder har det sikkert bestaaet af mere end en enkelt Bygning.

Vi ser i Løbet af det 13de og 14de Aarhundrede, hvilken Betydning man tillagde Besiddelsen af Kjøbenhavn. Biskopperne og Kongerne stredes om Ejendomsretten, og først efter over 2 Aarhundreders Forløb lykkedes det Kongemagten i Begyndelsen af det 15de Aarhundrede at blive Herre i Byen. Men vi have ogsaa Vidnesbyrd om, hvilken Betydning man i Udlandet tillagde Kjøbenhavn. Først og fremmest er de nordtyske Byers Iver efter at ødelægge Byen et godt Vidnesbyrd. Det maa naturligvis indrømmes, at selv uden Slottet kan den befæstede By med dens fortrinlige Beliggenhed tilstrækkeligt forklare den Energi, hvormed der uophørligt i saa langt et Tidsrum kæmpedes om Kjøbenhavn. Men netop i Betragtning af Byens Betydning maatte Biskopperne lægge Vægt paa at gøre Slottet saa stærkt som muligt; det laa jo ved Indløbet til Havnen og forsvarede Søsiden af Byen.

Biskopperne maatte ogsaa af Hensyn til Byens Borgere have en stærk Fæstning, thi Forholdet mellem Bisp og By var ikke altid godt. Fra Slutningen af det 13de Aarhundrede kender man et virkeligt Oprør. Stormklokkerne gik i Byen, og Borgerne samlede sig paa Stranden, hvorfra de beskød

Borgen med Blider. Om Natten samlede Oprørerne sig paa Nicolai Kirkegaard ved Stranden ligeover for Slottet og demonstrerede imod Biskoppen. Men de fik intet ud af deres Oprør. Borgerne maatte atter bøje sig for Biskoppen, hvis Magt ikke forringedes.

Vi sér Kjøbenhavn blive angrebet mange Gange. To Gange i det 13de Aarhundrede ødelægges Byen og Slottet. Første Gang i 1248¹ af Lübeckerne, anden Gang i 1259² af den rygiske Fyrste Jermer. Men begge Gange rejser de sig igen.

Kort før Midten af det 14de Aarhundrede fik Valdemar Atterdag Kjøbenhavn, og det var for at hævne sig paa ham, at Hansestæderne indtog og ødelagde Byen i 1368. Aaret efter nedbrød de Slottet, og ved denne Lejlighed faar vi en Meddelelse, der synes at give et bestemt Vidnesbyrd om, at det ikke var et ganske ubetydeligt Anlæg af ringe Udstrækning, der her blev nedbrudt.

I en Overenskomst mellem Hansestæderne af 13de Juli 1369, i hvilken der toges Bestemmelse om den forestaaende Nedbrydning, hedder det, at der skulde sendes Stenhuggere til Kjøbenhavn³; Lübeck skulde sende 20, Stralsund 10, Rostock 8, Wismar 5, Greifswalde 4. 30te November samme Aar sluttedes Freden i Stralsund, og senest paa dette Tidspunkt var Nedbrydningen fuldbrydet. Der er jo ingen Tvivl om, at man ikke har sendt 47 Stenhuggere herop, for at nedbryde nogle faa Bygninger. Alt taler for, at det har været et Anlæg af betydelig Udstrækning.

Men drager man nu Paralleler med andre nedbrudte Bygninger, selv saadanne, hvor man i stort Omfang har bortført Materialet til Brug andetsteds, da viser det sig, at de nedstyrtede Murmasser bevarer ialtfald Fundamenterne

¹ Kjøbhvn's Dipl. I, 13—15.

² S. R. D. V, 613, Kjøbhvn's Dipl. I, 22—23.

³ Kjøbhvn's Dipl. I, 01.

og et Par Alen af Murene, at en saadan Bygning delvis forvandles til en «Stenhob», men aldrig helt udslettes. Og naar Slottet endelig genopføres imellem 1375 og 1428, da har man sikkert ikke lagt nye Fundamenter, men benyttet, hvad der var levnet af det gamle Anlæg og opført de nye Mure paa Resterne af de gamle og delvis med Benyttelsen af det gamle Materiale.

Det synes da rimeligt, at man i det ældre Anlæg, som Opmaalingstegningerne røber, i de store Hovedtræk kan spore Planen af den biskoppelige Borg, der har rejst sig mellem Fyrst Jermers Nedbrydning i 1259 og Lübeckernes i 1369.

Vi maa nu sé, om man i de ved Udgravningen fremdragne Mure eller ad anden Vej kan finde nogen Støtte for denne Paastand. Vi maa prøve, om det er muligt her at finde noget Vidnesbyrd om, at det ældre Slotsanlæg har haft en betydelig Udstrækning.

Man vil erindre, at der ved Udgravningen fremdroges et Stykke af en Ringmur, som maatte henføres til en tidligere Tid end de ældste Dele af Taarnet. Vi skulle da i det mindste tilbage til Tiden før 1369.

Under Beskrivelsen af Udgravningen gjordes der opmærksom paa, at Ringmuren ikke var et helt igennem énsartet Arbejde, men at nederste Halvdel af Murens Inder-side var opført efter en anden Plan. Dette kunde ikke bero paa, at man under Arbejdets Udførelse havde ombestemt sig, thi saa havde man sikkert fjærnet ialtfald Stræbepillen for at benytte dens Sten. Men desuden var Murstenene i nedre Del af en anden Størrelse end i øvre, og *det* maatte dog tyde paa *nogen* Tidsforskel. Nedre Del maa da afgjort antages at have hørt til en nedbrudt Mur. Naar jeg nævner Nedbrydningerne i 1249 og 1259, er det fordi vi ikke kender andre. Jeg mener i Virkeligheden ogsaa her at sé Mulighed for en Forklaring af de omtalte

Ejendommeligheder ved «Ringmuren», men ogsaa kun en Mulighed, for hvilken der ikke kan føres noget Bevis.

Fundet af en «Ribbesten» fra det 13de Aarhundrede er ogsaa et Fingerpeg mod en tidlig Tid, om end kun et ringe og meget usikkert.

Men der er et andet Forhold, der her skal fremdrages, baade fordi det viser langt tilbage i Tiden, og fordi det refererer sig til et Sted i det gamle Slot, der er langt fjærnet fra Blaataarn og netop derfor faar Betydning.

Vi véd, at Valdemar Atterdag i 1361 fik pavelig Stadfæstelse paa Stiftelsen af Slotskapeller i Kjøbenhavn og i en Del andre Stæder. Men det er dog uomtvisteligt, at Kjøbenhavns Slot ogsaa i ældre Tid har haft et Kapel, blandt andet fordi der i Stadsretten af 1294 nævnes en Slotsklærk.

Nu ligger Slotskirken netop paa det Sted i Kredsen af Bygninger, hvor den nødvendigvis maa ligge for at have Længdeaxe i Øst-Vest (et meget karakteristisk Træk for den ældre Middelalder, skøndt det naturligvis godt kan tilhøre en senere Tid), og har man i ældre Tid lagt Kirken her, er det vel rimeligt, ja efter den Tids Respect for gammel kirkelig Tradition næsten afgjort, at man har beholdt den éngang givne Plads. Men sér man paa de Snit af de enkelte Bygninger, der findes mellem Frederik IV's Opmaalingstegninger, da er der én og kun én af Bygningerne, der med Hensyn til Sokkel adskiller sig fra de øvrige. Denne Bygning er Kirken. Dens Mur ud mod Slotsgraven har *Dobbeltsokke*, medens de andre Bygninger end ikke have nogen enkelt fremspringende Sokkel. Man vil maaske indvende, at det er utilladeligt at stole paa saadanne Detailler paa Tegninger, der ere udførte i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede. Hertil kan dog svares, at Tegningerne, hvor de kan kontrolleres, gøre et meget paa-lideligt Indtryk. Og gør man sig først klart, at netop Kirken er det eneste Sted, hvor man i et middelalderligt

Anlæg kunde vente at finde et saadant kultiveret, arkitektonisk Led, og man paa Tegningerne finder det her og netop kun her, da synes man berettiget til at tillægge det nogen Betydning. Dobbeltoklen hører hjemme i det 12te og 13de Aarhundrede, og det synes ikke for dristigt at føre Kirken tilbage ialtfald til det 13de.

Men naar baade Kirken og det Stykke Ringmur, der fandtes ved Blaataarn, pege tilbage til det 13de Aarhundrede, og man husker, at disse 2 Steder ligge langt fra hinanden i Anlægget, da har dette Anlæg haft en Størrelse, der kommer nær paa Siden af det senere.

Ikke langt fra Kirken ligger «Absalons Brønd». Den bærer et Navn, som man kunde ønske at tillægge nogen Betydning. Dog Navnet skal vi lade ligge; det gaar neppe langt tilbage. Og Brønden selv kan vi vel ej heller føre i Marken som Bevismateriale; men vi kan gaa den modsatte Vej: Naar Kirken og Blaataarns Ringmur have hørt til et Anlæg fra det 13de Aarhundrede, er der Mulighed for, at Brønden — ifølge sin Plads — kan have hørt til samme Anlæg.

F. R. Friis meddeler (i «Bidrag til dansk Kunsthistorie», Kjøbenhavn. 1890—1901) en Beskrivelse af Brønden fra Tiden kort efter Branden af Chr. VI's Slot. Beskrivelsen stammer fra en Mand, der under en Oprensning er steget ned til nogle faa Alen over Brøndens Bund. Da der ikke kendes nogen anden Undersøgelse, henvises der til den nævnte Beskrivelse. — Det kan endnu nævnes, at Archivar Thiset i et Foredrag for Oldskriftselskabets Medlemmer d. 8de Maj 1903 talte om denne Brønd og tog varmt til Orde for den Opfattelse, at Brønden stammer fra Slottets ældste Tid.

Ved at sammenholde Resultatet af Nationalmuseets Udgravning i 1902 med de gamle Opmaalningstegninger af Slottet og med dettes Historie, mener jeg i det foregaaende

at have givet et *noget* mere bestemt Grundlag for Bedømmelsen af Blaataarns Alder, end det, der hidtil er fremsat. Jeg mener ligeledes ad samme Vej at have paavist Hovedtrækkene af det Slot, der opførtes efter Nedbrydningen i 1369.

Endelig har jeg fremsat den Hypothese, at man i Hovedtrækkene af dette Anlægs ydre Konturer kan spore Omkredsen af Biskoppernes gamle Borg, saaledes som den rejste sig efter Nedbrydningen ved Midten af det 13de Aarhundrede.

Det maa naturligvis fremhæves, at dette er en Hypothese, for hvilken der ikke *er* ført — og muligvis ej heller *kan* føres — noget afgørende Bevis. Naar det alligevel fremføres, er det fordi Sagen forekommer mig at være af saa stor Interesse, at endog en Antydning synes mig at give et ringe Bidrag til Slottets Historie.

Slottet og Slotsholmen har som intet andet Sted i Landet været Midtpunktet for vigtige Begivenheder i saa lang en Tid, en Tid, der strækker sig fra Absalons Grundlæggelse i 1167 til Junigrundloven af 1849.

Det 3^{die} Christiansborg, der snart rejser sig her, vil atter vække Interessen for dette Sted. Maatte det blive Anledningen til, at Slottets og Slotsholmens Historie snart bliver skreven.

Anmeldelser og Oversigter.

Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728.

Det var en Velgjerning, da en kongelig Anordning af 26 Januar 1731 skabte Selskabet *Kjøbenhavns Brandforsikring*. Det er da vel værd at jubilere for Begivenheden, og det har Selskabet gjort paa en smuk Maade, da det i Aar paa sin 175de Fødselsdag — den 26 Januar 1906 — udsendte et monumentalt Værk under den ovenfor nævnte Titel (45 + 488 S. i stort Kwartformat). To vældige Folianter i Rigsarkivet fra Brandens Tid ere aftrykte her, først en den 13 April 1729 til Kongen af-given «Designation og Tabel over de afbrændte Gaarde og Huse» og derefter et allerede den 14 December 1728 under-skrevet «Mandtal og Beregning over de Personer, der nu f. T. i de fra Ildebranden conserverede Districter findes». De byde ikke paa Morskabslæsning. Det er ikke frit for, at de mange Ejendomme og de mange Personer, der ustanseligt opregnes, virke trættende, men saaledes gaar det jo med Indholdet i en Række Haandbøger, som desuagtet kunne være af den største Værdi, og det er de her trykte Manuskripter for Enhver, der vil studere den Tids Kjøbenhavn. Ved at nævne *enhver* «af-brændt» Ejendom, dens Ejer, Lejere, Størrelse og Prioriteter samt *enhver* bevaret Ejendom med dens Ejer og Logerende, hvoremellem en Mængde i dem optagne «Afbrændte», give de Rækker af paalidelige Detail-Oplysninger om Livet i Da-tidens Kjøbenhavn.

Manuskripternes Betydning i topografisk og personalhisto-risk Henseende udvikles udførligt af Bogens ledende Ud giver Arkivsekretær Gerhard L. Grove i nogle Bemærkninger, der

tjene som Indledning. Derpaa følger en god lille Afhandling om Beboelses- og Befolkningsforhold i Kjøbenhavn 1728 af Professor H. Westergaard, Medlem af Brandforsikringens Direktion. Saa komme de to Manuskripter, der tilsammen fylde ikke mindre end 425 Sider i stort Kvartformat, derpaa et omfattende, fortræffeligt Personalregister, der ligesom den derpaa følgende meget nyttige Sammenstilling af Kjøbenhavns ældre og nyere indenbys Matrikelnumre er udarbejdet af Hr. Grove. Bogens sidste Afsnit er en Samling kuriøse Indskrifter fra kjøbenhavnske Ejendomme til Minde om Ildebranden, og saa maa det endelig ikke glemmes, at Bogen er ledsaget af nogle ypperlige Kort, der vise Brandens Udstrækning, Gadeudviklingen efter Branden og Forandringerne i Frederiksberggade-Kvarteret fra 1728 til Nutiden.

Bogen er et stort og anseligt Værk, der gjør «Brandforsikringen» Ære, og det er derfor kun med Glæde, at det skal noteres, at Direktionens Forord stiller i Udsigt, at den ved en senere Lejlighed vil udsende en Fremstilling af Brandforsikringens Tilblivelse og Historie samt en Redegjørelse for de Mænds Liv, der i tidligere Tid have været knyttet til den. Vi staa altsaa kun ved en Begyndelse. Den store Ildebrand, der blev Anledning til Brandforsikrings-Selskabets Oprettelse, er et Udgangspunkt, og det er da ganske naturligt, at hverken Professor Westergaard eller Arkivsekretær Grove er kommen ind paa at omtale den før 1728 kun lidet brugte Brandassurance, der først bliver almindelig i Kjøbenhavn fra 1731.

Professor Westergaard gjør i sine Bemærkninger statistisk Rede for de afbrændte Huses Beskaffenhed, om af Grundmur eller Bindingsværk; for deres Værdi og Behøftelser, hvorved han udtaler, at de jævnlig var meget stærkt behøftede, «undertiden ligesom i vore Dage næsten helt til Tagskjægget»; for deres Beboelsesforhold, af hvem og med hvor mange de vare beboede, o. s. v. Og saa belyser han derefter ogsaa hele Byens Befolkningsforhold. Der var flere Mænd end Kvinder i det daværende Kjøbenhavn, hvilket fulgte af dens store Garnison; omtrent en Femtedel af Byens Familier ejede deres eget Hus; der var tre Gange saa mange Hustyende som nu; Handelens Plads var meget mere tilbagetrukket, men Haandværk og Industri indtog omtrent samme Plads som nu, skjøndt der kun kunde regnes 2 Medhjælpere paa enhver Hovedperson imod 5 nu, o. s. v. Professor Westergaard belyser nogle Hovedejendommeligheder ved hin Tids Samfundstilstande, idet han

dog ikke undlader at gjøre opmærksom paa, at Forholdene den Gang ikke var normale, Tiden strax efter Branden var en Overgangstilstand. Men derfor følger man ham dog trygt i hans Undersøgelser, og det gjør man ogsaa overfor Arkivsekretær Grove, naar han udførligt paaviser, hvorledes det første af de trykte Manuskripter væsentlig forøger vor topografiske Viden om Kjøbenhavn, og hvorledes det andet er af høj Værdi for vor Personalhistorie; det er med dette for Øje, at han har skabt sin Tavle over Matrikelnumrene og har udarbejdet Personregisteret. Nu er det saaledes, at enhver i Manuskripterne nævnt Person strax kan findes, og at det næsten strax kan afgjøres, hvilket Sogn han efter sin Bopæl har hørt til, saaledes at det er let at gaa til den Kirkebog, i hvilken der kan ventes nærmere Oplysninger om ham og hans Slægt, hvad der i personalhistorisk Henseende er af ikke ringe Værdi. Den store Bog byder altsaa Meget, og saa paatrænger sig her dog et stille Ønske om noget Mere. Det vilde have været fortræffeligt, om der ved Siden af Personregisteret ogsaa havde været et Realregister.

Jeg veed imidlertid af egen Erfaring, hvor besværligt og langvarigt et Arbejde Fremskaffelsen af et saadant Register er. Jeg forstaar derfor saare godt, at en Bog, der maa og skal foreligge en bestemt Dag, let maa give Afkald paa at faa et saadant Tillæg. Og saa er det tilmed rigtigt, naar Hr. Grove i sine Bemærkninger gjør opmærksom paa, at der i hans Personregister er ligesom et Stykke af et Realregister. Den, der f. Ex. vil samle Oplysninger om Personer grupperede om en bestemt Livsvirksomhed, kan finde dem ved at gjennemgaa Personregisteret, da det medtager alle de deri nævnte Personers Livsstilling, selvfølgelig forsaavidt den er nævnt i Bogen. Men — for det Første er denne Fremgangsmaade ikke, som Hr. Grove mener, ganske let, og dernæst er det Resultat, den giver, ikke tilstrækkeligt. Registeret er trofast til at oplyse, at f. Ex. Mathias Meyer arbejder i Skildpadde, at Isak Pedersen er «Arunelægger» (d. e. Arunelægger, Spaemand), at Niels Aslachsen er «Pibehusmager», at Peder Hansen er «Hæleskjærer» (hvad er det?) o. s. v. Det er ejendommelige Beskæftigelser, der formentlig kun dyrkedes af de Nævnte, saa vist som den afdankede Livdragon, der ernærede sig ved at fange Muldvarpe paa Volden (S. 272), sikkert ogsaa var alene herom. Men selv om man vender sig til en saa lille Bedrift som den at ernære sig ved at tilberede og sælge Kallun,

viser det sig, at Registeret ikke slaar til. Det nævner «Kallunsmanden» Anders Pedersen, men det har ikke og kan ikke have den Enke, om hvem det meddeles, at hun «sælger Kallun» (S. 205), ti hun nævnes ikke ved Navn. Det Samme er Tilfælde med de 16 mærkelige sachsiske og bømiske Glaskræmmere, «der bor om Dagen, men ej er i Huset om Natten» (S. 114). Og vende vi os til et større Fag, lades vi end mere i Stikken. Vi kunne i Registeret optælle f. Ex. de med Navn nævnte Skrædere, men et vel affattet Realregister vilde strax kunne have underrettet os om alle de i Bogen forekommende Skrædermestere, Skræder-Frimestere, Skrædersvende og Skræderdrengene samt de Soldater, der beskæftigede sig med Professionen, uden Hensyn til om de ere nævnte ved Navn eller ej. Et saadant Register vilde have gjort stor Nytte. Det vilde ogsaa have fortalt os, hvor mange Doctores, hvor mange Feltskjærere, Jordemødre og Vaagekoner o. s. v., o. s. v., der forekomme i Bogen, endda med de Specialiteter, enkelte af dem synes at have dyrket. Om Enken Judithe hedder det saaledes, at hun vaager «hos Barselkoner».

Jeg skal imidlertid ikke fordybe mig heri, skjøndt der selvfølgelig kunde siges meget Mere herom. Realregisteret skulde jo ogsaa have gjort Rede for t. Ex. alle i Bogen forekommende kjøbenhavnske Steder, Byens pengeudlaanende Institutioner, de i den arbejdende Fabriker m. m. Men her vil jeg kun i Almindelighed fremhæve det Ønskelige i, at der i Fremtiden ved Udgivelsen af lignende monumentale Værker som det nærværende om muligt bliver tænkt paa ogsaa at forsyne dem med et Realregister. De to her nævnte Manuskripter havde fortjent et saadant.

Blot ved et flygtigt Gjennemsyn har jeg saaledes, for at gjøre opmærksom paa Noget, fundet en Række Navne paa kjøbenhavnske Ejendomme — den Gang kjendte man ikke til Gadenumre. Foruden «Blasen» paa Gammel Torv, der ogsaa forekommer i Reisers «fyrgterlige» Ildebrandshistorie, har jeg truffet «den blaa Haand» (S. 114), «Pæretræet» (S. 137), «Vinkanden» (S. 149, 199), «Perlegaarden» (S. 178) og «Guldæblet» (S. 347), ikke at tale om «den stærke Mands Have» udenfor Nørreport (S. 158). Det lyder saa venligt og hyggeligt. Og saa har jeg desuden truffet en Række töre, knappe Bemærkninger, der dog male Ildebranden som den store Ulykke, der spredte Sorg og Elendighed i vide Kredse. Den ødelagde

saa uhyre meget, 1640 Huse, 5 Kirker, Raadhuset, Universitetsbiblioteket o. s. v. Om Smeden Ole Gregersen hedder det, at han Intet har at leve af, og saa skal han endda sørge for sin Moder, «der er kommen til Skade udi Ildebranden, saa hun ligger tilsengs» (S. 273); Skibstømrer Hans Pedersen har faaet sine Ben «ganske forbrændte» (S. 401); Michel Pedersen «fik sin Helsot ved Ildebranden og døde den 22 Oktober» (S. 347) og Tapetmager Carl Jostanes' Hustru blev «forknust i Ildebranden og Sönnen Laaret istykker paa» (S. 347). Allersørgeligst er det dog maaske hos en gammel Brolægger, «som Konen blev brændt for ved hans Side, og han ligger dødelig syg» (S. 217).

Det var en Tredjedel af Byen, der brændte, og det var derfor vanskeligt for de «Afbændte» at faa Tag over Hovedet. Raadmand Jens Kuur, hvis Datter laa tilsengs «popelsi slagen», aabnede selvfølgelig strax sit Hus for sin Sön med Hustru og tre Börn, to denne tilhørende Gaarde brændte begge (S. 141), men fhv. Kaptajnlöjtnant i Søetaten Lars Stavanger maatte med Hustru, tre Börn og en Pige ligge fire Nætter under aaben Himmel (S. 16*). Det er saare betegnende at høre, at en Anna Avgusta Dølner «for Ildebranden har maattet flytte 5 Gange fra et Sted til et andet, medens den varede» (S. 282); hun er sikkert ikke kommen let over det, saa lidt som den 100-aarige Anna Christens, der maatte flyttes fra Rosengaarden til Laxegade (S. 150). Atter og atter oplyses det desuden, at Folk kun have fra Haanden til Munden, de ernære sig, hedder det, «af hvad de har reddet»; der var derfor rig Lejlighed til at øve Kjærlighedsgjerninger, men de bleve ogsaa øvede. Vi stode mangfoldige Gange paa Udtryk, der vise, at Folk have taget sig af Andre for Guds Skyld, af Barmhjertighed, af Medynk.

Bogen har sin ikke ringe Betydning, og det skal derfor paaskjønnes, at den fremtræder kjönt udstyret, endog med et eget af Knud Larsen tegnet Bind, der dog maa siges at være blevet lidt for forgyldt. Arkivsekretær Grove har sikkert haft et betydeligt Arbejde med paa den mest praktiske Maade at faa Manuskripternes Kolonner tilpassede til Bogens Tryksider, og hans Textgjengivelse er helt igjennem paalidelig, sine Steder næsten pinlig akkurat. Side 128 staa der saaledes, for at nævne et Par Exempler, «Vegter Gam(!)gen», det er en Skrivefejl, der her markeres, der skal staa «Vegter Gangen»;

S. 197 «for Guds skeep(!)» istedenfor «for Guds Skyld» o. s. v., ja et Par Steder, S. 365 og 393, er en urigtig Opførelse af et Tal i Kolonnerne ikke rettet, men blot markeret med en stilfærdig indskudt Parentes «[Tallet forskudt]». Men det er som Indvendinger kun Smaating. C. N.

E. Dam: Sorø Apotek.

Hr. Cand. pharm. E. Dams Række Skrifter om danske Apoteker er bleven forøget med et nyt «Sorø Apotek gennem 300 Aar» (35 S. 8vo). Det udkom den 20 Marts 1906 til Minde om, at Kong Kristian IV den 20 Marts 1606 gav den bekjendte Læge og Professor ved Kjøbenhavns Universitet Anders Christensen Ret til i Sorø at anrette et Apotek og ved det holde en Apotekersvend. Den kjøbenhavnske Lærde havde faaet Noget med Sorø at gjøre, idet han 1602 var bleven Forstander for Sorø Skole og Gods. Sorø blev dog ikke ved ham hjulpen til at faa let Adgang til Lægemedler. Han døde nemlig endnu i samme Aar, og den næste Apoteker Dr. Joachim Bursor kom først 1631. Han fik ikke alene Ret til at oprette et Apotek, men ogsaa til at sælge al Slags Vin og fremmed Øl. Men hvad hjalp det. Der kom den Tid, da det at faa et Apoteker-Privilegium var at faa Adgang til en Guldgrube. Men saaledes ikke den Gang. Sorøs Apotekere delte i lange Tider Fattigdom og ringe Kaar med Flertallet af deres samtidige Fagfæller i Danmark. Der manglede endnu baade Befolkning og tilstrækkelig Kultur, til at Apotekerne kunde bestaa. Chr. Ludv. Martini, der tiltraadte Apoteket 1747, skaffede sig 1767 Privilegium som Herberger og Gjæstgiver i Odense, Apoteket kunde ikke føde ham. Ja han søgte om, at hans Apoteker-Privilegium maatte gaa over til en Anden. «Jeg fattige Mand», skriver han, vilde derved blive lettet for en stor Byrde. Saa fik Rasmus Kjærboe det. Men hos ham gjorde Slagelse Hospital Indførsel, da han ikke kunde svare Renter af de Penge, han havde laant hos det for at erhverve Apoteket. Han blev Provisor under Hospitalet, der 1778 solgte Apoteket til N. H. Klein, der 1807 overdrog det til den fhv. Apoteker i Rudkjøbing S. Chr. Ørsted, Anders Sandø og Hans Christian Ørsteds Fader. Han solgte det allerede 1811 til Hans Egede Glahn, efter hvem

Sönnen H. Chr. Glahn (1851-93) fik det. Den nuværende Apotheker er Cand. pharm. H. Clausen, der har udsendt det lille livlige Jubilæumsskrift. — Af Hr. Dams Apotheker-Skrifter angaa tre Østifterne. 1900 kom «Roskilde Domapotek 1650-1900», 1903 «Odense Løveapoteks Historie 1549-1903» (s. Fra Ark. o. Mus. II, S. 177) og nu i 1906 «Sorø Apotek gennem 300 Aar»; to andre angaa Aarhus Løveapotek (1896) og Ringkjøbing Apotek (1899). C. N.

Bøger og Begivenheder 1905.

Kulturhistorie.

Sprog. Et i Danske Studier II (S. 171) meddelt Brev er en fornøjelig Prøve paa en fyensk Bondes Skrivefærdighed i Aaret 1762.

Samfundsforhold. I Historisk Tidsskrift (7 R. 6 B.) har Professor Johannes Steenstrup offentliggjort en Afhandling, «Nogle Træk af Fiskerbefolkningens Historie», der kaster nyt Lys over denne Stands Udvikling. Det påvises, at Middelalderen ikke havde en særlig Fiskerbefolkning, og at de faste Fiskelejer først opstod i det 16de Aarhundrede. Dette gælder f. Ex. Gilleleje, det eneste «Leje», der tillige er Kirkeby.

Forhistorisk Arkæologi. I første Afsnit af Bind II af «Verdenskulturen» har Directeur ved Nationalmuseet, Dr. phil. Sophus Müller givet en Fremstilling af de forhistoriske Tidsrum i Europa. Samtidig udkom Arbejdet som selvstændigt Skrift paa tysk under Titlen «Urgeschichte Europas». Der gives her en videnskabelig Oversigt over Europas Kultur fra de ældste Tider til den historiske Tids Begyndelse; alle væsentlige Forhold ere berørte, men ganske vist ofte i meget knap Form. Hovedsynspunktet er det, at al Kulturudvikling har bevæget sig fra Øst og Syd nordefter. Herved træder Forfatteren i Modsætning til en særlig blandt yngre tysk-østrigske Forskere repræsenteret Retning, og Skriftet har i Faglitteraturen vakt megen Opmærksomhed. Det er forsynet med et stort Antal for dansk

Litteratur nye Illustrationer. — I Aarbøger for nordisk Oldkyndighed har Professor Sophus Bugge i en stor Afhandling meddelt «Bidrag til Tolkning af danske og til Dels svenske Indskrifter med den længere Rækkes Runer, navnlig paa Guldbracteater. Hele Materialet er paany blevet behandlet, og en Række nye Tydninger er blevet Resultatet. — F. Bojsen benytter sit Otium i de senere Aar til Undersøgelser over Møens Historie og Kulturforhold. I et første Bind af «Møns Historie», den forhistoriske Tid, et Bind paa godt 200 Sider, er meddelt en samlet Oversigt, væsentlig paa Grundlag af hidtil utrykt Materiale i Nationalmuseet, over Øens nu bevarede Fortidsmindesmærker, saavel som over de forsvundne, hvis Plads i 1880, da Møen blev arkæologisk undersøgt, endnu kunde konstateres; fremdeles udførlige Detailopgivelser over Øens ualmindelig talrige Fund, ogsaa dem i privat Eje, oplyst ved ca. 80 Afbildninger paa Udslagstavler og ved et Oversigtskort. I den almindelige Oversigt berøres ogsaa Stednavnene. — I dette Tidsskrifts II Bd., S. 414 er omtalt en Stenalderes Boplads i Maglemosen ved Mullerup, nordlig for Korsør. Siden er nye Undersøgelser foretagne. Bopladsen hidrører fra en Tid af Stenalderen, der er ældre end den, hvortil de ældste af de saakaldte Køkkenmøddinger hører. Opfattelsen er væsentlig bleven støttet ved, at et Fund af lignende Art og Ælde er fremkommet ved Brabrand Sø ved Aarhus. Ved Godsted, Lolland, er undersøgt en paa Oldsager ualmindelig rig Boplads, ligeledes fra Stenalderen; ved Kattrup Hovedgaard, i Løve Herred, blev udgravet en stor dobbelt Jættestue. I en Mose ved Jyderup, Ods Herred, er fremdraget et væsentlig fuldstændigt Skelet af en Uroxe, i hvis Ribben der endnu sidder Splinter af det Flintvaaben, hvormed Dyret er blevet nedlagt. Endnu skal nævnes, at de store Bopladsfund fra Jernalderen, som ved Nationalmuseets Undersøgelser bleve fremdragne bl. a. ved Vejleby paa Lolland og paa Sejerø, ere blevne museumsmæssigt ordnede og opstillede.

Arkitektur og Mindesmærker. Professor J. B. Løffler har efterladt et selvbiografisk Arbejde: «Min Virksomhed ved Nationalmuseet 1868—1900», der med en Indledning af M. Mackeprang og en Fortegnelse over Løfflers Publikationer er trykt som Manuskript. — ⁹/₃ 1905 døde Arkitekt, Professor L. P. Fenger, der som bekendt trods sin omfattende praktiske Virksomhed ogsaa fik Tid til at syle med videnskabelige Æmner,

og som nyligt havde offentliggjort en Afhandling om Birgittinerklostrenes Indretning, der ved sin Omtale af Maribo Kirke ogsaa har Interesse for Østifternes Topografi. — Endelig bør det mindes, at Professor J. L. Ussing døde ²⁶/₁₀ 1905; hans Livsværk var vel helliget den klassiske Filologi, men hans Arbejde om Ledøje Kirke er dog et lærerigt Bidrag til Forstaaelsen af en af Sjællands mærkeligste romanske Landsbykirker. — I Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1905 har Museumsassistent M. Mackeprang forklaret de i enkelte af vore middelalderlige Kirker anbragte Lydpotter; de fandtes indtil vor Tid i Aaker og i Svendborg Vor Frue, og de er (foruden i jydsk Kirker) endnu bevarede i samme Bys Nikolajkirke og i Nylarsker paa Bornholm. — Ved Oldskriftselskabets Februar-møde talte Stiftamtmand V. Steman om danske Helligaandsklostere og deres Priorer, deriblandt den første Prior for Københavns Helligaandshus, Kristiern Torkildsen (Berling. Tid. ³/₃). Ved Marts mødet gav Museumsassistent Chr. Axel Jensen en Fremstilling af Danmarks Snedkere og Billedskærere i 16—17de Aarh., hvori det paavistes, at Størstedelen af Renaissancens Kirkeinventar er tilvirket herhjemme, og at der i alle større Købstæder har været betydelige Billedskærerværksteder (Berling. Tid. ⁸/₄ og Nationaltid. ⁵/₄). — I Bilagene til Finanslovforslaget 1905—6 findes som sædvanlig (S. 1631) en kort Oversigt over de af Nationalmuseet ledede Istandsættelser af Kalkmalerier og Kirkeinventar. Kalkmalerier er restaurerede i Bregninge, Vigersted og Nordrup paa Sjælland, Birket paa Lolland og Kippinge paa Falster, alle fra Middelalderens senere Del. Endvidere er istandsat Altertavler i Hasle (Bornholm) og i Karlslunde (Tune H.), Alterbordsforsider i Gjerlev og Kirkehelsing (Løve H.) og Døbefonthimmelen i Kippinge (Falster). I Køge Kirke er et Par af de smukkeste Ligsten blevet anbragt saaledes, at de er beskyttede mod Slid.

Museer. I Berling. Tid. ²/₂ og flere følgende Numre drøftedes Spørgsmaalet om Nationalmuseets Brandfarlighed, og det lader sig ikke nægte, at Prinsens Palæ i sin nuværende Stand ikke er betryggende, ligesom det er altfor lille til de stadigt voxende Samlinger, det skal rumme, hvad den begyndte Istandsættelse af det gamle Slot i al Fald ikke kan afhjælpe. Paa Finanslovforslaget for 1905—6 opføres en Bevilling paa 8000 Kr. til Udgivelse af et Værk om Guld- og Sølv-sager paa Nationalmuseets anden Afdeling og et Tilskud paa 6000 Kr. til Land-

brugsmuseet, der fra det kgl. Landhusholdningsselskab vil overgaa til Statsejendom.

Arkiver. Arkivar Thisets store Værk om Danske adelige Sigiller er nu sluttet. I Fortsættelse af Henry Petersens Værker behandler det Adelsseglene fra 15—17de Aarh.; paa hver af de 139 Plancher findes 25 Sigiller gengivne.

Dansk Folkemindesamling har opnaaet en treaarig Bevilling paa ialt 1500 Kr. foruden Honorar til Forstanderen.

Topografi.

²⁵/₈ 1905 døde Niels Rasmussen Søkilde (f. 1837 i Landsbyen Fleninge), en dygtig og anerkendt fyensk Landmand, som ikke blot har skrevet en Mængde Afhandlinger af landøkonomisk Indhold, men desuden fra sin tidligste Ungdom nærede en levende Interesse for historiske Mindesmærker, der har sat sin Frugt i adskillige topografiske Arbejder, hvoraf de vigtigste er «Gamle og nye Minder om Brahetrolleborg og Omegn» (1870), «Holstenshus og Nakkebølle» (1875), «De Rewentlowske Skoler (1883) og «Hillerslev og Østerhæsing Sogne» (1881, udgivet i Forening med S. Jørgensen Kistrup). Disse Bøger bringer især interessante Bidrag til Landboforholdenes Historie.

I Danske Studier II har Marius Kristensen skrevet en meget instruktiv, historisk Oversigt over «Nordisk Stednavnegranskning», som kort samler Hovedtrækkene af forrige Tiders Vildfarelser og af vor Tids Fremskridt og paapeger de Opgaver, der bør løses. Forfatterens Program er Kamp mod Forvanskning af Stednavnene (Jernbanefunktionærene er særligt slemme!) og Arbejde for at samle de mærkelige Vangnavne og Marknavne, før det er for sent.

København. Knud Bokkenheuser: «Saa By som Borger» giver en Række fornøjelige Skildringer af københavnske Borgers Liv i Slutningen af det 18de Aarhundrede, hentet fra Aviser og mange andre Kilder, og W. Schorn har i «Da Voldene stod» nedskrevet sine Erindringer fra Kongens København og især fra Nørrebro. — Borgerrepræsentationens Formand, Herman Trier, har samlet et lille Hæfte Aktstykker om Københavns Kommunalbestyrelse under Struenses Regimente, «Revolutionen i Raadstuen, April 1771». — I Anledning af

100-Aarsdagen for C. F. Hansens Raad- og Domhus, hvis Grundsten blev lagt $28/9$ 1805, skildrer Fr. Levy og Fr. Schiøtt Bygningens Tilblivelseshistorie (Architekten VIII). — 100-Aars Jubilæum fejredes 1905 af Stiftelsen Trøstens Bolig (Ill. Tid. $15/10$) og netop 100 Aar efter dets Oprettelse nedrives Søetatens Hospital i Fredericiagade (Nationaltid. $9/6$). Også den gamle Husarkaserne er jævnet med Jorden samtidigt med Grønnings Omdannelse. — Om Nationalmuseets Samling af jordfundne, københavnske Sager skriver M. Mackeprang i «Tidskrift for Industri»; i Samfundet $3/4$ og $17/4$ samt i Architekten VII skriver Kommunalærer H. N. Rosenkjær om flere ejendommelige Iagttagelser, som han har samlet under sit utrættelige Arbejde paa at undersøge alle de Fortidslevninger, som kommer for Dagens Lys ved Grundgravninger i de gamle Dele af Hovedstaden. — Architekten VII indeholder desuden Meddelelser af Francis Becket om det restaurerede Kannevorkske Hus paa Hj. af Kongens Nytorv og Bredgade (bygget før 1791), og af C. M. Smidt om en Vægdekoration fra Kristian IV's Tid, der fandtes ved Ombygning af Ejendommen Købmagergade 6; Tidskriftets ottende Bind har bragt en Artikkel af Chr. Axel Jensen om Nicolai Boyes Bartskaers Gaard (sml. II. S. 188). — Den $19/9$ 05 havde Politiken en Artikel med tilhørende Billede af Thorvaldsens Hus, hvori der protesteredes mod dettes Nedrivning og foresloges at gøre et Forsøg paa at rekonstruere dette hans Barndomshjem, hvilket Forslag d. $20/9$ fandt Støtte hos en Indsender. Provinsarkivar G. Hornemann gjorde derefter i et Indlæg af $23/9$ 05 opmærksom paa, at i det nu staaende Sidehus til den smalle Bygning Nr. 7 i Grønnegade kunde Thorvaldsen ikke være født, da det gennem Vurderingsforretningerne i Københavns Brandforsikrings Arkiv med fuld Sikkerhed lod sig godtgøre, at Sidehuset i Aarene mellem 1771 og 1781, snarest 1780—81, er blevet nedbrudt og genopbygget eller i alt Fald ganske ombygget. Men heraf fulgte, som anført, ikke mindre uimodsigeligt, at Thorvaldsen (der efter den almindelige Antagelse fødtes 1770) ikke kunde være født i det nu staaende Sidehus, ja vel næppe nogensinde havde boet der. Hermed synes Planerne om Husets Bevarelse at være bortfaldne. — De yngre Arkitekters Opmaalingspublikation, «Blade, udgivne af Foreningen af 3^{die} Decbr. 1892», har afsluttet Aargangene 1902—3, hver bestaaende af tolv Blade. De bringer begge en Række smukke og gode Tegninger, ikke mindst af offentlige og private Bygninger i København, et Fag

af Rigsdagsbygningen, Løngangen og Ridehuset ved Kristiansborg, det engelske Gesandtskabshotel, Trappen i det Dehnske Palæ i Bredgade, en Balkon fra Stormgade 10, Indgangen til Kongens Have fra Gothersgade og Heerings Gaard paa Kristianshavn. — Det mærkes i det hele taget paa mange Maader, at Sansen for Hovedstadens gamle Arkitektur er i stadig Stigen. Selv om kun en enkelt Røst har hævet sig for Bevaringen af det gamle Kristiansborg (Emil Hannover i Politikken ¹⁵/₁₀), og selv om kun en enkelt Arkitekt, der endda ikke har deltaget i den store Konkurrence, har fremsat et Forslag til dets uforandrede Genrejsning, saa er det dog i Tide paapeget, hvilken Betydning det vil have, at den af Slottets Ombygning følgende Ordning af Slotsholmen skaaner Kancellibygningen, det gamle kgl. Bibliotek, Proviantgaarden, Tøjhuset, Staldmestergaarden og Kongens Bryghus (J. F. Scavenius i Nationaltid. ²⁸/₁₁). Lignende Stemninger mærkedes, da det paatænktes at omdanne Metropolitanskolen paa Frue Plads (Architekten VII, S. 217 og 260). De kom til Orde i P. Johansens Tale ved Akademiets Aarsfest ³¹/₃ (Architekten VII, S. 291), og de fik lykkeligvis praktisk Betydning, da Borgerrepræsentationen i Januar 1906 afviste Trafikministeriets Forslag om at bygge en Telegrafstation paa Nikolai Plads, et Forslag, som den københavnske Presse næsten enstemmigt har modarbejdet. Forhaabentlig faar de ogsaa Betydning ved Rigsdagens Behandling af Lovforslaget om Regensens Istandsættelse; den restaurerede Fløj ud mod Krystalgade kan tjene til at vise, hvor smuk og hyggelig den gamle Bygning egentlig er. — I Aarets Løb er Gravkapellerne ved Petri Kirke underkastede en Istandsættelse. — Personalhistorisk Tidsskrift (5 R., B. 1 og 2) fortsætter sin paabegyndte Gengivelse af Gravskrifter fra Københavns nedlagte Kirkegaarde, og Kirkehistoriske Samlinger (5 R. 2 B.) giver Oplysninger om Minde-sangen i Vartov Kirke til Luthers Ihukommelse. — I Berling. Tid. ²⁴/₁₂ skriver Bering Liisberg om Sangklokker og Sangværker i København. — A. V. Storm: Citadelskirken (1904) er udgivet i Anledning af Hundreedaarsdagen for Bygningens Indvielse.

Sjælland. I sjette Aargang af «Kunst» giver G. L. Grove en rigt illustreret Redegørelse for de billedlige Fremstillinger af Søslaget i *Oresund* 1658 og viser, at de store, hidtil kun lidet paaagtede Tegninger af Willem van de Velde, som var med paa Hollændernes Togt, er i nøje Overensstemmelse med

de bedste, skriftlige Skildringer af Slaget. — Den ovenfor nævnte Oversættelse af Jon Olafsons Memoirer indeholder mange interessante Oplysninger om Datidens Soldaterliv paa *Kronborg*, og den næste Bog i samme Række Optegnelser om Færgemanden Lars Bache, en Række livfulde Billeder fra Sundtoldens *Helsingør*. — Om Sundtoldens Ophævelse skriver Marcus Rubin i Historisk Tidsskrift (7 R. 6 B.). — Helsingørs gamle Fattiggård har atter været Genstand for et skarpt Angreb (Nordsjælland ³/₅), og den Tilstand, hvori den nu ligger, gør dette forstaaeligt, skønt det er sikkert, at den i restaureret Stand vil blive en Pryd for Byen og vil virke som en Helhed sammen med Klosteret. — I Illustreret Tidende (B. 46, Nr. 43—4) skriver Chr. Axel Jensen om de Fund, der blev gjort ved Hotel Øresunds Ombygning i 1904. — Tegninger af ældre nordisk Arkitektur (4 S. 3 R.) indeholder flere udmærkede Tegninger fra Helsingør af den for tidligt døde, unge Arkitekt Holger Hagemann, dels den sentmiddelalderlige Gavlfra Stengade (Nr. 66), dels en Lysekroner og en malmstøbt Dørhammer i Klosterkirken. To andre af Hagemanns Tegninger gengiver et Røgelsekar, der opbevares i *Skibby Kirke* (Horns H.), og en Dørhammer fra den nedbrudte Præstegaard sammesteds. I Foreningen af ³/₁₂ 1892's Publikation for 1903 findes en Opmaaling af Karusselporten paa *Frederiksborg*.

Aktstykker vedrørende Forholdene i *Nordsjælland* 1658—9 er publicerede af Kaptajn K. C. Rockstroh i Danske Magazin (5 R. 5 B.) og Bidrag til Lyngby Sogns Befolkningsstatistik i 17—18de Aarh. i Kirkehist. Saml. (5 R. 2 B.).

I *Køge* er Kirkens Istandsættelse fuldført, og en Art Indvielse fandt Sted ved et kirkehistorisk Møde ¹³/₉ (Østsjællands Folkeblad ¹⁵/₉). Restaureringen af Inventariet er foregaaet under Nationalmuseets Ledelse, og dette har desuden efter Anmodning af Køge Byraad ladet foretage en Undersøgelse af Byens Raadhus, hvis ældste Dele stammer fra Kristian III's Tid. Undersøgelsen førte til det Resultat, at Bygningens nuværende Façade, der er omtr. hundrede Aar gammel, bør bevares uforandret. Endelig er det lykkedes Nationalmuseet at faa fremdraget og restaureret en Bindingsværksfaçade (paa Nørregade), hvis smukke Snitværk fra Begyndelsen af 17de Aarh. længe havde været skjult under tykke Pudslag. Forhaabentlig faar denne sidste Istandsættelse adskillige Efterfølgere; Køge Borgeres Interesse for deres gamle Bygninger er vaagnet, og hvis det lykkes at skaffe de nødvendige Pengemidler tilveje,

er der Haab om at faa fredlyst en Række af de karakteristiske Bindingsværksfaçader, hvorpaa Køge er rigere end nogen anden dansk By (sml. Østsjællandske Aarbøger 1905).

Blandt Decemberforeningens Blade for 1903 findes en Opmaaling af Amalienborgporten paa *Ledreborg*. — Om *Borup* Kirke skriver Museumsass. M. Mackeprang i *Architekten* VIII; den havde indtil 1880 to Skibe, men blev da restaureret «paa tilfredsstillende Maade», d. v. s. at Hvælvingerne blev brudt ned og erstattet med et tarveligt Gipsloft!

Tegninger af ældre nord. Arkitektur 4 S. 3 R. bringer en Række Opmaalinger af Arkitekt V. Ahlmann fra *Kallundborg* Kirke, til hvis indre Istandsættelse der paa Finansloven for 1905—6 er bevilget 2300 Kr., og hvor der under dette Arbejde er fremkommet adskillige interessante arkitektoniske Detaljer. — Om Ruinen ved Asnæs findes udførlige Oplysninger i *Nykøbing Dagblad* 12/9.

Om *Bjernede* Kirkes Istandsættelse for nogle Aar siden har Lederen, Prof. Storck, offentliggjort en kortfattet Redegørelse (*Architekten* VII, S. 137), der i *Tidsskriftets* følgende Hefter efterfulgtes af et Ordskifte, hvori Professoren paa det bestemteste forsvarede, at han har ført Bygningen tilbage til «den oprindelige Stil» og ødelagt det maleriske og ejendommelige Bispehuetag, som tidligere udmærkede *Bjernede Rundkirke*. — Ogsaa *Terløsegaard* har affødt en Polemik, idet nu afdøde Overbibliothekar C. Bruun har kritiseret Vilh. Andersens ifjor nævnte lille Skrift. Men heldigvis har denne Kritik ikke haft nogen Indflydelse paa Arbejdet for Gaardens Bevarelse, idet Soransk Samfund iår har købt Hovedbygningen, der skal restaureres af Arkitekt Nyrop.

Professor Joh. Steenstrup har optaget Spørgsmaalet om, hvorvidt *Susaaen* i den historiske Tid har været sejlbær til Sjællands Midte (*Historisk Tidsskrift* 7 R. 6 B.). I Modsætning til den gængse Antagelse vises det nu, at et Kongebrev fra 1564 ikke gælder Næsby ved *Susaaen*, men Næsby i Slagelse Herred, og at *Saxos* Fortællinger kun er Sagn.

Oldskriftselskabets Sommerudflugt 1905 gik til *Holmegaard*, *Gisselfelt* og *Braaby* Kirke; der holdtes Foredrag af Chr. Axel Jensen, Troels-Lund og Møllerup (*Nationaltid.* 4/7 og *Berling.* Tid. 8/7). I *Architekten* VIII er Meddelelserne om *Holmegaard* (en hidtil upaaagtet Synsforretning fra 1663) udførligere gengivne. — Et kirkehistorisk Møde er afholdt i *Vordingborg*, hvor Prof. Kornerup talte om Kirkebygningen (*Kirkehist. Saml.*

5 R. 2 B.). — Den ifjor nævnte Bevilling til *Præstø* Kirkes Istandsættelse er optaget paa Finansloven for 1905—6. — Stevns Klint ud for Højerup Kirke, der efter Sagnet flytter sig et Hanefjed tilbage hver Julenat, er i den senere Tid bleven saa udhulet, at der maa befrygtes en Sammenstyrtning, og Bygningsinspektør M. Borch har derfor udarbejdet et Forslag til en Regulering af Klinten (forskellige Dagblade ⁴⁻⁵/₁₀ 1905). — Østsjællandske Aarbøger 1905 refererer nogle Gravskrifter fra *Vemmetofte* samt fra *Øster-Egede* og *Dalby* Kirker, og Blade, udgivne af Foreningen af ³/₁₂ 1892, indeholder i Aargangen 1903 Tegninger af Kapellet ved *Braaby* Kirke og af en Ligsten paa Vallø Kirkegaard.

Bornholm. J. A. Jørgensen: Væbnere, Adel og Frimænd paa Bornholm (Rønne, 1905) viser, at Øen ikke har haft nogen indfødt Adel af ubestridt Gyldighed, og at end ikke Kofoed-Slægten's historiske Adkomst til Adelskabet er sikkert. — Bornholms flittige Historieskriver har desuden udgivet en lille «Beretning om fredlyste Mindesmærker» paa Øen.

Fyen. I Kirkehistoriske Samlinger (5 R. 3 B.) meddeler H. F. Rørdam Uddrag af Breve i Fyens Bisparkiv. Flere og betydeligere Bidrag til fyensk Topografi findes dog i Thisets Afhandling om de to adelige Slægter af Navnet Nordby, Uggerslev-Slægten og Skovgaarde-Slægten, der begge maa antages at stamme fra Nordby i Kjærum Sogn, Baag Herred (Danske Magazin 5 R. 6 B.).

Vor Frue Kirke i *Odense* har nu, ligesom tidligere Byens to andre Kirker, udgivet en fyldig, illustreret Vejleder for Besøgende. — I Anledning af Hundredaarsdagen for H. C. Andersens Fødsel har Odense Kommune købt det Hus, hvori han kom til Verden den 2den April 1805. Det er Mening her at indrette en Samling af Personalialia vedrørende den store Digter, og i et Opraab af ²⁰/₁₂ 1905 kunde det allerede fremhæves, at Grundlaget for denne Samling var tilvejebragt ved en Række værdifulde Gaver.

I Danske Magazin (5 R. 5 B.) publiceres nye Aktstykker vedrørende Slaget ved *Nyborg* 1658.

Schrum: *Svendborgs* Historie er trykt efter et brudstykkeagtigt, ufuldendt Udkast, der er fundet mellem den 1885 afdøde Svendborg-Borgmester L. Schrums Papirer; det har nogen Betydning ved dets Brug af Byens Kirkebøger. — Tegninger

af Ældre nord. Arkitektur (4 S. 3 R.) indeholder en Række Opmaalinger af St. Nikolaj Kirke i Svendborg, Decemberforeningens Blade 1903 af Klokketaarnet i Faaborg, og førstnævnte Publikation indeholder desuden en Tegning af et Kapelgitter i Kværndrup.

Bjerreby Kirke paa Taasinge blev paa Grund af Brøstfældighed nedrevet i Foraaret. Da Bygningen før Nedrivningen undersøgtes paa Nationalmuseets Foranstaltning, fandtes der i et tilmuret Vindue i dens ældste Del betydelige Rester af et middelalderligt Glasmaleri, forestillende Kirkens Værnehelgen, S. Martinus, det ældste, nogenlunde fuldstændigt bevarede Glasmaleri, der hidtil er fundet herhjemme.

Færøerne. Samtidig med, at Folketingsmand Patursons gamle Blokstue paa Kirkebø er bleven restaureret, et Arbejde, hvortil der paa Finansloven 1905—6 bevilgedes 6000 Kr., har Nationalmuseet ladet foretaget en Undersøgelse af Billedstenen i den østlige Gavl af Kirkeruinen sammesteds. I Bagsiden af Stenen fandtes indmuret Relikvier, indpakket i Bly og Silketøj og med Pergamentsstrimler, hvis Paaskrifter ikke lod sig læse (Færø Amtstidende, Juni).

Strandmøllen og dansk Porcellænstilvirkning.

Det er ejendommeligt, at Strandmøllen, der spiller saa stor en Rolle i den danske Industri, ogsaa nævnes i et Aktstykke, der hører til vor Porcellænstilvirknings Historie. Det nedenfor trykte Aktstykke er dateret Strandmøllen den 29 November 1758, og Strandmøllens daværende Ejer Johan Drewsen den Yngre (f. 1715, † 1776) er i det Talsmand for en unævnt, udenlandsk (tysk?) Porcellænmager, der vil være villig til at komme hertil og vise Prøver paa sin Kunst. Dokumentet findes imellem Kancelliets Pakkesager, Skab 11 Pakke 52, hvis Indhold ses af en vedliggende «Designation over hosliggende Documenter, hvorudi allehaande Forslage er gjort til Videnskabers, Konstners, Manufacturens, Commerciens pp. Forbedring og Opkomst». Designationen er underskrevet «allerunderdanigst H. C. von Esmarck». Henrik Christian v. Esmarck, der døde d. 29 Juni 1769 som Konferensraad og Chef for Rentekammerets Hovedbogholderkontor, havde været Kabinetsekretær hos Frederik V som Kronprins. Brevet er ganske

sikkert skrevet til Greve A. G. Moltke, der paa saa mange Maader var knyttet til Frederik V og som Chef for Partikulærkassen stod de i hans Regeringstid drevne Forsøg paa Porcellænstilvirkning nær. C. N.

Unterthänigst Pro memoria
von
denn Prob-Stück der Massa zum
Sächsischen Porcelaine.

Nr. 1. Ein ganz klein Stück so vollkommen ausgebrandt und in allen Stücken von der besten sorte, wie es von dem Erfinder annoch gemacht werden kan: hat keine Glasur.

Nr. 2. Ein etwas gröszer Stück an Figur und Materie jenem gleich; aber an allen Orten nicht gleich und völlig ausgebrandt: welches daran erkandt werden kan, dasz es an dem einen Ende nicht so durchsichtig und feste, wie auch an Farbe noch röthlich fället.

Nr. 3. Auch ein klein Stück, davon etwas abgeschlagen; soll in der materie und besonders in der præparation derselben vom obigen beiden sorten differiren und nur ein Versuch seyn, ob die röthliche Farbe nicht dadurch ohne alzu heftiges Feuer gehoben werden können: welches vermuthlich scheint.

Nr. 4. Ein Scherbe mit Glasur, blau und weisz; ist nach der Glasur nicht genug gebrandt und zu geschwind abgekühlt worden, daher es zerknickt.

Nr. 5. Ein ganz weisz Stück mit Glasur, welches mit obigen Stuck bebrandt und eben die Fehler bekommen. Diese beyden glasirte Probe-Stücken sollen weiter nichts beweisen, als dasz die materie Glasur annimt und aufs genaueste sich damit verbindet.

Auf geschehene Anfrage, ob auch die ingredientien zu dieser materie hier im Lande wohl zu bekommen seyn möchten und ob dieselben nicht sehr theuer zu stehen kommen würden? ist mir geantwortet worden: dasz die ingredientien zu dieser composition aller Ohrten zu haben und gar nicht theuer, zum Theil noch sehr geringschätzig wäre. Die Bearbeitung derselben wäre etwas mühsahm und verursachete den meisten Aufwand.

Wan es verlanget werden solte, würde vermuthlich der Erfinder dahin zu disponiren seyn, dasz er anhero käme und ins Grosze eine Probe ablegete, wan ihm die Reise-Kosten und alimentation auff 6 Monahte, welches etwa 300 Reichsthalern in allen ausmachen kan, zugestanden würde und dabey

frey Haus die nöhtige Gerätschafft und Arbeiter zu gegeben würde.

Er wird zweiffelsohn schon etliche 60 Jahre alt seyn, daher er keine Hoffnung haben kan lange mehr zu leben: folglich musz ich vermuthen, dasz er vor diesz arcanum zu verlernen eine gewisse summa Geld verlangen wird, wohl auch eine kleine jährliche pension. Solte er die Hoffnung nicht haben können, werde ich nicht vermögend seyn ihm zu Disponiren eine Probe hier abzulegen. Da ich im Gegentheil versichert lebe und davon innestehen darff, dasz er wan wieder Vermuthen auch keine recht gute und annehmliche Probe abgelegt werden solte und die Kunst von keinem Wehrte, auch niemahls etwas weiter als die vorbenehnten Reise und Unterhaltung-Kosten intendiren und verlangen werde. Dabey wird er sich auch die Hoffnung machen, dasz ihm nicht allein nichts im Weg geleyet werde das arcanum so geheim zu halten, als er es nöhtig finden solte, und dasz ihm bey der Bearbeitung niemand aufgedrungen werden möchte, den er nicht gerne hätte, weil ich weisz, dasz er in diesen Fall scrupuleux ist, sondern auch dasz ohne zu Beschleunigung der Probe alle nöhtige requisita baldigst angedeyen möchte. Ich verharre mit tiefster Ehrfurcht

Dero Hoch-Graflichen Excellence
unterthänigster Knecht
Johan Drewsen.

Strand-Mühle
d. 29 November 1758.

Af Holbæk slots bygningshistorie.

Tilskud fra synsforretninger og lensregnskaber.

Meddelt af

V. 1a Cour.

Ved den vestlige udkant af Holbæk by ligger den banke, der har båret slottets bygninger. De oprindelige jordsmondsforhold er ganske ændrede i tidens løb, afgravning og påfyldning har jævnet og udvisket de gamle former, landevejen mellem Kalundborg og Holbæk har aldeles forstyrret hele nordsiden, og slotsbankens bebyggelse har yderligere øget ødelæggelsen. Når man nu om dage færdes på stedet, kan man ikke ved synet af levningerne danne sig noget skøn over anlæggets oprindelige udseende — først, når man har lært dette at kende ad helt andre veje, kan man få denne sin viden stadfæstet ved selvsyn på stedet.

Een ting har tiden imidlertid ikke ævnet at ændre, hvor stor magt den end kan have haft: det er hovedtrækene i det omgivende landskab. Hvor fjorden nu hviler, der hvilede den også i slottets tid, og hvor bakkerne hæver sig sønden for voldstedet, der lå de også i fordums dage. Nu kan de være bebyggede, jernbanen kan trække sit spor langs deres krone — men sligt kan man drømme bort, og så har man i store træk de gamle forhold fremme.

Netop disse høje bakkedrag mod syd må have haft stor betydning i slottets dage. De har sikkert været medvirkende til, at slottet aldrig kunde få nogen større betydning som fæste, de gav en fjende altfor stærkt et overtag. Den rådende ledetanke ved opførelsen af borge var jo den, at man måtte sikre sig imod, at en angriber fik faste støttepunkter i borgens nærhed; og Holbæk slots voldplads vilde unægtelig have været enestående dårlig valgt, hvis man her havde haft opførelsen af et stærkt fæste for øje¹. Når forholdene ved Kalundborg — den høje «Møllebakke» tæt ved slottet — kunde synes ganske lig forholdene ved Holbæk, så må man lægge mærke til, at der sikkert har været aldeles tvingende grunde tilstede for valget af Kalundborg slots byggeplads. Tager man hensyn til byens beliggenhed og den oprindelige kystlinie, er det heller ikke svært at finde disse grunde.

Hvad fjorden vedkommer, så måtte det selvfølgelig bare være til slottets både, at have den lige ved — den gav hurtigst og lettest adgang til de søkøbstæder, hvorfra man året rundt måtte hente snart ett, snart et andet til slottets behov. Det er imidlertid et spørgsmål, om slottet er lagt så nær ved fjorden, at «Stranden oprindelig har gået helt ind til dets Volde»². I begyndelsen af det 17de århundrede fandtes under alle omstændigheder en landstrimmel mellem graven og fjorden, bred nok til, at der både kunde ligge en møllebygning og føre en vej forbi; men om de tidligere forhold ved vi intet med vished. Forøvrigt er hele afstanden i vore dage mellem voldbankens fod og strandlinjen ikke mere end godt 50 meter.

---

¹ *F. R. Friis*: Bidrag til Holbæks Historie (1875), s. 59.

² *F. R. Friis*: Samme værk, s. 59.

Når slottet aldrig fik nogen videre betydning som fæste, så havde det sikkert sin dobbelte årsag: for det første den uheldige beliggenhed under bakkerne, og for det andet den omstændighed, at det kun yderst sjældent husede landets konge, og aldeles ikke var indrettet til at give ham husly for længere tid. Det har fra første færd været et slot af anden — rettere tredje — rang; man nyttede det, når man skulde rejse mellem Roskilde og Kalundborg og vilde overnatte på vejen, men dets bygninger var altfor ringe til at yde herberge udover en enkelt nat.

Ja det synes endog, at man ikke engang for een eller to nætters skyld har kunnet søge til slottet, men har måttet finde natteleje i den nærliggende landsby Tudse. Den 28 okt. 1633 opføres som udgift¹: «Er forspist og medgangen i Thudse til hans fyrstelige nåde, hertug Frederich, de unge frøkner Wibbecke samt andre deres herremænd, edelknaber såvel som deres medhavende folk, tjenere og heste, som dèr holdt natteleje og holdt måltid både aften og morgen, der de forrejste til Judland», og i slutningen af april næste år hører vi på samme måde om overnatning i Tudse²: «Anno 1634 den 25 aprilis ankom fodermarskalk til Callundborge og lå i Thudtze udi to dage, havde 14 personer af hans majsts. folk med sig, og fortøvede efter vogne, og enhver bekom tre måltider mad, er 45 måltider, hver 8 β . . .». «Anno 1634 den 26 aprilis er forspist og medgangen i Thudtse til frøkener, hofmesterinden, herre-

¹ Lensregnskaber 1633—34. (Regnskaberne, der altid går fra 1ste maj (Philippi og Jacobi dag) det ene år til 1ste maj det næste, består dels af selve regnskabsbøgerne, dels af tillæg (der indeholder missiver, tingsvidner og kvitteringer), og dels af forskellige optegnelser og bemærkninger vedrørende indtægt og udgift. Selve regnskabsbogen dagfæster kun i ganske særlige tilfælde udgifterne, og når man vil have tiden for disse at vide, må man derfor gå til kvitteringerne. Når en sådan er bevaret, vil forfatteren derfor i det følgende henvise til den i stedet for til årets regnskab).

² Kvittering af 17 apr. 1634.

mænd og jomfruer samt deres medhavende folk og tjenere, som ankom fra Callundborge og til Thudtſe og d r holdt middagsmåltid og siden forrejste til Roschild; og en part af deres folk ankom den 25 aprilis og holdt måltid aften og morgen».

De her meddelte tilf ælde viser både, at Holbæk slot var for lidet til at huse en større skare, og at egnen blev regnet for et passende stoppested mellem Roskilde og Kalundborg¹. Kunde man ikke bo på selve slottet, s  var det dog altid forpligtet til at skaffe de høje rejsende underhold i nærheden.

Dette fører ganske naturligt tanken hen på et lignende forhold mellem nogle jyske borge. N r rejsen gik fra Kolding til Ribe eller omvendt, så holdt man gerne rast på Skodborghus. Utallige tilf ælde af sådanne nattelejer kan n vnes². Kun var Skodborghus så stort og rummeligt, at det selv kunde modtage gæsterne og huse dem i længere tid, om det gjordes behov.

Endnu en omstændighed bærer vidne om Holbæk slots ringe betydning og sparsomme benyttelse: man finder ikke i regnskabet de lister over indboet, som ellers er så talrige blandt lensslottenes regnskaber. Den omhyggelige opregning af alt indboet, den nøjagtige værdsættelse deraf og den højtidelige overdragelse til eftermanden — alt dette, som vi til at nævne kender fra Kalundborg, findes ikke mellem Holbæk slots papirer. På Kalundborg måtte alt være klart, til kongen en skønne dag kom og slog sig ned for en kortere eller længere tid, men på Holbæk behøvedes en slig fremsynethed ikke. Tværtimod. Da Peder Bilde skulde overgive J rgen Valkenderf slottet (2 maj 1555),

¹ Sammenhold hermed de talrige bestemmelser i lensbrevene, at kongen skal holdes med «værelse», n r hans vej falder forbi.

² Se til at nævne *W. Christensen*: Dronning Christinas Hofhusholdning (1904), s. 260, 355, 381 og *O. Nielsen*: Hist. Efterr. om Malt herred (1870), s. 55, foruden talrige steder i «jyske tegnelse».

og ligeledes da Jørgen Valkendorf skulde give det til Eskild Gøye (30 marts 1559), fik de befaling til at overgive det både med *bohave*, jordebøger, breve og andet¹, men siden faldt kravet om indboets overlevering ganske bort. Den 12 dec. 1573 fik nemlig Christoffer von Festenberg, kaldet Pax, gavebrev på alt det bohave, som Lave Brok havde leveret ham², og senere genfindes dette lensmandens ejendomsforhold, idet hverken Ejler Urne eller Alexander Rabe von Papenheim afleverede noget bohave, da de intet havde modtaget, dengang de fik slottet. — «Kan derfor ikke gøres forklaring om inventariums levering»³.

Fra samtiden selv kan hentes en udtalelse, som langt fyldigere end det ovenstående fastslår den ringe betydning, slottet havde. Den 23 aug. 1649 skriver rigsråd Kresten Skel i sin dagbog⁴: «Det er ikkun et ringe sted af ringe importance.» Således lyder hans korte dom.

Den første gang, slottet nævnes, kaldes det «*curiam* Holbæk»⁵ — det vil sige «*gården* Holbæk». Og denne benævnelse kan vist i det store og hele siges at passe også for de senere dages slot. Rigtignok kaldes det fra midten af det 14de århundrede for «*castrum*», c: borg, og måske det da virkelig har været at regne for et fæste — nok er det: kommer vi ned til den tid, hvor lensregnskaberne giver os oplysninger (beg. af det 17de årh.), så

---

¹ Kancell. brevb. under nævnte dage.

² Smstds.

³ Regnskabstillæg.

⁴ Danske magazin 3. IV. 7.

⁵ Absalons gavebrev (1199) til Sorø kloster: «*curiam* Holbek cum attinentibus villulis Metheløse, Grubethorp, Tostethorp & Ulffstorp.» S. R. D. IV. 473.

må vi atter bytte borgen om med en temmelig svagt værnet gård. Forøvrigt taler sikkert bygningernes beliggenhed på voldbanken for, at befæstningen har spillet en noget større rolle i tidligere tid.

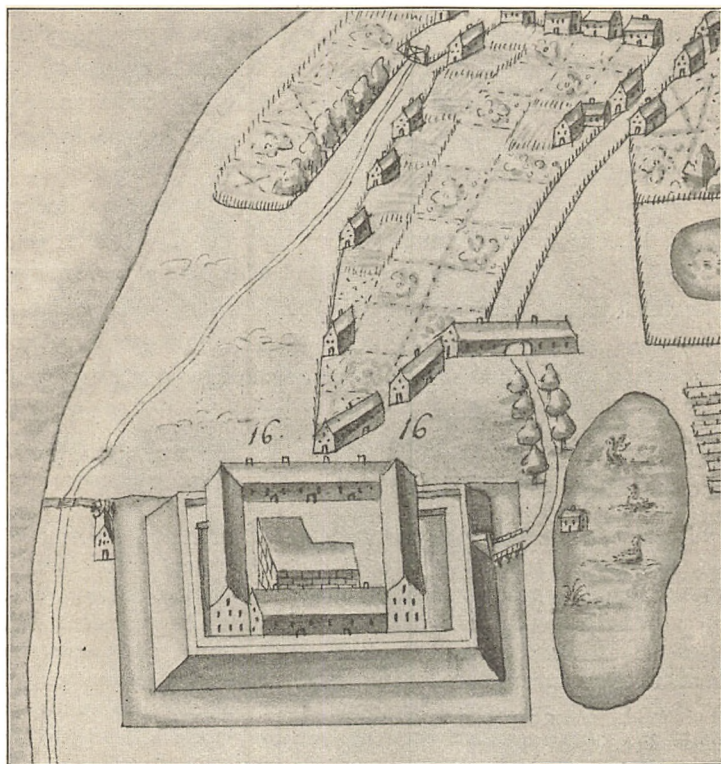
Lad os nu foreløbig se bort fra lensregnskabernes oplysninger og tage billedet i Resens atlas for os. Billedet stammer fra tiden omkring 1670—80, altså fra årene nærmest efter slottets ødelæggelse i Svenskekrigen, og det er vel tegnet på grundlag af de minder, stedkendte mænd havde om det. Billedet viser os følgende:

Oppe fra byen kommer man ad en indhegnet vej til en bygning, hvorigennem der fører en port, og på bygningens anden side fortsættes vejen; på et lille stykke har den træækker langs siderne. Den svinger i en bue ned forbi en lille dam — syd for dammen har vi Blegdamspladsen, nord for den og vejen kommer selve slottet. En bro fører over graven; dernæst kommer vi gennem en portbygning i volden ind på dennes anden side, men her synes atter at være en grav, og tegningen fortæller ikke, hvorledes man slipper over denne og kommer frem til slottets bygninger. Disse udgøres af fire længer, som danner en sluttet firkant. I selve slotsgården ligger en vinkelbygning, en underlig lav og skæv bygning, som synes at være sørgelige rester af en tidligere mere anelig. Den er af grundmur, medens de fire længer sikkert er af bindingsværk. Vinduernes og skorstenenes antal og anbringelse har naturligvis ingen betydning på en tegning som denne.

Norden for slottets ydergrav ligger en lille vandmølle med et stort kværnhjul ved den østre gavl. Den drives af en bæk, som rinder fra slotsgraven ud i fjorden, men hvorfra slotsgraven får sit vand ses ikke af tegningen. Mellem møllen og fjorden løber en vej, og en bro fører over bækken.

Endelig kan det mærkes, at der mellem slottet og det først nævnte porthus, hvorigennem vejen fra byen går,

ligger to huse i sø.—nv., og at der fra nordenden af det vestre hus går et gærde mod øst, som slutter sig til en hel række huse, der sikkert må tænkes at høre til byen. Øst for Blegdammen og syd for porthuset ses et andet gærde og bag dette en dam.

Prospekt af Holbæk slot (efter Resens atlas).

Dette er i hovedtrækkene Resens tegning¹, men heraf at slutte, at omgivelserne virkelig har haft dette udseende,

¹ Den i *Pontoppidans*: Danske Atlas. II. 382 vedføjede grundplan over Holbæk by med «gammel Slots Plads» er uden tvivl en dårlig og unøjagtig konstruktion på grundlag af Resens tegning.

går ikke — navnlig hvad afstande og størrelsesforhold vedkommer, er det højst tvivlsomt, at tegningen er rigtig. De medarbejdere — om man kan kalde dem sådan — Resen havde, og fra hvilke han hentede sine tegninger, bød ham et så uensartet stof, at det ikke synes sært, hans tegninger er blevne af meget forskellig værd. Det følgende vil vise os, at denne tegning i hovedtrækkene er rigtig — ganske modsat tegningen af det nærliggende Kalundborg slot.

Den nemmeste måde at prøve hans Holbæktegnings pålidelighed er at søge den samstemt med de synsforretninger, tiden muligvis har levnet os.

Den 6 juli 1608 fik Ebbe Munk til Fjællebo og Peder Basse til Sørup pålæg om at være hos, når Christoffer von Festenbergs arvinger overgav Holbæk slot og len til Anders Dresselberg, og ved samme lejlighed skulde de bese bygningerne, ladegården og skovene og give indberetning om disses tilstand¹. Hvis synsforretningen nogensinde er bleven udført og indberettet, så er den i hvert tilfælde gået tabt med alle regnskaberne inden 1611. Først fra 1620 kender vi en synsforretning over slottet. Den lyder således²:

«Vi efterskrevne Mogens Pachs til Thorup, befalingsmand på Roschilde bispegård, tiltagen udi ærlig og velb. mands Peder Basse til Sørup, befalingsmand på Møenn, hans sted, og Frederich Reedtz til Thystrup, befalingsmand på Suenstrup, tiltagen udi ærlig og velb. mands Axell Wnise til Aasmarch, landsdommer udi Sielland, hans sted, kendes og gør vitterligt, at vi underdanigst haver efterkommet kon: maj: vor allernådigste herre og konnings åbne brev og befaling, indeholdende hvorledes hans maj: nådigst haver forlent ærlig og velbyrdige mand Alexander Rabe vonn Papenheim til Libanou Holbech slot og len. Hvorfore hans maj: befaler og byder, at når bemeldte Eiller Whrne fra sig vil levere for^{ne} slot og len, vi da er overværende tilstede og til for^{ne} Allexander Rabe von Papenheim overantvorder, hvis breve, register og jordebøger og alt andet,

¹ *F. R. Friis*: Bidrag til Holbæks Historie (1875), s. 73 f.

² Holbæk lens kvittansiariumstillæg 1620—27.

som hos for^{ne} slot findes og bør at lades og overantvordes. Desligeste at vi også besigter bygningen på slottet, ladegården og andetsteds, hvorledes det nu forefindes og er ved magt holden, så og begiver os til skovene til for^{ne} slot liggendes er, granske og grangiveligen forfare, hvorledes de er fredet medfaren og ved magt holden, og det klarligen under vores zigneter fra os skulle give beskreven, som vi ville ansvare og være bekendt, som hans maj: befaling videre derom formelder. Da have vi udi dag, som er den 16 juni Anno 1620, været på efterfølgende åsteder og dør både *slotsbroen*¹, *ladegården* og *staldgården* besigtet. Da befindes som efterfølger.

Først er aldeles intet jnuentarium funden på *slottet*, som *fruerstuen* udi er og *porten* for henger, er bygfeldig på den sønderste grund ud til graven, så og på fodstykket og på taget.

Det vestre hus er udi lige måder bygfældig. *Det nordeste hus*, som salig Anders Dresselberrigh haver ladet bygge, findes vel ved magt. *Det vestre hus mellem for^{ne} hus og stegerset* er aldeles forfaldent, så det ikke kan bruges. *Stegershuset* er brøstfældig på taget, dog tømmeret er ved magt. *Broen*, som går over *graven* til slottet, er nu vel ved magt, og udi Eiller Wrnis tid ganske vel opbygget af ny.

Den gamle stald, som er tægt med sten og muret imellem stolperne, er aldeles øde i alle måder. På *det andet staldhus* fattes halm at tække med. *Møllen* ved slottet findes vel ved magt. Bygningen udi *ladegården* anlangendes er ganske brøstfældig på husene, både på tømmeret og så med tag, undertagendes *den mellemste store lade*, den er temmelig holden ved magt på taget; dog er den på tømmeret noget brøstfældig.

Jordbogen, som Eiller Wrne haver os leveret, den haver vi udi lige måde til bemeldte Allexander Rabe von Papenheim med vores hænder og zigneter under overleveret. Desligeste haver vi også til for^{ne} Allexander Rabe von Papenheim overleveret en stigtens jordbog, ligesådan som for^{ne} Eiller Wrne haver os den leveret; dog befindes samme jordbog hverken at være underskreven, ej heller beseglet. Såvelsom også en fortegnelse på, hvis breve som findes på slottet og bør at være hos lenet med sex og tredive tingbøger.

Hvad skovene til Holbechs slot de er anlangende, så

¹ Frømhævelserne er mine.

befindes dertil ingen skove undertagendes *Holbechs Lund* og *Skared*, og er dertil opnævnt 8 mænd, som med muligste tilfældighed skal samme tvende skove besigte, og det under deres zigneter fra dennem til tinge at give beskreven, hvorledes de nu forefindes; og vi ikke andet kan forfare, end at der jo i for^{ne} Ejller Wrnis tid i for^{ne} tvende skove er noget hugget, dog ikke mere end det, som er kommen til hans maj: ildebrands, bygnings og kronens bønders bygnings fornødenhed. Actum Holbech slot, er den 16 juny Anno 1620.

Mogens Pachs
egen håndt.

Frederich Redtz
egen hand.»

Disse oplysninger om Holbæk slots bygninger kan endvidere øges og stilles i klarere lys, når de sammenholdes med oplysninger fra en lidt yngre synsforretning. Denne lyder¹:

«Vi efterskrevne Ernst Norman til Selfsøe, kon: maj: befalingsmand på Anduorskouff slot, tilforordnet udi ærlig og velbyrdig mand Hanns Lindenou til Hundtzlund, Danmarkis riges råd og befalingsmand på Callundborig slot, hans sted, og Jacob Willfeld til Bawelsøe, landsdommer udi Selland, befalingsmand udi Ringsted kloster, gørør vitterligt, at kong: maj: vores allernådigste herres åbne brev er os tilhænde kommen, dateret Othense den 4 februari anno 1627, formeldendis, at hans kong: maj: nådigst haver forlent ærlig og velbyrdig mand Mougens Pax til Turup Holbech slot og len, hvorfor hans kong: maj: nådigst byder og befaler os og hermed fuldmagt giver, at, når Allexander Rabe Van Popenhiem til Snedinge fra sig leverer for^{ne} Holbek slot og len, vi da skal være overværendes tilstede og til for^{ne} Mougens Pax overlevere hvis Inuentarium², breve, registre, jordbøger og alt andet, som hos for^{ne} slot findes og bør at lades og overantvordes. Desligeste at vi og skal besigtige bygningen på for^{ne} slot og ladegård dør sammesteds, hvorledes de nu forefindes og er ved magt holden, så og besigte skovene, til for^{ne} slot beliggendes er, hvorledes de er frede og ved magt holden, og det klarligen

¹ Holbæk lens kvittansiariumstillæg 1620—27.

² Dette er en fejl. Alexander Rabe von Papenheim afgav jo netop *intet* indbo.

give fra os beskreven under vores hænder og zignet, eftersom vi ville ansvare og være bekendt, så hans kong: maj: nådigste befaling videre indeholder. Så haver vi udi dag, som er den 18 maj anno 1627, begivet os til forskrevne Holbek slot, hans kong: maj: nådigste befaling på det underdanigste at efterkomme, og haver vi overantvordet til velbemeldte Mougens Pax Holbech slots jordbog med hvis breve, mandater, tingbøger og stigtsbøger, der fandtes efter en Reuersals formelding, som fandtes med Allexsander Rabe Von Popenhiem, hans egen hånd underskrevet.

Hvis bygningen sig belanger, da er *det sønderste hus*¹ på *borgegården*, som *porten* går igennem og *fruerstuen* er udi, er temmelig ved magt holden undtagendes der findes nogen brøst på nogen få vinduer og skalningen på taget.

Det vester hus på borgegården findes brøstfældig på grundvolden på den vestre side ud til *graven*, så huset hælder ud til graven og vil hjælpes.

Det nordeste hus på borgegården, som *bryggerset* er udi, og er tagt med tegl, er vel ved magt holden, både på tømmer, tag og ler.

Det øster hus på borgegården med *stegerset* er ganske bygfældig og står på stav.

Det store grundmurede hus midt på borgegården samt *det store grundmurede tårn* er muren både på huset og tårnet endnu hel vel ved magt undtagendes nogen få mursten, der er somme steder udfalden neden ved Grundvolden. Ellers er udi samme hus fjæleloftene ganske øde, såvelsom vinduerne og taget ikke heller at være holden ved lige, efterdi at ingen af lensmændene dér udi skal have kunnet holdet hus i lang-sommelig tid.

Broen, som går op til borgegården, ophuggen af tømmer, er vel ved magt.

Mollen, som ligger for slottet på tre væggerums hus, er vel ved magt holden med møllestene og med al dens tilbehøring.

Porthuset udi staldgården, som lensmandens stald findes udi, er vel ved magt holden, både på tømmer, tag og ler.

Nok *et andet hus norderst i staldgården*, er opbyggt af tømmer og ler, tagt med tegl, er og vel ved magt holden.

Hvis *ladegården* sig belanger, findes dér på sex hus, hvoraf

¹ Ligeledes *her* er fremhævelserue mine.

det ene største øxnehus er temlig ved magt holden, undtagen noget, vil forbedres på fodstykkerne og på taget.

Det sønderste hus i ladegården er og udi lige måder temlig ved magt holden både på tømmer og ler, undtagen noget, som vil hjælpes på taget.

Det østre hus og *det nordeste*, så og *det vestre hus* udi ladegården er aldeles bygfældig både på tømmer, tag og ler.

Hvad *kornladerne* sig belanger, da er *den ene lade* nedblæst af stor storm og vejr efter tingsvidnes formelding, som Allexsander Rabe Van Popenhiem derom haver ladet forhverve.

Den anden kornlade, som endnu er beståendes, er udi lige måder bygfældig både på tømmer, tag og ler og er støttet.

Hvad skovene til Holbech slot sig belanger, da fandtes der ingen anden skov dør til at være beliggendes undtagen *Holbech lund* og en anden skov, kaldes *Schered*. Så haver Mougens Pax vedtaget med Allexsander Rabe Von Popenhiem otte uvildige mænd til tinge at lade opkræve, dennem at granske, syne og forfare, hvorledes samme tilliggendes skovs parter nu forefindes og er frede og ved magt holden. Dog haver vi haft skovfogederne for os, som haver været forordnet over samme skovparter at tilse, og dennem ved højeste ed tilspurgt, om Allexsander Rabe Von Popenhiem haver ladet hugge videre udi samme skove, end hvis han nødtørfelig haver haft fornøden at bruge til hans ildebrand og til kong: maj: bønders fornødenhed til bygningstømmer og hjultømmer, eller om dennem var bevidst, at han havde anvendt noget af samme skov til hans eget nytte og gavn, hvilket de med oprakte finger ved deres højeste ed haver benægtet, at dennem intet derom vitterligt var. At vi dette således efter højbemeldte kong: maj:, vores allernådigste herres åbne brev og befaling på det allerunderdanigste haver efterkommet, som forskrevet står, bekender vi med vores zigneter og egne hænder underskrevet. Actum Holbech ut supra

Ernst Normand
egen handt.

Jacob Willfeldtt
egen handt. »

Vil man nu sammenholde disse to synsforretninger med Resens tegning, så kan man vel først og fremmest lægge mærke til, at begge synsforretningerne deler slotsbygningerne i 4 hoveddele, om man vil: selve slottet, møllen, staldgården og ladegården.

Slottet selv, eller *borgegården*, som B¹ kalder det, består af fire huse, der ligger i nord, øst, syd og vest; dette stemmer jo med Resens tegning. I det søndre hus findes porten og fruerstuen (B), og at det «slot», som «fruerstuen udi er og porten for henger» (A), netop er denne søndre længe ses af udtrykket i det følgende: «den sønderste grund ud til graven»; ligeledes tegningen har indgangen til slottet på sydsiden. I det nordre hus findes bryggerset (B), og det er bygget af Anders Dresselberg² (A), medens stegerset findes i det østre hus (B). Når A taler om et «vestre» hus mellem forne hus (∴ nordre hus) og stegerset, så menes måske hermed «den store grundmurede bygning midt på borgegården», som ellers kun B kender noget til. Dette grundmurede hus lå nemlig ikke *midt* på borggården; det lå med længderetningen v—ø, men adskilligt nærmere ved vestgraven end ved østgraven; tårnet dannede en tilbygning mod syd til dets vestre ende. Hvis A ikke har ment dette hus med den nævnte bygning, er det ret uforståeligt, at det aldeles er udeladt. Thi det er så langt fra tilfældet, at det er opført i tiden mellem synsforretningerne — det er tværtimod sikkert den ældste af alle bygningerne. Det mærkelige, vinkelbyggede stenhus, som findes på Resens tegning, er de sørgelige rester af bygningen og tårnet; regnskaberne skal siden vise os, at man, da det lå ubrugeligt og øde hen på grund af ælde og dårlig vedligeholdelse,

¹ For kortheds skyld vil synsforretningen af 1620 i det følgende kaldes A, den anden B.

² Lensmand fra 28/7 1608—1/5 1614.

vedtog at bryde det ned og nytte stenene til slottets øvrige bygninger.

Møllen kender ligeledes både synsforretningerne og tegningen til, og at Resen lægger den rigtigt — nord for slottet — siger regnskaberne, som også omtaler broen over bækken tæt ved møllen.

I *staldgården* kender B den portlængde, som Resens tegning har. Begge synsforretninger nævner forøvrigt kun to huse her, og når tegningen viser os tre, så kan det enten skyldes en fejltegning eller stamme fra, at der senere er bygget et hus til i staldgården.

Om *ladegården* giver egentlig kun B ordentlig besked. Den nævner et stort øxnehus, fire andre huse — som åbenbart danner en firlænget gård — og to lader, medens A kun nævner en lade og ellers taler ubestemt om ladegårdshusene, der er ganske brøstfældige. Ladegården findes ikke på Resens tegning — dens beliggenhed hindrede, at den medtoges.

Det samme gælder de to små skove. —

Således ses det, at den tegning, vi har i Resens atlas, i det hele og store må siges at give et godt billede af slottets udseende på synsforretningernes tid. Den fortæller os næsten alt, hvad disse siger, og indeholder kun en enkelt fejl af betydning: portåbningen i volden og den indre grav. Men enkelthederne, husenes indre, deres byggetid og sligt må vi søge oplysninger om andre steder, og her er det, selve slottets — eller rettere lenets — regnskaber byder os en del stof. Når man sammenholder antallet af de spørgsmål, man kan stille, med den række svar, regnskaberne giver — ja så må det indrømmes, at vi kun får fattig og mangelfuld besked på mange punkter; men disse spredte oplysninger siger os dog ting, som vel kan være arbejdet værdt.

Lensregnskaberne¹ er bevarede fra årene 1610—1658; dog er de langt fra ført med samme nøjagtighed hele tiden, og hertil kommer, at flere års regnskaber mangler aldeles, så rækken afbrydes af enkelte huller. Jævnligt — navnlig i begyndelsen (1610—20) — mangler tillægene, der indeholder kvitteringer eller sligt, og næsten kun ved regnskaberne fra rækkens sidste årti findes optegnings- eller påtegningslæget, hvad man nu skal kalde det: optegnelserne vedrørende lenets indtægt og udgift og med rentemesternes påtegning om godkendelse. Forøvrigt er regnskaberne fra 1642—58 så lidet omhyggeligt førte eller i hvert tilfælde kun bevarede i en så knap og sammentrængt form, at de bare yder os ganske få oplysninger. De står blandt andet herved i stærk modsætning til de foregående års regnskaber, hvor hver enkelt udgift er så omhyggeligt opført — ja ofte ligefrem begrundet.

Næsten hvert år hører man naturligvis tale om istandsættelser af ringe betydning — nu er nogle vinduer indsatte i dejestuen og borgestuen af Klavs glarmester fra Roskilde, eller nu har Jens Pedersen, snedker i Holbæk, bødet på slottets lofter — men slige betydningsløse småting kan der selvfølgelig ikke være tale om at dvæle ved. Ved gennemgangen af regnskaberne vil vi først søge at klare os de arbejder, som havde virkelig betydning for slottets bygningshistorie, og dernæst søge at lede enkelte træk frem, som kan give oplysninger om de stedlige arbejderforhold i hine tider — arbejdsstanden, arbejdsstyrken og arbejdslønnen vedrørende.

---

¹ Den hele samling udgør fire pakker: 1610—26, 1626—34, 1634—42 og 1642—58. Hertil kommer imidlertid alle kvittansiariumstillægene samlede i een pakke.

I det første regnskabsår (1610—11) blev der ikke rejst nogen større nybygning; det foregående år var der brugt en del penge til bygning på Merløse mølle, og disse udgifter strakte sig også til 1610—11. Derimod hører vi om enkelte istandsættelser. Blandt udgiftsposterne hertil kan mærkes det morsomme udtryk, at Niels tømmermand «satte bjørnen og drev kværn under fodstykkerne» ved borgestuen, da grunden var ved at skride i graven.

Næste år bragte derimod større byggearbejder med sig. I synsforretningen A fortæltes det, at den nordre længe blev bygget af Anders Dresselberg — dette skete netop i 1611—12.

Den 30 okt. 1610 udgik der brev herom¹:

«Vor gunst tilforn. Vid, at eftersom vi af din underdanigste beretning nådigst komme udi forfaring, hvorledes *bryggershuset* dør på vort slot Holbeck skal være meget bygfældigt, så det er at befrygte, såfremt samme hus udi tide ikke nedtages og rådes bod på, at deraf stor skade kunde være at formode, da beder vi dig og ville, at du for^{ne} bryggershus med første lejlighed lader nedtage og afbryde og siden den på foråret igen lader af ny opsætte og færdig gøre. Og ville vi til samme bygning at fuldfærdige nådigst bevilge halvandet hundrede daler at måtte anvendes, hvilke du dig, eftersom de i adskillige måder til samme bygning bliver anvendt, haver at lade føre til regnskab, havendes dog flittigt indseende, at altingest må ske med ringest bekostning er. Dermed sker vor vilje. Befalendes dig gud. Skrevet på vort slot Kiøbenhaffn, den 30 oktobris Anno 1610 Under vort zignet

Christian.»

I våren 1611 begyndte man da med arbejdet. Det nye hus blev 16 bindinger langt²; gårdsiden blev klinet³, men gavlene og nordsiden muret mellem stolper⁴. Ved

¹ Regnskabstillæg 1611—12. A.

² Kv. af 17 dec. 1612.

³ Kv. af 13 dec. 1611, nr. 11.

⁴ Kv. af 8 dec. 1612, nr. 9.

den ene side — sagtens ved vestgavlen — byggedes en bagerovn¹. Af en Holbækborger havde lensmanden købt tagsten til teglhængningen² — fra et andet sted havde han skaffet sig 15 tylder grandeler til gavlene³; rimeligvis har de altså været bræddeklædte.

Om husets indre får vi ikke stort at vide. Det var først og fremmest et *bryggershus*, men foruden bryggerset fandtes der i hvert tilfælde både *en forstue* og *to kammer-ser*⁴; kamrene lå vistnok i husets østre ende⁵. I selve bryggerset murede en stor, dobbelt skorsten⁶, og der blev opsat «kølneflager»⁷; endelig lagde stenslæggeren stenbro både i og udenfor huset — ialt 54 favne⁸.

Ved siden af disse udgifter findes der også enkelte andre, som giver os lidt oplysninger om bryggershuset. Klejnsmeden gjorde en lås til *flæskeloftet* og een til *malt-kammersdøren*⁹, og af disse posters plads i regnskabet må det skønnes, at de to rum lå i det nye hus. Endvidere: når snedkeren foruden hele og halve døre, vinduskarme og sligt tillige gjorde en vindeltrappe¹⁰, så har det sikkert også været arbejder i nybygningen; både Hans klejnsmed og Jens snedker kvitterer *kun* for arbejder i det nye bryggershus. Det kan dog måske synes lidt mærkeligt, at vindeltrappen skulde søges her, og muligt er det jo, at en

¹ Kv. af 8 dec. 1612, nr. 9.

² Kv. af 27 apr. 1612, nr. 3.

³ Lr. 1611—12, nr. 2.

⁴ «Givet Hans klejnsmed for 2 låse til bryggersdøren og til forstuen udenfor begge kammerdørene». Lr., nr. 5.

⁵ «Nok givet for 2 låse, kom for de tvende kammerer i den østre ende i huset». Lr., nr. 5.

⁶ Kv. af 8 dec. 1612, nr. 9.

⁷ Lr. 1711—12, nr. 2.

⁸ Kv. af 11 dec. 1611, nr. 8.

⁹ Lr. 1611—12, Nr. 5.

¹⁰ Smstds., nr. 10.

istandsættelsesudgift er blandet ind mellem posterne for nybygningen.

I 1611—12 arbejdedes der forøvrigt også på Nørre Jernløse mølle, «som er opbyggt i forgangen år»; udgifterne fra dette meldte dog intet derom.

Men året efter tog man fat på opførelsen af en fuldstændig ny *slotsmølle*, thi den gamle havde allerede længe stået ganske øde¹.

Det blev selvfølgelig et bindingsværkshus², klinet og spækket³, og skælnet med strå, der lægtes i leje⁴. De to gavle klædtes med deler, sammenholdte ved «revler»⁵, og langs taget sloges vindskeer⁶; taget selv blev hængt med tegl⁷.

Gennem regnskaberne får vi et lille indblik i, hvordan mølleværket var indrettet, og selvom det ikke afviger meget fra vore dages brug, har det dog sin interesse i al kortshed at se på oplysningerne. De er mange og spredte og må sikkert forstås således: Gennem en «vandrende» ledtes vandet ind i «vandstuen»; for enden af denne duredede «vandhjulet» med sine skovle. Derpå kom «krokhjulet», som i særlig vandfattige tider fik tilløb gennem «krokgraven»⁸ og en anden lille vandstue, og dette hjul drev de to kværnstene inde i møllen. Disse blev købt hos en mand i Holbæk⁹, som lod dem fragte over fra Landskrona. Tunge, som de var, måtte de køres på vogne fra Landkrona og

¹ Lr. 1612—13, 27 apr. 1613.

² Lr. 12 sept. 1612, nr. 8.

³ Lr., ikke dagfæstet, vistnok 12 sept. 1612, nr. 9.

⁴ Smstds.

⁵ Lr., ikke dagfæstet, nr. 7.

⁶ Smstds.

⁷ Smstds.

⁸ Således synes det at måtte forstås, når der tales om et «kogehiul» og en «koggegraffv».

⁹ Lr. 27 apr. 1613, nr. 2.

ned til skuden, og da de kom til Holbæk, gik sex karle igang med at få dem bragt på land¹. Men fragten var dyr — så slog man to fluer med ett smæk: købte 4 stene på een gang, to til slottets mølle og to til Merløse mølle, hvor man også snart skulde have store istandsætninger igang. —

Over kværnen hvilede «skruen», hvorigennem kornet løb ned mellem stenene, og herfra førtes det atter i malet tilstand over i «melkisten»².

Rigtig gode oplysninger får vi om, hvorledes drivvandet blev ledet til møllen³.

Fra «Roelszmoße»⁴ blev det ført gennem en grøft — 4 alen bred foroven, 1 alen i bunden og 2 alen dyb — ned i «møllesøen». Rimeligvis må denne være den samme som «blegdammen» (se Resens tegning), men dette navn træffes aldrig i regnskaberne; derimod kaldes den i et senere meddelt tingsvidne for «slottens sø». Møllesøen oprensedes i den vestre ende, «at vandet kunde have sit indløb til møllen» — *hvor* dette «indløb» gik, siges ikke, men der kan ikke være tvivl om, at det ganske simpelt gik gennem slottets grave. Ved det nordøstre hjørne af disse var det møllen lå, og «vandrenden» må da have ført lige fra denne ud i «vandstuerne»⁵; omkring disse sidste blev der kastet jorddiger, støttede ved en bræddeklædning på vandsiden. For at have magt over vandhøjden byggedes der tre dæmninger: een lige ved vandhjulet, hvis axelunderlag hvilede på jordhøjninger, en anden ved «den gamle

¹ Lr. 27 apr. 1613, nr. 2.

² Lr. intet nummer.

³ Lr. 12 aug. 1612, nr. 10; Mads Lavridssøn gravers arbejder.

⁴ Hvor denne ligger er mig ukendt.

⁵ I regnskaberne for 1620—21 gives der rigtignok Peder Pug, savskærer i Tudse, 8 rdlr. for en del arbejde, således «for planker [at skære] til vandstue, som løber af slottens grave». Dette udelukker dog sikkert ikke en vandrende som mellemed.

kinding» — måske udløbet fra graven i vandrenden — og en tredje «ovenfor ladegården» — rimeligvis ved grøften mellem Rolsmose og møllesøen — «at man kunde indholde vandet, når vandet bliver for højt udi møllesøen».

Når — bækken går det måske an at kalde den, havde drejet hjulet, randt den ud i fjorden. Lige ved møllen førte en bro over, og en vej gik forbi, og samtidig med, at alt det øvrige fornyedes, blev også broen ombygget¹.

Det kunde synes, som der var sørget godt for tilløb af drivvand, men tiden skulde vise, at det ikke slog til i tørre somre. Lad os springe nogle år frem og læse et herredstingsvidne af 27 maj 1654²:

«Peder Nielsen udi Gislinge, herredsfoged i Thudtze herred, og Hans Frandtzen, skriver sammesteds, gører vitterligt, at Anno Chr. 1654, løverdagen den 27 maj på for^{ne} herredsting var skikket ærlig, vis og velfornemme mand Kristoffer Pedersen, ridefoged til Holbech slot, og begærede, at efterskrevne vidnesbyrd måtte stedes til forhør, anlangende *den mølle*, som for nogle år siden blev af ny opbyggt på graven ved slottet, om samme mølles vands ringhed. Da herom at vidne fremkom Hans murmester og Jens Lauridtzten, boendes ved Holbech slot, de een — hver for sig — vandt ved ed med oprakte finger efter loven, at Jens møller, som samme mølle haver i fæste, ikke haver kundet malet formedelst mangel af vand siden næstforleden tørre år Anno 1652, hvoraf han enten³ skyld eller landgilde kunde udgive, ej heller dennem kunde synes, at for^{ne} mølle af dette nu havendes påløb kan nogen tid bekomme det vand, hvormed den kunde drives eller landgilde deraf udgives. Hvorefter bemeldte Christoffer Pedersen var tingsvidne begærendes i efterskrevne otte stokkemænds påhør . . . o. s. v. Til vitterlighed under vores zigneter. Actum anno & die vt supra.»

¹ Lr. 1612—13, 12. sept. 1612, nr. 8.

² Regnskabstillæg 1653—54.

³ c: hverken.

Året efter afgav samme herredsting et omtrent lige-lydende vidne¹, og 1656 kom sagen frem på Holbæk byting²:

«Peder Ebbesøn, byfoged i Holbeck, og Jens Ibsøn, skriver dér sammesteds, gører vitterligt, at år efter Christi fødsel 1656, mandagen den 30 juni på Holbechs byting var skikket ærlig og velforstandig mand Christoffer Pederløn, borger og rådmænd her sammesteds og ridefoged til Holbechs slot, og på rettens vegne var begærendes, at hannem på hans gunstige husbonds, ærlig og velb. mand Jørgen Seefeld³ til Wißboriggård og befalingsmand her på Holbeks slot, hans vegne måtte meddeles uvildige vidnesbyrd at stedes til forhør, hvorledes forleden år med *slottets vandmølle* her ved slottet var beskaffet, om deraf der kunde gives landgilde eller ikke, eftersom møleren sig beklager, at han ikke have tjent så meget med den, at han kunde holde den ved lige, meget mindre at give landgilde deraf. Så fremstod Jens Knudtzøn og Jens Lauritzøn Kaaß, begge boendes på slottens grund næst op til for^{ne} vandmølle [se Resens tegning], og vandt — een hver efter anden — ved ed efter loven, at der intet vand var udi slottens sø forgangen sommer formedelst stor tørke, og den ringe tid, han siden kunde male, var ikke synderligt for noget at regne, hvorefter kunde gives noget landgilde. Hvorefter Christoffer Pederløn på sin velb. husbonds vegne var tingsvidne beskrevet. At således her idag passeret er, det vidner med os 8te mand, som til stokke var skrevet . . . o. s. v. Til vidnesbyrd under vores beseglinger. Datum vt supra.»

Efter disse ret store byggearbejder i begyndelsen at århundredets andet årti synes man at have hvilet lidt ud. 1616—17 genopbyggedes et hus i ladegården⁴, som var

¹ Tingsvidne af 28 apr. 1655. Regnskabstillæg 1654—55.

² Regnskabstillæg 1656—57.

³ Lensmand fra 1653—57.

⁴ Lr. 1616—17, nr. 6.

brændt ved et lynnedslag¹, og 1618—20 byggedes der på salpeterladen ved «Deiewatz Oure»². Denne salpeterlade var fælles for Kalundborg og Holbæk len, men den lå på Kalundborg lens grund. 1618—19 nævnes lige arbejdet ved omtalen af salpetersyderen Jens Mortensøn, og 1619—20 kommer hele regnskabet.

Så fulgte en ombygning af «den gamle stald» i staldgården (1620—21)³, en istandsættelse af Nørre Jernløse mølle (1621—22) og derpå et langt tidsrum, hvor regnskaberne ikke nævner det ringeste om byggeri (1622—27). Selvfølgelig må et og andet være gjort for at vedligeholde slottet, og tavsheden er så meget mere uforklarlig, da man fra anden side ved, at bygningernes tilstand var yderst slet, og der trængtes hårdt til at råde bod på bristerne.

Den 2den marts 1625 skrev lensmanden, Alexander Rabe von Popenheim⁴, til kongen og forestillede ham, hvor dårligt det stod til med bygningerne — både slottet og ladegården var meget forfaldne, kun bryggershuset lå nogenlunde uskadt. Selv dette slottets yngste hus var imidlertid ikke helt uden brister, thi for kort tid siden faldt et stykke af stenhuset ned og ødelagde noget på den østre længe. Så havde vinterstormene jaget hen over egnen, havde blæst ladegårdens store kornlade om og revet tagsten løse eller brudt vinduer op på selve slottet. Kongen måtte indse, skrev lensmanden, at det ikke var farefrit at bo på slottet, og nu var ødelæggelsen så stor, at han ikke mere kunde holde de gamle stumper sammen — husene måtte *helt* nedbrydes og bygges op af nyt; men et sådant arbejde vilde tyngte bønderne altfor meget i denne tid. Det var derfor lensmandens bøn, at han måtte flytte til sin egen gård —

---

¹ Lr. 18 juni 1616, nr. 5 og 8.

² Sikkert *Dyvad*, Agnsø sogn, Skippinge herred.

³ Kv. af 24 aug. 1620, nr. 11.

⁴ Lensmand fra 1620—27.

Snedinge, som lå en lille dagsrejse fra slottet, og så forøvrigt derfra styre lenet efter bedste evne.

Den 27 april samme år blev der givet ham tilladelse til flytningen, men han måtte ikke forsømme kongens tjeneste, og ladegården skulde holdes godt i hævd¹.

Hvad nu det store stenhus vedkommer, så kan det vel ikke tænkes, at udbedringen af de nedfaldne mure ikke skulde være omtalt, hvis en sådan var foretaget — tavsheden taler for, at man allerede nu lod det stå hen og ikke mere nyttede det til beboelse (hvis det da overhovedet havde været brugt dertil i de senere år). Så er der den nedblæste lade — ja det er vel den, man i 1627—28 genrejste i ladegården², 26 binding lang³.

Ved dette sidste arbejde kommer en mangel frem, som åbenbart har spillet en kedelig rolle for de Holbæk lensmænd: tømmeret kunde ikke fældes i lenets egne skove, det måtte skaffes langvejs fra — denne gang fra Gotland⁴, andre gange fra Norge eller fra mere skovrige danske len, ja i de eneste to småskove, som hørte til slottet, kunde man end ikke skære tækkevidjer til taget. Og skovfattigheden virkede også på andre punkter: lensmændene kunde hverken få nok ildebrændsel eller holde videre oldensvin (sml. de to synsforretninger). 1551 får Frans Banner⁵ derfor ret til kronens skov i Sørninge (Skamstrup sogn, Tudse herred); han skal bare afholde sig fra jagten og ikke tillade nogen anden at hugge der. Senere gives der lensmanden lov til at sende 300 oldensvin til Sorø klostres skove (1568), ligesom han både her og i Antvorskov klostres skove havde ret til at hugge ildebrændsel (1563).

---

¹ *F. R. Friis*: Bidrag til Holbæks Historie (1875), s. 76 f.

² Samme år byggedes på Merløse mølle.

³ Kv. af 28 marts 1628, nr. 24.

⁴ Kv. af 26 apr. 1628, nr. 12 B.

⁵ Lensmand fra 1550—54.

Forøvrigt blev det ved små istandsættelser både i 1627—28 og det følgende år — det eneste, som fanger interessen, er egentligt, at slottet nu synes at have fået sig et nyt brøndværk.

Tømmermanden havde nok i 1627—28 fået penge for «et brøndværk på slottet», men arbejdet synes ikke at være fuldført før næste år¹. Det blev opført af fyrretræ, et halvtag skærmede derover, og der lagdes «en rende til samme brøndværk»². Fra Kjøbenhavn fik man 16 favne tovværk til at hisse vandet op med³. *Hvor* værket fandtes, siges ikke, men der er næppe tale om en ligefrem brøndgravning⁴ — langt snarere har det kun været et skur over et hejsespil nede ved en af gravene. En så tarvelig måde at skaffe sig drikkevand på var ingenlunde ualmindelig i hine tider; man kan bare huske på forholdene ved Riberhus, hvor lensmanden 1595 fik befaling til enten at grave en brønd eller — hvis dette af een eller anden grund ikke lod sig gøre — også at lægge render op fra slotsgraven, hvor man tidligere havde hentet alt sit vand⁵. Ganske vist ligger dette omkring 30 år før den tid, da brøndværket på Holbæk blev opsat, men kunde man i 1595 endnu hente sit drikkevand fra graven på et så vigtigt og af kongen så ofte beboet slot som Riberhus, så kunde vel også lensmanden på Holbæk 1629 lade sætte vandrender ned til graven paa sit slot. I regnskaberne fra 1643—44 tales der forøvrigt både om «brøndværket» og «det nye vandbolværk», medens det i kvitteringerne kaldes «vandhuset» eller «et bolværk, som jeg [Rasmus Jensen fra Tostrup mølle] haver ophugget af nyt for slottet til at *hisse*

¹ Kv. af 28 marts 1628, nr. 24.

² Lr. 1628—29, intet nr.

³ Kv. af 22 juli 1629, nr. 26.

⁴ Sempelthen af den grund, at gravningsudgifterne ikke nævnes.

⁵ *Troels-Lund*: Danm. og Norges hist. i slutn. af det 16de årh. Dagligt liv III, 61 med note.

vand op udaf graven på, eftersom det andet var ganske øde»¹. Det følgende år betaltes Niels Hansen, klejnsmed i Holbæk, blandt meget andet for «2 brøndjunger med tre nye bånd at forbedre»².

Byggestilstanden varede forøvrigt ikke så længe; forholdene på slottet var *for* dårlige, arbejderne *kunde* ikke opsættes, og man havde kongens brev med tilladelse til at bygge påny³.

1630—31 rejstes da et nyt hus i borggården. Af regnskaberne kan det ikke ses, hvor den nye længe kom til at ligge. Men den blev 25 bindinger lang⁴, med murede tavl⁵ og teglhængt tag⁶. Inde i huset klinedes 7 skille- rum⁷, og 5 gulve blev lagt med mursten⁸; der rejstes en trappe, der lavedes 15 nye døre og 17 vinduskarme med

¹ Kv. af 28 juni 1644.

² Kv. af 8 okt. 1626, nr. 14.

³ Et par år efter, da bygningen forlængst stod færdig, udgik følgende brev:

«Vor gunst tilforn. Eftersom du underdanigst lader anholde, at må bekomme kvittans på halvsvendehundrede rigsdaler, som du af påbudne skat haver annammet til at opbygge en huslænge dør på forne Holbech slot, som var nederfalden, da ville vi, at du regnskab udi vort renteri med forderligste skal fremskikke, hvortil samme penge er henvendte. Siden haver du tilbørlig kvittans derpå at fordre. Dermed sker vor vilje. Befalende dig gud! Skrevet på vort slot Kiønehaffun den 25 aprilis 1633; under vort zignet. Christiann.»

Brevet findes i optegningslæget til regnskaberne 1627—43.

⁴ Kv. af 28 apr. 1631, nr. 7.

⁵ Kv. af 13 apr. 1631, nr. 12.

⁶ Smstds.

⁷ Kv. af 27 apr. 1631, nr. 8.

⁸ Kv. af 13 apr. 1631, nr. 12.

egeposter og vindusbuer, og der gjordes 8 bænke til de forskellige kamre¹.

Med nybygningen var vel de værste mangler bødede, og de følgende år taler derfor bare om udbedringer. 1633—34 opførtes derimod en ny bygning i ladegården; strengt taget falder dens opførelse udenfor slottets bygningshistorie, men vi får gennem regnskaberne et indblik i indretningen af et fæhus og en hestestald i de tider — derfor skal det i korte træk meddeles.

Den var 30 bindinger lang², klinet³ og tækket med langhalm⁴. Den rummede dels et fæhus, dels en hestestald. I fæhuset var 40 «båse» med «opstandere», «fodstykker» og «sidetræer»; de beklædtes med deler både fortil og på siderne, fordi kvæget stod med hovederne to og to imod hinanden. I hestestalden rejstes 10 «spiltove» med «krybber», «opstandere», «bomme» og «fodstykker»⁵; hestene har vel stået som vanligt nu med hovederne mod væggene.

Vi når helt hen til 1637, uden at tiden bringer videre byggeri på slottet. Ja 1637 skete egentlig heller ikke noget større arbejde — det var bare skriverstueforholdene, der ordnedes på en bedre måde. Den 29 april udstedtes følgende tingsvidne⁶:

«Peder Nielsen i Gißlinge, herredsskriver i Thudse herred, Hanns Pedersen i Holbech, herredsskriver, og Michell Ibsen i Løserup gører vitterligt: at år efter Kristi fødsel 1637, løverdagen den 29 Aprilis på forskrevne herredsting var skikket ærlig og velbyrdig mand Moegens Packs til 'Thuorrupt', kong. maj: befalingsmand på Holbech slot, hans fuldmægtige, vel-

¹ Kv. af 28 apr. 1631, nr. 9.

² Kv. af 24 juli 1633, nr. 16.

³ Kv. af 16 okt. 1633, nr. 19.

⁴ Kv. af 13 juli 1633, nr. 21.

⁵ Kv. af 18 aug. 1633, nr. 17.

⁶ Regnskabstillæg 1636—37, nr. 8.

⁷ Lensmand fra 1627—42.

agtede Hans Pedersen Ribber, ridefoged dør sammesteds, og lod fremkalde efterskrevne 4 synsmænd som er: Niells Rasmusen i Allerup, Peder Nielsen, Jens Nielsen og Hans Ibßen sammesteds, som beedte, at de efter velbemeldte den gode mand, lensmandens befaling havde været på Holbeck slot i skriverstuen og der synet og forfaret, hvad lejlighed der befandtes. Da syntes de højlig fornøden at være, det Cantor, som udi skriverstuen er nyligen gjort og afdelt, endeligen behøvedes, efterdi der tilforne ganske og aldeles intet var, hvorudi skriveren kong. maj: skatter, regnskaber og mandtaller under lukkelse og lås kunde have i forvaring. Hvilket forskrevet de fire mænd ved deres ed med oprakte fingre efter loven vunde og bekende i sandhed at være, som forskrevet står. At så her inden tinge er gået og foredt, som forskrevet står, det hørte og vunde efterskrevne 12 mænd . . . o. s. v. Til vidnesbyrd under vores Zigneter. Actum Anno Die vt supra.»

Det arbejde, som omtales her, var sandsynligvis udført i den foregående vinter eller så. Jens snedker havde ved en bræddevæg afdelt et lille kontorrum i skriverstuen og lavet en lille slagskive, som skriveren kunde sidde og arbejde ved eller have sine sager gemte i¹.

Samme år må der være taget synsvidne over hele slottet, thi 19 maj 1637 udstedtes der brev, som følger²:

«Vor gunst tilforne. Eftersom du underdanigst giver tilkende bygfældighed dør på Holbeck slot efter synsvidnes indhold, du derpå taget haver, og er underdanigste begærendes at vide vores nådigste vilje, hvorledes dermed forholdes skal, da bede vi dig og ville, at du efterhånden lader efter synsvidnet forbedre bygningen dør på slottet, og til des bekostning tager af lenens ordinarium indkomst, det du dig således haver til regnskab at lade føre. Dermed sker vor vilje. Befalendes dig gud! Skrevet på vort slot Kiøbenhaffuenn, den 19 maj Anno 1637. Under vort zignet

Christian.»

¹ Kv. af 14 febr. 1637, nr. 8.

² Regnskabstillæg 1637—38, nr. 4.

Men tiden gik, uden at man begyndte på arbejdet. Man købte tømmer i Norge¹, og man skar det, men først 1639—40 tog man for alvor fat på udbedringen af de ret dårlige og indknebne husforhold på slotsbanken.

Den 23 maj 1639 udgik der brev²:

«Vor gunst tilforn. Vider, at eftersom du underdanigste haver givet tilkende bygfældigheden dør på Holbech slot efter synsvidnes indhold der på taget, da er vi nådigst tilfreds, at du må tage tre eller fire hundrede daler til låns, dog ikke af kirkens beholdning, hvilke du siden igen af slottens indkomme efter hånden kan erlægge. Dermed sker vor vilje. Befalendes dig gud! Skrevet på vort slot Kiøbenhaffnn den 23 maj anno 1639.

Under vort zignet.

Christian.»

Man begyndte vel allerede samme sommer med arbejdet. Byggeriet må have ændret slottets udseende ret betydeligt, så medens det før i alt væsentligt stemmede overens med tegningen i Resens atlas, fik det nu en anden form. Så meget kan vi sige med sikkerhed, men regnskaberne giver os desværre kun meget sparsomme oplysninger om, hvorledes udseendet i det hele og store blev ved arbejdets slutning, og vi må derfor delvis ty til gætninger.

I hovedtrækkene var arbejdet følgende: Der blev bygget en ny borgestue for enden af køkkenhuset, der blev rejst et hus — èt loft højt — mellem fruerstuen og tårnet, der blev opført et 18 bindinger langt og 2 lofter højt hus, og

---

¹ Kv. af 22, 23 og 28 apr. 1638, henholdsvis nr. 4, 5 og 6; ligeledes lr. 1638—39, nr. 4—6.

² Regnskabstillæg 1639—40 A.

der blev bygget et nyt kammer til lensmanden. Hertil kom en del andre arbejder — kældergravninger og sligt.

Nu lå jo bygningerne således: en nordlænge med bryggers, en østlænge med køkken, en sydlænge med fruerstue og en vestlænge — hvad den indeholdt, ved vi ikke. Indenfor var stenhuset i ø.—v. og tårnbygningen på dets sydside.

Følgende må altså være gjort: en del af østlængen er revet ned (den gamle borgestue) og en ny del er bygget til. Mellem tårnet og sydlængen er rejst en lille bygning. Det toloftshus kan næsten ikke være bygget andre steder end på den gamle vestlænges grund, og som en tilbygning til denne *nye* vestlænge har man rejst et nyt lensmandskammer.

Denne løsning kommer man til ved en omhyggelig gennemgang af hver enkelt lille udgiftspost, men det er ad veje, som det vil føre for vidt at følge i denne sammenhæng. Her skal bare gives en oversigt over arbejdet i almindelighed.

Den gamle borgestue blev altså brudt ned, og et nyt hus på 5 bindinger blev rejst¹, muret mellem stolperne². Det blev teglhængt³, og vi ser af regnskaberne, at det stod i umiddelbar forbindelse med køkkenhuset — kun et skillerum af deler var imellem⁴. Når det imidlertid hedder, at Jens smed slog to jernskinner «under en tud, går af borgestuekakkelovnen og i skriverstueskorstenen»⁵, så synes det at vise, at borgestuen på sin vestside stod i forbindelse med skriverstuen i sydlængen. Stuens gulv — 20 favne — blev brolagt⁶.

---

¹ Kv. af 4 apr. 1640, nr. 10.

² Kv. af 9 apr. 1640, nr. 11.

³ Smstds.

⁴ Kv. af 2 apr. 1640, nr. 12.

⁵ Kv. af 12 apr. 1640, nr. 13.

⁶ Kv. af 9 apr. 1640, nr. 17.

Det nye hus mellem fruerstuen og tårnet var 6 bindinger langt¹, ligeledes muret mellem stolper². Det har sagtens dannet en tilbygning, vinkelret på sydlængen ved fruerstuen, og det har ikke nået fuldt hen til tårnet. Hvad det skulde bruges til, siges ikke, men dets størrelse tyder ikke på, at det har kunnet rumme meget, og et par steder kaldes det da også bare «det kammer imellem fruerstuen og tårnet³. Ved en af dets sider var et «lilhus» (d. v. s. en hemmelighed), muret mellem stolper⁴. Både det og selve bygningen teglhængtes⁵.

Så kommer vi til det tredje, store arbejde: det tolofts høje hus. Det målte 18 bindinger⁶, dets tag var murede og dets tag tækket med tegl⁷. Inde i det kom tre skorstenene — de to med tre piber og den tredje med een⁸. Om rumfordelingen hører vi næsten intet og om benyttelsen ligeså lidt. Der nævnes «stuer og kamre» fornedet og en række «overkamre» i andet stokværk, men først 1641—42 lægger man sidste hånd på værket, og i den anledning bringer regnskabet en udgiftspost, som det er nødvendigt at dvæle lidt ved.

Hovedudgiften opføres som følger⁹: «Given og betalt Jenns snedker i Holbeck for skillerum og deler han gjorde på slottet på *det sønderste ny hus*¹⁰, som ej tilforn i kammer og gemakker var afdelt, hvor nu er gjort udi *den*

¹ Kv. af 4 apr. 1640, nr. 10.

² Kv. af 9 apr. 1640, nr. 11.

³ Til at nævne kv. af 2 apr. 1640, nr. 12.

⁴ Kv. af 9 apr. 1640, nr. 11.

⁵ Smstds.

⁶ Kv. af 4 apr. 1640, nr. 10.

⁷ Kv. af 9 apr. 1640, nr. 11. Her siges det at være på 17 væggerum, hvilket svarer til, at snedkeren lægger 34 væggerum loft — 17 over første og 17 over andet stokværk.

⁸ Kv. af 9 apr. 1640, nr. 11.

⁹ Lr. 1641—42, nr. 19.

¹⁰ Fremhævelserne skyldes mig.

vestre ende et lidet sengekammer med en forstuegang til lillehus derfor, såvel og derhos en smuk stor sal, end og den rette forstue og et andet lidet mageligt kammer ved forstuen. Item desforuden i *den østre ende* fra midt på huset atter en stor lang sal, derhos et lidet kammer og lillehus. For samme skillerum at gøre o. s. v.»

Jeg gengiver hele udgiftsposten, fordi det vil være nødvendigt at se, hvormeget dette «sønderste ny hus» — der utvivlsomt er det samme som det toloftshus — skal indeholde.

Nu er det jo udelukket, at det kan være bryggerslængen i nord eller køkken-borgestuelængen i øst; men sydlængen — var det da ikke naturligt at antage, at «det sønderste ny hus» netop var sydlængen? Men i sydlængen lå jo for det første fruerstuen (med forstue), dernæst slotsporten samt ridefogdens kammer og skriverstuen, og endvidere var ø.—v. retningen slotsbankens korteste, ja dens sydside var endda kortere end dens nordside. Det er derfor sikkert umuligt, at de mange nye kamre og sale kan søges her, de må findes i det toloftshøje hus, og dette *må* danne slottets vestlænge. Men vestlængen lå heller ikke i n.—s. efter slotsbankens form at dømme, snarere i nv.—sø.; derved kan det forstås, at den nordre ende kan kaldes den vestre og den søndre ende den østre.

Denne forklaring kan måske synes noget utilfredsstillende, men man må sikkert regne med den som en mulighed. Man kan her minde om forholdene på Kalø, hvor længerne heller ikke lå i ret n.—s. eller ø.—v.; dette bevirker, at man ikke fuldstændig klart kan finde sig til rette efter angivelserne i synsforretning af 1641. Trangen til en nøjagtig betegnelsesmåde var ikke så stor i hine tider, man brugte ofte tvetydige bestemmelser, og — hvad der var det værste — man var ikke følgestreng i sin måde at betegne husenes beliggenhed på.

I den vestre sal blev gulvet lagt med sten¹, hvorimod der i de to forstuer bare kom gulve af sammenpløjede deler². Over andet stokværk var det store loft; ad en trappe fra fruerstuen kom man derop³.

Endnu en oplysning af værd giver regnskaberne: Anders tømmermand gjorde en svalegang⁴, som snedkeren forsynede med gulv og klædte med deler⁵; af en senere istandsættelse fremgår det, at den løb langs bygningens inderside, lige overfor huset mellem fruerstuen og tårnet⁶.

Jævne med disse tre store arbejder fulgte opførelsen af et nyt lensmandskammer. Hvor det kom til at ligge, ved vi ikke med sikkerhed, men spredte udtryk i regnskaberne tyder på, at det har dannet en mindre tilbygning til det toloftshus⁷.

Lensmandskammeret blev på 4 bindinger⁸, muret mellem stolper⁹. Neden under var en kælder¹⁰ med hvælvet loft¹¹, og fra kammeret førte en trappe med lem ned til den¹².

Men året 1639—40 var i det hele et år, hvor man søgte at udbedre alle slottets mangler — ikke bare ved nybygninger, men også ved talrige istandsættelser.

¹ Kv. af 29 apr. 1642, nr. 6.

² Kv. af 28 apr. 1642, nr. 4.

³ Smstds.

⁴ Kv. af 4 apr. 1640, nr. 10.

⁵ Kv. af 2 apr. 1640, nr. 12.

⁶ Kv. af 25 apr. 1641, nr. 19.

⁷ Smeden betaltes til at nævne for 4 ankre og 25 store søm, «som lensmandens kammer er slagen til det toloftshus med» (Kv. af 9 apr. 1640 nr. 13), og flere udtryk viser, at det må have været bygget i *forlængelse* af det toloftshus.

⁸ Kv. af 4 apr. 1640, nr. 10.

⁹ Kv. af 9 apr. 1640, nr. 11.

¹⁰ Kv. af 6 apr. 1640, nr. 19.

¹¹ Kv. af 9 apr. 1642, nr. 11.

¹² Kv. af 2 apr. 1640, nr. 12.

Sandsynligvis er kælderens under fruerstuen først gravet dette år¹, «svendekælderen»² kaldes den i modsætning til «lensmandens egen kælder» eller «den hvalte kælder» — kun en enkelt gang kaldet «fruens kælder». Fruerstuens gulv blev lagt med astrag³, og gennem det gik en trappe til kælderens⁴.

Så var der skriverstuen og «sengekammeret» — 3: «gæstekammeret» i modsætning til «lensmandens sengekammer» — de fik naturligvis også deres istandsættelse. Skriverstuens gulv blev stenlagt⁵, i sengekammeret kom astrag⁶, og kælderne nedgangen her gjordes istand⁷.

De øvrige arbejder kan vi forbigå. Det eneste større — rejsningen af en 15 bindings kostald i ladegården — giver regnskaberne kun yderst få oplysninger om⁸.

Det udseende, slottet havde fået ved de store nybygninger i 1639—40, vedblev det at have lige til ulykkesåret 1659 — under alle omstændigheder hører vi i de

---

¹ Den nævnes aldrig før, og netop 1639—40 hører vi om langt større kælderarbejder end det førstnævnte under det nye lensmandskammer. Sml. også kv. af 4 apr. 1640, nr. 10.

² Kv. af 2 apr. 1640, nr. 12. Hvor «saltkælderen» skal søges, er uvist — måske her, måske et helt andet sted. Niels graver fik betaling for sammen med lenets bønder at grave 10 væggerum kælder (Kv. af 6 apr. 1640, nr. 19), men hvor lå denne? Det kan godt være kælderens under fruerstuen, men det kan ligeså vel være en anden; under «sengekammeret» var også en kælder (se i det følgende).

³ Kv. af 9 apr. 1640, nr. 11.

⁴ Kv. af 2 apr. 1640, nr. 12.

⁵ Kv. af 6 apr. 1640, nr. 19.

⁶ Kv. af 9 apr. 1640, nr. 11.

⁷ Kv. af 2 apr. 1640, nr. 12.

⁸ Kv. af 4 apr. 1640, nr. 10 og kv. af 2 apr. 1640, nr. 12.

følgende år kun om *istandsættelser* på selve slottet. Derimod byggede man ikke så lidt i 1640—41 nede i staldgården; det synes næsten, som turen nu var kommen til en hovedistandsætning her. Der blev rejst et 31 bindings hus¹, som indrettedes til «mælkestue», «hundehus», «slagtehus», «vognhus», «foderlo», «lensmandens ridehestestald», «lensmandens vognhestestald» og «gæstestalden».

Samme år blev skriverstueforholdene yderligere forbedret. Der blev afdelt «et kontor . . . til at forvare kgl. ma: regnskaber, skat og andet udi», skriveren fik sig et nyt bord med to hylder, et nyt sengested o. s. v.² Et andet sted på slottet — hvor siges ikke — satte man en trappe op til «et kammer og værelse, er afdelt til rustkammer, eftersom på slottet tilforn dertil ingen kammer var»³.

De få oplysninger fra de følgende år er let samlede:

1642—43 istandsattes Nørre Jernløse mølle; den fik således en ny «vandstue eller sluse»; men desuden hører vi under 1649—50⁴: «Pendinge bekostet efter hr. hofmestrens bevilning på slottens reparation, som fra 1643 og 1644 skulde have været til udgift og nu udi manglers antegnelse befales nærværende år at føre til udgift, dersom og videre godtgøres — — penge 200 rdlr»⁵.

1644—45 forbedredes vinduerne i skriverstuen, «dermed ko: ma: skatter desbedre at kunne være sikker i

¹ Kv. af 20 apr. 1641, nr. 17.

² Kv. af 25 apr. 1641, nr. 19.

³ Lr. 1641—42, nr. 4.

⁴ Lr. 1649—50, intet nr.

⁵ Blandt årets udgifter kan anskaffelsen af følgende strafferedskab mærkes: «Er bekostet på en træhest at opsætte her ved slottet, formedelst denne besværlige tilstands skyld, at bønderne fandtes modvillige og ikke vilde efterkomme, hvis dennem blev befalet, at straffe dennem med. — — Summa bekostet på en træhest — — penge — 2 rixdlr. 8 β (Lr. 1643—44, intet nr.).

skriverstuen, eftersom vinduerne er ud til marken; og var udi den besværlige tid, og rytterne og soldaterne lå i Holbech»¹.

1645—46 nævnes intet, og næste års regnskab mangler; men 1648—49 får vi atter en oplysning. I regnskabstillæget til dette år findes følgende genpart²:

«Eftersom kong. maj., min allernådigste herres ordre til ærlig og velfornemme mand Hannß Ahnemøller, højbemeldte hans ma: bygmester, er her ankommen, anlangende en bulbro at opsætte og forfærdige ved Holbech slot, at lade besigtige, hvis samme bro kan koste at lade opbygge, da haver for^{ne} mester Hans Ahnemøller med håndværksfolkene accorderit samt overregnet, hvad der til behøvende materialier skal forbruges, efter derpå contractis videre indhold, som sig beløber til et hundrede firesindstyve og sex rixdaler, en mark og 14 β. Hvilke for^{ne} penge Knud Anderßen sig således udi ko: ma: regnskab af Holbechslehn haver til udgift at føre fra Philipj Jacobj a: 1648, til årsdagen igen a: 1649. Actum Holbech slot den 15de maji Anno 1649.

Flemming Wlfeldt
M. Pria.»

«At således efter hr. statholders ordre er med arbejds-løn, materialier og i andre måder beskaffen og vil koste at forfærdige, som forskr^{et} står, det vidner jeg underskrevne med min egen hånd. Actum ut supra.

Hanns Ahnemøller
Eg. hånd.»

Arbejdet på denne bro var endnu ikke sluttet ved årets udgang, først i regnskabsåret 1649—50 kom man til ende dermed³.

Fra de følgende år ligetil 1658, hvor regnskabsrækken slutter, stammer kun tre oplysninger: tingsvidnet om vandmangelen ved møllen⁴, tingsvidnet om samme sag fra det

¹ Lr. 1644—45, nr. 3.

² Regnskabstillæg 1648—49, nr. 4.

³ Lr. 1649—50, intet nr.

⁴ Regnskabstillæg 1653—54, nr. 6

følgende år¹, og bytingsvidnet vedrørende det samme og fra det næste år². Til disse tre vidner slutter sig så to afkortninger — hver på 2 R mel — fordi «ingen landgilde haver været at bekomme» af møllen³.

Det blev svenskekrigen, der kom til at sætte grænsen for slottets historie. 1658 stoppede regnskabsførelsen op — 1659 lagdes slottet øde. Den 9 april 1661 indberettede de to udsendinge Niels Parsberg og Kristian Då, at de havde fået overleveret to lister over «Holbæk bys erlidende skade og tilstand udi disse forrige krigs tider», men de to lister er senere sporløst forsvundne⁴.

Nok er det — svenskernes hærgning var så grundig, at der ikke kunde være tale om nogen nybygning; hvad før havde været tilfældet i det små, blev det nu også i det store: hovedvægten lagdes på ladegården — *den* alene holdtes i hævd, *slottet* lod man skøtte sig selv. Og mens tiden gik, svandt levningerne, gravene fyldtes, voldene sløjfedes, og selve slotsbanken måtte en tid lang bære en mølle og nogle andre småbygninger på sin ryg.

Nu er der rejst nye huse på det gamle sted, og skråningerne og gravbunden er tagne i den nye havekunsts brug til trappegange, blomsterbede og alt sligt. Hovedtrækkene er dog bevarede i store og grove linjer — hvad der er lagt øde og hvad der er jævnet bort, får man da selv drømme frem påny.

---

¹ Regnskabstill. 1654—55, nr. 3.

² Regnskabstill. 1656—57, nr. 5.

³ Lr. 1654—55, nr. 3.

⁴ Fra Arkiv og Museum. I. 393.

Holbæk slots bygningshistorie er unægtelig ikke rig på interessante enkeltheder. Der byggedes ikke stort og skønt, der virkedes ikke ved fremmede mestre, og der nyttedes ikke kostbare, udenlandske byggeemner. Men set fra én bestemt side er den dog heller ikke betydningsløs: den fortæller os nemlig, hvor uendelig tarvelig en kongelig lensgård kunde være på de tider — klinede huse, stråskælnede vægge, forfalden og ilde holdt, ja så dårlig, at lensmanden selv en tid lang måtte fritages for at bo der og rejse hjem til sin egen gård — dèr havde han det dog langt bedre. Hvor er det ikke betegnende, når det i kongens tilladelse til Alexander Rabe von Popenheims bortflytning kun hedder, at *ladegården* skal holdes i hævd; det viser tydeligere end noget andet, at Holbæk slot bare var en kongelig avlsgård. Slottet var nummer to, ladegården stod i første række.

Husene får kun den allernødvendigste istandsættelse, og mens år følger på år, bliver det hele så ødelagt, at man må byde overtværs — rive det gamle ned og bygge nyt op. Og hvem er det, som rejser de nye huse? Ja regnskaberne fortæller os det — det er simple arbejdere, tømmermænd, murere og smede fra nærmeste nabolag, der ligeså godt bygger et nyt hus på Holbæk slot, som en ny bondegård i Bretved. Kun en eneste gang nævnes en af de bygmestre, som ellers varetog tilsynet ved byggearbejder på de kongelige slotte — Hans Ahnemøller —, og mærkværdigt nok er det i anledning af opførelsen af en ny bro.

Ellers er det mænd fra Holbæk og de nærmeste landsbyer, stedets agtede håndværkere, som fuldt ud er i besiddelse af den tilstrækkelige dygtighed. De kommer med to eller tre medhjælpere, sørger selv for deres kost og bor rimeligvis i deres hjem, medens arbejdet står på. Kun en sjælden gang henter man folk fra andre købstæder — således Roskilde — og grunden til disse undtagelser ligger

vel bare i, at de Holbæk håndværkere tilfældigvis har været hindrede i selv at tage fat.

I sammenhæng med dette kan det måske være værdt at mærke sig, at medens man næsten til enhver tid kunde få tømmermænd, murere, snedkere, smede, lerklinere og glarmestere i Holbæk — tækkemænd synes fortrinsvis at være landsbyfolk — så må man i flere år ikke have kunnet skaffe sig nogen skorstensfejer derfra. I tidsrummet 1627—35 opføres årlig to udgifter til skorstensfejning, og stadig er det udenbys folk, der får pengene. 1627—30 fejer Niels Moridsen fra Bjerget ved Roskilde slottets 6 skorstene — fruerstuens, køkkenets, bryggershusets, skriverstuens, portkammerets og dejestuens; hertil kommer så det sidste år en skorsten i borgestuen¹. Fra 1630—33 henter man sin skorstensfejer — Gregers Jensen — fra Køge. Han begynder også først at feje 6 skorstene, men i tidens løb kommer der «tre andre kammers skorsten» til². I de to sidste år betros hværvet til Niels Steffensen fra Næstved.

Grunden til, at man måtte hente sin skorstensfejer så langvejs fra, hang måske sammen med, at disse håndværkere overhovedet kun udgjorde en ringe stand i de dage; at det ikke heller var noget særlig anset hværv kan ses af, at stillingen som skorstensfejer til tider var forbunden med stillingen som rakker³.

Af regnskaberne kan selvfølgelig også hentes oplysninger om arbejdslønnen. Mindre væsentlig er i denne sammenhæng den mængde angivelser af klejnsmedens betaling for låse, kramper, kroge, hasper, nøgler o. s. v., som ofte fylder lange sider. Også snedkerens lønning er gerne så udstykket, at det er vanskeligt i få ord at give noget begreb om hans arbejdes værdsættelse. Men hvor talen er

¹ Kv. af 5 juli 1629.

² Kv. af 9 marts 1639.

³ Se til at nævne *M. Mackeprang*: Dansk købstadsstyrelse (1900), s. 132.

om tømmere, murere og lerklinere, er et overblik langt lettere på grund af arbejdets ensartethed indenfor hvert af fagene, og savskærernes, tækkemændenes og glarmestrenes betaling er ligeledes ofte opgivet således, at man kortelig kan fastslå dens gennemsnitlige størrelse.

Tømmermændene har gennemgående fået $1\frac{1}{2}$ —2 fl for bindingen; en enkelt gang (1616) synes de at være komne op til 5 fl ¹, men tilfældet står ene. Om daglønnen er det ikke let at danne sig noget skøn; denne betalingsmåde nævnes kun to gange, og den ene gang er den på 10 β ², den anden på det dobbelte³.

Murmestrenes dagløn er derimod ret fast: $1\frac{1}{2}$ fl . Om selve arbejdets betaling får vi kun en enkelt oplysning, idet favnen af kældermur 1639—40 betales med $1\frac{1}{2}$ fl ⁴; det har altså lige været regnet for dagsgering.

Lerklinerne synes gennemgående at have fået 20 β om dagen, men 8 β forekommer også⁵. At kline en binding værdsattes 1633—34 til $3\frac{1}{2}$ fl ⁶.

Savskærerne forlanger 3 β for hver alen, de skær. 1627—28 er de nok nede på 2 β ⁷, og omkring 1640 får de et par år 4 β ⁸, men det er kun undtagelsesvis tilfældet.

Tækkemændenes betaling er usikker. 1627—28 får de 6 fl 4 β ⁹ for bindingen, 1640—41 derimod 2 fl ¹⁰, og opgivelserne er for få til, at man kan udfylde springet.

Endelig *glarmestrene*, de får regelmæssig $1\frac{1}{3}$ β for

¹ Lr. 1616—17, intet nr.

² Lr. 5 aug. 1620.

³ Kv. af 22 sept. 1631.

⁴ Kv. af 9 apr. 1640.

⁵ Lr. 1620—21, intet nr.

⁶ Kv. af 16 okt. 1633.

⁷ Kv. af 23 marts 1628.

⁸ Kv. af 18 febr. 1635 [den ene savskærer Søren Laursen bruger en skovsav til bomærke] og Kv. af 28 apr. 1642.

⁹ Kv. af 15 apr. 1628.

¹⁰ Kv. af 3 maj 1641.

hver rude. Måske er det kun et tilfælde, men af regnskabet synes det som vinduerne får færre og færre ruder, eftersom vi går længere og længere ned i tiden; de enkelte ruders størrelse skulde altså med andre ord voxe. 1630—31 betales nemlig vinduet med 6 fl^1 , 1632—33 med 5 fl^2 , 1633—34 med 4 fl^3 og 1640—41 kun med $2\frac{1}{3}$ fl^4 .

Disse få oplysninger om arbejdslønningerne giver selvfølgelig kun en ringe del af, hvad lensregnskaberne byder af stof, men spørgsmålet falder jo også delvis udenfor denne afhandlings rammer.

Derimod får vi af regnskaberne ikke få vigtige oplysninger om endnu et punkt: byggeemnerne.

Det er i det foregående nævnt, at man fra Gotland og Norge skaffede tømmer tilveje, når et og andet skulde bygges. Men stenene da? Ja dels købte man dem i Holbæk, dels fik man dem fra en enkelt bygning, som halvt stod i ruiner, og som villigt måtte lade sine tykke mure plyndre for deres rigdomme — det var tårnet og det store stenhus midt på borgegården.

Da Erik Bille⁵ i juli måned 1513 blev forlenet med Holbæk, fik han pålæg om for egen regning at sætte spær på tårnet; kongen vilde dog give ham de nødvendige mur- og tagsten⁶. Godt og vel syvti år efter måtte bygningen atter udbedres, og lensmanden — Kristoffer Pax — fik lov til at bryde den øverste del ned mod, at også *han* selv betalte istandsættelsen⁷. Så kom 1625, da Alexander Rabe von Papenheim bad om at måtte flytte til Snedinge og

¹ Kv. af 28 apr. 1631.

² Kv. af 13 sept. 1632.

³ Kv. af 18 apr. 1634.

⁴ Kv. af 30 apr. 1641; disse sidste kaldes dog udtrykkeligt «små» vinduer.

⁵ Lensmand 1513—1519.

⁶ *F. R. Friis*: Bidrag, s. 63.

⁷ Smstds. s. 71 f.

samtidig fortalte kongen, at en del af stuehuset var styrtet ned og havde voldet skade på bryggershuset¹. Efter den tid synes man at have opgivet enhver istandsættelse, og ifølge synsforretningen af 1627 havde lensmændene jo heller ikke «holdt hus i langsommelig tid» deri. Nu stod det derimod med hele sin svære murmasse som en rig kilde til byggeemner, når et eller andet var under opførelse på slottet, og det er denne gennemførte nedbrydning regnskaberne røber.

Da det nye hus rejstes på borggården 1630—31², fik muremesteren 20 β for hvert hundrede sten, han nedbrød af tårnet — ialt 4000³; og da de store byggearbejder stod for døren i 1639—40, gik to mænd fra Holbæk igang med at bryde 35,000 sten ned — det skete for samme betaling⁴. I 1640—41 fulgte endvidere 1700 sten til en skorsten i mælkehuset⁵, og næste år 1500 til en dobbelt bagerovn, der blev bygget⁶. Samme år faldt atter et stykke af tårnet ned, men denne gang blev dog kun en kælderhals «ved samme tårn» ødelagt⁷. Endelig 1650—51 betaltes Niels murbrækker for 15,540 sten, «han på adskillige sider af det gamle øde hus haver udhuggen»⁸ — man ser altså, at stenhusets skæbne ikke havde været blidere end tårnets.

Før disse gamle bygninger blev så brøstfældige, at man besluttede sig til at rive dem ned, havde man søgt sine byggeemner andre steder.

1536 blev lensmanden rigtignok narret for sortebrødre-klosteret. Dette havde Kristian III befalet skulde nedbrydes

---

¹ Se s. 110.

² Se s. 113.

³ Kv. af 13 apr. 1631.

⁴ Kv. af 8 apr. 1640.

⁵ Kv. af 24 marts 1641.

⁶ Kv. af 28 apr. 1642.

⁷ Kv. af 19 apr. 1642.

⁸ Kv. af 30 apr. 1651.

og bruges til forbedring af kronens slot, men i nævnte år skænkede han det til byen¹. 10 april 1572 fik lensmanden lov til at nedbryde en gammel kirke udenfor Holbæk, der i mange år havde stået øde, og bruge sten, kalk og tømmer til udbedring af slottet², og året efter — 13 dec. 1573 — fik han brev på St. Nicolaj kirke i Holbæk med kirkegården og pladsen, hvorpå kirken stod; sten, kalk og tømmer måtte han selv nytte, men til gengæld skulde kirkegården indhegnes, og der skulde opføres bygning derpå³; det var byens gamle sognekirke, som siden kirkeforbedringen halvvejs havde stået øde hen⁴; den lå omtrent på hjørnet mellem Nygade og Algade⁵.

Tillæg.

Den første undersøgelse af voldstedet blev foretaget i våren 1787 af kammerråd og amtsforvalter With. Om sine udgravninger og fund fortæller han følgende i månedsskriftet «Minerva»⁶.

Ved arvefæste var han i 1783 blevet ejer af det gamle slots voldsted, «som var en uformet og i overfladen især irregulær bakke, med dybe grave til alle sider». I slutningen af 1784 lod han da den nordligste del af bakken jævne — omtrent 4—500 □ alen — og stødte herved på en gammel hjørnemur, som fulgtes i en længde af 32—36 alen og i en dybde af 3 alen både mod øst og mod syd,

---

¹ *F. R. Friis*: Bidrag til Holbæks hist. (1875), s. 52.

² Kancell. brev. under nævnte dag.

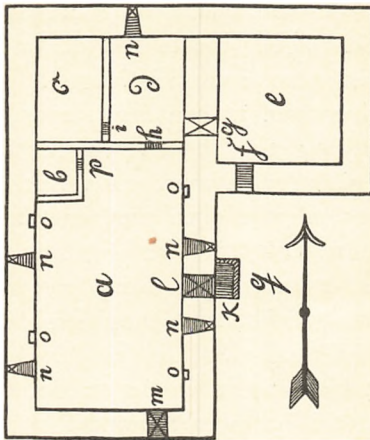
³ Smstds.

⁴ *F. R. Friis*: Bidrag, s. 18.

⁵ Smstds. s. 17.

⁶ «Minerva», et månedsskrift. Oktober, november og december 1787. s. 44—51.

uden at man fandt grundsten. Indvendig grov man 6 alen ned ved det sydvestre hjørne og stødte da på et rødt flise-gulv. Derpå standsede udgravningen, men fra 31 okt. 1786 til 8 marts 1787 arbejdede man atter, «nemlig på en anden og den v. side midt for muren og til en dybde af 5—6 alen på nogle steder». Al murfylden kastedes i gravene, «hvorved en jævn overflade af 91 alen lang n. og s., og 63 alen bred ø.—v., samt en 8 alen bred kørevej over

Amtsforvalter Withs tegning.

graven i s. indtil vænget¹ er tilvejebragt, og hvorved alle slottets kældere, som består af 4, således som min hoslagde ufuldkomne frie håndtegning udviser, er blottede og rensede, så at muren, som overalt består af gamle munkesten, nu står til syne fra 4 til 11 alen fra grunden indvendig og er $\frac{10}{4}$ tykke, fyldt i midten med kampesten i kalk, ligesom og skillerumsmure 22 tommer tykke uden mellemfyldning». Derpå fortæller han om et indemuringssagn og fremhæver, at der «fandtes i den største

¹ Hermed menes den tørlagte plads, hvor forhen «slottens sø» lå.

kælder, som har et rum af 294 □ alen, en hvælvet indbygning af stærk grundmur, 3 alen 9 tom. lang og 3 alen 10 tom. bred, 4 alen høj under dens bue, med en lige stærk, dog kendelig af senere arbejde, formur, i hvilken var et $\frac{5}{4}$ indgangshul, 1 alen fra gulvet; men buen eller gevælvten foran oventil brækket, og i hvis grund fandtes tvende meget store hængsler og tvende murstabler». I hullet var kun jord og sten, men udenfor lå nogle menneskeben og en hovedskal, «som af doktor og landphysikus Høeg er kendt at være enten af et fruentimmer eller en ung dreng». Selvfølgelig mente han derfor strax, at rummet havde været nyttet som slotsfængsel.

Videre skriver han, at han flere steder har ladet grave for at finde den løngang, der efter sagnet forbandt slottet og kirken med hinanden. Naturligvis var arbejdet forgæves.

Af fund ved udgravningen nævner han to sølvmonter fra begyndelsen af 17de årh., «et lidet hoved af et udenlandsk dyr med 2 små horn, men derved en finger lang stump af et smalt fløjlsbånd», nogle kobberhaner til vinfade og på bunden af den ene kælder, «som har været hvælvet med 4 hjørnebuer, en del trækul, som lader formode, at i sin tid har været brand i bygningen, da de fandtes i hele lag mellem gruset».

Derpå fortsætter han: «Denne sidstmeldte kælder, som indvendig havde et rum af cirka 120 □ alen, og gulvet med røde fliser belagt, har jeg ladet tilfylde, efter at gulv og så mange indvendige mursten, som kunde fås, var tagne i behold. Ved denne kælders opfyldning erholdt jeg en regulær plads rundt om de nu stående kældermure, som jeg er i færd med at lade afbrække alle efter eet murskifte, indtil bjælkehullerne, og hvorved murene overalt indvendig bliver 4 alen høje, men udvendig ikkun $\frac{3}{4}$ alen. Skillerrumsmurene, som inddeler 3 kældere, og hvoraf den største er 24 alen lang og 12 $\frac{1}{2}$ alen bred, en mindre 6 $\frac{1}{2}$ alen lang og 6 alen bred og en dito 6 alen lang og 6 alen

bred, agter jeg såsnart muligt tilligemed arrestgevælvten at nedtage, for at benytte mig af disse meget skønne, store sten, som er 10¹/₂ tom. lange, 5 tom. brede og 3 tom. tykke, og hvoraf hele og halve kan regnes til 20,000 i behold, og som for en del skal gengælde mine udgifter.»

Denne fuldstændige mangel på omhu for mindernes bevaring satte de sørgeligste frugter. Hvad kammerråd With så, da jorden fjærnedes fra de gamle mure, kan ingen mere se, og dels er hans beskrivelse, dels hans tegning så mangelfuld — ja for den sidstes vedkommende sikkert så urigtig — at det vilde have været af allerstørste betydning for os, om vi havde haft levningerne urørte den dag idag.

Men tiden gik, og først henimod hundrede år efter blev de tilbagestående rester påny undersøgte. I nationalmusæets 1ste afdl.s arkiv findes nogle «Bemærkninger til matrikelkortene nr. 1 og 2 efter overauditør, herredsfoged Moltkes optegnelser, august 1877». Det hedder her: «Lige vest for byen, der, hvor også på kortet er markeret en høj, på matr. nr. 9, findes resterne af det gamle Holbæk slot, det vil sige noget af gravene og underbygningerne, idet der nu står et møllehus. Et croquis vedlægges, optaget af ingeniør Glahn i 1874, såvidt det efter omstændighederne var gørligt, og de gamle mure uden gravninger lod sig genkende»¹. Den omtalte tegning² gengiver kun grunden i de allergroveste træk; forøvrigt bemærkes det ved tegningen, at «murene er 5¹/₂' tykke og består af munkesten og granit. Fra underkant af vindusfordybning til *nuværende* gulv i kælderen er 3³/₄'».

1896 lod nationalmusæet foretage en undersøgelse af de tilbagestående levninger ved arkitekt Åge Mathiesen. Frugten af denne blev dels en udgravning af enkelte mur-

¹ Derefter fortælles sagnet om den underjordiske gang, som man mener at være stødt på nede i én af byens haver.

² Nationalmusæets 2den afdl.s arkiv. Herredsundersøgelser. — Tegningen er udført på fri hånd med blyant på et udrevet lommebogsblad.

dele, som jorden dækkede, dels en opmåling af den kælderlevning, hvorpå den nuværende slotsgårds hovedbygning hviler. Af de fire længer stødte han derimod ikke på noget spor af betydning; en række kampesten norden for hovedbygningen kunde muligvis have dannet en del af bryggerhusets grund, men dels var kun så lidt synligt, dels var jordsmonsforholdene stærkt ødelagte her (jfr. Withs betretning).

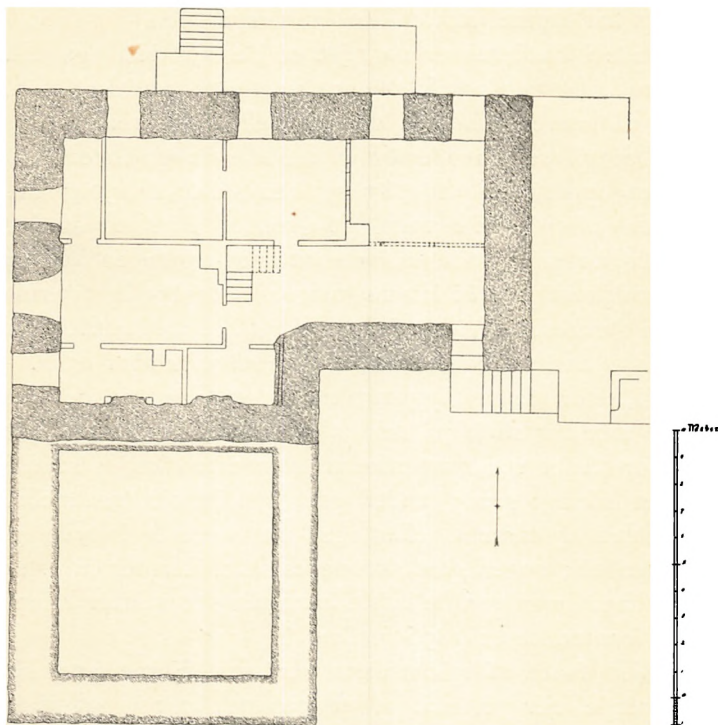
Ved grundens overgang til en ny ejer blev der imidlertid gjort store forandringer oppe på den gamle slotsplads. Kældervinduerne blev ændrede, nogle udbygninger reves ned, og haven lagdes delvis om. I våren (4—5 maj) 1904 lod nationalmusæet da nærværende forfatter udføre en ny undersøgelse af levningerne, og endemålene af denne blev i korthed følgende:

Slotsbanken har været firsidet, men med afrundede hjørner; dens længde (n.—s.) foroven er mellem 50 og 60 meter, dens bredde omkring 45 m. og dens højde over gravbunden i vest og øst henimod 6 m. Mod nord skråner den ned til Kalundborglandevejen, som ligger 9 m. under voldbankens krone.

Omtrent midt på banken ligger de eneste levninger af bygningerne på det gamle Holbæk slot; levningerne stammer fra slottets ældste del, fra det i afhandlingen ofte nævnte gamle stenhus og tårn. Nu står kældermurene af stenhuset tilbage, og skjult under jorden ligger grunden til tårnet — det var denne, som fremgravedes 1896.

Stenhuset har haft sin længderetning i stik ø.—v. Dets mure har — med undtagelse af vestmuren, som måler 1,80 m. i tykkelsen — et gennemsnit af 1,75 m.; de er opførte af ukløvet kampesten med enkelte brændte sten imellem (de sidste måler 0,30 × 0,10 × 0,10). Husets længde har været 19,35 m., bredden mod øst 10,20 m.; kældermuren står tilbage i en højde af 1,80 m. over gulvet, 1,40 m. over det omgivende jordsmon. På nordsiden findes 4 vindusåbninger,

på vestsiden 3. De måler mellem 1,35 m. og 1,20 m. i bredden (en enkelt 2 m.), og smalner ubetydeligt udefter; men medens disse mål så nogenledes svarer til de oprindelige, er fordybningernes højde ind over kælderen stærkt

Opmåling 1904.

ændret af den nuværende ejer; vindushøjden er 0,60 m. Ved stuehusets sydøstre hjørne findes en indgang, som synes at være oprindelig — sagtens en af de kælderhalse, hvis istandsættelser ofte nævnes i lensregnskaberne; den er 1,25 m. bred.

Stuehuset har på sydsiden haft en lille tilbygning, som

har sat det i forbindelse med tårnet. Dette var vistnok i indvendig mål 8,10 m. i v.—ø., 8,85 m. i n.—s., men da grunden for øjeblikket ligger skjult, kunde der ikke foretages nogen nøjagtig opmåling. I tårnets nordmur (mursiden ind mod stenhuset) findes to skrå fremspring, som sikkert har dannet støttepiller for tårngrunden.

Inde i kælderen er nu rejst en del nye bindingsværks skillerum, og ved arbejderne med dette er man flere steder stødt på svære grunde til de oprindelige skillerum.

Det vil ses, at der er en ret stor uoverensstemmelse mellem opmålingen af 1787 og den sidste af 1904; men årsagen må vel dels være, at grunden ikke var så fuldstændig udgravet som nu, dels, at 1787-tegningen kun var en «ufuldkommen, fri håndtegning». Dens tykke tværmur inde i stenhuset skyldes sikkert snarest en misforståelse; af en sådan findes i hvert tilfælde ikke *ringeste* spor mere. —

Udenfor denne bygningslevning er man ved de aller-sidste arbejder stødt på dele af udhusenes grundsten. Sønden for tårnet traf man enkelte, som enten kunde stamme fra en ødelagt grund under «det ettoftshøje hus mellem fruerstuen og tårnet», eller også kun være en betydningsløs stenhob; nogen *plan* skønnedes ikke. Norden for stenhuset fandt man ved de sidste haveanlæg to rækker kampesten, foruden den i 1896 fundne.

Ved foden af voldbankens nordøstre hjørne fandt den nuværende ejer resterne af en gammel brønd, sat af eg. Den må i slottets dage have stået lige i gravkanten og omtrent overfor den kinding, der lod vandet løbe fra graven ned i slotsmøllens vandstue.

De gamle grave om slotsbanken er næsten aldeles forstyrrede på vest- og nordsiden. Mod øst står de nogenlunde bevarede og mod syd har kun den brede overkørsel (jfr. beretningen fra 1787) og i seneste tid en stærk opfyldning i det sydvestre hjørne ødelagt de oprindelige forhold; det sydøstre hjørne står i det hele ret godt bevaret.

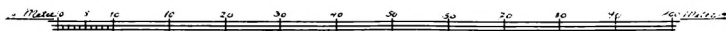
På den vestre side af vestgraven findes levninger af en vold, 67 m. lang, men kun 4 m. høj over gravbunden og ikke over 2 m. højere end det omgivende jordsmon. Spor af noget lignende findes ikke på de øvrige 3 sider, og da en omgivende vold aldrig nævnes, kan man vel slutte, at denne rest stammer fra slottets ældste tid og ikke i dets senere dage har haft nogen betydning.

Med hensyn til det omgivende jordsmon kan følgende mærkes:

Mod øst hæver det sig op til omtrent samme højde som slotsbanken, ja bliver oppe i hotel Isefjords have endda en kende højere. Mod nord skråner det jævnt ned til fjorden; alle spor af møllen og bækken er forsvundne. Mod vest er det en del lavere end øst for voldbanken, og syd for strækker sig en stor lavning, hvor forhen «slottens sø» lå — det røber sig endnu på mulden. Sonden *derfor* igen kommer jernbanevolden og bakkerne på dens sydside.

Strat. fra V. H. Bl. Øst, 1896 mod Nord.

Fra opmålingen i 1896.

Sct. Gertruds Kapel i Kjøge.

Af

H. J. Hansen.

I den nordlige Udkant af Byen nær ved den gamle Hovedlandevej til Kjøbenhavn, der udgik fra Lovportestræde, skal dette Kapel have ligget; ethvert Spor deraf er forlængst forsvundet, men i 1ste Halvdel af det 18de Aarhundrede fandtes store Ruiner af det, og i Begyndelsen af forrige Aarhundrede stødte man ved Udgravning paa flere tykke, røde Mure, som strakte sig langt ind i det nærliggende Glasbankevænge¹. Langt ned i Tiden bevaredes Navnene: Sct. Gertruds Stræde og Sct. Gertruds Kirkegaard, men ogsaa disse Minder er nu forsvundne.

Naar dette Kapel er opført, kan ikke bestemt angives, da alle Efterretninger derom mangle, men ved at undersøge Tiden for lignende Stiftelsers Opførelse andre Steder, kan dets Opførelse antagelig sættes til sidste Halvdel af det 14de Aarhundrede; thi lige fra Kønigsberg i Østprøjsen og langs Nordtysklands Kyst til Bremen og videre op gennem Holsten, Jylland, over de danske Øer, til Norge og Sverige udbreder ved den Tid Sct. Gertrudsstiftelserne sig, saa at næsten enhver By af nogen Betydning faar en saadan,

---

¹ Carlsen: Efterretninger om Gl. Køgegaard I, 30 f.

men blandt disse synes Sct. Gertrudsstiftelsen i Haderslev, som grundedes 1292, at være den ældste; fra o. 1350 haves flere, saaledes den i Lübeck, og i den følgende Tid faar Odense, Nyborg, Assens, Stege og andre danske Byer saadanne Stiftelser.

Sct. Gertrudsstiftelsernes Opgave var, hvad den hyppige Benævnelse «Gasthaus» viser, at tjene som Herberge for fattige Vandringmænd og omstrejfende Tiggere, der, i Følge Stiftelsesbrevet for Sct. Gertrudskapellet i Bremen, maatte tilbringe en Nat der og til Føde faa et Hvedebrød samt Drikke; men de har tillige tjent som Sygehuse, og i Overensstemmelse hermed havde de deres Beliggenhed i Udkanten af eller helt udenfor Byerne.

For at kunne udfylde sin menneskekærlige Opgave maatte Stiftelserne have Midler, og disse fik de vel hyppigst ved den almindelige Godgørehed, men vi træffe ogsaa et Sct. Gertrudsbroderskab eller Gilde staaende i Forbindelse med Stiftelsen og ydende denne en fast Støtte, saaledes f. Eks. i Stockholm, Lübeck, Odense, Helsingør og Hellested i Stevns¹.

Sct. Gertrudskapellerne var i Almindelighed smaa, men omgivne af et Komplex af Bygninger, der tjente til Herberge, Sygehus o. a. Ved Kapellet i Lübeck var der 3 saadanne Bygninger, der, i Følge en Inventariefortegnelse fra c. 1430, tilsammen havde 69 Senge, nemlig: i «manslaphus» 16, i «vrowen slaphus» 15, «in den nygen hus» 18, og endvidere i «herenkammere 16 grother bedde» samt 4 andre².

Hvor omfattende Sct. Gertrudsstiftelsen i Kjøge har været, kan ikke siges, men har Ruinerne været saa betydelige, som anført, har der foruden Kapellet været Bygninger

¹ C. Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskraer, I, 129, 169, 178, 180, 240, 255, 576; II, 444.

² Historiskt Bibliotek 1876, H. Hildebrand: Medeltidsgillena i Sverige.

bestemte til Herberge og Sygehus; til Kapellet hørte ogsaa en Kirkegaard, hvori de, der døde i Stiftelsen, fik deres Hvilested. Bestemmelsen fra Gildeskraaen i Hellested, at Brødrene skulde besørge en højtidelig Begravelse for alle tilflygtende Rømningsmænd, som døde paa Stedet uden Frænder og Venner, kan vel ogsaa antages at gælde for Kjøge, ligesom man vel ogsaa, lig Gildebrødrene i Helsingør, havde Forpligtelse til at lade indstrandede Lig højtidelig begrave¹.

Den ældste skriftlige Beretning vedrørende Sct. Gertrudskapellet i Kjøge er et Gavebrev af 6 Juni 1394², udstedt af Væbneren Bjørn Olufsen, der ligesom Faderen, Ridderen Oluf Bjørnsen, ejede Gods i Egnen om Kjøge; ved dette Brev skænker han en Gaard i Kjøge By, som han i sin Tid havde faaet af Kirken og af Bo Seyds Enke Mærde, til Vor Frue Alter og Sct. Gertruds Alter for sine Forældres, sin Husfrues og sin egen Sjælefred, dog saaledes, at Gaarden først efter hans og hans Frues Død skal tilfalde de nævnte Altre.

At Sct. Gertruds Alter har været i Kapellet af samme Navn og ikke i Sct. Nicolaj Kirke, fremgaar af et Tingsvidne udstedt af Borgmester og Raad i Kjøge d. 16 Decbr. 1437³, i Anledning af at velbaaren Mand Johan Bjørnsen (vel Søn af Bjørn Olufsen) tidligere havde været paa Tinget og klaget over, at 2 Gaarde i Kjøge var ham fratagne, og krævede sin Ret. Fogeden udsatte Sagen i 14 Dage, for at Johan Bjørnsen, Vor Frue Alters og Sct. Gertruds Kapels Forstandere, der havde Gaardene i Værge, kunde møde paa Tinget; men da Tingdagen kom, mødte Klageren ikke, hvorfor Sagen endnu udsattes i 8 Dage, og da han frem-

¹ Suhm: Samlinger I 132 og II 115; Danm.s Gilde- og Lavsskraer, I 171, 240.

² Erslev: Repertorium Nr. 3936.

³ Smstds. Nr. 6912.

deles ikke mødte, og Altrets og Kapellets Forstandere lod oplæse Bjørn Olufsens Gavebrev, sluttedes Sagen med, at Altret og Kapellet beholdt de omstridte Gaarde.

I Begyndelsen af 14 Hundrederne var Kapellets Bygninger i Forfald og tiltrængte en Istandsættelse, hvortil Stiftelsernes Midler ikke har kunnet række, hvorfor den maatte paakalde den høje Gejstligheds Hjælp; den daværende Roskildebisp Peder Jensen Lodehat viste da ogsaa sin gode Vilje ved under 4 Juli 1408 at udstede et Brev, hvori han tilsiger alle, som skænke noget til Kapellet, 40 Dages Aflad, og ved Brev af 20 Novbr. s. A. gav han Stiftelsen Tilladelse til at lade indsamle Almisser i Stevns, Bjeverskov, Ramsø og Tune Herreder samt i Dragør til Hjælp til Kapellets Istandsættelse¹, og vi maa formode at en saadan er bleven foretagen i de nærmest følgende Aar.

I Anledning af den lange Strid mellem Kong Erik, Holstenerne og Hansestæderne holdtes adskillige Møder mellem Udsendinge fra de stridende Parter; i August 1433 var et saadant Møde forlagt til Sct. Gertruds Kapel i Kjøge, hvor Kong Eriks Raader: Biskop Johannes af Roskilde, Erik Krummedike, Grev Johan af Eversten og Esge Brok forhandlede med Udsendinge fra Stralsund; en Beretning om de stedfundne Forhandlinger udstedtes d. 5 August². Det følgende Aar holdtes et Møde i Vordingborg mellem Kong Erik og Hanseaterne, paa hvilket en usædvanlig Mængde Bisper var tilselede; ved denne Lejlighed betænkedes adskillige Kirker og fromme Stiftelser med Begunstigelser, af hvilke ogsaa Sct. Gertrudskapellet i Kjøge fik sin Del, idet Ærkebisperne Peder Lykke af Lund og Aslak af Trondhjem samt 11 Bisper udstedte et Brev, hvorved de tilstaa de bodfærdige, som paa visse Dage besøge, eller

---

¹ Erslev: Repertorium Nr. 4982, 5019.

² Hanserecess 2te Abth. I 124 ff.

som iøvrigt hjælpe denne Stiftelse, 40 Dages Aflad¹, og kort derefter d. 1ste August, udstedte Bisperne Johannes af Oslo, Thomas af Orkneyøerne og Olaf af Bergen fra Kjøbenhavn et Brev af lignende Indhold².

I Aaret 1437 udstedte Lunds nye Ærkebisp Johannes Laxmand under et Ophold i Kjøge et Brev, hvorved han lover 40 Dages Aflad til alle Pilegrimme og andre, som af gudfrygtig Aarsag besøge Sct. Gertruds Kapel, gaa bedende for de døde omkring Kirkegaarden, følge Herrens Legeme, naar det bringes til og fra de syge, bøje Knæ ved Aftenringningen og sige Ave og Englenes Hilsen o. s. v.³

Atter 1446 erhvervede Sct. Gertruds Kapel sig et Afladsbrev, denne Gang fra Rom, udstedt 20 Febr. af 3 Kardinaler, Georg Præst ved Sct. Anastasius Kirken, Prosper ved Sct. Georg «ad velum aureum» og Peder Diakon ved Sct. Marie med Løfte om 100 Dages Aflad til alle troende, som paa visse Helligdage forrette deres Andagt i Kapellet og betænke det med milde Gaver⁴; og ved Brev af 12 Novbr. 1451 erholdt Sognepræsten ved Sct. Nicolaj Kirke i Kjøge Tilladelse af Legaten Bartholomeus til at holde Sjælemesse for fremmede Pilgrimme saavel i sin Sognekirke som i Sct. Gertruds Kapel⁵, og endelig tilstod Ærkebisp Oluf i Trondhjem d. 14 Juni 1466 40 Dages Aflad til de bodfærdige, som hjælpe eller paa visse angivne Dage besøge den hellige Gertruds Kirke i Kjøge⁶.

Formentlig blev Stiftelsens Indtægter ved denne Hjælp fra Kirkens Side betydelig forøgede, og Gaver saavel i Penge som i Jordegods har den sikkert modtaget en Del af, men de bevarede Dokumenter ere for faa til, at man

¹ Diplomatarium Norvegicum VI 485. Brevet er dat. 11 Juli 1434.

² Erslev: Repertorium Nr. 6719.

³ Thotts Saml. 4°, 1390. Nr. 15.

⁴ Erslev: Repertorium Nr. 7583.

⁵ Carlsen: Efterr. om Gl. Køgegaard I 32 Anm.

⁶ Dipl. Norv. II 862.

kan danne sig noget Begreb om, hvor meget den ejede, eller hvilke Indkomster den havde af sine Gaarde og sin Jord; en lille Oversigt over det, der i saa Henseende er bevaret, skal her gives.

Den 17 Januar 1440 vedkender Raadmand Jens Olsen i Kjøge sig, at han med sin Hustrus Samtykke for 22 Aar siden har givet Sct. Karines Alter i Sct. Gertruds Kapel en Grund beliggende i det Stræde, som ligger Vest for Sct. Nicolaj Kirkegaard, paa Østsiden af Strædet ud til Graven, paa det Vilkaar, at Kapellets Værger skal bebygge Grunden og oppebære Landgilde og Rente af Hus og Jord til Kapellets og Altrets Nytte, men til Gengæld skal hver Onsdag en Messe læses for Altret til Jesu Christi, Jomfru Maries og Sct. Karines Hæder for Giverens, hans Hustrues, Forældres og Børns Sjæle. Læses Messen ikke, skal hans Arvinger have Magt til at oppebære Renten, eller Borgmestrene til at gemme den efter Raadets Raad, indtil Kapellets Værger vil lade Messen afholde¹.

Hr. Niels Pedersen Gyldenstjerne giver i sit Testamente af 13 Januar 1456 Sct. Gertruds Kapel 1 Skilling grot.²; 1478 udlejede Christoffer Jensen, Præst i Roskilde, samt Borgmestre i Kjøge og Værgerne for Kapellet en dette tilhørende Gaard, og Sct. Olufs Dag (29 Juni) 1506 vitterliggør Jens Kjeldsen, Borger i Kjøge, at han har annammet til sig en Sct. Gertruds Gaard, Hus og Jord, liggende i Vesterstræde paa dettes Nordside ved Porten, for sin egen, sin Hustrues og Barns Levetid med Forpligtelse til at vedligeholde Bygningerue og forbedre Ejendommen samt aarlig yde Kapellet 3 Skilling grot, Halvdelen til Mikkelsdag og Halvdelen til Paaske, samt holde Ejendommen skattefri for al Byens Tyngde. Holdes Gaarden ej ved god Hævd eller Lejen ej betales, skal Kapellet have Magt til at tage

¹ Erslev: Repertorium Nr. 7055.

² Brasch: Gamle Ejere af Bregentved, Pag. 547.

Gaarden igen og overdrage den til en anden¹. Brevet besegles af Byfogeden og Raadmand Niels Olsen, eftersom Jens Kjeldsen intet Sigil har.

I Aaret 1507 fæstede en Borger i Kjøge en Gaard, tilhørende Sct. Gertruds Kapel, for 4 Mark i aarlig Landgilde, og 1518 tilstaar ovennævnte Raadmand Niels Olsen at have lejet en Gaard i Vesterstræde af Kapellet, ligeledes for en Afgift af 4 Mark. 1520 Tamper Onsdag i Fasten tilstaar Hans Povlsen, Borger i Kjøge, at have faaet i Leje af Sct. Gertruds Kapel en Gaard i Vesterstræde paa den søndre Side, næst Lage Bysvends Gaard. Han og hans Hustru skal beholde Gaarden i deres Livstid og deres Børn efter dem mod en aarlig Afgift af 4 Mark, hvoraf 2 erlægges til Paaske og 2 til Mikkelsdag; dertil skal de bygge og forbedre Gaarden, holde den med godt Tag o. s. v. Holdes de forskrevne Artikler ej ved Magt, skal Kapellets Værger have Fuldmagt til at tage Gaarden igen, ligesom den efter Lejerens Død med al sin Bygning og Forbedring kvit og frit skal komme til Kapellet igen².

Efter Reformationen tabte Sct. Gertrudsstiftelsen sin Betydning og forfaldt snart; den 14 Oktbr. 1552 ansøgte Borgmestre og Raad i Kjøge Kongen om at faa det gamle, forfaldne Kapel til at forbedre Byens Skole og Kirkegaard med³, og d. 20 Oktbr. tillader Kongen dem at benytte to Huse i Graabrødreklostret og Sct. Gertruds Kapel til Raadhuset, Havnen og anden Byens Behov, men Grunden, hvorpaa Husene staa, med Have, Gaardsrum og Kirkegaard skal tilhøre Byens Kirke⁴.

Herefter blev det meste af Sct. Gertrudsstiftelsens Byg-

¹ Pergamentsbrev, tidligere i Kjøge Raadhusarkiv.

² do. do.

³ A. Petersen: Kjøge Bys Hist. Aktstykker Nr. 7.

⁴ Bricka: Kancelliets Brevbøger 1551—55, Pag. 193.

ninger nedrevne, men Ruiner af dem stod, som anført, til langt ned i Tiden; Kirkegaarden blev vel nok benyttet efter Reformationen, men maa dog inden længe være bleven nedlagt, thi i et Pantebrev fra 1662 nævnes 3 Huse med Haver liggende paa Sct. Gertruds Kirkegaard¹.

---

¹ A. Petersen: Kjøge Bys Hist. Aktstykker Nr. 59.

Fra „Magasinets“ Dage.

Af

H. C. Roede.

Ved Reskript af 28 Oktbr. 1758 krævedes det af de danske Købstæders Kræmmere, der handlede med Silke- og Uldkram, at de skulde have særlig Tilladelse dertil af Kommercekollegiet; naar nogen vilde ernære sig af saadant Salg, skulde Magistraten eller Byfogden melde det til Stiftamtmanden, der atter gav Indberetning derom til Kollegiet. Kræmmerne skulde dernæst tage for et vist Beløb indenlandsk forarbejdede Varer og vedblive med aarlig at modtage et Parti saadanne, idet Magistraten hvert Aar havde at indberette, hvor meget enhver havde oppebaaret. Det almindelige Magasin for Silke-, Uld og anden Manufaktur, oprettet 1737, førte trods alle de Midler, hvormed Regeringen havde stræbt at ophjælpe det, som forhøjet Told, Indførselsforbud, Tilskud fra Staten, dens Embedsmænd, Kræmmerne osv., i lang Tid en hensygnende Tilværelse. Det skulde være en Mellemand, der modtog Silke- og Uldvarer fra Fabrikanterne og solgte dem til Kræmmerne og Publikum, men Tvang maatte til for at holde dette Værk oven Vande. Nær laa det jo at lade det velhavende københavnske Kræmmerlav forpligte sig til at tage for et vist Beløb Varer deri, og dette besluttedes ogsaa i 1739;

men skønt Magasinet havde Ret til at handle i stort saavel som i smaat, skønt Pligten til at tage Varer dér, som vi ovenfor saa', i 1758 udvidedes til alle danske Købstæder, og Regeringen endog i 1760 bestemte sig til at sende en Jøde ud med det Hverv at lokke Byerne til at tage Varer fra Magasinet, kunde dette ikke bære sig; de københavnske Kræmmeres Gæld til det voxede; i Aaret 1764 gik 6 af disse fallit, hvad der medførte et stort Tab for Institutionen, der maatte ophæves i Maj 1768¹.

Nogle Journalsager i Kommercekollegiet (L. 871, 978, 1075, M. 56) give et lille Billede af, hvor svært det var at erholde den Sum, der udskreves af de enkelte Købstæder.

I Assens levede i Aarene 1766—67 en Kræmmerenke, Gjertrud Wolder, der, da hun mentes at handle med Alenkram, var bleven ansat til i hvert Halvaar at købe Varer i Magasinet for 166 Rdlr. 4 #; hun klagede til Stiftamtmanden over, at hun, som ikke handlede med Alenkram, men kun med de saakaldte grove Varer som Hør, Hamp, Tjære, Jærn o. desl., blev tvungen til at tage «fabrikve vare» for et saa stort Beløb; hun var nu op imod 80 Aar, havde ingen til at hjælpe sig med Handelen og forstod sig slet ikke paa at handle med Alenkram; hvis dette ikke des mindre blev hende befalet, saa' hun sig nødt til at ophøre med sin øvrige lille Handel, skønt hun dermed skulde ernære sig selv og sin vanvittige Broder. Stiftamtmanden var imidlertid døv for hendes Bønner, og hun henvendte sig derfor til Kollegiet og bad om at befries for det omtalte Paalæg og at maatte nøjes med den Handel, hun hidtil havde haft. Kollegiet sendte Sagen til Stiftamtmandens Erklæring, der gik ud paa, at han ikke 'saa' nogen Grund til at forandre den af Byfogden forfattede Repartition,

---

¹ Se om Magasinet i Almindelighed Edv. Holm: Danm.s og Norges Hist. 1720—1814, II, S. 456, 466; III, 2, S. 586; C. Nyrop: N. L. Reiersen-S. 54 flg.

om hvad enhver Handlende i Assens aarligt skulde modtage af Manufakturvarer; skulde han gribe ind her, vilde det «foraarsage confusion i ligningen og opvække billig fortrydelse hos de andre handlende om hun skulde gaa fri og de være pligtige til at udrede ogsaa hendes andel». Han havde imidlertid paany korresponderet med Byfogden, der havde svaret, at der ikke skete hende nogen Uret, da hun i Virkeligheden handlede med Alenkram af Kattun, Lærred o. desl.; skulde Hensyn tages til hendes Anmodning, vilde det blive umuligt, tilføjede Byfogden, «at bringe h. m.^{ts} intention og befaling om manufactur varers afsettelse til fuldbyrdigelse».

Som Svar fik derpaa Kollegiet en Skrivelse fra Gjertrud Wolder, der begyndte med vedblivende at nægte, at hun forstod sig paa at handle med Kattun, Bay eller andet deslige Alenkram; hun havde kun, foruden de omtalte grove Varer, solgt nogle «indenlandske» Baand til Bønderne. For imidlertid at afværge sin Ruin, havde hun fra Aaret 1767's Begyndelse frasagt sig al Handel med Alenkram, men Stiftamtmanden havde desuagtet resolveret, at hun skulde enten modtage Alenkram for det stipulerede Beløb eller opgive sin Handel, hvorfor hun, «der nu er 70 aar gl.», atter beder om at fritages for Tilsendelse af Fabrikvarerne, idet hun tilbyder at underkaste sig «al paalæggende straf, ifald hun skulle befindes udi nogen allen kram handel».

Den 23 April 1767 sluttedes denne Sag med, at Kollegiet gav en ny Erklæring af Stiftamtmanden Medhold. Den gik ud paa, at han stadig er af de samme Tanker og mener, at det er altfor betænkeligt at gaa ind paa hendes Begæring, især da det hende paalagte Kvantum var ubetydeligt, thi 300 Rd. mente han, at hun «lettelig kunde afsette af de mest brugelige varer, naar det var hende anlegen at vise den tilbørlige føjelighed og villighed til øjemedets opfyldelse». At hun nu siger at have nedlagt al Handel, mente han, kun var Udflugter, som hun og flere

bruge for at undgaa deres Pligter; de andre Handlende i de smaa Købstæder bruge ej heller aabenbar Handel med Alenkram, «men dog alligevel exercerer deres sædvanlige snighandel med contrabande vare, hvormed de fournerer enhver fra de paagrændsende holstenske [slesvigske?] stæder, som det forlanger». Han mente, at det, for at indskrænke slig skadelig Handel, var nødvendigt at holde over den kongelige Befaling og de derpaa grundede Repartitioner, da det «i sig selv icke kand være nogen byrde for disse handlende at afsætte et ringe kvantum manufactur vare, naar de i det stæd vilde efterlade noget af deres egen utilladelige handel . . . . og tillige beflitte sig paa at oppasse andre, som bruger selv samme forbudne negotie». Hvad ellers Supplikantinden angik, havde han allerede efter hendes gentagne Klagemaal givet hende Løfte om Moderation for dette Aar, saa at hun istedenfor det fastsatte Paalæg 300 Rd. kun skulde modtage Manufaktur Varer for 200 Rd., hvormed hun har erklæret at være fornøjet; han forstod derfor ikke, hvorfor hun havde klaget paany, og mente ikke, at man kunde «soulagere hende videre, medmindre collegiet gandske vilde befri hende for deslige vares imodtagelse uden consequence for andre, men saa maatte hendes andel afgaa i den summa 1500 Rd., som Assens by aarligt er paalagt».

Misvækst paa Lindersvold Bøndergods i Aaret 1698.

Ved

Poul Bredo Grandjean.

I Rigsarkivet findes blandt Rentekammerets Topografica Præstø Amt vedrørende nogle Skrivelser, som giver Oplysning om Misvæksten 1698 paa Lindersvold Gods.

Som bekendt ejedes dette paa den Tid af Fru Merete Sophie Urne (f. 1644, † 1724), Enke efter Oberst Rabe von Schilder (f. 1630, † 1680), som købte Lindersvold 1673.

T. Becker har i «Orion» 1839, II meddelt en Biografi over denne Adelsfrue, om hvem Bonden endnu synger: «Gud fri os fra den lede Trolld og fra Fru Merte paa Lindersvold.»

Ligesom nævnte Forfatter søger at fastslaa, hvorledes Visen og Traditionen har Uret, idet han paaviser hendes Dygtighed og humane Styrelse af Godset, viser ogsaa Fru Mertes Forhold til Bønderne i den her behandlede Sag, at hun langt fra at være Bondeplager snarere tog sig af Bonden med aabent Øje for hans Vel.

I Anledning af den daarlige Høst ovennævnte Aar henvendte Bønderne sig nemlig til Fru Merte for at søge Lempelser i Skattebyrderne. Deres Andragende lyder:

Höy Edele og welbaarne frue,
fru Merte Sophia Vrne
Höygunstige frome Huuszbund.

Wi wnderskrefne welbr. fruens Bönder og tiennere maa beklage os, at vi ditz vær, nu i dette indeverende aar, hafuer faaed stoer mangel og miszvevt paa voris indaulede Korn, saa det icke er alleene Kiendeligt vdi woris huusze og Lader mens end og meere at fornemme, at den liden Rug, som gud hafuer gifued os, er gandske Suang vdi wippen, Saa at Rugen gifuer lidet eller indted i scheppen, Saa vi fattige bönder hafuer ickun lidet til woris vnderholding, Ja langt mindre at holde woris gaarders tyngde med og som det nu tilstunder, at det aarlige Allernaadigste paabudene Skattekorn skal paa biudis, saa er voris allerydmygeste bön og Begiering, at voris höjgunstige welbr. huuszbund ville forhielppe os sine fatige bönder, om det Kunde vere mueligt, at vi Kunde faa nogen lindring paa samme tilstundende Skattekorn og om velbr. Hoszbunden saa behager at lade op Kræfue u-willige mænd til tinge, Som Kunde siune og see voris huuse og Lader, huad vi hafuer til beste og hurledis Korned er i sig self, huilcked welbr. huuszbunden self disz vær har fornumed, huad tiende hindis welbrhed i Aar hafuer bekommed af denne Sogn, huilcked til stadfestelse wil vi Skaffe welbr. huuszbunden Baade voris Sogne præstis og Madam: Magdalena Kleins at-tester, huad de og i aar har bekommed til tiende, huilcked vi vdi voris Eenfoldighed troer at Kunde tiene til beuiisz, at vi hafuer Sandhed med at fare, om vi saa der effter Kunde blifue noget hiulpet, at vi icke lige ved dem, der hafuer faaed bædre Korn og dygtigere, Skulle yde og Betalle, om huilcken forhielpning, höjgunstige huuszbunden Self best veed at søge höy öfrighed om. I samme gode forhaabning vil vi allerydmygeste forvente welbr. huuszbundens gunstige suar og gode hielp og vi Stetze forblifuer voris gunstige welbr. huuszbands

allerydmygeste
og Plichtskyldigste
tiennere

Actum Muussebølle d. 21. Octobr. Anno 1698.

Skrivelsen er underskrevet af Bønder fra Landsbyerne Mussebølle, Store Elmue, Orup, Vindbyholt, Roholte, Lestrup, Eskildstrup, Hyllede, Jyderup og Sjolte.

Sognepræsten i Roholte, Magister Lauritz Rasmussen Scharvin, anbefalede sine Sognebørns Ansøgning, idet han paategnede den med følgende Ord:

Baade af min egen Ringe Auling, saa og af min Tiende haver ieg Noksom fornummed og maa beklage dend store misvext paa Korned her i Roholdte Sogn, og Kand derfor ikke anded end med dennem attestere, at deris Angivende findis i alle Maader Sandfærdigt, saa at der endogsaa findis mange iblant, der ikke haver ded, som de Kand fortære till Nye Aar, end sige sjden til at æde, drikke og Saae igien i Jorden og Svare Kongelige Skatter, hvorfore dend velbaarne Frue gjør her udi barmhiertigheds gierning, at selv paa hendis Bønders Vejne till afslag paa Skattekorned andrager deris store Nöd for Voris Naadigste Arvekonge.

Roholdte d. 18. Novembris Anno 1698.

L. R. Scharvin.

Før Fru Merte indgaar med Ansøgning til Kong Chr. V, taksere uvillige Dannemænd Bøndernes Høst.

Johan Lauritzen Friis i Arnøje, Herredsfoged i Tryggevalde Herred, og Søren Nielsen Mörck i Storehedinge, Herredsskriver sammesteds, gør vitterligt, at Peder Jensen af Kragborg Tirsdagen d. 2. Nov. 1698 fremkom for Retten for paa Fru Mertes Vegne at afæske de af Retten d. 25. Okt. udvalgte Mænd en Erklæring om Bøndernes Tilstand. De fire Mænd var alle Bønder fra Landsbyen Hyllede.

Kgl. Maj^{ts} Amtsskriver Sr. Christian Albert Renne-mann foregav, at dersom den velbaarne Frue vilde have brugt dette Thingsvidne sig til Nytte, burde dette Syn være taget, medens Kornet endnu stod paa Marken og ikke nu.

Takseringen, som havde fundet Sted de sidste Dage i Oktober, bekræftedes med Ed af de fire Mænd, som be-

mærkede om Bøndernes Høst «oc findes deres Lader endeel tomme oc kun Ringe Korn oc det Korn, som findes, er gandsche med tidszeler oc urter.»

Af denne Taksation skal her ses, hvor meget de Lindersvoldbønder høstede i 1698. De tre Tal betegner henholdsvis Rug, Byg og Havre og opgiver Antallet af Tønder. I kritiske Klammer er til Oplysning om Høstens Kvantitet i Forhold til Hartkornet tilføjet Gaardenes Ager og Engs Hartkorn i Td. Skp. Fdk. og Alb. (medens Skovskyliden er udeladt), saaledes som dette angives i en af Merte Urne underskreven Ekstrakt Jordebog¹, der er dateret 3. Jan. 1703, altsaa faa Aar efter. Hvor Gaardene 1698—1703 har skiftet Beboere, er Hartkornet kun angivet, naar det med Sikkerhed kan ses, at det er den samme Ejendom, hvorom Talen er.

Eskildstrup: Johan Skaaning 3—5—1 [Htk. 2—2—1—1], Lars Pedersen 3—4—1 [Htk. 2—3—2—2], Niels Rasmussen 3—4—0 [Htk. 5—1—1—1] og Niels Hansen 4—8—5 [Htk. 3—6—1—»]. *Lestrup*: Niels Hansen 3—4—3, Hans Tygesen 3—6—2, Rasmus Jensen 8—9—6 [Htk. 5—2—1—»] og Peder Mortensen 5—9—2. *Musseballe*: Peer Christensen 4—5—1 [Htk. 4—1—1—1], Niels Olufsen 6—7—1 [Htk. 5—4—3—2] og Anders Christensen 8—12—7 [Htk. 5—7—1—2]. *Vindbyholt*: Anne sal. Iver Madsens Enke 7—11—3 [Htk. 9—4—3—1]. *Sjølte*: Anders Jensen 5—7—3 [Htk. 2—5—»—2] og Oluf Andersen 4—7—4 [Htk. 8—1—»—»]. *Orup*: Niels Christensen 7—10—6 [Htk. 7—»—»—2], Lars Knudsen 5—7—5 [Htk. 4—3—2—2], Hans Ebbesen 9—10—4 [Htk. 8—1—»—»], Jens Ebbesen 3—5—2 [Htk. 4—2—»—»], Niels Pedersen 7—10—2 [Htk. 4—2—2—1], Jep Jacobsen 6—9—4 [Htk. 4—7—1—»], Christen Nielsen 4—6—3 [Htk. 3—»—1—»], Christopher Andersen 9—13—4 [Htk. 6—4—2—2] og Jep

¹ Matrikulesekstrakt for Sjæl. Stift 1688—1713 i Rigsarkivet.

Knudsen 6—9—5 [Htk. 4—»—3—1]. *Roholte*: Jens Hansen 4—8—6 [Htk. 6—7—3—2], Peder Madsen 7—12—2 [Htk. 6—6—3—1], Jens Pedersen, 7—13—4, Hans Væver 5—9—0, Hans Pedersen 4—6—2 [Htk. 3—2—3—»], Anders Hansen 7—10—2 og Henrik Hansen 9—12—1 [Htk. 7—2—»—2]. *St. Elmue*: Oluf Christensen 6—7—1, Terkel Christensen 7—9—4 og Niels Olufsen 8—10—3 [Htk. 6—»—»—2]. *Hyllede*: Jørgen Larsen 5—8—1 [Htk. 6—»—»—»]. *Fyderup*: Peder Christensen 7—10—6 [Htk. 7—4—3—2].

Med denne Angivelse som Bilag indgaar Fru Merte derefter med en Ansøgning til Kongen af følgende Indhold:

Stormægtigste Allernaadigste Arfue Konge
og Herre.

Saasom mine Bønder her til Lindersvold beligende ved een wæmodig Klage har foregifued deris meget Slette tilstand og Miszvext i Aar paa deris Korn, saa de i Aar indted snart hafuer til deris wnderholding, langt mindre til hansz Kongl. Maj^{stz} Allernaadigeste paabudne Skatter og Skattekornsz afbetaling, som Sees af hosz følgende de fattige mændsz Klage, Huilcked ieg, om deris Klage waar saa i sandhed, har ved u-villige mændsz ladet Efftersee og saaledis wist nock disz wær befindis, som af hosfølgende tingszvindis vd wizning Kand sees, tillige med Sogne præstens attest, da som det er meget Slet for dennem, Er min allerunderdanigste Bön og Begiering til Eders Kongl. Maj^{stz}, at hand i naade vil See til mig som een Encke og af sær Kongl. Naade lade mig Niude nogen Moderation paa dette Aars Skattekorn, at Mine fattige bønder ej Skulle blifue öde og ieg der ofuer Gandske Ruineris. Saadan Store Kongl. naade, wil gud Rigeligen belønne og for venter her paa et naadigt suar

og forblifuer
Hansz Kongl. Maystz
Aller wnderdanigste
troe
tiennerinde

Lindersvold d. 19.
Nouembr. Anno
1698.

S. R. S. [o: Salig Rabe v. Schilders]
Mertte Sophie Vrrne.

Ekstraktprotokollerne for Aaret 1698 er desværre úfuldstændige, hvorfor det ikke kan erfares, hvorledes Sagen blev behandlet, men da det ikke af Resolutionsprotokollen ses, at der er falden nogen kgl. Resolution i denne Sag, kan man formode, at Ansøgningen blev afslaaet.

Minder om Herluf Trolle og Birgitte Gøje i Helsingør Olaikirke.

Af

Chr. Axel Jensen.

Efter at det har vist sig, at den så meget omstridte og nu efter alle julemærker at dømme lykkeligt reddede fattiggård i Helsingør for en stor del er bygget af det berømte ægtepar og er den selvsamme gård, de skænkede til Helsingør latinskole¹, kunde det måske være berettiget at gøre opmærksom på de monumenter i S. Olai kirke, der kan knyttes til de samme navne. De har hidtil været mærkværdig lidt påagtede, de er ikke medtagne i museumsdirektør Henry Petersens smukke værk², og de har dog både personalhistorisk og kunsthistorisk betydning.

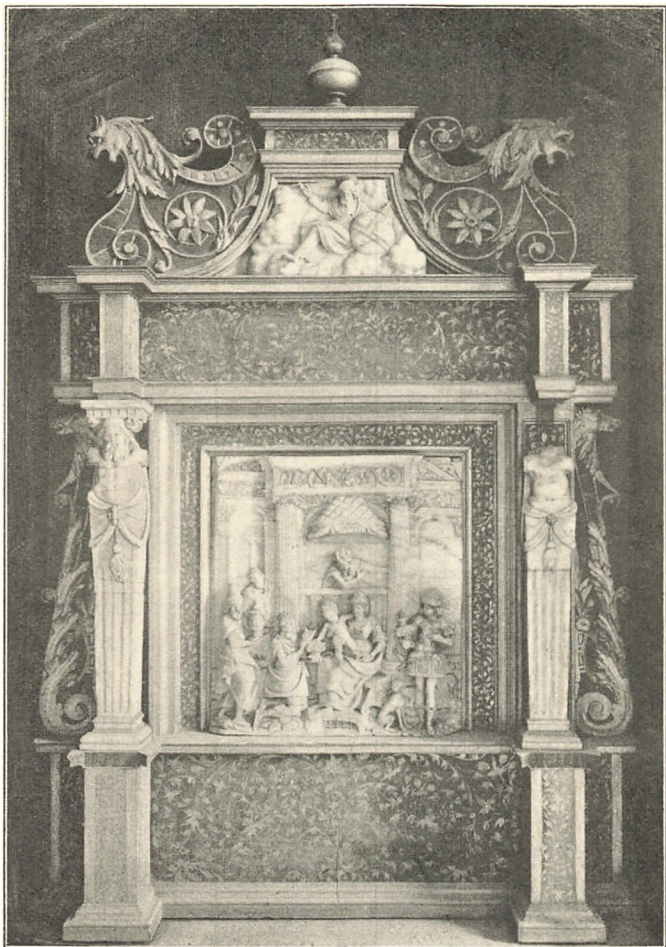
En eller anden vandal har engang i forrige århundrede mishandlet kirkens *stolestader* på det frygteligste. Dørene er overalt fornyede, gavlenes topstykker er alle afhuggede og erstattede med fyrretræslist, og alt træværket er —

---

¹ Sml. forfatterens, på Nationalmuseets vegne fremsatte redegørelse i Berlingske Tidende (16 aug. 1906, aften) og en bygningshistorisk notits i Architekten, VIII, s. 541.

² Minder om Herluf Trolle og Birgitte Gjøe, væsentlig i Herlufsholm kirke. København 1897.

selvfølgelig — egetræsodret. Men en del af de gamle gavlstykker står der dog endnu fra den tid, da Herluf

Alabastertavle, skænket til kirken 1560.

Trolle sad inde med nordsjællandske len, og på fire af dem ses ægteparrets våben og navne. De to, der nu stå

i skibets nordre stolerække, er skårne af en dygtig håndværker; trolden og de tre muslingskaller er omgivne af smukt svungne, usymmetriske skjolde i tidlig renæssanceform, og navnene HERLVFF TROLLE og . . . TA GØYE er indfattede i kartoucher. De synes at være yngre end de to gavle i sydrækken, hvis skjoldform er sent middelalderlig, og hvis hjelme og hjelmlade er plumpere og naivere gjorte. Navnene lyder her HERLOF TROLLE RIT og FF BERGITTE GØYE og viser således, at stolene er indrettede efter 1559, da Herluf Trolle ved Frederik II's kroning modtog ridderslaget¹. Da de i meget ligner et nabostade med Helsingør byvåben, det tremastede skib, og årstallet 1560, ligger det nær at antage, at de stammer fra dette eller det følgende år, da «Lucus sneckere» ifølge kirkens ældste regnskabsbog fik 51 mark, «for han gjorde tre stole i kirken, som borgmester og råd stod i, på hans egen kost».

Samme kilde meddeler under året 1560 følgende: «Item på langfredag gav jeg Lucus snedker, for han satte de alabaster tavler i foden på den tavle på alteret, som Herluf Trolle og fru Berete gav til kirken — 8 skilling.» Regnskabsførerens sprog er just ikke klart; men da det ad anden vej vides, at kirkens daværende altertavle ikke var en gave fra Herluf Trolle, kan ordene kun forstås således, at han og hans hustru har skænket de nævnte *alabastertavler*. Hvorledes disse har været anbragte på alteret, skal jeg ikke drøfte her. Men de er sikkert identiske med de to små tavler, som nu er anbragte på hver side af højalteret; thi disse svarer i alt væsentlig, både i form og i udstyr, til den lille, Nationalmuseet tilhørende altertavle, som bærer netop det samme årstal, og på hvis fløje der er malet portrætter af hr. Herluf og fru Birgitte². Alle tre består de

¹ Han brugte selv ikke riddertitlen. Biografisk Lex., XVII, 537—38.

² Minder om H. T. og B. G., s. 14 f. og tavle 10—11.

af en udskåren, arkitektonisk opbygget ramme i renæssancestil, i hvilken der er indsat alabasterrelieffer, og alle

Alabastertavle, skænket til kirken 1560.

tre omsluttet af flade, simple skabe med fløjdøre. Her i Helsingør er dørenes gamle malerier desværre forsvundne og en gang først i 1700-tallet erstattede med ornamenten i

sen Louis-XIV-stil. Men selve småaltrene er ret godt bevarede. I begges topstykker ses et relief med en velsigende gudfader-skikkelse, midtfelterne forestiller de hellige tre kongers tilbedelse og Kristi korsfæstelse, og af alabast er desuden hermerne ved hovedstykkets sider og to putti, der står over korsfæstelsestavlens gesims. På samme tavle er topstykkets udskårne trævinger dekorerede med et par gemytlige fauner, der ligesom hermerne tilhører den kommende højrenæssances formsprog. Men ellers er ornamentikken, både vingernes snitværk og rammebladernes lette, malede akantusornamenter, i alt væsentligt holdt indenfor den ældre renæssancestils grænser, og farvevirkningen, gyldne arkitekturled og gyldne ornamenter på blå bund, hører sammesteds hjemme.

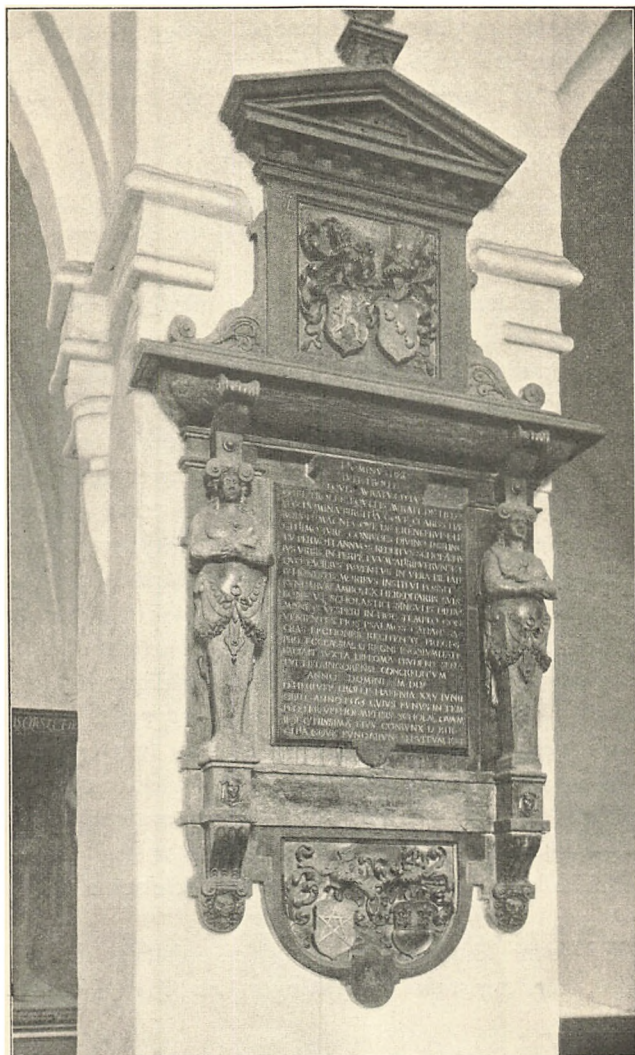
Selv om de to helsingørske tavler er lidt tarveligere udstyrede end Nationalmuseets eksemplar, kan der ikke være tvivl om, at alle tre har samme kunstneriske oprindelse. Kun en Nederländer kunde dengang udføre så sirlige renæssancearbejder, og det er derfor med fuld ret, at Fr. Becket uden at kende kirkeregnskabets oplysning har sidestillet dem og bestemt dem som nederlandske arbejder¹.

Olaikirkens største og anseligste minde om Herluf Trolle og Birgitte Gøje er den *stentavle*, som er opsat på en af skibets sydlige piller, og hvis velklingende latinske indskrift i oversættelse lyder²:

«Hr. Herluf Trolle, ridder, søn af hr. Jakob Trolle, ridder, af Lillø, og fru Birgitte Gøje, datter af den berømmelige helt, hr. Mogens Gøje af Krenkerup, har med guddommelig tilskyndelse tillagt denne bys skole årlige rentepenge til evig tid, og for at ungdommen lettere kan oplæres i sand fromhed og gode sæder, har de begge af deres arve-

¹ Se *Renaissancen og Kunstens Historie i Danmark*, s. 175.

² Den latinske text er trykt i *Hofmans Foundationer*, VII, s. 68. Sml. Boesen: *Helsingørs Beskrivelse*, s. 129 og 233.

Tavle til minde om Herluf Trolles og Birgitte Gøjes skolelegat, opsat 1568.

godser stiftet et legat, på det at eleverne hver dag morgen og aften skal mødes i dette tempel, synge fromme salmer, læse hellige messer og bede for kirkens og rigets velfærd, ved gavebrev, overgivet den velvise helsingørske øvrighed i det herrens år 1555.

Hr. Herluf Trolle døde i København år 1565, og hans ligbegængelse fandt sted i kirken til Herlufsholms skole, som han selv og hans fromme hustru fru Birgitte Gøje har stiftet.»

Da hele indskriften er hugget samtidigt, viser den, at tavlen må være opsat af Birgitte Gøje i hendes enkestand, og dette kan måske forklare, at dens beretning om gaven til Helsingør skole ikke er helt korrekt. Når den kun nævner året 1555, synes den ikke at være i overensstemmelse med det gavebrev, hvorved ægteparret overdrog Helsingør skole deres gård og en sum på 2000 guldgylden; thi dette er, således som påvist i Gehejmearkivets Årsberetninger III, s. 46 f., trods sin tvivlsomme datering udstedt nytårsdag 1561. Og mærkeligt nok nævner brevet slet ikke de motiver, som fremhæves på epitafiet. De tilsyneladende modsætninger kan måske forklares ved, at pengene er skænkede 1555 og gården først 1561, og at der foruden det af os kendte gavebrev (som kun er bevaret i Hofmans afskrift) har eksisteret et ældre dokument, hvori de på mindetavlen nævnte betingelser har været opregnede¹. At de i lange tider har været overholdte og først er skrevet i glemmebogen i 1700-tallet, ses af meddelelserne i Hofmans Fundatser.

Er denne forståelse rigtig, giver epitafiets indskrift os således karakteristiske oplysninger om, hvad ønsker og

---

¹ Endnu gådefuldere bliver spørgsmålet ved, at den helsingørske borgmester Henrik Mogensen Rosenvinge 1572 kvitterer for modtagelsen af 1000 guldgylden til skolen. — Wad: Breve til og fra H. T. og B. G., II, 191.

tanker der knyttedes til gaverne. Og dets udstyr viser, at fru Birgitte har delt sin mands sans for fint og godt kunst-håndværk. Mindetavlen er et smukt og sirligt stenhugger-arbejde; trods sit enkle udstyr må den regnes blandt de bedste renæssancearbejder ikke blot her i landet, men i hele Nordeuropa. Det gulladne alabaster, sparsomt stafferet med lidt guld og med heraldiske farver på ægteparrets fire anevåben, den sorte skrifttavle med de gyldne bogstaver og arkitekturleddenes røde, grå og sorte marmorsorter er sammenstillede med megen dygtighed, den dekorative arkitektur er logisk og klar, og skulpturerne, skjoldene, diademhovederne, løvemaskerne og de strunke kvindehermer med skælpanseret over brystet er udførte med en omhu, der strækker sig til alle enkeltheder. Man er ikke i tvivl om, at også dette arbejde skyldes en Nederländer.

Hvem denne kunstner var, oplyser Olai kirkes regnskab for året 1568, hvor der forekommer følgende udgiftsposter:

Item Bettalde Jeg Hanns flores aff Andorpenn, een aff the Stennhugger fom førde Herloff trolliis begraffuelse hid ij Landett, for thet Ephithaphium for^{ne} Herloffs hannd hug Ind ij thenn peller her ij kiirckenn, och arbeijdet hand xvj søgnedage och fich om daghen xij sty^r er . . . . . vj daller xij ft^r.

Item gaff Jeg thenn andenn hanns italbroder wed naffn Robbertt Midow for xvj dage hand och arbeijdet wdij Same arbeijde, fich om daghen ix ft^r beløber . . . . . iiij daller xxiiij ft^r.

Item gaff Jeg thenn tredie wed naffnn petther fos for hannd fornyett the bogstaffuer paa prediickftollenn fich baade for gulldet och for hanns wmage tilfamens . . . . . ii daller x ft^r.

Item gaff Jeg thennem alle tre tiill eenn foræringh ther arbedit wor fuldkometth, effther borgemesthers beffallningh . . . . . vj daller.

Item Bettalldede jeg pouffuell kleinfmed for xij fmaa
Jernn ancker och nogenn andenn Smaa kramper och
hager thet Stennwerch bleff hechtiidt samens mett och
bundet wdij Murerne fich tiilsamens . . . . . iijj ~~ſ~~.

Item Regnidt och affbetalliidt Jeg Allheedt, fom
boer wdij Kappers gaar for then forthærringh, the tre
Steenhugger hagde forthærridt wdij hinder huus till
öll och mad, wdij xxij dage, Menns the giorde thet
herloffs Ephetaphium ferdigt wdij kiirckenn, beløff ſiig
tiilsamenns . . . . . lj ~~ſ~~.

(aff huer perfonn til øøll och Mad xij β om
Dagenn)¹.

Allerede en sammenligning mellem våbnene på Hel-
singørtavlen og på monumenterne i Herlufsholm kunde have
vist, at de var gjorte i samme værksted. Nu har man en
pålidelig kildes bekræftelse på, at «begravelsen» og epitafiet
er bragte her til landet samme år af de samme håndvær-
kere², og når der blandt dem nævnes «Hans flores af
Andorpenn», kan det kun betyde, at de er udgåede fra
Floris-slægtens store billedhuggerværksted i Antwerpen, som
dengang lededes af den berømte Mester Cornelis Floris de
Vriendt, og det må være en hidtil ukendt slægtning af
ham, der har bragt hans værker her til Landet³.

Hvad Henry Petersen har påpeget og hvad Fr. Becket
nøjere har påvist, at Cornelis Floris er de herlufholmske
monumenters mester, kan således nu — hvis det da over-
hovedet trængte til yderligere bekræftelse — fastslås med

¹ Parenthesen senere tilføjet. — Af flere andre steder fremgår, at
daleren ikke deles i skilling, men i 30 styver. En styver = 2 danske
skilling (sml. Videnskabernes Selskabs Ordbog).

² Også ad anden vej vides, at Herlufsholmsmonumentet er opstillet
1568. Sml. H. Petersen: Minder om H. T. og B. G., s. 12.

³ I de nederlandske kunstnerlexika nævnes der ingen, som med nogen
sandsynlighed kan identificeres med regnskabs Hans Fl., og en monografi
over denne kunstnerslægt findes desværre ikke. — Et kobberstik af Cornelis
Fl. (Kobberstiksaml. mappe 377, blad 99) viser megen lighed med Hel-
singørtavlen.

største sikkerhed. Det helsingørske kirkeregnskabs notits stadfæster de stilkritiske resultater, således at både den lille legattavle i Helsingør og «begravelsen» i Herlufsholm kan stilles i række med Cornelis Floris' pragtfulde kongemonumenter, Kristian III's i Roskilde og Frederik I's i Slesvig.

Smaastykker.

I. Bornholmske Samlinger.

Første Bind, udgivet af Bornholmsk Samfund
Rønne 1906 (146 S.)

Anm. ved

Gerhard L. Grove.

Foruden de større Samfund for Jyllands og de danske Østifters Historie og Topografi har i de senere Aar ogsaa forskellige mindre Samfund indenfor Riget udgivet historiske Samlinger til nærmere Oplysning om deres, snævrere, Omraade. At slutte Kredse om de ældre større Samfund kan synes at give bedre Kræfter til at samle alle til nævnte Emner hørende Bidrag, der har mere almindelig Interesse, selv om de angaa begrænsede Lokaliteter; men nægtes kan det ikke, at disse Delinger gør det muligt ogsaa at faa udgivet Bidrag, der savner den mere almindelige Interesse, men ikke des mindre kan have en særlig Tilløkkelse for de mindre Kredse. Der er ogsaa Grund til at haabe, at gode Oplysningsmidler for større og mindre Samfund kan bevare Levedygtigheden Side om Side. Saalænge de forstaar at holde Interessen vedlige hos Læseren, vil de beslægtede Emner vel snarere bidrage til at brede Interessen fra det ene til det andet end omvendt.

Sikkert er det, at faa Landsdele har en saa naturlig Anledning som Bornholm til at søge deres specielle Historie, deres Sprog, Sæder, Skikke og Ejendommeligheder belyste i et eget Tidsskrift. Ikke blot har Bornholm som enhver anden Ø en naturlig Grænse i Søen, men den ligger ret fjærnt fra alle Naboer; Befolkningen er derved inderlig sammenknyttet gen-

nem mange Slægtled, og den har en gammel og paa Omkiftelser rig Historie.

I den nyere Tid er der ganske vist indtraadt en langt livligere Forbindelse med Omverdenen, som nok kan medføre, at sproglige og andre Ejendommeligheder kan udviskes, men Frygten herfor og Lysten til at redde mangt og meget saadant fra Forglemmelse, har ogsaa virket sit til, at ifjor en Kreds paa Initiativ af Toldinspektør, Cand. jur. F. Jørgensen, samledes og besluttede at danne et «Bornholmsk Samfund.» Ved samme Lejlighed blev der nedsat et Udvalg bestaaende af denne i Forbindelse med Rektor M. C. Koefoed og Adjunkterne N. Juel Sørensen og H. St. Holbeck, hvis Opfordring til Indmeldelse har vundet en saadan Tilslutning, at Samfundet nu er stiftet og det første Bind af Tidsskriftet udsendt under Navnet: Bornholmske Samlinger.

Det nye Tidsskrift begynder meget passende med en Artikel af den Mand, der gennem sine omfattende Arkivstudier i de senere Aar sikkert har bidraget mest til fra utrykte Kilder at udbrede Kundskab til mange svagt belyste Punkter af Bornholms Historie, Læge M. K. Zahrtmann, og Artiklen har den lovende Overskrift: «Det ældste paa Dansk trykte Skrift om Bornholm». Man venter dog snarest, forekommer det Anm., af Titlen noget lidt andet og mere, end Indholdet giver. Ikke just fordi det gengivne Skrift ikke er ældre end fra 1658 og kun fylder knap tre smaa Sider, men mere fordi det ikke saa meget omhandler Bornholm selv (hvad man nærmest venter), som en enkelt om end vigtig der foregaaet Begivenhed, Bornholms Opstand i 1658. Der gives nemlig faktisk ældre, paa dansk trykte Skrifter, der omhandler Bornholm, om de end ikke fører Navnet udtrykkeligt paa Titelbladet, og som indeholder samtidige Beskrivelser af Øen. Herved tænkes paa to Værker, som begge er trykt 1654 og altsaa dog lidt ældre. Det ene er Jens Lauritsøn Wolfs: «Encomion Regni Daniæ, det er Danmarckes Riges Lof, oc dets høylofflige Konge-Riges tilhörige Provinciers, Øers [hvoribl. altsaa Bornholms] . . . Beskrivelse», hvor (S. 651) ogsaa «Borrhholm» beskrives, dens Frugtbarhed berømmes, og hvor man bl. a. ser Herrederne nævnt baade med de Navne, vi nu kender, Nørre-, Sønder-, Øster- og Vesterherreder, og med de tilsvarende ældre Navne: Haslingherret, Michlingsherret, Hemmingsherret og Rudneherret, som allerede da siges at være gaaede af Brug. Det andet Værk er Arne Berntsens:

«Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed», hvor i første Bind (S. 88, 89) omtales Øens Frugtbarhed, Rigdom paa Korn, Overflødighed af Græs og Enge, Udførsel af Smør, Ost, Uld, Fæ, Kjød, Huder, Skind og Talg, dens Skove og Kalksten, (S. 216), dens Herreds- og Sogneinddeling, og hvor i anden og fjerde Del meddeles Oplysninger om «Borringholms» Landgilde, Maal og Vægt. Forfatteren til det i Bornholmske Samlinger gengivne Flyveskrift, som næppe personlig kender meget til Bornholm, siden han, komisk nok, kalder Hovedstaden Rulle i Stedet for Rønne (hvilket vel vanskeligt kan tilskrives en Trykfejl), indlader sig derimod ikke paa at skildre Øen, men omtaler dens Lidelser under Sverrigs Herredømme og Opstanden. Om Enkelthederne er det iøvrigt ikke nogen Hovedkilde, og for dets Indhold har Læge Zahrtmann i Hovedtrækkene tidligere gjort Rede i Historisk Tidsskrift. Men det aftrykkes her i sin Helhed efter en Forfatteren tilhørende Original, der synes at være et Unicum; og da denne udgik faa Uger efter, at Bornholmernes Opstand var lykkelig gennemført, vil det altid kunne have sin Interesse for Bornholmerne her at have en nem Adgang til at se det hele samtidige Vidnesbyrd om denne Hovedbegivenhed i Øens Historie.

Næste Afhandling om Aaker Præstegaard i 200 Aar, forfattet af Førstelærer N. Hansen i Aaker, er bygget paa utrykte Aktstykker, som især omstændeligt belyser nogle Ejendoms-trætter med Hensyn til Jordtilliggendet, der nærmest kun har lokal Interesse. Derimod er Afhandlingen ledsaget af mange gode personalhistoriske Oplysninger om Øens Embedsmænd i det 17de Aarhundrede, som vidner om en indgaaende Viden paa dette Omraade. Blandt Oplysningerne om de omhandlede Personer savnes dog f. Ex. med Hensyn til den nævnte Kanknik i Lund og Patron for Aakirke, Willich van Westhofen, en Henvisning til den udførlige og interessante Biografi af ham, der er skreven af Arkivar G. L. Wad i hans Meddelelser om Herlufsholms Rektorer.

Hovedinteressen ved det udkomne Bind vil uden Tvivl knyttes til Afhandlingen Side 59—168: «Fra Rønnes Dilettant-comedie, de første 75 Aar», forfattet af Læge Søren Kabell. I sig selv omfattende er den dog kun et Uddrag, som Forfatteren efter Opfordring har gjort af en Beretning om samme Emne paa ca. 1200 Sider, som han i 1893 har skænket Rønne Theater.

Et stort Stykke af Byen Rønnes Historie ligger gemt heri, thi Dilettanterne tilhørte Byens Borger- og Embedsmandskredse, og Afhandlingen vrimler af personalhistoriske Oplysninger om dem; og mange Portræter (desværre i Reglen noget matte i Udførelsen) af dem, der have haft de største Fortjenester af Dilettantkomedien, bidrager til at levendegøre Afhandlingen.

Theaterinteresserede vil utvivlsomt med Udbytte studere Repertoiret til de forskellige Tider, hvorfor der nøje er gjort Rede. I den første Periode, der regnes fra 1817 indtil Theatrets virksomme Direktør, Toldkasserer Christian Krum, døde i 1830, spillede Holberg 38 Gange, andre danske Forfattere 16, Kotzebue ogsaa 38 Gange, andre fremmede 47. I de samtlige 75 Aar er der af Dilettanter opført 387 Stykker, hvoraf 173 originale danske, 191 Oversættelser (23 af ubekendt Oprindelse). Af Oversættelserne er langt de fleste (133) fra Fransk, 40 fra Tysk, 10 fra Engelsk, 4 fra Italiensk, 2 fra Svensk og 2 fra Norsk. Af bekendte danske Forfattere staar Holberg og Erik Bøgh øverst med 24 Stykker, derefter J. L. Heiberg med 13, Hostrup 11, Hertz 10, Oehlenschläger 5.

I den første Periode spillede i Reglen alle Røller af Herrer. At komme nærmere ind paa de spillendes Navne vil her være uoverkommeligt. Blandt de første kan blot nævnes Lars Winsløv f. 1797, der siden blev Sognepræst, som Broder til den bekendte Skuespiller. Ellers var Hovedmændene den fornævnte Krum, der spillede 77 Gange og mest Dameroller, og den bekendte Kaperkaptajn og Ridder, siden Toldinspektør Kasper Wolffsen. En stor Betydning m. H. t. at højne Fordringerne til Skuespillernes Kunst og Sømmenspil har utvivlsomt den senere Chef for det kgl. Teater, Øens Kommandant, Fallesen, haft, men Sjælen i Teaterlivet har sikkert i en lang Række Aar været en Mand, hvem Forfatterens Beskedenhed forbyder ham at nævne, men som nu ogsaa ved denne meget omfattende Theaterhistorie har sikkert sig et varigt Minde i Rønnes Annaler.

Selve Theaterbygningens Historie er vidtløftigt fremstillet, men har nærmest lokal Interesse. Mere oplivende er flere Træk fra Teaterlivet og Skuespillerne. En detailleret Udstyrsregning til Farinelli paa ialt 34 Rdlr. illustrerer Tidens ringe Fordringer til Udstyr, og karakteristisk er Beretningen om, hvorledes det i 18^{56/57} var saa vanskeligt at faa en ung Mand til i Knæbenklæder at bringe et Brev ind til Leonard

i et holbergsk Stykke, at den unge Mand Lauritzen paa Forestillingsdagen bestemt vægrede sig derved, men til Gengæld rigtignok blottedes for Publikum ved at Leonard, da han saa ham komme ind paa Scenen med sine lange Benklæder, modtog ham med Ordene: «Mange Tak, Hr. Lauritzen!» — Ganske morsomt er det ogsaa, at Folkevittigheden kaldte den Skuespiller Bloch, hvis fraskilte Hustru med Bibeholdelse af sit Fødenavn optraadte under Dobbeltnavnet Sichlau-Bloch, for «Peter alene Bloch». —

Den næste lille Afhandling: «En bornholmsk Mordsag fra det 17. Aarh.» af Lærer J. A. Jørgensen har i sig selv liden Interesse uden derved, at Delinkventen foruden det omhandlede Mord bekender ogsaa 3 Ugers Tid efter Bornholms Rejsning at have slaaet en svensk Soldat ihjel og derom udtaler den Anskuelse, «at hand i den Part iche hafde stort Uret giort,» men iøvrigt beder om Naade og ikke om Ret. Naar Forfatteren imidlertid mener, at denne Bekendelse skulde have bidraget noget til, at det Rygte kom ud og holdt sig lige til vor Tid, at Bornholmerne havde dræbt de Svenske, der var fordelte omkring paa Landet hos Bønderne, synes det mig usandsynligt, at den fra en gammel Tingbog har faaet en saadan Udbredelse; den har sikkert nok vakt liden Opmærksomhed dengang og endnu mindre siden. Og det samme maa vel ogsaa antages om den anden nævnte lille, maaske nok som senere Tilføjelse lidt apokryfe, Notits i Østerlarsker Kirkebog, der for Resten ikke forekommer Anm. saa rent utrolig som Forfatteren. Man har før set Rygter om en extraordinær Begivenhed som Printzenskölds Drab spredes med overraskende Hurtighed, saa at det nok kunde naa Bornholm over, inden det blev sent paa Aften, og det saa meget snarere, naar Rygtet forbandtes med Opfordring til strax at benytte sig af Lejligheden. Forfatteren bruger endog selv herom i sin «Bornholms Historie» (S. 218) det Udtryk: «Rygtet om Printzenskölds Drab fløj med Lynets Fart gennem Rønne, og derefter over hele Øen». Der er jo ganske vist et mærkeligt lille Komma efter Rønne, men man kan dog ikke tro, at det er Forfatterens Mening, at «Lynets Fart» rent ophørte med Rønne, og at Rygtet derefter kun fløj ganske sindigt videre.

Fremdeles er det vel nu, navnlig ved Læge Zahrtmanns Oplysninger godtgjort, at Beretningen om Drabet paa de svenske Soldater efter deres Obersts Fald er bleven betydelig overdrevet, og at Opstanden i det hele gik forholdsvis nogen-

lunde ublodigt til. Men at Bornholmerne overhovedet intet Steds skulde have taget sig selv til Rette paa denne Maade, og ethvert Vidnesbyrd herom være en utrolig Fortælling, er dog ingenlunde godtgjort, og det synes Anm. mildest talt søgt, at anføre disse to her anførte smaa Vidnesbyrd enten som tydende derimod eller som havende vakt den falske Forestilling om et større Blodbad. Hvor lidt de sige, maa de jo dog virkelig *endog snarere* tyde paa, at der har været noget deri end derimod. Det sidst anførte Vidnesbyrd taler ligefrem om det planlagte Fjendedrab, men er ingen god Kilde, og det første, som er et paalideligt Vidnesbyrd, tyder da nærmest paa, at Forbryderen (af nærliggende Grunde) ikke mener, at hans Landsmænd vil tage det saa slemt op, at han har slaaet en af deres (fangne) Fjender ihjel; man maa erindre, at man dengang baade paa Bornholm og udenfor saa med ganske andre Øjne paa et Drab end nu til Dags, og navnlig under Omstændigheder som de foreliggende.

Derpaa følger et underholdende Afsnit: «Bornholmsk Tale», samlet af Læge Zahrtmann, med et større Antal (107) bornholmske Sætninger, Ordsprog og Passiar, korte Brudstykker af meget forskellig Art. De giver, som Meddeleren siger, et anskueligt Billede af Bornholmeren, tegnet af ham selv i Smaatræk fra hans daglige Liv. I Nr. 50 ser man en Prøvesten paa, hvem der kan tale Bornholmsk: Pibel! ta tji.ta nå gå på ti.led å hænt slømmer å gje gjy.ltan. (Pige, tag Spanden og gaa paa Loftet og hent Bygaffald og giv Soen). Ganske ejendommelige og morsomme er Nr. 5: «De va gåt, de traf e.jn, såm kunjje töla'd (o: taale det) sa. Vævst, hajn hade få.d pry.l» og Nr. 41 om Sødgrøden, der siger «Ta. en sje. å söv ho.s! ta. en sje. å söv ho.s!» medens Vandgrøden siger: «Ta. din hat å gak! ta. din hat å gak!» og Nr. 80 om Per Harmen, der ikke bestilte noget men sagde, at En altid maatte have Tilsyn, hvorfor han af Husbonden fik Tilsyn — med Maaltidet, medens de andre aad. Af mange faar man et Indtryk af Bornholmerens Vid og Kvikhed, af mange dog ogsaa et Indtryk af Lyst til Drilleri. Medens man ganske kan slutte sig til Forfatterens Ord om det fornøjelige i derigennem at se ham færdes i Køkken, Bryggers, Lade, lege med sine Børn, kives lidt (og ikke saa lidt) med sin Kone, vrøvle i Gildelag m. m., og let faar Øje paa hans gode Forstand, Sands for Livets Smaating og Fantasi, der lægger Mening i Dyrenes Mæle, har man vanskeligere ved med Forfatteren ogsaa her at finde Ud-

tryk for den *Hjærtensgodhed*, Bornholmernes Lune ejer; man lægger nærmest Mærke til de mange Spydigheder, der ikke harmonerer ret dermed. Men bedre Udtryk derfor imødeses, naar Talemaaderne forhaabentlig i et følgende Bind fortsættes.

De to følgende bornholmske Viser er af nyere Oprindelse, ligesom visse af Talemaaderne endog stammer fra den nyeste Tid, som om Amtmanden, man sprøjtede paa, fordi der ikke var andet at sprøjte paa. Viserne bidrager ogsaa til Oplysning om Sproget, men udmærker sig ikke fra Indholdets Side, navnlig giver den sidste et utiltalende Billede af en ung Mand og Kvinde, der overbyder hinanden i tarvelige Pralerier, smagløse Drillerier og ordinære Skældsord, som sagens skal finde en Undskyldning i de oprædendes Ungdommelighed, men hvor Viddet er for ringe til, at man ret forstaaer Grunden til dens Optagelse.

To lige saa interessante som korte Smaastykker slutter Bindet. De fylder hver kun en Side og minder om to højst forskellige, bekendte Bornholmere. Det ene er den Anmeldelse, hvori den afholdte og veltalende Prædikant Trandberg i 1860 melder Provsten sit Forsæt at være «en omrejsende Ordets Prædiker» paa Bornholm, det andet et Brev fra Dybbølhelten, Løjtnant Anker, skrevet fra Skanse Nr. 2 til en Svoger, og giver et levende Billede af Slagets Tummel: «Nu sprang vort Magasin i Skandsen Nr. 7 i Luften — hellige Guds Moder, hvad skal vi nu. Batteriet Fallesen er kørt op. — Gud ske Tak, der kommer Batterierne Kauffmann og Johansen — saa har det ingen Nød, vort Infanteri stormer og tager vore Skyttegrave tilbage. Gud velsigne vort gamle Danmark, vi har atter vor Stilling. . . . Min Adresse er 3. Fæstnings Compagni, Skandsen Nr. 2, Dybbøl».

I dette korte Stykke er unægteligt en Stemning, der river med, og det friske Brev fortjener at bevares som Minde om Dybbølhelten, saavel i Tidsskriftet som i Bornholms Museum, hvor Originalen gemmes.

Det vil maaske lyde lidt smaaligt derefter at minde om, at et Register er meget kærkomment i et Tidsskrift af dettes Indhold, men et saadant kan jo godt omfatte flere Bind og gaaes saaledes ventes senere.

Det underholdende og net udstyrede Bind anbefales til enhver, der kender eller vil kende noget til Bornholm.

II. Det ærbare og velagtede Snedkerlav i den højt- og vidtberømte Sø-, Køb- og Handels-Stad Helsingør 1ste August 1581—1906.

Fredensborg 1906 (40 + X S. 4⁰).

Anmeldt af **C. Nyrop.**

Den 1. Avgust 1906 var det 325 Aar siden, at Snedkerne i Helsingør fik Lav; i den Anledning udsendtes ovennævnte lille Skrift, der er forfattet af en af Byens Lærere, Hr. Laurits Pedersen. Skriftet gjør strax Indtryk ved sin stilfulde Udstyrelse, der tjener Udgiveren, Hr. Kristian Kongstad i Fredensborg, til stor Ære; men ogsaa Skriftets Indhold bør der ydes fortjent Opmærksomhed.

Helsingør var i fordums Dage en næsten international By; det er derfor kun naturligt, at det fra Udlandet kommende zünftige Lavsliv satte Spor her, og det er af dette Liv, Forfatteren tegner et fornøjeligt Billede. Det har aabenbart spillet en Rolle. Da en Gang i Marts 1652 nogle af Byens Snedkere og Smede mødtes paa en Ølstue, mente den ikke ubekjendte Smed Morten Finche, at Smedene stod over Snedkerne, disse kunde intet Arbejde gjøre, «hvis Smedehaandværk ej var», og da Snedkerne protesterede herimod, fik de at vide, at de i deres Lav havde et Medlem, der hverken for sit eller sin Hustrus Vedkommende kunde betragtes som tilstrækkelig zünftigt, og her maatte de tie. I en følgende Rets-sag herom dokumenterede selve Snedkerlavets Oldemand, at den Paagjældende ikke kunde tages for gyldig.

Snedkerlavet har aabenbart været stærkt zünftigt, og i dets Forhold til Snedkerlavet i Stralsund, som det i 1649 havde sluttet en zünftig Overenskomst med, kommer det frem, at der var en Forskjel mellem Handwerksgebrauch og Handwerks-gewohnheit. Kun de Lav, der sad inde med Handwerks-gewohnheit, kunde gjøre deres Udlærte til ret zünftige Svende, og derfor købte det helsingørske Snedkerlav det stralsundske Lavs Artikler, men det fik dem kun saaledes, at det ikke maatte afhænde Retten til at bruge dem til andre Lav. Og denne Forpligtelse overholdt Lavet. Da derfor Snedkerlavet i Helsingør fik sin Zünft fra Lavet i Helsingør, fik det kun dette Lavs gamle Handwerksgebrauch, hvorover Lavet paa den anden

Side af Sundet, da det ved given Lejlighed blev klar herover, blev mægtig forbitret, hvad dog ikke forandrede det helsingørske Lavs Optræden. 1673 negtede det at sælge en Afskrift af *Gewohnheiten* til Snedkerlavet i Kristiania, og selv overfor en Afsending fra Lavet i Stralsund var det forsigtigt. Da dette ved en Ildebrand havde mistet sin Lavsskraa, sendte det i 1681 en Mand til Helsingør for at erhverve en Afskrift af «den gamle *Gerechtigkeit*», men man turde ikke opfylde Ønsket, før man havde faaet en skriftlig Fuldmagt for ham, forsynet med det stralsundske Lavs Segl.

Zünften, der var fuld af Hemmeligheder, krævede mange Former. Det er vist saa tidt, men her er noget Nyt, Forskjellen mellem *Handwerksgebrauch* og *Handwerksgewohnheit*, ti selv om Forfatteren, der altid er beredvillig til Tjeneste med sin store Viden om helsingørske Forhold (jfr. Arkiv og Mus. II, S. 96), tidligere har gjort Andre opmærksom paa denne Forskjel (se min Bog: *Haandværksskik i Danmark*, 1903, S. 292 og R. Berg: *Snedkerlavet*, 1904, S. 80), er det første Gang, at han selv bringer den frem og dokumenterer den. Og selv om det ved fortsatte Lavsstudier skulde vise sig, at den her brugte Sondring ikke kan betragtes som nogen almindelig Sondring, er det interessant at se, at den til en Tid er bleven brugt, ligesom det har sin Interesse at blive bekendt med Forfatterens Oplysninger om Udtrykket «*Umbstände*»-Svend og angaaende «*Wallen*», hvorefter Svendene bleve omskuede.

Hr. Lærer Pedersens Bog er en god Berigelse af vor Lavslitteratur. Den giver en Række interessante Vink og indeholder mange betydningsfulde Smaatræk fra det gamle Snedkerlavs Liv ned igjennem Tiderne. Det vilde kun være ønskeligt, om Forfatteren rundt i vore Kjøbstæder maatte faa Efterfølgere, der lige saa dygtigt som han kunde give Bidrag til vort Lands Lavshistorie.

III. Fra Løgismose.

På Nationalmuseet opbevares en lille blyæske, som indeholder to folioblade med den nedenfor aftrykte text. Protokollen (nr. MDXCIII) oplyser, at kassen, i hvis underside der er indridset S. H. T. ANNO 1769,

er indsendt til museet fra det kongelige rentekammer 1826 og er fundet «i et nedbrudt kapels tårnknap» ved Løgismosegård (Båg herred. Odense amt). Iøvrigt kan henvises til Trap: Danmark, 3dje udgave III, s. 554—55.

C. A. Ƴ.

Copie

Af et Skrift fom Aar 1769 den 20 Octobr blev af Claus Delfs Zimmer Meister in Schleswig fundet i Tornet da han var i arbejde ved Tornets Reparation.

Anno 1718. Høy og velbaarne Grevinde af Trampe fru Grevinde *Sophia Amalia de Adler* frue til Løgismose og Flenstofte, Salig hr: *Adam Friderich von Trampe* fordum Ridder Greve og *General Lieutenant* et: hans efterleverfke Tillige med fine høy og velbaarne Børn Grev *Conrad von Trampe* Kongel: Mayts Cammer Juncher og velbestalter *Capitain* nu i Norge, frue Generalinde *Susanne Elisabeth von Trampe* hr: *general Major*, hr: *Anthoni Günther Ellebrachts* til Lütchenhorn, Frisenhagen, et: *Ellebrachts* og maren: hufonn. frue *generalinde Charlotte Amalia von Trampe* hr: *general Major*, hr: *Philip Ditlov von Trampe* til Fiellebro, *Comtesse Anna Elisabeth von Trampe Comtesse Sophia Hedevig von Trampe Comtesse Friderica Lovise von Trampe* [har] Ladet dette Torn forbygge, Tække, forbedre og Sire inden til med Tømmer, bolter og Seierwerk, og uden til med fløy, Spaaner, og viser, og det ved en Svensk Bygmester, *Erik Pederfen Møller*, fom fangen ved *Tønningen* var hidindkommen i Riget og fiden blev borger og boefidende i Faaborg.

Dette var paa dansk og Latin.

Grevinde Trampe, fom mig Siret har og tækket
 mig Bygte vel faa fast, at ieg kand staae ufvekket
 I fryd og velstand hun her leve mange aar
 og fiden, giv o gud, at hun der himlen Naar

det ønsker af hiertet tillige med Tornet Bertel Jensen Groth Sogne Præst til Haarbye Menighed.

Conform med originalen

Løgismose d. 22 October 1769

S H v. Trampe¹.

Trende Sølvmyndter blev dags dato lagt i en Blye Casse i Tornet: Nemlig No 1 hvorpaa staaar *Bei Got ist Rath und*

¹ Egenhændig underskrift.

That 1613 Mansf., No 2 En af Kong Friderich den 3^{ds} *Eben Ezer* 1659, No 3 Kong Phil: den 4^{dc} i *Spanien*.

Den Stamme fom mig ziiret har og ziirer nu igien
Den ønfkes altid Blomstre maae med Himelen til Ven

af Tornet og Sogne Præsten til Haarbye og Løgismose menig-
heder

Peter Lobedantz.

Beskyt, O Viisdoms Gud, min høye *Patroneffe*
Sophia Hedevig von Trampe een Comteffe,
at ingen Modgangs Vind, fkal giøre Hinde fkaar
udi det Maael, hvor hen Hun Idelig adtraer;

'Thi hvad Hun Sigter til, er at Guds Ære fremme,
Hun icke heller vil Hans Tempel her forglemme,
men ziirer den altiit, med megen Velbehag
det har Hun Pøntset paa endnu til denne Dag.

I Aar Hun Pyntet mig, dog ieg er ey at Regne
Ved Herrens Tempel, men faa meget vil betegne,
at iust for Kirckens fkyld ieg her opbygget blev,
derfor Hun icke mig i Glemme Bogen fkreu.

aller Underdanigst

fremsat

af

Een Mahler Svend fra Faaborg,
fom forfærdiget Mahlerarbeydet
ved Taarnets *Reparation*

Johan Lange.

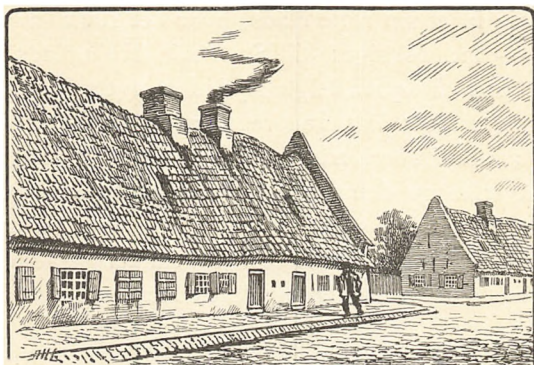

Fig. 1. Fra det forsvundne ældste Nyboder.

Kristian den Fjerde og hans Baadsmandsboder.

En historisk-topografisk Oversigt

ved

H. D. Lind.

Ude ved Østervoldgades nordligste Spids er der i en hyggelig, temmelig ubemærket Krog opstillet et Standbillede af Kristian den Fjerde. Det staar vel netop her for at minde om, at *saa* langt mod Nord lagde Kongen Københavns Grænevold, da han udvidede Hovedstaden i den Grad, at den fik tilstrækkelig Plads for næsten et Par Aarhundreders Behov. Men Statuen kunde ogsaa antages at være rejst som et Minde om Nyboders første Grundlægger; rigtignok vender Kongen *saa* Ryggen til sit Værk, men det har mindre at sige; tværtimod har det altid været godt for en Konge at have Nyboder i Ryggen, thi Beboerne her ude har stedse vist sig særlig kongetro; snarere kunde man indvende, at Mindesmærket for Bodernes første Ophav

ikke havde faaet sin rette Plads, hvor det staar, men maatte flyttes, — lad os sige: til St. Povls Kirkeplads, thi saa stod det paa *det oprindelige Nyboders* eget Omraade, der, hvor Kongen selv har vandret for personlig at tilsé Udførelsen af de Planer, han havde for Øje, da han bestemte sig til at anlægge denne ejendommelige Bydel. Dog, nærværende Artikel er ikke skrevet for at foreslaa nogen Flyttedag for Statuer, men for at samle, hvad der vides om disse Kongens Planer og deres Iværksættelse.

Nyboder skulde være en Sømandskoloni, der sikrede Kongen godt Mandskab til hans Flaades Besætning. «Baadsmand» betyder jo i Datidens Sprog blot en menig Matros eller Sømand. Længe før Kristian den Fjerdes Tid havde man, naar større Flaader skulde udrustes, skaffet sig Søfolk dels ved Tvangsudskrivning i begge Riger, dels ved Hvervning af frivillige Kræfter, som oftest i Udlandet, og dels endelig ved Presning paa fremmede Nationers Skibe i Sundet;¹ disse Folk lønnedes i Maanedsviis og kaldtes derfor Maanedstjenere; og naar man ikke længere havde Brug for dem, fik de snarest muligt «Afsked og Pasbord med Vilje og Venskab». Men ved denne stadige Skiften Folk om Bord fremmedes ikke Marinens Tarv; 1584 lød der med Rette Klage over, at man om Efteraaret aftakkede duelige og øvede Sømænd for om Foraaret at plages med uøvede og for saaledes at begynde forfra.² Helt blottet for Folk var Flaaden naturligvis ikke mellem Høst og

---

¹ Saaledes under Kristian IV endnu 1609 og 1610; 1645 blev der udtaget 1 à 2 Mand fra hvert Skib, der forlod Københavns Havn. Sjæll. Tegn. XX, 338; XXVIII, 339.

² Lind, Fra Frederik II's Tid, 223.

Vaar; foruden den omtalte store omvekslende Skare havde Fortiden altid haft en mindre i Tjenesten, som brugtes til Arbejde og Vagt paa Bremerholm ogsaa om Vinteren og derfor snart fik Navnet: «Bremerholms daglige Folk» eller ligefrem «Holmens Folk»;¹ de hed ogsaa Aarstjenere, da de lønnedes hele Aaret rundt, i Begyndelsen i Maanedsviis, senere hvert Kvartal. Størstedelen af dem har været indkvarterede hos Borgerne i København og om Vinteren tillige i de fleste danske Købstæder, hvor de var til ikke ringe Besvær ved deres ikke altid dannede Optræden, men til Gengæld heller ikke altid fik den bedste Behandling, naar Maden var Sulteføde og Øllet, som de satte særlig Pris paa, var lovlige tyndt og knapt tilmaalt. Det værste ved Aarstjenerens Stilling var dog, at Tjenestetidens Længde ikke var fastslaaet; med det onde eller med det gode holdt man dem i Tjenesten, saa længe man kunde drage Nytte af dem. Herom har vi et uomstødeligt Vidnesbyrd fra Kristian den Fjerdes første Regeringstid. Et Kongebrev fra 1616 maa tilstaa: «Forfarenhed giver til Kænde, at Baadsmænd og Bøsseskytter,² som udtages, besværes højlig, idet en Part bliver i Tjenesten i langsommelig Tid, en Part endog deres hele Levetid».³ Da en meget lang Tjenestetid netop er Særkændet for «den faste Stok», — et Navn, der i øvrigt er af langt senere Oprindelse, — kan det kun siges at være ganske utvivlsomt, at der alle-

¹ Saaledes allerede 1602, se Schlegel, Saml. z. dän. Geschichte I, 1, 98. 105; ligeledes 1616 (Sjæl. Reg. 16, 174). Holmens Haandværkere kaldtes Daglønnere. — 1593 bestemte Kongen og Rigsraadet, at kun «600 og 8» Baadsmænd skulde for Fremtiden beholdes i Tjenesten paa Holmen. Sjæl. Tegn. XVIII, 286.

² Om disse «Arkelifolk» eller Artillerister bestemmer de senere Holmens Artikler 1625 § 61, at de skal være «forpligtede til at tjene ét Aar eller saa længe eller kort, som deres Tjeneste behøves». Trods det vage i Udtrykket synes de at være antagne paa lempeligere Vilkaar end Baadsmændene.

³ Sjæl. Tegn. XXI, 170. Secher, Corp. Const. Daniæ III, 481.

rede i 1616, ja længe før dette Aar har været en fast Stok
 o: Stamme af Sømænd i kongelig Tjeneste, som Kristian
 den Fjerde vistnok *ikke* kan have oprettet, men maa have
 modtaget i Arv efter sin Forgænger paa Tronen. Dette
 Resultat staar altsaa i Strid med den almindelige Antagelse,
 som gaar ud paa, at det var Kongen, som først indførte
 den Skik at have Søfolk i fast Tjeneste, og at han iværk-
 satte denne Tanke i 1615; det Aar skal der saa være ud-
 skrevet 1500 Baadsmænd i begge Riger i dette Øjemed.¹
 Dog kan det maaske forholde sig rigtigt med Udskrivnin-
 gen, om end Tallet synes at være for højt. I Aaret 1615
 har der sikkert nok været foretaget en Udskrivning i Norge
 af 330 unge og ugifte til Kongens daglige Tjeneste paa
 Holmen, eller hvor han ellers behøvede dem; og en Udskriv-
 ning, der næste Aar fandt Sted i Danmark, *kan* være sket
 i samme Øjemed, hvilket dog saa vel som Resultatet ikke
 kendes.² En Ting kunde dog støtte den gamle Antagelse;
 Kongen bebuder nemlig i 1614, at han vil udstede en (ny)
 «Ordinans til Krigsflaadens Udrustning»; men det nye er
 ikke, at han vil oprette en ny «Stok», men at han vil
 mildne Stokkens Levevilkaar ved at bestemme, at de ud-
 skrevne Matroser kun skal tjene i 3 Aar fra April 1615
 til samme Maaned i 1618, hvorefter de skal forløves og
 andre antages i deres Sted. Imidlertid maa man snart
 efter have gjort den Erfaring, at man havde lovet *for*
 meget, thi 1616, 4. Juli ændredes Bestemmelserne derhen,
 at de udskrevne skulde i Fredstid tjene i 5 Aar og der-
 paa, naar de ikke selv vilde tage Tjeneste paa ny i andre
 5 Aar, hjemforloves, i Krigstid skulde de tjene som alle

¹ Slange, Chr. IV durch Schlegel II, 37 jfr. Garde, Sømagtens Hist. 1535--1700, 135.

² Norske Rigsregistrarer IV, 544. Sjæl. Reg. 1616, 9. Januar. Naar Borgejet i 1618 krævedes for c. 800 Personer, tyder det dog paa Tilstedeværelsen af et større fast Mandskab. Sjæl. Reg. 16,368-

andre.¹ Denne Bestemmelse fik tilbagevirkende Kraft; en stor Part af dem, der blev udtaget til Tjeneste i 1615, fik først Lov at komme hjem i 1620.² Senere maa der være sket flere Ændringer. 1626 forløves saaledes en Nordmand, som har tjent fulde 5 Aar efter den «første Forordning», men som ikke har udtjent efter den «sidste», (der nu er os ubekændt); samtidig udstedes Pas for 33 danske Søfolk, der efter Kongens Forordning har tjent i fulde 8 Aar; 1641 hjemsendes en Person, der har været hele 12 Aar i Kongens Tjeneste. Det kunde vel tillades en udskreven Baadsmand at lade en anden i hans Sted tjene den forordnede Tid ud; men, føjedes der under Tiden til, hvis Stillingsmanden rømte, skulde den først udskrevne atter indstille sig til Tjeneste og «stande Kongen derfor til Rette».³ Svenskekrigen fejede sikkert alle ovennævnte Forordninger af Vejen, og de i Kongebrevet af 1616 skilrede Tilstande er vendte tilbage.

Trods Regeringens gode Hensigter var og blev Baadsmandene haardt bundne til Tjenesten. Det forbavser da ikke, at de søgte at befri sig for den ved at skjule sig, medens Udskrivningen stod paa, eller ved at rømme, naar de ikke havde kunnet undgaa Udskrivningen, for saa at gaa i fremmed Tjeneste, uagtet det var strængt forbudt. De gjorde det ikke ustraffet; de dømtes fredløse og æreløse, deres Navn blev slaet op paa Galgen, deres Gods inddraget og deres Plads i Regnskaberne prydedes med en vedføjjet Tegning af en Galge.⁴ Mærkelig nok kunde

¹ Nor. Rigsreg. IV, 544. Sjæl. Tegn. XXI, 170.

² Nor. Rigsreg. V, 48. 1620 forløves 90 Personer og 1621 93 Personer, der har tjent 5 Aar ud paa Holmen. Sjæl. Reg. 17, 94. 185.

³ Nor Rigsreg. V, 564. VI, 350. 437. V, 385. 543. Sjæl. Reg. 18, 83. 169. 550. 19, 395. 20, 86. 1617 skal Holmens Admiral erklære sig over en Mand, der ansøger om at blive forløvet. Sjæl. Tegn. XXI, 267.

⁴ Fra Fr. II's Tid, 228. Nor. Rigsreg. IV, 456. V, 37. VI, 205. VII, 629. Sjæl. Tegn. XXI. 35, 349. 398. 474. XXIV, 250. Secher, Corpus V, 53. Holmens Artikler 1625 § 12. 32.

det hænde sig (1632), at nogle af Rømningsmændene igen «præsenterede deres Tjeneste», hvis deres Forseelse kunde blive dem efterladt; deres Ønske blev villigt imødekommet, ja de iblandt dem, der befandtes dygtige til nogen «Officie», blev forfremmede dertil. Det første mere almindelige Pardonpatent for rømmede Søfolk er vist fra 1621; i Aaret 1632 udkom et lignende, som forvissede dem om, at de ikke alene skulde være fri for Tiltale, men ogsaa for Udskrivning til Kongens Tjeneste, «hvilket vi en og hver ville have lovet og tilsagt».¹ Den ovenfor nævnte Forordning af 4. Juli 1616 prøvede ogsaa paa at gøre Tjenesten mere tiltrækkende for Baadsmændene ved at love dem, at de, naar de hjemforlovedes, skulde i Hjemstavnen forskaanes for Skat og Vagthold, saafremt de saa ikke ernærede sig ved noget stort Købmandskab, men kun ved Sejlads og Fiskeri. Endnu et Skridt i samme Retning gjorde Kongen ved at træffe Foranstaltninger til at kunne tilbyde Baadsmændene selvstændige Boliger i København. Man kunde sige, at det næsten var en simpel Konsekvens af en tidligere Bestemmelse. I Nov. 1611 havde Kongen nemlig ladet udgaa Breve til alle Danmarks Købstæder om, at «han selv» vilde betale Baadsmænd og Bøsseskytter de Penge, som Borgerne ellers selv udbetalte til disse deres paatvungne Gæster for at være fri for at yde dem Ophold in natura; og denne Pengeydelse, der bestod i 1/2 Dlr. ugenlig eller 7 Skilling daglig, fra Mortensdag til Paaske at regne, for hver indkvarteret Mand, skulde erlægges af Købstæderne i København i 2 Terminer.² Hensigten med Udstedelsen af denne Ordre var vel i det Øjeblik kun at skaffe rede Penge, da jo Kalmarkrigen var begyndt;

¹ Sjæl. Reg. 17, 181. Sjæl. Tegn. XXV, 11 (Nor. Rigsreg. V, 259 Pardon for en enkelt Person). Erslev, Aktstykker til Rigsraadets Historie II, 330. Secher, Corpus IV, 579.

² Sjæl. Tegn. XX, 437. Hübertz, Aktst. til Aarhus' Hist. II, 25. 28. o. fl. St.

men da denne Ordning af Ydelsen stadigt senere blev overholdt, maatte det vel ogsaa være Kongen magtpaaliggende selv at skaffe de kgl. Sømænd Husly i Hovedstaden hele Aaret igennem. Allerede Frederik den Anden havde Boliger paa selve Holmen til nogle enkelte af sine Folk, men nærmere Underretning derom mangler.¹ Nu, i 1617 blev der indrettet i Holmens gamle Smedje et Kirkelokale for Baadsmændene, og samtidig byggedes der Boliger for dem i Urtehaven ved Københavns Slot; disse Vaaninger var delvis beboede i 1619. Et «rigtigt Register paa kgl. Maj.s Skibsfolk, som naadigst er bevilget Frihus udi kgl. Maj.s nye Vaaninger her for Bremerholm», dateret 23. Marts 1626, angiver os Tallet paa Husene. «Den første Huslænge uden Holmens Laage, disse 7 Vaaninger, ere ikke slet fuldfærdige,» heri boede 7 Baadsmænd; i den 2^{den} til den 15de Længe boede i alt 114 Baadsmænd, saa at «Summarum er 121 Vaaninger». «Herforuden er de Vaaninger udi den store Gaard, som Rigens Admiral Peder Munk holdt Hus udi gamle Dage, hvilke Vaaninger nu staar til-lukt uden en, som Holmens Kok holder Hus udi».² Disse Frihuse skulde da forlige Kongens Skibsfolk med «den daglige Tjeneste». Tanken var aabenbart den: Udskrivningen havde hidtil i Reglen ramt ugifte Mænd; hvad, om man nu ved det frie Hus gav dem Adgang til at gifte sig og blive boende i København; det vilde bedre end alle Forordninger binde dem for en længere Aarrække til Tjenesten. Idéen tillagdes Kongen selv, og det blev næsten ansét for en Majestætsfornærmelse, at Kristoffer Dybvad, Professor ved Københavns Universitet, vilde tilegne sig noget af Æren derfor, da han i 1620 skulde have ytret, at «han havde til Hove angivet og en Del effektueret, at

¹ Fra Fr. II's Tid, 232.

² Pakken «Søforsvar» i Rigsarkivet. De 15 Længer bestod af henholdsvis 7, 7, 10, 9, 7, 8, 9, 7, 8, 8, 7, 10, 10, 8 og 6 Boliger.

Kongens Skibsfolk skulde ligge paa Holmen i København». ¹ Uagtet der i de senere Aar af Kong Kristians Regering blev tilbygget nogle flere Boder, ² var Arealet altfor indskrænket til, at der kunde gives dem nogen synderlig Forøgelse. De gik ogsaa snart over til at blive Boliger for Underbefalingsmænd, Skippere, Mestre og Skibsofficerer og kaldtes derfor Skipperboderne. Men desto større maatte Savnet af virkelige Baadsmandsboder blive; og hvad der senere skete, var kun en videre Udvikling af de Principper, man havde fulgt ved Skipperboderens Anlæg.

Spørgsmaalet blev heller ikke tabt af Sigte. Siden 1606 havde Kongen været Ejer af et Jordstykke paa 3—400 Tdr. Land udenfor den daværende Østerport; her havde han anlagt sin nye Have, der traadte i Stedet for den før omtalte Urtegaard, her havde han bygget sit «Lysthus» (Rosenborg), og her skulde der (1625) anvises Plads til en ny Kirke og Kirkegaard; men i Landmaalerens Instruks lod Kongen udtrykkelig indføje, at Kirkegaarden ikke maatte være til «Impediment» for den Skanse, ej heller for de *Huse*, som senere eventuelt skulde bygges der i Nærheden. ³ Og i Begyndelsen af Januar 1631 tilskrev Kongen Rigsraadet følgende Brev: «Det er Rigsraadet

---

¹ Danske Magazin 4. R. II, 245.

² Afregninger H. 117 e og K. 18 i (Rigsarkivet) viser, at Murer-
mestrene Isak Rasmussen og Jørgen Timian har opført (eller: forfærdiget)
Boder tvært over for Holmen eller Skipperboder ved Holmens Port, for
hvilke de faar Betaling 1642—44. Volf, Encomium regn. Dan., 130, an-
giver Bodernes Tal til 130. Se ogsaa Lind, Kr. IV og hans Mænd p.
Bremerholm, 329.

³ Nielsen, Kbhvn.s Dipl. V, 77. Kirken blev paabegyndt 1640;
Kirkegaarden indviedes 1654.

bekændt, med hvad Besværlighed man bringer Søfolket til Veje, naar Flaaden skal udrustes, og at det Kongerige Norge ved Søkanten fast ganske er øde formedelst den Udskrivning, som aarligen sker. Hvorfor der vil tænkes paa Middel, at man kan akkommodere Søfolket bedre med Besoldingen og Lossomenter, saa at de udaf andre intet graveres, som nu sker».¹

Det første Punkt i Kongens Proposition til Forbedring af de omtalte Forhold er altsaa af finansiell Natur; en Lønningsforbedring for Baadsmændene, hvortil Midlerne skulde leveres af en Pengeafgift, der atter skulde tjene som Afløsning for Matrosudskrivningen; men Æren for at have taget Initiativet til Iværksættelsen af dette Punkt maa Kongen vistnok dele med Rigsraadet. Tanken er i øvrigt ikke ganske ny; 1578 kunde de Søfolk, der var udskrevne i Norge, frigøre sig for Udskrivning mod at yde 2 Voger Fisk til Kongen. — I Nov. 1629 var der udgaaet et Kongebrev, hvori Jens Sparre (der engang havde været udpeget til at være Rigsadmiral) og flere andre norske Lensmænd opfordredes til at erklære sig om Forslaget (nemlig Rigsraadets) angaaende Udskrivningens Afskaffelse mod en Baadsmændsskat. I Maj og Juli 1630 behandlede Raadet fremdeles Spørgsmaalet om Middel imod den «fordærlige Udskrivning» af Baadsmænd, der skete til «Landets totale Fordærvelse». Efter at der ogsaa var blevet forhandlet med Befolkningen paa forskællige Steder om en frivillig Ydelse, fremkom Rigsraadet i Januar 1631 med en ny udførlig Forestilling, som efterfulgtes af Udstedelsen af Forordningen om Skattens Erlæggelse overalt i begge Riger.² Halvtredje Aar efter klagede Kongen —

¹ Bricka og Fridericia, Kr. IV's egenh. Breve II, 319. De «andre», der graverer Matroserne, er vel deres Kvarterværter?

² Fra Frederik II's Tid, 194. Nor. Rigsreg. VI, 177. Erslev, Aktstykker II, 230. 243. 270. Y. Nielsen, Jens Bielke, 150. Secher, Corpus IV, 526.

i det mindste for Danmarks Vedkommende — over den ringe Indtægt, som Baadsmændspengene afgav; hans «Intent» blev ikke opnaaet derved, og Lensmændene skulde forhandle med Befolkningen om yderligere Kontribution. Derpaa blev Skatten udskrevet baade i Danmark og Norge i 1635; den mentes at ville indbringe knap 30000 Dlr., deraf 19000 i Norge.¹ — Udviklingen af Sagen frembyder en mærkelig Omstændighed. Fra først af havde Betingelsen for Afløsningen været, at «Landet en Tid lang nød *Fred.*» Saaledes i Brevet af 1629 og i Raadets Betænkninger af 1630. Men saavel Forestilling som Forordning af 1631 lover, at Befolkningen skal være forskaonet baade i Freds- og i *Fejdetid*. Det var ikke noget vel overvejet Løfte, maaske kun afgivet for at vinde Folk for Sagen. Heldigvis er Forordningen af 1635 ærligere og lader Afløsningen kun gælde i Fredstid. De ved Skatten indvundne Penge skulde udelukkende anvendes til at forhøje Lønnen for 1000 Baadsmænd *udover* det Beløb, som Rentekamret ordinært kunde udrede til samme Løn; de tidligere (Side 182) omtalte Borglejpenge, som 1624 var blevet forhøjede fra 7 til 9 Skilling for hver Person, man skulde herbergere, og som efter Rigsraadets Forslag nu ogsaa maatte udredes af de norske Købstæder, skulde ogsaa anvendes til nævnte Lønningsforbedring. De 1000 Baadsmænd, der skulde «verbes» for Pengene, var efter Raadets Mening tilstrækkelig til straks at besætte en «lempelig» Flaade.²

Det andet Middel til at akkommodere Søfolket skulde efter Kongens Brev (Side 185) «Lossomenterne» være. Da

¹ Sjæl. Tegn. XXV, 195. Secher, Corpus IV, 627. Erslev, Aktstykker II, 355. Nor. Rigsreg. VII, 20.

² Erslev, Aktstykker II, 274—6. 330. 337—8. 355. 393. Sjæl. Tegn. XXII, 425. Af Baadsmændsskatten havde Kongen i 1642 i rent Nettooverskud fra begge Riger over 23000 Dlr.; Borglejpengene udgjorde til samme Tid over 11000 Dlr. Bruun etc., Danske Samlinger I. R. VI, 341.

dette Punkt først forekommer i Rigsraadets Forestilling af 1631, som er skrevet efter Modtagelsen af Kongens Brev, kan det maaske betragtes som Kongens egen originale Idé. Raadet billiger den da ganske, foreslaar Opførelsen af Huse og Boliger for Skibsfolk paa et bekvæmt Sted nær ved Holmen og bevilliger for at dække Udgifterne derved en treaarig Skibsafgift. 28. Januar 1631 udkom saa en Forordning herom med følgende Motivering: Handel og Skibsfart lider Skade ved den store aarlige Baadsmands-udskrivning; det er en stor Bekostning at sende de udskrevne fra deres Hjem til København, og en Del af de udskrevne er endda udygtige, da de duelige begiver sig til Udlandet. Derfor skal der fra nu af idelig underholdes nødvendigt godt Søfolk, medens Landene forskaanes for Udskrivning saa vel i Fejde som i Fredstid; og da «Baadsmands frie Vaaning saadant mærkeligt befindes at kunne forfremme», paalægges Afgiften til Vaaningernes Opbygelse. — Men der var ikke gaaet mange Dage efter denne Lovs Udstedelse, før Kongen havde indset, at de bevilgede Pengemidler var altfor knappe; Boderne kunde med den Indtægt ikke blive færdige før om 60 Aar, mente han og opfordrede derfor Rigsadmiralen Klavs Daa til at paavirke Rigsraadet. Men dette svarede, at det ikke kunde finde nye Indtægtskilder, og at Kongen maatte nøjes med hvert Aar at bygge saa meget, som de indkomne Penge tillod; dog bevilgede det senere, at Skibsafgiften opkrævedes i en længere Aarrække end fra først bestemt. Indtægten beløb sig i Aaret 1634 til 40000 Dlr.¹

Kongen lod ikke længe vente paa sig; 28. Juli skriver han selv, at Byggeriet er begyndt. Byggepladsen blev dog ikke i Holmens Nærhed, men udenfor Østerport. Kongen personlig var, som sædvanlig, Bygherre. Voldmester

---

¹ Erslev, Aktstykker II, 276. 296. 375. 536. 544. Kbhvn. Dipl. V, 121. 221. 232. Egh. Breve II, 344.

Tomas Hansen maatte (fra Maj) udgrave Grunden og Murer-
mester Jørgen Timian overtog Opførelsen af Husene for
40 Dlr. i Arbejdsløn for hver Bolig, medens Kongen leve-
rede ham Materialierne. Samme Aar blev da 24 Boder
færdige, 1632 opførtes 35 og det næste: 42; det var da
rigtigt nok, hvad Rigsraaden Kristoffer Ulfeldt d. A. skrev:
«Bygningen er begyndt og temmelig i Været opført.» Af
de Huse, som dernæst opførtes, 24 i 1634 og 53 i 1635,
laa de sidste i 7de, 8de og 9de Længe. Kun 178 Boder
færdige i hele 5 Aar! med den Fart vilde Opførelsen tage
en 12—13 Aar endnu, og saa længe kunde den hastige
Herre ikke vente. Der blev da i 1636 sluttet Kontrakt
med den driftige kristianshavnske Borger Jakob Madsen og
Konsorter om at opføre *alle* de Boder, som endnu behøve-
des; for hver «Rønne» skulde Konsortiet have 220 Dlr.
mod selv at levere alt dertil fornødent Materiale; de første
100 Boder skulde med Murværk og Kalkpuds være færdige
inden 21. Oktober og med Vinduer, Døre og alt andet
Tilbehør inden Vinteren, og de skulde være aldeles lig de
Boliger, som Kongen selv havde ladet bygge. Ogsaa
Jordarbejdet overtog Konsortiet for samme Betaling, som
Voldmesteren hidtil havde modtaget. Hver Gang en Længe
var færdig, skulde den saa vel som Gadeanlægget besigtes
til Aflevering. Nu gik da Arbejdet raskere fra Haanden.
1636 maa de 100 Boder være afleverede i færdig Stand;
1637 nævnes Jordarbejdet ved 172 Vaaninger, og i det
Tal er maaske regnet de 100 fra 1636 og 72 nyttilkomne;
1638 afleveredes 130 Numre og 105 i 1639. Med Arbej-
dets Udførelse var Kongen ingenlunde altid tilfreds, naar
han, hvad der ikke sjældent skete, besøgte Byggepladsen;
hans skarpe Øje opdagede snart «fauter» baade ved Jørgen
Timians og ved Jakob Madsens Præstationer. En Gang
lagde han Mærke til, at Kalken, der brugtes til Boderne,
ikke efter Datidens priselige Skik blev slaget men kun
rørt, saa at den laa hel i Baljerne; en anden Gang havde

han en begrundet Mistanke om, at Boderne i det mindste udvendigt og desværre vel ogsaa indvendigt var «falskt» byggede. Han lod derfor en Kommission syne alle Bygningerne og bestemme, hvormeget Entreprenørerne skulde bøde for de Mangler, der forefandtes. Der blev nok fundet mange, thi det første Nyboder kan vistnok med Rette siges at være daarligt bygget. — Og fra 1640 er sikkert det hele gaaet i Staa; der bestemmes vel, at 16000 Dlr. aarligt anvendes til Bodernes Opførelse; men hvis de Penge er kommet Nyboder til gode, er de vel nærmest brugte til Jordarbejder, Brolægning ell. lign.¹ Og saa kom Torstensfejden og standsede mere end dette Foretagende.

Kristian den Fjerdens Nyboder maa have talt godt 620 Vaaninger. Samtlige 40—41 Længer maaler omtrent 7200 løbende Alen, altsaa langt over en halv Mil. Hvis alle Boderne har staaet Kongen i en og samme Pris, da har Byggeforetagendet foruden Jordarbejdet kostet c. 137000 Dlr. eller en rundelig Million Kroner i vor Tids Penge.

Naar Boderne ovenfor angives at udgøre 620, da er dette Tal ikke naaet ved at sammenlægge Tallene paa de efter Haanden opførte Boder, som er nævnede ovenfor; det udkomne Tal, 585, er sikkert for lavt. Fra Kristian den Fjerdens Tid findes ingen fuldstændig Optælling. Derimod nævner Volf (i sin Encom. regn. Dan., 375) i Aaret 1654: 611 Vaaninger. Grundtaksten i Kbhns Dipl. I fra 1661 har 570 og den fra 1668 (i II) vistnok et lignende Tal. Men fra 1669 findes en «Husbog» over Nyboder (Lind, Frederik II's Sømagt, 311), som mælder om 566 beboede og 53 ubeboelige eller ødelagte Vaaninger; efter denne Opgivelse maa det oprindelige Antal have været 619 eller snarere 621, da Haregades Numre, saaledes

---

¹ Egenh. Breve II, 348. III, 375. IV, 48. V, 26. Erslev, Aktstykker II, 375. Nielsen, Kbhns Hist. og Beskr. IV, 451. Kbh.s Dipl. III, 157. V, 225.

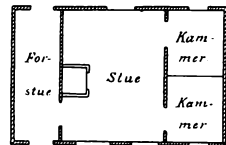
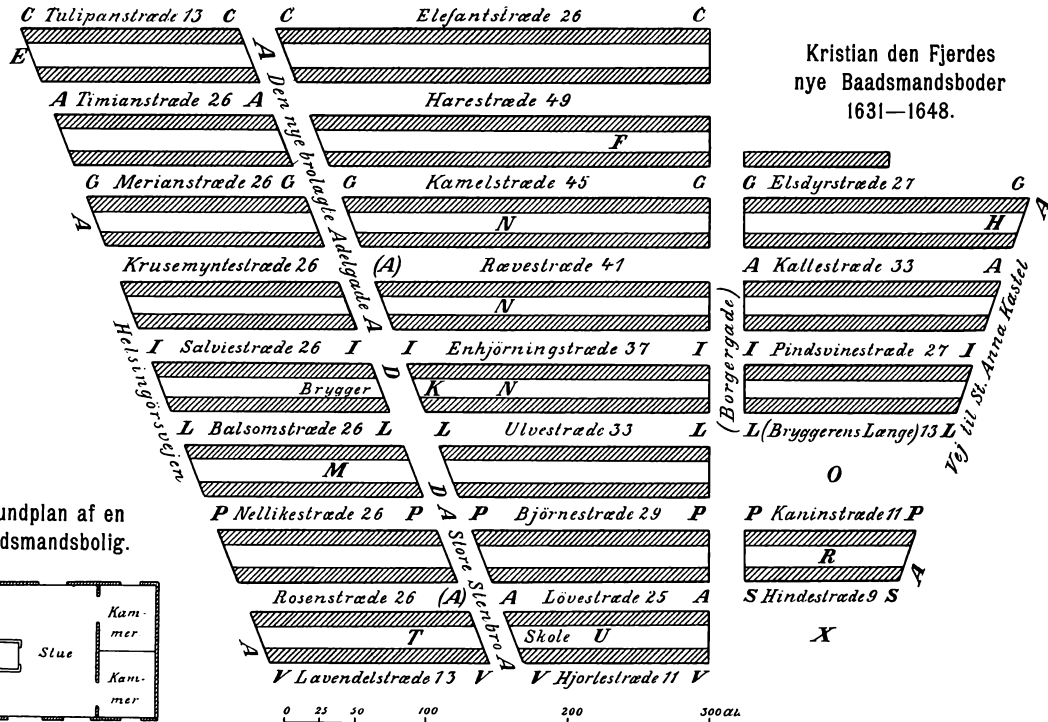
Grundplan af en
Baadsmandsbolig.

Fig. 2. Baadsmandsboderne 1631—48.

som de andre Kilder ogsaa viser det, er angivet for lavt. Endnu skal nævnes, at Grundtaksten fra 1689 (Kbhns. Dipl. III) har 588 Boder.

Ovenstaaende Kortskitse viser Nyboders Udstrækning paa Kristian den Fjerdes Tid. Tallene til Højre for Gadenavnene opgiver Antallet paa «Numrene» i hver Gade. Hverken den nyere Tids Rigensgade, Kronprinsessegades Forlængelse, Store Kongensgade eller den lige løbende Adelgade er afsatte paa Kortet; men til Orientering er senere Tidens Forhold antydede paa Kortet ved Bogstaver:

A: bortfalden Gade; (A): delvis bortfalden Gade.

C: Suensonsgade.

D: den endnu bevarede Del af den skraatløbende Adelgade.

E: Børneasylet ved Rigensgade; lidt nordvest herfor laa Kristian IV's ny Østerport.

F: Søofficerskole.

G: 1650: Korngade, nu Gernersgade.

H: 1666: Kansler Lentes Plads.

I: St. Povls Gade.

K: Nyboders Vagt.

L: Olfert Fischers Gade.

M: forhen Søetatens Hospital.

N: St. Povls Kirke og Kirkeplads.

O: Grunde, som vistnok altid har tilhørt private Ejere. Ud mod Store Kongensgade fandtes her «Bageren i Træerne», «Stokmands Bod» og det berygtede (Østre) «Paradis»; imod Borberggade boede «Bageren i Rendestenen», Brændevinsbrænderen i «Pølen» og Værts-husholderen i «Pinen».

P: 1650: Kirkegade, (der førte til St. Anna rotunda), senere: Fredericiagade.

R: Kommuneskole.

S: Hoppenslænge.

T: Selskabet Kæden.

U: Frimurerlogen.

V: Skolemesterlængen, Kokkegade; sidst: Klærkegade.

X: private Grunde.

Af let tilgængelige Gengivelser af Kort over det ældste Nyboder, som kan tjene til Vejledning, fremhæves Puffendorfs fra c. 1650 i Danm. Riges Hist. IV, 297, der viser sig at være meget nøjagtig, kun er den nordligste Karré fortegnet; en samtidig Plan til Bebyggelse af Ny København, som findes hos Nielsen i Kbhns Hist. og Beskr. V, 30, har en Længe ud mod Hestegade (mod den langt senere opstaaede Hjærtensfryds- og Elsdyrsgade), der kun var til paa Papiret, som projekteret. Naar H. Ruses Kort fra 1666 i Danm. Rig. Hist. IV, 485 lader Kristian den Fjerdes Elsdyrsgade paa begge Sider være helt forsvunden, da er det en Følge af Krigens Ødelæggelser (Museum 1896, I, 39) og af Kansler Teodor Lentes Naboskab, da Kansleren gjerne vilde udvide sin «Plads» paa Nyboders Bekostning.¹ Kortet i Fra Arkiv og Museum I, 197, der har forstørret Nyboder til begge Sider, har derimod frataget det to hele Rækker Længer mod Nord.

Byggeværket ved Nyboders Opførelse er vistnok begyndt inde fra «Byen» og har efter Haanden arbejdet sig fremad mod Nord.² Det bebyggede Areal fik nærmest Form af et geometrisk Trapez, vifteformigt flankeret og gennemskåret af Tværgader. Mod Vest dannedes Grænsen af den gamle Helsingørsvej, der førte til Kristian den Fjerdes ny Østerport, og som senere erstattedes af den lidt vestligere og lige løbende Rigenegade; ud til Helsingørsvejen vendte Gavlene af 16 lige store Længer, der dannede 9 «Stræder», og mod Øst begrænsedes af den store

---

¹ I Gigas, Fortegn. o. kgl. Bibl. Haandskrifter, 176, anføres fejlagtig et Nyboderkort med hollandske Navne. Det er et Kort over Frederiksholm (Kalveboderne).

² De ovenfor nævnte Længer, der betegnedes som den «7de, 8de og 9de», kunde da være dem, som laa ved Balsam-, Ulve-, Salvie- og Enhjørningsgade.

Adelgade, (Den nye brolagte Algade, Den store Stenbro, Broen), der løb parallelt med Helsingørsvejen og satte Baadsmandsboderne i direkte Forbindelse med den gamle By, men i Nyboder skar Bodernes Rækker i en skæv Vinkel. Dernæst fulgte atter en Gruppe paa 16 Husrækker, dog af forskellig Længde; de 9 Stræder her blev under en ret Vinkel overskaarne af Borgergade (Fyrstegade eller Dyregade). Herfra førte 6 Stræder til Nyboders østligste Grænse, en skraatløbende Gade, der pegede i Retning ad St. Anne Kastel (det nuværende «Citadel») og senere fik en Afløser i Store Kongensgade, der førtes igennem under en ret Vinkel. Disse 6 Stræder kunde opvise 8 Nyboderslænger og tillige et Stykke af en niende,¹ som tyder paa, at Byggearbejdet temmelig brat maa være standset netop paa dette Sted.

Alle Stræder i Nyboder har den anseelige Brede af 25 Alen, og Afstanden mellem Længerne i Gaardsrummet maaler omtr. 20 Alen. Gadenavnene stammer i Følge Kongens Breve fra hans Tid; vi træffer baade Plante- og Dyrenavne iblandt dem. Kongen vilde fra først af have Gaderne brolagte; 1633 lod han Baadsmænd tage Kampesten op af Stadsgravene til denne Brug, og 1641 befalede han, at Brolægningen skulde gaa for sig i de Gader, hvis Boder var færdige; Rosen- og Nellikegade nævnes udtrykkelig som brolagte i Kongens sidste Aar samtidig med «Den lange Bro»; i denne Gade nedlagdes sammentømrede Trærender, enten til Bortførelse af Spildevandet fra en eller anden Lavning i Terrænet eller for at skaffe Tilførsel af Drikkevand.² Hvorledes Vandforsyningen oprindelig har

¹ Elsdyrsgade har, i Følge den nævnte «Husbog», oprindelig haft 27 Numre; men da den kun kan have rummet, højt regnet, de 19 paa sin sydlige Side, maa Resten have ligget paa den nordlige, saaledes som vort Kort viser det, i en ikke fuldført Længe, som senere er forsvundet. Om Helsingørsvejen: Rosenkjær, Det underjordiske Kbhvn. 19. 25.

² Jakob Madsen siges at have faaet 10000 Dlr. for Fylding og Bro-

været indrettet, kan ikke paavises; 1658 fandtes dog Vandrender nedlagte i Lavendel- og Hjortestræde. — Kongen sørgede for, at Beboerne kunde faa det fornødne Brød og Øl; Bageriet, som oprettedes i Nyboder, laa i Balsamgade Nr. 24—26, Bryggeriet laa tæt derved i Salviegade Nr. 1 og 2. Slemme Værtshuse, der spekulerede i Beboernes

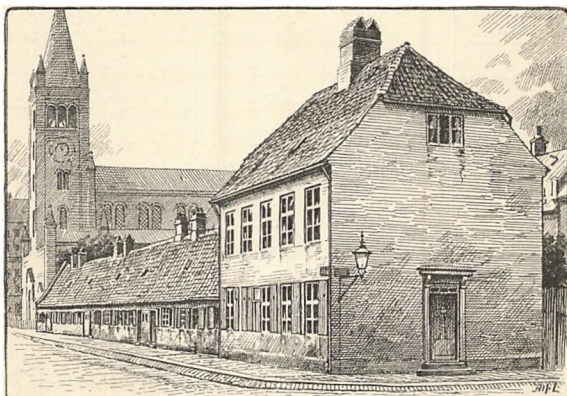

Fig. 3. Den ælgste lave Længe i Nyboder (i Enhjørningsgade).¹

Hang til stærke Drikke (Side 191), voksede som Ugræs op af sig selv her i Nærheden uden at behøve noget

lægning i de ny Boder. Omtr. 1641 betales 2162 Dlr. for Jordfyldning i Gaderne og 1678 Dlr. for Brolægning samme Steds. Materialerne til Renden kostede 135 Dlr. H. Anemøllers Opmaaling af Fyldning: I Rosenstræde udi sin Længde og Brede 98 Roder; den anden Gade næst op, som kaldes Nellikestræde, 98 Roder; den lange Tværgade, som begyndes fra de nordeste Huse af udi bemældte Vaaninger og ind til Hjørnehuset ved Skolen samme Steds, 310 Roder. (Ligeledes opmaales Brolægningen i samme Gade, se Fra Arkiv og Museum I, 198), Afregninger J, 8; K, 18 i, Rigsarkivet.

¹ Dette Billede tillige med det foran Artiklen aftrykte (Fig. 1) hidrører fra Traps Danmarksbeskrivelse, 3dje Udgave, og er af Forlæggeren med stor Liberalitet overladt Forf. til Afbenyttelse i Tidsskriftet.

Kongebud.¹ Og den Omstændighed, at Rakkeren bosatte sig herude, skulde ikke gøre Kvarteret finere.

Paa ovenstaaende Billede er mindst tre Tidsaldere repræsenterede. Kirken hidrører fra Kristian den Niendes Tid, Officerspavillonen fra Frederik den Femtes eller snarere Kristian den Syvendes og endelig den lave Nyboderlænge fra Kristian den Fjertes, men den er maaske restavreret eller omændret af Frederik den Fjerde.² Det er nemlig en Selvfølge, at de oprindelige Nybodershuse har undergaaet adskillige Forandringer i Tidernes Løb, især i deres indre Forhold; og derfor kan man kun antyde, hvorledes man kunde tænke sig, at en Nybodersvaaning har set ud i Grundlæggerens Tid. Vort Kort over Nyboder indeholder et lille Særbillede af Grundplanen til en enkelt Bolig, der skal tjene til Vejledning. Boderne er grundmurede og teglhængte. Hvert Nummer præsenterer sig ud til Gaden med 1 Indgangsdør, 2 hele og et halvt Fag lave Vinduer med mange smaa Ruder i Blyindfatning; der har maaske været udvendige Vinduesskodder til at lukke for om Natten; Ydermurene er temmelig lave i Forhold til det høje Tag.³ Paa Indgangsdøren, som bestaar af 2 Halvdøre, finder vi Husets Nummer paamalet efter Kongens Ordre; men det forsvandt snart derfra, formodentlig ved Overmaling. Selve Beboelseslejligheden bestaar af en Forstue og 3 Rum. Forstuen eller «Gangen», der er c. 2¹/₂ Alen bred og belyses gennem et lille Glugvindue, fører tværs

---

¹ Egenh. Breve V, 26. 27. Kbhn. Dipl. III, 148. 262. V, 135. 292. Dokumenter om Skipperboderne, Rigsarkivet.

² Tidsskrift for Søværnen 1902, 376. 380. Arkitekten 1901—2, 184. Trap, Danmark, 3. Udg. I, 2, 325, 437.

³ dog ikke saa lave som i Boderne sidste Leveaar, da de knap havde Mandshøjde; Gaderne havde nemlig i Tidernes Løb modtaget saa megen tilfældig Jordpaafyldning, at Husets Gulv var kommet til at ligge adskilligt lavere end Gadens Overflade, saa at Regnskyl ved at sende Vandet ind i Husene udsatte disse for Oversvømmelse.

igennem Huset og ad en Dør lig Indgangsdøren ud til Gaardspladsen. Det næste Rum er et temmelig stort Værelse (over $7\frac{1}{2}$ Alen dybt, 6 Alen langt) med 2 hele Fag Vinduer til Gaden og 1 til Gaarden; og bag Værelset findes 2 jævnsides liggende Kamre (næppe 4 Al. dybe, 3 Al. lange), som hvert faar Lys, gennem et halvt Fag Vindue. Lejligheden har altsaa samme Ordning, som visse Landbygninger endnu kan fremvise, med en Storstue og 2 bagved liggende Gæstekamre. I det større Nybodersværelse findes den rummelige Skorsten, opført paa skrøbelige Halvstenvanger; den maa have vendt sin Aabning ind mod Stuen, thi kun derfra har Boligen, der ganske mangler Ovn, kunnet blive nogenledes opvarmet.¹ Gulvene er af stampet Ler, Væggene kalkpudsede, Loftene af Bjælker og Brædder. — I Husrækkerne er to Nabovaaninger lagte saaledes, at deres to Indgangsdøre findes Side om Side, saa at den ene Dør godt kunde være sparet; men hvert Hus med Forstue, Værelser, Loftsrum og Gaardsplads danner et i sig selv afsluttet Hele og er efter Datidens Skik kun indrettet til én Familie; og den Skik blev overholdt lige til 1679, at kun én enkelt Baadsmænd eller anden kongelig Tjener fik et saadant «Hus» anvist til Bolig.² Men naar man ikke stillede for store Fordringer, og Husfaderen kunde have nogen Fordel derved, kunde Boligen godt rumme et Par Familier; der var da ét Soveværelse til hver Familie og Storstuen til fælles Brug om Dagen. Og denne Gæstfrihed har Nybodersmændene sikkert vist i stor Udstrækning, baade mod Kammerater og mod dem, der, — som Kongen siger, — «ikke vedkom ham.» At Boligen derved blev overbefolket,³ tænkte ingen den Gang paa. Men

¹ Endnu for en Snes Aar siden kunde man enkelte Steder paa Ærø træffe et ganske lignende Forhold.

² Lind, Nyboder og dets Beboere, 15. 23. Frederik III's Sømagt, 311.

³ I Følge Trap, Danmark I, 2, 454 fandtes 1901 i Byen København af overbefolkede Boliger 66 Etværelseslejligheder og 1287 Toværelses-

Nyboder blev paa den Maade en meget folkerig Bydel. — Det var først under Kristian den Femte, at Styrelsen for at imødekomme de mange Ønsker fra Søfolkene om Fri-boliger i Aaret 1679 bestemte, at to Familier for Fremtiden skulde bo i ét Hus.¹ Det maa være opnaaet ved Anbringelsen af et Bræddeskillerum paa langs i Storstuen og derved, at Køkkenet indrettedes ude i Forstuen, hvor Skorstensaabningen nu maa være anbragt. Saa fremstod da de to Lejligheder, hver paa et lille Værelse og et endnu mindre Kammer samt det mørke, «fælles» Køkken. Men den tekniske Benævnelse «helt Hus» 3: to af disse formindskede Lejligheder, minder endnu om tidligere Tidens Forhold.

Baadsmandsvaaningerne er naturligvis blevne beboede, saa snart de kunde tages i Brug. 1641 skriver Kongen: «Der skal tænkes paa, hvorledes Justitien samme Steds kan holdes i Agt, førend man faar Harm derfor af disse Dannemænd, som allerede findes deri; thi de kan gøre alt det, de vil, og ingen kan faa at vide, hvem der gør det.» For at holde Orden paa disse uregerlige Folk blev der, — som Holmens Kirkebog udviser, — snart efter ansat nogle Vægttere i Nyboder, ligesom det er sandsynligt, at nogle Skibsofficerer i samme Øjemed har faaet anvist Bolig herude. Fra Admiralgaarden, som Kristian den Fjerde byggede ved Adelgaden, men længere ind mod Byen,² kunde Holmens Admiral ogsaa have et vaagent Øje med Folkenes Hjemgang fra Holmen og straks være ved Haanden, naar der var noget galt paa Færde i Boderne.³ —

lejligheder, der hver rummede 8 Beboere og derover, deraf henholdsvis 9 og 197 Lejligheder med mindst 10 Beboere i hver. Der nævnes Eksempler paa Etværelseslejligheder, der havde 4 Logerende eller flere.

¹ Admiralitetets Forhandlingsprotokol for 1679, 7 Januar. Rigsarkivet.

² Egenh. Breve V, 27. Fra Arkiv og Museum I, 191. Pengene til Opførelsen toges netop af dem, der var indkomne til Nyboders Bygning. Kbhns. Dipl. V, 317.

³ Den Vej, Holmens Folk gik til og fra Arbejde, var sædvanligvis fra Holmens Laage, ad Ulkegade, (Lille) Kongensgade og Adelgade; 1634

Til «Justitiens» Fremme virkede ogsaa de Mønstringer, som Kongen holdt paa Holmen over Nyboders Folk, naar han mente, at en Del af dem ikke duede noget, — og de «Hussøgninger» i Boderne, ved hvilke hver Beboer optegnedes ved Navn og Tilnavn, medens de, der ikke var i Kongens Tjeneste, blev udviste.¹ — Til ikke ringe Bestyrkelse for «Justitien» kunde endelig Ungdommens Undervisning og de voksnes Kirkegang ogsaa tjene; derfor ansatte Kongen en dansk Skolemester i Nyboder, hvis «Residens» laa ved Adelgade, vist paa Hjortestrædes Hjørne; og vel søgte Nyboder Holmens Kirke, betalte Præstepenge til denne Kirkes Tjenere og lagde sin Skærv i Kirkens Fattigblok,² men Nyboders egentlige Sognekirke skulde St. Anna rotunda være; fuldført efter den lagte Plan vilde den være blevet en sand Pragtbygning, en regelmæssig Tolvkant med et slankt firkantet Klokketaarn ved Siden. Men Nyboder kom aldrig til at gaa i Kirke der.³

Netop i de Aar, da Nyboders Huse voksede stærkt i Antal, herskede der megen Sygdom blandt Kongens Baadsmænd; Smitsoten bortrev mange og truede med at affolke Nyboder. For at udfylde Hullerne i Matrosernes Rækker foretoges da 1638 en Hvervning i Danmark og, da den viste sig utilstrækkelig, tillige i Norge. Her skulde Hvervningen af de fornødne 1400 Mænd foregaa hemmeligt; og de udsendte Officerer og Lensmænd instrueredes om ikke at give Baadsmændene noget bestemt Svar, naar disse, i

---

var Vandporten ved Sejlhuset blevet aabnet, for at de, som boede ved St. Anne, ved at gaa ad denne nærmere liggende Indgang til Holmen skulde have lettere ved at komme i rette Tid (Sjæl. Tegn. XXV, 352).

¹ Egenh. Breve VII, 124. Kbhns Dipl. V, 289.

² 1638 androg Københavns Magistrat om, at Holmens Kirkeblok, hvoraf Holmens fattige blev understøttede, skulde bidrage til Byens fattiges Underhold. Kongen afslog Anmodningen. Dan. Mag. 5. R. V, 14.

³ Historisk Tidsskrift 6. R. V, 470. Taarnet vil kunne findes paa vort Billede, Fig. 4, til Venstre for Rundetaarn.

den Tro, at de kun skulde udtages som Maanedstjenere, gjorde Spørgsmaal om, hvor mange Maaneder de skulde tjene; der kunde da svares dem, at Kongen nok aftakkede dem, naar han ikke behøvede dem længere; men Kongens virkelige «Intent» var at beholde dem i sin daglige Tjeneste i Stedet for dem, der var bortdøde. Denne mildest talt noget underfundige Fremgangsmaade bar ikke Frugt og fortjente det heller ikke, og man blev derfor nødt til ved det saakaldte «Udnævn» efter den gamle Sædvane at udskrive det Antal Søfolk, der behøvedes. Det var da alt-saa kommet frem, hvad den tidligere Rigsadmiral Albert Skel allerede 1632 havde frygtet for, at «de fattige Folk» baade havde udgivet Pengene (Baadsmændsskatten, Side 185) og maattet lade sig tvangsudskrive. Ogsaa de to næste Aar nødvendiggjorde de mange Dødsfald nye Udskrivninger i begge Riger, uagtet man var sig klart bevidst, at man var «føje tjent med de udskrevne Folk; de undløb meste Parten og turde siden ikke være i Riget, hvorved (ikkun) Hollænderne styrkedes.» Af den Grund forsøgtes atter Hvervning af 1025 Baadsmænd i Danmark-Norge. Saa kom Svenskekrigen og greb ind ogsaa i disse Forhold. «Skibsfolk til det daglige Arbejde paa Holmen» havde Kongen naturligtvis saa vel efter som før Krigen, men der skete Reduktioner iblandt dem baade 1647, da kun de mest duelige holdtes til Tjeneste, og 1648 i Januar, da man kun beholdt dem, som «uforbigængeligen» behøvedes.¹

Ved de omtalte Hvervninger, der holdtes i 1637 og 1641, lovedes der Baadsmændene: Maanedsløn, Kost, Klæder og «efter Haanden, som de vel tjener, frit Hus»; det

---

¹ Kbhns. Dipl. V, 229. Nor. Rigsreg. VII, 370. 381. 476. 772. Erslev, Aktst. II, 357. 560. Sjæl. Tegn. XXVI, 373, XXIX, 168. 300. 1645 mønstredes 2228 Holmens Folk, deriblandt 882 gemene Baadsmænd, som arbejder, 250 syge Baadsmænd, 263 Tømmermænd, 106 Smedde, 400 Bøsseskytter osv. (Pakken «Søforsvar»). 1647 talte Søetatens Mandskab 1691 Personer (Erklæringer og Betænkninger af Rigsraadet 1645—7).

var altsaa, hvad Nybodersmanden kunde vente af Staten for sin daglige Tjeneste. «Lønnen» beløb sig til 4 à 6 Mark om Maaned. «Kosten» skulde i Reglen nydes i tilberedt Stand i Holmens Spisebod, men da Underofficerer og Haandværkere fik Kostens Bestanddele udleverede, saa at Hjemmene kunde tilberede og nyde godt af den, har vel alle Nybodersfolk faaet tilstaaet den samme Begunstigelse. «Klæderne» bestod ikke i nogen reglementeret Uniform, men i en Sømandsdragt af nogenledes ensartet Snit. Disse Ydelser var store Goder for Nyboders Folk, — naar de blot altid blev ydede. Men 1647 var Finanstilstanden saa slet, at man i Oktober ventede en Arbejdsnedlæggelse paa Bremerholm: «formedelst Mangel paa Proviant, Klæder og Penge befrygtes Tømmermændene og Baadsmændene paa Holmen med det første at undvige.» Saa var det «frie Hus» af en solidere Art; *den* Del af Lønningen «udeblev» da ikke, naar man først havde opnaaet den. — Kongen søgte ogsaa at støtte nogle af sine Søfolk ved visse Begunstigelser; saaledes fik Skibstrompeterne 1645 Eneret til at opvarte Kongens Tjenere med deres Musik, og 1647 fik Skibskokkene ligeledes Eneret til at koge til «Værtskab» for dem, der søgte Holmens Kirke, dog for en billig Pris.¹ — Blev Aarstjernerne gamle, beholdt Kongen dem saa vidt muligt paa Holmen for at lade dem gøre den Nytte der, de kunde; i Mandtallet fra 1645 over Holmens faste Folk nævnes ogsaa «de gamle, som ikke kan komme paa Skibene og gøre Tjeneste». Blev de afskedigede af Tjenesten, kunde de nyde de Side 182 omtalte «Friheder»; havde de mistet Førligheden ved at forrette Kongens Tjeneste, skulde der gives dem nødtørftigt Underhold i 3 Provinsbyers Hospitaler; i det mindste til 1635 forsørgedes ikke faa paa denne Maade. Døde Ny-

¹ Nor. Rigsreg. VII. 370. 773. Kbhns Dipl. V, 88. Erslev, Aktstykker III, 407. Sjæl. Reg. 21, 403. 615.

bodersmanden og efterlod sig en Enke, blev der ikke farende hastigt frem imod hende. Allerede 1620 blev der med Hensyn til Skipperboderne foreslaaet, at Kongen vilde lade gøre en Forordning om, hvorlænge Enkerne efter deres afdøde Mænd «udi samme Vaaninger maatte blive boende udi deres Enkesæde». Under en Reduktion i 1645 bestemte Kongen: «Med Enkerne, som bor udi vores Boder, skal forholdes, ligesom med andre udi lige Tilfald forholdt er», hvilket sikkert vilde sige, at der tilstodes dem et Naadsensaar.¹

Ved Nyboders «Frihuse» vandt Kongen en fast Stamme, hvormed han straks kunde besætte en Del af sin Flaade.² Men disse hans daglige Tjenere vandt ogsaa; de var ikke henviste til en Kaserne, men der var givet dem Betingelser for at danne deres egne Hjem, vistnok fattige og lidet kultiverede Hjem, men dog saadanne, hvor Arneilden kunde indvirke mildnende paa de ofte raa Elementer, som samlede sig om den; heller ikke maa Kvindernes og især Børnenes Indflydelse oversés; baade Skipperboderne og Nyboder kunde vel opvise Kvinder, hvis «Skælden og anden Ubekvemhed» bragte dem i Tugthuset; men de var forhaabentlig kun Undtagelser.

Nyboder naaede vistnok ikke det Omfang, som oprindeligt laa i Kongens Plan; det undrer os derfor ikke, at Skattemandtalslisten, som 1645 forfattedes i København, udviser, at mange Holmens Folk boede i Byen, saaledes 121 Tømmermænd, Savskærere og Borere, 71 Smedde, 39 andre Haandværkere, 85 Baadsmænd og Maanedstjenere

---

¹ «Søforsvar». Sjæl. Reg. 14, 99. Holmens Artikler 1625 § 4. Sjæl. Tegn. XXI, 171. XXV, 333: De fattige Skibsfolk i Helsingørs Hospital klager 1634 over, «deres Klæder fluks rever og sønder at være», hvorfor der gives dem Vadmel til at reparere og forny dem med. Sjæl. Tegn. XXVIII, 290.

² Da Kongen en Gang vilde uddanne 200 Baadsmænd til Bøsseskytter, tog han dertil «ungt Folk, dog *gifte*». Egh. Breve VII, 125.

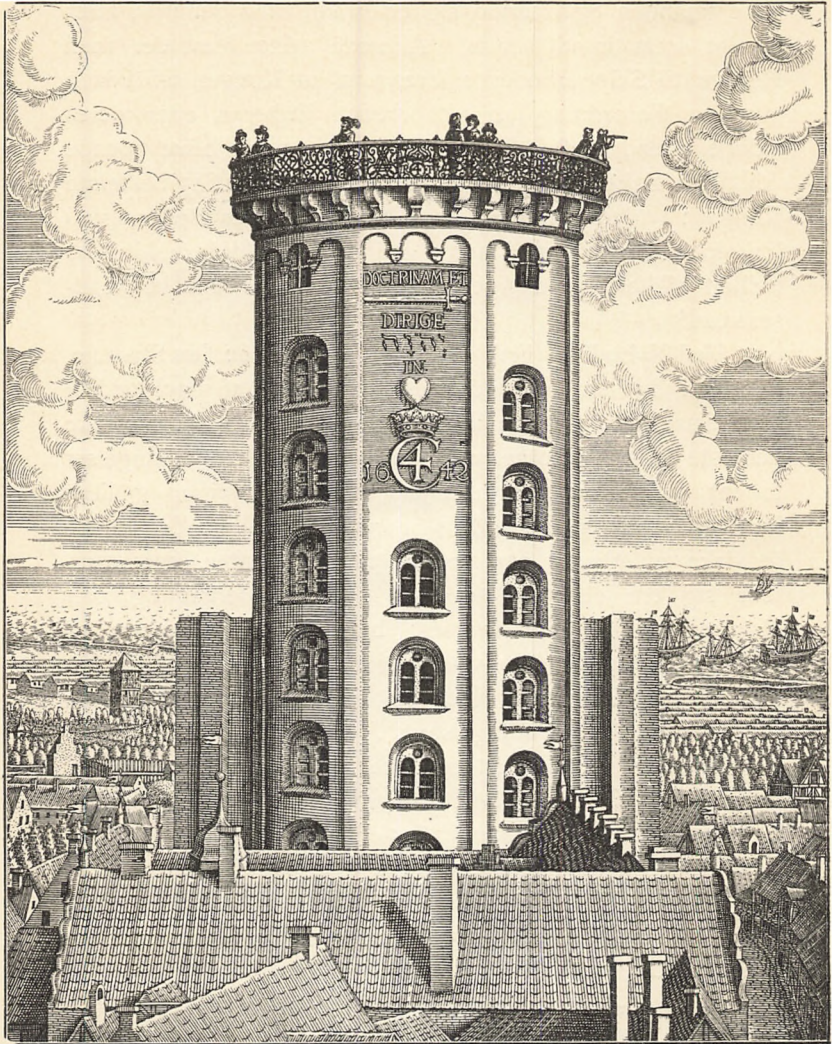

Fig. 4. Udsigt fra et højt Punkt bag Regensen udover den nordlige Del af København.

foruden 267 «kongl. Maj.s Tjenere» uden nærmere Betegnelse. De var talrigst repræsenterede i Forstaden «uden Østerport», men desuden ogsaa i Studiestræde, St. Pederstræde, St. Gertrudstræde og Vognmagergade, for ikke at tale om Vingaardsstræde, Teglgaardsstræde og Grønnegade, hvor de endog udgjorde Flertallet af alle Beboere. Ulkegade, Pøsegaarden, Vestervold, Aabenraa, Østervold, Mønten osv. havde de ogsaa befolket meget stærkt.¹

Ovenstaaende Billede, der her gengives efter Danmarks Riges Historie, har et Kobberstik fra 1657 til Original. I Forgrunden ses Rundetaarn, men til Venstre for Taarnet bemærkes i Baggrunden Sundets Vande, foran dem Københavns nye nordlige Fæstningsværker og atter indenfor Voldene en Del lange ligeløbende Rækker af Huse, to og to forbundne ved Mure, og adskilte ved Gader. Lignende Længer bemærkes ogsaa paa den højre Side af Rundetaarn. Uagtet disse Huse er fremstillede saa høje, som om de var i 2 Etager, er der dog ingen Tvivl om, at vi her har et Billede og endda det ældste Billede af Kristian den Fjerdes «nye Baadsmandsboder».

---

¹ Kbhn.s Dipl. VI, 231.

Den danskfødte Violoncellist
Georg Andreas Gehrmanns
Barndom og første Ungdom.

Et Bidrag til Belysning af danske Kapelforhold i Begyndelsen af forrige
Aarhundrede.

Af

Eiler Nystrom.

Den Mand, hvis første Ungdom de følgende Blade vies, er en Musiker, der netop i Aar (1906) for Hundrede Aar siden fødtes i København, men hvor betydelig en Begavelse han end var paa sit Omraade, er hans Navn dog kun lidet kendt i Danmark. Ved Slægt og Navn hørte G. A. Gehrmanns hjemme i vort sydlige Naboland og tilbragte største Delen af sit Liv i vort nordlige. Efter en kortvarig Ansættelse i det danske Kapel kom han en Snes Aar gammel til Stockholm og var ansat i det svenske Hofkapel fra 1827—38 og 1849—51; senere besøgte han Finland og Rusland, men kom atter tilbage til Sverige og blev i 1867 Lærer ved Stockholms Konservatorium. Han døde i den svenske Hovedstad den 2. Maj 1876.

Skildringen af Gehrmanns Ungdomsliv, der er bygget paa Aktstykker i det herværende kgl. Kapels Arkiv, har en vis Interesse foruden den rent biografiske. Man faar et Indblik i det danske Kapels indre Forhold i det nittende

Aarhundredes første Decennier, og Sløret løftes for al den daglige Kamp og Stræb, som de smaa og knappe Forhold affødte. Og vi kommer to Mænd, begge knyttede til Dagens Musikliv med stærke Baand, nærmere ind paa Livet i deres — om man saa tør sige — daglige Forhold til Tonekunsten. Vi ser, hvorledes den ene, Kapelchefen Hauch, lempet og rettet sig efter det unge, noget urolige Talent, og hvorledes den anden, Musikmæcenen Waagepetersen, gennemløber Skalaen fra den højeste Beundring til den arrigste Ærgrelse over, at ikke alt gaar glat; og vi bliver sluttelig Vidne til, hvorledes de to Herrer er ved at blive lidt kølige over for hinanden, da den økonomiske Side af Tilfældet Gehrman endelig skal gøres op.

Georg Andreas Germann fødtes i København den 15. Oktober 1806 og blev døbt den 2. November i Garnisonskirken. Hans Fader Friederich Andreas Germann, Jæger ved Danske Livregiment til Fods, viedes til Moderen, Johanna Dorothea Elisabeth Behrens, den 9. August 1805. Efter en mundtlig Tradition hørte Faderen hjemme i Sachsen, hvad der ogsaa stemmer godt med, at Familien hører til Garnisonskirkens tyske Menighed. At Faderen er indkommen fra Tyskland og har hørt til Regimentets «gevorbnæ» Bestanddel, tør man derfor nok fastslaa, skønt det ikke udtrykkelig kan konstateres. I Barndomshjemmet har uden al Tvivl været trange Forhold, og Georg Andreas er opvokset i smaa Kaar uden nogen nævneværdig Skoleuddannelse.

Da Drengen var 16 Aar gammel, opdagedes hans sjældne Musiktalent; indtil da havde han ingen musikalsk Undervisning faaet, men havde lært sig selv, hvad han kunde. Nogle Gange havde han besøgt Violoncellisten

Fred. Funch ved det kgl. Kapel, og det er muligvis denne, der oprindeligt har faaet Øje paa hans Begavelse. Da han i Slutningen af Aaret 1822 fremstilledes for Kapellets Musikdirektør, Professor C. Schall, kunde denne erklære, «at endnu aldrig var ham forekommet et saa fuldkomment Geni.»

Resultatet af Prøven for Professor Schall var Gehrmanns Ansættelse som Violoncellisteleve i det kgl. Kapel fra 1. Jan. 1823 med en Løn af 150 Rbdr. Sølv aarlig. Kapellets Chef, den ogsaa som Fysiker bekendte Overhofmarskal Adam Wilh. Hauch (1755—1838), fattede snart Interesse for den unge Gehrmann (saaledes skriver han sig altid senere), og i Februar synes denne at have begyndt at faa Undervisning hos Violoncellist Hans Lassen, som ved kgl. Resolution af 16. Aug. 1823 faar 50 Rbdr.s Gratiale for «hans Umage med at oplære Eleven Gehrmann paa Violoncellen». I Hauchs Forestilling til Kongen desangaaende hedder det, at Lassen efter Schalls Begæring i nogen Tid har undervist G. og derved «bidraget saa meget til dette unge Menneskes Fordel, at han med Nytte nu bruges i Orkestret».

Medens der paa denne Maade sørgedes for Gehrmanns Undervisning og musikalske Opdragelse, støttedes han materielt af Vinhandler Chr. Waagepetersen, hvis Navn endnu lever her i Byen i Forbindelse med det gamle Firma. Waagepetersen, der var en dannet Mand og havde mange Interesser, mest i musikalsk Retning, tog Borgerskab som Vinhandler i København i 1808. Han var bl. a. Medlem af Direktionen for «Selskabet for Musikkens Udbredelse», og i hans smukke Gaard i St. Strandstræde samlede mange af Datidens mest ansete Musikere, og flere af disse støttede han paa forskellige Maader. Han var født 1787 og døde 1840 som Etatsraad og Hofvinhandler.

Denne Mand optog i sit Hus den unge Gehrmann og var ham i Faders Sted. Da dette unge Menneske i det hele

lader til at ville arte sig vel, som Waagepetersen skriver til Hauch, har han nu, da han mener, at Faderen har en uheldig Indflydelse paa ham, givet ham Logi i sit Hus og betragter ham i alle Henseender som sin Søn. Undervisning i de almindelige Skolekundskaber nød G. i Waagepetersens Hus af Privatlærere sammen med dennes egne syv Børn. Waagepetersen og Hauch var lige ivrige for Gehrmanns Fremtid og arbejdede Haand i Haand paa hans Lykke.

Saaledes hengik et Aarstid, men i Marts Maaned 1824 skete der en Forandring i Gehrmanns Forhold til det Waagepetersenske Hus; det bestemtes nemlig, at G. skulde bo ude i Byen, men fik forøvrigt Tilladelse til som sædvanlig at søge Waagepetersens Bord og for Resten have sit Ophold hos ham og nyde alt det gode som før. Grunden til denne Foranstaltning var, at den unge Gehrmann, der synes at have været en noget skarpkantet Natur, ikke kunde forliges med nogen i Huset, saa at der stadig til Husherren indløb Klager, der saae Ufred i Huset. Som Ophav til denne Ufordragelighed hos G. viser Waagepetersen hen til hans Fader, som han havde forbudt at komme i sit Hus, og som han mente nedrev de «gode og velanstændige Grundsætninger», som var ved at opbygges i den unge Gehrmann. Hans Interesse for G. havde imidlertid ikke lidt noget Skaar, og han beder udtrykkelig Hauch om, at denne Foranstaltning fra hans Side ikke maa have nogen skadelig Indflydelse paa Hauchs Bevaagenhed for Gehrmann, «som har Talent og kan i Tiden gøre Danmark Ære, naar han blot selv vilde indse, hvad som tjener ham bedst.»

Som den nøjagtige Forretningsmand Waagepetersen var, bestyrede han Gehrmanns Pengesager med al ønskelig Orden og Akkuratesse. Under 4. Maj indsender han til Hauch en Opgørelse, efter hvilken Gehrmann har 22 Rdr. 57 Sk. tilgode hos ham og forespørger, hvem han skal

levere disse Penge til, da nu Hauch maa bestemme, hvem der fremtidig skal bestyre Gehrmanns pekuniære Sager. Af Opgørelsen ses, at G.s Indtægter i Tidsrummet 17. April 1823 til ultimo April 1824 har været ialt 458 Rdr. 63 Sk.; foruden hans Gage har han bl. a. haft følgende Indtægter: 41 Rdr. fra Major Trepka,¹ 30 Rdr. fra Hans Højhed Prins Christian, 40 Rdr. fra Selskabet for Musikkens Udbredelse og 16 Rdr. 64 Sk. fra «Harmonien». De 22 Rdr. 57 Sk. beder Gehrmann i en Skrivelse til Hauch af 17. Maj 1824 om selv at maatte faa overladt — «denne Sum, som jeg til min Underholdning saa højlig behøver» — men Hauch skriver tilbage, at han har formaaet Waagepetersen til endnu for det første at bestyre Gehrmanns Økonomi, saaledes at Waagepetersen modtager hans Gage og Dussører m. m. for atter at udbetale ham Pengene i ugentlige Beløb.

Ligesom Kapellet's øvrige yngre Medlemmer kæmpede Gehrmann haardt for at komme ud af det med den knappe Gage; selv med den Understøttelse, som Waagepetersen stadig ydede ham, var hans pekuniære Forhold langt fra gode. Faderen var ikke i Stand til at yde noget til Sønnens Underhold, og selv kunde han kun daarligt tjene noget ved private Informationer, der maatte afføde megen Løben om i Byen. Gehrmann var nemlig halt og brugte Krykke; hans Ben smertede ham ofte stærkt, og tilmed turde han ikke anstrenge Armen for meget, da den «ved formegen Brug af at gaa med Krykke kunde blive rent lam», hvorved hans hele Fremtid var ødelagt. Denne hans Tilstand paabyrdede ham tilmed Udgifter, som ikke var nødvendige for hans Kammerater, f. Eks. maatte han i daarligt Vejr have en Ledsager eller han maatte tage en Vogn, naar Smerten i Benet blev altfor generende. Waagepetersen havde derfor Tanken henvendt paa at forbedre

¹ Chr. Fred. Trepka (1779—1864), Major og Adjutant hos Fred. VI.

Gehrmanns økonomiske Kaar, og det var i den Hensigt, at han i Sommeren 1824 søgte at faa ham ind i den vakante Stilling som Organist i Helsingør, der var forbundet med Stadsmusikantembedet i samme By. Til saadanne Poster i Provinsen havde Kapellets Medlemmer fortrinsvis Adgang. Gehrmann turde ikke vente foreløbig at kunne rykke op i højere Nummer i Kapellet, og tog han nu den ledige Post i Helsingør, kunde han altid senere komme ind ved Teatret igen. Han havde faaet Undervisning i Generalbas af Kapelmusikus Lassen og i Orgelspil af Organist Hartmann ved Garnisonskirken i Kbhvn. (Komponistens Fader) og spillede tillige Violin og Bratsch, hvilket sidste mentes at kunne komme ham til Nytte ved Stadsmusikantembedet.

Førend Hauch dog kunde anbefale G. til den attraaede Post, forlangte han Attester om hans Duelighed til Organisttjenesten. Det skinner tydeligt igennem de foreliggende Aktstykker, at Waagepetersen og Gehrmann, tvungen af Omstændighederne, stærkt har forceret denne sidstes Uddannelse i Orgelspil, og G. har paa det paagældende Tidspunkt næppe været fuldt kvalificeret til Organistposten, og paa Grund af sin Ungdom — han var ikke fyldt 18 Aar — heller ikke til Stadsmusikantembedet, hvor «han skal holde Folk under sig og befale over andre, der kan være meget ældre end han.» Efter at Kapellets Chef Hauch, der ogsaa godt indsaa, at G. ikke var moden til Pladsen, havde meddelt, at han ikke kunde holde den aaben meget længer for ham, møder Waagepetersen den 14. August med en Attest fra Organisten ved Trinitatis Kirke Johansen.¹ Den synes imidlertid ikke at have ydet Hauch tilstrækkelig Garanti, og han tilskriver derfor et Par Dage efter Weyse, da han frygter for, at man skal have Mis-

¹ Hans Lorents Johansen, † 1826, var Organist ved Trinitatis Kirke og tillige Kontrabassist i det kgl. Kapel.

tillid til Gehrman, der jo er meget ung, hvis han ikke har Attest fra en Mand, til hvis Dom enhver har den største Tillid. Efter at Weyse havde eksamineret G. i Trinitatis Kirke, maatte han erklære, at denne «for Øjeblikket ikkun er at anse som en Begynder, der endnu har gjort en alt for ringe Fremgang til at kunne erklæres for at være duelig til det attraaede Embede», og at han «i det mindste vilde behøve 3 Maaneders grundige Undervisning og flittige Øvelse, forinden han kunde erklæres for duelig til at være Organist.» Der blev derfor intet af Gehrmanns Ansættelse, og Hauch meddelte Waagepetersen, at han «anser det rigtigst, at nogen Tid forgaar, forinden han ansættes til lignende Embeder»-

Gehrmanns Kaar bedredes altsaa ikke denne Gang, og faa Dage efter Afslaget paa hans Ansøgning om Organistposten indkommer han til Hauch med et Andragende om 100 Rdr.s Tillæg i Gagen, og kan han ikke blive bøn-hørt, maa han «med blødende Hjerter bede om Dimission for i andre Zoner at søge Brød til Udkommet, som mit mig saa dyrebare Fødeland nægtede mig.» Da Gehrman ikke straks faar Svar paa sit Andragende, fornyer han kort efter Anmodningen om Afsked fra Kapellets Tjeneste; han haaber ikke, at Hauch, hvem han bevidner sin mest uskrømte Taksigelse for den Tid, han har haft den Ære at være i Kapellet, vil lægge Hindringer i Vejen for hans Fremtids Lykke, men vil dimittere ham snarest mulig.

Kapelchefen blev meget forbitret over Gehrmanns Forlangende om et af to, Gagetillæg eller Afsked, og skrev til Waagepetersen, at «da denne Fremgangsmaade ikke kan eller bør taales af nogen Autoritet, og Kongen ikke kan lade sig sætte Stolen for Døren af nogen, som tjener ham, saa følger af sig selv, at han erholder sin Afsked.» Men, følger han til, da han baade af Hensyn til Gehrmanns Talent og af Hensyn til hans Alder, der ikke tillader ham nøje nok at skønne sit eget Bedste, anser sig pligtig til at virke hen til

det, som er Gehrman gavnligest, saa beder han Waagepetersen formaa G. til at frafalde sin Begæring om Afsked og at indkomme med Anmodning om, at hans Ansøgning maa betragtes som ikke indgivet. Ydermere betror han Waagepetersen, med Paalæg om ikke at sige noget derom til Gehrman, at denne om meget kort Tid virkelig vil erholde Tillæg til sin Gage. Gehrman tager saa, efter at Waagepetersen har lovet ham personlig at ville andrage om det ønskede Tillæg, sin Afskedsansøgning tilbage med en Bemærkning om, at Hauchs Bevaagenhed for ham giver ham «grundet Haab om, at hans Fremtid vil vorde bedre». Hauch holder paa sin Side sit Løfte til Waagepetersen og indstiller Gehrman, tillige med en Del andre af Kapellets Medlemmer, under 20. Decbr. 1824 til 50 Rdr.s aarligt Tillæg fra 1. Jan. 1825, men Kongen resolverer, at Tillæget først skal udredes fra 1. April.

Teatersæsonen ud kæmpede Gehrman i Stilhed sin Kamp med det nøjsomme Udkomme, der foreløbig var ham beskaaret, men henimod Foraaret synes Udlængslerne, parret med Haab om bedre økonomiske Forhold ude i det fremmede, at være kommet til Udbrud med Ungdommens hele Voldsomhed. Gehrman, der utvivlsomt har været en Kunstnernatur med ubændige Frihedslængsler, har sikkert følt sig tynget af Waagepetersens og Hauchs Formynderskab, der aabenbart har virket hæmmende paa ham. Hans ufuldstændige Opdragelse i det fattige Barndomshjem tillige med den Mangel paa Forstaaelse af, hvad der tjener til eget borgerligt Bedste, som ofte slaar Følge med Ungdom og udpræget Følelsesliv, men som tit netop betinger Personlighedens Udvikling og Anbringelse paa sin rette Hylde, har næppe ladet den unge Gehrman fatte, at disse Menneskers Optræden var dikteret af de bedste Hensigter. Men Waagepetersen har næppe heller helt forstaaet sin unge Protegé, der paa sin Side, som ovenfor sagt, i sin Ungdom har været en kantet og uomgængelig Natur.

At det skulde komme til et fuldstændigt Brud først med Waagepetersen og senere med Hauch og Teatret, finder derfor i disse Omstændigheder sin rimelige Forklaring.

I de første Dage af Maj 1825 beder Gehrmann om Tilladelse til i den kommende Sommer at foretage en Rejse til Hamborg og Altona for at give Koncerter og om et Gageforskud i den Anledning. Han faar begge Dele under 9. Maj paa Betingelse af at være til Stede igen, naar Kapeltjenesten begynder til Efteraaret. Da Waagepetersen faar Nys om, at G. agter at rejse fra Byen, meddeler han Hauch, at han har omtrent halvandet Hundrede Rigsdaler tilgode, og beder om, da G. nu synes at føle sig «stærk nok til at gaa alene», at maatte blive bemyndiget til som sædvanlig at hæve hans Gage, for paa den Maade at dække sit Tilgodehavende. Herpaa vil Hauch dog ikke gaa ind, men foreslaar at lade Gælden afdrage med et mindre Beløb hvert Kvartal, da G. «ikkuns har 50 Rbdr. Sølv om Kvartalet og derfor selv skal underholde sig med alt fornødent»; Hauch mener derfor, at G. vil «af den Aarsag ikke være i Stand til at afgive hans hele Gage hvert Kvartal til denne Gælds Afbetaling, ligesom man ej heller med Billighed kan fordre saadant». Det ses heraf, at Gehrmanns personlige Afhængighedsforhold til Waagepetersen nu er afsluttet. Sidstnævntes levende Interesse for G. synes samtidig at have forandret sig til dyb Uvilje. «For ikke at være vidtløftig», skriver han den 6. Juni til Hauch, «som denne Genstand vist fortjener», vil han blot meddele, at han gaar ind paa den foreslaaede Ordning; men han kan alligevel ikke lade være med at give sin Harme Luft. «Jeg spaar Deres Ekscellence», fortsætter han nemlig, «destoværre kun liden Glæde af dette corpus delicti, som nu alt i nogle Aar kun har belønnet os begge med Utaknemmelighed; hans Trudsel med at ville have sin Afsked, dersom han ikke faar det, som han ønsker (hvilket jeg fra en sikker Kilde ved), er Foster af

hans sædvanlige Grundsætninger, og paa hvilken jeg for min Del ej vilde reflektere, men lade ham løbe, hvilket jeg forudser alligevel bliver Tilfældet, naar han med nogle Penge faar København paa Ryggen»; og han slutter: «min Kærlighed til Kunsten og Attraa efter at bringe et dansk ungt Talent frem for Lyset var det, som bevægede mig til at tage mig saa levende af G. og — desto værre alt er spildt».

Waagepetersens Formodning om, at Gehrmann atter vilde kræve sin Afsked, hvis han ikke fik sine Forhold ordnede paa den Maade, han ønskede, bekræftede sig — G. havde jo ingen anden Udvej. Den 4. Juni beklager han sig til Hauch over Waagepetersen, der vil berøve ham baade hans Gage og Tillæg, og ser derfor ingen anden Udvej end at søge Engagement udenlands og for anden Gang at bede om Afsked. Hauch beroliger ham dog ved at give ham Meddelelse om den Ordning, han i Mellemtiden har faaet tilvejebragt med Waagepetersen om Gældens Afbetaling, hvilket han ikke undlader at tilmelde Gehrmann, «ikke med Hensyn til den af Dem forlangte Afsked, hvilken De kan erholde, naar De ønsker det, men kun fordi jeg som Deres Chef tror at burde tage mig af Dem som et ungt Menneske».

Dermed synes der for en Tid at være falden Ro over Gehrmann. Om han har faaet sin projekterede Kunstrejse til Hamborg-Altona bragt til Udførelse, faar staa hen; den 29. Juli opholdt han sig i hvert Fald i Lyngby. Paa dette Tidspunkt kniber det atter stærkt for ham: det er ham ikke muligt, skriver han til Kapelchefen, at yde Waagepetersen det stipulerede Afdrag af Gagen, da han af denne «næppe og med største Simplehed kan have mit allerhøjst nødvendige Udkomme». Skrivelsen er iøvrigt unødigt skarp i sin Form. «Skulde Hr. Petersen have nogen lovlig Fordring paa mig, henvender han sig paa behørig Steder», staar der saaledes henkastet med ungdommelig Flothed;

og den slutter med en Bemærkning om, at han ikke agter at betræde Orkestret, hvis hans Gage ikke bliver ham udbetalt ubeskaaren. Nu viste Hauch for Alvor Tænder; han lader Gehrman i en kort Svarkrivelse vide, at hans Ytring «er aldeles upassende fra Deres Side til mig som Deres Chef», og naar G. indsender Ansøgning om sin Afsked, skal Hauch straks søge den udvirket, «dog som naturlig uden Pension». Men atter denne Gang synes der dog at være indtraadt en midlertidig Forstaaelse. — Hele denne stadig fortsatte Krig om Afsked og Gage viser iøvrigt bedre end mange Ord, hvor betydeligt og lovende et Talent den unge Gehrman var, et Talent, man kun nødig har turdet slippe. Alligevel skulde Gehrman dog ikke ret længe vedblive at være Medlem af det danske Kapel.

I Slutningen af Septbr. forlanger han nemlig definitivt sin Afsked. Det er sikkert ogsaa denne Gang økonomiske Trængsler i Forening med Længsel efter det usete og uoplevede, der er Drivfjedren. Gehrman angiver, at det er hans Hensigt at tage til Karlsbad for sin Sundheds Skyld, og for at tjene til Opholdet vil han give Konserter, hvor han kommer hen. Tillige beder han Hauch om at udvirke nogle Rejsepenge hos Kongen. Hauch afæsker Musikdirektør Schall en Erklæring om, hvorvidt G. kan undværes i Orkestret, og denne mener nok, at han kan hjælpe sig uden ham; af Erklæringen fremgaar tillige, at Gehrman næppe heller har staaet paa nogen god Fod med det øvrige Kapelpersonale. Allerede 24. Septbr. faar Gehrman Meddelelse om, at han kan vente at erholde Afsked fra 1. Oktbr., men uden Rejseunderstøttelse.

Samme Dag skriver Hauch til Waagepetersen, at G. har søgt Afsked, uagtet han flere Gange har foreholdt ham, «hvor meget han skylder Hr. Petersen for al den Godhed, De har vist imod ham, og hvor urigtig han handler imod sig selv ved at forlade sin Tjeneste i Kapellet.» Som Svar præsenterer Waagepetersen sin Gældsfordring

paa Gehrman med en Bemærkning om, at hvis han turde sige sin Mening, «saa burde Gehrman gøre Tjeneste indtil Sæsonen var forbi, for dog at have nogen Nytte af ham». Men Hauch vil ikke have noget at gøre med Indrivelse af Gælden, han har kun givet Waagepetersen Underretning om Gehrmanns Entledigelse «i den Tanke, om De saavel som hans øvrige Kreditorer maatte være til Sinds at forbyde hans Afrejse fra Byen.» Meningen var altsaa at sætte Gehrman i Gældsfængsel, hvilket jo da endelig ogsaa var en Maade at knytte ham til Danmark paa.

Det var nær kommet til et Brud mellem de to Herre i Anledning af Gehrmanns Afsked. Waagepetersen mente at have Hauchs egne Ord for, at han indestod for Betalingen af Tilgodehavendet hos Gehrman. Det kan ikke være Hauchs Mening, skriver Waagepetersen, at han og de to andre Kreditorer skal bære hele Tabet, «thi blot for Deres Ekscellences Skyld og af sand Patriotisme at bevirke en dansk Kunstners Fremkomst har jeg taget mig af Gehrman, og virkelig vilde det være ubilligt, om jeg skulde tabe, i Tider hvor Tab ere følelige». Hauch beklager meget, «at det skulde komme til nogen som helst Forklaring imellem os i den Gehrmannske Sag», men maa dog hævde, at hans Forpligtelser bortfalder i Tilfælde af Gehrmanns Afsked eller Død og der ingen Gage mere er at yde Afdrag af. Det gør ham ondt, at Waagepetersens Omsorg for G. skal lønnes med pekuniære Tab, derfor troede han at burde tilraade ham at forbyde Gehrmanns Rejse.

Gehrman faar sin Afsked fra Kapellet bevilget ved kgl. Resolution af 1. Oktbr. 1825 uden at erholde nogen Understøttelse til sin forestaaende Rejse. Et Par Dage efter henvender han sig for sidste Gang til Hauch med en Skrivelse i Anledning af sine Pengeaffærer, idet han paa sin Side ogsaa mener at have Løfter af Hauch, nemlig om Ret til at faa sin Gage uden Fradrag, naar han tog sin Afsked.

Hauch er saaledes kommen mellem dobbelt Ild, men tager overfor Gehrmanndet fornuftige Parti at lade hans Brev ubesvaret. Heller ikke hjælper det Gehrmanndet, at han retter en Henvendelse direkte til Kongen i den samme Sag; det bevirker blot, at Hauch afkræves en Indberetning, hvori Gehrmannds Forhold til Waagepetersen og Kapellet klarlægges. Af Kabinetsarkivet ses, at Sagen, efter at Hauchs Indberetning er indgaaet, er bleven henlagt.

Saa høres der ikke fra Gehrmanndet i syv Aar. I August 1832 faar Kapelchefen, der stadig er den samme Hauch — kun er han i Mellemtiden bleven Overkammerherre — et Brev fra Gehrmanndet. Han er nu første Violoncellist ved det kongelige Orkester i Stockholm, og beder om Tilladelse til at give en Koncert paa det kgl. Teater i Kbhvn. «Den naadige Bevaagenhed», udtrykker han sig, «som Deres Ekscellence for min første Ungdom saa faderligen skænkede mig paa min Kunstnerbane, og som jeg mit hele Liv taknemligst skal minde, idet Deres Ekscellence forundte mig Plads i det kongelige Kapel og med Overbærenhed saa paa min Ungdom», har givet ham Dristighed dertil; som danskfødt skal han fremdeles bestræbe sig paa at gøre Nationen Ære. Ingen bærer nu Nag over Fortiden, og Musikdirektør Schall anbefaler paa det bedste at imødekomme Gehrmanndet, «hvis Talent hos os er bekendt fra den Tid, han var her i Tjeneste, men som nu betydelig har forøget sig.» Koncerten fandt Sted den 16. Septbr. 1832, men var kun daarlig besøgt.

I 1834 gæstede Violoncellist Gehrmanndet atter København, denne Gang sammen med Kammermusikus Randel. Den 3. Septbr. fik de Tilladelse til at lade sig høre for

Kongen, og modtog Dagen efter hver et Gratiale paa 150 Rdr. En offentlig Koncert fandt Sted paa Teatret den 10. Septbr. Det danske Musikpublikum havde ogsaa i Sæsonen 1843—44 Lejlighed til at høre Gehrman. Den 15. Marts gav han Koncert paa det kgl. Teater samtidig med at «Barselstuen» og «Nej» opførtes, og den 30. Maj bestod Programmet af «En Aften 1722», «Jacob von Thybo» og mellem Stykkerne Koncert af Violoncellisten Gehrman.

Anmeldelser og Oversigter.

Chr. Nicolaisen: Amagers Historie. Bilagt med de vigtigste Breve og Aktstykker om Øens Forhold. 1. Del. Kbhvn. 1907.

Vor topografiske litteratur er stor af omfang, og dette er kun godt, thi det er gennem interessen for den snævrere hjemstavns historie, at den historiske sands blandt befolkningen må voxe sig frem. Den er tillige for største delen skreven af folk fra egnen selv, lægmænd, hvis egentlige profession det ikke er at lave historie, præster og lærere, borgere og bønder eller andre for deres hjemstavn interesserede mænd eller kvinder. Også dette er i og for sig et gode; en stedkendt mand får langt lettere end videnskabsmanden, der sidder i København, i Odense eller i Viborg fat paa de tråde, der leder ind i læserens sind, kan give sin fremstilling den lokalfarve, der først gør bogen levende for dem, den egentlig er skreven for, hans egne bysbørn. Men selvfølgelig rummer denne lægmandslitteratur også den fare, at forfatteren af mangel på almindelig historisk begreb og viden eller på grund af skortende historisk teknik giver sine læsere et fejlagtigt billede. Og denne fare er naturligvis større, jo bredere bogen er anlagt, jo længere den føres tilbage. Det er nu engang vanskeligere at få noget ud af magre middelalderlige notitser og dokumenter end af de sidste par århundreders stofmængde.

Det foreliggende 1. bind af Amagers historie kan desværre ikke siges at være gået fri af disse skær. For en stedkendt mand måtte det være en meget tiltalende og tillige meget lønnende opgave at skrive en Amagers historie, d. v. s.

ikke en «topografisk-statistisk beskrivelse» af den kvadratmil land, der hedder Amager, men en skildring af den befolkning, der har levet derovre, som gennem blandingen med det hollandske element har fået sit særpræg, og hvem øens frugtbare muld og hovedstadens nærhed har sikret en god, solid velstand. Og opgaven er så meget mere lønnende, som hovedkilden til øens historie, dens tingbøger og skifteprotokoller m. m. er bevarede fra midten af det 17. århundrede, således at der fra denne tid af kunde gives en række sikkert meget fornøjelige kulturbilleder af livet derovre på den anden side Knipselsbro, som det levedes ned til vore dage. Et slutningskapitel kunde så skildre den moderne storbys indvirkning i vore dage, og i et par indledningskapitler kunde der kortelig gøres rede for, hvad man vidste om øen i middelalderen.

Forfatteren har åbenbart ikke villet lade sig nøje med en bog som den ovenfor skitserede. Han har villet give et stort og lærd værk og slår strax tonen an med en 4-siders geologisk indledning, der skal gøre rede for øens historie bogstavelig fra grunden af. Men trods al anvendt flid har denne opgave oversteget hans kræfter.

Det udkomne bind behandler dels øens almindelige historie indtil Hollændernes indvandring, dels de store sildefiskerier ved Dragør. Kilderne til øens historie i middelalderen er forståeligt nok ikke altfor rige; det er i første række Roskildebispens jordebog fra 14. århundredes slutning og et par lensregnskaber fra tiden 1500, hvortil kommer en del mere spredte notitser og dokumenter. Dette er jo noget mager kost, og, hvad værre er, det er vanskelig tilgængelig kost, som det ikke er hver mands sag at få noget ud af. Til forståelsen af disse kilder har forfatteren åbenbart manglet de nødvendige forudsætninger, ja endog den uundværligste af dem alle, den rent sproglige, ligesom også hans viden om vor middelalders historie og samfundsforhold hviler på en noget usolid grund. Et par eksempler vil tilstrækkelig vise dette.

S. 19 f. søger han således at godtgøre, at Store Magleby kirke er opført af biskop Egin i Lund (d. c. 1072), og mener at finde beviset herfor i Lunde kirkes gavebog. Her er nemlig «optegnet som en af hans fortjenester følgende korte sætning: Et Amaca sororis nostri. Meningen hermed synes ikke at kunne forstås anderledes, end at Egin havde oprettet en kirke på Amager, der var søsterkirke til kirken i Lund og helliget jomfru Marie (vor søster).» Selve denne tanke, at en

almindelig landsbykirke skulde være domkirkens «søster», er jo ret besynderlig, og meningen med notitsen er, som enhver, der er blot den mindste smule fortrolig med slige kilder, let kan se, ene den, at samme dag som bispen døde en kvinde Amaca (el. vel snarere Amata) «vor søster». Forklaringen på dette udtryk vilde forf. have fundet i den benyttede udgaves register, hvor der ved Amaca står: «Søster (o: nonne) af S. Laurentius kloster i Lund!»

Om mulig endnu mere barok er dog tolkningen af det privilegium, Valdemar Atterdag 1342 gav borgerne i Stralsund for deres handel på lejet i Dragør. Det hedder her (s. 128): *Linum, pulchrum panum[!] scindere et vendere cum ulnis . . . liberam habeant facultatem*. Denne i slige privilegier ret almindelige tilladelse til at «udskære linned og smukt klæde og udsælge det i alenvis» bliver hos forf. til retten til at «drive forskellige håndværk med forarbejdning af lærred, kød, brød, læder; salg af alle alenvarer . . .» Jeg indrømmer, at det kneb endel for mig at klare, hvorledes man kunde få så meget ud af det, men ved gode venners bistand tror jeg dog nok, det er lykkedes: *Linum* = linned; *pulchrum* = pulmentum? = sul = kød; *panum* (i st. f. *pannum*) = panem = brød; *scindere* = skind = læder; *vendere cum ulnis* = salg af alle alenvarer. Det er ved slige lejligheder, man føler sig greben af lidt af den samme stemning, som bemægtigede sig Henrich, når borgmester von Bremenfeld talte latin.

Også plattysken kniber det til tider med. I referatet af den stettinske motebog fra Dragør markedet hedder det (s. 75): «Vognkarle eller pramførere måtte intet gods føre *på land* efter solens nedgang.» Men i den s. 135 aftrykte original står «*van deme lande*», altså lige det modsatte, og for yderligere tydeligheds skyld tilføjes endda: «Up mach men wol schepen und voren.»

Men selv vort eget gamle modersmål kan stundom spille forf. slemme puds. At kronen o. 1500 kunde have indtægt af strandretten på Amager, søges godtgjort ved følgende citat af lensregnskabet fra 1493: «Annammid af bønderne paa Amagi for vod ruff (rug) thi finge og skulle giffue min herre byg igien $\frac{1}{2}$ lester $4\frac{1}{2}$ pund (c. 325 tdr.) Der er ingen tvivl om, fortsættes der, at den våde rug er bjerget ved en stranding.» Ganske uanset at rug jo dog også kan blive våd på anden måde end ved stranding, og ganske bortset fra, at man har lidt ondt ved at forstå, hvad de Amagerbønder dog vilde

med sådan en mængde våd rug, «er der ingen tvivl om,» at «vod» rug er en læsefejl for vad (v: hvad) rug = den rug som . . ., således at sætningen omskrevet på mere moderne dansk vilde hedde: Annammet af bønderne på A. for den rug, de finge osv. Forklaringen er altså den ganske simple, at bønderne har haft det knapt med rug til sæde- eller brødkorn og tiltusket sig det manglende for byg.

Det kan jo ikke undgås, at slige misforståelser og åbenbare fejl, af hvilke der findes adskillig flere end de ovenfor anførte,¹ må svække tilliden til undersøgelsernes pålidelighed, og flere af forf.s almindelige historiske betragtninger gør just ikke sagen bedre. En slem omtale får således «jernalderen og vikingetiden», «det var i det hele en ond, krigersk og barbarisk tid, der strakte sig gennem 4—500 år (8—12. årh.)» (s. 12). Endnu værre er det dog, at forf. uden videre sætter den private ejendomsret til jorden i forbindelse med kristendommens indførelse. Det hedder herom (s. 22): «En af den nye kultur eller kirkemorals grundsætninger var den, at medens jorden hidtil havde været fri og tilgængelig for alle, blev kongen nu som dens udvalgte eller fødte hersker den, der rådede over dens fordeling og anvendelse; men det var kirken, der inspirerede de love, hvorefter denne myndighedsudøvelse fandt sted.» Og dette udføres så videre, uden at forf. ved et «man kunde tænke sig» el. lign. gør sine læsere opmærksom på, at det er ham selv, der har æren af at have konstrueret alt dette fantasteri for at bruge et meget mildt udtryk.

Langt bedre end den almindelige oversigt over øens historie er skildringen af fiskerierne ved Dragør lykkedes for forf. Hans lokalkundskab er her kommen ham til gode ved bestemmelsen af de enkelte fed, og uagtet det i hanseatiske kildeskrifter offentliggjorte materiale langtfra er tilstrækkelig udnyttet og der også findes forskellige urigtigheder, er der dog givet et livligt billede af den hele trafik. Men unægtelig bliver man noget forbavset ved at opdage, at størsteparten af dette afsnit er en ordret gentagelse af hans her i tidsskriftet offentliggjorte afhandling (Bd. II, S. 305), uden at han nogetsteds gør opmærksom paa dette faktum.

¹ Det virker f. ex. meget komisk, når forf. i regnskabsoversigterne s. 98 og 101 omhyggelig sonderer mellem album og hvid som to forskellige møntsorter.

Bogen er ledsaget af en samling aktstykker, dels uddrag af tidligere trykte dels utrykte angående de pommerske stæders forhold til Dragørfiskerierne i 16. århs. 2. halvdel. Uden at inlade mig på spørgsmålet om, hvor nøjagtig disse dokumenter er gengivne, skal jeg blot nævne, at det virker underligt, at forf. absolut intet forsøg har gjort på at opløse de gammeldags dateringer i disse breve, således at han f. ex. i overskriften skriver 1556 fredag e. trinit. el. 1555 mand. e. vincula petri.

M. Mackeprang.

Lidt mere om «fru Merte» og misvæksten på Lindersvold

(jfr. ovfr. S. 150 fig.).

Misvæxt og dårlig høst var jo snart sagt dagligdags begivenheder i vort landbrugs ældre historie, og det synes da også mere at skyldes personal- end just agrarhistoriske interesser, at netop de ovenfor s. 150 ff. trykte aktstykker er fremdragne; de skal nemlig kunne hjælpe til at kaste nyt lys over den adfærd, Lindersvolds ejer, fru Merte Sophie Urne, viste overfor sine bønder. I folkemunde har damen fået ry for at være en slem bondeplager, men i tilslutning til Tyge Becker mener udgiveren, at traditionen har gjort hende uret. Hendes forhold til bønderne, bl. a. i denne misvækstsag, viser, «at hun langtfra at være bondeplager tog sig af bonden med åbent øje for hans vel.»

Hvorvidt nu fru Merte med rette eller urette er kommen i vanry, interesserer mig absolut ikke. Hensigten med disse par linjer, der er nedskrevne i en ledig stund, er blot at gøre opmærksom på, at den slutning, udgiveren har draget af aktstykkerne, eller vel rettere af det sidste af dem, ikke blot er urigtig, men også af så farlig en art, at man ved at gennemføre den vil kunne omskabe de værste bondeplagere til rene bondevenner.

Efter det foreliggende kan fru Mertes velsindethed overfor bønderne i denne sag kun have lagt sig for dagen derved, at hun fremsender og anbefaler deres ansøgning om skattelettelser. Men det er da ikke noget at rose hende for; det var

i hendes egen velforståede interesse, da proprietærerne under enevælden jo ikke blot hævede, men også overfor regeringen stod inde for deres bønders skatter og altså selv måtte betale dem, når bønderne ikke magtede det, ja endog når gårdene var øde.¹ Det er jo netop denne sidste uhyggelige mulighed, der foresvæver hende, når hun i sin ansøgning beder kongen om at give, ikke bønderne, men hende moderation på skatte-kornet, «at mine fattige bønder ej skulde blive øde, og jeg derover ganske ruineres.» Med andre ord, de to parters interesser falder her fuldstændig sammen, og hvad enten nu fru Merte har været ond eller god, hendes optræden i denne sag gør hende hverken værre eller bedre.

M. Mackeprang.

Bøger og Begivenheder 1906.

Kulturhistorie.

Sprog. Marius Kristensen: Nydansk, en kort sproglig geografisk Fremstilling (Småskrifter, udg. af Selsk. for germansk Filologi).

Samfundsforhold. Poul Bjerges og Thyge J. Søegaards Udgave af «Danske Vider og Vedtægter» er nu fuldendt for Øernes Vedkommende. Selv om Texterne langt fra er fejlfrit gengivne, vil Værket dog stedse have Betydning som Grundlag for Studiet af Landsbyfællesskabet. I en Anmeldelse (Danske Studier) har Museumsass. J. Olrik fremdraget en Del oplysende Exempler på Tilstanden i Bylavene for 300 Aar siden, hentede fra sjællandske Tingbøger. — Gustav Bangs «Kirkebogsstudier» behandler de i Provinsarkiverne samlede Kirkebøger fra 1600-Tallet, forsøger på dem at bygge en Ægteskabs-, Fødsels- og Dødeligheds-Statistik og giver stundom uhyggelige og mørke Træk af Datidens Liv, men tillige meget værdifulde Oplysninger på et hidtil næsten ubearbejdet Område.

I Kirkehistoriske Samlinger (5. R. 3. Bd.) findes som sæd-

---

¹ Se f. Ex. E. Holm, Danmark-Norges indre Historie I, 156 ff.

vanligt flere Afhandlinger af kulturhistorisk Interesse, blandt hvilke især L. Kochs «Om Præster og Menigheder i Oplysningstiden» er rig på interessante Enkeltheder. Et betydningsfuldt Bidrag til Danmarks Kirkehistorie er Værket om de danske Helligåndsklostre, hvis almindelige Del, om Helligåndsklosterordenen, skyldes Dr. phil. J. Lindbæk, mens den specielle Del, Skildringen af de enkelte Klostre (hvoriblandt Faaborg og København), er udarbejdet af Stiftamtmand G. Stemann.

Forhistorisk Arkæologi. I Aarbøger for nordisk Oldkynd. og Hist. skildrer Museumsdirektør Sophus Müller i en meget udførlig Afhandling, der indeholder en Rigdom af nye Iagttagelser, de danske Bopladsfund fra den romerske Jernalder, således foruden flere mindre (sml. Årbøgerne 223) de meget store, i forrige Oversigt nævnte Fund fra Vejleby på Lolland og Borgbjerg på Sejerø. Tillige foreligger der nu i samme Tidsskrift en Redegørelse for det ved Vig (Ods H.) fundne Uroxskelet, der synes at måtte henføres til den aller ældste Stenalder, før Skaldyngernes Tid, og Prof. H. A. Nielsen giver Bidrag til Danmarks forhistoriske Befolknings Antropologi. Forf. mener at spore en fremmed Indvandring i Jernalderen, men hævder ellers, at Stenalderens Jættestuefolk og Danmarks nuværende Befolkning hører til samme blandede Race og ligner hinanden så meget, at en direkte Afstamning er sandsynlig. — På Finansloven 1906—7 bevilgedes der Museumsdirektør S. Müller en fornyet treårig Underttøstelse til Undersøgelse af Landets ældste Bebyggelsesforhold.

Arkitektur og Mindesmærker. I Årets Løb har Arkitekt F. Uldall afsluttet sine mangeårige Studier over Danmarks middelalderlige Kirkeklokker. Hans Resultater foreligger nu i et monumentalt, rigt illustreret Værk, som både gør Rede for Klokkernes Indskrifter, der ofte er vanskelige at læse og næppe altid er tydet rigtigt, deres Form, Udsmykning og Billeder. — Om Danmarks ældste Alterkalke har M. Mackeprang skrevet en Afhandling i Aarbøger for nord. Oldkynd. 1906. — Th. Oppermann: «Kunsten i Danmark under Frederik V og Christian VII» indeholder bl. a. en Oversigt over Arkitekturens Historie sidst i 18de Årh. — På Finansloven 1906—7 er den Nationalmuseets 2^{den} Afd. givne Bevilling til Undersøgelse af Voldsteder fornyet paa 3 Aar, og tillige er der tilstået Museet

8000 Kr. til et Værk om Drikkekar og andet Husgeråd fra Middelalderen og Renaissancetiden.

Museer. I Politikens Kronik $\frac{3}{5}$ findes en Oversigt (af M. Mackeprang) over vore historiske Museers Organisation, og i Berling. Tid. $\frac{7}{12}$ skriver N. B. Hiort om Pladsforholdene i Nationalmuseet, der længe har været slette og nu er ganske fortvivlede (Sml. også B. T. $\frac{31}{12}$). — Folkemuseets Skaber og Direktør, Bernhard Olsen, fyldte $\frac{9}{9}$ 70 År. I Dagens Anledning skrev Direktør Hannover en meget sympatetisk Artikel i Tilskueren; en kortere Opsats findes i Politikens Kronik $\frac{9}{9}$. — Hvad Rosenborg angår, har Sindene været stærkt optagne af den Steffensenske Tyverisag. Vi skal her indskrænke os til at nævne nogle Datoer. I Vort Land $\frac{1}{3}$ fremsattes den første Beskyldning mod Konservator O. Steffensen, der derefter nødtvungent anlagde Sag mod Direktør Arnold Krog. $\frac{19}{4}$ blev Konservatoren anholdt, $\frac{21}{4}$ aflagde han sin første Tilståelse, da Beviserne mod ham blev uimodsigelige, $\frac{29}{4}$ udnævntes en særlig Kommissionsdomstol, og efter at en Revisionskomite var nedsat, fastsloges efterhånden Omfanget af Tyverierne, der næsten udelukkende er gået ud over Rosenborgs righoldige Magasiner, mens Steffensen i selve Samlingen kun har forgrebet sig på ganske få Stykker. Dommen, der lød på to Års Forbedringshusarbejde, faldt $\frac{27}{11}$. De stjalne Sager er generhvervede for Samlingen. — Rosenborgsamlingens mangeårige Inspektør, Dr. phil. P. Brock, døde efter nogen Tids Svagelighed $\frac{6}{11}$. — Paa Finansloven 1906—7 opføres den i forrige Aarsoversigt (ovfr. S. 79—80) nævnte Bevilling til Landbrugsmuseet, der nu altså er overtaget af Staten.

Arkiver og Bibliotheker. — «Meddelelser om Rigsarkivet 1901—5» giver et interessant Indblik i de foregående Års store Arbejde baade i Hovedarkivet og i Provinsarkiverne. Særlig Betydning som Vejleder ved topografisk Forskning har Oversigterne over Arkivernes Tilvæxt (S. 99), der trods deres Tredeling dog sikkert vil gøre god Nytte, og Krav på den største Opmærksomhed har Rigsarkivarens triste Skildring af Rigsarkivets brandfarlige, mørke og alt for små Lokaler, der i alle Henseender er uforsvarlige! Forhåbentlig vil det ikke vare længe, før Rigsarkivet kan flytte ind i en Nybygning, således som det kongelige Bibliothek har gjort i det forløbne År.

Livet i det gamle, «store kgl. Bibliothek» skildres i de af Overbibliothekar Chr. Bruun († ²⁸/₂ 1906) skrevne Erindringer og i det rigt illustrerede Hæfte af Bogvennen, som Foreningen for Boghåndværk har udgivet for at fejre den store Flytning.

Topografi.

I Aret 1906 afsluttedes tredje Udgave af Traps Danmark. Den uundværlige Håndbog er selvfølgelig ikke fejlfri. Læser man f. Ex. Afsnittet om Københavns gamle Huse, undrer man sig stærkt over, at Kristianshavns Renæssancebygninger helt er forbigåede, og man opdager snart andre Mærkeligheder. Sigbrits Gård er henført til det Hjørne af Niels Hemmingsensgade, hvor den sikkert ikke lå, Gavlvkivsthus som det i Nyhavn Nr. 9 hører ikke hjemme ved Ar 1600, men i Tiden c. 1700 og senere, de høje Stentrapper er ikke ejendommelige for det gamle København, så lidt som den firfløjede Gård kan kaldes en gammelnordisk Bygningsmåde, og så lidt som der kan tales om lerklinede Huse i Modsætning til Bindingsværkshuse! Men det vilde være uretfærdigt at dømme Værket efter en sådan lille Prøve, og selv om man måske kunde have ønsket en mindre overbærende Redaktion, må det dog anerkendes, at de historiske Oplysninger, efterhånden som Udgivelsen skred fremad, stedse er blevne fyldigere og korrekte. De fleste Mangler, både kvantitativt og kvalitativt, møder man i de først behandlede Amter; Fyen og Jylland synes gennemgående bedre skildret end Sjælland. Og betænker man alle de Vanskeligheder, et sådant Værks Gennemførelse volder, kan man kun glæde sig over dets mangeartede og fyldige Oplysninger og over dets udmærkede Registre. — Flere ejendommelige Teorier om Stednavnes Alder fremsættes i en af Gudmund Schiøtte skreven Anmeldelse af den norske Ethnolog Andr. M. Hansens mærkelige Bog «Landnåm i Norge» (Danske Studier 1906).

København. Tredje Bind af «Memoirer og Breve» indeholder de af Johan Bülov til Sanderumgård samlede Breve, som belyser Tilstanden ved Hoffet og i Hovedstaden 1793—1822. Fjerde Bind, «Grandmamas Bekiendelser», giver et værdifuldt Billede af Livet i Københavns velhavende Borgerfamilier sidst i 18de Årh., den Virkelighed, som ligger til Grund for Fru Gyllembourgs «To Tidsaldre». Bekiendelserne er skrevne af Sophia Dorothea Zinn, Datter af Agent J. L. Zinn, hvis

Gård (Kvæsthusgade 3) endnu er bevaret. Mindre Betydning har L. E. Thrane «Fra Empiretiden», som skildrer en jævn Borgerfamilies Liv ude på Vesterbro, og W. Schorn «Fra gamle Skuffer». — I Jødisk Almanak for År 5667 findes en Afhandling af Josef Fischer om Jøderne i København i det 17de Årh.

«Ved Tronskifte», Aktstykker fra Københavns 32 Mænds og Borgerrepræsentanters Arkiv, udg. af Herman Trier, indeholder en Række Kilder til Oplysn. om Højtideligheder ved de enevældige Kongers Ligfærd og Regeringstiltrædelse. — Rigsråd Otto Krags Dagbog (trykt i Danske Magazin 5. R. 6. B.) bringer Oplysninger om Krigen og Københavns Belejring 1658—59, og i en Note (S. 162) omtales bl. a. en Spionerings-sag, der viser, hvorfor de Svenskes Hovedangreb blev rettet mod Volden ved Løngangen. —

1906 har både det forenede Dampskibsselskab og Burmeister & Wains Maskin- og Skibsbyggeri fejret Jubilæer ved Udgivelsen af Festskrifter, af hvilke det sidste, især i en indføjede Afhandling af G. L. Grove, indeholder adskillige Oplysninger om det gamle Kristianshavn. Endnu et Festskrift, forf. af Arkitekt Heinrich Hansen, er udgivet i Anledn. af Bygningskommissionens 50-årige Beståen (sml. Architekten VIII, S. 241).

I en Afhandling (Hist. Tidskr. 8. R. I) om Svend Estridsen og Biskop Vilhelm, der på flere Punkter har topografisk Interesse, hævder Prof. Johs. Steenstrup, at Roskildebispens har fået Grundbestanddelene af sine store Godser i Støfnæs (nu Sokkelunds) Herred allerede på Svend Estridsens Tid, mens Valdemars Gave til Absalon kun har været den lille Ø, hvorpå Københavns Borg blev bygget. — I de tidligere Års-oversigter har der gentagne Gange været Lejlighed til at nævne Kommunalærer H. N. Rosenkjærs talrige Undersøgelser i Københavns Jord. Nu er de foreløbige Resultater af hans utrættelige Arbejde samlet i en Bog «Fra det underjordiske København». Selv om den lider under, at Forf. stundom har blandet lagttagelser og Hypoteser således, at man næppe kan se, hvor de første hører op, og hvor de sidste begynder, indeholder den dog en uhyre Mængde nyt Stof; Geologi, Botanik og Arkæologi er behandlet med lige stor Forkærlighed; først og sidst beundrer man Forfatterens Udholdenhed og den minutøse Paapasselighed, hvormed han har været til stede overalt, hvor Spaden blev stukken i Jorden, og man kan kun ønske ham så gode Vilkår som muligt til at fortsætte sit Ar-

bejde. I Årenes Løb vil det sikkert føre til, at Københavns ældste Historie kan skrives på et helt nyt Grundlag. At han ikke selv betragter det som afsluttet, viser hans Virksomhed i det sidste Aar. De stadige Nedrivninger og Udgravninger har givet ham nok at gøre. Således skriver R. i Nationaltid. om Jordbundsforhold i Kannikestræde og Krystalgade (¹¹/₇), om Serridslev (¹³/₇), om den c. 1665 byggede Gang, der førte ud gennem Volden, og som nu genfandt i Studiestrædes Forlængelse (³⁰/₇), om Levninger af St. Klemens Kirke (³⁰/₇), om Jordhundsforhold i Nørregade ved Frue Kirke (¹/₈), om et System af Tunneler på Hj. af Kultorvet og Købmagerg. (⁶/₈), og i Architekten VIII skildrer han den gamle Volddæmning mellem Løngangsstræde og Farverg. — Mange gamle Bygninger¹ er forsvundne i Løbet af 1906, således det fra Tiden om 1675 stammende Bindingsværkshus på Hj. af Vestervoldgade og Ny Vesterg., Stormgade 2, «Holger Danske» i Farverg., Hj. af Vandkunsten og Frederiksholms Kanal og Ejendommene i Pilestræde, Grønnegade og Regneg. omkring Didrik Badskærs Gang, blandt hvilke der var den såkaldte «Ove Gjeddes Gård» (fra 18de Aarh., målt i Ældre nord. Arch. V. Saml. I. Række), det norske Selskabs Hus (målt af Foreningen af ³/₁₂ 1892, Årgang 1906) og Thorvaldsens Fødehus, hvor der under Nedbrydningen dog fandtes Rester af Indervægge, som synes at stamme fra Tiden før 1770 (sml. Kunst VII). Endvidere er en Rokokoportal i Göthersg. 21 bleven ødelagt (Architekten IX S. 36, 47, 56), og i Forstæderne har man bl. a. nedrevet det uanseelige, gamle lille Vibenshus samt Hovedbygningen på Vodroflund (Architekten IX). — Foruden de nævnte Blade har Foreningen af ³/₁₂ 1892 leveret endnu en Række Opmålinger af københavnske Bygninger, Nikolai Tårn, Reformert Kirke, den gamle Husarkaserne samt nogle Privatbygninger, og Architekten VIII—IX indeholder forskellige Artikler vedr. København, således af Fr. Schiødt om «Nogle Blade af St. Annæ Kvarters Historie» og om Bygningsmodeller og Bygningstegninger på Københavns Rådhus, af Fr. Levy om Synagogen samt Tegninger af en Tøjhusport fra Kristian IV's Tid og af Huset Stormgade 6. Personalhist. Tidsskrift (5. R. 3. B.) meddeler Indskrifter fra Kirkegården ved Garnisons Kirke.

I Dannebrog ²/₁₁ rejste Borgmester Rosenørn indtræn-

¹ De fleste af disse er fotograferede af Nationalmuseet. Nogle Bygningsdetaljer er erhvervede til Nationalmuseet, flere til Rådhuset.

gende Spørgsmålet om, hvorvidt alt var i Orden for at få det rette arkæologiske Udbytte af Arbejderne paa Kristiansborg, og $\frac{4}{11}$ svarede, at Nationalmuseet havde forberedt alt i Overensstemmelse med Slottets Arkitekt.

Sjælland. Foruden *Helsingør* Snedkerlavs ovfr. S. 173 nævnte Festskrift er udkommet V. Hostrup-Schultz: *Spredte Efterretninger om Helsingør Apotek og dets Ejere*. Iøvrigt har al Interesse samlet sig om den gamle Fattiggård. Lange Tider har dens Istandsættelse været på Tale; allerede for flere År siden lod Nationalmuseet Bygingen opmåle, Prof. Storck udarbejdede et Restaureringsforslag, og Kommunen var villig til at tilskyde en større Sum, hvis Staten vilde træde til. Ministeriet afviste ikke Sagen, men udsatte den (sml. Kultusministerens Udtalelse i Folketinget $\frac{6}{2}$), indtil Byrådet tabte Tålmodigheden, brød overtvært og $\frac{5}{4}$ erklærede, at Huset skulde nedrives $\frac{1}{9}$, hvis Spørgsmålet ikke var løst inden den Dag. Virkningen heraf var uheldig (sml. Architekten VIII, S. 300). Henvendelser fra Forfatterforening, Kunstnerforening og Arkitektforening gjorde intet Indtryk på de stridende Parter, men lykkeligvis er Interessen for vore Fortidsminder dog saa livskraftig, at Vandalismen dennegang ikke beholdt det sidste Ord. En Kreds af Privatmænd udsendte Opfordring til at yde Pengebidrag, et Pressemøde i Helsingør $\frac{23}{8}$ slog til Lyd herfor, og i Løbet af forbavsende kort Tid lykkedes det at samle største Delen af den betydelige Sum. Kunstakademiet har en væsentlig Fortjeneste af Sagens heldige Vending. Om dens Gang kan iøvrigt henvises til et Ordskifte i Berling. Tid. Aftenudg. 6., 8., 10., 15. Sept. Som rimeligt er, har Striden affødt flere videnskabelige Afhandlinger om Fattiggårdens Historie. Først fremsatte V. Lorenzen sin Opfattelse af dens Arkitektur (Architekten VIII), og både før og senere fremkom der fra Nationalmuseets Side nye Oplysninger om Gården, der viste sig ikke blot at være Karmelittersygehus, men også Bolig for Herluf Trolle (Berling. Tid. $\frac{22}{3}$ og $\frac{16}{8}$; Architekten VIII, S. 520 og 541). — Om Restaureringsarbejderne i selve Karmelitterklosteret skrives i Dannebrog $\frac{27}{8}$. — En Opmåling af Kavallerhuset på Fredensborg findes i Blade, udg. af Foreningen af 3. Decbr. 1892. — I Årets Løb er der stiftet et historisk Samfund for Frederiksborg Amt. — Esbønderup Kirkes gamle Klokke, fra 1406, der revnede under Sørgeringningen i Januar og skulde omstøbes, er bleven købt

af en Privatmand og vil saaledes blive bevaret, rimeligvis ved selve Kirken. — Den ældgamle Hellig Kors Kilde i *Roskilde* er af Kommunen bleven sat i værdig Stand (Rosk. Dagbl. 9/10). Om en Omordning af de kirkelige Forhold i Roskilde meddeles et Brev i Kirkehist. Saml. 5. R. 3 B, som ligeledes bringer Referat af et Kirkehist. Møde i Roskilde Vor Frue, hvor Prof. Kornerup holdt Foredrag om Kirkens og Klosterets Historie. Ogsaa det i sidste Oversigt (ovfr. S. 83) nævnte Møde i *Køge* omtales, uden at det dog bemærkes, at Istandsættelsen af Kirkeinventaret foregik under Nationalmuseets Ledelse. Om Kirken og Byen er udkommet en rigt illustreret Fører af Lærer H. J. Hansen og Redaktør Fr. Opffer. I Østsjællandske Aarbøger, hvor Chr. Axel Jensen oplyser, at Køge Kirkes Altertavle er skåret af Lorentz Jørgensen fra Holbæk, refereres Udtalelser af Arkitekt M. Nyrop og Museumsdirektør Mollerup om Byens Raadhus, og tillige aftrykkes den varme anbefaling, som Nationalmuseet gav et Andragende fra Køge Museum om et treårigt Statstilskud på ialt 10000 Kr., som ogsaa bevilgedes på Finansloven 1906—7, med det Formål at restaurere og frede nogle af Byens gamle Bindingsværkshuse. Også Privatmænd har skænket Penge til Løsningen af denne Opgave. — *Taarnby* Kirke på Amager er opmålt i Decemberforeningens Blade fra 1904, og i *Ældre nord. Arch.* 4. R. 4. S. findes en Tegning af Kirkegårdsporten ved *Vallensbæk*.

Efter at Nationalmuseet tidligere har erhvervet et af de middelalderlige Huse ved *Kallundborg* Kirke, har det i År modtaget det smukt bevarede og ejendommelige Hus i Præstegade, den såkaldte Rektorbolig, som Gave fra en Privatmand.

Architekten VIII indeholder en Opsats af C. M. Smidt om *Drøsselbjerg* Kirke, en meget ejendommelig, til forskellige Tider bygget toskibet Bygning, og Meddelelser af Chr. Axel Jensen om *Løvenborg*, særlig om et Projekt, udarbejdet af Jardin 1771, til en aldrig opført Hovedfløj. — På et historisk Møde i *Tølløse* holdt Professor Kornerup Foredrag om Merløse Herreds Fortidsminder (Kirkehist. Saml. 5. R. 3 B).

Ved Oldskriftselskabets Møde ^{20/3} fremlagde Museumsdirektør Mollerup Oluf Mouridsen Krognos Sværd fra hans Kiste i *Ringsted* (Berling. Tid. og Nationaltid. ^{26/3}). En middelalderlig Grav, der fandtes ved *Sorø* Kirke, er undersøgt af

Nationalmuseet, og under dettes Tilsyn er den katolske Altertavle i *Pedersborg* restaureret.

Paa Finansloven 1906—7 er der til *Præstø* Kirkes Istand-sættelse yderligere bevilget 22,000 Kr., og til Vedligeholdelsesarbejder på Vordingborg Slotsruin opføres et ekstraordinært Beløb på 2155 Kr. Om Slotskapellet ved Gåsetårnet publiceres nu i Aarb. f. nord. Oldk. en efterladt, kort Afhandling af Prof. J. B. Løffler. — Ældre nord. Architektur 4. Saml. 4. Række indeholder en Række Opmålinger af St. Peders Kirke i *Nestved* (Tegninger af Ahlmann, Text af V. Lorenzen) og Tegning af et Bindingsværkshus i Riddergade. Desuden bringer Værket Opmålinger af Gravkapellet ved *Karise* Kirke og af en Kirkegårdsport ved *Elmelunde* på Møen, mens de yngre Arkitekters Publikation for 1904 afbilder et Stolestade fra *Bårse* Kirke. I Østsjællandske Aarbøger 1906 findes en Beskrivelse af *Højelse* Kirke, en Meddelelse om *Hellested* Præstegårds Brand 1707 samt Notitser om *Vemmetofte* og *Storeheddinge*. — En nøjere Undersøgelse af Klinten udfor Højerup Kirke har vist, at der ikke er overhængende Fare for Bygningen.

Møen. Blandt de fyldigste og livfuldeste historisk-topografiske Skildringer, som er fremkomne i de senere Aar, er den Række Bøger, som Frede Bojsen har udgivet, og som i 1906 er forøget med et nyt Bind, «Af Møns Historie. Den ældre Middelalder». De mindre Øer, der føler sig afsluttede Helheder, har gennemgaaende fundet flere Historieskrivere end andre Egne af Landet, og Møen er vel en af de Landsdele, der har den rigeste topografiske Litteratur. Ikke desmindre bringer Bogen adskilligt nyt frem. Med et omfattende Kendskab til den historiske Litteratur forener Forf. megen Kombinationsevne, og han holder sig ikke indenfor Møns snævre Grænser, men hvor Lejlighed gives, underbygger han Skildringen af Øens særlige Forhold med et alment, historisk og kulturelt Grundlag. I det foreliggende Bind gør han Rede for Møens Sagnskikkelser, for den ældste Middelalders Historie, for Gildevæsnet, særligt St. Eriksgilderne, hvoraf der har været flere på Møen, for Stormanden Jon Litle, hvem Forf. sikkert med Rette vurderer meget højt, og for de historiske Begivenheder indtil Valdemar Atterdags Tid. Endelig meddeles en Fortegnelse over Mønske Møntfund. Naar Forf. i Fortalen

synes at udtale nogen Tvivl om at kunne fortsætte Værket, må man dog håbe, at det vil lykkes ham.

Bornholm. Tredje Bind af Prof. Wimmers Værk «De danske Runemindesmærker» (1905) behandler Runestenene i Skåne og på Bornholm. I Modsætning til de skånske Sten, der mere end nogen anden Gruppe er knyttet til Vikingelivet, er de talrige bornholmske Sten (ialt henimod 40) fra en noget senere Tid og genspejler mest et fredeligt Hjemmeliv (sml. Anmeldelse af Magn. Olsen i Danske Studier).

Lolland-Falster. På Finansloven 1906—7 opføres et Bidrag, 10,000 Kr., til Opførelse af et nyt Spir på *Nakskov* Kirke, og dette Arbejde, der lededes af Arkitekt Glahn, er fuldent i Arets Løb. På et kirkehist. Møde i Nakskov talte Prof. Magn. Petersen om Bykirken (Kirkehist. Saml. 5. R. 3. B.), og i Tilknytning hertil meddeles forskellige Bidrag til Byens Reformationshistorie. — I *Nysted* er der ved Restaurering af et Butikslokale funden en Bjælke med Indskrifter og Årstallet 1692. — To Opmålinger fra *Stubbekøbing* Kirke findes i Ældre nord. Architektur (4. Saml., 4. Række).

Fyn. Kirkehist. Saml. (5. R. 5. B.) fortsætter og afslutter en Række Brevuddrag fra Fyens Bispearkiv og bringer desuden Referat af et kirkehist. Møde i Svaninge, hvor Knud Heiberg talte om Hernhutismen på Fyn. — Skolebestyrer H. Rasmussen i Odense har udgivet en Række Uddrag af Vedel Simonsens efterladte Papirer «Fra Svenskekrigen», der genfortæller Folkesagn om Svenskernes Plyndringer og Odelæggelser (Særtryk af Fyns Stiftstid.).

H. C. Andersens Fødehus i *Odense* er nu bleven istandsat. Om Ejler Rønnovs Gård og dens Istandsættelse skriver Chr. Axel Jensen i *Architekten* VIII. En meget gammel Pælerække, der er funden ved Grundgravning i Overgade, omtales af H. Rasmussen i *Fyns Stiftstid.* 18/8.

I *Personalhist. Tidskr.* (5. R. 3. B.) meddeler Holger Hansen Indskrifter fra *Dalum* Kirke, og i *Kirkehist. Saml.* (5. R. 3. B.) gengives en Gravskrift i *Sønderby* Kirke. *Fyns Stiftstid.*s Julenummer bringer Gengivelse af en Tegning fra Tiden om 1720 af *Dalum* Kloster.

På *Holkenhavn* er der ved Istandsættelsen fremdraget Kalkmalerier fra det 17de Arh., som er blevne undersøgte af Nationalmuseet, og i Simmerbølle Kirke på Langeland er der restaureret et Kalkmaleri, et dansk Rigsvåben fra 1523.

Færøerne. I den 1906 udgivne Beretning for Foreningen til norske Fortidsminders Bevaring har Kaptajn Daniel Bruun skrevet en stor Afhandling om gammel Bygningsskik på Færøerne. En Del har før eller samtidigt været publiceret andetsteds (sml. Architekten VIII, om de middelalderlige Bygninger på Kirkebø), men fremtræder nu samlet og supleret med nye Oplysninger.

Antvorskov og Vordingborg Krongodser. 1768—1774.

Et Bidrag til Landboreformernes Historie.

Af

Axel Linvald.

Indledning.

I Oeders «Betænkning over Bondestanden», der udkom i 1769, drog Forfatteren en skarp Skillelinie mellem de Midler, der stod til en Fyrstes Raadighed, naar han havde til Hensigt at forbedre Landboforholdene og ophjælpe Bondestanden. Han kunde som Landets Suveræn ad Lovgivningens Vej fastsætte visse Bestemmelser, naar disse ikke paalagde Undersaatterne en utidig Tvang i private Forhold og betød en Indskrænkning i deres borgerlige Frihed. Hovedgaardenes Udstykning, der for Oeder var Hovedsagen, havde han derfor ingen Ret til at paabyde; derimod kunde han i Kraft af sin Myndighed befale en skriftlig Bestemmelse af Hoveriet, og hvad det første Punkt angaar, give et Eksempel paa sine Domæner. Fyrstens Stilling er altsaa en dobbelt. Som Landets Herre er han Lovgiver, medens han paa Grund af sin Raadighed over Krongodserne er Rigets største Godsejer. Ad begge disse Veje er der givet ham Midler i Hænde til direkte og indirekte at virke for Reformen.

Paa intet af de to Omraader havde Regeringen før 1768 gjort væsentlig andet end vise sin gode Vilje. Hverken de tre Forordninger (af ²⁹/₁₂ 1758, ²⁸/₁₂ 1759 og ⁸/₃ 1760), der tilsigtede at afskaffe Fællesskabet mellem Lodsjerne, eller den oven i Købet halvt mislykkede Reform paa Krongodset i Københavns Amt (1767) havde nemlig i nogen Maade bragt Klarhed i Spørgsmaalet.

Den overvejende Interesse knytter sig heller ikke til Regeringens Foranstaltninger, men derimod til de private Godsreformer, der fandt Sted rundt om i Landet. Spørgsmaalet bliver, i hvilken Grad disse af Samtiden blev betragtet som Beviser paa Reformernes Mulighed og Nytte. Først ved at besvare dette Spørgsmaal vinder man Klarhed over Betydningen og Rækkevidden af de Skridt, der efter 1768 blev foretaget af Regeringen.

Vigtigst var selvfølgelig de tidt beskrevne Forandringer, der i Aarene 1759—61 gennemførtes paa Hørsholm¹ og 1764—67 paa Bernstorff.² Bønderne fik Arvefæsteskøde paa deres Gaarde og Hoveriet blev afløst af en Pengeafgift; dertil kom for Bernstorffs Vedkommende tillige Fællesskabets Ophævelse og for Hørsholms Hovedgaardsjordernes Udstykning i Parceller. Adskillige Tilfælde af lignende Art kunde anføres. Bortset fra den Reform, Grev Rantzau allerede 1739 iværksatte paa Ascheberg, foretoges der rundt om i Landet en Række Forandringer. Kærnepunktet var som oftest Hoveriets Afløsning, saaledes paa Bistrup (1764), Ravnstrup (omtrent samtidig) og flere andre Steder.³ Men ikke altid gik det godt. Da Peder Malling paa sin Gaard Astrup i Viborg Amt havde afløst sine Bønders

¹ Hoyer: To Breve om Bondestandens og Landhuusholdningens Forbedring. Kbhvn. 1766; C. Christensen: Hørsholms Historie. Kbhvn. 1879.

² T. Baden: Beskrivelse over den paa Bernstorff iværksatte nye Indretning. Kbhvn. 1774.

³ Se Nyerup: Skildring af Danmark-Norge. I. 1803. S. 490 f.

Hoveri, saa den følgende Ejer sig nødt til at genoprette den gamle Tilstand,¹ og paa Brejninggaard maatte Ejeren Justitsraad Enholm gaa fra Gaarden, hvorpaa alt blev, som det havde været tidligere.² For slet ikke at tale om de ulykkelige Forhold, der indtraadte paa Gjorslev; disse ligger imidlertid i alt væsentligt senere end det Tidspunkt, der her er sat som Grænse; men selv om man ikke tager Hensyn til dette Gods, viser det sig dog, at Reformernes Resultater ikke var noget afgørende Bevis for deres Fortræffelighed, alene med Undtagelse af Hørsholm og Bernstorff. Her kom imidlertid et andet Moment i Betragtning. Reformmodstanderne gjorde med stor Iver gældende, at disse to Foretagenders Held alene beroede paa Københavns Nærhed.

Det fremgaar af Reverdils Memoire af 1. Sept. 1767,³ at denne Indvending allerede tidlig og i temmelig stor Udstrækning maa være gjort gældende, men saa let, som han mener, lader den sig neppe affærdige. Dertil fremsættes den for ofte, selv af Mænd, der paa ingen Maade kan regnes til de fanatiske Reformmodstandere. Saaledes mente Godsejer Teilmann til Nørholm,⁴ at det vel vilde være heldigt at udstykke Hovedgaardene; men «man maa ikke, som nogle uden Eftertanke gjør, beregne Fordelen efter den, som haves ved Hirschholm, alene formedelst Nærværelsen af Kiøbenhavn.»

Selv Torkel Baden,⁵ der som Godsinspektør havde iværksat Reformen paa Bernstorff, vedgaar, at Bønderne, naar de ved Hjælp af Forandringerne havde faaet Korn at

¹ Danske Atlas IV. S. 747—48.

² Smstds. V. S. 763.

³ Trykt hos Fridericia: Aktstykker til Stavnsbaandets Hist. Kbhvn. 1888. S. 190.

⁴ Brev om Bondestandens og Landhuusholdningens Forbedring. 1767. S. 11.

⁵ Anf. Arb. S. 16.

sælge, paa Grund af Københavns Nærhed vilde være heldigere stillet end Beboerne af Provinserne. Og endnu større Vægt har det, naar man saa sent som omkring Aarhundredskiftet, da Begivenhederne for længst havde givet Reformvennerne Ret, ser den bekendte Professor Gr. Begtrup¹ hævde, at der i Tiden 1771—84 ikke haves noget Arvefæste, og at Aarsagen er den, at de givne Eksempler ikke havde noget «overtalende», idet han henviser til det nævnte Forhold.

Dette Argument blev utvivlsomt af Samtiden tillagt en langt større Betydning, end det i Virkeligheden havde. Den ringe Afstand fra København var vel en gunstig, men dog tillige underordnet Faktor. Sikkert er det imidlertid, at Reformmodstanderne med tilsyneladende Ret kunde beræbe sig derpaa, og i det hele og store var Stillingen i Begyndelsen af 1768 da den, at de foretagne praktiske Forsøg i det højeste havde maattet overbevise alle om Muligheden af saadanne Foretagender, naar heldige Omstændigheder lettede Gennemførelsen; de ivrige Reformfjender følte sig derimod paa ingen Maade overbeviste.

Under saadanne Forhold kunde det faa en overordentlig Indflydelse, hvis de Forsøg, Regeringen i 1768 var til Sinds at foretage paa Antvorskov og Vordingborg Krongodser, fik et heldigt Udfald. Intet af Distrikterne laa nær ved København, og det drejede sig denne Gang om langt større Strækninger end tidligere, hvad der kun kunde forøge Betydningen af Foretagendet.

Det var heller ikke fra Regeringens Side Meningen, at denne Godsreform skulde staa som et isoleret Fænomen; den skulde tværtimod være et Led i det store Arbejde for Bondestandens Opkomst, der omkring Begyndelsen af 1768 var blevet planlagt. I den Instruktion, der d. 16. Marts

---

¹ Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland og Møen. I. 1803. S. 189.

1768 blev udstedt til Landvæsenskommissionen,¹ havde dette Forsøg fundet Omtale og var blevet stillet i Forhold til det øvrige samtidige Reformarbejde. At Gennemførelsen ikke var overgivet Kommissionen, men paalagt Overskattedirektionen modsiger ikke denne Opfattelse. Landvæsenskommissionens Opgave var en almindelig og hele Landet gældende Reform; den skulde opnaa «die Verbesserung des Ackerbaues und die Aufhelfung und Erleichterung der Umstände des Baurenstandes in Dännemarck.»² Men Gennemførelsen af et saadant Program var nok i Stand til ganske at beskæftige Kommissionen og vilde ikke levne den Tid til det byrdefulde Arbejde, som en praktisk Godsreform maatte udkræve. Det blev derfor overdraget Overskattedirektionen paa de tidligere antvorskovske og vordingborgske Rytterdistrikter at give «den Unterthanen im ganzen Lande Exempel der Möglichkeit und des Nutzens sothaner Einrichtungen.»³

Paa denne Maade var altsaa de to Institutioner hver ved sit Arbejde satte i Stand til at understøtte og udfylde hinanden.

Antvorskov og Vordingborg Krongodser havde i Aarene nærmest før 1768 i alt væsentligt delt Skæbne med de øvrige kongelige Domæner.

Da den danske Stat i Tiden 1763—64 befandt sig i en overordentlig farlig finansiel Situation, af hvilken den kun blev reddet ved H. C. Schimmelmans store Dygtighed, var Salg af Krongodser et af de vigtigste Midler, hvorved

---

¹ En af M. H. Høyer verificeret Afskrift findes i Pk.: Kgl. Rescripter etc. til Landvæsens Commissionen 1757—73.

² Instruktionens § 2.

³ Smstds. § 6.

han hjalp Landet ud over Vanskelighederne.¹ Rentekammerets Forestilling desangaaende blev indgivet d. 12. August 1763,² og tre Dage senere fulgte den kongelige Resolution. Fra Salget var alene undtaget Godserne i Københavns, Frederiksborg og Kronborg Amter. Det var endog Meningen først at skaffe sig af med de antvorskovske og vordingborgske Distrikter; allerede d. 12. Septbr. blev der givet Resolution paa Kammerets Forestilling³ om, at Kammerjunker Scheel og Amtsforvalter Bruun skulde rejse ned til de to Godser for at undersøge deres Tilstand og derefter foreslaa, hvorledes de bedst kunde afhændes.

Det kom imidlertid ikke til at gaa saaledes. En kongelig Resolution af 1. Oktbr. 1764⁴ slog fast, at de sjællandske Ejendomme sidst skulde bortsælges. Samtidig blev der truffet en Forandring i den Bestemmelse, der var sat ind som Følge af Konseillets Erklæring af 30. Januar 1764,⁵ at det kun var i Hertugdømmerne samt paa Fyen, at Godserne skulde sælges til de højstbydende; det skulde ellers saa vidt muligt tilsigtes, at Bønderne selv kunde købe deres Gaarde. Dette blev ændret derhen, at Hovedgaardene sammen med det tilhørende Bøndergods skulde opbydes under et. Kun en ringe Del af det sidste, der ikke fulgte med, skulde sælges Gaard-, By- og Sognevis, og der var altsaa paa dette meget begrænsede Omraade givet Bønderne Lejlighed til at erhverve Ejendomsret over deres Gaarde.

Det var disse Bestemmelser, der var de raadende, da Turen i 1767 omsider kom til Antvorskov, efter at det fynske, jyske og falsterske Krongods forinden var bortsolgt.

¹ Se derom L. Koch: En finansiel Krisis 1763—64. Hist. Tidsskr. 6. R. I Bd. S. 497 ff. Holm: Frederik V. 2. Afd. S. 103 ff.

² R. K.s Resolutionsprotokol 1763. Nr. 165.

³ Do. Nr. 180.

⁴ Do. 1764. Nr. 193.

⁵ Danske Kongers Hist. Nr. 453.

En Plakat af ²²/₁₂ 1767 kundgjorde Auktionen, der var berammet til Midten af April, og omtrent samtidig blev det paalagt Gehejmerraad Berregaard og Justitsraad Thygesen at undersøge det til Salg bestemte Gods. Paa Grundlag af deres Indberetning udarbejdedes dernæst Konditionerne, der er dateret 3. Marts 1768. Godset var blevet inddelt i 9 Hovedgaarde, hver med sit tillagte Bøndergods, foruden at der som sædvanlig skulde sælges en Del Strøgods.¹

Alt var saaledes i Orden til Afholdelse af den nær forestaaende Auktion, Plakat og Konditioner endog trykte, da der 5 Dage efter disses Udstedelse kom Kontraordre. En kongelig Befaling² bød at indstille det offentlige Salg samt overgive ikke blot det antvorskovske, men tillige det vordingborgske Distrikt til Overskattedirektionen for en Betaling af 72¹/₂ Rdlr. pr. Td. Hrtk., eller for Antvorskovs Vedkommende 417,600 Rdlr. og for Vordingborgs 355,975, af hvilke Summer Halvdelen skulde blive staaende til 4 ⁰/₁₀'s Rente. Hensigten med denne Forholdsregel fremgaar af den Ordre, der befalede Overskattedirektionen at antage sig Distrikterne.³ Grunden var, som forhen sagt, alene den, at de omtalte Godser skulde benyttes til Forsøg paa Landbo-reformer.

Fra hvilken Side er Planen til denne pludselige Forandring udgaaet? At det neppe har været fra Rentekammeret, fremgaar ikke alene deraf, at man kun fem Dage, før den forandrede Bestemmelse blev bekendtgjort, arbejdede med den forestaaende Auktion for Øje; men man synes i hele denne Sag at være gaaet bag om Kammerets Ryg. Det fremgaar af en Promemoria, dateret 2. Marts,⁴ at

¹ Alle disse Papirer findes i Pk.: Konditioner, Specificationer etc. vedk. Plakat ²²/₁₂ 1767, d. kgl. antv. Gods betr. (1761—74).

² R. K.s Resolutionsprotokol 1768 Nr. 27.

³ O. S. D.s kgl. Rescript. og Resol. vedk. Antv. og Vord. 1768—73.

⁴ Mallingiana, Landbovæsen.

Kongen har henvendt sig til 2den Deputerede ved Finanserne, Schack (Rathlou), og af ham har ladet sig meddele de Priser, der opnaaedes ved Salget af det falsterske Krongods samt den tilsvarende Værdi af de antvorskovske og vordingborgske Distrikter, altsaa den Pris, for hvilken de blev overgivet til Overskattedirektionen. Men efter al Sandsynlighed har den kgl. Ordre ikke røbet, i hvilken Anledning Forespørgslen skete; Specifikationerne over de to Krongodser bærer nemlig følgende Overskrift: «Det andtvorschovske (henholdsvis vordingborgske) Hartkorn, som bliver at bortsælge, bestaaer udy følgende etc. . . .»

Den Tanke laa nær, at Initiativet til Reformerne var taget af Overskattedirektionen, der jo netop fik Udførelsen overdraget. Det fremgik imidlertid af ovenstaaende, at Schack, der tillige sad i denne, tilsyneladende ikke kendte noget til Foretagendet, som han dog ikke godt kunde være uvidende om, hvis Tanken virkelig var udgaet fra hans eget Departement. Desuden ser man Overskattedirektionen omtrent tre Aar senere, da de to Godsers Administration var frataget den, i en Redegørelse¹ betegne den Ordre, der lagde dem under dens Myndighed, som «der ohne unsere Vorstellung erfolgte Königl. allergnädigste Befehl vom 8. Mart. 1768.» Overskattedirektionen som saadan kan derfor ikke have bevirket Kongens Ordre.

Da heller intet tyder paa, at Landvæsenskommissionen har taget Initiativet til Reformerne, foreligger der neppe nogen anden Mulighed, end at Spørgsmaalet er blevet rejst af en Kreds eller enkelt Mand, der har haft Kongens Øre. Landboreformerne savnede jo ingenlunde Talsmænd i dens Omgivelser og havde indtil for ganske nylig haft en Forkæmper i Reverdil, hvis Forestillinger havde gjort et dybt Indtryk paa Kongen. Han var altsaa paa Forhaand

¹ Plan til Indretning ved de antvorskovske og vordingborgske Godser m. M. 1770.

venlig sindet, naar der fra en eller anden Side blev fremsat et Forslag.

Med Sikkerhed er det umuligt at afgøre, fra hvem den Tanke er udgaaet at benytte Antvorskov og Vordingborg Krongodser til Reformforsøg. Muligvis har det været fra H. C. Schimmelmänn, og da utvivlsomt efter Samraad med andre. Forskellige Omstændigheder peger i denne Retning. Under 27. Februar 1768 indgav Schimmelmänn til Landvæsenskommissionen en Betænkning,¹ i hvilken han fremsatte sine Tanker om dennes Virksomhed. Den viser, at Tanken om at benytte Domænerne som Forsøgsgodser ikke var ham fremmed; han tilraader Kongen med sine egne «Güthern und Amtern den Anfang zu machen und dadurch . . . den innern Antrieb zu erwecken.» Man ser desuden, at det første og vigtigste Punkt, han fremdrager, er Indførelsen af det holstenske Kobbelfrugt. Men i den kgl. Ordre af $\frac{8}{3}$ 1768 var det netop denne Reform, der blev anvist Overskattedirektionen at gennemføre.

Et Par Optegnelser af samtidige angiver nogenlunde det korrekte Forhold. Den 16. April skrev M. H. Høyer til Reverdil:² «Schimmelmänn ou la Steuer direction s'est chargé de faire des changement[s] à Wordingbourg et Andworskou selon vôtre plan.» Dette sidste Udtryk siger neppe mere, end at Reformerne vilde komme til at svare til Reverdils Ønsker, men kan ikke opfattes som et Bevis for, at de skylder ham deres Tilblivelse. Endelig har Wasserscheibe udtalt sig i samme Retning. I sine Samlinger til Schimmelmännns Historie,³ erklærer han: »Je ne le suivrai pas dans toutes ses operations. Je n'en parcourerai que les plus considerables,» og nævner blandt disse,

¹ Forslag og Afhandlinger ang. Landvæsenets og Bondestandens Forbedring. 1767—70.

² Originalen i Biblioteket i Genève.

³ Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. 715 c Fol.

at «la caisse d'amortissement acheta du roi Wordingbourg et ses dependances.»

De citerede Udtalelser berettiger til den Slutning, at H. C. Schimmelmann, i alt Fald delvis, har medvirket til at sætte Reformerne paa Antvorskov og Vordingborg Krongodser i Gang.

Reformerne.

I.

Overskattedirektionen ^{8/8} 1768—^{10/11} 1770.

Den kgl. Ordre, der d. 8. Marts 1768 lagde Administrationen over Antvorskov og Vordingborg Krongodser ind under Overskattedirektionen, havde ikke givet noget bestemt Program for dennes Arbejde. Den havde i almindelige Vendinger meddelt Kongens Ønsker om at forbedre Landvæsenet og ophjælpe Bondestanden, men iøvrigt kun udtalt, at Distrikterne skulde indrettes «paa holstensk eller anden Maade, der vilde være mest hensigtsmæssig til Ophjælpning af Agerbruget.» Det var altsaa i Virkeligheden overladt til Direktionens bedste Skøn at bestemme Rækkevidden af de bebudede Forandringer. Disse vilde derfor i høj Grad blive afhængige af, hvorvidt dens Medlemmer var stemt for gennemgribende Reformer eller i det væsentlige ønskede den gamle Tilstand bevaret.

I Tiden 1768—70 bestod Overskattedirektionen af følgende Medlemmer: A. G. Moltke, H. C. Schimmelmann, Ditlev Reventlou og Jørgen Scheel. Endvidere var det bestemt, at de Deputerede for Finanserne skulde indtræde

i Direktionen,¹ og som saadan var optaget J. O. Schack (Rathlou), A. P. Bernstorff, Gustav Holck og Jørgen Erik Scheel.²

Der er ingen Tvivl om, at Reformernes Talsmænd havde den overvejende Indflydelse baade i Kraft af deres Antal og Betydning; men langtfra alle vilde gaa lige vidt. Ivrigst for Reformen var foruden A. P. Bernstorff og Ditlev Reventlou, hvis Anskuelser i det væsentlige faldt sammen,³ vistnok H. C. Schimmelmann. I sin Betænkning af ²⁷/₂ 1768⁴ havde han ikke blot tilraadet at indføre Kobbeldbruget, ophæve Fællesskabet og bestemme Hoveriet, men ogsaa vist sig som Tilhænger af Arvefæste. Et langt mindre fremskridtsvenligt Synspunkt blev forfægtet af J. O. Schack;⁵ hans Ønsker gik ikke videre end til at faa ophævet Fællesskabet i Byerne og navnlig mellem Byerne samt til Fastsættelse af det saakaldte «smaa Hoveri». Grev Gustav Holck vilde dog have Hoveriet bestemt og ønskede, at Kongen skulde opmuntre til at faa det afløst af en Afgift.⁶ A. G. Moltke vidste intet «fordeelagtigere at foreslaae end som den Forandring af Agerdyrkning fra den sædvanlige til den holsteenske Maade»; thi derved fik man Hoveriet bestemt og blev fri for det «høystskadelige Fælledskab», foruden «at Bønderne vilde faae Kierlighed til deres nu beboende Gaarde og desformedelst søge at blive Eyere af Huusene.»⁷

Forinden Arbejdet paa Gennemførelsen af de paatænkte

¹ Rescript af ²⁹/₈ 1766.

² Den danske civile Centraladministrations Embedsæt 1660—1848. Kbhvn. 1889. S. 157 og 215 f.

³ Aage Friis: Bernstorffske Papirer I. Bd. Nr. 384.

⁴ Se ovenfor.

⁵ Se bl. a. Betænkning af ²⁹/₂ 1768. Forslag og Afhandlinger ang. Landvæsenets og Bondestandens Forbedring. 1767—70.

⁶ Betænkning ¹⁴/₁₂ 1767. Smstds.

⁷ Betænkning ²⁸/₂ 1768. Smstds.

Reformer kunde tage sin Begyndelse, maatte adskilligt ordnes, saaledes Overleveringen af Distrikterne fra Rentekammeret til Overskattedirektionen. Det blev bestemt, at Johan Völckers,¹ der netop af Hensyn til den nye Indretning var blevet udnævnt til Landinspektør over de to Godser, i Forening med Justitsraad Clasen, Sekretær i Skattedirektionen, d. 1ste Maj skulde overtage Distrikterne.² Samtidig med deres Beretning herom, skulde Völckers indgive Forslag til en hensigtsmæssig Begyndelse paa Arbejdet,³ og først derefter vilde man træffe Bestemmelse om den Fremgangsmaade, der skulde anvendes.⁴ Lige fra første Færd var Overskattedirektionen imidlertid nogenlunde klar over det Maal, den vilde naa. En Koncept til en «foreløbig Plan», der stammer fra Tiden inden 1ste Maj 1768,⁵ opstiller nemlig et temmelig udførligt Reformprogram. Foruden Indførelsen af det holstenske Kobbølbrug ønsker den ethvert Fællesskab mellem Undersaatterne ophævet; det bør saa vidt muligt tilsigtes, at de enkelte Jordlodder bliver lige værdifulde, baade med Hensyn til Jordens Værdi og til deres Afstand fra den Hovedgaard, hvortil de hører. Husmændene, der ved Overdrevens Afskaffelse mister Græsning for deres Kreaturer, skal til Erstatning have overladt et Stykke af Overdrevene under den Betingelse, at de indhegner det. Den tidligere Naturaltiende afløses af passende Afgifter. Der skal gives Bøn-

¹ Völckers, der stammede fra Holsten, er en af vort Landbrug højlig fortjent Mand, idet det var ham, der paa Bregentved indførte det holstenske Kobbølbrug. (Brasch: Vemmetoftes Hist. Kbhvn. 1863. III. S. 184).

² Fuldmagt af ³⁰/₄ 1768. — O. S. D.s Dokumenter vedk. Antv. og Vord. Rytterdistr. I. 1768—73.

³ O. S. D.s Korrespondanceprotokol vedk. Antv. og Vord. Distr. 1768—70.

⁴ O. S. D.s Deliberationsprotokol ¹⁸/₈ 1768.

⁵ Den taler nemlig om Overleveringen «førstkommende Majdag». — O. S. D.s div. Dokument. vedk. de Antv. og Vord. Distr. II.

derne Arvefæste paa deres Gaarde, og Hoveriet bestemmes, ligesom alle Skatterne bør fordeles paa en jævn og retfærdig Maade.

Denne Konzept, der kun foreligger i en meget skødesløs Form, og hvis Slutning endog mangler, har betydelig Interesse, fordi den er et Udtryk for de Anskuelser, med hvilke Overskattedirektionen gik til Arbejdet. Den viser, at man lige fra første Færd var til Sinds at blive staaende ved den almindeligt raadende Ordning med Hovedgaarde og hoveriplitige Bøndergaarde. Desuden yder den en stor Hjælp til Forstaaelse af de Forslag, som Clasen og Völckers i den nærmeste Tid indgav, idet vi deraf kan se de Forudsætninger, fra hvilke de gik ud. Beretningen om Distrikternes Overtagelse blev afgivet i Slutningen af Juni Maaned.¹

De to Kommissærer havde ikke blot omhyggeligt kontrolleret Godsernes Inventarium, men tillige forklaret Bønderne, hvorfor Salget var blevet standset, og hvad der var Hensigten med de nye Indretninger. De haabede paa et heldigt Udfald af Foretagendet, endskønt de var paa det rene med, at det vilde støde paa betydelige Hindringer, saasom Stridigheder, der stammede fra det hidtidige Fællesskab og fra tvivlsomme Grænser mellem enkelte Byers og Personers Jorder. Dertil vilde vel ogsaa komme nogen Vrangvilje fra Bøndernes Side, naar den nye Indretning stred med deres nedarvede Forestillinger.

Med Hensyn til det forestaaende Arbejde mente de, at der paa Antvorskov Distrikt kunde indrettes 6 Hovedgaarde. Af dem fandtes i Forvejen tre, Antvorskov, Pebringe og Lystager. De tre nye kunde bestaa henholdsvis af Græskoblerne Rappenborg og Gimlinge, af Fæstegaarden Skovgaard, som kunde forøges, og endelig af Taarnborg Kobbøl.

¹ O. S. D.s div. Dokument. vedk. de Antv. og Vord. Distr. II.

Paa Vordingborg Distrikt var Forholdene mere vanskelige. Grundene laa spredt og var i den Grad opfyldt med Skov og Krat, at man kun ved Hjælp af et nøjagtigt Kort var i Stand til at se, hvad der skulde indrettes. Af Græskoblet «Peiters Nye Mark» i Forbindelse med det tilgrænsende Overdrev maatte der dog kunne blive en Hovedgaard, hvortil kom de tre, der i Forvejen fandtes, Vordingborg, Beldringe og Lystager (?).

Da Kommissærerne «hos Undersaatterne fandt mere Tilbøjelighed, end de havde forestillet sig», foreslog de at gøre en Begyndelse med i alt 6 Landsbyer, medens man oprindeligt kun havde tænkt sig een paa hvert Krongods.¹ De udvalgte blev i Vordingborg Distrikt Ornebjærg og Bakkebølle, medens det i Antvorskov Distrikt blev Ollerup og Sønderup, Vedbynørre og Gjerlev. Endvidere foreslog Clasen og Völckers i Løbet af Sommeren at aflede Vandet fra en Del sumpede Strækninger, som derved kunde omdannes til frugtbar Engjord.

De Forslag, Völckers for egen Regning et Par Dage i Forvejen havde indgivet,² angik mere specielle Punkter, som Anskaffelsen af en Del stærke Arbejdsheste og Vogne og Antagelsen af fire holstenske Forvaltere, ligesom han for at skaffe mere Gødning vilde have indkøbt 2—300 Køer. Men især ønskede han i Vinterens Løb paa enhver Hovedgaard at faa indrettet et Mejeri. Endelig paaviste han, hvor vigtigt det var, at man hurtigst muligt fik Distrikterne opmaalt.

Det er umuligt i det enkelte at følge, hvorledes Arbejdet paa Gennemførelsen af Reformerne skred frem, fordi det ikke er lykkedes at finde Völckers Indberetninger. Ganske vist har han udarbejdet en Fremstilling af sin Virksomhed indtil Udgangen af 1769;¹ men desværre er

¹ O. S. D.s Deliberationsprotokol. 22/4 1768.

² Div. Pap. vedk. Antv. Distr. 1768—70.

³ O. S. D.s div. Dokument. vedk. de Antv. og Vord. Distr. II.

de Oplysninger, den giver, meget sparsomme og for en enkelts Vedkommende ret dunkel.

Naar det saaledes først under 3dje April 1769 noteres, at man er gaaet i Gang med den nye Indretning, synes dette sene Tidspunkt meget mærkeligt og skal neppe forstaas bogstaveligt. I en Beretning over det i 1768 og 69 udførte Arbejde¹ nævner Völckers nemlig selv adskilligt, der skulde være udrettet i det førstnævnte Aar, saasom nogen Brakgravning, Anlæggelse af Grøfter til Adskillelse af forskellige Marker og til Afledning af Mosevand. Hans Tid var stadig optaget af Rejser frem og tilbage mellem København, Antvorskov og Vordingborg og af at paase, hvorledes Arbejdet blev fremmet. Beretningen giver endvidere den interessante Oplysning, at A. G. Moltke var den eneste af Overskattedirektionens Medlemmer, der personlig har villet undersøge de to Distrikter.

Oversigten over det udførte Arbejde viser, at man især havde sin Opmærksomhed rettet paa Afledning af Mosevand. Paa dette Omraade naaedes et ikke ringe Resultat, saaledes ved Lækende og navnlig paa Antvorskov Distrikt, hvor man desuden i høj Grad fremskyndede Indretningen af Hovedgaardene. Forskellige Kobler blev adskilt ved Grøfter og Siderne beplantet. I det hele var den Virksomhed, der blev udfoldet paa Antvorskov betydelig større end den i Vordingborg Distrikt, et Forhold, der vedblev at bestaa og sikkert hang sammen med det førstes mere samlede og fordelagtigere Beliggenhed. Det Arbejde, der i disse to Aar var udført, betød ikke særlig meget i Sammenligning med, hvad der endnu stod tilbage, og selv om navnlig Manglen paa tilstrækkelig nøjagtige og udførlige Kort for en væsentlig Del kan forklare det forholdsvise ringe Resultat, kan man dog ikke frigøre sig for Indtrykket af, at med fuld Kraft er der neppe blevet arbejdet.

---

¹ Smstds.

Der synes ogsaa paa et enkelt Tidspunkt at have ladet sig Stemmer høre, der kunde mane Overskattedirektionen til en forøget Virksomhed. Muligvis var det alene Völckers, som udbad sig nærmere Instruktion;¹ men udelukket er det dog ikke, at det var Oeders Retning inden for Reformtilhængerne, der har søgt at dreje Reformerne i en anden Retning. Efter Oeders egen Angivelse har der i hvert Fald nogle Maaneder senere været Tale derom.² Hvorledes det end har forholdt sig hermed, ser man i det mindste Overskattedirektionen d. 10. Marts 1769 med paa-faldende Iver henvende sig til Rentekammeret med Anmodning om, at samtlige Hovedgaardsmarker først maa blive opmaalt, og til Landvæsenskollegiet om, at Landinspektørerne Bærner og Westerholdt maa gaa Overskattedirektionen til Haande. Det er nemlig Hensigten «med første at forfatte en Plan, hvorefter den . . . befalede nye Indretning . . . skal foretages og udføres.»

Landvæsenskollegiet imødekom Direktionens Ønske og de to Landinspektører og Völckers traadte sammen for at udarbejde Forslag. Forinden havde Direktionen dog under Form af «zufällige Gedanken» opstillet nogle Principer, som den ønskede skulde være de ledende.³ De giver ret udførlige Regler for den Fremgangsmaade, der ved Oprettelsen af Hovedgaarde skulde anvendes, og er muligvis ment som en Slags Instruks. Hvor der i Forvejen fandtes Hovedgaarde, skulde de vedblive at bestaa, ligesom det ogsaa var en almindelig Regel, at en saadan oprettedes, hvor de nødvendige Hovmarker var til Stede. De Forskrif-

¹ Fremgaar af Skrivelse til Völckers. 10/3 1769. O. S. D.s Korrespondanceprotokol.

² I Plan 25/11 1770. — Oeders Udkast til en Plan for Kommissionen over de kgl. Godsers Administration. 1770. General Landvæsens Collegium.

³ De er kun bevaret i en udateret Koncept, men stammer sikkert fra Tiden nærmest efter d. 10/3 1769. — O. S. D.s div. Dokument. vedk. de Antv. og Vord. Distr. II.

ter, der blev givet med Hensyn til de enkelte Gaardes Størrelse, var dog vigtigere. Heldigst fandt man en Ejendom, som inddelt i 11 eller 12 Kobler, af hvilke 5 laa til Græsning, vilde være i Stand til at holde i det mindste 100 Malkekøer. Var den mindre, maatte den forøges, medens den for det Tilfælde, at den kunde yde Græsning til 200 Køer, skulde deles i to. De Jorder, der behøvedes for at forøge en Gaard, skulde fratages Bønderne enten ved at berøve dem en Del af deres Ejendom mod en tilsvarende Nedgang i deres Afgifter eller ogsaa ved ganske at nedlægge Bøndergaarde. Enten skulde disses Ejere da have Erstatning i Overdrevene, eller Tabet ligelig fordeles paa alle Landsbyens Bønder.

Den her anviste Fremgangsmaade maa for en Nutidsbetragtning synes ret hensynsløs. Den tillader uden Bondens Samtykke at formindske hans Jorder eller endog ganske at fratage ham dem. Den Jordlod, der som Erstatning vil blive ham tildelt, kan være af bedre eller slettere Beskaffenhed, i alle Tilfælde betyder det forøget Arbejde at bringe en Gaard i Drift paa Jord, der hidtil har helliget som Overdrev. Man tager neppe fejl, naar man i en saadan Bestemmelse sporer H. C. Schimmelmanss Indflydelse; den falder godt i Traad med hans sædvanlige ringe Hensyntagen til private Interesser, naar de stod i Vejen for Forholdsregler, som han holdt for heldige.¹ Det maa dog bemærkes, at det var en bestemt Forudsætning, at der til Besidderen af en nedlagt Gaard skulde oprettes en ny. Endelig bør man ogsaa erindre, at en saadan Fremgangsmaade for Samtiden sikkert ikke stod i det samme Lys, som den gør nu, og at der stadig under Landbo-reformerne, særlig naar de udskiftede Gaarde blev fordelt ved Lodtrækning, var Mulighed for megen Uretfærdighed. I Overensstemmelse med de omtalte Principer udarbejdede

¹ Se bl. a. Biog. Lex. XV. S. 125.

de tre Landinspektører deres Forslag.¹ De havde i en ikke ringe Grad benyttet sig af Tilladelsen til at flytte om med Bønderne, men dog sørget for, at det blev de sletteste Gaarde, der nedlagdes. Derimod havde de ikke altid overholdt Bestemmelsen om Hovedgaardenes Størrelse; til saavel Antvorskov som Vordingborg var der beregnet en Besætning paa circa 250 Køer.

De foreslog i Antvorskov Distrikt at indrette 6 Hovedgaarde: Antvorskov, Lystager, Rappenborg, Taarnborg og Dævidsrød. De tre første fandtes, som allerede nævnt, i Forvejen.²

Antvorskov, der bestod af 900 Tdr. Land, beregnet efter Udsæd i Rug, kunde inddeles i 12 Kobler. Det 12te skulde benyttes til Græsning i Stedet for «Konge-Piberne», der blev henlagt til Rappenborg.

Da *Pebringe*³ kun omfattede 100—120 Tdr. Land, maatte den for at betale sig forøges med nogle Gaarde i Gjerlev, Bjærgby og Harrested. Den blev derved sat i Stand til at holde 100 Køer.

*Lystager*⁴ var 160—180 Tdr. stor, og naar der ved Rydning var vundet 100—120 Tdr., vilde en Besætning paa 120 Køer være passende. Markerne skulde deles i 11 Kobler.

Rappenborg og Gimlinge⁵ Kobler vilde i Forbindelse med en Del af Skovgaardens Jorder udgøre et anseeligt Gods med 160—180 Køer,

¹ $\frac{3}{5}$ 1769. — O. S. D.s div. Dokument, vedk. Antv. og Vord. Distr. II.

² De her og i det følgende nævnte Navne gengives overalt i deres moderne Skikkelse. Kun, hvor Navnet er undergaaet større Forandringer, nævnes den gamle Form, medens den nye sættes i Parentes.

³ Nu Falkensten i Gjerlev Sogn.

⁴ En Del af det nuværende Gyldenholm i Krummerup Sogn.

⁵ Navnene er bevaret i R. Skov i Karrebæk Sogn og «G. Kirkegods» i Sognet af samme Navn.

For at forøge *Taarnborg*,¹ der kun bestod af 120—130 Tdr. Land, maatte man købe og nedlægge 7 Gaarde i Ormslev. Besætningen skulde da udgøre 100 à 120 Køer.

*Dævidsrød*² bestod oprindeligt af to Bøndergaarde og kunde forøges med 160 Tdr. ryddet Land og omtrent 120 Tdr. af Landsbyen Vedbysønders Jorder. Besætningen blev 100 Køer.

I Vordingborg Distrikt fandtes allerede Gaardene Vordingborg, Beldringe og Lekkende.

Fra den første, der ogsaa omfattede Øen Aunø (Agnø) og Knudshoved, vilde det være heldigt at udskille *Bjerrmark* og af denne sammen med en Del andre Jorder at oprette en Mejerigaard til 50 Køer.

*Vordingborg*³ kunde desuagtet ved Rydning og Udtørring, navnlig af Barnemose (Barmose) bringes op paa en Størrelse af 11 Kobler à c. 60 Tdr. Land med en Besætning paa 250 Køer.

*Beldringe*⁴ omfattede 300 Tdr. Land og kunde ved Rydning forøges med 80—100 Tdr., saa den blev i Stand til at holde 140 Køer. Markerne maatte inddeles i 11 Kobler.

*Lekkende*⁵ var 150 Tdr. Land stor. Dens Jorder var meget uheldigt beliggende, hvorfor Landsbyen af samme Navn maatte flyttes og enten nogle Gaarde nedlægges eller de alle formindskes.

Endvidere foresloges det at oprette en Hovedgaard af *Aunø* og den saakaldte «Hovedskov».⁶ Naar denne Gaard blev forøget med nogle af Landsbyen Sallerups Jorder,

¹ Nu Taarnholm i Taarnborg Sogn.

² En Del af Frederikslund i Kindertofte Sogn.

³ En Del af Rosenfeld i Kastrup Sogn.

⁴ I Beldringe Sogn.

⁵ I Øster-Egesborg Sogn.

⁶ Et stort Tjørnekrat paa den yderste Del af Knudshoved Odde.

vilde den blive 250—260 Tdr. Land stor med en Besætning paa 80—100 Køer. Man mente, at dette kunde lade sig gøre, da Vandet mellem Øen og Jorderne var saa lavt, at man kunde køre derover.¹

Med Hensyn til Bøndergodset gjaldt det, at alle Gaardene saa vidt mulig fik samme Størrelse, hvorved Afgifterne blev lige, og alene «Dovenskab og Udsvævelser kunde skabe Ulighed mellem Bønderne». Som passende Størrelse foresloges 40 Tdr. Land Ager, naar Jorden var jævngod, og 8 Tdr. Eng, foruden hvad der behøvedes til Grøfter. De 40 Tdr. kunde dog overskrides, naar der manglede Eng, eller Jorden var mindre god. Det var Meningen at beholde samme Antal Gaarde som hidtil, selv om det kun kunde ske ved at formindske een eller flere Ejendomme. Var der mere Land end nødvendigt, skulde der oprettes nye Gaarde.

Det var et ikke ringe Arbejde, Forslagsstillerne ønskede udført i 1769: Inddelingen af Hovedgaardene Antvorskov, Lystager, Rappenborg, Vordingborg og Beldringe og Udskiftning i Landsbyerne Kindertofte, Vedbynørre, Vedbysønder, Gjerlev, Bjærgby og Harrested, der alle laa i Antvorskov Distrikt, samt paa Vordingborg Distrikt af Ornebjærg, der allerede 1768 havde været udset til at blive indrettet.

De tre Landinspektører havde imidlertid ikke ganske kunnet enes om ovenstaaende Forslag, hvorfor Völckers omtrent samtidig indgav en selvstændig Betænkning.² Det var paa et temmelig afgørende Punkt, at hans Anskuelser afveg fra hans Kollegers, og utvivlsomt vil en moderne Opfattelse betragte hans Standpunkt som det mest humane over for Bønderne. Han fandt det uheldigt at fratage

¹ Ved Udtørring er Aunø nu landfast.

² ⁵/₅ 1769. — O. S. D.s div. Dokument vedk. de Antv. og Vord Dist. II.

disse Jord og lægge det til Hovedgaardene. Hoveriet vilde derved forøges, og naar Bønderne saa, at de gennem den nye Indretning kunde forbedre deres økonomiske Forhold, maatte de føle det som et Savn, at deres Lodder var saa smaa.

Ud fra disse Principer var han imod, at der af Pebring med mange Forandringer og stor Bekostning dannedes en Hovedgaard. Gaarden kunde i sin nuværende Skikkelse blive en fortræffelig Mejerigaard. Det samme gjaldt Aunø. Sammen med Knudshovedskov kunde den blive en udmærket Hovedgaard, og derved vilde man undgaa den besværlige Sejlad, der navnlig i Saa- og Høsttider kunde volde store Vanskeligheder.

Overskattedirektionens Afgørelse faldt meget hurtigt. Den bifaldt de indgivne Forslag og gav Ordre til straks at begynde Arbejdet paa de Gaarde og Landsbyer, hvis Indretning var planlagt til 1769.¹ Intet af Völckers Særforslag var blevet taget til Følge; dog kan man spore en Virkning af hans Betænkning i den Bestemthed, hvormed Direktionen paalagde Inspektørerne aldrig at nedlægge Gaarde, med mindre der straks blev oprettet nye.

Med Stadfæstelsen af disse Forslag var Hovedinddelingen af de to Distrikter i det væsentlige afgjort. Man var blevet staaende ved den oprindelig antagne Ordning med Hovedgaarde og hoveripltigt Bøndergods, og lige fra første Færd havde man anset den Mulighed, at Fæstebønderne skulde være i Stand til at købe deres Gaarde, for ligesaa udelukket, som at Hovedgaardsmarkerne, hvis de blev udstykket, skulde kunne finde Købere. I det hele synes man ved Hovedgaardenes Indretning især at have rettet sit Blik paa det forestaaende Salg. Man ønskede ikke blot med Lethed at faa Godserne afsat, men tillige, at de blev solgt med Fordel.²

¹ O. S. D.s Korrespondanceprotokol. 13/6 1769.

² Disse Bemærkninger støtter sig særlig paa en Plan, der findes i

De tre Landinspektører havde i deres Forslag anbefalet overalt paa Hovedgaardene at indføre et 11 Skifters Kobbeldbrug, alene med Undtagelse af Antvorskov, hvor man af særlige Grunde anbefalede en Inddeling i 12 Kobler. Det var ganske naturligt, at de foretrak et 11 Marks Brug. Völckers havde som Forvalter hos A. G. Moltke ledet Indførelsen af denne Driftsmaade, og Westerholdt, der beklædte samme Stilling paa Vemmetofte, havde efter Befaling undersøgt Moltkes Reform og i en Betænkning tilraadet at indføre Kobbeldbruget i denne Skikkelse paa Vemmetofte.¹ Paa dette Punkt traf Overskattedirektionen imidlertid ikke straks nogen Afgørelse, men meddelte i en Skrivelse til Bærner og Westerholdt, at den ikke betragtede Spørgsmaalet om, hvorvidt Hovedgaardsmarkerne skulde indeles i 11 eller i 12 Kobler som tilstrækkelig oplyst.² Den virkelige Grund var dog, som det tydeligt fremgaar af de bevarede Aktstykker, at man i Direktionen ikke var klar over, om et 7 eller et 11 Marks Brug var at foretrække.

I Holsten, Kobbeldbrugets egentlige Hjem, var den sidste Form den almindeligste,³ ligesom det ogsaa var i denne Skikkelse, at den nye Driftsmaade holdt sit Indtog i Danmark. Dette Forhold vedblev ikke at bestaa. I Aaret 1770⁴ var der paa Sjælland af 116 Sædegaarde 59, der havde indført et Kobbeldbrug med 5—19 Skifter, deraf 10 Gaarde med 11 og 12 med 7. Til Fordel for 11 Marks-

---

Koncept og vistnok stammer fra denne Tid. — O. S. D.s div. Dokument. vedk. de Ant. og Vord. Distr. II.

¹ Betænkningen ($\frac{1}{8}$ 1767), der findes i Vemmetofte Arkiv, har jeg af Hr. Godsforvalter Jespersen velvilligst faaet Tilladelse til at benytte.

² O. S. D.s Korrespondanceprotokol $\frac{13}{8}$ 1769.

³ C. Christensen: Gødningslæren og Sædskiiftet. Kbhvn. 1906. S. 214 f.

⁴ De i dette Stykke anførte statistiske Oplysninger stammer fra C. Christensen (Hørsholm): Agrarhist. Studier II. Kbhvn. 1891. S. XIX ff. og er der meddelt paa Grundlag af et paa Univ. Bibl. opbevaret Haandskrift.

skiftet talte dog, at det var indført paa de største Godser, medens den tilsvarende Driftsform med 7 Marker særlig fandtes paa de mindre. Det vejede heller ikke stærkt i Vægtskaalen til Fordel for den sidstnævnte Inddeling, at den var indført paa Gjorslev, da Reformerne paa denne Gaard langtfra havde noget heldigt Udfald. Ogsaa Gavnø er opført blandt de saaledes drevne Godser; men i Længden har Ejeren Otto Thott dog neppe følt sig tilfredsstillet ved dette Brug. I hvert Fald har han i Vejlø Sogn efterlignet det af Moltke paa Sprettingegaard givne Eksempel og indført en 11 Marks Drift.¹ Baade paa Gisselfeld,² hvor man først uden Held havde prøvet med en Inddeling i 6 Marker, og noget senere paa Vemmetofte³ gik man over til denne Drift. Anderledes forholdt det sig paa Fyn. Der havde 24 Godser 7 Marksdrift, medens ingen foretrak 11 Kobler. I Jylland fandtes derimod 24 Gaarde med 11 Skifter og kun 6 med 7.

Det fremgaar af disse Tal og Eksempler, at begge Former af Kobbeldbruget i Danmark, betragtet under eet, var næsten lige udbredt. 7 Marksdriften var eneraadende paa Fyn, i Jylland derimod Inddelingen i 11 Kobler. Paa Sjælland anvendtes begge Driftsmaader i Flæng, dog havde Kobbeldbruget i dets oprindelige Skikkelse et lille Overtag, og det var derfor med en vis Berettigelse, at Landinspektør Bærner i den Betænkning, han d. 18. Maj 1769 indsendte til Overskattedirektionen,⁴ paastod, at Erfaringen talte for at indføre denne Driftsmaade paa Antvorskov og Vordingborg. Han opstillede en nøjagtig Beregning over

¹ P. E. Jensen: Gavnø Kloster og Herregaard. Kbhvn. 1902. S. 151.

² Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. Næstved. 1868. S. 261—62.

³ P. F. Koch: Fundatser etc. vedr. Vemmetofte o. s. v. Kbhvn. 1892. S. 276.

⁴ Af O. S. D.s Dokument, vedk. Antv. og Vord. Rytterdistr. I. 1768—73.

den Indtægt, som henholdsvis 7 og 11 Marksinddelingen kunde give, idet han til Udgangspunkt tog følgende Sædskifter:

1) Brak.	1) Brak.
2) Rug.	2) gødet og besaaet med Rug.
3) Byg.	3) Byg.
4) halvt Havre og halvt mager Rug.	4) mager Rug.
5—7) Hvile til Græsning.	5) Havre.
	6) —
	7—11) Hvile til Græsning.

Som Eksempel valgte han en Hovedgaardsmark, der havde en Størrelse af 770 Tdr. Rugs Udsæd. Den første Inddeling gav 7 Kobler à 110 Tdr., den anden 11 à 70 Tdr. og der vilde saaledes aarlig blive besaaet henholdsvis 330 og 350 Tdr. Land. Han opstillede derefter følgende Regnskab, idet han stadig fradrog 1 Fold til Saasæd.

2) Rug (6 Fold).....	660 Tdr. à 3 Rdlr.	= 1980 Rdlr.
3) Byg (5 Fold) Saasæd	137½ Tdr.	687½ — à 1⅔ — = 1145 — 40 β
4) Rug (4 Fold) Saasæd	55 Tdr.	220 — à 3 — = 660 —
Havre (4 Fold) Saasæd	110 Tdr.....	440 — à 1 — 8 β = 513 — 16 »
330 Tdr. Land ligger til Græsning, idet der til hver Ko beregnes 1⅓ Tdr. Altsaa 247 Køer à 10 Rdlr.		
i Indtægt		= 2470 Rdlr.

Aarlig Indtægt 6769 Rdlr. 8 β

Den anden Inddeling gav 11 Kobler à 70 Tdr., hvoraf 5 var besaaet med Korn.

2) Rug (7 Fold)	490 Tdr. à 3 Rdlr.	= 1470 Rdlr.
3) Byg (6 Fold) Saasæd 87 ¹ / ₂ Tdr. 525	— à 1 — 3 β	= 875 —
4) Rug (5 Fold)	350 — à 3 —	= 1050 —
5) Havre (5 Fold) Saasæd 140 Tdr. 700	— à 1 — 8 β	= 816 —
6) Havre (3 Fold) Saasæd 140	— 420 — à 1 — 8 β	= 490 —
350 Tdr. Land ligger til Græsning, idet der til hver Ko		
beregnes 1 ¹ / ₈ Tdr. Altsaa 262 Køer à 10 Rdlr. i Indtægt		= 2620 —

Aarlig Indtægt 7321 Rdlr.

Denne Inddeling vilde altsaa i Udbytte aarlig give: 551 Rdlr. 40 β mere end den første, hvilket vil sige ¹/₁₂.

Det er ikke uden Betydning at se, hvorvidt de opgivne Tal med Hensyn til Fold og Kornpriser vil kunne holde Stik. Det viser sig da, at Bærner har haft en vis Tilbøjelighed til at sætte Udbyttet af Rug vel højt. I Tiaaret 1761—70 var den gennemsnitlige Kapiteltakst paa Sjælland¹ for denne Kornsort 2 Rdlr. 5 Mark, medens den af ham opgivne Pris, 3 Rdlr., først naaedes 1781—90. Paa samme Maade forholder det sig, naar han i 11 Marksdriften venter, at Rug skal give 7 Fold, Udsæden vel at mærke fraregnet. Til Sammenligning kan anføres, at Begtrup 1803 udtrykkelig siger, at man af Rug ofte ikke har 4—5 Fold.² Ganske vist har Bærner paa den anden Side ansat Prisen paa Byg for lavt; men da det med Rug besaaede Areal var betydelig større end det med Byg, bringes Ligevægt dog ikke derved til Veje. Indtægterne er derfor efter begge Inddelinger, men i nogenlunde samme Forhold, ansat for højt. Den væsentligste Interesse ved de to Overslag knytter sig imidlertid til deres indbyrdes Forhold. Bærner var ved sine Beregninger kommet til det Resultat, at en Inddeling i 11 Kobler vilde give et betyde-

¹ Capitels-Taxt for Sjællands Stift fra 1660—1855. Kbhvn.

² Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland og Møen. II.

ligt større Udbytte end en 7 Marksdrift. Den gav aarlig 20 Tdr. Land mere saavel til Sæd som til Græsning. Og paa Grund af den længere Hvile og den stærkere Gødning, idet den samme Mark 5 Aar i Træk benyttedes til Græsning for Kvæget, paastod han, at man i de tre første Aar kunde vente 2 Fold mere i Udbytte. For Sikkerheds Skyld regnede han dog kun med eet Fold. Her var imidlertid det svage Punkt, som det ogsaa straks blev paavist af A. P. Bernstorff. I en Række kritiske Bemærkninger, han knyttede til Bærners Betænkning,¹ hævdede han, og vistnok med Rette, at skulde Jorden 5 Aar i Træk bære Sæd, maatte den ogsaa kræve en forøget Hvile og mere Gødning, uden at man derfor var berettiget til at vente et større Udbytte. Desuden mente han, at det vel var en Fordel for 11 Marksdriften, at den gav 20 Tdr. mere til Sæd og Græsning; kun maatte man erindre, at den ogsaa krævede mere Land til Grøfter. Bærner havde i sit Overslag over 7 Marksinddelingen begaaet en Fejl ved i det 4de Skifte halvt at ville saa Havre og halvt mager Rug. Efter Byg saaede man i Reglen Vintersæd, hvad der i Resultatet vilde gøre en vigtig Forskel. A. P. Bernstorff nøjedes imidlertid ikke med at kritisere Bærner, men efterviste i en selvstændig Betænkning Fordelene ved en 7 Marksdrift. Det karakteristiske ved Bærners Arbejde havde været dets stærkt teoretiske Præg. Han havde ikke taget Hensyn til Jordbundens Beskaffenhed og hverken undersøgt, om den vilde være i Stand til 5 Aar i Træk at bære Sæd, eller om den stærke Bearbejdelse vilde være heldig. Det viste sig overhovedet snart at være en af Farerne ved det holstenske Kobbølbrug, at man inddelte Jorden i et bestemt Antal Kobler uden tilstrækkelig at

¹ Af O. S. D.s Dokument, vedk. Antv. og Vord. Rytterdistr. I. 1768—73.

² Smstds.

raadføre sig med dens Bonitet og ofte svækkede den ved et alt for trættende Sædfølge.¹

Bernstorffs Grunde var overvejende af praktisk Natur. Han mente, at en 7 Marksinddeling vilde fjerne begge de nævnte Farer, at Ukrudt og Græsrodde i højere Grad vilde blive ødelagt, fordi Brakken oftere vendte tilbage, og at Græsningen vilde blive bedre. De to første Aar, efter at Jorden har baaret Sæd, regnes nemlig for de bedste Græs-aar, og dette vilde efter denne Inddeling altid være Tilfældet med $\frac{2}{7}$ af Jorden, ved 11 Marksdriften derimod kun med $\frac{2}{11}$.

Idet han altsaa gik ud fra, at man efter begge Driftsmaader kunde vente det samme Antal Fold, opstillede han følgende Overslag:

For 11 Marksinddelingen:

2) Rug (5 Fold)	350 Tdr. à 3 Rdlr. =	1050 Rdlr.
3) Byg (5 Fold)	437 — à 1 $\frac{1}{2}$ — =	655 —
4) Rug (4 Fold)	280 — à 3 — =	840 —
5) Havre (5 Fold)	700 — à 1 — =	700 —
6) Havre (3 Fold)	420 — à 1 — =	420 —

I alt 3665 Rdlr.

For 7 Marksinddelingen:

2) Rug (5 Fold)	550 Tdr. à 3 Rdlr. =	1650 Rdlr.
3) Byg (5 Fold)	685 — à 1 $\frac{1}{2}$ — =	1027 —
4) Rug (4 Fold)	440 — à 3 — =	1320 —

I alt 3997 Rdlr.

Den sidste Indretning giver altsaa i Udbytte aarlig 332 Rdlr. mere end den første.

Disse Beregninger er paa flere Punkter af Interesse. Med en Glemsomhed, der neppe er helt tilfældig, har

---

¹ Begtrup: Sjælland og Møen. II. S. 89.

Bernstorff undladt at tage Hensyn til Græsningen, der ved den første Driftsmaade vilde blive 20 Tdr. Land større og altsaa kunne forøge Kvægholdet med 15 Køer. Da hver af disse gav 10 Rdlr. i aarlig Indtægt, blev Overskuddet af 7 Marksbruget derved formindsket til 182 Rdlr. Desuden har han ikke blot for Rugens Vedkommende nedsat de forventede Fold til 5, men ogsaa formindsket Bærners i Forvejen ikke høje Priser paa de to andre Kornsorter. 9 Mark for Byg og 6 for Havre er under Gennemsnittet af den sjællandske Kapitelstakst for Tiaaret 1761—70, der var henholdsvis $11\frac{3}{5}$ Mark og $6\frac{3}{4}$. Da 7 Marksinddelingen, som Bernstorff ønskede indført, aarlig vilde give 990 Tdr. Rug og kun 685 Tdr. Byg, medens den anden Driftsmaade gav 630 Tdr. Rug, 437 Tdr. Byg og ikke mindre end 1120 Tdr. Havre, forstaar man, at det ganske vil forrykke Forholdet mellem de to Overslag, naar man ansætter en for høj Pris paa Rug og en for lav paa de to andre Kornsorter.

Som Eksempel anføres Indtægterne efter begge Driftsmaader, som de vilde have været i 1769, da Priserne var lave, og 1770, da de var steget betydeligt.

1769.

11 Marksinddelingen.

630 Tdr. Rug	à 2 Rdlr. 2 Mrk.	= 1470 Rdlr.
437 — Byg	à 1 — 4 —	= 728 —
1120 — Havre	à 1 — 1 —	= 1120 —
Indtægt af Køerne	.....	= 2620 —
		I alt 5938 Rdlr.

7 Marksinddelingen.

990 Tdr. Rug	à 2 Rdlr. 2 Mrk.	= 2310 Rdlr.
685 — Byg	à 1 — 4 —	= 1142 —
Indtægt af Køerne	.....	= 2470 —
		I alt 5922 Rdlr.

1770.

630 Tdr. Rug	à 3 Rdlr. 2 Mrk.	= 2100 Rdlr.
437 — Byg	à 2 — 2 —	= 947 —
1120 — Havre	à 1 — $\frac{1}{2}$ —	= 1213 —
Indtægt af Køerne	.....	= 2620 —
		I alt 6880 Rdlr.

990 Tdr. Rug	à 3 Rdlr. 2 Mrk.	= 3300 Rdlr.
685 — Byg	à 2 — 1 —	= 1484 —
Indtægt af Køerne	.....	= 2470 —
		I alt 7254 Rdlr.

Medens begge Driftsmaader i 1769 vilde have givet omtrent samme Udbytte, kan 7 Marksinddelingen 1770 opvise et Overskud paa 374 Rdlr. Det vilde altsaa ganske afhænge af Kornprisernes Højde, hvilken Inddeling der gav størst Indtægt. Noget lignende kunde selvfølgelig indvendes mod Bærners Overslag, men blot i langt ringere Grad, fordi Rugavlen efter det i begge Tilfælde var omtrent lige stor. Forskellen beror hos ham paa Byg og Havre; men disse to Kornsorter er altid billigere, og Prisen kan derfor forholdsvis, men ikke absolut undergaa saa betydelige Svingninger.

Forudsat at Jordbundens Beskaffenhed tillod 5 Aar i Træk at lade den bære Sæd, havde en 11 Marksinddeling vistnok mest Udsigt til at give den største Indtægt, om end den ikke vilde blive slet saa stor, som Bærner regnede. Overskattedirektionen bestemte sig da ogsaa til i denne Form at indføre Kobbelfruget paa de to Distrikter.¹

Det stod endnu tilbage at udarbejde en Plan for Bøndergodsets Indretning; men forinden maatte Direktionen i en udførlig Betænkning forsvare den Ordning, som den havde til Hensigt at naa. 1769 havde Oeder nemlig udgivet sin bekendte Bog om at skaffe Bønderne «Frihed og Ejendom»; den havde vakt megen Opsigt, og det var i Regeringskredse kommen paa Tale at overlade ham Pebringe for der at lade ham vise, om hans Plan at udstykke Hovedgaardene med Fordel kunde gennemføres. I September 1769 udarbejdede han en Betænkning,² men nærede dog ikke noget videre Haab om at se Sagen gaa i Orden. I Slutningen skinner hans Modløshed tydeligt igennem. «Med trættet Haand og Aand nedlægger jeg Pennen, som jeg ikke for denne Sags Skyld igen vil sætte til Papiret uden

¹ Fremgaar af Plan ¹⁰/₁ 1770. — Af O. S. D.s Dokument. vedk. Antv. og Vord. Rytterdistr. I. 1768—73.

² Oeders Udkast til en Plan for Kommissionen o. d. kgl. Godsers Administration i Aaret 1770. G. L. K.

Befaling og Opmuntring.» Planen blev ogsaa først senere og under helt forandrede Forhold indsendt til Regeringen, og da med en Efterskrift, i hvilken han foruden at give ovenstaaende Oplysninger om dens Tilblivelse, tillige fortæller, at han paa Grund af Modsætningen mellem hans og Overskattedirektionens Plan ikke havde næret store Forventninger om at se sine Ønsker opfyldt.

Saaledes kom det ogsaa til at gaa; men forinden var der af Clasen blevet nedskrevet en Betænkning, der udførligt behandlede hele Spørgsmaalet om Hovedgaardenes Udstykning. Som gyldigt Udtryk for en Anskuelse, der var Oeders aldeles modsat, og utvivlsomt forfattet af en Mand, der havde et nøje Kendskab til Tidens landboøkonomiske Ideer, er den af betydelig Interesse.

Betænkningen,¹ som allerunderdanigst er tilegnet «der höchsterleuchteten Beurtheilung des Menschenfreundes auf dem Trohn», anlægger først og fremmest den Betragtning, at Hensigten med de planlagte Reformers var gennem et Eksempel at vise Muligheden og Nytten af saadanne Foretagender. Det kunde derfor ikke gaa an at lade enhver Tanke om forøget Indtægt fare, da man i saa Fald ikke kunde vente, at nogen Proprietær vilde følge det givne Eksempel. Ikke for Statens, men for Eksempels Skyld skulde Foretagendet være indbringende; men man maatte dog for saa vidt tage Hensyn til Staten, at ogsaa denne, hvis Overskattedirektionens Fremgangsmaade fandt Efterligning overalt i Landet, qua Stat kunde høste Fordel deraf.

Det Spørgsmaal, der skulde besvares, delte sig altsaa i de to: Hvad tilraader Godsejerens Interesse, og hvad Statens?

Derimod forbavser det, at Forfatteren saa godt som

---

¹ Udateret Koncept. — Af O. S. D.s Dokument. vedk. Antv. og Vord. Rytterdistr. I. 1768—73.

slet ikke omtaler Fæstebønderne og deres Stilling, naar Hovedgaardsmarkerne blev udstykket, især da det var et af de mest omstridte Punkter. Baade den tyske National-økonom Justi¹ og Oeder havde i Hoveriets Afløsning set den vigtigste Fordel ved en Udstykning, medens andre Forfattere hævdede, dels at Hovedgaardene var Bøndernes eneste Tilflugt under daarlige Forhold,² dels at Hoveripenge vilde blive dem en altfor tung Byrde.³ Skulde Bønderne, som det var sket paa Bernstorff, betale 2¹/₂ Rdlr. pr. Td. Hartk., mente Betænkningens Forfatter da ogsaa, at denne Sum, ganske vist uden virkelig Grund, vilde forekomme dem meget høj. Dette Standpunkt forekommer meget besynderligt. Baade paa Bernstorff og Hørsholm, hvor Hoveriet var blevet afløst af en aarlig Afgift, havde Reformen jo haft det heldigste Udfald.

Godsejerens Interesse er, som Clasen hævder, bestemt ved Udbyttet. Men en Sammenligning, foretaget paa Grundlag af Antvorskov, viser, at denne Hovedgaard, naar den ny Driftsmaade er gennemført, vil give en aarlig Indtægt af 6752 Rdlr. 16 β, medens den samme Ejendom, fordelt i smaa Fæstegaarde, kun vil kunne indbringe 3962 Rdlr. 14 β. Og endnu uheldigere stiller Resultatet sig, naar Talen er om en Udstykning i Bøndergaarde. Selv om Godsejerne fik Raadighed over alle hidtidige Afgifter, Kontribution, Landgilde, alle Slags Tiender, Folke- og Familie-skatten foruden Hoveripenge, vilde Udbyttet alligevel ikke beløbe sig til mere end 3122 Rdlr. 28 β. Da man ikke kan se, hvilken Hovedgaardsdrift der er lagt til Grund for Beregningen, og da flere af de opgivne Skatter som Konsumtionen og Folkeskatten kunde variere ret betyde-

¹ Politische und Finanzschriften. II. 1761. S. 396 f.

² A. Teilmann: Brev om Bondestandens og Landhuusholdningens Forbedring. Kbhvn. 1767. S. 24.

³ Oeconomisk Journal. III. 1758. S. 97 ff.

ligt,¹ er man desværre tvungen til uden Kritik at lade disse Tal blive staaende.

Vigtigere og mere interessant var Undersøgelsen af Statens Interesse. Forfatteren tog der til Udgangspunkt den i Datiden næsten eneraadende Opfattelse, at en saa kraftig Forøgelse af Folketallet som vel muligt var Landets største Lykke, en Anskuelse, der tydeligst blev formuleret af Fr. Lütken i Sætningen: «Der kan aldrig være for mange Mennesker i et Land, som er forset med gode Love.»² Da enhver nyoprettet Gaard vilde betyde Underhold for en Familie, skulde man tro, at denne Betragtning vilde veje tungt i Vægtskaalen til Fordel for Hovedgaardenes Udstykning; men der gør Betænkningen tilsyneladende med Rette opmærksom paa, at det først og fremmest skal afgøres, om der findes flere Mennesker af Bondestanden, end der kan finde Beskæftigelse. Dette besvarer den benægtende, idet den blandt andet anfører, at det i de to Distrikter har været meget vanskeligt at finde Arbejdskraft, ligesom den ogsaa henviser til de Besværligheder, der ofte var forbundet med at faa Fæstegaarde besat. Denne Opfattelse var ogsaa Samtidens,³ og talrige var de Klager, der rejste sig over Mangel paa Arbejdskraft, dog muligvis med Urette.⁴

En anden Betragtning burde dog ogsaa være gjort gældende. Forfatteren, der havde hævdet, at man til Grund for en Beregning af Hovedgaardenes Indtægter maatte lægge den nye Driftsmaade, udelader for Bøndernes Vedkommende ganske dette Synspunkt. Ellers maatte den Tanke have ligget ham nær, at disses forbedrede Forhold kunde bevirke en Forøgelse af Folketallet og derved af

¹ Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik. IV. S. 203 f.

² Oeconomiske Tanker til høiere Efter-Tanke. I. S. 5.

³ Se talrige Artikler i Oeconomiske Magazin.

⁴ Bisgaard: Den danske Nationaløkonomi i det 18. Aarh. Kbhvn. 1902. S. 151 ff.

den overskydende Arbejdskraft, der skulde skaffes Beskæftigelse.

Dette er i Virkeligheden det svage Punkt i Argumentationen. Der regnes med en nogenlunde konstant Frembringelse af Næringsmidler og navnlig med, at en Hovedgaard, delvis drevet ved hoveripligtige Bønder, ikke vilde give færre Produkter, end naar den blev udstykket i mindre Portioner. Ud fra denne Opfattelse, der jo bestemt strider mod moderne Erfaring, fremhæves det uheldige i at indkalde fremmede til Landbrug dygtige Mennesker. Følgen vilde blot blive, at Prisen paa Næringsmidler til Skade for Industrien vilde stige, medens Udførslen af Landets Produkter formindskedes. Her staar vi ved et tydeligt Udslag af Tidens merkantilistiske Anskuelse: Industrien, der ved Fremstilling af Varer, egnede til Udførsel, var særlig skikket til at forøge Indførslen af rede Penge, skulde ved lav Arbejdsløn sættes i Stand til en saa billig Produktion som muligt; men dette kunde kun ske, naar Priserne paa Arbejdernes Livsfornødenheder var lav.¹

Fejlen ved disse Betragtninger beror altsaa navnlig derpaa, at Forfatteren er alt for tilbøjelig til at gaa ud fra Bøndernes daværende slette Tilstand og ikke tager Hensyn til de Forandringer, som en forbedret Driftsmaade maatte bringe. Hverken Næringsmidlernes Mængde eller Befolkningens Antal kan tænkes at stige, hvorfor en Forøgelse af Bøndergaardenes Antal kun vil bringe endnu uheldigere Kaar og gøre den allerede tilstedeværende Folkemangel mere følelig. Under denne Forudsætning er Standpunktet rigtigt; men brast den, faldt ogsaa dermed hele det kunstfærdigt optømrede System.

Afhandlingen, hvis Tankegang her er noget skarpere fremsat, end den findes udtrykt fra Clasens Haand, maa imidlertid for til Fulde at forstaas stilles over for Oeders

¹ Jvnf. Bisgaard: Anf. Arb. S. 10 f.

Betænkning, der naturligvis i sit væsentlige Indhold har været ham bekendt. Denne var gaaet ud fra, at hvor der var en Gaard, vilde der ogsaa straks være en Familie til at besætte den. Han regnede, at der alene paa Sjælland kunde oprettes 1000 nye Gaarde, og Tanken herom fyldte ham med Begejstring: «1000 Familier alene paa Sjælland! En Forøgelse af Befolkningen efter en ganske anden Maalestok, end den kan opnaas ved Kolonister! Og denne Forøgelse er mulig, naar man blot vil!» Et saadant Resultat, der selvfølgelig kun kunde naas gennem en lang Udvikling og jo ikke engang endnu er naaet, maatte med Rette forekomme alt for sangvinsk. Over for en Beregning, der aldeles ikke tog Hensyn til den forhaandenværende Tilstand, førtes man let til den modsatte Yderlighed, alene at bygge paa denne.

Det stod endnu tilbage at undersøge, hvor vidt en Forøgelse gennem Hovedgaardenes Udstykning vilde skaffe Staten større Indtægter. Ogsaa dette Spørgsmaal besvarede benægtende. For at holde Godsejeren skadesløs, burde man i det mindste overlade ham Kontributionen eller Matrikelskatten, der aarlig beløb sig til 1 Rdlr. 5 Mrk. 4 β pr. Td. Ager og Engs Hrtk.;¹ tilbage blev der kun Konsumtionen, Folke- og Familieskatten. Hvis den nye Ejendomsfordeling skulde skaffe forøgede Indtægter, maatte disse Skatter imidlertid paalignes efter Persontal og ikke som hidtil efter Hartkornet. Udbyttet af de indirekte Skatter vilde vel forøges, men dog for lidt til at begrunde en saa gennemgribende Forandring.

Imidlertid nærmede man sig den endelige Ordning af Bøndernes Forhold. Forinden Planerne blev udarbejdet, følte Overskattedirektionen dog Trang til i en Betænkning²

¹ Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik IV. S. 201.

² Koncept fra Clasens Haand. — O. S. D.s div. Dokument. vedk. de Antv. og Vord. Distr. II.

at fremsætte sin Opfattelse af deres elendige Stilling samt sine Tanker om nogle af de vigtigste Midler til at forbedre den. Med Kraft bryder den Staven over Trevangsbruget, der forhindrer Jorden i at faa den tilstrækkelige Hvile, og som i Forbindelse med det herskende Misbrug at lade Svinene løbe om paa Marken giver den rejsende midt i Juni Maaned, «da die Natur alles mit Anmuth gesmücket hat,» det bestemte Indtryk, at man for ikke 8 Dage siden har pløjet. Den gamle Driftsmaade giver for lidt Græsning, hvorfor Bonden hverken er i Stand til at holde en tilstrækkelig Besætning af Heste eller Køer. Hans Stilling maa derfor nødvendigvis blive yderst fortrykt og elendig. Alene Indførelsen af det holstenske Koppelbrug vil kunne raade Bod paa disse Mangler. Kvægholdet bliver større, saa Bonden kan faa rigeligt af Ost og Smør, og, spørges der, «kan wohl Butter und Käse in einiger Haushaltung, sie sey gros oder klein, entbehret werden.» Bliver man derimod ved det gamle, maa Bonden lade sin Længsel efter Søndagshønen fare.

Særlig tiltalende ved denne Betænkning er dens udprægede Følelse for Bondens ulykkelige Stilling og dens Forfatters aabne Blik for den uheldige Indflydelse, som en saadan maa have paa hans Karakter. Han var fuldkommen klar over det uheldige i, at Bondens Vilje hidtil var bleven knækket, og at det i første Række gjaldt om igen at vække den, at give ham Lyst til Arbejdet og Haab for Fremtiden. Deraf drog han dog ikke den Slutning, man kunde have ventet, at det gjaldt om at faa Hoveriet afløst, men fordrede alene dets Bestemmelse og Fastsættelse til Tider, hvor det ikke kom i Vejen for Driften af hans egen Gaard. Forholdet mellem Godsejeren og Bonden skal ordnes ved en Kontrakt; men de Pligter, som derved paalægges den sidstnævnte, betyder ikke noget Indgreb i hans Frihed; thi «dieses ist keine Eigenschaft der Schlaverey, und die Freyheit kan damit vöellig bestehen».

Derimod vilde det efter Forfatterens Mening være uheldigt at give Bonden den fulde Ejendomsret over hans Gaard. Han slutter dette ud fra Argumenter, der ganske vist i høj Grad deltes af hans Samtid, men ikke helt stemte med hans lyse Tro til Bonden og Frihedens Indvirkning paa hans Karakter. Han mente, at Selvejendom vilde være til Skade for Statens Indtægter, da Godsejeren selvfølgelig ikke længere kunde staa inde for Skatterne,¹ ligesom han ogsaa frygtede Spekulation med Gaardene. Han troede derfor ikke at kunne gaa videre end til et ret udstrakt Arvefæste.

Skønt den ledende Tanke i denne Betænkning indtil en vis Grad gik ud paa Ophævelse af Tvang og Indførelse af Frihed, var Forfatteren dog ikke ganske gaet fri for sin Samtids naive Tillid til Loves og Tvangsforholdsreglers heldige Virkning til at afhjælpe Onder, som i Virkeligheden alene bundede i sociale Misforhold og vilde falde bort med dem. En i Datiden tilbagevendende Klage² gjaldt de hyppige Ægteskaber mellem unge Karle og gamle Enker, der ejede en Gaard. For nu at faa udryddet dette Onde foresloges ret drakoniske Bestemmelser, der neppe vilde kunne gennemføres.

Naar undtages det sidste Spørgsmaal, blev de i Betænkningen fremsatte Synspunkter alle lagt til Grund for den endelige Forestilling og Plan.³ Kobbelforbruget skulde indføres, Hoveriet bestemmes, og Arvefæste tilstaas.

Skønt man følte sig overbevist om, at disse Reformere

¹ Jvnf. *Oeconomisk Journal* 1758. S. 97 ff.

² F. Eks. «Anonymi uforgribelige Giensvar paa det foresatte Problema om Folke-Mængden i Danmark etc.» *Oeconomiske Magazin* V. 1761.

³ Dateret $\frac{6}{3}$ 1770, Resolution $\frac{9}{3}$. — O. S. D.s Kgl. Reskript, og Resol. vedk. Antv. og Vord. Distr. 1768—73. Til denne Plan er bevaret adskillige Koncepter, der ganske vist i Formen, men ikke i Indholdet varierer betydeligt. (O. S. D.s div. Dokument. vedk. de Antv. og Vord. Distr. II.)

vilde betyde en overordentlig Lettelse for Bønderne og Forbedring af deres Tilstand, især da den nye Driftsmaade tillige medførte Ophævelse af det «skadelige Fællesskab,» skjulte man dog ikke, at der fra Bøndernes Side paa Grund af indgroede Fordomme vilde blive en stor Uvilje at overvinde. Man fastsatte endog strenge Straffe for enhver, der ikke punktlig udførte alle de Paalæg, der blev ham givet. Alligevel troede man, at Bønderne inden ret længe vilde faa Blik for den nye Indretnings heldbringende Virkninger, føle sig tilfreds og opmuntret til forøget Flid. Dertil ventede man, at især det lovede Arvefæste vilde bidrage, fordi Bonden da var sikker paa at efterlade sine egne Udbyttet af sit Arbejde. Man regnede ogsaa i Fremtiden uden Vanskelighed at faa ledige Fæstegaarde besat og ikke mere at maatte anvende Tvang.

Bestemmelsen om Arvefæste var navnlig af Vigtighed. Selv om det ogsaa tidligere var sket, at Sønnen overtog en Gaard efter sin Fader, havde denne dog aldrig kunnet regne dermed, da mange Slags Forhold, som han ikke var Herre over, kunde hindre det.¹ Ogsaa i en anden Henseende var Reformen til Fordel for Bonden. Forsvandt Nødvendigheden af at anvende Tvang for at faa Gaardene besat, kunde Proprietæren, som fremhævet i Forestillingen, opnaa bedre Betingelser og vilde ikke have nogen Interesse af ved Trusel om at afgive en Karl til Tjeneste ved et hvervet Regiment i 6 à 8 Aar at tvinge ham til at overtage en ledig Gaard.² Desuden vilde en af de vigtigste Grunde til at opretholde Stavnsbaandet dermed være forsvundet.

Overskattedirektionens Forestilling indeholdt endnu et Par Punkter, der ikke tidligere havde været behandlet.

---

¹ Fridericia: Den danske Bondestands Frigjørelse. Kbhvn. 1888. S. 33.

² Holm: Kristian VI. S. 387.

Det ene angik Tienden, over hvis Optrækningsmaade Samtiden med største Enstemmighed havde brudt Staven. Det bestemtes nu, at samtlige Naturaltiender, der hørte til Distrikternes Godser og Kirker, skulde erstattes med en Pengeafgift, der fastsattes til 3 Mrk. dansk pr. Td. Hrtk. Da det ikke var muligt, trods megen Tidsspilde, at drage den fulde Nytte af de Jorder, der laa langt borte fra Landsbyerne, besluttede man at udflytte de Bønder, hvem disse Strækninger tilfaldt.

Angaaende Gaardenes Størrelse og de derpaa heftende Afgifter og Ydelser gav Forestillingen og Planen nøjagtig Oplysning. Alle Bønderne skulde saa vidt muligt stilles paa lige Fod, hvorved deres indbyrdes Kappelstrid vilde vækkes og deres Flid forøges. Helt kunde dette dog ikke lade sig gøre; men det gjaldt saa blot om, at det samme Forhold mellem Pligter og Gaardenes Beskaffenhed stadig bibeholdtes. Tidens almindelige Tilbøjelighed til at skabe nye Erhvervsmuligheder og derved søge Befolkningen forøget bevirkede, at det henstilledes til Kongen at tillade af det hidtil udyrkede Land at oprette mindre Gaarde.

I det enkelte tog de trufne Bestemmelser sig saaledes ud:

Det kontribuabile Hartkorn blev inddelt i «hele», «halve» og «fjerdedels» Gaarde. En «hel» Gaard bestod af c. 50 Tdr. Land Ager og saa megen Eng, at man aarlig kunde vente et Udbytte paa 24 Læs Hø å 30 L $\text{\textasciix}$. Desuden skulde der til enhver Landsby henlægges 2 fælles Kobler, som skiftevis benyttedes til Sæd og til Græsning for Svin og Faar. I hvert af disse fik en «hel» Gaard 2 $\frac{1}{2}$ Tdr. Land.

Da Husholdningen ved en «halv» Gaard forholdsvis maatte blive noget kostbarere end ved en «hel», tilstodes der Ejeren af en saadan nogle yderligere Fordele. Han

fik overladt et Kobbelt paa $2\frac{1}{2}$ Tdr. Land, Høudbyttet forøget med 2 Læs og Ret til paa det fælles Kobbelt at lade gaa $\frac{3}{4}$ saa mange Faar og Svin som Ejeren af en «hel» Gaard.

En «fjerdedels» Gaard omfattede kun 10 Tdr. Land og maatte nøjes med 4 Læs Hø. I hvert af de to Kobler raadede Ejeren over $1\frac{1}{4}$ Tdr. og Græsning til halvt saa mange Dyr som Besidderen af en «halv» Gaard.

Ved Fastsættelsen af de Pligter og Afgifter, der paa hvilede Arvefæsteren, viste sig igen den gamle Mistillid til Bondens Evne til at holde Hus med sine Penge. Man bestemte hans Ydelser i Sæd og ikke i Penge, idet man gik ud fra, at Godsejeren paa denne Maade lettest kunde være sikker paa sine Indtægter. Ogsaa et andet Synspunkt, der dog ikke blev gjort gældende, kunde lede til at foretrække denne Ordning fremfor en engang for alle fastsat Pengesum. Da Kornpriserne var underkastet Svingninger, vilde en saadan kunde blive uretfærdig for en af Parterne, som oftest dog for Godsejeren, da Priserne i det hele og store befandt sig i en jævn Stigning.

Størrelsesforholdet mellem Gaardene blev omhyggeligt lagt til Grund ved Fastsættelsen af de paalagte Ydelser; man behøver derfor kun at tage Hensyn til de «hele» Gaarde. En saadan skulde i Landgilde aarlig svare 3 Tdr. Rug og 3 Tdr. Byg, medens der i Hoveri ugentlig paa hvilede den 1 Dag med Vogn og 2 «Haanddage»; den ene kunde forrettes af en Karl, den anden af en Pige eller Dreng. Var Gaarden befriet for Hoveri, skulde den i Stedet for aarlig yde 4 Tdr. Rug og 6 Tdr. Byg, i Høsten desuden 4 «Haanddage» og 4 Dages Arbejde med Vogn. Ved Overgangen til Arvefæste skulde der af alle Gaardene uden Forskel svares 1 Td. Rug og 1 Td. Byg. Tiendeflønsningen beløb sig til 3 Mrk. dansk pr. Td. Hrtk.

Disse Hoveribyrd kunde, sammenlignet med de øv-

rige Hovedgaarde, ikke siges at være særlig tunge.¹ Ganske vist blev der paa Gjorslev kun ydet $\frac{2}{3}$ «Spanddag» og 2 «Haanddage»; men det var en Undtagelse, ingenlunde en Regel. Ejeren af en Gaard under Knabstrup maatte f. Eks. ugentlig 2 Dage gøre Tjeneste med en Vogn, 3 Dage stille en Karl og 3 en Dreng. Dertil kom, at Hoveriet paa flere Steder i Saa- og Høsttiden, netop da Bonden mere end nogen Sinde havde Brug for Gaardens fulde Arbejds-kraft, yderligere blev forøget, paa Vemmetofte endog til det dobbelte af det sædvanlige. I Sammenligning med sligt maa de to Distrikters Bønder anses for at være meget heldig stillet.

Ogsaa Landgilden og — for de ikke arbejdspligtige Bønders Vedkommende — Hoveriafløsningen var rimelig. Da Bærner i sin nedenfor omtalte Beregning har ansat hver Gaard til 8 Tdr. Hrtk., samt Priserne paa Rug og Byg til henholdsvis 2 Rdlr. og 1 Rdlr. 4 Mrk., vilde Besidderen af en «hel» Gaard aarlig pr. Td. Hrtk. komme til at betale i Landgilde 1 Rdlr. 2 Mrk. 4 β , samt 2 Rdlr. 1 Mrk. 8 β i Stedet for Hoveri. Disse Summer svarer nogenlunde til de Ydelser, der blev paalagt Bønderne paa Bernstorff.² Landgilden beløb sig her til 1 Rdlr., Hoveripengene derimod til $2\frac{1}{2}$. Hvis Kornpriserne steg, vilde Forholdet imidlertid forrykkes til Skade for Kronens Bønder.

Med Stadfæstelsen af denne Forestilling og Plan var det i alt væsentligt afgjort hvilket Maal, der ved Refor-merne paa Antvorskov og Vordingborg Krongodser skulde naas. Unægtelig havde Overskattedirektionen givet det i den oprindelige Ordre af $\frac{8}{3}$ 1768 fremsatte Program, «at indrette Distrikterne paa holstensk eller anden Maade», en

¹ De følgende Oplysninger meddeles paa Grundlag af de Hoveri-reglementer, der efter Forordning af $\frac{6}{5}$ 1769 om Hoveriets Bestemmelse blev indsendt til Generallandvæsenskollegiet. (General-Hoveri Reglementer, indsendte fra Jordegodsejerne i Sjælland i Aarene 1770—71.)

² Baden: Anf. Arb. S. 169 f.

meget udvidet Betydning. Man var ikke blevet staaende ved alene at forbedre Driftsmaaden, men havde taget Bøndernes hele Stilling under Overvejelse, og Resultatet deraf var blevet en gennemgribende Forandring af alle deres Forhold. Betragtet paa Baggrund af Datidens Opfattelse af Landbospørgsmaalene betød den planlagte Reform en overordentlig Lettelse for Bønderne. Den var et udpræget Brud med Fortiden og dens Principer og fuldkommen værdig til at indlede en ny Tid for det danske Landbrug og den danske Landbostand.

Alene paa et enkelt Punkt føler man sig skuffet. Hoveriet blev ikke ophævet, men kun bestemt. Man tager neppe Fejl, naar man deri ser et Udslag af den i Datiden meget udbredte Anskuelse, at det for en Godsejer var umuligt at drive en Hovedgaard med egne Folk og Heste.¹ Men denne Omstændighed forandrer ikke det Indtryk, at Overskattedirektionen har vist sig i Besiddelse af et betydeligt Frisind, og skønt den overvejende bestod af Godsejere, har Hensynet til Bønderne utvivlsomt spillet den største Rolle. Vægten deraf forøges, naar man betænker, at Direktionens Medlemmer stadig var gaaet ud fra, at Maalet for det nye Foretagende var i saa stor Udstrækning som muligt at finde Efterligning rundt om i Landet.

Statens Interesse som Godsejer var ikke derfor blevet forsømt. Den 6te Februar 1770 indgav Landinspektør Bærner et nøjagtigt Overslag over de Indtægter, som de to Distrikter efter den nye Indretning kunde tænkes at give, og til Trods for, at Priserne, f. Eks. paa Rug, var sat meget lavt, kunde han love et betydeligt Overskud. Da Beregningen, i hvilken der fra Høstudbyttet stadig er fradraget 1 Fold til det følgende Aars Udsæd, er ganske ensartet opstillet for de enkelte Hovedgaardes Vedkommende, kan man nøjes med alene at anføre Indtægten af

¹ Jvnf. Holm: Kristian VII. 1. Bd. 1. Afd. S. 299.

Antvorskov. Den bestod af 11 Kobler à 80 Tdr. Land foruden c. 8 Tdr. Eng.

2) Hvede (Udsæd 60 Tdr.				
7 Fold)	420	Tdr. à 3 Rdlr.	» ß = 1260 Rdlr.	» ß
Rug (Udsæd 20 Tdr.				
7 Fold)	140	— à 2 —	» - = 280 —	» -
3) Byg (Udsæd 100 Tdr.				
7 Fold)	700	— à 1 —	32 - = 1166 —	32 -
4) Rug (Udsæd 80 Tdr.				
5 Fold)	400	— à 2 —	» - = 800 —	» -
5) Byg (Udsæd 100 Tdr.				
4 Fold)	400	— à 1 —	32 - = 666 —	32 -
6) Havre (Udsæd 120 Tdr.				
3 Fold)	360	— à 1 —	» - = 360 —	»
440 Tdr. Land anvendes til Græsning for Kørerne à 1 ¹ / ₃ Td.,				
altsaa 330 eller 300 Mejerikøer à 11 Rdlr., 6 do. for				
Forvalteren, 6 Tyre, 16 Brugs- og 2 Rideheste	3300	—	» -	
Indtægt af Fiskeriet ved Nysø	600	—	» -	
Desuden Indtægt af forskellige mindre Strækninger	266	—	32 -	
			Indtægt 8700 Rdlr.	» ß
Udgifter til Funktionærer, Folkehold etc.	800	Rdlr.	» -	
			Rest 7900 Rdlr.	» ß

Beregnet paa samme Maade vil Hovedgaardene¹ paa

Antvorskov Distrikt i aarlig Indtægt give i alt . . . . . 20909 Rdlr. 16 ß

Det kontribuuable Hartkorn beløber sig til 4876 Tdr.;

da der tilfalder hver Portion ca. 8 Tdr., bliver det

609¹/₂ Port., der hver i Landgilde svarer 3 Tdr. Rug

à 2 Rdlr. = 6 Rdlr. og 3 Tdr. Byg à 1 Rdlr. 32 ß

= 5 Rdlr., tilsammen . . . . . 6704 Rdlr. 24 ß

At overføre 6704 Rdlr. 24 ß

¹ I Beregningen nævnes mærkelig nok som Mejerigaarde Pebringe, Dævidsrød, Taarnborg og Aunø. At det er en Misforstaaelse, fremgaar deraf, at en Plan af ¹⁰/₁ 1770 kun nævner 1, nemlig Bjerremark. — O. S. D.s Kgl. Reskript. og Resol. vedk. Antv. og Vord. Distr. 1768—73.

Overført	6704 Rdlr. 24 β
Af disse Gaarde skal 330 yde Hoveri, medens 279 ^{1/2}	
hver betaler en Afgift paa 4 Tdr. Rug à 2 Rdlr. =	
8 Rdlr. og 6 Tdr. Byg à 1 Rdlr. 32 β = 10 Rdlr.,	
hvortil kommer for nogle andre Tjenester 2 Rdlr.,	
i alt 20 Rdlr.	5590 — » -

Indtægt af Bøndergodset: 12294 Rdlr. 24 β

Det antvorskovske Distrikt giver i aarlig Indtægt	33203 Rdlr. 40 β
— vordingborgske — — — — —	24847 — 28 -

I alt 58051 Rdlr. 20 β

Udgifterne er efter dette Regnskab paafaldende smaa, og der findes hverken nogen Post til at dække uforudsete Tab eller nødvendige Anskaffelser og Reparationer. Men selv om man derfor bliver nødt til noget at formindske det beregnede Overskud, vil det dog stadig betyde et overvældende Fremskridt i Sammenligning med den tidligere Tilstand. For øvrigt findes i Overslaget et Par interessante Punkter. Bærners oprindelige Beregninger havde taget alt Græsland i Tjeneste for Mejerikøerne; nu blev der tillige bestemt Græsning for Heste og Tyre; men for dog at bevare den oprindelig ansatte Indtægt forhøjede han Udbyttet af hver enkelt Ko med 1 Rdlr. Endelig ser man, at kun noget over Halvdelen af Bønderne var hoveripligtige, medens Resten betalte Hoveripenge.

Kunde de to Distrikter ved den nye Indretning virkelig sættes i Stand til aarlig at give saa stort et Overskud, vilde den krævede Bekostning ogsaa fra et finansielt Synspunkt være vel anvendt. I 1768—69 var der blevet forbrugt c. 9000 Rdlr.,¹ og et foreløbigt Overslag angav de endnu nødvendige Omkostninger² til ca. 10000 Rdlr.

¹ Overslag over Indtægter og Udgifter 1768 og 69. — O. S. D.s div. Dokument. vedk. de Antv. og Vord. Distr. II.

² Smstds.

Deraf skulde rigtignok for at raade Bod paa Kvægsygens Ødelæggelser anvendes 12000 til Indkøb af 1 à 2aarige Kvier. Kun den mindste Del af den nævnte Sum skulde direkte benyttes til Arbejdet paa Indførelsen af Kobbeldbruget (6400 Rdlr.). Hvad der slugte langt mere, var dels de nødvendige Byggeforetagender af Stalde, Lader og Mejerier (34500 Rdlr.), dels den planlagte Rydning og Udtørring af Mosestrækninger (o. 9800 Rdlr.), hvortil kom andre Udgifter ved Indretning og Forsyning af Hovedgaardene, tilsammen 2700 Rdlr. For de øvrige 34600 Rdlr. skulde bekostes Oprettelsen af 50 «fjerdedels» Gaarde, der kom til at ligge paa tidligere Overdrev og hidtil ubenyttet Land, samt til Udflytning. De 100000 Rdlr. gik saaledes uden Vanskelighed med. Spørgsmaalet blev, om nu ogsaa denne Sum var tilstrækkelig, hvad der vistnok var tvivlsomt. Ved Udgangen af 1770, da endnu meget stod tilbage at udføre, var der i hvert Fald allerede forbrugt 82000 Rdlr.¹

Planerne var udarbejdet, Overslagene opstillet; det stod nu tilbage at faa Reformerne gennemført. Hidtil var Arbejdet blevet sinket, fordi man manglede Kort, og fordi Landmaalingen ikke var tilstrækkelig fremskredet. Men i Januar 1770² var Antvorskov Distrikts Bøndergods og Hovedgaarde opmaalt, og i Slutningen af Februar var man naaet saa vidt med Udarbejdelsen af Kort, «at man i dette Aar for Alvor kunde begynde paa de nye Indretninger ved det kontribuerende Hartkorn.»³ Dette gjaldt dog alene Antvorskov Distrikt, paa Vordingborg kom man stadig bagefter.

I Tiden 1768—69 var der blevet tegnet 33—35

¹ Redegørelse af 6/12 1770. — Plan til Indretning ved de Antv. og Vord. Godser m. M. 1770.

² Skrivelse til R. K. O. S. D.s Korrespondanceprotokol vedk. Antv. og Vord. Distr. 18/1 1770.

³ Smstds. 24/2 1770.

Kort,¹ alle over Strækninger paa Antvorskov Krongods, medens der kun foreligger eet eneste fra Vordingborg. De 16—18 nye, som kom til i de følgende Aar, var ligeledes alle fra det førstnævnte Distrikt. Var den kortlagte Landsby stor, optog den et helt Kort, ellers var flere Byers Jorder afsat paa det samme. Alle Hovedgaardene og nogle af Overdrevene havde sit særlige Blad. Kortene, som er tegnet af forskellige Landmaalere, er meget smukt udført i flere Farver; den anvendte Maalestok er ret varierende.

Man kan mærke, at Overskattedirektionen efter Kortenes Udarbejdelse ikke havde til Hensigt at ligge paa den lade Side. Der blev f. Eks. straks antaget to nye Landmaalere, Seip og den bekendte August Hennings.² Ulige vigtigere var det dog, at der paa Grundlag af flere Betænkninger, som i Slutningen af 1769 var blevet indsendt af Landinspektør Völckers samt de underordnede Forvaltere, udarbejdedes en detailleret Plan for Arbejdet i 1770.³

Den nævnede adskillige Ejendomme, ved hvilke det var umuligt at foretage noget, før man var fuldstændig klar over deres fremtidige Skikkelse. Indtil dette kunde ske, d. v. s. naar de tilgrænsende Landsbyer var opmaalt, skulde flere Gaarde ikke drives som selvstændige Brug, men henlægges til de allerede bestaaende; dette var Tilfældet med

¹ Kortene findes i Matrikelkontorets Arkiv, hvis Fortegnelse ikke nævner et eneste fra Vord. I. R. A. i Pk.: Div. Pap. vedk. Vord. Distr. 1768—70 findes dog 1 Kort over Ornebjærgs Jorder.

² Hr. Arkivsekretær Bloch har i Biog. Lex. 7. Bd. sat denne Hennings Ansættelse i Forbindelse med hans Opdagelse i Maj 1770 af Caroline Mathildes Forhold til Struensee. Han røbede det for H. C. Schimmelmann, der siges som Følge heraf at have fjernet ham. Saaledes har det neppe forholdt sig. Hennings Ansøgning er nemlig dateret $\frac{8}{4}$ 1768, og $\frac{19}{1}$ 1770 foreslog Overskattedirektionen den bevilliget. (O. S. D.s Korrespondanceprotokol etc.)

³ Dateret $\frac{10}{1}$ 1770. — Af O. S. D.s Dokument, vedk. Antv. og Vord. Rytterdistr. I. 1768—73. Koncept af Clasen, Völckers Betænkning etc. findes i Pk.: O. S. D.s div. Dokument. vedk. de Antv. og Vord. Distr. II.

Pebringe og Lekkende, medens Bjerremark foreløbig skulde vedblive at være bortforpagtet. Desuagtet var det ikke noget ringe Arbejde, der blev planlagt. Ved Udgangen af Aaret vilde de nødvendige Byggeforetagender for største Delen være fuldført. Paa saa godt som alle Gaardene skulde der opføres Stalde og Lader, ofte af ret betydelig Størrelse. Hovedgaarden Antvorskov behøvede f. Eks. to Lader, een Kvægstald og flere mindre Bygninger. Med Indførelsen af Kobbeldbruget stod det derimod længere tilbage. Paa Aunø og Dævidsrød skulde der foreløbig intet foretages, og selv den Gaard, paa hvilken Arbejdet var længst fremskredet, nemlig Antvorskov, vilde i 1770 kun faa 5 Kobler indrettet; de øvrige blev udsat til det følgende Aar. Paa Vordingborg var de 11 Kobler allerede inddelt og tre af dem i Færd med at blive indrettet. Her skulde man saa vidt muligt fremskynde Fuldførelsen. Baade Taarnborg og Lekkende vilde sikkert komme til at vente længe, før de saa den nye Driftsmaade indført. Adskillige Aar vilde derfor efter al Sandsynlighed gaa med, før Hovedgaardenes Indretning kunde siges at være færdig, og i endnu højere Grad vilde det sikkert blive Tilfældet med Bøndergodset.

I 1770 var paa Vordingborg Distrikt 6 Landsbyer blevet udset til at indrettes: Snertinge, Kjøng, Faksinge, Ugledie og Langebæk. Og selv om der paa Antvorskov Krongods var Tale om nogle flere: Landsgrav, Lille-Valby og Skovsø, Vedbynørre¹ og Ottestrup, Gjerlev, Harrested, Esholte og Kirkerup samt Hemmershøj, mente Overskattedirektionen dog, at den først i Løbet af c. 10 Aar kunde blive færdig med hele Reformen.²

¹ Da Skovsø og Vedbynørre som Følge af Arbejde paa en ny Landevej foreløbig ikke kunde indrettes, valgte man Næsby. (O. S. D.s Korrespondanceprotokol etc. 17/7 1770.)

² Redegørelse ⁸¹/₁ 1771. — O. S. D.s Kgl. Reskript, og Resol. vedk. Antv. og Vord. Distr. 1768—73.

Arbejdet paahvilede Bønderne, der ordnedes i Interesseselskaber for gensidig at hjælpe hverandre. De skulde om hver enkelt Ejendom grave en bred og dyb dobbelt Grøft og desuden en mindre Grøft paa hver Side af den med Trævækst beplantede Jordvold, der adskilte de enkelte Kobler. Overskattedirektionen mente, efter Bærners Forslag, at kunne overlade Bønderne uden Opsyn at grave disse sidste, idet den gik ud fra, at Ønsket om at holde de levende Hegn i Sikkerhed for Kvæget snart vilde faa dem til at indse Nødvendigheden deraf. Det blev paalagt Ejeren af en Gaard paa 8 Tdr. Hrtk., naar den ikke ydede Hoveri, aarlig at grave 156 «Roder» (à 8 Alen), medens en arbejdspligtig Gaard kunde nøjes med 18 «Roder». Paa denne Maade regnede man, at hvert Interessentskab aarlig kunde indrette 1—3 Landsbyer. Da der blev udsat mindre Præmier for de flittigste Bønder, var det maaske ikke unødvendigt, at Opsynsmændene paa det strengeste advaredes mod enhver Partiskhed og blev paamindet om nøjagtigt at føre Regnskab over hver enkelts Arbejde.

Skønt Overskattedirektionen var klar over, at Udskiftning af Overdrevene vilde volde store Vanskeligheder og føre til Stridigheder med de Bønder, hvem Græsning paa disse Strækninger var forbeholdt, skulde man dog med Kraft tage fat paa den, ikke blot fordi «der ved de intenderende nye Indretninger og Forandringer i Land-Væsenet . . . ufejlbarlig sigtes til et bedre Brug af slige betydelige Strekninger god Ager-Jord»,¹ men ogsaa fordi en Del deraf skulde benyttes til Genoprettelse af nedlagte Gaarde.

Saa snart Aarstiden tillod det, begyndte man paa Arbejdet. Paa Antvorskov Gods's to Distrikter blev der henholdsvis d. 22. Juni og 6. Juli 1770 for Bønderne oplæst

---

¹ O. S. D.s Korrespondanceprotokol etc. 21/9 1768.

en Erklæring,¹ der sammenfattede de vigtigste Punkter af de Planer, som var udarbejdet for Bøndergodsets Ordning. Den blev fremsat som «et u-afvigeligt Forskrift, meddeelt af hans Kongl. May^{tt.}, som u-afadelig er betænkt paa at forbedre Bunde Standens Vilkaar ved slige Indretninger i Landhuusholdningen, hvoraf, som Erfaringen paa mange Steder har lært, kand drages større Fordeele af Jorden.» Den oplæste Erklæring, der blev underskrevet af Bønderne, omtalte de nye Bøndergaardes Størrelse, Omsorgen for saa vidt muligt at gøre dem ens samt de Fordele, Kobbeldbrugets Indførelse vilde medføre, medens Løftet om Arvefæste blev holdt frem som en Spore til forøget Flid.

Det skyldes neppe noget Tilfælde, at disse Bestemmelser blev omhyggeligt forklaret; thi det var i Virkeligheden dem, der umiddelbart betød det stærkeste Brud med Fortiden. De var utvivlsomt egnet til at bringe Forvirring i alle Forestillinger hos en Bonde, der var opdraget under de gamle Tilstande, og kunde nok faa ham til med Uvilje at vende sig mod et Foretagende, der tilmed i Begyndelsen gav ham forøget Arbejde. Overskattedirektionen var heller ikke blind for denne Fare. Ganske vist holdt den sig forvissat om, «at Indvaanerne . . . vil skionne paa den Omsorg, Hans Kongl. May^{tt.} bærer for deres Velstand,» men fandt det dog nødvendigt at indskærpe, «at de . . . i vidrig Fald ufeilbarlig . . . dertil ved tilstrekkelig Tvangs-Midler nødes.»

En saadan Advarsel var langt fra overflødig. Det var enestaaende, naar det om Indbyggerne i Landsbyen Bakkebølle paa Vordingborg Distrikt blev oplyst, at de af egen Tilskyndelse havde tilbudt uden andres Hjælp at indkoble deres Marker.² Gennemgaaende hørte man om stædig Uvilje

¹ Dateret 12/6 1770. — Af O. S. D.s Dokument. vedk. Antv. og Vord. Rytterdistr. I. 1768—73.

² Plan af 10/1 1770.

til at følge de givne Forskrifter, og ikke sjældent kunde Ulydigheden give sig Udtryk i Sammenrotning og Vold mod Forvalterne. Ved en enkelt Lejlighed synes man endog at spore en ligefrem organiseret Modstand. Bønderne i Næsby ved Stranden, der ligger i Antvorskov Distrikt, nøjedes ikke med for deres eget Vedkommende at nægte at udføre det paalagte Arbejde; men de havde vovet «den formastelige Omgang . . . at sende Bud til andre Byer for at underrette dem om deres Beslutning ingenlunde at give Møde, hvad der endog vilde flyde deraf.»¹ I det hele og store viste Overskattedirektionen en paafaldende Lemfældighed mod Urostifterne og nøjedes alene med Formaninger; den har aabenbart ikke savnet Forstaaelse for Bøndernes Bevæggrunde, men ment, at Forbitrelsen med Tiden vilde fortage sig. Det kunde dog ske, at Optøjerne var af en saa alvorlig Karakter, at Indskriden blev nødvendig, blandt andet af Hensyn til Betjentenes Liv og Lemmer. Paa Vordingborg Distrikt var disse under Udøvelse af deres Funktion blevet truet med Hug og Slag, og enkelte Bønder var gaaet saa vidt at lægge Haand paa dem; her blev straks anlagt Sag.² Faldt Bønderne til Føje, var Myndighederne imidlertid meget villige til at eftergive de idømte Straffe, saaledes i Gjerlev, hvor Indbyggerne ikke blot havde nægtet Lydighed, men endog ladet deres Forbitrelse gaa til saadanne Yderligheder som at ompløje de engang satte Inddelingsmærker.³

Skønt disse Forstyrrelser i høj Grad maa have sinket Arbejdet, kunde Overskattedirektionen dog ved Udgangen af 1770 opvise et meget stort Resultat af sin Virksomhed.⁴ De planlagte Byggeforetagender var næsten alle fuldført,

¹ O. S. D.s Korrespondanceprotokol etc. 9/6 1770.

² Smstds. 8/11 1770.

³ Smstds. 28/10 1770.

⁴ Specifikationer over de foretagne Indretninger 22/1—0/2 1771. — Af O. S. D.s Dokumenter vedk. Antv. og Vordingb. Rytterdistr. I. 1768—73.

og flere Mosestrækninger var udtørret. Naar undtages Pebringe var Indkoblingen paa Hovedgaardene skredet et godt Stykke frem. Saavel paa Antvorskov og Rappenborg som Beldringe var Gaardenes Omkreds forsynet med en dobbelt Grøft og delvis beplantet; flere Steder var der inddelt et Par Kobler og foretaget nogen Brakgravning. Længst var man naaet paa Vordingborg og Antvorskov, hvor man havde bragt 5 Kobler i Orden. Talrige Søer og Moser var udtørret, andre omdannet til Fiskedamme, hvori der var udsat Karper. Paa Vordingborg var allerede eet Kobbelt besaaet med Vintersæd og to andre skulde besaas til Foraaret; tre Kobler laa hen til Græsning og Brak.

Paa Bøndergodset havde man ikke helt faaet udrettet, hvad der ved Aarets Begyndelse var planlagt. Selv om Bøndernes Uroligheder har bidraget til at forhale Arbejdet, tyder det ringe Resultat dog paa en vis Tilbøjelighed til navnlig at fremskynde Hovedgaardenes Indretning. I alt Fald havde kun Landsbyen Ornebjerg faaet sine Jorder inddelt i 11 Kobler; mindre Arbejder var foretaget i Gjerlev, Landsgrav, Vedbynørre og Skovsø samt i Kindertofte. Paa Vordingborg Distrikt har man vistnok været endnu længere tilbage.

Mere fik Overskattedirektionen ikke udrettet. I Løbet af 1770 var de vigtige Begivenheder modnet, der ved Aarets Slutning førte til de skæbnesvangre Forandringer i Regeringskredsene, der betegnede et fuldkomment Brud med Fortiden og de Principer, efter hvilke Regeringen hidtil var blevet ført.¹ Den 15. September fik J. H. E. Bernstorff sin Afsked, og kort Tid efter traadte hans Brodersøn ud af Overskattedirektionen. Med varm Interesse havde han omfattet «son établissement favori de Wordingborg et de Antvorskau»² og utvivlsomt haft stor Indflydelse

¹ Se derom Udviklingen i Holm: Kristian VII. I. Bd. I. Afd.

² Aage Friis: Bernst. Pap. I. S. 782.

paa de tagne Beslutninger. Gustav Holck var allerede i Forvejen fratraadt, og for flere af de tilbageblevne Medlemmer var deres Forbliven kun et Tidsspørgsmaal. Dermed var det i Virkeligheden afgjort, at Direktionen neppe vilde kunne fortsætte Reformarbejdet, ledet af de samme Synspunkter som hidtil. Dette var heller ikke de nye Magthaveres Mening. Som tidligere omtalt havde det i 1769 et Øjeblik kunnet se ud, som om en Opfattelse af Landboforholdene, der i høj Grad afveg fra Overskattedirektionens, skulde faa Held til at krydse dennes Arbejde. Den Gang var Forsøget mislykket; nu blev det gentaget med større Held. Den Kreds, der i Begyndelsen samledes omkring Struensee, var nemlig Tilhænger af radikale Reforme paa Landvæsenets Omraade, altsaa saaledes som de især blev anbefalet af Oeder. Ikke blot Rantzau-Ascheberg satte stor Pris paa ham;¹ det samme var Tilfældet med Struensee. I det mindste siges det,² at Oeder har faaet Lejlighed til at udtale sig om næsten alle Dele af Statsadministrationen, og intet er derfor rimeligere, end at han har benyttet denne sin Indflydelse til at fremme sine landboøkonomiske Anskuelser, som hidtil havde haft Vanskelighed ved at trænge igennem.

Den 19. November 1770 fratog en kgl. Ordre³ Overskattedirektionen dens Administration af Antvorskov og Vordingborg Krongodser for i Stedet at henlægge disse under den nyoprettede Generallandvæsenkommission, i hvilken Oeder var Sjælen.

Det har neppe været med blide Følelser, at Over-

¹ Holm: Anf. Arb. S. 227.

² Halem: Andenken an Oeder. Altona, 1793. S. 86. En der citeret Udtalelse af Oeder meddeler, at disse hans Bemærkninger sandsynligvis er beslaglagt af Inkvisitionskommissionen 1772. De findes dog ikke mellem dennes Akter.

³ O. S. D.s Kgl. Rescript, og Resol. vedk. Antv. og Vord. Distr. 1768—73.

skattedirektionens Medlemmer modtog en Ordre, som ret kortfattet meddelte dem, at Kongen ikke ønskede «Etablissements für Propriétaires sondern für Bauren,» og saaledes brød Staven over deres Arbejde. Schack-Rathlou var i alt Fald meget forbitret. For denne Mand, der hørte til de mest konservative Elementer i Overskattedirektionen, var Oeders Plan om Hovedgaardenes Udstykning en ren Vederstyggelighed, som kun kunde bringe Ulykker. «Les nouveaux Arrangements,» skrev han til Ministeren F. C. Rosenkrantz, «qu'on va faire dans les Districts d'Antworskou et de Wordingborg, feront perdre un capital de quelques centaines de milliers d'Ecus au Roi, outre ce, qu'il perdra du Coté de ses Revenues. Le Baillage de Colding¹ fournit l'Exemple de cette dernière Poste. Est il possible, qu'on puisse faire de si lourdes fautes?»²

Overskattedirektionen nøjedes imidlertid ikke med i private Breve at give sin Misfornøjelse til Kende. Den 6. December 1770 indgav den en Forestilling til Kongen,³ i hvilken den fremsatte de Principer, hvorefter den havde handlet. Dertil føjede den senere en meget udførlig Redegørelse for dens Fremgangsmaade.⁴

Den Tankegang, der præger disse to Betænkninger, er utvivlsomt H. C. Schimmelmans. Efter Bernstorffs Udræden var der ingen af Overskattedirektionens Medlemmer,

¹ Det var meget vanskeligt for Regeringen at faa Penge af de Bønder i Koldinghus Amt, der ved Krongodssalgene under Frederik V havde købt deres Gaarde. (Holm: Kristian VII. 1. Bd. 1. Afd. S. 310.)

² Brev af 27/11 1770, trykt i Danske Magazin V. Rk. 3. Bd. S. 29. Af L. Kochs Note fremgaar, at han henfører Citatet til O. S. D.s Planer. At Generallandvæsenskommissionen er ment, fremgaar imidlertid af Dateringen 27/11 1770, da Kommissionen allerede havde faaet Raadighed over Godserne d. 19/11, samt af Udtrykket «les *nouveaux* arrangements qu'on va faire».

³ O. S. D.s kgl. Rescript. og Resol. vedk. Antv. og Vord. Distr. 1768—73.

⁴ Koncept dateret 31/1 1771. Smstds. paa Tysk.

hvis Indflydelse kunde maale sig med hans. Der anlægges i begge Betænkninger et overvejende finansielt Synspunkt. De planlagte Reformere ses som et Led i det samtidige meget omfattende Arbejde for at forbedre den danske Stats hele økonomiske Stilling.

Den Iver, hvormed dette Standpunkt forsvares, giver Anledning til at tro, at Modstanderne først og fremmest har rettet Bebrejdelser mod Overskattedirektionens Medlemmer for at have svigtet Bøndernes Interesser for Statens. Betænkningerne hævder selvfølgelig, at sligt ikke noget Øjeblik har været deres Tanke, men paastaar samtidig meget skarpt, at deres Pligter som Medlemmer af en Skattedirektion paabød dem i høj Grad at rette deres Opmærksomhed paa en Forøgelse af Kongens Indtægter.

Denne Opfattelse afviger i ikke ringe Grad fra Tankegangen i den Betænkning, hvormed Overskattedirektionen i 1769 forsvarede sin Fremgangsmaade. Det var ikke af Hensyn til Staten; men kun fordi det ellers vilde være umuligt at formaa de private Proprietærer til at følge det givne Eksempel, at den paaviste Nødvendigheden af at gøre det nye Foretagende indbringende. For øvrigt var det finansielle Synspunkt meget naturligt. Overskattedirektionen var 1762 blevet oprettet alene for at formindske den store Statsgæld,¹ og det var, som hævdedet i Betænkningerne, ved flere Forordninger blevet indskærpet, at Skatte-kassens Indtægter udelukkende skulde benyttes til Arbejde i denne Retning. Naar de to Distrikter var blevet underlagt Direktionen, havde denne derfor ogsaa Ret til at betragte dette Skridt til Dels ud fra samme Synspunkt.

Det vilde ogsaa i høj Grad have bidraget til Statsgældens Afvikling, hvis det virkelig kunde lykkes, naar Reformerne var fuldført, at faa de beregnede Indtægter af Antvorskov og Vordingborg Krongodser. Disse blev endog

¹ Se Schovelin: Fra den danske Handels Empire. 1899. I. S. 48.

sat noget højere end efter Bærners Overslag, idet der tillige beregnedes Udbytte af Skovene, Jagten etc.; man kom derved op paa en aarlig Indtægt af c. 60000 Rdlr., der, naar Renten var 5 0/0, vilde svare til en Kapital paa 1200000 Rdlr. Da Overskattedirektionen havde overtaget de to Distrikter for en Pris af 773575 Rdlr., vilde de saaledes ved et eventuelt Salg kunne give et betydeligt Overskud.

At arbejde for saa hurtig som muligt at faa Statsgælden afbetalt var imidlertid kun den ene Side af Schimmelmanns Virksomhed som Styrer af de danske Finanser. Han søgte samtidig ved Regeringsforanstaltninger at skaffe Landet en gunstig Handelsbalance, idet han delte sin Tids Tro paa dennes Nødvendighed.¹ Men Handelen vilde, som fremhævet i Betænkningerne, indirekte kunne ophjælpes ved Reformerne paa de to Krongodser. Fandt Foretagendet Efterligning rundt om i Landet, vilde Frembringelsen af Levnedsmidler forøges, baade paa Grund af den bedre Driftsmaade, og fordi der ved Udtørring og Rydning blev vundet nyt Land, der kunde tages under Ploven. Man vilde efter en større Maalestok kunne fede Kvæg og opdrætte Heste til Udførsel; der vilde derved komme flere Penge ind i Landet, og Handelsbalancen forbedres. Det nævnes ogsaa som en Fordel ved den forøgede Kornproduktion, at Priserne vil falde. Det er neppe Tvivl underkastet, at Grunden var den, at lave Priser paa Livsfornødheder vil formindske Arbejdslønnen og saaledes gøre Industriproduktionen billigere end hidtil.

Med Hensyn til de Fordele, den nye Indretning kunde tænkes at skaffe Bønderne, saa Betænkningerne rent praktisk paa Sagerne. Der findes ikke en eneste Paavisning af den moralske Indflydelse som Indførelsen af Arvefæste utvivlsomt vilde have paa deres Karakter. Det siges alene,

¹ Schovelin: Anf. Arb. S. 65 ff.

at de for Fremtiden fuldstændig har deres fri Vilje og ikke mere er afhængige af hverandre. Hvad der lægges Vægt paa, er Forbedringer, der direkte kan omsættes til Penge.

Der nævnes af saadanne Punkter i alt 10, af hvilke de fleste naturligvis tidligere havde været fremsat. Særlig fremhæves det, at Kvægavlen vil faa større Betydning og give Bønderne flere Produkter, dels til eget Brug og dels til Forhandling. Disse Udtalelser er ret besynderlige og stemmer neppe med de virkelige Forhold. Efter alt at dømme har Kvægopdrætningen under den gamle Tilstand tværtimod spillet en meget stor Rolle, vistnok større end senere, og har maattet bøde paa Kornavlens Ringhed. Mere end Halvdelen af Bøndernes Indtægter siges saaledes at have stammet fra Salg af Kvægprodukter.¹ Derimod paapeges det med Rette, at det vil spare meget Arbejde, naar det ikke længere er nødvendigt paa de uhyre Overdrev mellem undertiden flere Tusinde Stykker Kvæg at skulle udfinde sine Køer for at malke dem eller sine Heste, naar der var Brug for dem.

I Betænkningerne rejstes endelig det Spørgsmaal, hvor vidt det planlagte Foretagende virkelig vilde kunne gennemføres. Derom var man ikke i Tvivl og lovede, at Kongen inden ret længe skulde se «die gesegente Frucht seiner über alle Schwürigkeit erhabene Königl. Entschliesung welche auch den spätesten Enckeln des dänischen Volks Verehrung einflösen müfsen.» Ganske vist vil Bøndernes Uvilje blive den største Vanskelighed at overvinde, og det uagtet det planlagte Arbejde paa ingen Maade kan kaldes ubilligt. Den nødvendige Grøftegravning vilde ikke lægge Beslag paa mere af en Bondes Arbejdskraft, end hvad der svarede til 2 ugentlige «Haanddage», og tilmed skulde

---

¹ Fridericia: 'Den danske Bondestands Frigjørelse. Kbhvn. 1888. S. 10. Falbe Hansen: Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne. I. Kbhvn. 1888. S. 9.

han, saa længe han var beskæftiget med dette Arbejde, selvfølgelig ikke betale Hoveripenge.

Betænkningen slutter med at erklære, at Overskattedirektionen stadig har haft Bondestandens Held og Lykke for Øje. Om Rigtigheden deraf er ingen Tvivl; men lige saa sikkert er det, at økonomiske Hensyn har spillet en betydelig Rolle og sandsynligvis for Forfatteren været det afgørende. De to Afhandlinger er skrevet og opsat med stor Dygtighed, de viser en virkelig Interesse for Spørgsmaalet; men den Varme for Bondestanden, der prægede Fremstillingen af dens almindelige Stilling, ejer de ikke. De er forfattet af en Finansmand, hvem de økonomiske Forhold har gjort til Bondeven. Begge Anskuelser havde kunnet forenes i Arbejdet for Reformerne, og der er ingen Anledning til at tro paa nogen Modsætning mellem Overskattedirektionens Medlemmer.

Praktisk Indflydelse fik de to Redegørelser ikke; den tagne Beslutning blev opretholdt; men de er af Betydning, fordi de er Udtryk for en Betragtning af de planlagte Reformer, der hidtil kun var kommet lidet frem; men som ingenlunde savnede Berettigelse og utvivlsomt har været en vigtig Faktor.

Et gammelt Brev om Kristiansø.

Meddelt af

Arkivassistent **Emil Marquard.**

Det nedenfor gengivne Brudstykke af et Brev fra 1756 turde ikke være uden Interesse, idet det ikke blot giver en ret fyldig Beskrivelse af Kristiansøs topografiske Forhold, men tillige gengiver flere Sagn, som knytter sig til disse Steder. Da Brevskriveren har hørt Fortællingerne af «bedagede Mænd», kan disse Sagn altsaa med Sikkerhed føres tilbage til sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede. Brevet er skrevet af daværende Kaptejn Herman Bohn Wolfsen, der var født i Svaneke paa Bornholm. 1741 3. Februar blev han Fændrik ved Garnisonskompagniet paa Kristiansø og samme Aar 24. August Overkonduktør, avancerede 1750 22. Januar til Kaptejn og Chef for Garnisonskompagniet og udnævntes 1779 12. April til Kommandant paa Øen med Kommandørkaptejns Karakter. Dette var han i godt fire Aar, til han 1783 11. Juni efter Ansøgning blev afskediget paa Grund af Alder med 300 Rdr. i Pension. Han kom, som han selv siger i sit Brev, til Øen 1734, altsaa efter sit Ophold i Rusland, der varede fra 1730—34. Efter sin Afskedigelse er han taget tilbage til Svaneke, hvor han døde 1791. Han levede saaledes

næsten 50 Aar paa Christiansø. At han, skønt han hele sit Liv var Officer til Lands, fik Kommandørkaptejnskarakter, ligger i, at Kristiansø dengang hørte ind under Søetaten.¹

Anledningen til, at han skrev Brevet, var den, at man havde besluttet delvis at sløjfe Brohovederne ved Kristiansøs Havn, af hvilke han havde anlagt et stort Stykke. Den sidste Del af Brevet, der ikke er medtaget her, da det ikke bringer noget af særlig Interesse, indeholder et skarpt Angreb paa ovennævnte Plan. Selve Brevet havde han, efter hvad det kombinerede Admiralitets- og Generalkommissariats-Kollegium meddeler i sin Forestilling af 1756 21. April, skrevet, medens han var (paa Besøg) i København og havde stilet det til Køkkeninspektør Birch. «Samme Brev er ved at falde i Hr. Oberhoffmarskalkens Hænder kommet til os,» siger Kollegiet, «og vi have fundet fornødent derom allerunderdanigst at referere til Eders kongelige Majestæt, eftersom samme Brev forkaster de af os føyede Anstalter om Brohovedernes Sløjfning». Kongen resolverede under 13. Maj 1756 herpaa: «. . . som han for saadan hans utilladelige Omgang bør at ansees, saa ville Vi allernaadigst, at han derfor tilstrækkelig skal reprimeres og desuden bøde en Maa-neds Gage til Sø-Etatens Qvæsthuus.»

Brevet findes i Afskrift i Rigsarkivet som Nr. 88 i «Protocol over de fra Søetatens Krigskancelli ekspederede kongelige Resolutioner» osv. 1756.

I de mig bekendte Værker om Kristiansø findes næsten ingen af de her omtalte Lokaliteter nævnt; et enkelt,

---

¹ Jvfr. Jul. Bidstrup: Stamtavle over Familien Koefoed fra Koefoedgaard (Koefoed B.), København 1887, S. 55—56. Han omtales endvidere af Læge M. K. Zahrtmann: Slægten Bohn fra Rønne, Personalthist. Tidsskrift 3. R. VI, S. 283—284, jvfr. ogsaa: Stifts Relationer, indsendte til Klevenfeldt, udgivne af Fr. Krarup, i Pers. Tidsskr. IV, S. 327—328.

«Hollænder-Knallen», kaldes «Hollænder-Knas» paa det Kort over Ertholmene, der findes i «Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over . . . Bornholm og Christiansø», København 1756, ved Side 278.

Høistærede goede Ven!

Jeg vilde ønske, ieg kunde give saa tilstrækkelig Efterretning om Fæstningen Christiansø, dens Havn med Broehoveder, som goede Ven forlanger det, skulde det være mig en særdeeles Fornøjelse derudi at være til Tieniste. Saavidt det er mig bekiendt ved mundtlige Efterretninger af bedagede Mænd, som paa Stedet har været, førend det til en Fæstning blev anlagt, som siden hvad mig er vitterligt kan aleeneste melde. Goede Ven! veed ieg er født i Svanicke paa Bornholm, vi ere og i Slægt efter den gamle Talemaade, at Slægtskabet der paa Landet hænger sammen ligesom Ertehalm . . . . . Stædet skal være udi salig høylovlig Ihukommelse Kong Christian den 5tes Tiid anlagt til en Fæstning og bekom det Navn Christiansø. Tilforn var det en Fisker Plads for Svanicke, Liste, Bøllshavn og Gudhjemme-Boer saavelsom fleere af nærmeste Kant paa Landet derfra, som vilde betiene sig deraf. De havde Hytter opbygde der, og hvor store Taarn paa Christiansholm nu staaer, var en ganske flad Klippe, hvor de havde udhugget et Compas i Klippen af en stor Vide, og udi Centrum stod en Stage med en Fløy paa, at de kunde see, hvad Vinden var; endskiønt dette Stæd var ikke det højeste Stæd paa Christiansholm, saa havde de udvalgt det dertil fremfor Høybygde eller Høy Bøde, hvor nu en horizontal Mølle er anlagt. Det blev kaldet Høybygde, eftersom det bygde høyere end noget derpaa Stædet, og er endnu den reeneeste Horizont, som er at finde udi Østersøen eller udi Nærværelsen.

Østen for Højbøde findes tvende store Steene, hvor der er en temmelig dyb Kløft, som kaldes Jomfru-Gallien. Aarsagen til dette Navn skal være, at de skal have fundet et Fruentimmer der hængende, som af Søerøverne i forrige Tiider skal der være bleven hængt.

Paa Christiansholm findes et Vand, som kaldes Hæstekilden; der fortælles, at en Fisker havde nogle Bælle eller Børn med sig, og da en af Bællene kom og skulde hente Vand, var Vandet fuldt af Hæstepærer; hvor meget Barnet slog tilside, kom dog 2de Hæstepærer i Spanden, og da den kom ind i Hytten dermed, blev det til tvende Sølvskeer; mens dette kan troes af hvem, som vil fæste Troe dertil.

Ved Christiansholm skal ind[e] i Havnen, ungefær hvor Paradepladsen nu er, have ligget nogle store Steene, som kaldtes Castens-Stene; denne Casten, som mig af gamle Mænd er berettet, skal have boet udi Ibsker Sogn paa Bornholm og skal have gjort et Puds ved en Junkers Liig, som boede paa Schousholm, at Liiget løøb efter ham, og da Casten ikke kunde finde Roe for Junkerens [Lig], maatte han resolve at forfoye sig til Christiansøe, hvor Castens skal have fortøvet et Aar, og har den meeste Tiid opholdt sig ved disse Steene, snart siddet paa dem, snart gaet paa de største, snart skiult sig mellem dem; da Castens endelig kom til Borringholm igien, beholdt dog Steenene Navnet, og er mig fortalt, at Casten udbad sig, førend han døde, eftersom Junkeren laae begravet i Ibs Kirkegaard paa den eene Side af Kirken, Casten da paa den anden Siide af Kirken maatte blive i Kirkegaarden begravet, paa det Kirken kunde være Skillerum imellem dem. At Steenene virkelig har baaret Navn af Casten, derom har goede Ven ej at tvivle; mens af det øvrige kan goede Ven udleede saa meeget deraf, som han vil fæste Troe til.

Der hvor det nu kaldes syndre Havn, ligger ved Christiansholm i Vandet en Steen, som kaldes Palme-Steen; hvoraf den har sit Navn, er mig ikke fortalt; Steenen er endnu denne Dag i Dag der liggende og har det Navn Palme-Steen. Undertiden tørner Fåhrtøyer mod den, naar de indkommer i Syndre Havn, og de faaer Skade af Palme-Steen.

Udi det, som kaldes nordre Havn, findes en Grund, som [kaldes] Helvedes Grunden. Hvoraf denne Grund har bekommet det Navn, er mig ikke heller bekiendt, mens i Henseende til dens Fasthed og Haarhed, at den er snart umuelig at optage, indskiønt af og til er giort Prøve derpaa, er der sagt af Arbejdsfolkene: Det er en Helvedes Grund, som siges i denne Dag, naar de skal arbeide derved, er det slutteligt, at Grunden deraf blir kaldet Helvedes Grunden.

Noget Norden for Christiansholm ligger et blindt Skiær, Kullen, hvorpaa er 11 à 12 Foed Vand; dette Skiær er af alle derved Stædet vel bekiendt, hvoraf det har det Navn veed ieg ikke. Ved Christiansholm og Syndre Havns Indløb mod Juells Batterie ligger et Skiær, Hollænder-Knallen kaldet; dette støder noget over Vandet. De vil sige, at en Hollænder har engang stødt derpaa; og derfor skal samme have bekommet det Navn.

Vesten for Christiansholm ligger Friderichsholm. Disse tvende Holme formerer Havnen, og hvad Naturen til Skibenes Sikkerhed udi Havnen har ikke givet, har Kongerne fra Fæstningens Anleggelse med Bekostning ved fornuftige og forstandige Mænd seet hiulpet, at mangt et Skib udi Storm og Uvejrs næst Guds Bistand er bleven bierget og reddet.

Synden for Spans Batterie paa Friderichsholm og ungefær West-Syd-West fra Hollænder Knallen ved Syndre Havns Indløb ligger et blindt Skiær, som kaldes Snarcken. Det er Snarcken, [der] ligger Vesten for samme Indløb, og

Hollænder Knallen Østen. Hvoraf Snarchen har bekommet det Navn, er vel sluttelig af det Ord Snurken, som en snurker i Søvn, eftersom Snarke af Borringholmer er det samme som snurke, idet Søen stedse bruser derved, og io meere Storm, io meere snarker eller snurker Søen derpaa. Dette Skiær eller Snarcken ved lavt Vand, naar Braadet afløber, kan sees en Pynt deraf over Vandet; er ellers temmelig stort Skiær under Vandet. Imellem Snarcken og Spans Batterie ligger et ganske flakt og slet Skiær, som ligger dog nærmere Snarcken end Spans Batterie; dette blev kaldet for 4 à 5 Aar siden Inder Snarcken, af hvem veed jeg ikke. Jeg har været ved Fæstningen siden 1734, mens aldrig har hørt det Navn tilforn, at samme Skiær kaldtes saaledes, mens vel at der blev sagt indenfor Snarchen og udenfor Snarchen, naar der blev talt om noget, som var inden eller uden for den rette Snarcke, som var af alle ved Stædet bekiendt.

Hvor Smeede Krogen nu er, er kalden, førend Fæstningen blev anlagt Fayes-Wiig, eftersom en Fisker fra Landet havde hans Hytte sammestæds og boede der, hvor Smeeden nu boer; derfor kaldes det nu Smeede Krogen. Denne Faye skal have været en meeget vindskibelig Mand og skal have sadt hist og her Harponer paa Skiærenes Klipper, hvorved adskillige Sælhundede skal være bleven fangen.

Norden for Friderichsholm eller fra Nordre Broehovet ligger et Skiær, som lader sig tilsyne lidet over Vandet og ikke større, end en Mand udi stille Veyr kan staae derpaa; derudi er needstøbt en Ring til Varp for Skibe, som indkommer, og kaldes Sproe Ringen.

Ungefær Nord-Vest fra Friderichsholm ligger Græsholmen; der imellem gaaer et Vand, hvor der er tilvisse 9 Faune dybt paa sine Stæder, og kaldes Taarn Renden, formeedelst lille Taarn, som staaer strax derhos paa Fri-

derichsholm. Udi samme Rende ungefær N. N. O. fra lille Taarn er en Anker Grund, kaldes Røe Hull, der ankrer Skibe undertiiden, som gaaer igiennem Taarn Renden, saa de har Friderichsholm Synden til og Skaanninge Revet Norden til, hvilket Rev skyder fra Græsholmen Øster ud; ved samme Rev nærmer mod Græsholmen findes et Skiær, som er og over Vandet, hvor tilforn har været en Ring, kaldet Jomfrue-Ringen. Aarsagen berettes, at en Jomfrue eller Pige skal være kommen flydende dertil paa en Skibsluge og der skal være funden.

Hvad Haunen, førend Stædet er bleven anlagt, angaaer, da er det mig af adskillige troeværdige gamle Mænd fortalt, hvorledes den har været og de selv har været med og ligget udi Havnen med Skibe, hvor de da har maattet gjort deres Tovge fast om Klipperne eller sat deres Ankere paa Landet. Naar de nødtes til at søge Christiansø med sydlig eller vestlig Storm, søgte de Taarn Renden og loed deres Anker falde udi Røe Hull (hvor endnu denne Dag er Anker-Grund). De førde siden Varp, at de kom Sproe forbie og halede ind ad Fayes Viig; der fortøiede de Fahrtøyet og kunde der ligge meget sikker med sydlige, sydvest og vestlige Vinde. Var det med østlige eller Ost-Nord-Ost-Vind, kunde de ikke saa vel udi Fayes Viig være sikker, da halede de op under Castens Steene og der fortøiede deres Fahrtøyer, hvor Helvedes Grunden tog Søen af for dem; der var ingen da, som udi syndre Havn kunde ligge sikker; vel kunde de med østlige Vinde liggæ indenfor Palme-Steen, mens der var uren Grund.

Hvor Overgangs Flaaden nu er, var ikke videre over end naar en satte en lang Stage i Bunden, kunde den ved samme Springe-Stok, naar den var udlærd derpaa, springe derover. Fahrtøyen havde de liggende udi Fayes Viig og ved Castens Steene.

At nogle vil foregive, der skal have været Vand tilforn, hvor Paradepladsen er og den er opfyldt, er gandske urigtig; der har ligget Steene, som ere endnu tilsyne, ligesom i Bielckes Wiig, og hvad Grus de siden af Havnen har optaget, har de beløbet disse Steene med, at det er bleven jevnt og slet . . . . .»

Af Maribo Klosters Historie.

Ved

H. J. Hansen.

Ved Sorø Akademi's Brand i 1813 ødelagdes Maribo Klosters Arkiv, den bedste Kilde til Kundskab om dette Klostersamfund, saa at de væsenligste Kilder, vi nu have til Klosterets Historie, ere en Brevregistrant, trykt i «Ældste Archivregistraturer III» samt nogle Afskrifter i Langebeks Diplomatorium af originale Breve. Men som Aflægger af Vadstena Klosteret stod Maribo gennem en lang Tid i nøje Forbindelse med dette, og til Vadstenas Historie haves ret fyldige Kilder, som navnlig ere bearbejdede af den i 1899 afdøde svenske Historiker Carl Silfverstolpe, og i hans Skrift: «Klosterfolket i Vadstena» (1895),¹ der indeholder en fuldstændig Fortegnelse over Nonner og Munke i dette Kloster, ledsaget af personalhistoriske Oplysninger, faa vi Underretning om en Del Personer, der i kortere eller længere Tid vare knyttede til Datterklosteret Maribo; de følgende Meddelelser ere i væsentlig Grad Uddrag af nævnte Arbejde.

Da Dronning Margrethe og Kong Erik af Pommern havde grundet Maribo Kloster, og det ved Aar 1416 stod færdigt til at modtage Beboere, ønskede Kongen, at Vad-

---

¹ Skrifter och handlingar utgifna genom svenska Autograf-Sällskapet, IX.

stena Klosteret vilde sende nogle af sine Munke dertil for at ordne det nye Samfund; Konventet i Vadstena sendte da Generalkonfessoren Ericus Johannis samt Munkene Petrus Johannis og Gerhardus Ryning ud d. 2. Januar 1416. Førstnævnte var født 1362 paa Øland og blev indviet til Munk d. 28. Novbr. 1389 i Dronning Margrethes Nærværelse; 1401 valgtes han til Generalkonfessor og blev det følgende Aar sendt til Rom i Klosters Anliggender. I Aaret 1410 blev han tillige med 3 Munke, blandt hvilke var ovennævnte Petrus Johannis, sendt til Marienthals Kloster ved Reval for at visitere dette; han vandt saa megen Yndest i Samfundet dèr, at dette senere anmodede ham og Petrus om at komme igen, hvilket dog ej skete; blandt de Grunde, som afholdt sidstnævnte fra at følge Opfordringen, nævnes Alder og Svaghed. Ericus Johannis blev dog ej længe i Maribo, fordi han fik indstændig Anmodning om at vende hjem, og d. 24. Maj 1416 var han atter i Vadstena; af hans to Rejsefæller blev Gerhardus i Maribo i 4 Aar og Petrus Johannis lige til sin Død. Sidstnævnte var bleven indviet til Munk d. 1. Maj 1393 efter først at have været Præst ved Strengnäs Domkirke og Skoleforstander i Ørebro; trods Alder og Svaghed fulgte han dog Generalkonfessoren til Lolland, men da der det følgende Aar sendtes 2 Munke dertil fra Vadstena, kaldte Konventet ham hjem; han svarede tilbage, at Kongen ikke tillod nogen at forlade det unge Klostersamfund, før han kom hjem fra en Rejse; han fik da Lov at blive, og snart efter udnævnte Konventet i Vadstena ham til Konfessor i Maribo; 1422 opfordrede han Ericus Johannis til atter at begive sig did for at visitere Klosteret og styrke dets Indbyggere, hvortil han vel især egnede sig, eftersom Vadstena-Diariet giver ham det Vidnesbyrd, at han var «en klok anspråkslös och mild man». Ericus blev dog forhindret i at komme, hvilket senere bebrejdedes ham af Ærkebispens Johannes Haquini; denne Mand, der tidligere havde været Munk i Vadstena,

var bleven Ærkebisp 1422 og rejste s. A. til Rom for at modtage Pallium; paa Hjemvejen besøgte han Maribo, og efter Hjemkomsten formanede han Vadstena til at bære Omsorg for Datterklosteret, af hvis Munke nogle fik Skyld for at konspirere mod Nonnekonventet sammen med Vadstena-Munke. Petrus Johannis døde i Maribo d. 22. Jan. 1427, og Vadstena-Klosteret erkendte at staa i Taknemmelighedsgæld til ham, især fordi han i sin Tid havde formaet Rigets Stormænd til at bekoste Klosterets Piller, hvad maaske uden ham ikke vilde være sket; han har sikkert ogsaa for Maribo Klosteret været en nyttig Mand.

Den tredie af de 1416 udsendte Brødre, Gerhardus Andreae Ryning, tilhørte en dansk Slægt, der var knyttet til Skaane, men hvis Forfædre havde ejet Rønninge-Søgaard paa Fyn; dens Vaaben var en Tværbjælke belagt med en Kvist.¹ Dronning Margrethe havde sat ham som Foged paa Borgholm paa Øland, og den 25. April 1412 indtog han endnu denne Stilling, men s. A. d. 6. November indviedes han til Munk i Vadstena, og hans Broder Peter blev hans Efterfølger paa Borgholm. Under sin Fogedtid havde han med Uret skaffet Kronen Gaarden Færjestad paa Øland, som tilhørte Kristiern Nielsson Vasa; 1424 aflagde han Bekendelse derom og bad Kong Erik tilbagegive Gaarden, selv dømtes han til at betale Arvingerne 80 Mark gotlandsk for de 20 Aar, hvori de havde maattet undvære deres Ejendom.² Kristiern Nielssons Søn Karl gav 1434 Peter Ryning Kvittring for Penge, denne havde betalt paa Broderens Vegne. Da Gerhardus sendtes til Lolland, ansaas han af Konventet paa Grund af den Yndest, han stod i hos Kongen, for vel skikket til at udvirke hos denne en Rekommandationsskrivelse for Klosterets Udsendinge til Paven og Kirkemødet. Under hans Ophold i

¹ Erslev: Dronning Margrethe p. 483, Anm. 52.

² Erslev: Dronning Margrethe p. 355.

Maribo havde Klosteret den bekendte Strid med Nestved Borgere, som det anklagede for Kongen og Raadet, og det blev «renlivet Mand Broder Gert Ryning», der fremførte Klagen.¹ Der berettes, at han ofte gav sin Længsel efter at vende hjem tilkende, og at han frygtede for, at der i Vadstena ingen Plads skulde holdes ledig til ham; først 1420 fik han sit Ønske opfyldt, og Konventet i Maribo medgav ham de bedste Lovord og ønskede, at han vilde være forbleven dér; herpaa svarede man fra Vadstena, at «för kunde de hårdaste stenar myukna än hans hjerta dertill bevekas»; med Konventets Tilladelse begav han sig 1434 til Danzig for at søge Lægedom for et Benbrud, og der døde han d. 27. Oktbr. s. A.

I Oktober 1416 havde Vadstena Klosteret udsendt Munkene Andreas Jacobi og Olavus samt Nonnerne Botilda Pedersdatter, Birgitte Gudløgsdatter og Kristina Stensdatter til Maribo. Andreas var 1406 Alterpræst i Linkøpings Domkirke og deltog 1409 i den Protest, Domkapitlet afgav mod den af Konciliet i Pisa afsatte Pave Gregor d. 12te til Fordel for den nyvalgte Pave Alexander d. 5te. Han blev indviet til Munk d. 4. Novbr. 1414; hans Fader, der i Begyndelsen af 1415 opholdt sig nogle Uger i Klosteret, døde og begravedes dér, og Andreas fører da Antegnelserne i Diariet og kalder sig Novice. Da han sendtes til Maribo, skrev Kanniken Johannes Hildebrandi fra Konstanz, hvortil han af Vadstena-Klosteret var udsendt, at han ansaa Andreas for at være uerfaren og uskikket til at paa-tage sig den Opgave; maaske var det Grunden til, at Vadstena det følgende Aar anmodede Konventet i Maribo om at sende ham tilbage, og selv modtog han Brev d. 10. August 1417 med Opfordring til at skynde sig at vende hjem; som Grund til denne Opfordring angaves, at Antallet af Munke var saa ringe i Moderklosteret; dette

¹ Kall-Rasmussen: Musse Herred p. 66.

tænkte dog paa at sende ham til Konstanz til Johannes Hildebrandi, men denne skrev hjem, at Gerhardus Ryning ikke allene vilde blive tilbage i Maribo; det samme skrev Andreas til Generalkonfessoren Ericus Johannis; men da denne i Sommeren 1417 sendte et Par andre Munke af Sted til Maribo, vendte Andreas hjem i Sept. 1418. Fra Vadstena skrev han en Taksigelse til Munkene i Maribo og berettede tillige om sin Hjemrejse, paa hvilken han traf sin syge Ordensbroder Thorirus Andreae og fulgte med ham; men da denne ikke længere kunde udholde Rejsens Besværligheder, skaffede Andreas ved Ankomsten til Jønkøping et Fartøj for at sejle hjem, hvad de dog ej vovede, da en stærk Storm opstod. Thorirus døde i Jønkøping d. 7. Sept., og Andreas førte hans Lig hjem til Vadstena. I Diarieret berettes, at Andreas konstruerede Uret i Dormitoriet og at han var «from och tålig i reglens efterlefnad»; han døde d. 30. Juni 1438. Hans Ledsager til Maribo, Olavus, havde været Jærnarbejder i Upland, før han d. 14. Marts 1406 indviedes til Munk; han synes at være forbleven i Maribo til sin Død, ligesom Nonnerne Birgitte og Kristina. Den tredie af de udsendte Nonner, Botilda Pedersdatter, var født paa Sjælland og opfostret af Vadstena-Nonnen Fru Kristina Pedersdatter, der ligeledes var fra Danmark; Botilda indviedes d. 9. August 1411 og levede i mange Aar i Maribo, idet hun først vendte tilbage til Vadstena d. 12. Juni 1443; hun levede endnu 1462 og var da den ældste af Nonnerne.

Som før nævnt udsendte Generalkonfessoren i Sommeren 1417 to Munke til Maribo, nemlig Asmundus og Johannes Johannis; de ankom dertil d. 22. Juli og bleve villigt modtagne. Asmundus havde været Prebendeprest i Skara, før han indviedes til Diakon d. 15. Juli 1416; da han sendtes til Lolland, lovede man ham, at han efter 3 Aars Ophold dér skulde faa Lov at vende hjem. Konventet i Vadstena underrettede Maribo-Konventet om, at

Asmundus vel endnu ikke havde udstaaet sin Novicetid, men han havde paa kort Tid udrettet meget, saa at «hans umgængelse nu var en mogen och gudlig mans, och i tal och verk var han en kraftig regelns tjenare»; det paalagdes ogsaa Konventet i Maribo ej at hindre hans Tilbagevenden. Hvor længe han forblev i Maribo vides ikke, men derfra sendtes han til Norge og kom omsider hjem til Moderklostret, hvor han endte sine Dage d. 20. August 1434.

Hans Ledsager, Johannes Johannis, var født i Kalmar c. 1362, hvor hans Fader var Guldsmed, han blev Præst og indviedes til Diakon d. 29. Maj 1404; 1407 blev han sendt til det under Bygning værende Kloster ved Reval, hvorfra han det flg. Aar kom hjem; atter udsendtes han 1415 sammen med én Munk, 4 Nonner og 3 Novicer til Klosteret Syon i England; hjemkommen herfra i Sommeren 1416 sendtes han atter efter et Aars Forløb til Maribo; hvor længe han forblev der vides ikke; han døde i Vadstena d. 29. Marts 1446.

I den følgende Tid udsendtes hyppigt Munke fra Vadstena til Maribo for at visitere Klosteret; den før nævnte Johannes Hildebrandi, der paa Grund af sine Sprogkundskaber ofte var Klosterets Sendebud til fremmede Lande, skal saaledes flere Gange have været i Maribo. Munken Petrus Ingemari udsendtes 1504 til de udenlandske Birgittinerklostre og kom ogsaa til Maribo, for hvis Munke han skal have udtalt, at man i Vadstena «plägade bryta mot regeln medelst samtal och öfverläggningar på otillåtna tider». I Aaret 1508 rejste han til Rom ledsaget af Munken Petrus Magni, der har givet en Skildring af Rejsen, hvori anføres: «Item warum wi i Maribo kloster i tre nætter; ther star wæl til in observantia». Ved samme Tid opholdt Munken Johannes Mathæi sig i Danmark; han var af sit Kloster bleven sendt til Rom 1507, men Kongen

holdt ham tilbage her, og under dette Ophold besøgte han Maribo, hvis Munke klagede over, at han «dyflats» meget med dem, men ej «gått till Kors» med dem og ej tog nærmere Rede paa Forholdene i deres Kloster. En Maribo-Munk, Nicholaus Jacobi, ledsagede 1430 Generalkonfessoren Gervinus Petri til Rom, og Kong Erik udfærdigede Re-kommendationsskrivelser for dem begge.

Optegnelser af St. Petri Kirkes ældste Mindebog 1574—1674.

Oversat og meddelt af

Louis Bobé.

I St. Petri Kirkes Arkiv opbevares fire Protokoller med Titlen Hauptbücher, der indeholder Optegnelser om alle mindeværdige Begivenheder i Kirkens Historie, dens Bygningshistorie, Privilegier og Gavebreve, Valg af Præster, Ældste og Kirkeforstandere, Bestallinger af Kirkens øvrige Funktionærer o. s. v. fra Aar 1575, da Kong Frederik II beskikkede den første Præst for de herboende Tyske, og til Udgangen af det 18. Aarhundrede. Den ældste af disse Protokoller bærer paa Bindet følgende Indskrift, paatrykt med Guldbogstaver: Thomas Ocksen, Heinrich Schvp, Kirchen Eltisten, haben diese [!] Havpt Protocol der Tevtschen St. Petri Kirchen in Copenhagen Anno 1679 eingerichtet. Ved Københavns store Ildebrand 1728 blev Kirkens samtlige Daabs-, Vielses- og Begravelsesprotokoller fra 1633 til 1727 et Rov for Luerne; kun de to ældste Hovedbøger og en Række Forstanderregnskaber med tilhørende Kvitteringer fra 1667 af reddedes. Den samme Ildsvaade ødelagde ogsaa Kirken, dog blev Murene staaende, saa at den atter kunde indvies 1731. I Stedet for det brændte Spir opsattes ligesom paa Helligaandskirken en «Hat». Sit nuværende smukke Spir fik Kirken først 1756—57.

St. Petri Kirkes ældste Hovedbog er ført ned til 1714 og ender med en fuldstændig, 1856 afsluttet Series Pastorum, Lister over alle Kirkens Patroner, Ældste og Forstandere. De nedenfor i Oversættelse meddelte Optegnelser, alle nedskrevne 1679, har vi anset for rigtigt ikke at føre videre ned i Tiden end til 1674, da det første Aarhundrede af Menighedens Historie afsluttes. Allerede fra 1667 begynder Kilderne til Kirkens Historie at flyde rigeligere gennem de endnu bevarede, ovennævnte Forstanderregnskaber. Bortsét fra enkelte, let paaviselige Fejl, giver de

nedenstaaende Oplysninger i deres annalistiske Tørhed ret fyldig Besked om Kirkens Bygningshistorie, dens indre Udseende og Menighedens Udvikling i det første Hundrebaar af dens Bestaaen, og det kunde kun ønskes, at andre Menigheder i Hovedstaden havde fulgt det af St. Petri Kirkes Forstandere givne Eksempel, at samle de historiske Overleveringer om deres Kirker, saaledes som her er gjort. Kirkens Bestyrelse har i nyeste Tid taget Spørgsmaalet om en kyndig Restavration af Kirken under Overvejelse, men foreløbig maattet opgive Tanken af Hensyn til de manglende Midler. Om Kirkens Historie jvfr. iøvrigt H. W. Boldt, *Gesammelte Nachrichten zur Gesch. der Sct. Petri Kirche*, 1875 og sammes *Sammlung der Privilegien etc. der St. Petri Kirche*, Kopenhagen 1883.

St. Petri Kirke¹ skal have været den ældste og første Kirke i København og derfor faaet St. Peders Navn, efterdi Byen i Begyndelsen mere har været et Fiskerleje end en Stad, og mange Fiskere har boet her. Dette St. Peters Kapel har havt sine Tiender og Indtægter fra de senere bekendte tre Landsbyer Solbjerg, Valby og Vigerslev.² De fleste Indbyggere fra disse tre Landsbyer skal ogsaa for Penge have tjent og fisket for de Tyske, der boede uden for Byen og havde den største Fiskefangst paa den Tid.

Da Kong Christian III paa Reformationens Tid havde afskaffet den papistiske Messe, blev de ovennævnte Tiender fra de tre Landsbyer frataget St. Petri Kirke eller Kapel og lagt til Vor Frue Kirke, der ogsaa har nydt dem indtil denne Dag. Fra den Tid og indtil 1585 har denne Kirke været benyttet som Metalstøberi.

1574 har Kong Frederik II forskrevet en tysk Præst fra Wittenberg ved Navn Mag. Laurentius Petræus fra Haderslev, der skal have været den første tyske Præst i

¹ Til St. Peders Kirke, der først nævnes 1304, hørte de tilstødende Gader og maaske noget Landdistrikt, vistnok Serridslev. Jvfr. nærmere H. F. Rørdam, *Kbhvns. Kirker og Klostre*, I, 222—34. *Hist. Tidsskr.* 5. R. II, 494 f., 544. O. Nielsen, *Kbhvns. Hist. og Beskr.* I, 157 f. A. D. Jørgensen, *Hist. Afhandlinger*, IV, 293.

² Til St. Peders og St. Clements Kirke var henlagt Tiender fra disse tre Landsbyer (Rørdam I, 235; O. Nielsen I, 158).

København.¹ Ham har Kongen indrømmet St. Clara Kloster og tilladt ham at prædike i det tyske Sprog, at kopulere, døbe, uddele Sakramenterne, at forrette Begravelser og holde Ligtaler.

Da nu højstbemeldte Kong Fredericus II havde foresat sig at lade opføre et Taarn paa St. Clara Kirke, men derefter befundet, at der endnu stod et stærkt Taarn paa St. Peders Kirke, har Hs. Kgl. Maj. resolveret, at forordne denne Kirke til tysk Gudstjeneste og derimod St. Clara Kloster til Gjethus. Det er ogsaa blevet besluttet, at Taarnet paa St. Petri skulde opføres højere, for at der kunde blive ophængt Klokker,² til hvilken Ende der ogsaa allerede var opkøbt Kalk, Stene og andre Materialer i saa stor Mængde som nødvendig, saa at ogsaa den daværende, endnu lille Kirkegaard³ har været opfyldt dermed, dog er saadan Bygning ikke bleven fuldført, efterdi det har behaget Gud just paa samme Tid at bortkalde denne fromme Konge ved den timelige Død, og eftersom der den Gang ikke er bleven ophængt Klokker, ejheller var Plads til Be-

¹ Lavrids Pedersen fra Haderslev, gik i Ribe Skole, immatrikuleret i Wittenberg 1559, vistnok Hovmester for Tønne Parsberg (Album acad. Vitebergensis, Lips. 1841, 365 f.); Bestalling af 20. Febr. 1575 (Kanc. Brevb. 1571—75, 575, Kbhvns. Diplomatarium I, 499, II, 348 f.), fik s. D. Expektance paa et Kannikedømme i Roskilde og 27. April s. A. udbetalt 50 Rdlr. i Rejseomkostninger fra Wittenberg herind (Kanc. Brevb. 604), forlehnnet 1579 med et Kannikedømme i Roskilde (Kanc. Brevb. 1576—79, 560), fik 1581, 25. Maj, Bestalling som «Tugtemester» (Lærer i Læsning og Skrivning) for Prinsesserne Elisabeth og Anna (Nyt hist. Tidsskr. III, 282, 94, Ny khist. Saml. 3, 846, Sæll. Reg. XIII, 220 f., Konk. til Patente), død 17 (23) Marts 1592 paa Frederiksborg, begr. i Vor Frue Kirke (Resen, Inscript. hafn., 108). Var to Gange gift, holdt Bryllup i Wittenberg 1565 og i Kbhvn. 1576 (H. F. Rørdam, Kbhvns. Univ. Hist. II, 352). Jvfr. ogsaa Kbhvns. Dipl. IV, 610; Khist. Saml. 3. R. IV, 48.

² En Klokke fra St. Ibs Kirke i Roskilde skænkedes 1580 til den ny tyske Kirke (Kbhvns. Dipl. IV, 637 f.).

³ 1585 faar Hans Steenwinkel Betaling for at opføre en nøje Mur omkring Kirkegaarden (Rentem. Rgsk. 1585, 241—3).

gravelser paa Grund af de ophobede Materialer, er der en Tid lang kun bleven *prædikedet* Tysk.¹

1605 har man atter begyndt at døbe, kopulere og iøvrigt holde Kollekt med en Tavle hver Prædikendag samt forrette alle andre vanlige Kirkeceremonier. De gejstlige ved de danske Menigheder har ganske vist lagt sig imellem, men intet kunnet udrette.

Efter Mag. Laurentzius Petræus er kaldet en tysk Præst ved Navn Hr. Ovenius,² efter ham en anden, Mag. Johannes Homannus,³ er død, og efter ham Mag. Johannes Krafft.⁴

1613 har Hs. Kgl. Maj. ladet en med egen Haand underskreven Befaling udgaa til Pastor Mag. Joh. Krafft, at han skulde bortleje Stolestaderne i Kirken aarlig for 2 Rdlr. Dansk, samt at de smaa Kirkeboder, i hvilke Graverne endnu borr, skulde bygges.⁵

1616 er efter Johannes Krafft atter kaldet Hr. Berend Meyer.⁶

¹ 1575, 31. Marts, blev beskikket Theophilus Neovinus, tysk Skolemester i København, at paatage sig Kirkesangen ved den tyske Kirke (Kbhvns. Dipl. II, 349 f., 449 f.), † 7. April 1590. Enken Geske Mortensdatter (Rentem. Rgsk. 1589—90, 303). — Hans Efterfølger Hans Mariager besk. 1590, 21. Apr., med 50 Rdl. Løn (Rentem. Rgsk. 1590—91, 275, 354; Kbhvns. Dipl. II, 460), † 1616 (Rentem. Rgsk. 1616—17, 649).

² Bestalling for Ove Lauridsen (Ouenus Laurentii) af 1581, 11. Maj (Khist. Saml. 2. R. III, 144, 846; Konc. til Patente, Rigsark.), † 29. Sept. 1582. Hans Enke Geske Hansdatter faar bevilget et Aars Husleje fra 11. Juni 1583 (Rentem. Rgsk. 1582—83, 226 f.).

³ Ansat fra 1. Søndag i Advent 1582 med 200 Rdl. Løn og 24 Rdlr. Husleje, † 1593, begr. i Vor Frue Kirke (Resen, 213). Hans Enke Inger Mikkelsdatter nævnes i Rentem. Rgsk. 1593—94, 241 f., 1594—95, 76.

⁴ Hans Kraft se Dsk. Biogr. Lex. IX, 419; Bestalling dat. Koldinghus, Mikkelsdag 1593 (Rentem. Rgsk. 1594—95, 365 ff.). Han afgik 1616 (ib. 1616—17, 636), levede 1631 i Roskilde.

⁵ Aftrykt i K. D. II, 591. Se Afd. Kjøbenhavn, Rigsark., St. Petri Kirke 1613 ⁵/₇.

⁶ Biogr. Lex. XI, 220. Rentem. Rgsk. 1616—17, 38 f.

1619. Fra 1605—19 har der været forskellige Forstandere, saasom Hans Walter,¹ Tagge Andersen,² Johann Schrader,³ Johann Farber, Hans Goldschlaar. Hr. Behrend Meyer har tillige været Præst og Kirkeforstander 1619—24, da han har aflagt sit Regnskab for Hr. Christopher Uhrne, Kantsler, og Biskop Johannes Resenius. Aarsagen hvorfor, findes ikke angivet.

1623 har Hs. Kgl. Maj. atter stadfæstet St. Peders Kirkes Privilegier og til Patron for samme forordnet Statholder Frantz Rantzau.

1624 blev valgt til Kirke- og Fattigforstandere Reinhold Hans Kukkenbager,⁴ Jorriss Petersen, Farver,⁵ Pael Dencker, David Mohr,⁶ Marten Sulss, Peter Meyer, Dirich Heinbach og Servatius Bach.

1625 er bleven lavet en forgyldt Kalk af Sølv, har vejjet 15 Lod, har kostet $15\frac{2}{3}$ Rdlr. I dette Aar er bleven indrettet Stole til Præster og Forstandere i Koret, ligeledes Pillerne foran Koret, og Døbefonten har kostet $86\frac{2}{3}$ Rdlr., samt købt en Messehagel, har kostet 10 Rdlr. I denne Tid har der været en stor Pest i København. I samme Aar har man for første Gang opsat en Taxt paa Begravelser i Kirken, at sælge arvelig for 20 Sletdaler, Aabningspenge 5 Rdlr. Samme Aar er den første tyske Kapellan Mag. Johannes Steinmann bleven kaldet og er forbleven her til Anno 1630 og derpaa kaldet her fra til St. Nicolai Kirke i Hamborg, hvor han siden har levet i 40 Aar og er død i høj Alder.⁷ I dette Aar er ogsaa den første Organist kaldet fra Slagelse, ved Navn Christian

¹ Om Guldslager Hans Walter se Kbhvns. Dipl. II, 502, 92.

² ib. I, 594, 611, 24; II, 556; V, 93; VI, 52.

³ ib. II, 592, 809.

⁴ ib. I, 610; II, 559 f.

⁵ Resen, Inscriptiones, S. 220.

⁶ Kbhvns. Dipl., Reg. Lengnicks Stamt. Mohr. Pershist. Tidsskr. I, 209.

⁷ Johan Stemann, † 1676, Stamfader til Slægten v. Stemann.

Kleen, hans aarlige Salær har været 25 Rdlr. Endelig er i dette Aar David Mohr bleven første Forstander i Jürgen Petersens Sted. Denne er bleven Kirkeældste.

1626 blev købt en lille Messingkrone, har kostet 19 Rdlr. Den anden store Messingkrone har s. A. kostet 77 Rdlr. 2 Mk. S. A. er Stolene i Kirken bleven beklædt med Panel bagpaa, har kostet 53¹/₂ Rdlr.

1628 har sal. Steffen Rode,¹ kgl. Faktor og Silkekræmmer, skænket til Kirken Altret i Koret, som endnu staar dér. S. A. er Johann Brahm² bleven valgt til Kirkeforstander og endnu s. A. valgt til Kirkeældste, og har han givet til Kirken et rødt Fløjels Alterklæde, som har kostet 100 Rdlr.

1629, 10. Maj, har Johan Brahm og Jorris Petersen som Ældste, David Mohr som Forstander underskrevet og kvitteret deres Kirkeregnskab for 1625—29. S. A. har de daværende Ældste og Forstandere Johan Brahm og Gorres Petersen, Marten Schulds og David Mohr købt til Kirken det nuværende Kappelarhus af Leonhard Snedker for 700 Rdlr. Specier.

1630 er i Mag. Stehmanns Sted kaldet Mag. Johannes Beverlien,³ men efterdi han ikke har kunnet forliges med den daværende Præst Hr. Berend Meyer, har han selv resigneret 1632, og er Mag. Simon Hennigs⁴ s. A. kommen i hans Sted.

¹ Persh. Tidsskr. 2. R. IV, 11.

² Biogr. Lexikon II, 585.

³ Beurling, Beurle, f. i Höfingen i Württemberg, 1632 Hofpræst hos Prins Christian (Zwergius, Siellandske Clerisie 609 f. Ny kirkehist. Saml. III, 178). Ansøgning fra Kirkeældste og Forstandere, dat. 28. April 1630, om at Kongen vil lønne Andenpræst ved Kirken med en aarlig Pension eller tildele ham et Vikariat, samt at han vil skænke noget Metal til Støbning af Kirkeklokker, som hidtil har fattedes Kirken (Afd. Kbhnv. Rigsark.). Ansøgning af samme Dato om kgl. Anerkendelse af hans Valg. B. var før Feltpræst og Prædikant ved Danske Kompagni (Ausl. Reg. 1629, 19. Okt.).

⁴ Om Simon Hennings se Biogr. Lex. VII, 348 f.

1631 er Kirken bleven udbygget paa den nordre Side, 30 Alen i Længden og 15 Alen i Bredden, 4 Alen i Fundament, 4 Sten tyk. Mureren har alene i Arbejdsløn faaet 633 $\frac{1}{3}$ Rdlr. Til denne Bygning har højsalig Kong Christian IV givet 1000 Læst Mursten og 80 Læst Kalk, ligesaa har ogsaa de tre Prinsler Christian, Frederik og Ulrik til denne Bygning foræret 400 Rdlr., og mange andre høje og nedrige Standspersoner har ligervis skænket 2085 Rdlr. S. A., i Johan Brahms, Jürgen Petersens, David Mohrs og Mikkil Kiruses¹ Tid, er Stangen tillige med Englen og Kronen bleven sat paa Kirketaarnet af Blytækker Villum Schwint.

1632 har Hs. Kgl. Maj. givet en skriftlig Befaling til Statholderen Frantz Rantzau, at han til den tyske Kirke skulde udlevere saamegen Vin, som denne har nødvendig til Altret; siden er der ingen Vin mere bleven givet, men i mange Aar er der af Rentekammeret blevet givet og betalt Penge for Vin til den tyske Kirke indtil Anno 1671.

1633 er Kirkepatronen Statholder Frantz Rantzau druknet i Slotsgraven i den kongelige Have, og er Rigens Hovmester Uhlfeld bleven Patron. S. A. er de tidligere Piller foran Koret blevet taget bort, og andre sat i Stedet, de har tilligemed hele Galleriet og Porten kostet 66 $\frac{2}{3}$ Rdlr S. A. har Rentemester Jørgen Wind og D. Resenius, Biskop, tilligemed Johan Brahm, Jørgen Petersen og David Mohr underskrevet og kvitteret deres Kirkeregnskab for 1629—33. Samtidig er David Mohr traadt tilbage fra sit Forstanderembede, og Didrik Multerpass er kommen i hans Sted som første Forstander. Han er død 1636, og efter ham er Marten Sulss² bleven første Forstander 1636—48.

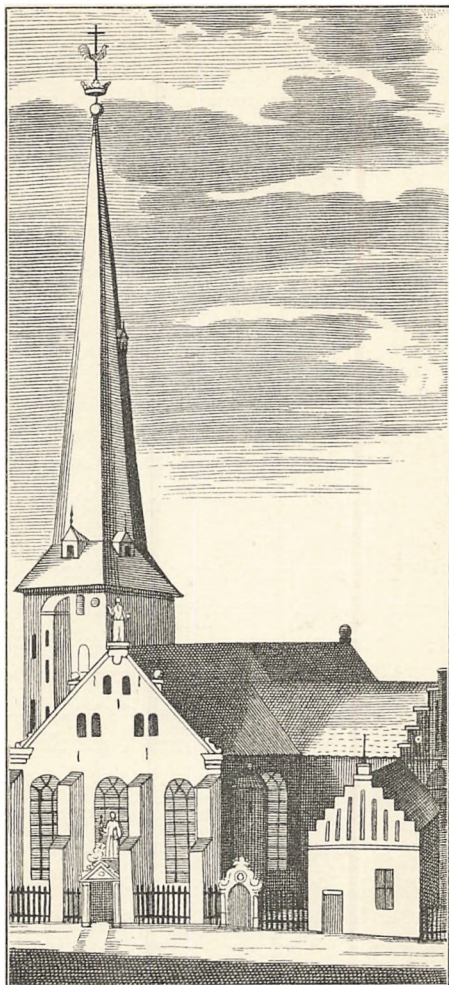
1634 døde Hr. Berend Meyer³ Pastor, og er i hans

¹ Kbhvns. Dipl. III, 193 f., 224 f.; VI, 260.

² Marten Schultz se nedenfor.

³ Han døde if. Rentem. Rgsk. 29. April 1634 (1636—37, 170), Biogr. Lex. har 24. April efter Resen.

Sted bleven kaldet til Præst Hr. Wilchinus Langhorst.¹

St. Petri Kirke 1690.

¹ Kaldet 21. Maj. Bestalling af 26. Juni 1634 (Rentem. Rgsk. 1634—35, 196). Han fik 1637, 25. Juli, et Kannikedømme i Roskilde (Sjæll. Reg. XX, 514).

S. A. er Kirken bleven udbygget paa den søndre Side ligesom paa den nordre, og har ligesom forhen i Arbejds-løn kostet $633\frac{1}{3}$ Rdlr. Til denne Bygning har mange høje og nedrige Standspersoner givet og frivillig foræret 2500 Rdlr. Paa denne Tid var Didrik Molterpass første og Jørgen Matthiassen anden Forstander.

1637 døde Kirkeældste Jorris Petersen, og Albert Itzen¹ har succederet ham. S. A. er Hr. Wilchinus Langhorst død,² og i hans Sted blev kaldet fra Rostock 1638 D. Thomas Lindemann,³ en lærd Mand og Prof. theol. sammesteds.

1639 blev Orgelet bygget af Johannes Lorentz Orgel-bygger,⁴ har ved første Køb kostet 1500 Rdlr. Siden har de to Baspiber i Façadetaarnene paa begge Sider yderligere kostet 300 Rdlr. Den daværende Organist hed Lorentz Schrøder.⁵

1641, 28. Marts, har Hs. Kgl. Maj. skænket Kirken følgende Privilegier — —⁶

1642 er det Hus, i hvilket den tyske Kantor bor, bleven købt af Joakim Blohme⁷ for $845\frac{1}{3}$ Rdlr. S. A. har Rigens Hofmester Corfitz Uhlfeld til Kirken foræret 300 Rdlr.; Frederik Günther 100, Johannes Boyss 100, D. Sperling 50, Philip Bornemann 50, tilsammen 300 Rdlr. til førnævnte Skole eller Kantorens Hus. S. A. har Johan Brahm til Præsteenernes Underhold til Kirken testamenteret 2000 Rdlr. ifølge Testamente — —⁸

1643 har Frederik Günther, kgl. Kammersecretarius,

¹ Om Itzen se Biogr. Lex. VIII, 328.

² Enken Agathe fik betalt hans resterende Besolding 7. Jan. 1638.

³ Pershist. Tidsskr. 2. R. III, 285 f. Programma funebre.

⁴ A. Hammerich, Musiken ved Christian IV.s Hof, 1892, 158.

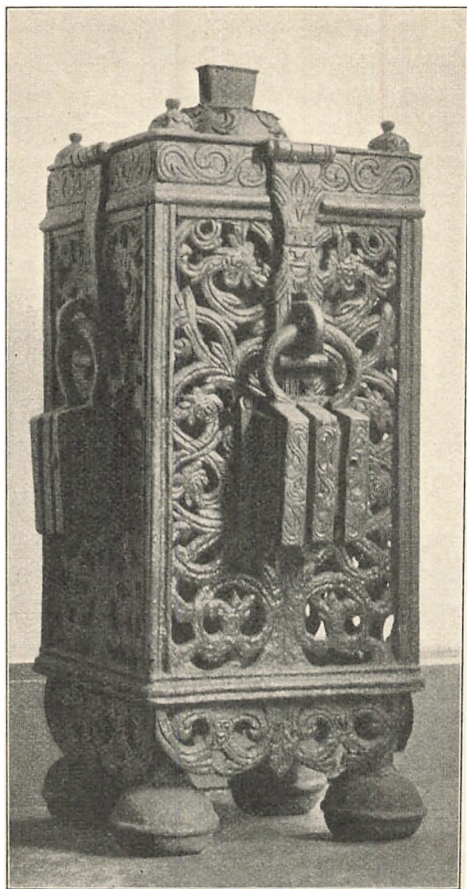
⁵ Pershist. Tidsskr. 2. R. III, 287.

⁶ Hofman, Foundationer IX, 160—64.

⁷ Kbhvns. Dipl. VI, 224, 29, 314.

⁸ ib. III, 214 f. I det følgende betegner — —, at Ordlyden af de paagældende Aktstykker er optegnet i Mindebogen, men at den udelades i denne Forbindelse, især da de fleste ere trykte.

testamenteret Kirken til Underhold af en eller flere Skolekolleger en Kapital af 1000 Rdlr. ifølge Testamente — —¹

Kirkens gamle Blok.

Omend Renterne ikke netop er bleven saaledes udgivet efter Testamentets Ordlyd af den Aarsag, at en saa-

¹ Om F. Günther se Biogr. Lex, II, 415 ff. Hofman ib. 164—6.

dan Skole som Hr. Günter har ment, ikke har været til at erholde, saa har man dog indlemmet og bogført disse Penge som Indtægt i Kirkekassen, og er de aarlige Renter deraf tilligemed yderligere Tilskud bleven udbetalt Kantoren og Skolebetjentene i deres aarlige Salær. Af samme Kantor bliver ogsaa til enhver Tid de Drengene, som med ham gøre Tjeneste i Kirken, undervist og vejledet i Sang.

1644 har Peter Artmann givet til Kirken 100 Rdlr.

1646 er Johan Braem Kirkeældste afgaaet ved Døden, og hans Broder Gödert Braem¹ kommet i hans Sted. S. A. er den næststørste Klokke bleven støbt af Mester Claus von Damm Klokkestøber, har vejet 12 Skippd. 6 Lisp. og i Penge kostet 980 Rdlr.

1648 blev af Søren Jensen købt den Plads bag Kirken, hvor nu Kapellet ligger, for 750 Rdlr.

S. A. er Marten Schultz, som i 12 Aar havde været Kirkeforstander, afgaaet fra sin Bestilling, og Nicolai Rentz,² Farver, bleven Forstander, tilligemed ham er Hans Herman Heister,³ Lærredskræmmer, bleven anden Forstander i Wichmann Möllers⁴ Sted. Førstnævnte Marten Schultz' Regnskab for hele tolv Aar er hverken bleven eftersét, likvideret eller kvitteret. Kirken har den Gang havt i Behold 208 Sletdaler. Man har kun daarligt passet paa.

1649 er den største Klokke bleven støbt af Mester Claus von Damm. Knebelen har vejet 32 Lispd. Klokkens Støbning har alene kostet 400 Rdlr., Beslag og Stil-lads 106²/₃ Rdlr. Den højlovlige Konge Fridericus III har til førnævnte Klokke givet Metallet, der vejede 20

¹ Gödert Braem (1601—55), se S. Elvius og H. R. Hiort-Lorenzen, Danske patriciske Slægter, 1891, 27.

² Borgerkaptajn, førte under Stormen paa Kbhvn. Borgerne fra Vestre Kvarter, hædredes af Kongen med en Æreskjæde af Guld, † 1677 (Pershist. Tidsskr. 2. R. III, 286; Ny dske. Mag. III, 56—59).

³ Kbhvns. Dipl. I, 698, 705 f, 35; VI, 246.

⁴ ib. I, 729.

Skippd.¹ Rigshofmester Uhlefeld har til denne store Klokke skænket 100 Rdlr.

1650 har Peter Lehe² givet 200 Rdlr. til denne Klokke.

1651 er bleven lavet en Sølvkande til Altret, har vejet 118 Lod og kostet 69 Rdlr. S. A. er Corfitz Uhlfeld afgaaet som Kirkens Patron og i hans Sted kommen Hr. Jokum Gerstorp. S. A. har Mag. Simon Hennings hastigen maattet forføje sig herfra, fordi han har villet blande sig i en Sag med Corfitz Uhlfeld, er bleven Præst ved Domkirken i Bremen og er død der. S. A. er Mag. Daniel Pfeiffius³ bleven Kapellan.

1652 er Nicolaus Rentz og Hans Herman Heister afgaaet som Kirkeforstandere, og er i deres Sted bleven forordnet Gert Häckel, Garver,⁴ og Jørgen Witte,⁵ Kræmmer. Den Gang var Kirkens Formue 511 Rdlr. 2 Mk., i Testamentepenge 2000 Rdlr.

1653 har den berømte Kunstner Carl von Mander til Kirken skænket det store Skilderi paa den sydlige Side, forestillende Hagar og Englen.⁶

1654 er D. Thomas Lindemann, Prof. theol. og Præst ved Kirken, død under Pesten og begravet i Præstebegravelsen i Koret, en meget berømt og lærd Theologus, hvis Sjæl Gud være naadig. S. A. er Mag. Daniel Pfeiffius ble-

¹ Indskrift hos Resen, 234. Som Eksempel paa, hvor upaalidelige hans Læsninger er, kan anføres, at han tyder Ældstes og Forstanderes Navne saaledes: Marten Schnitznicht Asserens und Hans Herman Hinster, læs: Marten Schultz, Nichlasse Rens u. Hans Herman Heister.

² Pershist. Tidsskr. 2. R. III, 279.

³ Biogr. Lex. XIII, 85 f.

⁴ Gert Höckel, K. D. I, 729.

⁵ K. D. VI, 130.

⁶ Carel v. Mander d. y. † 1670 (F. R. Friis, Bidrag til dansk Kunst-historie, 77 f.).

ven Præst og Mag. Johannes Tornovius¹ antaget som Kapelan i hans Sted.

1655 døde Kirkeældste Gödert Braem, og er Johan Lehn² traadt i hans Sted. De tvende Braem'ers Minde staar i Koret og alle Vegne i Kirken.³ S. A. har Hs. Kgl. Maj. til den tyske Menighed foræret og skødet den gamle Præstevaaning i St. Pederstræde, i hvilken indtil Dato Præsterne stedse har boet frit, og som de tidligere Konger har holdt i Stand. Det følgende Aar blev dette Hus nedrevet og af Forstanderne Gert Häckel og Jørgen Witte bygget op paany. Gud bevare det for Ulykke for Jesu Skyld. Tømmermesteren har faaet 173 Rdlr. 2 Mk., Mureren 256 Rdl. 3 Mk.⁴

1656 blev den nuværende Kantor Michael Zachæi⁵ antaget.

1657 døde Kirkeforstanderen Gert Häkel, og samtidig fratraadte hans Kollega Jørgen Witte, og i deres Sted blev forordnet Hans Morgener,⁶ Kobbersmed, og Johan Dröge,⁷ Urtekræmmer. Den Gang var Kirkens Midler i Kapitaler 3118 Rdlr. 4 Mk., i Testamentepenge 2000 Rdlr. S. A. har Hr. Albert Itzen til Bygningen af Præsteboligen og Enkehuset skænket 500 Rdlr. S. A. blev købt af Jacob Fincke to Boder i St. Pedersstræde, som blev nedbrudt, og Enkeboligen opført her for 166²/₃ Rdlr.

1658—59 blev det lange Kapel langs med Kirkegaarden bygget i Hans Morgeners og Johan Dröges Tid.⁸

¹ Johannes Tarnow, f. 24. Dec. 1624 i Rostock, Søn af Prof. theol. T., studerede i Greifswald (1643), Wittenberg, Jena og Erfurt, beskikket 1655, 12. Jan., g. m. Ursula Cathrine Lindemann (Pershist. Tidsskr. 2. R. III, 285).

² Se Hist. Tidsskr. II, 91 f.

³ Resen, Inscr. 229—33.

⁴ Kbhvns. Dipl. III, 449.

⁵ Pershist. Tidsskr. 2. R. III, 290.

⁶ ib. 272, 87.

⁷ ib. 271 f.

⁸ Fra Arkiv og Musæum II, 194 f.

1660 blev Springvandet ved Kirken købt af Universitetet og skødet til Kirken i November 1661. Skødet lyder saaledes — —

1661 døde Kirkens Patron Rigens Hofmester Gestrup, og i hans Sted valgtes Rentemester Gabel. S. A. døde Hr. Johannes Tornovius, og i hans Sted kaldtes fra Lybek Mag. Hieronymus Buck.¹

1662 blev Mag. Christianus Brähmer² kaldet som tredie Præst, efterdi Mag. Pfeiffius ved Siden af at være Præst ved Kirken, var bleven Professor ved Universitetet. I Aug. s. A. er Mag. Daniel Pfeiffius afgaaet ved Døden, og har de tvende Kapellaner en Tid lang prædiket skiftevis indtil endelig Mag. Buck blev valgt og ansat som Præst ved Menigheden af Hs. Kgl. Maj. S. A. har Hans Morgener og Johan Drøge fratraadt deres Embeder som Kirkeforstandere, og valgtes i deres Sted Hans Marss, kgl. Hofglarmester,³ og Markus Selcke, Urtekræmmer; den Gang var Kirkens Midler 2941 Rdlr. og 2000 Rdlr. i Testamentpenge.

1663 blev forundt Hr. Christoffer Gabel, kgl. Kammerraad og Rentemester, tillige Kirkens Patron, en Stol paa højre Side af Orglet ifølge Kirkens Skøde — —

S. A. blev af Hs. Kgl. Maj. til vor Kirke givet den store Messingkrone, som vejer 5 Skippd. og har kostet 600 Rdlr. Denne Krone er fordem bleven skænket af Bryggerknægtene i Hamborg til St. Catharine Kirke, i hvilket Sogn de fleste Bryggere bor. Men al den Stund Byen eller Borgerne efterhaanden er taget til, og der er bleven mange rige Købmænd, har disse gjort Bryggerknægtene de Kirkestole stridige, som de i mange Aar havde nydt, og taget dem i Brug. Derfor fandt Bryggerknægtene sig foranlediget til atter at tage deres Krone bort; de

¹ Pershist, Tidsskr. 2. R. III, 282.

² Biogr. Lex. III, 52 f.

³ Pershist, Tidsskr. 2. R. III, 282 f.

solgte den til en Jøde, der atter afhændede den til højstbemeldte Konge. Saalunde er denne Krone endelig kommet til den tyske Kirke. Lovet være Gud og takket være Kongen.

1664 blev fastsat en ordentlig Taxt paa Begravelserne i den mod den nordlige Side byggede Hvalving, saalydende — —

S. A. er de fire smaa Boder i Larslejstræde bleven købt af Fattigforstander Jørgen Adrian og betalt med 300 Rdlr. Endnu samme Aar blev til Kirken købt tvende smaa Vaaninger i Pædagogiestrædet og benyttet og indrettet til Materialskur. De blev købt af Rebekka Clausdatter for 200 Rdlr. paa den Betingelse, at hun paa Livstid skulde have fri Bolig i en af de smaa Kirkeboder ved Nørregade, hvor Kirkens Gravere bor.

1666 har Henrik Kähler,¹ forhenværende Kgl. Møntmester, til den tyske Kirke skænket en Gæld han havde staaende hos Bjerghauptmand Brostrup Giedde, og som ved den daværende Kirkepatron Hr. von Gabel blev inddreven og betalt med 500 Rdlr. S. A. blev den store Sølvdøbefont, som forhen var bleven skænket af Rigens Hofmester, omdannet og forstørret af Guldsmed Jacob Kirtzerau, hvilket kostede 81 Rdlr. 2 Mk. 14 Sk. S. A. fratraadte Kirkeforstanderne Hans Marss og Markus Selcke, og blev i deres Sted forordnet Thomas Oksen² og Lorentz Kreyer. Kirkens Beholdning var da 6229 Rdlr. og i Testamentepenge 2000 Rdlr.

1667 fastsattes for Klokkerpenge for de Lig, der begraves om Aftenen, følgende Taxt — —

S. A. har salig Melkior Seiglers Enke³ givet til Kirken 33¹/₃ Rdlr.

¹ Pershist. Tidsskr. 3. R. III, 281.

² Fra Arkiv og Musæum II, 203.

³ Melkior Zieglers Enke Cathrine Ottmar Elligers. Pershist. Tidsskr. 2. R. III, 289.

S. A. blev der for første Gang anbragt Gardiner omkring Præsternes Skriftestole og lagt Alabasterstene foran Altret o. s. v.

1668 har Hr. Theodorus Lente, Kgl. tysk Kansler, til Sognepræsten og de tyske Husfattige legeret 1000 Rdlr. i Specier, efter Fundats — —¹

S. A. er i Sakristiet ved Koret opmuret tvende Begravelser, hvoraf den ene er solgt til Hr. Conradus Biermann,² den anden til daværende Kgl. Tysk Hofpræst Mag. Joh. Brämer. S. A. er Hr. Kansler Theodorus Lentes³ smukke Epitafium bleven opsat bag Orglet.

1669 er Kirketaarnet overalt bleven bestaget af Blytækkeren Augustinus Hollmann, udbedret med Skifer og ogsaa indvendig repareret, har kostet ialt 53¹/₂ Rdlr.

1670 er Kirkemuren ud til St. Pederstræde hele Vejen bleven forhøjet og opført.

1671, 11. Juni, har Hs. Exc. Hr. Statholder Christoph v. Gabel til vor Kirke foræret en Kapital paa 1000 Rdlr. Gud glæde hans Sjæl, han har været sin Konge en tro og yndet Tjener, human og venlig mod alle Mennesker. Maatte hans Fama ikke dø. S. A. har den tyske Kirke og Menighed bevilliget Fru Catharina Lindemann aarlig paa Livstid 50 Rdlr. S. A. har Maricke Holtermann, sal. Henrik Kählers efterladte Enke, til de tyske Husfattige foræret en Kapital paa 200 Rdlr., hvoraf Renterne aarlig skal uddeles blandt disse Fattige. Testamentet lyder — —

1671 er den største Kirkedør paa den søndre Side bleven udstafferet paany og forgyldt, har kostet til Mikkel Kavemann 51¹/₂ Rdlr.⁴

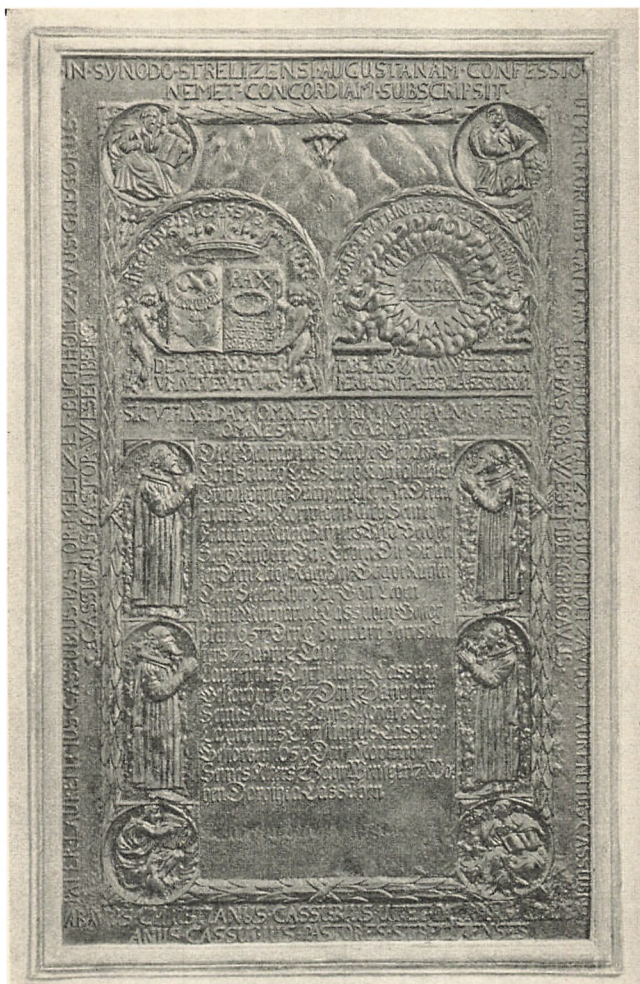
¹ Hofman 167 f.

² Gehejmerraad Conrad Bierman v. Ehrenschild († 1698).

³ Theodor Lente, † 1668, Kammersekretær hos Kong Frederik III, tysk Kansler.

⁴ Om Kirkens Udbygning 26 Alen i Længden mod Nord 1691 se Pershist. Tidsskr. 3. R. V, 12.

1672 har Kirkens Ældste og Forstandere sluttet Ak-

Ligsten (den ældste i Kirken bevarede) over Boghandler Christian Cassube, † 1693, og Hustru Anna Ziemers, † 1676.

kord med Orgelbygger Peter Carstensen fra Viborg, at

han skulde forbedre Orgelet med endnu flere Stemmer og bringe alt øvrigt i god Stand, saalunde, at Orgelet kunde overantvordes til og blive prøvet af tre upartiske Organister, hvilket han, Peter Carstensen, ogsaa har efterlevet i alle Maader og afleveret Orgelet ulasteligt, hvorfor han for sin Del i Arbejdsløn har faaet 400 Rdlr.

S. A. har Magdalene sal Cordt Mehrkers ladet opsætte et Epitafium ved Daaben og givet Kirken en Ducør herfor. Den 27. Jan. s. A. har velædle og mandhaftige Peter Kalthoff, kgl. Overtøjmester, til den tyske Kirke, dens Præster og Husfattige testamenteret 3000 Rdlr. Testamentet lyder: — —¹

S. A. er Forstanderne Thomas Oksen og Lorentz Kreyer frattraadt og i deres Sted atter forordnet Henrik Schupp² og Wulf Petersen. Disse Forstandere har ved deres Afgang til Kirken afleveret 14,470 Rdlr. fast Kapital og i Testamentepenge 6200 Rdlr.

1673 i Sept. Maaned er Mag. Hieronimus Buck, Præst ved vor Kirke, afgaaet ved Døden og bleven begravet ved sine Forgængeres Side i Koret. Han har for Menigheden været en kær, lærd og velbegavet Præst. I hans Sted er kommen Mag. Hilarius Siassius,² født i Oldenborg og Enkedronningens Hofpræst; han er bleven Pastor primarius, og hans Salarium har været det første Aar 200 Rdlr., senere 333²/₃ Rdlr.

De tidligere Konger i Danmark fra vor Kirkes første Foundation har ladet lønne Sognepræsterne af det Kgl. Rentekammer, men efter højssalig Kong Frederici tertii Død er Salæret ikke blevet udbetalt. Hs. Kgl. Maj. Christian V har givet Ældste og Forstandere Befaling til at udbetale til Mag. Buck 500 Rdlr. aarlig af Kirkekassen, hvilket Salarium den salig Mand aldrig har nydt, men

¹ Pershist. Tidsskr. 2. R. III, 281.

² Pershist. Tidsskr. 2. R. III, 283.

hans Hustru har faaet det én Gang efter hans Død. Senere har den tyske Menighed selv maattet lønne sine Præster. S. A. er Mag. Christianus Brämer ogsaa bleven forordnet

St. Petri Kirke 1760.

i samme Funktion som Mag. Siassius, kun, at denne har beholdt Primariatet. S. A. er vor Kirkes Patron Statholder Christoph v. Gabel død og bisat i sin Begravelse i vor Kirke.

1674 er Hs. Exc. Rigskansler Greve von Greiffenfeld af Hs. Kgl. Maj. bleven forordnet til Patron ved den tyske Kirke. Hs. Exc. har ved sin Tiltræden foræret Kirken en violet Fløjels Messehagl, samt en Alterdug med brede Guld- og Sølvkniplinger og broderet med hans Vaaben.

Arvefæsteforhold paa de plessenske Fideikommisgodser i Slutningen af det 18de Aarhundrede.

Ved

Poul Bredo Grandjean.

Ved Testamente af 18. Febr. 1757 fik Overkammerherre, forhenværende Medlem af Statsraadet Carl Adolph von Plessen¹, særlig kendt ved sin Virksomhed hos Prins Carl og Prinsesse Sophie Hedevig og sin Stilling som Kurator ved Vemmetofte Kloster, for sin Broder Geheimeraad Christian Ludvig von Plessens Afkom af sine udstrakte sjællandske Ejendomme oprettet de saakaldte plessenske Fideikommisgodser. — Da Chr. Lud. von Plessens yngste Søn General og Kammerherre Frederik Christian von Plessen, som 1783 døde barnløs, i Aaret 1763 overdrog sin Part til den ældre Broder, den i 1749 afdøde Overceremonimester Mogens Scheel von Plessens 3 Sønner, blev Godserne fordelt paa følgende Maade:

Den ældste Broder, Geheimeraad og Amtmand Christian Ludvig Scheel von Plessen tilfaldt Saltø og Harrested, Kammerherre Christian Frederik von Plessen fik Førlev,

---

¹ Jvfr. Brasch: Vemmetoftes Historie, Biogr. Lex. og Krogh's «Den højere danske Adel» og «Dansk Adelskalender».

Fodbygaard og Fuglebjerg, den yngste Broder, Kammerherre Carl Adolph von Plessens Lod blev Gunderslevholm, Kastrup og det saakaldte «nye Gods».

Ved Forpagtningskontrakt af 24. Maj 1773 bortforpagtede Kammerherre Chr. Fr. von Plessen Fuglebjerggaard med underliggende Bøndergods, af Hartkorn 152 Td. 3 Skpr. 2 Fdk. 1 Alb. samt 11 Td. 4 Skp. Skovskyld, Kirker og videre paa Livstid til Ludvig Johan Grandjean.

Foruden at bestride de Godset paalagte Byrder maatte Forpagteren betale i aarlig Afgift 450 Rdlr. Herfra fradroges dog 1778 et Beløb af 200 Rdlr., som Overceremonimesterinde Elisabeth Christine von Plessen, født von Thienen, tilstod Grandjean i aarlig Pension, efterat han Aaret forud havde frattraadt Forvalterskabet saavel ved Gunderslevholm, Kastrup og det ny Gods som ved Førslev og Fodby Godser. Ved denne Lejlighed fik han endvidere udbetalt 500 Rdl. en Gang for alle.

I Aaret 1789 indgik de to yngre Brødre von Plessen en Forening, hvorved Chr. Fr. overdrog Førslev, Fodby og Fuglebjerggaard til Carl Adolph. Imidlertid fandt denne, efter at have modtaget sidstnævnte Godser, at nævnte Forpagtningskontrakt var en Hindring for det Ønske han nærede: at se Bønderne paa Fuglebjerg Gods befriede for Hoveriet. Dette var nemlig en af Forpagterens Rettigheder og da Kontrakten var indgaaet paa Forpagterens Levetid, kunde det altsaa vare mange Aar, inden dette Ønske blev opfyldt.

Kammerherre Carl Adolph von Plessen udstedte derfor 8. Sept. 1794 et Arvefæsteskode til Kammeraad Ludvig Johan Grandjean paa «Fuglebjerggaard med alle Bygninger og tilhørende, der er bestaaende af frie Hoved Gaards Taxt Ager og Eng 18 Td. 5 Skp. 2 Alb. og Skovskyld 2 Td. 2 Fdk. 2 Alb. tilligemed Eiendoms Kirker og Kirke-tiende Hartkorn 42 Td. 1 Skp. for Fugleberg, Tiustrup og Haldagerlille Sogner.»

Til Hjælp til Gaardens Drift skulde Arvefæsteren være berettiget til at nyde 1 Dag om Ugen (52 om Aaret) af 12 af Godsets 36 Husmænd, idet Godsejeren hvert Aar skulde bestemme hvilke Husmænd, der skulde forrette dette Arbejde. Skatter og Reparationer af Kirkerne og Gaardens Bygninger paahvilede Arvefæsteren.

Paa Grund af Kammerraad Grandjeans Udgifter og Forbedringer paa Fuglebjerggaard i hans Forpagtertid skulde han, da han afstod fra de Fordele, han kunde vente at høste efter sin Forpagtningskontrakt, ingen aarlig Arvefæsteafgift svare, det samme galdt for hans Hustru. Efter Ægtefællernes Død betales derimod en aarlig Afgift af 400 Rdlr. af de efterfølgende Arvefæstere. I Indfæstning skulde Grandjean erlægge 1000 Rdlr. og hver ny Arvefæster, Enker efter Loven alene undtagne, en Rekognition paa 300 Rdlr. Jus vocandi, Jagtret og andre Herligheder skulde dog stedse tilhøre Ejerne. Paa dette Arvefæsteskøde søger Carl Adolph von Plessen 27. Sept. kgl. Konfirmation. Ansøgningen understøttedes af en Anbefaling af Broderen Chr. Fr. von Plessen, hvis Søn efter Farbroderens Død var Arving til dennes Godser.

Den ældste Broder derimod, Geheimeraad Scheel Plessen, tog kraftig til Genmæle mod Arvefæstet, skønt han selv kort Tid iforvejen havde ladet holde Auktion over Harresteds Hovedgaardsmarker til Arvefæste, dog uden at antage noget Bud, og endvidere havde givet sine Bønder paa Fusingø og Selsø Arvefæste.

I en Skrivelse, dat. Lindholm 8. Nov., angriber Scheel Plessen sin Broders Ansøgning, da han mener, at Arvefæstet vil forringe Fideikommisset med 600 Rdlr. aarlig for de efterkommende Besiddere. Han finder det især betænkeligt at give Arvefæste paa 3 Kirketiender, da Bønderne derved er udelukkede fra en Gang at faa Kirketienden in natura ophævet. Hvad Broderen Carl Adolphs Hensigter med Hoveriets Ophævelse angaar, meddeler Geheimeraaden,

at denne kort iforvejen har bortforpagtet Gunderslevholm og Førslev med «temmelig stærkt Hoveri». Scheel Plessen beder derfor om, at den ønskede Konfirmation ikke maa gives Broderen.

Denne Erklæring imødegaar Carl Adolph von Plessen i en Skrivelse af 20. Dec. Han paaviser, at Scheel Plessen kun har kunnet udregne den omtalte Nedgang i Fideikommissets Indtægter ved at ansætte Arvefæsterens Indtægter til mere, end de beløber sig. Mod Beskyldningerne for stærkt Hoveri paa Gunderslevholm og Førslev tager Carl Adolph von Plessen stærkt til Genmæle. Han udtaler, at Broderen neppe kender disse Forpagtningskontrakter, ved hvilke Bøndernes Hoveri er meget formindsket. «De pløje nu kuns 4 Dage, de forrette ingen Tærskning foruden andre Lettelser.» Han meddeler endvidere, at han har udkøbt den forrige Forpagter paa Førslev for 3000 Rdlr., da han skønnede, at Bønderne paa dette Gods var for stærkt belastede med Hoveri.

Skønt han, inden han gentager sin Anmodning om Konfirmation, yderligere anfører, at Scheel Plessen har gjort en Gæld paa 18,000 Rdlr. paa Harrested, hvilket maa være meget mere «fornærmeligt» for Efterkommerne, finder Kancelliet dog ikke, at han tilstrækkelig har gendrevet Scheel Plessens Erklæring. 27. Marts 1795 afslaa Konfirmationen.

Under 12. April 1795 udsteder Kammerherre Carl Adolph von Plessen et nyt Arvefæsteskedde til Kammerraad Grandjean.

Gaarden overdrages Grandjean uden nogen Slags Hoveri eller Hjælp af Godsets Bønder eller Husmænd. Saalænge Arvefæsteren eller hans Hustru lever, skal disse nyde Tienden af de 3 Kirker, som derefter skal være Arvefæsterne aldeles uvedkommende. Kommende Arvefæstere skal betale 300 Rdlr. d. K. i aarlig Afgift, saalænge Grandjean og Hustru lever betales ingen Afgift. Efter

Skødets Konfirmation skal Grandjean betale 500 Rdlr. d. K., fremtidige Arvefæstere en Rekognition paa 100 Rdlr. Ved Skødet overdrages tillige det saakaldte «Palmevænge» paa ca. en Snes Tønder Land, Jagtretten undtagen, til Arvefæsterne uden nogen Indskrænkning. Ved det første Skøde skulde disse kun have Ret over Underskoven.

Om Konfirmation herpaa indsender Carl Adolph von Plessen følgende, her in ekstenso gengivne, Ansøgning dateret Gunderslevholm 14. April 1795.

Til Kongen!

Under 27de Septbr: f: A: ansøgte jeg allerunderdanigst Deres Kongelige Mayestedts allernaadigste Confirmation paa et medfulgt, af mig til Kammerraad Grandjean udstædt Arvefæsteskiøde, dateret 8 s: M:, paa Hovedgaarden Fugleberggaard, med underliggende frie Jorder med videre.

Ikke uden Overlæg vovede jeg dette Foretagende i den fulde Overbeviisning, at min Hensigt var ulastelig, at den efter værende Omstændigheder var billig, at den var til Bondestandens sande Gavn og Ophielpning, at den tillige var til Fordeel og Betyggelse for Eierne eller Fideicommissbesidderne af de plessiske Godser i allekommende Tiider, og at den derhos nøye stemte overens med Deres Mayestets milde vise og velgiørende Anordninger til Landalmuens Gavn og Lettelse.

Imidlertid fandt min Broder Geheimeraad Scheel Plessen for godt at gjøre Indvendinger imod Arvefæstet, og uagtet jeg troede at have tilstrækkelig viist Ugrunden i disse Indvendinger, har jeg dog formodentlig same at takke for, at det søgte er afslaaet, hvorom jeg nyelig er bleven underrettet, og det er ikke en liden Ubehagelighed, at see det Maal forfeilet, jeg sigtede til, og, som jeg holdt mig forvisset om, var til manges Gavn og ingens Fornermelse.

Det maatte allernaadigst tillades mig her at anføre nogle visse, sande og beviislige Omstændigheder, som i adskillige Henseender give Oplysning Fugleberggaard og Gods betreffende.

Da denne Gaard med meere, efter salig Oberkammerherre Pless, tilfaldt min Broder Kammerherre Christian Friderich von Plessen, var Godset i en saare slet Tilstand. — Hoveriet

kunde Bønderne ei engang alle tilbørlig bestride. Sielden indkom noget af Jordebogens Indtægter, For en Deel af de Kongelige Skatter maatte Hosbonden gjøre Udlæg, Restancerne paa Godset voxede aarlig, og vare opløbne til nogle Tuusinde Rigsdaler, uagtet ved Dødsfald og andre Leyligheder ofte betydelige Summer deraf vare eftergivne. Bøndernes Bygninger og Besætninger heel slet, Hovedgaardens Bygninger saa forfaldne, at min Broder havde resolveret, ja begyndt paa, at nedlægge og nedbryde dem: Dens frie Jorder laae i Fællig med Bøndernes ufrie Jorder, Ager og Engskifter imellem hinanden i alle Markerne. Forpagtnings Afgiften af Gaard og Jorderne beløb sig meget sielden til 500 Rdlr. med fuldt Hoverie, aldrig høyere men ofte ringere, og i de sidste 2 Aar, den for min Broders Regning var forpagtet, svartes ikkun 300rd med lige Hoverie.

Kammerraad Grandjean, som da værende Forvalter ved Førsløv, fraraadede min Broder at vedblive Gaardens paabegyndte Nedrivelse; og endelig efter Beraadslagninger, bleve de indbyrdes forenede om, at min Broder overdrog Kammerraaden Gaard og Gods med Hoverie, Landgilde, Fæsterettigheder, Kirketiender og videre i Forpagtning paa sidstes Livstid, saaleedes at min Broder blev befriet for alle navnlige Byrder og Udgifter, og tilstaaet en bestemt aarlig Afgift i Penge, hvorom Forpagtningens Kontrakt i Aaret 1773 mellem dem blev oprettet, og hvorved denne Grundregel blev iagttaget, at Kammerraaden indgik at svare saameget aarlig i Forpagtning, som man udfandt at Hosbonden noget nær i et af de lykkeligste Aar, af det heele bortforpagtede, havde forhen haft i Behold, og hvorved han da tillige fik denne Forpagtnings Afgift sikkert imod alle Uhæld og alle mødende Tilfælde. Hvad her er anført er fuldkommen rigtig, og med Skriverstuens Papirer og Protocoller, samt Bøndernes Qvitteringsbøger uimodsigelig kan gøtgjøres. —

Forpagteren Kammerraad Grandjean, var nu efter sin Forpagtningskontrakt, nesten fuldkommen sadt i Eierens Sted. Han maatte, jeg tilstaaer det, endog blot for eget Vel vise sig opmærksom i at faae Bygningerne paa Hovedgaarden istandsatte, dens Jorder forbedrede, Bøndergodset ophiulpen, og fordeelagtigere Indretninger i det heele. Men det er lige saa sandt, at han har anvendt store Bekostninger, som kunde været sparet, naar blot Egennytte havde været hands Drivefiær. — Han har opofret betydelige Kapitaler til Gaardens

og Godsets Forbedring, som hand aldrig kunde vente for sig og sine at høste Frugterne af. Han har sadt det forfaldne ved Gaardens Bygninger og Haugen i god Stand, og saaleedes stedse holdt det vedlige og forbedret. Han har bekostet Opmaaling og Hovedgaards Jordernes lovlige Udskiftning af det forhen iværende skadelige Fælledskab, hvorved de beqvem ved Gaarden ere samlede; og skiøndt dette forvoldte, at den største deel deraf blev Udmarks og slette Jorder, har han dog med Flid og Bekostninger gjort dem nyttige, brugbare og gode. Han har sadt en betydelig deel gode Steengierder, plantet levende gierder, forbedret Veie, rensset, ryddet og opdyrket magere og forhen udyrkede Jorder, udgravet skadeligt Vand, og saaleedes i mange Stykker udvidet og forbedret Gaardens Avl. Han har endelig bekostet paa heele Godset alle Bøndernes Jorder opmaalte, og ladet dem Mand for Mand af Fælledskab udskifte, udflyttet saa mange Gaarde som fornøden giordes til beqvem Beliggende for hver Bonde i sin Jordlod, og foruden de Udflyttede Bøndergaarde ladet opbygge 12 nye Huuse paa Godset, samt faaet henlagt til ethvert af heele Godsets Huuse nogle visse Tønder Land. Det, som kroner Værket, er, at han under alt dette har haft Bøndernes Ophjelpning for Øynene, og efter Haanden faaet Deres Tilstand saaleedes forbedret, at de nu nesten kunne svare, hvad de bør og ønske kun, at de paa taalelige Vilkaar kunde blive Arvefæstere og for Hoverie befriede, hvortil jeg inderlig har ønsket at kunde være dem behielpelig til deres desto større Lyksaligheds Befordring.

Ingen, som nøye kiender Tingene, vil finde utroeligt, at Kammerraad Grandjean under sin Forpagtning har maaske anvendt en halv Snees Tusinde Rigsdaler eller meere paa Forbedringer ved Fugleberggaard og Gods, som kunde været sparede, naar hand blot havde seet paa egen Sikkerhed og Fordeel uden at ambitionere den fortiente Roes at have været nyttig for Efterkommere og især for dem, hvis Gods han havde forpagtet. Intet var da og billigere, end at hand efter Forpagtningskontrakten nød Fordelen i Roe af den Flid og de Penge, Han har anvendt, saa længe hands Levetiid endnu varer, og at han burde nyde Erstatning for de af disse Fordeele, som hand til almindelig Gavn lod sig overtale til at opofre, og saalænge hand ikke vilde give slip paa Hoveriet og andre Revenüer af Godset, maatte Bøndernes Frigørelse standse. Jeg hafde dette for Øyne i min Plan med Arvefæste

paa Hovedgaarden, men ingenlunde glemte jeg min Families eller efterkommende Fidekommisbesidderes Sikkerhed og Fordeel, og jeg tør tilstaae, at Grandjean viiste Føylighed til min Hensigts Opnaaelse med Hoveriets Afskaffelse.

Da jeg desuagtet imod min allerunderdanigste Forventning ikke reüsserede, opgav jeg dog ikke Haabet aldeles. Jeg indlod mig paa nye i Underhandling med Kammerraad Grandjean, og har endelig ved at opofre noget ikke ubetydeligt af egne Fordeele med Ham troffen Foreening, saaleedes som af vedfølgende Arvefæsteskiøde allernaadigst maatte erfares. — Det er mig ikke mueligt at indsee, hvad grundet Indvending der kand giøres imod dette Arvefæste; I Loven har det Medhold. Mod Erectionen kan det ikke være stridigt, da deres Mayestet endog i Aaret 1790, allernaadigst har bevilget min Broder Geheime Raad Scheel Plessen under lige Omstændigheder en saadan Indretning ved den langt større Harrested Hovedgaard, og det samme ved publike Godser Almindelig skeer. Intet Servitus paalægges Fidekommis Godserne. Ingen Fugleberg Hovedgaard vedhængende Byrder er Hosbonden paalagt at bære, ey heller Tiender og herskabelige Rettigheder overlades Arvefæsteren. — At Fugleberggaard skulde i Tiden behøves til Boepæl for Hosbonderne, kand ingenlunde supones, naar man veed, at den er den mindste og ringeste iblandt de øvrige plessiske, med anselige Bygninger forsynede Hovedgaarde. — Betragtes nu endvidere Sikkerheden som Husbonderne eller Fidekommis Besidderne i alle kommende Tider erholde for deres Revenüer af Fugleberg, tillige med den saare betydelige Forøgelse i disse Revenüer imod forrige Tider, og man derhos har følelse af, at frie og lykkeliggiøre et Gods Almue, saa kan man ikke uden Bekymring see sig forhindret i saadanne nyttige Hensigts Opnaaelse. — Det maatte tillades mig her allerunderdanigst at giøre en Sammenligning imellem de forhen hafte Revenüer af Fugleberggaard og Gods med Underliggende og dem, som nu deraf med meere Tryghed og Vished kan have. — Jeg har forhen viist, at førend Grandjean forpagtede, vare Hosbondens beholdne Revenüer heel ubetydelige, og i det bedste og lykkeligste Aar, under Godsets idelige Forringelse, ikke engang opløb til de 450rd, Grandjean har svaret i Forpagtning; Men antages end, at man har haft saa megen aarlig Indtægt beholden, saa bliver samme efter Arvefæstningen derimod følgende:

Den aarlige Afgift af Hovedgaarden	300 Rd. ^r
Recognitionen ved nye Arvefæsteres Tiltrædelse kan, beregnet aarlig, godt anslaaes til	10 »
Kirketienderne har min Broder Geheime Raad Scheel Plessen selv beregnet af Fugleberg, Tiustrup og Lillehallager Sogner til	265 »
Hoverie og Landegildepengene af Bøndergodset be- løber sig efter Hartkornet til circa	790 »
Recognitionen ved nye Arvefæstere vil jeg kuns be- regne aarlig til	15 »
Efter de af Grandjean gjorde Forbedringer og op- bygte nye Huuse beløber nu Huusafgifterne paa Godset anslaaet i Penge efter Jordebogen sig til	200 »
Huusmænds Indfæstninger anslaaes aarlig til	10 »
Den aarlige Udviisning af Brænde og Tørv til Godset, som efter Arvefæstningen henfalder, kan som allermindst anslaaes for	60 »

Tilsammen aarlig 1650 Rd.^r

Jeg veed ikke, hvad grundet mod denne Beregning skulle kunde indvendes. — Men blive da Hosbondernes eller Fidekommiseiernes aarlige Revenür for Fremtiden til nesten det fire dobbelte forøgede, mod hvad de hidtil have været, Ere de derhos bleven vissere og kand hæves roligere. Bør mange Familiers Frihed og Lykkeligjørelse i alle kommende Tider ikke [!] være en ligegyldig Sag, Skulle det da kunne nægtes, at det var en sand Lykke for den plessiske Familie, om alle dens Godser, i Forhold til deres Hartkorn og Størrelse, vare indrettede efter saa fordeelagtig en Plan, som min med Fugleberg? Hvorledes jeg er sindet og paa hvilke billige Vilkaar jeg forbinder mig til at give dette Godsdes Bønder Arvefæste, det ville Deres Mayestett af hoslagde Conditioner allernaadigst erfare. Intet ønsker og attraer jeg meere, end at jeg paa alle de Fidekommisgodser, jeg nu eier og har i Besiddelse, kunde faae lige eller lignende Indretninger efter hvert Godsdes Beskaffenhed. Jeg har og, uagtet Scheel Plessens opkastede Tvivlsmaal og Insinuationer, begyndt dermed paa Fodbye Gods og paa det nye Gods, skjønt Fornuften byder mig, at bruge Forsigtighed ved at tage min Evne i Betragtning, og jeg finder her ikke Veien banet og Vanskelighederne hævdede

saaleedes, som det finder Sted paa Fugleberg Gods. — Men iblandt alle Geheime Raad Scheel Plessens giorte Anmerkninger har ingen været mig meere uventet end det foregivende sigtende til at giøre mine velgiørende Hensigter til Bondestandens Ophielpning mistænkelige, at jeg nyelig til dens meere Betyngelse skal have giort Forpagtningens Kontracter. Dog saa emfindelig og ufortient denne Insinuation har været, saa klart kan Kontracterne vise dens Ugrund og hvad jeg har opofret for dog noget at faae Hoveriet lettet. Ikke formaer jeg at indsee, at det efter Loven kunde staae i mine Successorers Magt at kuldkaaste mit Arvefæsteskiøde til Kammerraad Grandjean og Efterkommere, men at han dog herom vil have fuldkommen Sikkerhed, deri kan hand ikke fortenkes. Jeg vover da paa Grund af det berørte endnu herved allerunderdanigst at bede om Deres Kongelige Mayestetts Allernaadigste Confirmation paa mit til Kammerraad Grandjean udstedte, og herved følgende *Arvefæsteskiøde* paa Fugleberggaard med frie Hovedgaardstaxt og Jorder. Saa vist jeg holder mig overbeviist at dette er for mange gavnligt, men ikke lovstridigt eller til nogens Fornermelse, saa vist haaber jeg heri at finde allernaadigst Bønhøring; men skulle dog imod al Forventning dette Haab feile, saa tillad Allernaadigste Kongel at jeg i dette Fald allerunderdanigst beder om Bevilling og Tilladelse at optage en Kapital til Laans af 12000^r paa Fugleberggaard og Gods med Tiender og Underliggende paa Vilkaar, at jeg foruden Renterne efter 15 Aars Forløb aarlig afdrager 500^r paa Kapitalen. Dette Laan skulle da anvendes til at udkøbe Kammerraad Grandjean af sin havende Forpagtning, med nogen Erstatning for hands store anvendte Bekostninger, alt til den Ende, at jeg kunde bekomme Raadighed over Godset, uden gandske at være bunden, og hindret i at fremme noget nyttigt uden Henstand.

Allerunderdanigst

C. A. v. Plessen.

I en Skrivelse dat. Kjøbenhavn 19. Mai gaar Geheimeraad Scheel Plessen igen til Angreb mod Broderen, idet han finder Konditionerne for dette Arvefæsteskiøde nogenledes ens med det forrige Skødes. Ved yderligere at undersøge Forskellen skriver han: «finder jeg dette meere,

at et Stykke Jord, Palme Vænget kaldet, som med den skiønneste Skov, der findes paa de Plessiske Fidei Commis Godser, er bevoxet, er overdraget med.»

Han finder endvidere, at Broderen Carl Adolph ikke bør bevilges et Laan paa 12,000 Rdlr., idet denne ikke kan betegnes som en god Husholder over Godserne, naar man betænker, at denne har solgt 16,000 Ege à 10 Rdlr. til afdøde Agent Bodenhoff og yderligere til samme Mand 7000 Favne Bøgebrænde, i Karrebæks Torp og Gumperup Skove, som ansattes til 3 Rdlr. Favnen og saaledes i en Tid af 8 à 9 Aar tjent ca. 180,000 Rdlr.

Efter at Geheimeraad Scheel Plessen tilsidst henholder sig til sin forrige Erklæring, indstiller Kancelliet 9 Juni 1795 til Kongen, at Konfirmationen bør nægtes, hvilken Indstilling tages til Følge.

Uden at anfægtes af de to Afslag udsteder Kammerherre von Plessen et tredie Arvefæsteskode til Kammerraad Grandjean dat. Gunderslevholm 3. Octbr. 1795 paa «Fugleberggaard med alle dens Bygninger, Gaards Rum, Hauge med dertil nu nyeligen indhegnede liden Øde Plads og Hans Jensens Gaards og Hauge Plads, Vænger, Indelukker, Marker, Ager, Eng, UnderSkov, Krat, Giærsel, Kiær og Moser.» De tre Kirketiender omtales aldeles ikke i Skødet. Arvefæsteren udreder alle værende eller kommende Skatter, de personlige Skatter og den befalede Rytterhest. Gaarden modtages uden Besætning eller Inventarium. Arvefæsterrettighederne maa afhændes, sælges eller bortskødes. Efter Landinspektør Seips Beregning i 1775 hører der ca. 180 Td. Land til Gaarden. Grandjean betaler 500 Rdlr. ved Arvefæstets Tiltrædelse. Arvefæsteafgiften sættes ti 360 Rdlr. aarlig, Grandjean og efter ham hans Hustru, hvis hun forbliver Enke, betaler ingen Afgift, med mindre at Kammerherrerne Carl Adolph og Chr. Fr. von Plessen begge dø, i saa Fald tager denne straks sin Begyndelse.

Ny Arvefæstere, disses Enker undtagne, betaler en Rekognition paa 100 Rdlr.

Denne Gang giver Scheel Plessen i en Skrivelse af 25. Sept. sit Samtykke, efter at enkelte mindre Poster i et Udkast til Skødet er udeladt i dette. Sagen forelægges 13. Octbr. Kongen, som 16. s. M. resolverer, at den ønskede Konfirmation bevilges¹.

22. Dec. 1795 udstedte Kammerherre Carl Adolph von Plessen et Arvefæsteskode til Kammerraad Ludvig Joh. Grandjean paa Kastrupgaard med en Del af dens Jorder. Gaarden bestod af 3 Længer indrettede til Stalde o. l., Vaaningshus eller Lade fandtes ikke. Desuden medregnedes den foran Gaarden liggende «Gade», Have og 2 Huse. I Skødet var af Jord indbefattet 3 til Kastrupgaard hørende Marker: Vester-, Iskælder- og Kulmosemarken, Jorderne staa for Hartkorn Ager og Eng 14 Td. 1. Fdk. 1 Alb. og Skovskyld 6 Td. 1 Skp. Ved Bev. af 7 Febr. 1731 var Jorderne fri Hovedgaardstaxt. Arvefæsteren skulde have Raadighed over Underskoven. Efter Landinspektør C. Ehlers Opmaaling var Vestermarken paa $36^{6/14}$ Td. Land, Iskældermarken paa $67^{4/14}$ Td. Land og Kulmosemarken paa $48^{8/14}$ Td. Land, ialt $152^{4/14}$ Td., som udgør $76^{2/14}$ Td. Land boniteret Jord. Intet Hoveri hørte til Gaarden. Foruden at udrede værende og kommende Skatter skulde Arvefæsteren stille de 2 Rytterheste, udrede en aarlig Afgift paa 300 Rdlr. og betale en Indfæstning af 300 Rdlr. Ny Arvefæstere, Enker undtagne, skulde betale en Rekognition paa 100 Rdlr. Arvefæstet skulde tage sin Begyndelse 1. Mai 1796. Ligesom anført i Skødet paa Fuglebjerggaard skulde det være Arvefæsteren tilladt at forbedre, forandre, pantsætte, sælge, afhænde eller bortskøde Ejendommen.

Paa dette Skøde søger Kammerraad Grandjean 5. Febr.

¹ Indlæg til Sjællandske Registre 1795 Nr. 995.

1796 om kgl. Konfirmation «for saa hastig som mueligt at lægge Haand paa det meget Arbejde, der er at gjøre ved de mig af Hr. Kammerherre Carl Adolph von Plessen i Arvefæste overdragne og hidtil aldeles udyrkede Castrup Gaards Hovmarker.» Da Kammerherre von Plessens Brødre gav Ansøgningen deres Anbefaling, Geheimeraad Scheel von Plessen dog først, efter at Afgiften var sat til 2 Rdlr. aarlig pr. Td. Land, hvorved Summen blev forhøjet til ca. 304 Rdlr., og Rentekammerets Betænkning angaaende enkelte Punkter var indhentet, blev Skødet kgl. konfirmeret 18. Marts 1796. Samme Dag — 22. Dec. 1795 — som Kammerherre von Plessen giver Grandjean Arvefæsteskode paa Kastrupgaard, udsteder han yderligere et Arvefæsteskode til Grandjean paa en Bondegaard af Fuglebjerg Gods og By med Jord af Hartkorn Ager og Eng 7 Td. 3 Skp. 2 Fdk. samt Skovskyld 5 Skp. 1 Fdk. $1\frac{1}{2}$ Alb., Jordens Areal er 59 Td. 5 Skp. Land. Den aarlige Afgift sættes til 6 Rdlr. pr. Td. Ager og Engs Hartkorn og i Stedet for Hoveri, Landgilde og Smaaredsel 3 Rdlr. pr. Td. Skovskyld. Indfæstningspengene er 150 Rdlr. Arvefæsteren skal betale de aarlige Skatter 76 Rdlr. 4 fl 3 sk og i Afgift til Herskabet altsaa 46 Rdlr. 2 fl $13\frac{1}{2}$ sk , ialt 123 Rdlr. 1 fl $\frac{1}{2}$ sk . Fideikommisbesidderen skal have Jagtretten, Sigt og Sagefald og Birkeretten, Skifteretten efter de paa Lodden boende Familier skal derimod overdrages Arvefæsteren, som har Ret til at pantsætte eller bortskøde, udflytte eller aldeles nedlægge Gaarden, ligesom han kan bygge Huse paa Grunden.

Under 15. Mai 1797 erholder Grandjean af von Plessen endvidere Arvefæsteskode paa $16\frac{2}{14}$ Td. Land geometrisk Maal, der i 1795 blev ansat for Hartkorn 1 Td. 3 Skp. 3 Fdk. 1 Alb., beliggende tæt op til Kastrupgaard, hvilket Stykke Jord kaldes Enghaven eller «den forreste indhegnede Del af Dyrehaven». Den aarlige Arvefæsteafgift ansættes til 2 Rdlr. pr. Td. Land, Indfæstningen

til 150 Rdlr. og de kommende Arvefæsteres Rekognition til 16 Rdlr. Ligesom i de foregaaende Skøder erlægges de kgl. Skatter af Arvefæsteren. Kammerraad Grandjean anfører i sin Ansøgning om Konfirmation, at han har inddeelt ovennævnte Bondegaards Jorder under Fuglebjerggaard i 11 Husmandslodder, paa hvilke han har bygget ny Huse og «etableret» 11 Familier. Han bemærker endvidere, at den aarlige Afgift er større, end den nogen af Bønderne der i Byen svarer.

Begge de 2 sidstnævnte Skøder faar derefter 4. Octbr. 1797 kgl. Konfirmation.

Kammerraad Grandjean faar yderligere 22. Dec. 1795 Arvefæsteskode paa 1) de 2 saakaldte Hekkenfeldts Huse i Tjustrup Sogn, 2) «Hammers Møllehus» og tilliggende Jorder i Tjustrup Sogn, bestaaende af Ager og Engs Hartkorn 2 Td. 5 Skp. 1 Fdk. 1 Alb., Skovskyld 2 Skp. 2 Fdk. 2 Alb. og Mølleskyld 3 Td. 4 Skp. og 3) 2de øde Pladser i Fuglebjerg By.

Ved Købekontrakt af 3. Nov. 1795 sælger Kammerherre Carl Adolph von Plessen Overskoven i Palmevænget til Grandjean for 3500 Rdlr. d. K. og ved Købekontrakt af 22. Dec. 1795 Overskoven paa Kastrupgaards Marker og paa Hammers Møllehus Marker for en Købesum af 5000 Rdlr.

Efter med saa stort Besvær at have faaet alle disse Ejendomme i Besiddelse skulde man tro, at Kammerraad Grandjean havde søgt at bevare dem for sine Børn, men ikke desto mindre «sælger, skøder og afhænder» han alle de her nævnte arvefæstede Ejendomme og den købte Overskov den 11. Juni 1798 til Hr. Peder Rützow for en Købesum af 29,900 Rdl. og en aarlig Afgift af 360 Rdlr.

De i det foregaaende nævnte Medlemmer af Familien von Plessen maa antages at være Læseren bekendt, da

dette vel næppe er Tilfældet med Kammerraad Grandjean meddeles her nogle Oplysninger om denne.

Ludvig Johan Grandjean fødtes i Aaret 1745 i Skovridergaarden ved Vemmetofte Strand som Søn af Skovrider paa Vemmetofte Jochim Augustinus Grandjean og Hustru Anne Helvig Høyer, han blev døbt 31. Octbr. i Vemmetofte Klosters Kirke. Efter at være sat i Kjøge lærde Skole, hvor han i øverste Lektie nød Dr. Brochmanns Stipendium, blev han i Aaret 1764 Student fra samme Skole, tog Aaret efter anden Examen og blev 1767 cand. theol.

Han valgte dog ikke at gaa den geistlige Vej. I 1771 ses han at være Forvalter paa Hovedgaarden Mørup i Fjenneslev Sogn tæt ved Ringsted.

Hans Forhold til Familien von Plessen og hans Stilling som Forvalter, Forpagter og tilsidst som Arvefæster paa denne Families Godser er ovenfor omtalt.

Han udnævntes ca. 1778 til Landvæsenskommissær i Antvorskov og Korsør Amter og blev for den i denne Stilling udviste «største Flid og Troeskab» 16. Juni 1784 efter Indstilling af Amtmand Fleischer udnævnt til Kammerraad.

I Indstillingen besværer Amtmanden sig over, at han kun ved Løfte om Kammerraads Titel kan faa dygtige Folk til at tage mod de ulønnede og ofte besværlige Stilling som Landvæsenskommissærer.

Han var gift med Anne Margrethe Beyer; naar han holdt Bryllup kan ikke bestemt oplyses, da Glumsø Kirkebog er brændt, det maa dog have været ca. 1772, hans Hustru var Datter af Provst og Sognepræst, Magister Peder Grove Beyer og Hustru Anne Kirstine Clausen.

Efter som ovenfor nævnt at have afhændet sine Landejendomme flyttede han til Kjøbenhavn, hvor han bl. a. tilkøbte sig Gaarden Nr. 221 & 222 i Frederiksberggade,

Vester Kvarter. 13. Nov. 1799 erhvervede han Borgerskab som Brygger.

Kammerraad Grandjean døde den 26. Dec. 1801 i Gaarden i Frederiksberggade, ifølge Kirkebogen af «Brystsyge». Hans Enke, ovennævnte Anne Margrethe Beyer, fik kgl. Bev. til at hendside i uskiftet Bo, hun døde i Skjelskør 23. April 1819¹.

Som Exempel paa de sikkert i høj Grad velmente men ikke synderlig velformede «Digte», som for 100 Aar siden var meget almindelige i den Tids faa Aviser, aftrykkes her følgende:

Ved Kammerraad J. L. Grandjeans Død
den XXVI December MDCCCI.

Evighedens lyse Egne
Har den Ædles gode Siel,
Som med Retfærd allevegne
Her paa Jorden leved vel,
Ingen findes her hans Lige
Udi Dyd Retskaffenhed;
Men for ham maae alle vige
I uskrømtet Ærlighed.
Sødt hensov — begrædt af Gode
Og af ingen meer end mig
Denne Ædle, som ei lode
Lidende gaae bort fra sig
Uden Hielp — var altid god —
Evig derfor skal hans Minde
Fast i Siel urokket staae,
Som ved Tid ei kan forsvinde,
Mens vi Livet nyde maae.

h. s . . . .

---

*) Med Hensyn til deres Efterslægt jvfr. H. F. Grandjean: Stamtavle over Familierne Grandjean og Beyer.

Fra Skt. Nikolaj i Køge.

Studier under Kirkeinventarets Istandsættelse.

Af

Chr. Axel Jensen.

I årene 1902—5 er Køge kirke bleven istandsat. Selve bygningen har i de sidste 40 år været underkastet forskellige restaureringer, som nu fik deres fuldendelse. Under bygningsinspektør Martin Borchs ledelse er der opmuret stavværk i vinduerne, nøje efter gamle spor, stræbepillerne er førte tilbage til deres oprindelige form, og adskillige moderne flikkerier er borttagne. Endvidere er der opstillet et nyt orgel i renæssancestil, og under Nationalmuseets ledelse er det gamle inventar istandsat. Allerede i 90'erne blev enkelte epitafier udbedrede, ligesom museet undersøgte kirkens ligsten, lod de bedste optage fra gulvet og anbringe langs væggene, mens midtgangens sten blev dækkede af et tæppe. Nu iværksattes der en gennemgribende istandsættelse; 1903 restaureredes sangerpulpiturene af maler Gotfred Hansen, 1904 blev epitafiebillederne konserverede af Kunstmuseets konservator Sv. Rønne, mens rammernes gamle farver istandsattes under ledelse af konservator V. Steffensen, og 1905 toges der fat på stolestader, korgitter og andet træværk; det rensedes for senere overmalinger; træets oprindelige staffering, der for de forskellige stykkers vedkommende viste sig meget forskelligartet, genfremstilledes, og

en mængde af inventarets enkeltheder suppleredes, dog uden at fravige den hovedregel, at man i de store træk lod træværket forblive urørt, ikke fjernede senere tilsætninger, der havde nogensomhelst betydning, og ikke forsøgte gennemgribende rekonstruktioner af de i tidens løb stærkt omtumlede inventarstykker.¹

Regering og rigsdag har ved at bevilge betydelige pengemidler, ialt 25000 kr., muliggjort disse store arbejder, da kirken ikke kunde bestride omkostningerne. I selve Køge er der dog også vist megen interesse for arbejdet. Ikke blot har en privatmand skænket det elektriske lysindlæg og en række borgere bekostet en ny alterskranke, men desuden har kirkeinspektionen selv skaffet midler tilveje til mindre istandsættelsesarbejder.

Den interesse, som både de bevilgende myndigheder og privatmænd har lagt for dagen, er et af de mange glædelige vidnesbyrd om nutidens sans for vore kirkers gamle udstyr og respekt for det historiskes ret også på dette område. For et halvhundredår siden vilde et sådant foretagende næppe have mødt sympati fra alle sider. Det er lærerigt som modsætning at se, hvorledes man gik frem, forrige gang kirkeinventaret blev istandsat. Derom får man besked i en omstændelig beskrivelse af kirken, som klokker og kantor, dannebrogsmænd Peter Emil Becker «efter anmodning af kirkens foresatte» forfattede 1862, og som blev indført i den daværende kirkesynsbog.² Blandt andre gode oplysninger findes heri «til yderligere vejledning for efterkommerne» indført «en aldeles nøjagtig og pålidelig fortegnelse over, hvad der ved den store forandring i året 1851, hvortil jeg var øjenvidne, blev nedbrudt og bortført». Den er for vidtløftig til at kunne gen-

¹ For de 1905 foretagne arbejder findes en udførlig restaureringsberetning af forf. i Nationalmuseets arkiv.

² Kirkeværge, sparekassedirektør W. F. Bülow i Køge har henledt min opmærksomhed på denne bog.

gives ordret, men det er umagen værd at fremhæve det vigtigste af dens indhold. Fra vestre våbenhus blev således nedtaget et stort, udskåret krucifix, «naglet til en umådelig svær egeplanke», fra koret to mærkelige pulpiture med hedenske gudebilleder, fra hovedskibet et tredje pulpitur og nogle stole fra 1751, fra nordre sideskib et epitafium på pillen bag kordøren og et andet over borger Søren Jensen, fra søndre sideskib den Schøller'ske stol, «for sin tid et pragtstykke», med dør og tag, et epitafium, et gammelt skab, fremstillingen af Lazarus over fattigblokken samt den gamle port ud til søndre våbenhus, «som var så mærkeligen forsiret udvendigen, at professor Høyen anvendte en del tid på at tegne partier af den», fra sakristiet to mindre epitafier med døre for, fra dåbskapellet Luthers billede og en anden trætavle og fra orgelpulpiturene sex større og mindre malerier på træ. Endelig forsvandt gitteret mellem kor og skib, og allerede året før havde man nedbrudt kirkens gamle orgel, der bar Kristian V's navnetræk, og opstillet et nyt i den stil, man i 60'erne anså for gotisk.

Alligevel fortjener det at fremhæves, at man dengang viste forholdsvis stor pietet over for Køge kirkes inventar. Enten af pengemangel eller af respekt for det gamle lod man de fleste stolestader blive stående og nøjedes med at overmale dem med lys egetræsodring;¹ prædikestol, altertavle og flere epitafier undgik endogså denne datidens modfarve og fik lov til at beholde deres gamle farvegivning. Det giver adskilligt at tænke over, at Køge kirke trods den barbariske åreladning er den danske kirke; som giver os det reneste indtryk af et kirkerum fra reformationens og renæssancens tid, den eneste, hvor helhedsbilledet ikke på en eller anden måde brydes af nymodens enkeltheder. Herved får kirken sin særegne betydning, selv

---

¹ De var før denne opmaling lyseblå.

om hverken kirkebygningens arkitektur eller de enkelte inventarsagers kunsthåndværk hæver sig ud over det vante mål, men i mangt og meget netop er typiske eksempler på, hvad man kunde og vilde.

Domkirkerne fra regnede gælder det omtrent alle vore købstadkirker, at de er byggede i den senere middelalder, mens inventaret helt eller delvis stammer fra de første 150 år efter reformationens indførelse. Køge afviger ikke fra denne almindelige regel. Efter en meddelelse, der nu ikke mere kan bevises, skal kirken være anlagt 1324.¹ Sikkert er det blot, at den er bygget til forskellige tider i middelalderens senere århundreder. Ældst er skibets tre vestlige fag, hvortil der rimeligvis har sluttet sig et lavere og smalle kore, som man, sikkert engang i 15de århundrede, har nedrevet og erstattet med fire østlige hvælvingsfag, formede omtrent som de gamle, men tarveligere udstyrede. Til denne yngre del af kirken er føjet to middelalderlige udbygninger. Allerede fra første færd synes kirken at have haft et tårn, men det er senere blevet helt ombygget. Efter de forskelligartede byggematerialer at dømme må ombygningen have taget lang tid, og sikkert er det, at tårnets øverste stokværk og gavlene med den berømte lanterne er adskilligt yngre end de nedre etager.²

¹ Danske Atlas, 2. 361 og 6. 160.

² Det er her ikke hensigten nøje at gøre rede for kirkebygningens historie; blot kan det fremhæves, at fortandingerne mellem de ældre og yngre partier af højkirkens mure, der er tilgængelige bag sideskibenes tage, tydeligt viser, at der er brudt et ældre korparti ned, før de fire østfag er rejste. Hermed falder da den i Kirkehist. Saml. 4. 5. 504 f givne fremstilling af kirkens bygningshistorie, og der bliver ingen grund til at formode, at tårnet har gjort tjeneste som vestkor. Antager man, at østpartiet er bygget fra øst mod vest, giver dette tilstrækkelig forklaring af kirkens ejendommelige skævheder. — Om tagværket oplyser Becker følgende: «Endnu for ikke mange år siden levede der folk, som erindrede, at taget havde været meget højere og havde strakt sig i eet over hoved- og sideskibene, hvoraf der endnu ses mærke på tårnet; men da dette store

Da reformationstidens storme brød løs, da de lutherske i året 1530 fik prædikanter til Køge, stod kirkerummet i alt væsentligt som nu, med de lave, men lyse sideskibe, med de lavstammede, ottekantede arkadepiller og med det brede midtskib, som får sit bedste lys fra det store øst-vindu, og hvis hvælvinger ligger i halvmørke, da højkirken ikke har haft vinduer, men kun luger ud til sideskibenes tagrum. Ved en undersøgelse, som foretoges 1888—89 af professor Kornerup for Nationalmuseet, viste det sig, at kirkens sidevægge i lang tid har stået udfugede med udækkede, røde mursten, og af kalkmalerier har der aldrig været mange. Ved undersøgelserne fremdroges forskellige rester, på den nordvestligste af de svære ottekantede piller fremstillinger af Simons og Erasmus' martyrdød samt af tornekrøningen og hudfletningen, på hovedskibets søndre væg lige over for prædikestolen et par kolossale, skrævende ben, stumper af en siddende mandlig skikkelse, og på tre steder af nordre sideskibs nordre væg rester af farve og munkebogstaver. Bevares og restaureres kunde dog blot et Kristusbilled på en af pillerne ud mod søndre sideskib. Frelseren er afbildet stående, klædt i rød kjortel, med højre hånd opløftet til velsignelse og i venstre hånd holdende verdenskuglen. Ved hovedet fandtes stumper af en minuskelindskrift: «. . . . altitud . . . . salvatoris», der let kunde udfyldes og oversættes: Dette er frelserens højde. — Kalkmalerierne har vistnok fået lov til at blive nogen tid efter reformationen og er først bleven overkalkede, efterhånden som de forfaldt. Derom vidner det, at der i Kristi

---

tag stedse led altfor meget af stormen, blev det nedtaget og delt i tre, hvilken forandring sikkert er foregået ved den store reparation i året 1795, hvortil ifølge regnskabet for nævnte år låntes af skolefondets midler 8287 Rd., 4 M., 12 Sk., en omstændighed, der et halvt århundrede derefter kom byen hårdt at stå, da skolefondet tilbagefordrede pengene med renter og renters renter». Ved denne lejlighed synes også tagspiret at være forsvundet.

kjortel var indridset nogle små figurer, et skib, en ridder og én dame, som efter prof. Kornerups antagelse stammer fra tiden kort efter 1536.¹ I virkeligheden stod lutheranerne ret ligegyldige overfor malerierne, der aldrig var genstand for tilbedelse; hvad de vilde tillivs, var de udskårne helgenbilleder, for hvilke folket af gammel vane gjorde knæfald.

I Køge som andetsteds blev da sidealtrene nedbrudte, og 1532 henlagdes deres gods til hospitalet.² Måske har man kun bevaret kirkens store lægmandskrucifix; thi det er sikkert det selv samme, som blev fjærnet 1851, og som efter Beckers angivelse skal ligge gemt «i en gravhvelving under de to øverste stole til højre for koret i den brede gang».³ Men i virkeligheden ved man meget lidt om, hvorledes de lutheranske Køgeborgere for frem mod de katolske prydelser. Man ser blot, at de indrettede sig på deres vis i kirken og først og fremmest skaffede sig stolestader, som forhen vel ikke havde været ganske ukendte i kirkerne, men som først de lange prædikener gjorde uomgængeligt nødvendige.

I nordre sideskib står nu en række *gotiske stolestader*, der ifølge Becker vides før at have stået i søndre, og som fra første færd sikkert har indtaget hæderspladserne i midtskibet. De 22 gavlstykker er alle smykkede med cirkler, hvori der er anbragt våbenskjolde; både i og udenfor dem ses borgelige bomærker, og enkelte skjolde er desuden anbragte på dørflagerne. I eet skjold er samlet en pungmagers pung og en bagers skonrogge tillige med deres bomærker og forbogstaver, og på samme dør har en læder-

¹ Kornerups beretning i Nationalmuseets arkiv. Sml. Magn. Petersen: Kalkmalerier. 88. Sst. tavle XVI gengives et ganske lignende billede i Ringsted. — Becker nævner, at der midt på hver af murene over orgelpulpiturerne findes en apostel afbildet, som nu er dækket med kalk.

² Frederik I's danske Registranter. s. 331.

³ D. v. s. i midtskibet. Desværre er en undersøgelse af denne lukkede gravhvelving meget vanskelig

arbejder angivet sig på tilsvarende måde med sit værktøj; en anden dør synes at have været forbeholdt skomagerlavet, da der i dens skjolde findes læderknive¹ og to læster, en til bredsnudet og en til spidssnudet fodtøj, og på et gavlstykke ses etsteds en øxe. Flertallet af borgerne har dog nøjedes med deres blotte bomærker, og kun ganske enkelte har anbragt deres fulde navn. På et og samme stade ses foroven rester af to navne: OLVF.. ARIESØ... og BASKER samt i skjoldet: ANNERS GULDSMED. Sidstnævnte navn og bomærke genfindes på en af kirkens ligsten, som oplyser, at Anders Guldsmed var rådmand og døde i 1550'erne, og på samme måde kan man bestemme de mærker, der tilhørte Hans Sverisen († 1588), Jens Persen Glød († 1572) og Thomas Pallesen, som blev borgermester 1571, mænd, der i deres unge år må have oplevet reformationstidens brydninger.

Fra de gotiske Stolestader.

Selv om man ikke ved noget nøje årstal for stolens opstilling, synes de at være den ældste stolestaderække, der er bevaret herhjemme, og alt tyder på, at Køgeborgerne fra første færd har gennemført tidens ideal, en stræng ordning af de kirkesøgende. Ikke blot skulde mænd og kvin-

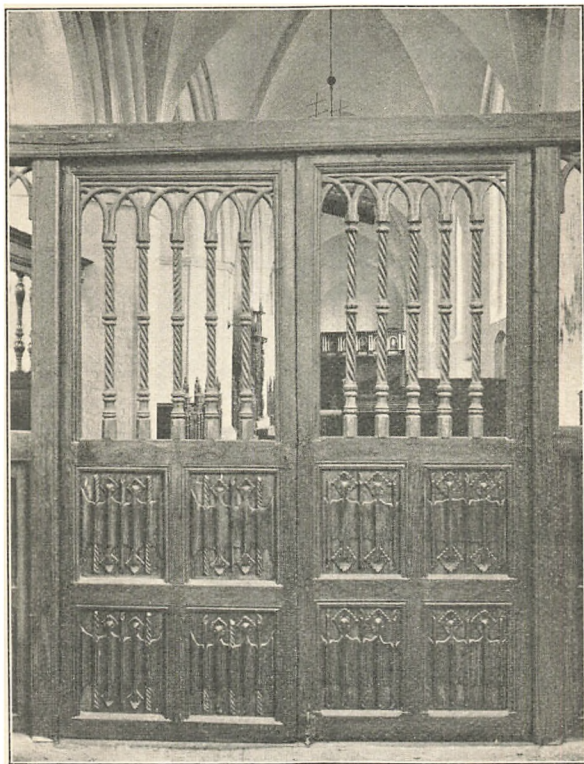
¹ Ganske lignende knive findes i Malmø og Helsingborg skomagersegel. Tidsskrift for Kunstindustri 1897. s. 170—1.

der skilles, hver på sin side af den brede midtgang, men indenfor hvert køn anbragtes alle efter alder og bestilling, borgermester og råd først, så købmændene og derefter håndværkerne, så at sige i række og geled. Betegnende nok — men forøvrigt usædvanligt — bærer mange af studegavlene spor af en oprindelig nummerering. Endnu findes tallene 2, 4, 5, 6, IX og 14(?), men rækken er brudt og ordningen fuldstændigt forstyrret. De gamle stader har været frygteligt mishandlede; deres topstykker har man kappet af, og kun ved hjælp af nogle henslængte, kasserede stumper lykkedes det bygningsinspektør Martin Borch at rekonstruere dem. De er formede som blomster mellem to spir, ganske i sentgotisk stil, og den snedker, der har udført staderne, har i det hele kun kendt lidet til de fremtrængende renæssanceformer. Disse gør sig gældende i enkelte af rammeværkets profiler og spores hist og her i de rigt varierede skjoldformer, men stolenes vigtigste prydelser er dog — foruden de gotiserende jernbeslag — dørfyldingernes helt middelalderlige foldeornamenter. Med en forbavsende opfindsomhed er dette motiv varieret, folderne lagte i skiftende læg, snart bølgende, snart skarpt kantede, vundne om stave eller pile, mens randene er udtungede i bølgelinjer eller bladværk. I enkelte fyldinger ses langs foldeværkets rande ganske svagt indridsede linjer, der viser, at egetræet for største delen har stået umalet. Kun bunden bag foldeornamenterne og i og omkring skjoldene har haft enkle, kraftige farver, hyppigst rødt (i tre forskellige nuancer), sjældnere blå og grønt; dog har også topstykkernes spir haft røde blade — et farvevalg, som kendes fra adskillige andre sentgotiske arbejder.

Stolene må være forarbejdede i Køge selv; ganske lignende værker fra årene mellem 1530 og 1550 findes i omegnens landsbykirker, og i selve kirken er der endnu et anseligt arbejde, som hører til samme gruppe, nemlig *korgitteret*, hvoraf fire stykker står i korets arkadebuer ud

mod sideskibene og to tilsvarende stykker afgrænser sideskibenes østlige fag. Den nuværende opstilling er ikke ganske den oprindelige. Hver enkelt stykke er forkortet, de høje fyldinger fornedet gennemsavede og balusterræk-

Fra Korgitteret.

kerne uregelmæssigt afskårne. Men sikkert har de altid tjent som «tralværk» om koret, og de særligt rigt udskårne fløjdøre, der nu findes i nordre sideskib foran sakristiet, hvis balustre er snoede, hvis bueslag har været prydede med bladværk, og hvis fyldinger er smykkede med foldeorna-

menter, har sikkert stået som kordøre. Lignende korgittere kendes i stort tal fra 17de århundrede; thi den protestantiske kirke beholdt den katolske skik at afgrænse koret. I og for sig er det vanskeligt at afgøre, om korgitteret i Køge stammer fra årene nærmest før eller nærmest efter reformationen, men profiler og udsmykning stemmer så nøje overens med de gotiske stolestader, at de må skyldes samme snedker.¹

Ved istandsættelsen 1905 fremkom flere interessante vidnesbyrd om korskrankens historie. Oprindeligt har egetræet sikkert stået umalet, men på Frederik II's tid har man stafferet det hele med forskellig farve på kridtering. I fyldingerne maledes sorte pilastre og bueslag i ældre renæssancestil, på grovt marmorert bund. Profillisterne blev dels lyserøde, dels grønne med sorte riller, og kordørens foldeværksfyldinger synes at have stået gullige på vaxlende gul, lyserød eller grøn bund. Disse farver var stærkt medtagne, men det sås tydeligt, at de var påmalede før korgitterets nuværende opstilling. Da denne foretoges, blev det hele strøget rødt, og samtidigt anbragtes der over de fire arkadefag en renæssancegesims, hvorpå der ved rensningen fremdroges gyldne bibelsteder på rød bund, indad mod koret versalskrift, en latinsk humanistoversættelse af Davids 122. salme v. 4—9, udad mod sideskibene frakturkrift, vers af salmerne 27, 84 og 117, ordret, næsten bogstavret gengivne efter bibeloversættelsen 1589. De stammer fra Kristian IV's tid, rimeligvis fra 1629—30, da Peter maler ifølge kirkeregnskaberne fik 170 daler «for koret at staffere». Samme kilde nævner gentagne gange småreparationer på snitværk over kordøren (f. ex. 1645 ¹⁶/₃): en urtepotte over korsdøren af eg, som ganske var istyk-

---

¹ I Høyens notitsbøger (Nationalmuseets arkiv) findes en skitse, som viser, at dørfløjene i den nu forsvundne søndre indgangsdør ligeledes var udgaaet fra det samme værksted.

ker); men dette er forlængst forsvundet. Nu stod der i stedet to lave skranke i empirestil med 18 messingbalustre, og i tralværkets vestligste partier var der anbragt 12 lignende, idet træsjøjerne her delvis var fjærnedede. Alle bærer de indskrifter, en eller flere Køgeborgeres navne og årtallet 1687, de har øjensynligt hørt sammen til en korsranke, der har afløst de ældre kordøre, og de blev derfor ved istandsættelsen samlede på een række mellem kor og skib.

Efter at menigheden havde fået stole, sørgede man også for skolemesteren. Endnu står i præstens rum to fint udskårne gavlstykker, der har støttet degnestolens skrå boghylde. Begge er foroven afsluttede med en halvrosset, og på den ene ses en reliefmedaljon, et brystbillede af en ung mand, i dragt fra tiden omkring 1550. Skønt de kun er små brudstykker af et større hele, har de dog interesse, fordi de er ene om at repræsentere renæssancestilens ældre former her i kirken. — I tårnet hænger en tavle, der giver besked om forskellige foretagender på Frederik II's tid,¹ men det næste store arbejde, som er

¹ Tavlen hang 1809 bag orgelet. Indskriften lyder:

Aar Tusind Femhundert tho oc halvfierdzindz tiu
 Tror du foruist Jeg wil icke Liue
 Denne kiercke oc Torn aldsamen tillige
 Bleff lecthett oc tect Det Will Jeg sige.
 Oc Renoueret Inden Fuld Well
 Med kalck oc huad ther hører till.
 Thett Aar Halvfierdzindztiu oc Trij
 Bleff Thenne taffle Giort aff Nijg.
 Bleff oc orgewercket Samme Teid
 Renoveret Med stor Fleid.
 Peder lunde, Peder mosen, tho danemen goede
 Samme dar kiercke Werge Baade.
 Denne Taffle att Bekoste til hielp komme
 Thisse Efterschrefne danemen Fromme.
 Thomis Pallesen, Peder lunde, borgemester tillige
 Peder Persen, Niels frandzen dett will Jeg sige

bevaret til vore dage, *sangerpulpiturerne* ved orgelets sider, er allerede helt prægede af den yngre renæssances smag for at bruge antikkens arkitektur i rent dekorative øjemed. Brystværnene har både postamenter og gesimser, de enkelte fag er adskilte af parvis ordnede halvsøjler, og fyldingerne indfattes af bueslag og pilastre. Snedkerarbejdet er imidlertid ikke hovedsagen ved disse pulpiturer, og før istandsættelsen, da egetræet var overstrøget med egetræs-

Fra sangertribunen ved orgelet.

odring, var de kun lidt påagtede. Men da de hviler på et loft med en velbevaret, gammel farvedekoration (grå akantusblade og rødt marmorerede kassettemønstre), kunde det formodes, at også brystværnene har været dekorerede. Håbet blev ikke skuffet; på fodstykkerne fandt man foruden mauresk-ornamenter slyngede

Jesu monogrammer vekslede med Frederik II's kronede navnetræk, og i fyldingerne fremdroges en række mærkelige malerier. I hvert felt findes et knæbilled, på smalsiderne indad mod kirkens midtgang de fire evangelister, på længdesiderne mere verdslige billeder. Det sydlige pulpitur er forbeholdt repræsentanter for musikken, den

Oluf Pedersen, Peder Monsen thett er sentt
Troels Erichsen, Rasmus Sørensen, alle raadmen
Thertill Peder Nielsen, Byefoged Med
Gud were med alle huer y sin Stedt.

Til de nævnte istandsættelsesarbejder havde kongen tilladt at bruge materialer fra Gammel Køge kirke.

laurbærkronede ORPHEVS med hyrdestav og sexdobbeltrørfløjte, den gråhædede KONNG DAVID med sin harpe¹ og derefter otte muser, der tilsammen danner et musikkor; CALLIOPE spiller luth, ERATO harpe, MELPOMENE violin og EVTERPE klavikord, CLIO og POLIMINIA blæser trompet og krumhorn, THALEIA sidder foran et orgel, og TERPSICHORE slår på triangel. På det nordlige pulpitur afbildes sex frie kunster, RHETORICA med en blomster vase, en hentydning til veltalenhedens blomster, DIALECTICA med en papirrulle, GEOMETRICA (sic!) med prisme og passer, ARITHMETICA med regnetavle, ASTRONOMIA med himmelglobe og MVSICA med nodehæfte og taktstok, som hun bruger meget energisk; derefter følger de fem sanser, AVDITVS med strengeinstrument og ved siden en springende orne, VISVS med spejl og ved siden en ulv, TACTVS, som skærer ynkelige ansigter, fordi hun bides i fingeren af en fugl, OLFACVS, med duftende blomster og ved siden en grif, GVSTVS, med frugter og ved siden en abe.

Når der nu mangler en af muserne (Urania) og en af de syv frie kunster (Grammatica), forklares det ganske simpelt ved, at man 1851 fjærnede enderne af pulpiturene under orgelet; man anede jo dengang ikke, hvad der var at se på dem. Men selv om rækkerne bliver fuldstændige, gør figurerne et underligt indtryk i en kristen kirke. Ret beset lader de sig dog forklare; har de to pulpiturer været forbeholdte latinskolens elever,² kan det ingenlunde betegnes som upassende at afbilde både de medfødte sanser, som selv den mindste pebling havde brug for i skolen, og kunsterne, som man med surt slid og prygl skulde erhvæve sig, og lige så godt på deres plads var den lange række af musicerende, eftersom skolepersonalet jo opvar-

¹ Andetsteds i kirken er ophængt et omtr. samtidigt maleri, ligeledes forestillende David.

² Koch i Kirkehist. Saml. 5. r. 191. — V. Bang: Latinskoleliv og Studenterliv s. 63.

tede med musik både i kirken og andetsteds. Enten man synes om symbolikken eller ej, bliver billederne således et minde om datidens nære forbindelse mellem skole og kirke. De kunde tjene som illustrationer til en humanistisk dannet rektors skolekomedie; thi ganske på samme måde som Danmarks ældste skuespil blander de kristendom med mytologi og lader de hedenske gudeskikkelser optræde i moraliserende og belærende roller.¹

Ogsaa enkeltvis set har billederne kulturhistorisk interesse, især på grund af deres fremstillinger af musikinstrumenter. Dragterne har mindre betydning; de fleste af kvinderne bærer ret fantastiske klædebon, og selv hvor de helt eller delvis er klædt i datidens dragt, følger de moderne fra 1550, skønt malerierne først er malede 1586, hvilket årstal læses på aritmetikkens regnebrædt. Rimeligvis har maleren, hvis navn er ukendt, brugt ældre fortegninger, og billederne er da heller ikke fine kunstværker. Men hist og her glimter der frem en livfuldhed og fornøjelighed, som er sjælden i datidens malerkunst, og farverne står smukt og ejendommeligt til rammeværkets grønne, hvide og rødlige farver.

Pulpiturerne støttes af høje fyrretræssøjler, og mellem

---

¹ Mindst lige så forunderlige billeder, kristelige dyder sammenblandede med hedenske guder, forestillende planeterne, fandtes i kirken før 1851. De omtales i Danske Atlas 2. 361 og skildres udførligst i en skrivelse fra sognepresten til Kommissionen for de ant. Mindesmærkers Bev. 17/8 1810 (Nationalmuseets arkiv): Indenfor korets indgang er på hver side et pulpitur, nu uden opgang. På deres forsider står i 8 små afdelinger udskårne, malede og forgyldte billeder med navnene under, såsom, når man vender ansigtet til alteret, på højre side: Patientia, Spes, Charitas, Temperantia, Prudentia, Fortitudo, Cognitio, Fides, på venstre: Luna, Mercurius, Venus, Sol, Mars, Jupiter, Saturnus, Castitas.

David og muserne afbildes på orgelpulpeturet i Flensborg St. Nikolaj (1604—9), og både muserne og de frie kunster var malede på det 1625 opsatte, men allerede før 1757 nedtagne orgelpulpetur i Helsingør Olai kirke (Boesen: Helsingør, s. 107).

dem står der *stolestader fra samme tid* og med ganske tilsvarende udstyr. På gesimsen er der malet enkelte gule ornament, knopperne i båndslingene er farvede røde, og i felterne er der med mørkere fernis angivet et indre bueslag. Men ellers har man ladet egetræet stå umalet, og snedkeren har derfor kunnet vise sin kunstfærdighed ved at smykke dørfløjene med indlægninger af forskelligt farvede træsorter, der danner mauresker og andre ornament samt den daværende borgmester Peder Pedersens navnetræk og bomærke. Efter stilen at dømme er både pulpitur og stolestader gjort af den Hendrik Reineke, som 1591 leverede et pulpitur «efter den vis som det i Køge kirke, med sine piller og panel», kortralværk og med indlægninger prydede herskabsstole til Valløby kirke.¹ Han var da bosat i Køge, hvortil han synes at være indvandret fra Rostock.²

Hvis stolene altid har stået på denne plads, betyder borgmesterens mærke ikke, at han har haft sit stode her; efter analogier fra andre kirker har de snarere været forbeholdt tilfældige, udenbys kirkegæster. Hermed kunde det stemme, at der i den ene på gesimsen tre gange er indhugget en trearmet lysestage med bogstaverne KV (kirkeværg eller kirkens våben?). Måske er mærkerne her indskåret senere — $\frac{8}{4}$ 1637 fik Hendrik snedker en mark «for at hugge kirkens mærke på nogen af kirkens stole», og første gang, vi møder dette tegn sikkert dateret, er på den *urskive*, der 1903 flyttedes fra sin plads over orgelet ud i tårnrummet, og som bærer årstallet CIO IO XIC (1589) og indskriften OMNIA FERT TEMPVS PARITER RAPIT OMNIA TEMPVS (tiden bringer alt, og på samme vis røver den alt). Derefter møder vi det på de store arbejder fra

¹ Sml. hans kontrakt med fru Birgitte Rosenkrans. A. Petersen: Vallø, s. 276.

² Kancell. Brevbøger 1561—5, s. 367.

17. århundrede, prædikestol, stolestader og altertavle. Det står side om side med byvåbnet, og skønt kirkens signet ikke kendes, kan det kun forklares som kirkens våben. Man har gættet på, at det kunde sættes i forbindelse med kirkens værnehelgen, Nikolaus af Myra.¹ Det er dog ikke lykkedes noget steds at finde den trearmede lysestage som den hellige biskops tegn, og det bliver derfor naturligere at forklare dette mærke som et rent protestantisk symbol for treenigheden, der netop har skullet afløse bispen og hans særlige mærke.

I vort billed af kirkens udstyr i 16. århundrede mangler meget væsentlige led; vi kender intet til den altertavle, der gjorde tjeneste i den første protestantiske tid, og om den tilsvarende prædikestol ved vi kun, at den ¹⁵/₆ 1634 blev flyttet fra fontehuset og ned i kalkhuset. Men hvor det 16. århundrede slap, tog det 17. århundrede fat, trængte de ældre arbejder ud i kirkerummets kroge og satte selv sit stempel på de ypperste inventargenstande, stolestaderne i kirkens midtgang, prædikestolen, altertavlen og meget andet.

1615 ²⁷/₁₀ blev det bestemt på rådstuen, at byen det år skulde udrede præstens løn «formedelst den store bekostning, som er anvendt i år på kirken at lade inden renovere af ny». Man kunde tænke sig, at de store udgifter er forårsagede ved *stolestadernes fornyelse*. Et anseligt foretagende har det i al fald været, og i ingen anden købstadskirke er der bevaret en så pragtfuld og så fuldstændig række af renæssancestole, på det nærmeste 100 stadegavle med tilsvarende dørfløje og bænke, der fylder midtskibet og det ene sideskib. De er alle udførte på samme tid og efter samme model. Dørene er smykkede med et bueslagfelt og derover en gavltrekan, gavlstykkerne har forneden et løvehoved, derover en muslingskal-

---

¹ Østsjællandske Aarbøger 1904, s. 79

pydet niche, flankeret af to pilastre, en gesims og øverst et topstykke med et englehoved. Men i enkelthedernes udførelse er der stor variation, og øjensynligt har flere sned-

Magistratens Stol.

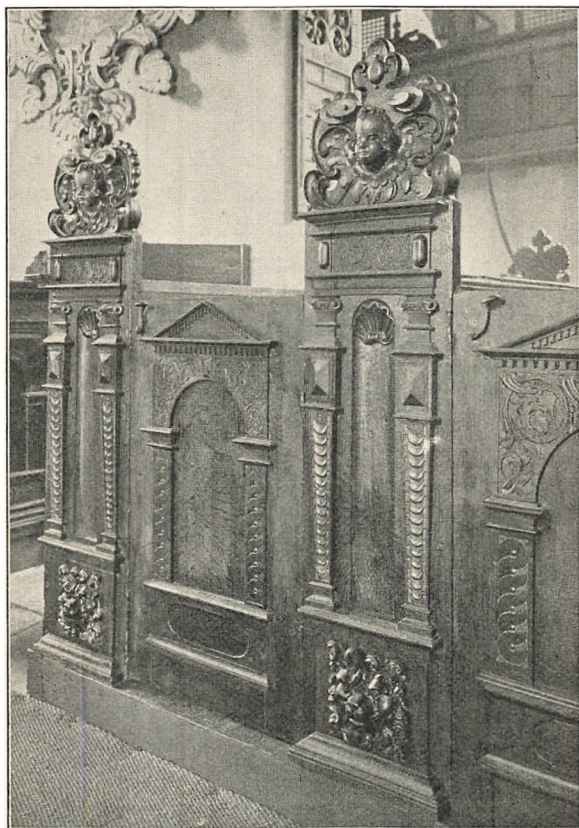
kere af meget forskellig dygtighed deltaget i arbejdet. Ypperst er magistratens stol, i den sydlige række oppe ved koret. Topstykkerne er her rigere end andetsteds, formede som barokke skjolde, der holdes af havfruer eller drengbørn og indfatter kongens navnetræk, C 4, byens

våben¹ og kirkens mærke, forsidens hermer forestiller de kristelige dyder, og ved rensningen viste det sig endvidere, at beslag og andre led er rigt smykkede med indlagte, stedse varierede ornamenten af forskelligt farvet træ. Ligeså dygtigt er de fleste stader i den sydlige gruppe gjorte, omend der spores en anden hånd, og omend de har krævet mindre arbejde. Kun et enkelt ornament er af udsavet, pålimet egetræ, men dørbuernes flade, udskårne ornamenten står ikke tilbage for indlægningerne i opfindsomhed og finhed, de vrede løvemasker er udførte med stort mesterskab, og de pluskæbede, buttede englehoveder med de små opstoppnæser, der varieres på mangfoldige måder — et par steder under prædikestolen synger de af fuld hals — er ægte børn af barokkens figurstil. Også ornamentikken præges af barokstilen; kapitælnes volutter trækkes ud til fladtrykte øreflipslyng, på topstykkernes yderkanter voxer bukler frem, og i englevingerne er de enkelte fjer omformede til ubestemmelige, bløde flige. Går man fra disse stader over til de østligste på kvindesiden, er indtrykket et helt andet; de pålagte ornamenten er langt tarveligere; englehovederne har ikke den buttede barnlighed, ornamentikkens sving er stive, værdige og magre, omend buernes ganske flade beslagornamenten er gjorte med stor sirlighed. Endnu et trin ringere er nogle stader nede mod vest, på de tarveligste pladser; de synes udførte af en gammel snedker, der bedst har kunnet arbejde med høvlen, men har haft sin møjje med billedskærerjærn og limpotte; hans englehoveder er ganske flade, hans udskårne ornamentik ensformig og grov, og pålægning har han slet ikke brugt. Men netop denne forskel i detaljerne virker til at bryde de lange rækker og gør helhedsvirkningen malerisk og livlig.

¹ Det ses, at byvåbnet er senere indsat, og at der i dets sted oprindelig har stået den trearmede lysestage.

Mangfoldigheden fremhæves yderligere ved, at der på de ellers glatte rygpaneler findes talrige navnetræk, bømærker og årstal; både nord og syd for midtgangen over-

Stolestader i Hovedskibet.

vejende mandnavne. Det er gået i Køge som flere andre steder; den gamle, nøjagtige ordening er blevet brudt, så at mange pladser er blevet arvelige og sælgelige af de private ejere, et misbrug, som blev delvis afskaffet

1685.¹ I søndre sideskib, hvor de gotiske stolestader forhen stod, er deres rygstykker blevet siddende, og her når årstallene tilbage til 1599, hvilket har givet anledning til den misforståelse, at de barokke stolestader skulde stamme fra dette år. Andetsteds er de ældste årstal, jeg har fundet, 1620, 1623 og 1624, alle graverede på metalplader, der kan være overflyttede fra kirkens ældre stoleværk. En række yngre navne er udførte i intarsia af gult og sort træ, og talrige andre er udskårne eller indsnittede. Fler-tallet stammer fra anden tredjedel af 17. århundrede, og efter år 1700 er der kun yderst få.

I tidens løb har stoleværket lidt adskillig overlast; englehovedernes næser var alle som een borthuggede — traditionen giver Svenskerne skylden derfor, drengbørnenes genitalia var omhyggeligt bortskårne, og en mængde andre enkeltheder var i tidens løb afslåede eller uheldigt fornyede. Dertil skæmmedes de stærkt af de senere overmalinger. Ved rensningen kunde det fastslås, at stolene oprindeligt har stået i egetræets naturlige farve, selv om der i ferniseringen synes at have været blandet et rødt farvestof for at gøre tonen noget varmere, og selv om bestemte detaljer er markerede med sort farve. Endelig opdagedes det, at enkelte af staderne var «stafferede», nemlig fire i den nordlige gruppe i bestemt afstand fra prædikestolen, to mod midtergangen og to mod sideskibet, endvidere det vestligste stade i nordre sideskib og et par af dem, der nu er overflyttede til søndre sideskib. Englehovederne har været kødfarvede og dele af ornamentikken gyldne og grønt eller rødt laserede på sølvbund. Tænker man sig, at det nordvestligste stade i midtgangen også har været dekoreret, bliver der system i fordelingen,² og man forstår hensigten,

¹ Sml. Petersen: Kjøge. Aktstykker s. 32, 47, 99, 129.

² Becker oplyser, at de vestligste stolestader er fjærnedes 1851, og ved istandsættelsen bestemte man sig derfor til at opmale det stade, der

at bryde de enstonige egetræsflader med enkelte, livligere partier og at få staderne til at virke harmonisk sammen med *prædikestolen* på skibets søndre side, der er stafferet

Opgang til Prækestolen.

med ganske lignende farver, kun dækkende dele af snitværket; de er så godt velbevarede, at man ikke behøvede at

nu står yderst, skønt det ikke havde farvespor. Oprindeligt har heller intet af staderne syd for midtgangen været malet, da de tidligere altid har stået i skygge; af hensyn til den elektriske belysning måtte man nu dekorere et par stykker.

restaurere dem. Blandt de malede indskrifter forekommer årstallet 1624, og snitværket kan højst være et par år ældre. I selve stolens fyldinger findes relieffer, som forestiller hyrdernes tilbedelse, korsfæstelsen, gravlæggelsen, himmelfarten og dommedag, hermefigurerne forestiller apostlene, og på baldakinen over selve stolen ses Kristi dåb. Men mere end de voldsomt gestikulerende figurer fængsler den rige dekoration. Stilkarakteren er ganske som stolestadernes; lister og gesimser er smykkede med barokt bladværk i gennembrudt arbejde, der vrimler af løvemasker og englehoveder, under stolen sidder store ornamentbøjler, som fornedet samles om en vindrueklase, og over den hæver sig i tre etager en vældig, slank, spirformet himmel.

Netop i de samme år, som disse store arbejder foretoges, nævnes for første gang snedkerlavet i Køge. Kort efter at Kristian IV havde afsluttet sin mislykkede kamp mod lavsvæsnet, udstedte magistraten ^{22/6} 1622 en skrå for snedkermestrene, og ^{30/9} 1623 holdt mestrene deres første lavsmøde i oldermændens hus.¹

Skråen siges udtrykkeligt at skulle omfatte både billedsnidere og høvlearbejdere, og lavsmestrene var allerede i januar 1624 med magistratens bistand på krigsstien mod en vis «Engelbrecht biltsnider», som «stod til den danske skolemester bag kirken», og som måtte betale en speciedaler for at få sit konfiskerede værktøj tilbage. Og dog møder vi i årene 1619—23 en Hans billedsnider, som ikke nævnes mellem lavsmedlemmerne. Han opføres i kæmnerregnskaberne side om side med Jochim billedsnider, og begge forsvinder fra byen 1624. Når to svende, som forlod mester Hans januar 1621, måtte forpligtige sig til ikke at arbejde hos nogen anden mester i Køge, tyder det på en vis sær-

¹ Der var ialt 8 mestre, oldermænd Rasmus Henningsen, «hossidderne» Jochim Holst og Claus Plato, samt Peter van Bunn (Bonn), Jens Rode, Jens Jørgensen, Søren Sørensen og Jørgen Nielsen. «Snedkernes Tegne-bog» (i Landsarkivet).

stilling, og når mester Hans billedsnider 1620 gjorde to tavler til rådhuset, viser det, at han har haft gode forbindelser. Det ligger da nær at tænke sig, at han og hans kollega var fremmede fugle, som har været indkaldte for at lede de store arbejder i kirken — selv om de forskellige stolestadetyper tyder paa, at de har haft hjælp af stedlige, mere gammeldags håndværkere.¹

Valget mellem de forskellige navne kan dog ikke blive stort andet end gætteværk, og spørgsmålet er her kun fremdraget, fordi det kaster noget lys over håndværksforholdene i datidens Køge. Om det nogensinde vil kunne afgøres, får stå hen, men det er ikke sandsynligt; thi den vigtigste kilde er gået tabt.

Kirkens regnskaber er først bevarede fra årene 1629 — 30, og gennem dem får vi en række oplysninger om mange arbejder, der senere er foretagne i kirken, således om Peter malers staffing af koret. Men desværre, i denne sammenhæng har de fleste såre ringe interesse. Kirkens egne midler, som i 17de århundrede væsentlig fremskaffedes ved en årlig skat på byens borgere, gik med til lønninger og småflikkerier; men de store foretagender skyldtes regelmæssigt offervillige borgere og borgersker, og det eneste, hvortil kirken selv bidrog noget, var *altertavlen*, som er skåret 1652.

I regnskabet for 1652—53 opføres en række udgifter «på den ny altertavle at føre fra Holbæk og hid til kirken, så og for samme tavle at opsætte i fonthuset her i kirken», nemlig 11 dl. 4 sk. til Peter Jensen i Holbæk, «givet af 10 vogne, som åg samme altertavle hid, 1 mrk. for nogle småting» til samme altertavles forvaring, der hun er bleven hjemført», 6 dl. 3 mrk. for kirkeværgens rejse til Holbæk,

¹ Køge snedkerlavs arkiv. — Rådstueborg, særligt 1619 ¹⁵/₁₂ (Jochum gør borgered), 1619 ⁷/₅, 1621 ¹⁹/₁ og ²⁸/₁₁; kæmnerregnskabernes skattelister og sammes udgiftsregnskab 1621 ¹⁹/₅ og ²⁰/₁₀.

20 sk. til arbejdsfolk, «som hjalp bilthuggeren at opsætte samme tavle», og endelig 2 mrk. 12 sk. for 11 kander øl til dem, «som førte samme altertavle hid». Ogsaa i det følgende regnskabsår brugtes der adskillige småbeløb til den ny altertavle, først da den blev «opsat til at bese og igen nedertagen», og siden, da den blev opsat «sidste gang», og endnu $17/6$ 1654 fik to karle, «som hjalp at opsætte det sidste af altertavlen, som Bartholomæus konterfeier da havde fuldfærdiget og stafferet», 2 mrk. 24 sk. Endvidere udbetaltes der fra $9/7$ 1653 til $1/3$ 1654 Bartholomæus ialt 250 dlr., i løbet af samme sommer endnu 100 dl., og endelig fik han $29/9$ 1654 efter borgmesters og råds befaling 40 dl., «som ham overalt på den nye altertavles staffering til drikkepenge er bevilget». Mellem alle de mange morsomme småoplysninger savner man imidlertid en meget betydelig: billedsnideren er kun nævnt en eneste gang og rent i forbigående. Men da tavlen blev hentet i Holbæk, kan der ikke være tvivl om hans navn. Her boede på Frederik III's tid alterbyggeren Lorentz Jørgensen, der havde lært sin kunst i Eckernførde, og som konkurrerede med den bekendte Abel Schrøder i Næstved. Frømfør at prøve de stedlige kræfter¹ har man valgt at gå til en specialist, og man har da også fået et dygtigt, rutineret arbejde.

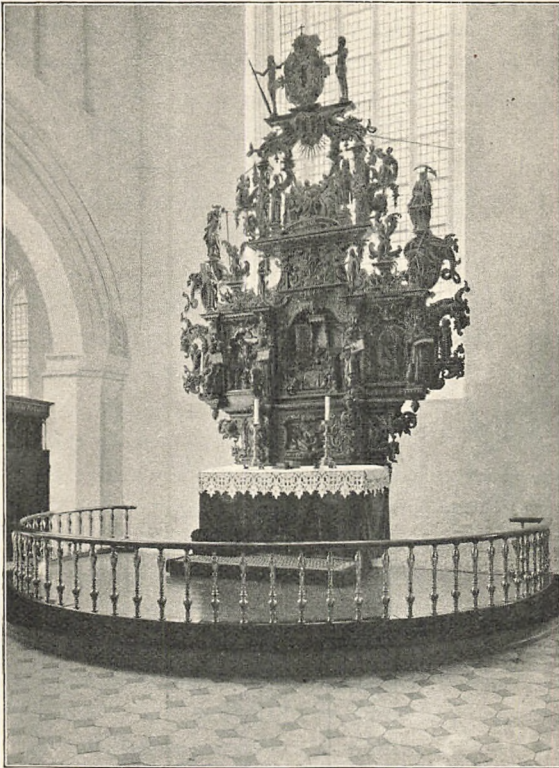
I udstyret er altertavlen en typisk repræsentant for sin tid, rigt smykket med figurligt snitværk.² På fodstykket ses hyrdernes tilbedelse, i midtfeltet nadveren og til siderne korsfæstelsen og opstandelsen, i topstykket opstandelsen og himmelfarten. Mellem disse hautrelieffer, der for en del er sammensatte af fritstående figurer, findes en-

¹ I Køge boede en Poul billedhugger, som blev optaget i snedkerlavet 1645. — Sml. Carlsen: Gammelkjøgegård I. 194.

² Saml. til jydsk Hist. og Top. 3. 3. 360 f.

keltstatuetter i meget forskellig størrelse, mellem midtstykkets felter de fire evangelister, flittigt skrivende i deres bøger, ved siderne af opstandelsen Adam og Eva, i vinger-

Alteret i Skt. Nikolaj.

nes ornamentik fire dyder og engle; endelig ses på fodstykket kirkens og byens våben og allerøverst Frederik III's navnetræk, omgivet af rigsvåbnets skjolde og holdt af to vildmænd. Men figurerne er kun led i et større hele, i den lette, legende, knitrende barokornamentik, der

indfatter dem, og hvis konturer her i Køge tegner sig som virkningsfuld silhuet mod det store korvindu.

Sammenligner man altertavlen med prædikestol og stolestader, ses det øjeblikkeligt, at Lorents billedhuggers arbejde viser os barokstilen på et langt mere fremskredet standpunkt. Dog, det vil her føre for vidt at skildre hans kunstretning og dens forudsætninger nøjere. Det må være nok at fremhæve, at egetræet er udmærket bevaret, og at den stedlige maler, Bartholomæus konterfejers farver, den brune eller sorte bundtone og de gyldne og laserede ornamenter og klædebon, har holdt sig så godt, at de kun har behøvet en mindre rensning for atter at komme til deres ret.

Når regnskaberne ikke nævner udgifterne til snitværket, ligger det måske i, at dette er bekostet af en unævnt velgører. Om så er, har han vist en påfaldende beskedenhed; thi ellers var det tidens skik, at giveren forevige sit navn. Det gælder selvfølgelig et rent privat foretagende som det pulpitur, Gammelkøgegårds ejere, den bekendte rigsråd Kristen Skeel og hans frue Birgitte Rud lod opstille i søndre sideskib, og hvortil de 1642 købte pladsen for 100 rd.¹ Pulpituret er bygget og stafferet samme år. Det smagfulde, men usædvanligt enkle og rolige snedkerarbejde skyldes rimeligvis den ovenfor nævnte lavsmester van Bonn, hvis han da har gjort to delvis bevarede stole i koret;² men ligesom på sangerpulpiturerne har snitværket kun skullet tjene som ramme for malede dekorationer, i hvert felt indfatter de kvaderbesatte portbuer et firdobbelt aneskjold, og forneden læses en længere, malet indskrift, et

¹ Franziska Carlsen: Gammelkjøgegaard I. 190.

² 1630—31 fik Peiter snedker, for tvende stole at gøre, som stander i koret, efter borgmesters og råds befaling», 26 dl. — Af samme snedker er muligvis et stort pragtfuldt barokornament i gennembrudt arbejde, der nu, sammen med et brudstykke af et fantastisk kirkemaleri fra Kristian IV's tid, er anbragt som rygstød i stolen under søndre sangerpulpitur.

vers af opbyggeligt indhold.¹ Under Køgegårdsstolen står et «tralværk» med fløjdøre, bestående af to store udskårne portalsøjler og paneler, alt af eg, samt tolv pragtfuldt profilerede malmbalustre; på hvert enkelt er graveret Jens Hansen Ribers og Sara Hansdatters navne og årstallet 1657, og de samme navne samt årstallet 1665 er udskåret over fløjdørene, på en plade af lindetræ, der er malet og forgyldt omtrent som altertavlen, mens træværket og de graverede jernbeslag ellers oprindeligt har stået uden staf-fering.

Bag gitteret har der tidligere ikke, som nu, været våbenhus, men her stod indtil 1866 fonten, og det er da en gave til dåbskapellet. Givernavn findes også på selve fonten, og ikke blot de tidligere nævnte messingbalustre i korsranken, men også de fleste af kirkens lysekroner og lysearme er skænkede af privatpersoner, og dette samme gælder altersølvet og det pragtfulde, store sølvdåbsfad².

¹ Pulpituret er restaureret for adskillige år siden og ikke berørt af de seneste istandsættelser.

² *Fonten*, der nu står ved skibets sydvestlige pille, er af sort marmor og rød porfyrr, og den lange latinske indskrift (Marm. Dan. I. 193) beretter, at den er skænket af borgmester Claus Bagger 1613 i anledning af Kalmarkrigens lykkelige fuldendelse; den ældre font var besudlet af troldkvinder (Petersen: *Kjøge*, Aktstk. nr. 26). Sølvdåbsfadet, der vejer 273 lod 1 kv., er smykket med et relief, Kristi dåb, og fire englehoveder; det er et arbejde af en Nürnbergermester HB (Marc Rosenberg: *Goldschmiedemarkzeichen* s. 295) og ifølge indskriften har Hans Christensen Humble og Karene Hans datter 1635 på Kristi dåbsdag «foreret denne sølfpattel til en evig aamindelse udi Kiøge kirke». — En lille hostieæske (stempel: kronet K) bærer indskriften: «Povel Pedersen, borger udi Kiøge, hafver schencdt dete lile klenodi thil Gws ere och til Kiøge Altere. Den 24 Apriles. Anno 1605». Den i sin tid af borgmester Peder Pedersen skænkede vinkande er omgjort efter 1705 af den københavnske guldsmed Niets Jonsen. Kalk og disk er gjort 1745 af Københavnermesteren Jens Olsen Førsløf.

Vedr. klokkerne henvises til en afhandling af arkitekt F. Uldall. (*Nationaltid.* 2²/7 1893).

Giverne har regelmæssigt til gaven knyttet det ønske at bevare sig i eftertidens erindring. Den gør nytte som et monument, og når en enke som Sara Hansdatter (hendes mand døde 1657) sørger for dåbsgitteret, kan hendes gave næsten gælde for et epitafium, der blot har fået en praktisk og brugelig form. Det er dog i selve *epitafierne*, at denne tidens trang til på engang at pryde guds hus og sætte sig selv et varigt mindesmærke har fundet sit fyldestgørende udtryk. «Gud til ære, kirken til beprydelse og sig selv til evig amindelse» hedder det som bekendt i en sædvanlig indskriftformel, der rigtignok ikke forekommer her i kirken. Men tankegangen, der ligger bagved, er overalt den samme blanding af verdslighed og kirkelighed, af gudsfrygt og pragtlyst. Epitafierne, der som regel kun regnedes for en slags tilgift til ligstenene over graven, var en luksus, som kun borgerstandens øverste lag kunde tillade sig. Man ser det strax, når man gennemgår navnene på Køge kirkes epitafier fra 16.—17. århundrede: borgmester Peder Pedersen, † 1595, borgmester Rasmus Sørensen Brochmand, † 1599, sognepræst Christen Lauritsen Glob, † 1633, borgmester Enevold Rasmussen Brochmand, † 1653, borgmester Hans Christensen, † 1657, borgmester Christen Casparsen Schøller, † 1677, sognepræst Ole Christensen Luxdorph, † 1676 og kancelliråd Rasmus Christensen Schøller, † 1690.¹ Borgmestrene er i absolut majoritet — selv om sagen måske tidligere har stillet sig noget anderledes.

Der hænger endnu i kirken et navnløst epitafium over

---

¹ Indskrifterne findes aftrykte i Personalhistorisk Tidsskrift 2. 305 f. Billederne er beskrevne, delvis gengivne, i E. F. S. Lund: Danske malede Portrætter IX 68 ff. — Foruden de ovenfor nævnte epitafier findes i væggene to indskriftsten, over rektor Hans Iversen Kålund, † 1666 og sognepræst Peder Christensen Skivholm, † 1671. Fra 18de årh. stammer to epitafier, over Abigael Ribbers, † 1740, og over schoubynacht Laurits Christoffer Ulfeld, † 1762.

en familie fra tiden o. 1625, og Becker nævner fem epitafier, som ødelagdes 1851, og hvoraf der kun findes et par stumper tilbage. Et af disse stykker¹ er trods sin lidenhed meget oplysende; det har tydeligt hørt til en lille tavle af samme slags som Herluf Trolles og Birgitte Gøjes paa Nationalmuseet, og sammenholdt med Beckers oplysning om «to mindre epitafier med døre for» viser det, at kirkens ældste mindetavler har hørt til den ejendommelige gruppe af små nederlandske epitafiealtere, der har bevaret noget af de gotiske altertavlers skabsform². Renæssancetidens epitafier har i det hele sikkert deres oprindelse af de katolske sidealtre, der ofte stiftedes til minde om enkelte personer, og selv om den gamle skik, at ophænge de gravlagte våben og skjold på væggen over gravstedet, har spillet en rolle for deres udvikling, blev de efter luthernismens sejr en kærkommen erstatning for de nedhuggede sidealtre og tjente til at fylde de tomme pladser, disse havde efterladt. Uden dem vilde vore købstadkirker trods alt virke nøgent og bart, og sikkert er det, at de for St. Nikolajs indre har den aller største betydning. Deres rigt smykkede, brogede rammer forhøjer rummets festlighed og hygge, og de malede billeder stiller os ansigt til ansigt med de værdige borgerfolk i deres sorte dragter og deres hvide kraver.

De større epitafier i Køge har alle den for borgerstandens monumenter sædvanlige type, eet eller flere malerier, indfattede i en rigt ornamenteret ramme. De ældre rammer er ligesom kirkens andet inventar udskårne af træ, og man kan gennem dem endnu engang følge snedkerhaandværkets stiludvikling. De to ældste borgmesterepitafier, blandt hvilke rammen om Peder Pedersens billed er

---

¹ Et andet sidder i omvendt stilling over prædikestolens dør: bomærke, bogstaverne SG og årstallet 1620.

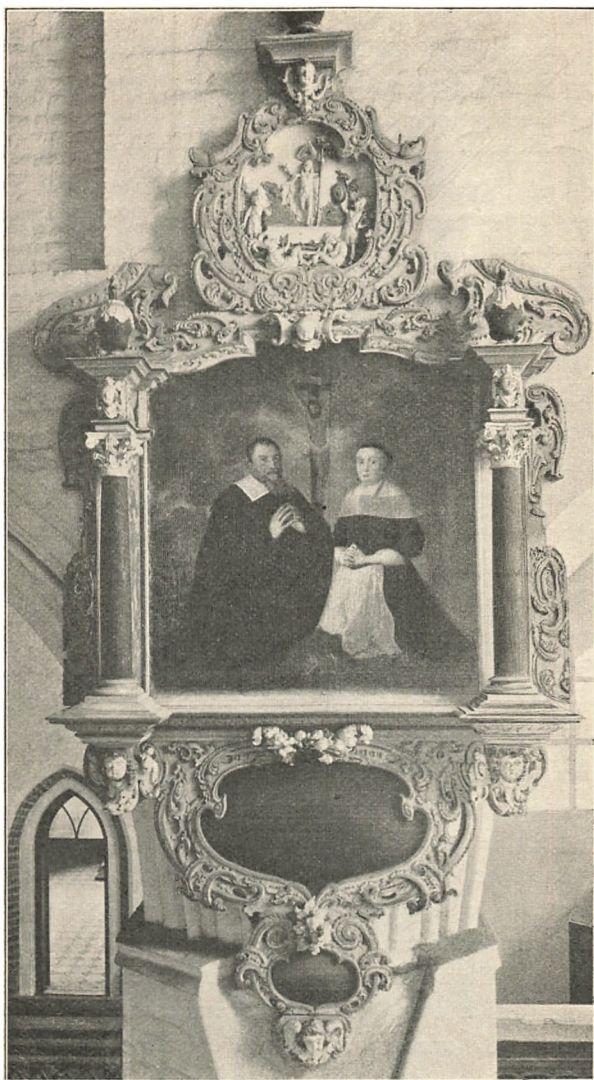
² Sml. s. 160.

skåret 1585, svarer i stil til sangerpulpiturene og er sikkert gjorte af Hendrich Reinecke, det navnløse epitafium, som er anbragt på korets sydvæg, står på samme stilistiske udviklingstrin som prædikestolen, men borgmester Hans Christensens 1624—25 opsatte epitaf viser en hel anden form; søjlerne og arkitekturen er bortkastet, og de runde malerirammer sammenholdes kun af viltre øreflipslyng. De to næste i rækken optager vel atter den kantede billedform, men den billedskærer, der har udført det Glob'ske epitaf, har i stedet for den arkitektoniske dekoration opstillet statuer af Moses og Johannes, og det yngre Brochmann'ske epitaf, der er opsat tidligst 1666, svarer i stil på det nøjeste til altertavlen og er sikkert udgået fra Lorentz Jørgensens værksted.¹ De yngste billeder endelig er ovale, og rammerne er ikke af træ, men af sten, idet borgerstanden først efter 1660 i større omfang optog den kostbare adelsskik at sætte sig marmor- og stenepitafier. Også deres stilformer virker fremmedartede, og i de to yngste, ganske ensartet udstyrede og begge 1678 opsatte mindetavler i søndre våbenhus (hvis yderste del var indrettet til gravkapeller), mærker man reaktionen mod den altfor vildsomme bruskornamentik.²

På det yngste af træ-epitafierne, Enevold Brochmanns, søger stafferingen at dække træets karakter; de grå, hvide og sorte farver skal sammen med lidt guld fremkalde indtrykket af, at det er af sten. En noget lignende tendens spores på den Glob'ske tavle, hvor den sorte ramme er rødt marmoreret. Men den træder her langt mindre tydeligt frem, og på de ældre spores slige tilbøjeligheder ikke;

¹ En datter af borgmesteren var gift med borgmester Peder Jensen i Holbæk, den samme mand, hvis vogne transporterede altertavlens snitværk til Køge. — Ang. dateringen sml. Personalhist. Tidskr. 2. 318, note 1.

² På Chr. Caspersen Schøllers epitaf læses de uforklarede bogstaver: A W R.

Enevold Brochmanns Epitaf.

hvor forskelligt farvevalget kan være, tjener stafferingen kun til at fremhæve snitværket¹. Indskrifterne, der stedse er anbragt nederst i rammen, er fra de ældste til de yngste maledede, med gyldne bogstaver på sort bund. De ældste gør omstændelig rede for de afdødes hustruer og slægt, pegende på billedet («Her staar Peder Pedersen, borgmester i Køge»), eller henvisende til begravelsen under kirkegulvet («Her ud for ligger begrafven Erlig og velagt Mand S. Rasmus Søfrensen»), og omstændeligheden genfindes på flere af de yngre, der også fortæller, hvem der har ladet mindetavlerne opsætte. I den 1738 ommalede indskrift på Hans Christensens epitaf fremhæves det, at han selv har opsat mindesmærket 1624, og hverken Enevold Brochmanns eller Christen Globbs arvinger glemmer at gøre rede for, hvem af dem der har sørget for deres forældres minde. De to Schøllerske epitafier har derimod helt forretningsmæssige indskrifter: «Dette Epitiphium tilhører o. s. v.» og «Christen Casparsen Schøller Med Hans Frue Anna Rasmus Daatter Deres Begravelses Sted».

Til disse gravskrifter kommer regelmæssigt bibelsprog, men hovedsagen ved epitafierne er dog de maledede billeder, på hvis udviklingsstadier der her i kirken findes ypperlige eksempler. Peder Pedersen og Rasmus Brochmanns familier er ordnede i række og geled, mændene til højre, kvinderne til venstre, ansigterne er uden udtryk, øjnene stirrer lige fremad mod beskueren, og kun den knælende stilling og de sammenlagte fingerspidser² røber, at de er sig bevidst at være forgrundsfigurer til en højhellig begivenhed, Kristi opstandelse. De to billeder står i indhold og fortælle måde hinanden ganske nær, selv om Peder Pedersen, der er signeret: Bt. 1584 udmærker sig ved en række omstændeligt

¹ Peder Pedersens epitaf: grå bundfarve med gyldne og sorte ornamenter; Rasmus Brochmanns: guld, blå og lidt rødt; det navnløse epitaf: brunt, guld og blå; Hans Christensens: brunt og guld.

² Kun Peder Pedersens mindste søn folder hænderne.

udførte forgrundsdetaljer, blomster og sommerfugle. En helt anden stil møder vi i Reinhold Timms «sinderige stykke» over kunstnerens søster Drude og hans svoger Hans Christensen, malet 1625; den dramatiske gravlæggelse-scene i Rubensk maner, der ifølge Danske Atlas¹ er «så kunstig, at alle kendere admirerer den», fylder maleriets største del, og de dygtigt malede brystbilleder er indskudte forneden, indrammede af malede bruskornamenter. Brystbilleder findes også på det omtrent samtidige, navnløse epitafium, men her atter sammenblandede med den bibelske scene; de titter frem fra de nederste hjørner af en kopi efter Rubens' korsnedtagelse-scene i Antwerpens domkirke.² Allerede her er portrætterne i betydeligt større format end de bibelske figurer, og på de følgende epitafier voxer de stedse, mens de religiøse fremstillinger mister den gammeldags håndgribelighed; selv om hr. Christen Globbs familie står på række og efter gammeldags skik lægger finger-spidserne sammen, er der foruden portrætterne kun et omstrålet Jehova-monogram, og selv om borgmester Enevold Brochmann og Margrete Rasmusdatter knæler i bøn, er korset på uvejrhimmelen bag dem kun antydning som et drømmesyn. På Christen Caspersen Schøllers familie-billed, der henføres til Henrik Ditmar, er himlen nærmest til for at tjene familien; en hofmæssigt smilende engel svæver efter allernådigst befaling med et spædt barn op til en bedre verden. Det lille pus ser smægtende opad, men familien selv skænker hverken barn eller engel den ringeste tanke; trods den traditionelle, knælende stilling³ synes moderen kun at folde hænderne, fordi hun er faldet i tanker over hus-holdningssager og pigesorger, og faderen lægger selvfølende hånden på brystet og ser ud, som han skulde til at holde

---

¹ II. 361.

² Kopien synes gjort efter et omvendt kobberstik.

³ I E. F. S. Lunds beskrivelse siges fejlagtigt, at figurerne står.

en embedsmæssig formaningsstale. Portrætterne er ypperligt karakteriserede og ypperligt malede, men de har et rent verdsligt tilsnit. Og på de to epitafier fra 1678 møder vi endelig helt verdslige billeder, der lige så godt kunde hænge i en dagligstue som i en kirke.

Med disse korte træk, der lægger hovedvægten på at vise typernes udvikling, er naturligvis ikke alt udtømt, hvad epitafierne kan fortælle os. For at nå fuld forståelse vilde det bl. a. være nødvendigt også at skildre kirkens ligsten. Men disse er kun i ringe grad berørte af de sidste års istandsættelsesarbejder i kirken, og her skal det derfor blot nævnes, at kirkens to største og smukkeste ligsten, borgmester Peder Pedersen, der er hugget 1583, og hans søn Rasmus Pedersens, der stammer fra tiden ved 1633, er blevne samlede og hævdede noget over gulvet, men iøvrigt bevarede på deres tidligere plads i søndre sideskib, og at der ved disse arbejder under kirkegulvet fandtes en velbevaret, hidtil ukendt sten med følgende indskrift:

EPITAPHIVM — salig Anne pedersdotters, som vor Troels Ericksens hustru som døde den 6 Januarii. Aar. 1573. Christus er mit hob och trøst: som mig fra døden hafuer forløst: Endog mit legom ligger herudi iord. Saa sider min siell med gud til bord:

En fuldstændig gennemgang af kirkens ligsten vilde have sin store værd; der vilde kunne fremdrages mange, hidtil ikke tydede indskrifter, og der vilde læres meget om en anden gruppe blandt datidens kunsthåndværkere, stenhuggerne. Gjorde disse linjer krav på at give en udtømmende beskrivelse af Køge kirkes mindesmærker, måtte de nødvendigvis også behandle disse forhold. Men de er, som fremhævet, kun studier, der først og fremmest skulde belyse de nys foretagne istandsættelsesarbejder og tillige tjene til at vise, hvilken rigdom en enkelt kirke kan rumme.

Smaastykker.

Om jernkakelovne.

Som de fleste andre tilsvarende kilder indeholder Køge kirkeregnskaber ikke blot oplysninger om selve kirkebygningen og dens inventar, men giver desuden meddelelser om kirkegårdsforhold, om præsternes, skolemestrenes, hørernes og organisternes lønninger, og da kirken sørgede for at holde skolebygningen og de forskellige «residenser» vedlige, bringer regnskaberne mange gange fyldige oplysninger om meget praktiske og verdslige forhold. Man kan træffe så betegnende udgiftsposter som drikkepenge «til en karl, som hentede mestermanden i Roskilde og hans folk, som skulde rense lillehuset i mester Chr. residens» (1652—3).

Her skal fremdrages nogle notitser om kakelovne, der strejfer et vigtigt kapitel af ildstedets historie:

1629—30. Svend pottemager for skolemesters kakelovn at opsætte, og lagde kakler dertil, og for den at anstryge, 3 dlr. Wesell klejnsmed for skolemesters kakelovnsdør af hans eget jern at gøre, $7\frac{1}{2}$ dlr.

1633—4. Søren Rasmussen pottemager for arbejde i sognepræstens gård, som var med jernkakelovne at opsætte, 9 daler 3 mark.

1638—9. Villum pottemager for en kakelovn med potter og tud dertil, at opsætte i stuen, 4 dlr.

1652—3. ²⁴/₁₁ er en jernkakelovn i skolen bleven omsat. Morthen pottemager for samme jernkakelovn at opsætte og for nye potter, 3 dlr.

«Jernkakelovne» har man herhjemme oftest forklaret som ovne af pottkakler med jernplader indvendigt (sml. Troels-Lund: Dagligt Liv, II, 211 og J. Olrik: Borgerlige Hjem i

Helsingør, s. 15—16). Men denne forståelse er næppe rigtig, og allerede Mejborg (Borgerlige Huse, 1881, s. 62 f.) har gisnet, at forholdet var et andet, idet han har henvist til en udgiftspost i Jungshoved lens regnskab 1603—4 (M. G. P. Repholtz: Baroniet Stampenborg, s. 163): Chresten Fries, pottemager, boende i Snessere, for en jernfarvet kakelovn, som blev opsat på fruerstuen på den jernovn, som i forleden års regnskab var bekostet til slottet, både for potterne og arbejde at opsætte, tilhobe 2¹/₂ dlr. 1 mrk.

Der er grund til at gøre opmærksom på, at den svenske videnskabsmand, amanuensis ved Nordiska museet Sune Ambrosiani i «Fataburen» 1906, s. 93 f. har påvist, at de så hyppigt nævnte jernkakelovne virkelig må have haft en underbygning af støbte jernplader og en overbygning af lerkakler. Sådanne ovne findes endnu i Nordtyskland, og det stemmer ganske med Ambrosianis iagttagelser, at de ældste jernovne i vore museer vel er formede som bilæggere med reliefsmykkede plader, men i taget har en stor, firkantet udskæring, der kun kan forklares ved, at der over jernkassen har stået en kakelhætte. Tillige synes den påpegede blandingsform, som må have været meget udbredt i 16—17de årh., at give tilstrækkelig forklaring på, hvorfor man ikke har skelnet skarpt mellem kakelovn og jernovn, og dermed at kaste lys over vor tids velkendte sprogbrug.

C. A. J.

Skolen i Pilealleen.

(Et Blad af Frederiksbergs ældre Skolehistorie.)

Af Skoledirektør **Joakim Larsen.**

I.

«I Jesu Namen. Amen. Begyndis 1677. Den 7 Januarij Var den første Jeg Sang i Vor Kircke och samme Dag blef antagen at betiene Kircken og Skollen. Gud gifve Lycke og Velsignelse. Amen!»

Saaledes begynder Frederiksbergs ældste Kirkebog, ført af *Peder Andersen*, den første «Degn og Skolemester» paa Frederiksberg, hvis Navn kendes. I den af Frederik III paa den tidligere Landsby Solbjærgs, senere Ladegaardens Marker 1651 grundlagte Landsby (Ny Hollænderby, Ny Amager, Vester Amager eller Prinsens Amager), omtrent paa Allégades Plads, var der en Trækirke, som laa, hvor Haveselskabet nu har sin Have. Ved denne Kirke var ansat en Degn, der ligesom hans Kaldsfæller i andre Landsbyer gav Børnene en tarvelig Religionsundervisning, dog vel næppe paa Plattysk, som brugtes ved Gudstjenesten, der forrettedes af Kapellanerne ved Frelsers Kirke, saa længe de hollandske Bønder fra Store Magleby udgjorde Hovedparten af Beboerne. Og dette var Tilfældet Aarhundredet ud. Af Kirkebøgerne fremgaar det, at med Undtagelse af de faa Betjente paa «Hs. Kongl. Højheds

Gaard» ved Indgangen til den nuværende Frederiksberg Have samt Fasanmester og Falkonermester, var næsten alle de andre Beboere Hollændere. De bevarede Forbindelsen med «Gammel Amager», især «Gammel Hollænderby», plejede Retten under en af Gaardmændene som «Skout» med sine Bisiddere, gav deres Børn i Daaben hollandske Navne (Jan, Pitter, Willum, Crilles, Cornelis, Isbrand; Trein, Marchen, Acht o. s. v.) og sendte dem, naar de blev 10—12 Aar gamle, ud at tjene paa Amager.

Degnen havde ingen Embedsbolig, saa han maatte selv skaffe sig Hus. (1737 gav han 25 Sldr. i Leje af et Hus, hvis Grund regnedes for «en halv Gaards Plads.») Foruden Offer og Accidenser i Kirken oppebar han af hver af de 20 Gaarde 1 Skp. Korn, 1 Læs Tørv og 2 $\frac{1}{2}$ i Penge i Stedet for Degnetrave og Smaaredsel. Jordlod havde han heller ikke, men nogen Høslæt paa Diger og ved Grøfter, hvor han samlede Hø til et Par Køer.

1697 brændte Halvdelen af Byen, og Aaret efter blev dens Jorder («Amager-Markerne») udlagt til Høbjærgning for de kgl. Stalde ved Københavns Slot. Som en ringe Erstatning fik hver Gaard et Stykke Have og Tilladelse til at sætte nogle Kreaturer paa Fællesgræsningen. Byen mistede sin retslige Selvstændighed og skulde i kirkelig Henseende lægges under Hvidovre Sogn og dens egen Kirke nedbrydes. Dette skete dog ikke. Kirken blev staaende, og Præstegerningen besørgetes til 1704 af Mag. Laurids Thura, hollandsk Præst ved Holmens Kirke, og derpaa til 1736 af Sognepræsten i Brønshøj, til hvilket Sogn Frederiksberg blev Anneks.

Ved denne Katastrofe gik Byen stærkt tilbage, og Degnen mistede alle sine Indtægter paa Offeret nær. Da han klagede sin Nød til Rentekammeret, dog først 1705, fik han ved kgl. Resolution af 12. Dec. s. A. 50 Rd. i Erstatning for de sidste Aars Indtægtstab og 20 Rd. aarlig

i Fremtiden¹. Rentekammerets Ønske om, at Degns Embede ligesom Præstens skulde ved første Vakance annekteres det i Brønshøj, blev dog ikke til noget. Frederiksberg Menighed beholdt sin egen Degn. Peder Andersen, der fungerede 1677—1711, synes ikke at have været nogen helt fattig Mand; han ejede bl. a. to Huse, som Staten 1722 købte af hans Datter Sara Pedersdatter for 40 Rd. og lod nedbryde for at tage Grunden til Melonhave.

II.

Efter Slottets Opførelse, der begyndte 1699, fortrængtes Navnet Ny Hollænderby efterhaanden af Frederiksberg, ligesom Byen tabte sit hollandske Præg ved Tilførsel af nye Befolkningslementer. Men Landsbykarakteren bevarede langt ind i det 19de Aarhundrede. Medens *Jens Hansen Nethboe* var Degn (1711—1730) falder Rytter-skolernes Oprettelse. Frederiksberg Sogn hørte til Københavns Amts Rytterdistrikt, og da Frederik IV 1720—21 besluttede at oprette de 240 Landsbyskoler i Rytterdistrikterne, fandt Biskop C. Worm i sit første Udkast til Skolernes Fordeling, at der passende kunde indrettes en kgl. Skole paa Frederiksberg for Børnene fra denne By og fra Vanløse. Degnen, der formodentlig allerede gav sig af med lidt Skolehold, kunde blive Lærer, og hans eget Hus bruges til Skolelokale. Valby og Hvidovre skulde være fælles om en anden Skole. Men da der paa Frederiksberg manglede det Hartkorn, hvorpaa Skolerne skulde funderes, blev Fordelingen anderledes. Hvidovre, Vigerslev og Rødovre blev fælles om een Skole, Valby og Frederiksberg om en anden. Denne skulde lægges i Valby, der havde 101 Td.

---

¹ Udbetaltes af Statskassen indtil Skolelærer- og Kirkesangerembedets Nedlæggelse i 1874 tilligemed 2 Rd. 12 β i Refusion for en nedlagt Gaard.

Hartkorn. Her var der fra ældre Tid et Skolehus paa 4 Fag. Men da det var gammelt og med sin Skolestue paa 45 □ Alen for indskrænket til Børnetallet, blev det revet ned, og paa dets Plads opførtes en grundmuret Skolebygning af den bekendte Type med Inskription over Indgangsdøren. Den staar endnu, rigtignok i en meget forandret Skikkelse, og bruges til Brandstation. Hvidovre Sognepræst, Christian Kølischen ved Frue Kirke, foreslog *Søren Ingvorsen* til Skoleholder, og efter at han var bleven overhørt i Kristendomskundskab af Stiftsprovst Morten Reenberg og fundet upaaklagelig, udstedte han d. 14. Jan. 1722 det Revers, der for Rytterskolernes Lærere traadte i Stedet for Kaldsbrev¹. Det har dog næppe været meget bevendt med de frederiksbergske Børns Skolegang i Valby, saa baade denne og den følgende Degn vedblev at holde Skole paa Frederiksberg.

III.

En selvstændig offentlig Skolebygning fik Frederiksberg, medens *Joachim Christian Haugen* var Degn (1730—1736). Da Kristian VI under Opførelsen af det nye Slot i København boede paa Frederiksberg, tog han sig paa flere Maader af Byens Fremgang; den fik ikke blot ny Kirke med Præstegaard og Degnebolig, men tillige sin egen Skole. Kongen gav Grunden til disse Bygninger med Haver og Kirkegaard og lod de tre sidste opføre for Partikulærkassens Regning. Af denne Kasse blev der ogsaa ydet et betydeligt Tilskud til Kirken. Denne opførtes

---

¹ Ordret lød dette saaledes: «Jeg Søren Ingvorsen som er antagen til Skolle holder for Kiøbenhafns Valbye og *Fredrichsbergs* bye, Forpligter mig herved i alt at holde mig faaregaaende Allernaadigste *Instruction*, hvoraf mig Gienpart er tilstillet Allerunderdanigst efter Retlig Under samme mit Embedes Forbrydelse. Kiøbenhafn, dend 14. Januarij 1722. Sørren Ingvorsen.»

1732—1734, og to Aar efter fik Frederiksberg sin egen Præst, Johannes Kinast, og Vesterbro henlagdes til dette Sogn. I Maj 1736 fremsendte Inspektøren for Statens Kirker i Rytterdistriktet, Højesteretsassessor Peder Helt, Tegning og Overslag til Præstegaard og Degnebolig, den første anslaaet til 1568 Rd. 5 $\frac{1}{2}$ 4 β , den anden til 784 Rd. 10 β , ialt 2352 Rd. 5 $\frac{1}{2}$ 14 β . Stiftsøvrigheden fandt imidlertid de foreslaæede Bygninger alt for anselige og kostbare, skønt Peder Helt søgte at forsvare sin Flothed med, «at denne Præstegaard og Degnebolig ikke som andre paa Landet liggende kommer i nogen afsides Landsby at ligge, men tæt under det Kongl. Slot Frederiksberg, hvor Deres Majestæt selv tillige med den Kongl. Familie en Tid af Aaret allernaadigst haver behaget at tage Deres Residens, hvor forbi igennem Kongevejen saavel Deres Majestæts egne som fremmede Ministeris og andre høje Personer skal passere.» Han maatte indsende et nyt Projekt, i hvilket han havde borttaget 3 Kviste og 2 Gæstekamre i Præstegaarden og fra Degneboligen Heste- og Kostald samt Vognremise, der ogsaa var ganske unyttige, da Degnen hverken havde Tiende eller Avling. Herved blev Udgiften bragt ned til 1966 Rd. 1 $\frac{1}{2}$ 9 β . Stiftsøvrigheden var dog endnu ikke helt tilfreds med Bygningerne, da Vedligeholdelsen vilde blive byrdefuld for vedkommende Embedsmand; «thi det er af en langt anden Beskaffenhed med disse Bygninger end med Præstegaarde og Degneboliger paa Landet; paa samme findes Straatag, som staar til at hjælpe med hvad Langhalm, Avlingen eller Tienden indbringer; Gulvene ere af Ler og kunne uden Omkostning sættes i Stand, naar Brist gaar paa dem; Haverne findes med Jord-, Tjørne- eller Sten-Gærder indhegnede, saa de udkræve mere Tilsyn end Omkostning, da derimod de, der efter 20 eller 30 Aars Forløb komme til at bebo Præstegaarden og Degneboligen i Frederiksberg, nok skal finde, hvad Tegltage, Fyrre-Plankeværk og -Gulve vil koste at holde i Stand.»

Konseillet bifaldt dog Bygningernes Opførelse efter dette sidste Forslag (Kgl. Reskr. 22. Febr. 1737).

Men nu kom den unge Sognepræst d. 1. Marts 1737 med Bøn til Kongen om at forsyne Frederiksberg med en Skole for de c. 100 Børn i Skolealder, her efter hans Opførelse fandtes, «da Blindhed og Vankundighed desværre næsten i min kære Menighed har taget Overhaand». Skolen kunde passende opføres ved Degnens Bolig. Og som om det skete efter Aftale, bad Degnen ogsaa samme Dag Kongen om at bygge en Skole paa Frederiksberg og motiverede dette ved, at han derved kunde forbedre sine Kaar, der var saa trange, at han maatte gribe til at sælge Mælk i Byen, udleje Senge og andre Bierhverv og desuagtet var kommen i en Gæld af 300 Sldr. Ved Reskr. 15. Marts 1737 blev det nu paalagt Kirkeinspektøren at lade udføre Tegning og Overslag til en Skolebygning, og da han allerede Dagen efter indsendte det forlangte, maa Sagen forinden have været forberedt. Skolen skulde indbygges mellem Præstegaard og Degnebolig; thi herved sparedes to Gavle af Egebindingsværk, som erstattedes af solbakte Mursten og Fyrretømmer. Det hele var en sammenhængende Længe paa 40 Fag, deraf 7 til Skolen (ialt 14 Alen) og 8 til Degnens Hus. Med Tillæg af 90 Alens Skillerumsplankeværk blev den anslaaet til at ville koste 407 Rd. 2 β , saa at det hele Byggeforetagende blev paa 2373 Rd. 27 β . Af Frygt for, at man atter skulde finde ham for flot, mente Assessor Helt at burde forklare, hvorfor Udgiften til Skolehuset maatte blive saa stor i Sammenligning med Bekostningen ved en 21 Alen lang Rytterskole, der stod i 550 Rd. Ved disse Skoler fik Entreprenørerne nemlig alle Materialier frit tilført, fri Grundudgravning og fri Pligtsfolk, desuden Grundsten, Sand og Ler frit, og endelig var der ingen Indhegning at bekoste. Den 29. Marts tiltraadte Konseillet Kirkeinspektørens Forslag. Ved Licitationen i April blev Overslagssummen imidlertid underbudt,

idet Tømmermester Peder Sørensen og Murmester Christen Jensen tilbød at overtage Arbejdet for ialt 2130 Rd. For det herved sparede Beløb fik Helt Lov til at afholde Udgiften til Kakkelovne, Maling og Brolægning, der ellers skulde have paahvilet Præst og Degn. Men da han i September efter Pastor Kinasts Anmodning vilde lade indrette Bagerovn, Brønd og «en locus communis» ved hver af Bygningerne og sætte Hegn mellem Haverne og Gaardene, hvortil de besparede 243 Rd. 27 β langt fra vilde strække til, resolverede Kongen d. 13. Sept. 1737, at der ikke blev bevilget mere af Partikulærkassen. De tilkommende Beboere kunde bruge det besparede Beløb, som de vilde; men ønskede de yderligere Bekostninger, maatte de selv afholde disse.

Præstegaarden er senere afløst af en ny Bygning, men den i 1737 opførte Skole- og Degnebolig staar endnu som Nr. 3 i Pilealleen. Skønt det var «en kongelig Skole»¹, blev den opført af Bindingsværk og rummede foruden Skolestuen kun et Kammer og et lille Køkken.

IV.

Den første, der kom til at bo i det nye Hus, var *Johannes Castan Weischer*, som fra 1738 i 40 Aar var baade Degn og Skoleholder. Han var født 1687, blev Student 1718, var fra 1721 i nogle Aar Substitut hos Degnen i Herstedvester, med hvis Datter han giftede sig, derefter i 3 Aar Fuldmægtig ved «det Kongl. Sten-Brækkeri» paa Saltholm og ernærede sig nu som Vognmand paa Frederiksberg. Han sad smaat i det med en stor

---

¹ Endnu 1782 i en Fortegnelse i Bispearkivet over alle «Kongelige Skoler i Sokkelunds Herred» regnes Frederiksberg Skole for en af dem. De andre fandtes i Valby, Hvidovre, Brønshøj, Gladsaxe, Bagsværd, Gentofte, Hvidøre og Lyngby.

Familie. Derfor belavede han sig i Tide paa at søge Degnekaldet. Da Haugen var svagelig mod Slutningen af sin Embedstid, fik Weischer efter Ansøgning til Kongen af April 1737 Tilladelse til at fremstille sig som Ansøger, naar nogen Vakance indtraf. I Løbet af Efteraaret samlede han Anbefalinger og indgav d. 23. Decb. 1737, da Haugen lige var gaaet af, en Ansøgning til Kongen om Embedet som Degn og Skoleholder i Frederiksberg Menighed.

Svaret foreligger ikke; men i en officiel Indberetning oplyser Sognepræsten, at Weischer har været Degn fra lidt ind i 1738. Han besørgede da ogsaa det dobbelte Embedes Forretninger, da han d. 14. Nov. 1738 klagede til Kongen over, at han ikke som Skolelærer havde faaet Løn eller Brænde, saa at «Skolen nogen Tid har været ledig for de fleste Børn formedelst Kulden, og mindre herefter for Frost, som tiltager, kan ventes». Forgæves havde han søgt vedkommende om Udvisning til Skolen af Kongens Skove, saaledes som andre kgl. Skoler fik. Derfor beder han nu Kongen om Brænde. I sin Erklæring over dette Andragende henviser Stiftsøvrigheden til Bestemmelsen i Instruksen for Rytterskolerne om, at der skal ydes Brændsel til Skoleholderne; men da «denne Skole har en anden Beskaffenhed end de andre Skoler, da den har intet Hartkorn eller tilliggende Bønder», kan Stiftsøvrigheden ikke paavise, hvor Brændselet skal komme fra. Kongen maa træffe en Bestemmelse, hvis ikke Indtægten af Degnekaldet skal træde i Stedet for Rytterskolelærernes Løn og Brændsel. Da Biskop Hersleb tillige oplyste, at Weischer ikke var blevet eksamineret af ham og ikke havde nogen lovlig Beskikkelse, blev det i Konseillet overdraget Hofpræst Bluhme at undersøge Weischers Dygtighed. Bluhme udtaler, støttet til Erklæringer fra Sognepræst Kinast og Skoleholder Søren Kiølsing for den Tid, Weischer ad interim havde fungeret i Embedet, at vel er han nogenledes

bekvem til Degn, da han synger vel og ikke fører noget forargeligt Liv, «aber zum Schulhalter sey er nicht geschickt, weil er die Gabe nicht habe gründlich zu catechisiren, die göttlichen Wahrheiten der lieben Jugend recht einzuschärfen und sie dadurch zum wahren lebendigen Erkenntniss Gottes anzuführen». I sin Ungdom havde han kun lært lidt af den rette Vej til Livet, og dette lidet havde han for en stor Del glemt i de Aar, han ikke havde undervist. Bluhme foreslaar derfor, at Skoleholderbestillingen skilles fra Degneembedet og overdrages Studiosus Søren Kiølsing, som over Aar og Dag har forestaaet Skolen — maaske allerede som Hjælper hos Haugen — og er en from og kristelig Student, der af Sognepræsten faar et godt Vidnesbyrd som Lærer. Kiølsing kunde ogsaa overtage Katekisationen i Kirken, for saa vidt den tilkom Degnen. Naar denne gav Kiølsing de 20 Rd., han fik af Kammeret, kunde Kongen og Kirken yde Resten af Lønnen. Saaledes gik det dog ikke. I Konseillet d. 6. Febr. 1739 overdroges vel Lærergerningen til Kiølsing, men Degnen skulde give ham fri Station foruden det nævnte Pengebeløb og selv oppebære af Partikulærkassen, 8 (senere 12) Rd. aarlig til Brændsel i Skolen, saa længe han holdt Medhjælper.

Altsaa blev Degnen tillige Skoleholder imod at holde en Assistent, og paa samme Maade vedblev det lige til 1813. Weischers Kaldsbrev udstedtes af Kongen d. 3. April 1739, og samtidig stadfæstedes en Overenskomst, han havde sluttet med Kiølsing om dennes Løn og Fordelingen af Arbejdet. Disse Aktstykker havde følgende Ordlyd:

I.

C ötus

G. A. V. at vi allernaadigst have beskikket og forordnet, saa og hermed beskikke og forordne *Johan Weischer* til at være Degn og Skoleholder ved Friderichsberg Kirke og Meenighed, saafremt Hand ellers efter foregaaende

Overhørelse til samme Embede at forestaa dygtig befindes; men som hand ikke tillige med sit Degnekald kand forestaa Skolen saa tilstrekkelig, som fornøden giøres i ald Slags Underviisning, deels formedelst Børnenes Mængde og deels formedelst andre Omstændigheders Skyld, saa have Vi allernaadigst *resolveret*, at *Studiosus Søren Kiølsing* skal være Degnens *Johan Weischer*s Medhielper i Skolen og skal fornævnte *Søren Kiølsing* af *Johan Weischer* for Ungdommens Underviisning aarlig nyde udi Løn og til sin Underholdning, hvis Degnen og hand med Sognepræsten *Johannes Kinast* udi en af dem den 1ste *Martij* nest afviget oprettede og af Os under denne Dags Dato allernaadigst *confirmerede Contract* er blevne foreenede om, da Vi og allernaadigst have bevilget, at Degnen i Friderichsberg, saa længe Hand holder en Student til at undervise Ungdommen, aarlig maa nyde af Vores *particulair Casse otte Rigsdaler* til Brændeved i Skolen, hvilken Udgift af Vores *Casse* siden skal *cessere*. Thi skal bemeldte *Johan Weischer* være Os, som sin *absolut og souverain Arve-Konge* og Herre, huld og troe, Vores og Vores Kongelige Arvehuses Gaun og Beste søge, viide og ramme, Skade og Fordærv af yderste Magt, Evne og Formue hindre, forekomme og afværge. I Særdeleshed skal hand sig saaledes skikke og forholde, som det en ærlig, troe og oprigtig Degn og Skoleholder vel egner og anstaar, og ikke for nogen aabenbare, hvis samme hans Embedes Forretninger vedkommer og hemmelig bør at holdes, efter den Ed, hand os derpaa allerunderdanigst giort og aflagt haver.

Givet Friderichsberg den 3. April 1739.

II.

C Vitus

G. A. V. at eftersom hos os allerunderdanigst er bleven ansøgt og begiært Vores allernaadigste Confirmation paa efterskrevne Contract, lydendes Ord efter andet som følger:

I Jesu Navn.

Saasom Degnen i Friderichsberg Bye *Johan Weischer* ikke tilligemed sit Degnekald kand forestaa Skolen saa tilstrekkelig som fornøden giøres i ald Slags Underviisning, deels for Børnenes Mængde, og deels for andre Omstændigheders Skyld, saa er af ham forlanget at holde een *Student* til Medhielper i Skolen, hvilken vedkommende Øvrighed og Sognepræsten selv skal beskikke, hvortil da ogsaa Degnen *Johan Weischer* erbyder sig paa efterfølgende Maade:

1. Degnen skal selv være til Stede i Skolen dagligen fra først til sidst, fornemmelig at begynde Skolen med Sangen, saa og siden at læse

og i Særdeleshed at skrive og regne for Børnene, uden alleene hans Degne-Embede det forhindrer.

2. Studenten skal iligemaade være til Stede i Skolen fra først til sidst, undtagen naar vigtige Omstændigheder det forbyder, og i alle Maader staa Degnen bie, baade ved største og mindste Børn, i ald Slags Læsning og Underviisning, saavel i Bogstavernes første Liudelse som siden viidere, og naar Degnen for sit Embede eller anden vigtig Aarsags Skyld ey kand være til Stede, bør Studenten eene at besørge Børnene, saa got som han kand.

3. Saasom Degnen fornemmelig skal forestaa Sagen, at skrive og regne med Børnene, og Studenten aldeles intet derudi maa *corrigere* og mestre ham, saa iligemaade skal Studenten fornemmelig være forbunden til paa visse Tider og Timer at *catechisere* med Børnene og ellers ved alle forefaldende Leyligheder at tale og handle med dem om deres Sieles Tilstand, hvorudi Degnen ey heller i nogen Maade maa hindre, *corrigere* eller mestre ham.

4. Ihvorvel Degnen og Studenten, efter foreskrevne tredie Post, hver har sin egen særdeles Ting at forestaa, saa bør dog ikke den eene saa aldeles at være fra den andens Gierning udelukt, men at de meget meere i Kierlighed kommer hverandre til Hielp og underretter hverandre saaledes indbyrdes, at de med Tiden kunde arbejde til fælleds i Skolen i alle Ting til deres egen og Børnenes desto større Nytte.

5. Hvad Børnetugten i Skolen er angaaende, skal hverken Degnen eller Studenten (som i ingen Ting saa ey heller derudi) have nogen Fortriin den eene for den anden, men enhver skal handle herudi, som hand agter at forsvare for Gud, for Øvrigheden og andre vedkommende.

6. Efter disse foreskrevne Omstændigheder skal Degnen være forbunden til at give Studenten Løn aarlig 20 Rigsdaler i reede Penge, det halve af førstkommende Pintzeoffer, det andet halve ligeledes af Juleoffer; desforuden som en liden *extra* Kierligheds Skyldighed giver Degnen endnu Studenten 1 Rd. til hver af de store Høytider.

7. Derimod skal Studenten være forbunden til ikke at tage det allerringeste af Børnene, men det skal altsammen høre Degnen alleene til.

8. Til *Logemente* skal Studenten have Skoleværelsen undtagen Loftet og den Stue, som Børnene læser udi; Degnen forskaffer i samme Stue een forsvarlig Jern Kakkellovn, et Bord, 2 à 3 Stole, en forsvarlig Seng med Sengklæder og et Spejl.

9. Desforuden skal Degnen holde Studenten vedlige med fornøden Lys og Lysning.

10. Saasom Degnen tager alleene imod Pengene til Brende, saa skal han være forpligtet at holde baade Skolestuen og Studentens Stue vedlige med Varme, saalænge Vinteren og Kulden vedvarer.

11. Studenten skal og dagligen nyde sin frie Kost ved Degnens Bord med Øll og Mad til ald Fornødenhed, saa got som Degnen nyder det selv, og noget Thee Vand om Morgenen, enten i Degnens eller i hans egen Stue, som Lejlighed kan falde.

Efter alle disse elleve foreskrevne Poster forpligter Degnen *Johan Weischer* paa den eene og Studenten *Søren Kiølsing* som den første antagne Student paa den anden Side sig i alle Maader at skikke og forholde, og, om nogen Uenighed imod Forhaabning skulde forefalde i een eller anden Post imellem dem, andrages det først og fornemmelig for Sognepræsten Velærværdig Hr. *Kinast*, som da enten med det gode faar alle Ting til Eenighed imellem dem eller og giver et upartisk Vidnesbyrd til vedkommende Øvrighed om den Skyldiges Ubillighed imod den anden til videre Paakiendelse.

Til viidere Forsikkring og Vished underskrives denne oprettede *Contract* eegenhændig af os begge, og eenhver nyder sin Gienpart af *Contracten* Ord fra Ord, iligemaade beholder Sognepræsten en ligelydende Gienpart for sig med begge Parternes Underskrift.

Friderichsberg Bye, den 1ste Martij 1739.

J. Weischer.

Søren Kiølsing.

Johannes Kinast.

Da ville vi foreskrevne *Contract* udi alle dens Ord, *Clausuler* og *Puncter*, saasom den herom indført findes, allernaadigst have *confirmeret* og stadfæstet, saa og hermed *confirmere* og stadfæste, forbydendes etc.

Friderichsberg, d. 3. April 1739.

Den herved tilvejebragte Skoleordning fandt man for Tiden fuldt tilfredsstillende, saa da Skoleforordningen af 23. Jan. 1739 skulde gennemføres, erklærede Sognepræsten, at de til Degneskolen henlagte Børn kunde bekvemt søge Skolen, saa der trængtes ikke til yderligere Foranstaltninger.

I den første Tid gik det godt med Kiølsing. Han kom i Præstens Hus og var Fadder til et af dennes Børn sammen med Assessor Helt. 1739 faar han af Pastor Kinast dette Vidnesbyrd: «Søren Kiølsing har sustineret de tvende første Examina, og uagtet han endnu ikke har beredt sig til Examen theolog., hvilket næppe sker, saa vidt jeg af ham har fornummet, ikke des mindre tjener han trolig

paa nærværende Tid i Skolens Forretninger. Min Prædikestol har han nogle Gange vel og godt forsynet». Degnen eller hans Medhjælper besørgede nemlig Aftensangsprædiken paa første Helligdag af de store Højtider. Men senere blev Kiølsing forfalden, «ubekvem til Tjenesten og forsømmelig», saa at Weischer allerede 1743 bad Kancelliet om at blive fri for ham, da det tilmed faldt Weischer besværligt at udrede Lønnen til Hjælperen. Som Skoleholder havde han nemlig intet andet Vederlag end Børnenes Skolepenge (2—4 β ugentlig efter Undervisningens Omfang), og Degnekaldets Indtægt blev kun anslaaet til 100 Rd.¹. Heraf skulde han leve med Hustru, 10 Børn og sin 94aarige Moder, saa han var meget forgældet. Men efter Generalkirkeinspektionens Erklæring maatte han fremdeles beholde Kiølsing, indtil denne kunde faa en lille Pension af Postkassen. Dette synes at være sket 1754; thi fra dette Aar havde han sin Søn Albert, født 1738, til Medhjælper. Weischer selv røgtede sin Gerning til sine Foresattes fulde Tilfredshed. Provsten roser ham 1760 for hans «utrættede Flid i Skolehold og upaaklagelige Forhold i Degneembedet», og Biskoppen erklærer 1764, at Weischer forestaar sit Embede saaledes, «at han derfor fortjener største Berømmelse». Efter en haard Sygdom fik Weischer ved Reskr. 23. Marts 1764 Løfte om, at Sønnen skulde blive hans Eftermand, naar han havde taget Artium, «hvortil han lader sig præ-

---

¹ Næmlig Højtidsoffer 50 Rd., Accidenser 20—30 Rd., af Prinsens Gaard ved Nytaar 2 Rd., af Kongen 20 Rd. Efter Reskr. 8. Maj 1751 maatte Weischer købe sin Bolig for 100 Rd. 1760 søgte Provst Bytzow at hjælpe paa Weischers økonomiske Forhold paa den mærkelige Maade, at naar Degnen i Hvidovre døde, skulde Skoleholderen der tillige være Degn — «thi i Hvidovre er baade Degn og Skoleholder, hvilket er en Anvisning for Degnen til Ledighed» — og svare Weischer 24 à 30 Rd. aarlig. Endnu i 1777, da et kgl. Reskr. fastsatte Enkepensionen af Degnekaldene i Sokkelunds Herred, stod Frederiksberg lavest med 8 Rd., medens Hvidovre blev sat til 14 og Gentofte til 20 Rd.

parere». 1765 deponerede Sønnen, men da han siden blev drikfældig, var han umulig som Faderens Efterfølger. Weischer rettede derfor 1778 et vemodigt Andragende til Kongen om at maatte afstaa sit Embede til en anden. «Gud skal være mit Vidne, at jeg troligen med Flid har forrettet bemeldte mig allernaadigst anfortroede Embede og søgt med saa megen Nidkærhed at indpode de første Religions Grunde i de unges Hjerter, at jeg nu lige som et Lys, der fortærer sig selv, er nærved at gaa ud og blive udslukket». Han var nu 91 Aar gl. «Jeg gaar paa Gravens Bred, mine Kræfter tager dagligt af, men mine Bekymringer tiltager for min gamle, syge og sengeliggende Kone, som nu er i sit 82de Aar» og for Sønnens Familie. Han ønsker derfor at afstaa Embedet til «en skikkelig og duelig Student, der tilforn er øvet i Skoleholderembedet». Sognepræsten anbefaler Sagen og roser Weischer «som en flittig og paalidelig Mand i sit Degneembede, saa vidt hans høje og skrøbelige Alder har villet tillade, samt at han har hædret sine graa Haar med et værdigt og i alle Maader velanstændigt Levned». Det overdroges Biskop Harboe at ordne Sagen, og han fik Weischer til at overlade Embedet til Skoleholderen i Valby *Jacob Tarnovius Wibe* (f. 1736, Student 1761), om hvem Bispen erklærer: «Denne Wibe er meget bekvem til at undervise Børn, i hvilken Forretning han har vist megen Flid, og er han derfor af et ustraffeligt Forhold, saa at Frederiksberg Menighed vil finde sig vel holden, saafremt han bliver Degn og Skoleholder der paa Stedet». Wibe skulde svare sin Formand Halvdelen af alle Kaldets Indtægter og efter hans Død yde Svigerdatteren 20 Rd. aarlig. Desuden skulde han holde en duelig Medhjælper. Kancelli og Gehejme-statsraad billigede denne Ordning, og ved Reskr. 16. Sept. 1778 fik Biskoppen for Fremtiden Kaldsret til Embedet.

Weischer, hvis Hustru var død i Maj s. A., fratraadte nu Embedet. 1780 døde Sønnen og Svigerdatteren sam-

tidig og begravedes begge i een Grav. Selv levede han trods sin høje Alder 6 Aar endnu og var i sit 100de Aar, da han døde i Sommeren 1786. Han begravedes 22. Juli.

V.

Skønt Biskop Harboe havde givet Wibe et godt Vidnesbyrd, synes denne dog ikke at have været Pladsen voksen under de stadig vanskeligere Forhold i Skolen. Autoriteterne gjorde intet for den, og da Frederiksberg efterhaanden fik flere industrielle Anlæg (Tobaksspinderi, Reberbane, Klædefabrik m. fl.), fristedes fattige Forældre herved til at lade deres Børn gaa paa Arbejde allerede i 10—12 Aars Alderen. Den hermed følgende daarlige Tone bevirkede, at den offentlige Skole blev aldeles overvejende søgt af Fattigfolk. Mange Børn gik endog hen uden nogen som helst Skoleundervisning, saa at Sognepræsten ved Aarhundredets Slutning sætter Antallet af disse Børn til henved 40 pCt. Øhlenschläger, som i 1780'erne gik i Skolen i Pilealleen, giver den intet godt Skudsmaal. «Degnens Skole var en Skole for Gadedrenge, hvoraf der var mange i min Barndom paa Frederiksberg; thi der boede en stor Hob fattige Folk, som spandt paa «Skotrok» i Mester Collins Fabrik¹. I Laser, Pjalter og Træsko kom disse Drenge i Skolen, der saa ud som en Svinesti, med optraadt Stengulv og Borde og Bænke som i den sletteste Kro . . . I Skolen gik vor Præceptor Lassen, eller naar han var fraværende, Degnen, Hr. Wibe selv, begge tykke, i Slaabrokke, med Nathuer paa Hovedet og lange Kridtpiber i Munden . . . Evangelier, Salmer, Pontoppidans Forklaring,

---

¹ Gehejmekonferensraad Jonas Collins Fader Jonas Baltzersen Collin (1705—70) overtog 1761 en af Joh. Chr. Dannenberg anlagt Klædefabrik paa Frederiksberg.

Skrivning og Cramers Regnebog var de Videnskaber, der blev dyrkede». Hermed stemmer det ganske godt, at Sognepræst Weinreich i en Embedsskrivelse af 1782 meddeler, at han har givet Degnen Wibe en skriftlig Irette-sættelse angaaende Kirkens og Kirkegaardenes Renholdelse samt Skolens Forsømmelse og nogle andre Uordener. Vel fremgaar det af Biskop Balles Udtalelser, at han paa sine Visitatser var nogenlunde tilfreds med Frederiksberg Skole («en stor Del gjorde Rede for sin Kristendom baade med Færdighed og Forstand» — «nogle svarede endog af den nye Lærebog til megen Fornøjelse» — «adskillige Børn havde gjort skøn Fremgang og læste vel i Bog»), men han skjuler ikke, at mange Børn blev borte fra Visitatsen, og at «nogle røbede deres egen Forsømmelse». Og vel uddelte han 14 Præmiebøger i Skolen 1799, fordi «en Del svarede fermt og havde smuk Indsigt baade i Lærebog og Katekismus», og «adskillige læste godt i Bog»; men han indrømmer samtidig, at nogle læste daarlig og andre kunde ingen Bibelhistorie. Wibe, hedder det, «er gammel og skrøbelig»; hans Medhjælper «underviser ganske vel». «Jeg bør altsaa være tilfreds», siger han resigneret.

Under disse Omstændigheder var det naturligt, at baade Sognepræst, Provst og Biskop 1803 modsatte sig Wibes Andragende om at afstaa sit Embede til sin tidligere Medhjælper, Skolelærer Broust i Søborg Sogn, da den Forbedring, hvortil Skolen trængte, saa vilde blive opsat.

Wibes Dødsfald d. 8. Sept. 1803 gav Sognepræst M. Liebenberg Anledning til at sende Regeringen et Forslag om en Reform af Frederiksberg Skole. Foruden at indføre Toklassedeling, Halvaarseksamen og Sommerferie i — 1 Uge, vilde han udvide Undervisningen med Forstands-øvelser og Haandarbejde, saaledes at den Klasse, som ikke fik boglig Undervisning, skulde i et andet Værelse oplæres i Syning, Strikning og Spind af en Lærerinde. Denne

«Arbejdsanstalt» skulde sortere under Fattigkommissionen, der købte Materiale og Redskaber og betalte Arbejdsløn til de fattige Børn, imod at det forarbejdede tilhørte Fattigkassen. Læreren skulde afstaa 100 Rd. aarlig til hendes Løn og til Gengæld oppebære 8 β om Ugen i Skolepenge af hvert Barn, dog med Lempelse for fattige, og endvidere have Ret til at udsende Offersedler og lade Offeret inddrive hos alle, der ikke ofrede et bestemt Beløb (4 $\mathcal{L}$ for en Helgaard, 2 $\mathcal{L}$ for en Halvgaard og 24 β for et Hus). To Eftermiddage om Ugen vilde Præsten undervise en Time i ældste Klasse.

Det faldt ikke Provst Høegh og Biskop Balle vanskeligt at paavise det upraktiske og til Dels ulovlige i de økonomiske Afsnit af Forslaget, ikke at tale om, at det for Balle var «et viderligt Syn at se en Dreng ved Spinderok; derved stemmes han ikke til Fasthed og Mod». Dels paa Grund af denne Modstand og dels fordi de gode Ting i Forslaget fandtes i det almindelige Skolereglement, der udkom Aaret efter, blev Liebenbergs Projekt lagt hen, efter at det 1805 var vendt tilbage til Kancelliet fra Kommissionen til de danske Skolers bedre Indretning. Det medførte kun, at Degnens Aftensangsprædiken paa de store Højtider skulde afløses af Katekisation, at Jordbrugerne skulde hjemkøre de 3 Fv. Brænde, der var tillagt Embedet i Slutningen af 18de Aarhundrede, at Rentekammeret anvendte 388 Rd. af Kirkens Kasse til en grundig Istandsættelse af den forfaldne Skolebygning, og at der blev stillet Fordring om, at den nye Lærers Hustru kunde undervise i Haandarbejde.

Med Billigelse af Kancelliet, til hvem Balle indsendte Ansøgningerne, fordi «Kirkesanger- og Skolelærerembederne blive mere og mere vigtige», blev Embedet i November 1803 besat med *Niels Drejer*, f. 1763, i 13 Aar Privatlærer og offentlig ansat i 6 Aar. Han var Student, men havde faaet lige Ret med Seminarister til at søge Skolelærer-

embeder. Hans Hustru havde undervist Pigebørn i at strikke og stoppe, sy Navne-, Linned- og Skræddersyning. Der blev dog ikke oprettet nogen offentlig Haandgerningsundervisning; men det synes for øvrigt, at Drejer har bragt Skolen et lille Stykke fremad. Saaledes hedder det ved Bispevisitatsen i Maj 1805: «Drejer underviser med Held og Forstand. De flittige Børn udmærker sig ved Færdighed og god Indsigt i Lærebog, Katekismus og den bibelske Historie. De skrive og regne temmelig vel, læse skikkelig i Bog, ere vel bevandrede paa Landkortet om Danmark, have begyndt med Naturlæren, vide Salmerne og synge godt».

Men Drejer døde allerede i August 1805¹ og efterfulgtes af *Nicolai Steenholm*, f. 1751 og siden 1801 Degn og Skolelærer ved Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset. Ogsaa han var Student, men havde ligesom Forgængereren opnaaet lige Ret med Seminarister. I hans Tid faldt den Forandring i Embedets Forhold, som den foreløbige Skoleanordning, det saakaldte provisoriske Reglement af 10. Oktober 1806, medførte. Der blev oprettet en Skolekommission for Frederiksberg og dets Anneks Hvidovre og en Skoledirektion for Gl. Københavns Amt. Sjælen i denne var den dygtige og nidkære Amtsprovst Eiler Hammond i Brøndbyvester. Han forstod paa sine Skolebesøg baade at se Manglerne ved Undervisningen og at sige, hvorledes den burde være. Af og til holdt han Møde med Skolekommissionen for at vejlede denne ved Skolevæsenets Omordning. Kommissionen, der samledes første Gang d. 16. Maj 1808, talte oprindeligt 11 Medlemmer, senere kun 5 eller 7. Den begynder med at indføre Klassedeling. Af 113 skolepligtige Børn paa Frederiksberg gik 51 i Byens Skole. Kun 6 af disse fandtes kvalificerede til ældste

---

¹ Hans Enke fik 30 Rd. i Pension af Kaldet, den første Enkepension der blev udredet af dette.

Klasse, Resten kom i yngste. Denne deltes derfor i to Afdelinger, og det samme skete senere med ældste Klasse. Betegnende er det, at 1809 fandtes der i yngste Klasse, der ordentligvis skulde omfatte 6—10 Aars Børn, 2 paa 14, 2 paa 15 og 1 paa 17 Aar. Amtsprovstens Forsøg paa at indføre Hverandendagsskolegang ligesom paa Landet lykkedes dog ikke. Skolekommissionen foretrak Hverdags- og Halvdagsundervisning som bedre stemmende med Forholdene paa Frederiksberg. Ældste Klasse gik om Formiddagen, yngste om Eftermiddagen: Dreng og Piger i samme Klasse. For de ældre Børn var der Pløjeferie. Den tidligere Undervisning blev udvidet med Forstandsøvelse og Naturkundskab; Geografi var allerede begyndt i Drejers Tid.

I en ypperlig Rundskrivelse af 21. April 1808 beto- nede Hammond Vigtigheden af planmæssig metodisk Un- dervisning og gav i kort Begreb en lille Folkeskolemetodik, ganske i Filantropismens Aand, men ikke let at gennem- føre for en gammeldags Lærer. At Frederiksberg Skole stod langt under Hammonds Ideal, var aabenbart. Ved sin første Visitats 1809 klager han stærkt over Tilstanden. «Med Bibelhistorien syntes man næsten slet ikke bekendt. Religionslærebogen var vel lært udenad af de fleste Børn, men uden at de synderligen med Fornuft kunde gøre Rede for dens Indhold. Indenadslæsning var for nogle god, men hos de fleste maadelig. Hovedregning, Skrivning, Skrift- læsning og Udenadsbogstavering fandtes kun maadelig og dermed ligesom nylig begyndt. Skolen hører blandt Am- tets middelmaadige Skoler». Hovedaarsagen til den slette Tilstand saa han deri, at «den har en Samling af Frede- riksberg Sogns laveste og fattigste Folkeklassers Børn, der vanskeligen bringes til Orden, Tugt og stadig Skolegang». Aaret efter var det ikke bedre. Naar Læsning og Skriv- ning undtoges, var Tilstanden i de andre Fag «saa middel- maadig og slet, at Skolelæreren vil blive draget meget al- vorlig til Ansvar, dersom han ikke ved fordoblet Anstren-

gelse bringer sin Skole i en bedre Tilstand, hvortil Kommissionen ved det strengeste Opsyn maa bidrage». Og i det Fællesmøde, Hammond efter Visitatsen holdt med Kommissionen, maatte denne love «ved det strengeste Tilsyn med Skolelærerne og ved at anvende de Tvangsmidler, som Reglementets § 3 c giver dem i Hænde, at drive dem til fordoblet Anstrengelse». Kommissionen havde ogsaa Lejlighed til at overbevise sig om Børnenes mangelfulde Kundskaber, dels ved Halvaarseksamen, hvor Halvdelen af Børnene fik Maadelig i Hovedkarakter, og dels ved Konfirmandprøverne, hvor man maatte lade temmelig uvidende, men gamle Børn slippe igennem, da gentagne Bortvisninger intet havde frugtet. Formaninger fik Lærerne nok af. Da Efteraarseksamen 1810 var holdt med et tarveligt Resultat baade i Frederiksberg, Valby og Hvidovre Skoler, «blev samtlige Skolelærere paa det alvorligste tilholdt at stræbe at opfylde deres Pligt». Og da de i de nye Skoleplaner fastsatte bedre Lønninger var bleven meddelt Lærerne i et Kommissionsmøde 1811, tilføjedes der: «Ligesom nu deres Indkomster blive forbedrede betydeligt, haabede man og, at Skolebørnenes Lærdom bliver det, da man ellers atter maatte paa det alvorligste betyde dem, at Kommissionen nødtes til at gribe til de haardere Midler, som Skolereglementet byder». Lærer Fjeldsted i Valby blev ogsaa mulkteret 1812 for Skolens vedvarende daarlige Tilstand. Steenholm paa Frederiksberg nærmede sig de 66 Aar, og da han var sygelig, tunghørig «og til Skolehold lidet oplagt», fik han Paalæg af Skoledirektionen om at holde en Adjunkt, der skulde lønnes med 150 Rd. og fri Station, som vurderedes til samme Beløb, hvorfor Skoledistriktet i denne Anledning paalignedes 300 Rd. Denne Ordning tog sin Begyndelse 1. Januar 1812. Medhjælperen Jens Mortensen var dimitteret fra Hammonds eget Seminarium 1811 med «Udmærket duelig». Han viste sig ogsaa dygtig, saa at da Amtsprovsten i Efteraaret 1812 visiterede Skolen, var det

ham «en særdeles Fornøjelse at erfare den betydelige Fremgang, som denne Skoles tilforn saa forsømte Børn havde gjort under den nye og brave Lærer». Og atter i 1814 konstaterer han stor Fremgang, saa at Skolen snart kan regnes blandt de meget gode i Amtet. Kun Fabrikbørnene var fremdeles «meget maadelige og slette». Steenholm var imidlertid afgaaet ved Døden d. 11. Oktober 1813¹. — At man var mildere i sine hygiejniske Krav fremgaar af følgende officielle Udtalelse fra 1808: «Skolestuen er rummelig, luftig, lys og smuk, forsynet med nyindrettede Skraaborde, Kateder, Regnetavler, Bøger o. s. v., alt i god Stand». Efter Inventarielisten s. A. var den dog kun udstyret som en Landsbyskole. Først 1833 fik den Rullegardiner.

Ved en ny Skoleplan, approberet af Kancelliet 12. Oktob. 1811 og 14. April 1814 blev Embedet forandret til et Skolelærer- og Kirkesangerembede efter Skoleanordningens Bestemmelser. Boligen, der tilhørte Degnen, blev indfriet af Skoledistriktet, og Lønnen sat til følgende Beløb: Fri Bolig, 3 Favne Brænde, 30 Td. Byg efter Kapiteltakst, 6 Td. Rug og 10 Td. Byg, der blev ydet paa samme Maade, skønt det egentlig skulde være leveret in natura. Endvidere i Erstatning for Fourage 5 Td. Byg, og for det, Jordlodden manglede i befalet Størrelse, andre 5 Td. Byg. Men Værdien af Offer og Accidenser, 250 Rd., blev indtil 1840 afkortet i Kornlønnen, saa at denne kun udgjorde Halvdelen af det fastsatte Beløb. Indtil 1837 opkrævede Skolelæreren selv hos Beboerne baade sin egen Løn og de til Skolevæsenet i Almindelighed paalignede Bidrag.

---

¹ Enken fik af Kaldet en Pension paa 1 Td. Rug og 6 Tdr. Byg efter Kapitelstakst.

VI.

Forgæves mødte den 25aarige Jens Mortensen, der i 2 Aar havde været «adjungeret Lærer», med Skolekommissionens og Sognepræstens fortrinlige Vidnesbyrd paa sin Ansøgning om Embedet. Det blev givet til *Herman Urban Flor*, f. 1778, Cand. theol. 1805 og Lærer ved Opfostringshuset 1812. I de 11 Aar, han fungerede, vedblev de ydre Betingelser for Skolens Trivsel at være uheldige. Især var de mange Skoleforsømmelser til Fortræd. Værst forsømte «Fabrikbørnene», der i ældste Klasse udgjorde over Halvdelen af Elevantallet. Grosserer Broch-Hansen vilde ikke lade de Børn, der arbejdede paa hans Klædefabrik, møde til de fastsatte Skoletider, og Skolekommissionen ømmede sig ved at skride ind med Strengthed for ikke at skille de fattige Forældre ved Børnenes Arbejdsfortjeneste. Først lovede Grosserereren at antage en Lærer til at undervise disse Børn om Aftenen, men efter et Par Aars Forhandlinger sluttede han i Amtsprovstens Overværelse den Overenskomst med Kommissionen, at Fabrikbørnene mødte 3 Eftermiddage om Ugen efter de andre Børn, imod at han betalte Lærerens Overarbejde samt Lys og Varme. Ogsaa Børnenes Medhjælp ved Ager- og Havebrug, der endnu var en Hovednæringsvej for Beboerne, voldte mange Forsømmelser. Idelig træffes i Skolejournalerne Forsømmelsesaarsager som disse: «kører Plov, sanker Sten, ager Gødning, river Hø, rusker Hør, piller Aks, vogter Køer, Svin, Lam, Ællinger eller Gæslinger, lægger, hypper eller piller Kartoffler, gaar ud at malke, hjemme for at høste» o. s. v. Af og til hedder det ogsaa: «kører Tørv hjem, kører Brænde fra Skoven, saver Brænde, hjælper sin Fader at smede, er i Dyrehaven med sin Moder for at fortjene noget, hjælper sin Moder at væve»; men Vogtning, Akksesankning og Kartoffeloptagning var dog de

værste agrariske Hindringer for stadig Skolegang. Endnu i 1826 lagdes Halvdelen af Sommerferien hen til Efteraaret for at tjene som Kartoffelferie. Ligegyldigheden for regelmæssigt Skolebesøg fandtes langt uden for Smaafolks Kred. Præsident Møsting i Smallegade var ikke fri for at benytte Skolebørn til Markarbejde; Slotsforvalter Voigt, der var Skoleforstander, holdt ofte Børn fra Skolen for at passe hans Kartoffler, og Bakkehusets Beboere synes i dette Stykke ikke at have været meget bedre; thi Professor Rahbeks holdt deres Bypige fra Skolen for at plukke Ribs og tage Kartoffler op. I Skolekommissionens Møder, der i Begyndelsen fandt Sted hver Maaned, indfandt den frederiksbergske Skolelærer sig ligesom hans Kolleger fra Valby og Hvidovre med sin Journal, og Forhandlingerne optoges for en stor Del af Mulktering, men selvfølgelig var denne ude af Stand til at udrydde Forsømmelserne, selv om den var bleven anvendt mere konsekvent, end Tilfældet var. Om enkelte af de haardnakkede Forsømmere hedder det, at Lovens højeste Bøde forgæves var anvendt imod dem. Og overfor de ikke sjældne Forsømmelser paa Grund af Ud-slet og Fnat, var Mulktering aldeles virkningsløs. At man i sin Nidkærhed ogsaa mulkterede Børn, der forsømte Kirkegang (jfr. Skoleano. § 26), med skiftevis 5, 4 og 8 β for hver Forsømmelse og vedblev dermed til 1833, skal kun anføres som et Kuriosum.

Under disse ugunstige Forhold nyttede det ikke, at Forstandsøvelser og Realier figurerede paa Undervisningsplanen, og at der i alle Fag tilstræbtes en mere pædagogisk Fremgangsmaade. Resultaterne maatte nødvendigvis blive tarvelige. 1816 finder Amtsprovst Hammond, at «Børnenes Kundskabs Tilstand er kun maadelig; thi naar jeg undtager et Par af de øverste Dreng og Piger, saa stode alle de øvrige af begge Klasser langt tilbage», og 1819 karakteriserer han Tilstanden som «helt maadelig».

Først efter Midten af Tyverne blev Skolegangen bedre, samtidig med at Fattigdommen tog af, og Skolen i *Peter Frederik Weber*, f. 1784, Cand. phil. 1804 og derpaa i 20 Aar Privatlærer, fik en rigtig flink Lærer (1824—54), ikke mindst i indbyrdes Undervisning og Gymnastik. Straks ved sin Embedstiltrædelse tog han fat paa «Metoden», efter at Tabeller, Pegepinde, Sandbord m. m. var anskaffet, og efter Amtsprovst Schacks Udtalelse bragte han den til «en høj Grad af Akkuratessse og Fuldkommenhed». Ligesaa med Gymnastikken, der indførtes et Par Aar efter. 1828 anskaffedes Gymnastikredskaber til 1ste Grad i Nachtegalls Lærebog, og den i dette Fag særlig kyndige Amtsprovst erklærer, at «i Gymnastik kan intet mere med Billighed fordres». Ved Visitatserne i 30'erne roses «den Orden og det Liv, som var udbredt over hele Skolen. Børnenes Kundskaber var det bedste Vidnesbyrd om den brave Lærers Flid og Duelighed . . . ikke blot de mekaniske Færdigheder, men og Børnenes Forstandsudvikling var Maalet for Lærerens Undervisning». Og i 40'erne omtaler Visitator Børnenes «meget gode Kundskaber», ogsaa i Geografi og Fædrelandshistorie. Skolekommissionen var forholdsvis flink til at bevilge Haandbøger, Skoletidsskrifter og Trykkefrihedsselskabets Bøger til Læreren.

Kun ganske enkelte Forsøg blev gjort af de stedlige Myndigheder paa Tilløb til Skolereformer. Et saadant skete, kort efter at Sogneforstanderskabet ifølge Ano. 13. Aug. 1841 havde overtaget Bestyrelsen af Skolevæsenet. Student Povelsen i Valby (formodentlig en Søn af Formanden i Sogneforstanderskabet, Kommitteret i Rentekammeret, Etatsraad Povel Povelsen) indgav 4. Okt. 1842 et Andragende til Forstanderskabet om at forbedre Børneskolerne og oprette Søndagsskoler for den konfirmerede mandlige Ungdom. I denne Anledning nedsatte Forstanderskabet et Udvalg, bestaaende af Sognepræst L. C. Holsøe,

Mag. D. G. Monrad, Prokurator Balthazar Christensen, Student Fr. Barfod og Forslagsstilleren til at afgive en Betynkning. Denne fremkom i September Aaret efter. Fler-tallet (Barfod, Christensen og Povelsen) vilde have en meget vidtgaaende Undervisning, baade for Børn og voksne, medens Mindretallet (Holsøe og Monrad) begrænsede sig til Forslag om at indføre Haandarbejde i Børneskolen, følge en omhyggeligere Undervisningsplan og oprette Søndags-skole for de konfirmerede. Mindretalsforslaget vandt Tilslutning i Forstanderskabet. Man begyndte først i Valby og 1845 paa Frederiksberg. Pigerne fik Haandgerningsundervisning i et Værelse i Fattighuset af Jfr. Emilie Olsen, der havde en privat Pigeskole. Men da der i Efteraaret 1846 kun var 6 Børn i Haandgerningsskolen, ophævedes den, og de faa Piger optoges i Jfr. Olsens Skole. 1846 aabnede Lærer Weber Aftenskolen, der varede fra November til Marts og indbragte ham et Gratiale paa 15 Rd. af Forstanderskabet. Men det gik kun i 2 Aar. Saa faldt Sagen hen, da der ingen Elever meldte sig. Endnu fortjener det at nævnes, at i 1849 overtoges Posten som Skoleforstander af Overauditør og Rigsdagsdeputeret C. C. Hall, der samme Aar var valgt ind i Forstanderskabet tilligemed A. L. Casse.

Med den tiltagende Bebyggelse ogsaa paa Vesterbro, der i kirkelig Henseende var en Del af Frederiksberg Sogn indtil 1880, og med den efter Kommunalloven af 1857 paabegyndte stærke Udvikling af Kommunens Skolevæsen i hovedstadsagtig Retning blev Opretholdelsen af Skolelærer- og Kirkesangerembedet Aar efter Aar mindre tids-svarende. Allerede 1852 bortsolgtes Embedsjorden, der laa i Studevangen — saaledes kaldet, fordi den var overladt Slagterne paa Vesterbro — omtrent, hvor Frydendalsvej nu er. For den Tønde Land fik man 3000 Rd. Med Folkemængdens Stigning voksede Kirkeforretningerne ved

Embedet i en saadan Grad, at Frederiksberg havde det bedst lønnede Skolelærerembede i Danmark. Medens Kommunen i Midten af forrige Aarhundrede kun ydede c. 300 Rd. til Embedet, en Sum, der holdt sig temmelig uforandret til dets Nedlæggelse, var Indtægten af Offer og Accidenser c. 1100 Rd. og steg til det tredobbelte i 1873. Der maatte derfor gives Læreren fornøden Medhjælp. Den sidste Skolelærer og Kirkesanger i Pilealleen var *Jørgen Frederik Holm*, f. 1804, Seminarist fra Jonstrup 1824, Lærer ved Gratistskolen og derpaa i Hvidovre, indtil han efterfulgte Weber, som var død 1. Maj 1854. Holm var en udmærket dygtig Lærer, med hvem Provst Boisen paa sine Visitatser erklærede sig særdeles vel tilfreds («Jeg takker ham for den Glæde, han skænker mig, hver Gang jeg besøger Skolen»); fra 1863 var han tillige Skoleinspektør. I sit Kaldsbrev fik han Paalæg om at holde en Medhjælper, der kunde overtage Undervisningen den halve Dag. Herved forberedtes den endelige Adskillelse mellem de til Embedet knyttede Virksomheder som Lærer og som Kirkeembedsmand, der efter Holms Død d. 21. Febr. 1874 fuldbyrdedes s. A. Nr. 3 i Pilealleen blev Bolig for Klokkeren, men Skolevæsenet fik Ret til at benytte Skolestuen. I nogle Aar anbragtes her en Forberedelsesklasse, men med Aaret 1880 ophørte Skolevæsenets Benyttelse af det gamle Lokale.

Kilder: Frederiksberg Kirkebøger. — Embedsbog ved Friderichsberg Præstekald 1738 ff. — Document Bog for Friderichsberg Skole 1808—70. — Skole Commissions Protocol for Friderichsberg og Hvidovre Sogne-District 1808—42. — Inventarii-Protocol for Frederiksberg Skole 1808 ff. — Skole-Journal 1808 ff. — Frederiksberg og Hvidovre Forstanderskabs Forhandlingsprotokol 1842—57. — Rentekammerets Forestillingsprotokol 1705. 1721. — Kancelliets Supplikprotokol 1722—23.

1778. 1803—05. — Kgl. Resol. fra Rytterdistriktets Kontor. — Sjæll. Missiver 1736—37. — Sjæll. aabne Breve 1739. — Sjæll. Tegnelser 1743. 1764. — Particulairkassens Regnskabsbog 1737. — Sjællands Bispearkiv (Kopi- og Resolutionsbøger; Indberetninger; Visitatsbøger).

Reskriptsamlingen. — A. Øhlenschlægers Erindringer I, 13. 33. — Stern, Beskrivelse over Kjøbenhavns Amt 1834. — Almuevennen 1844, Nr. 36—57; 1845, Nr. 10—11.

Dronning Margretes klædning.

Efter frk. Agnes Branting,

meddelt af

Chr. Axel Jensen.

Uppsala Domkirke sidder inde med en rig samling af middelalderlige korkåber og præstedragter, uomstridt en af de største og skønneste i sin slags. Hidtil har den været alt for lidt værdsat og ikke helt fyldestgørende værnet og plejet, og det er derfor meget prisværdigt, at Uppsala domkapitel i fjor vedtog at lade den ordne og istandsætte. Arbejdet, der er betroet frk. Agnes Branting, vil sikre Sverige en uvurderlig skat af gammelt messeskrud, og det har allerede bragt et mærkeligt resultat, genopdagelsen af den klædning, som Svenskerne 1659 borttog fra Roskilde domkirke, og som der kaldtes dronning Margretes. På grund af den betydning, dette fund har for Danmark, har meddeleren søgt og opnået tilladelse til i delvis omarbejdelse og med en række tilføjelser at genfortælle de meddelelser, frk. Agnes Branting har givet om den mærkelige klædning i hefte 11 i tidsskriftet «Ord och Bild» for 1907, og ved forfatterindens og redaktionens velvillige imødekommenhed ser vi os således istand til at give en række autentiske oplysninger og billeder af det interessante stykke.

I det sidste domkirkeinventarium, fra 1891, hedder det blot en kåbe, men den mærkelige bylt af forrevet, guld-

skinnende, blødt tøj, som selv i sin ødelagte tilstand tog sig helt anderledes ud end de gejstlige dragter, vakte tidligt frk. Brantings opmærksomhed, og ved en omhyggelig gennemgang af de ældre inventarier udfandt sammenhængen. Endnu i fortegnelsen af 1863 nævnes dronning Margretes kappe, og i alle inventarier fra 1700-tallet forekommer dronning Margretes livklæder med vekslede tilføjelser: af gyldendug, meget søndrede, til dels borte. Første gang nævnes klædningen 1693: «Drottning Margaretas kiortel uthaf bruun gyllenduuk, all sönder och till en del borta. Förkläde af dito slag.» Også i den svensk-topografiske litteratur omtales den talrige gange¹, udførligst i Scheffers bog om Uppsala fra 1666, hvori det meddeles, at den sammen med et par andre ting, som vil blive nævnt mange gange i det følgende, i den unge kong Karl XI's nærværelse i året 1665 blev anbragt i domkirken. Et lige så afgørende bevis for, at klædningen virkelig stammer fra Roskilde, er den rådsprotokol², hvori beslutningen om dens overførelse til Uppsala er indført under 9. august 1660 med følgende ord: «Resolv. at den valmarsfahna, brynsten och Dr. Margaretas rock, skola effter H. M:tz Sahlig förordningh skickas till Upsala och i kyrchian upphängias och förvaras.» Og til overflod har frk. Branting senere (i «Ord och Bild» 1908, andet hefte) fremdraget en svensk dagbog, der skildrer et ophold i Danmark 1659, og blandt andre interessante oplysninger om Svenskerne sejrbytte særligt omtaler Margrete-kjortelen: «. . . Fölgdhe iagh stadigt Konungens

---

¹ Scheffer: Upsalia, 1666, s. 190. — Joh. Eenberg: Berättelse af de märkvärdigaste saker . . . . uti Upsala stad. 1704, s. 44. — C. G. Frediani: Ulleråkers härads med Upsala stads kyrkjors Beskrifning, 1725, s. 19. — Joh. B. Busser: Om Upsala stad, 1773, s. 230. — Bergmann: Upsala minne, 1844, s. 160. — Uddrag af de pågældende citater er samlede i prof. Kr. Erslevs Udvalg af Kildedsteder, s. 35.

² Rådsprotokol 1660, IV, s. 250 i det svenske rigsarkiv. Sml. J. H. Schröder: Uppsala domkyrka. 1826.

Hoff in till then 1 Augustj, då iagh uppå Fridhrichzborgh togh affskedd aff Hans Maiestet samt drotningen då iagh och bekom Hans Maiestetz recommendation, och reeste iagh thedan och till Rååskildh, effter som ther alle danske konunger krönas och begraffwas, uthi then storre kyrkian som ahr funderad af konungh Haraldo . . . . . Drotningh Margareta, ligger uthi koren aff alebaster uthuggen. Hon ähr och kallad Estrick¹. Hennes kiortel wahr² och ther förvaradh, then hon uthi processer brukat haffwar, men wardt aff Drotningh Hedvigh tagen, och med andra saker som ifrån Fridrichzborgh togos, till Swergehd sendh då iagh ther wistades.»

Dronning Margretes klædning.

¹ En dobbelt misforståelse. Der sigtes til den Estrid-Margrethe (Ulf Jarls hustru), hvis billed i den sidste katolske tid blev malet på en af korpillerne. -

² Dagbogsof. har først skrevet «ähr», men derefter rettet det til «wahr».

Her kan ydermere tilføjes et citat af et brev fra en tysk officer, som 14. aug. 1659 skriver om samme begivenhed, og som bekræfter, at dronning Hedvig interesserede sig særligt for Margretes sager: «Sonsten Durchlautige, gnädigster Fürst vndt Herr, habe ich mich auf der Reise in Seelandt erinnert, das vnser durchlautige, gnädigste fürstin vndt Landesmutter jüngst an meinen hr. obristen geschrieben vndt erwehnet das in Teutschland die sag gienge, alß ob das Königl. begräbniß zu Rothschildt gantz ruinirt were, deß wegen ich à passant Rothschildt daßselbe besichtigt, da ich dann Ihr Durchlaucht in warheit berichten kan, das nicht das geringste daran verderbet, sondern alles in seinem vorigen standt ist, außer das der Königin Margrethen, so einßmahls Schweden bezwungen, ihr Rock vndt den aufgehengten Wetzstein vnsre Königin wegholen laßen»¹.

Fra dansk side kan der fremskaffes adskillige andre vidnesbyrd fra den tid, kjolen endnu fandtes i Roskilde.

Arennt Berntsen nævner i sin «Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed» 1656, s. 27 blandt de kongelige begravelser i Roskilde også dronning Margretes, «hvis Gyldestykke Kiortel endnu sammesteds heel oc holden visis», og omtaler, at «udi samme Kircke sees i Muren indsat den Slibesten af to Alnis lengde, som Kong Albrit aff Sverrige til Spot sende Dronning Margrete til at hvesse oc skierpe hendis Spyd oc Sverd paa, som hun i Krigen mod hannem skulde bruge.»

Endnu omstændeligere er Jens Lauritsøn Wolf i «Encomion Regni Daniæ» 1654, s. 453 f. Efter en omtale af gravmælet fortsætter han: «Der vises oc at see Dronning Margretes kostelige Kiortel, aff hvilcken mand kand dømme om hendes Vext oc Storlighed, som siunis at haffve været it middelmaadigt Lægeme. Der vises oc paa den Nørre side udi Choret, udi en Kiste dertil giordt it Mennikes

---

¹ Meddelt af G. L. Grove i Danske Magazin V. 5. s. 90 f.

Lemmer, allesammen giort udi sine Parter aff Allebaster, fra Hofvedet til Fødderne, som der siges at skulle være, hendis Søns Efterlignelse, som døde til Falsterboe, Søndagen for S. Laurentij Dag, oc bleff der efter begravven til Soer. Ofven ofver forbemeldte Kiste paa Pilleren seer mand en Bannere af graa Vadmel paa en Stage aff Jern, som Kong Albret sende den høyloflig Dronning Margrete til Spot at føre. Der er oc at see udi Roeskilde Domkircke den lange Hvedsteen paa en Pille ud for Capittel-Huus Døren, hvilcken som Kong Albret udi Sverrig sende høyloflig Dronning Margrete til Spot, paa hvilcken hun skulle skerpe hendis Naale oc Kniff, hvilcken Hvedsteen er der, til en ævig Amindelse ophengt — — —.»

At Margretes relikvier allerede før krigens tid tildrog sig svenske rejsendes opmærksomhed, fremgår af Gabriel Kurcks notits om hans besøg i Roskilde 1651, «där alle konungarne ligga begrafna, där ock i kyrkan hängde drottning Margaretas kjortel och hatt.»¹ Og at traditionen, i det mindste hvad kjolen angår, ikke er helt ung, fremgår af et par ældre rejsebeskrivelser. Om sit besøg i domkirken ²/₃ 1623 skriver fyrst Christian af Anhalt: «In dieser Kirchen haben wir erstlich den chor besichtiget und darinnen das begrebniß der königin Margaretha, so vor 212 Jahren gelebet, und die drey Königreich Dennemarck, Schweden und Norwegen zusammengebracht. Man zeiget uns auch ihren Rock, von güldenem Stück, so sie auf ihrer Hochzeit getragen.» Fanen og Slibestenen har den ellers så nøjagtige Fyrste ikke noteret, men derimod fortæller han udførligt historien om den formodede Olafsfigur, der skulde være så slemt mishandlet til minde om, at kong Albrecht fangede og lemlæstede Olaf². Til gengæld kendes

¹ Gabriel Kurcks lefnadsminnan, utg. af R. Hansen, Helsingfors 1906, s. 15.

² Tagebuch Christian des Jüngerer, Fürst zu Anhalt. Herausg. von G. Krause. Lpz. 1858. s. 91.

Model af dronning Margretes klædning.

slibestenssagnet af en engelsk rejsende, Fynes Moryson, som på sine lange rejser besøgte Danmark 1593¹, og som i sit anselige rejseværk (*An Itinerary*, London 1617) i

Udbredt model af dronning Margretes klædning.

første parts første bog kapitel 5 (s. 57) fortæller følgende, hvoraf det vilde have været synd at borttage en lille, uved-

---

¹ Bibliotekar Carl S. Petersen, der har henledet min opmærksomhed på dette hidtil ret upågtede værk, skylder jeg tak for elskværdig vejledning i ældre litteratur om rejser i Danmark.

kommende bemærkning om forfatterens aftensmad: «Here they shew a whet stone which Albrecht king of Suetia sent to Margaret queene of Denmarke despising her as a woman, and in scoffe biding her to whet her swords tere-with: but this queene tooke the said king prisoner in that warre, and so held him till death. Here I paid seven danish shillings for my supper. In the chancell of the church is a monument of blacke and white stone for this queene Margaret and her daughter, and the Danes so reuerence this queene, as they haue her to shew the apparel she used to weare.»¹

Efter alle disse vidnesbyrd vilde det være overdreven skepsis at tvivle på, at den klædning, som nu er genfundet i Upsala, er identisk med den, der indtil 1659 fandtes i Roskilde; som vi senere skal se, stemmer de korte notitser, som de gamle beskrivere har givet, med selve sagen; kjolen er virkelig af gyldenstykke og passer virkelig til en ret lille dame. Men om den derfor har tilhørt dronning Margrete, bliver et helt andet spørgsmål. Det lader sig jo ikke nægte, at kilderne både er meget sene og meget plumrede, og at de vrimler af unøjagtigheder og urimeligheder. Rent bortset fra småfejlene er det ganske galt bevendt med den såkaldte Olufsfigur, som i virkeligheden forestiller Valdemar Atterdags søn Kristoffer², og hvor liden tiltro man bør skænke fanen og slibestenen, har professor Erslev tilstrækkeligt vist³; sagndannelsen har sikkert afsat lag efter lag, afrundet og forbedret ciceronehistorierne i middelalderens Roskilde, som den senere har gjort det i

¹ En anden engelsk rejsende, Charles Philip, omtaler i sin journal 1618 klædningen og Olufsfiguren. H. Marryat: *One year in Sweden*. Lond. 1862. II s. 155.

² Werlauf: *De hellige tre Kongers Kapel*, Københ. 1849, s. 65 f.

³ *Hist. Tidskrift* V. 3. s. 397 f. Sml. *Dronning Margrete*, s. 167, s. 436. Begge stykkerne opbevares nu på Statens historiska Museum (Vägledning 1906, nr. 223—4).

Uppsala, hvor man efterhånden opdagede, at fanen ikke stammede fra Albrecht, men netop var en gave fra dronningen til ham, og hvor klædningen stod i fare for at blive forvandlet til en spinderok¹. Netop for ikke at stikke dette forhold under stolen er citaterne i det foregående gengivet så udførligt.

Ingen samtidige kilder kan sprede tvivlen. Vi ved kun yderst lidt besked om dronning Margretes garderobe, og i beretningen om den pragtfulde bisættelsesfest i Roskilde 1413 tales der vel om mange gaver til kirken, deriblandt om kalke, om alterklæder af gyldenstykke og silkevævning fra Damaskus og om prydelser, som dronning Margrete selv havde udarbejdet med egne hænder, men nogen klædning nævnes ikke². Det, som bedst støtter den usikre tradition, er dragten selv.

Den beskrives af frøken Branting i følgende ord:

«Klædningen består af liv og nederdel, sammensyede med hverandre. Livet er stramtsiddende, udringet og så kort, at en del af underærmerne udgør dets nedre kant og er fastsyet ved kjolen. Nederdelen er opadtil meget snæver, men nedadtil vid og bølgende, med indsatte kiler. Livet og den øverste del af nederdelen (over hofterne) er forede med solidt lærredsfor. For så meget som muligt at værne originalen, har jeg anset det for nødvendigt at gøre en model, der viser form og fald. Hvor beskadiget dronning Margretes klædning end er, findes der i al fald så mange sømme i behold, at man har kunnet tage fuldt exakte mål på hele dragten (fortil er livets højde 15,5 cm., nederdelens 148 cm., bagtil er livets højde 11,5 cm., nederdelens 126 cm.; forbredden måler nedtil 73 cm., bagbredden 106 cm.). Det viser sig således, at forbredden er betydeligt længere

¹ Det svenske ord «rok» har som bekendt to betydninger.

² Erslev i Kirkehist. Saml. III. 5. s. 809 f. — Henry Petersen i Aarbøger for nord. Oldkynd. og Hist. 1888. s. 127.

og videre end bagbredderne. De sidstes nederkanter findes nemlig i behold og når nøjagtigt gulvet, når dragten bæres af en dame, som er 160 cm. høj, i hvilket tilfælde så forbredden slæber.

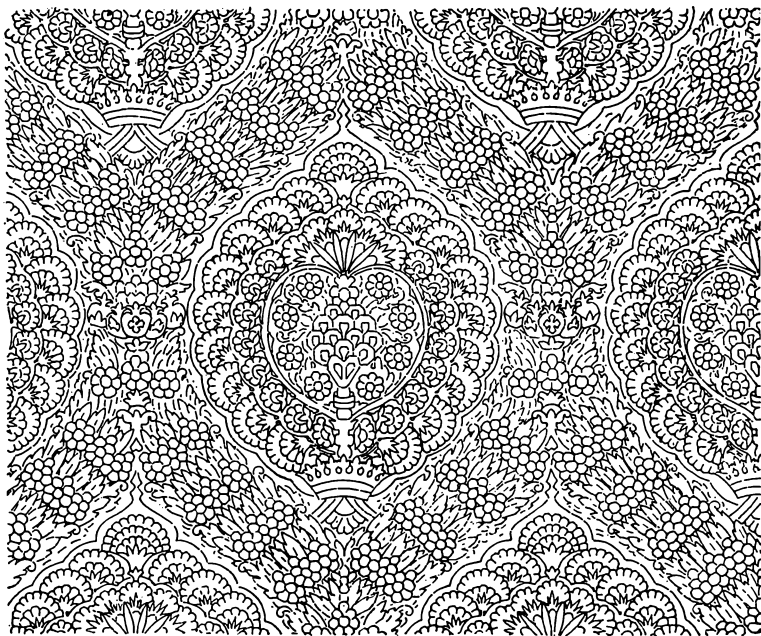
Stoffet i dronning Margretes klædning er guldbrokade, det vil sige et med guldtråd indvævet stof. Mønstermotivet er, som vi se, et gennemskåret granatæble, nærmest omgivet af roser. Udenfor disse finder vi to rækker af profilstillede blomster. Denne gruppe danner i sin helhed en palmetform, som er opsat på en krone og omrammet af en bred guirlande, sammensat af frugter og blade. Også i denne ramme genfindes små granatæbler.»

«Skønt mønsteret i dronning Margretes klædning, således som det fremgår af tegningen, er et typisk granatæblemønster, så er selve stoffet dog af en helt anden tilvirkning end de sædvanlige granatæblestoffer, som — især de venetianske — er stive, med iøjnefaldende, farverige mønstre. Det er nemlig blødt, med yderst svagt fremtrædende mønster. På purpurfarvet silke af 55 cm.'s bredde, noget vexlende i følge en vis uregelmæssighed i vævningen, er det rige mønster indvævet med guldtråde og et fint islag af silke i samme farve som rendingen. Guldet, forgyldt sølvtråd, der er spundet over silke, ligger overvejende på retsiden. Mønsterets tegning fremtræder gennem silkevævningens fine linjer, som danner selve bunden. Den dybviolette purpurfarve mod det skinnende guld virker meget fornemt. Vævningens struktur er som sagt blødere end i de stoffer, vi sædvanlig kalder brokade. Klædningsstoffet synes at have været særdeles vel egnet til sin bestemmelse. Ved sin guldtynge har det givet klædebonnet fald, på grund af sin bøjelighed har det smidigt kunnet følge legemets linjer. Desuden har — efter min mening — det diskrete mønster været særdeles tiltalende for en dragt som denne.»

«Guldtynge har imidlertid forårsaget flere bristninger

i stoffet. Som det ses af afbildningen, er klædningen ikke blot slidt, men også berøvet store stykker, som ligefrem må være klippede bort. Da dragten allerede 1693 sagdes at være «all sönder och till en del borta», må man vel antage, at den største ødelæggelse allerede er sket i Danmark.»

Gyldenstykket-mønster. Efter tegning af frk. Agnes Branting.

Af disse fakta slutter frk. Branting, at klædningen virkelig stammer fra dronning Margretes tid, og denne slutning er, såvidt meddeleren tør dømme, rigtig. Der kan ikke være tvivl om, at stoffet er tilvirket i Italien, der dengang forsynede Europa med silketøjer, og alt taler for, at det stammer fra tiden omkring år 1400. Stoffets tekniske karakter minder mere om de bløde, lette og bøjelige italienske stoffer fra 1300-tallet end om de tungere varer

fra det følgende århundrede, da flerfarvede fløjlsstoffer blev næsten eneherkende. Og hvad mønsteret angår, kan det vel flygtigt set minde om granatæblemønstre fra 1500'erne, hvori der kan findes en lignende, sluttet komposition. Men nøjere beset hører de dog ikke hjemme i så sen tid; og lige så lidt kan det stamme fra 1400'ernes sidste halvdel, da mønstrene havde et på en gang mere gotisk og mere naturalistisk præg. Den tætte gnidrede tegning, hvori en udpræget renæssanceagtig guirlande omfatter de fremmedartede planteornamenter¹, synes typologisk set at indtage en mellemstilling mellem 1300-tallets og 1400-tallets mønstre og kan derfor med den største sandsynlighed henføres til årene om århundredskiftet. Skønt mønsteret sikkert hører til de sjældnere, og skønt det ikke er lykkedes at påpege noget ganske tilsvarende stof, findes der dog i det mindste vævninger med lignende træk på malerier fra denne tid². Kjølens form og snit er det vanskeligere at tidsfæste. Kun eet er uomtvisteligt sikkert, at den er ældre end år 1500, på hvilket tidspunkt der skete den store revolution i kvindedragten, at liv og nederdel skiltes og blev selvstændige klædningsstykker³. Men på den anden side er der intet, der modsiger, at den kan stamme fra Margretes tid. Den svarer godt til dronningens billeder på

---

¹ Det såkaldte granatæblemønster nedstammer fra den sentantikke palmette, toges i arv af Byzantinere, Arabere og Kinesere og nåede i løbet af middelalderen fra Orienten igen til Vesteuropa, hvor det flere århundreder igennem har behersket væveornamentikken.

² På et portræt af kardinal Pierre af Luxemburg (Musée Calvet, Avignon) fra c. 1390 findes et mønster, hvis detaljer minder om kjølens (Jahrb. der Kunstsamml. des allerh. Kaiserhauses, Wien, XXII s. 116), og på et maleri af Don Lorenzo Monacos skole, som museumsass. Mario Krohn har henledet min opmærksomhed på, ses et stof med beslægtet hovedkomposition (Sirén: Don Lorenzo Monaco s. 191, nr. 12. Gengiv. i Toscanellis Samling Pl. XXV).

³ Sml. f. ex. Troels-Lund: Dagligt Liv IV, kap. VII.

hendes signet og på gravmælet¹. Det korte liv med dets velkendte bæltebjælder og den vide nederdel er typiske nok, og det ejendommelige træk, at kjolen slæber fortil, kendes både fra slutningen af 1300'erne og endnu mere fra den følgende tid; det ses mangfoldige gange på datidens billeder, hvor modedamerne under dans og gang løfter kjolen op foran livet, — skønt det må tilføjes, at en kjole, der slæber mere fortil end bagtil, næppe ses på et eneste billede, og at der således måske kan rejses tvivl om den givne forklaring af for og bag. Herpå skal jeg dog ikke gå nøjere ind; den endelige afgørelse bør forbeholdes senere undersøgelser. En anden enkelthed, at livet kun har ganske korte ærmer, lader sig bedre forklare; det ses nemlig stundom, at ærmerne var af andet stof, og i et dansk testamente fra 1415 omtales udtrykkeligt en «røth kiurtæl meth een swart ærm mith smither»². Iøvrigt har der jo sikkert til kjolen sluttet sig en kappe, som har ligget over skuldre og ryg.

Vanskelighederne ved en aldeles exakt tidsfæstelse af kjolen er særlig store, fordi den er et yderst sjældent stykke. Der findes næppe en eneste tilsvarende klædning, hvormed den kan sammenlignes, og rimeligvis er det den ældste middelalderlige kvindedragt, som er bevaret til vor tid. Herved har den en almen kulturhistorisk værdi; allerede af den grund må man håbe, at frk. Branting får lejlighed til at publicere den i et særligt værk, og for fremtiden burde den indtage en hædersplads i alle kostumehistoriske værker ganske uanset deres nationalitet.

Men det kan jo ikke nægtes, at det for os danske vilde være et plus, om den virkelig havde tilhørt dronning Margrete, og efter at en undersøgelse af selve dragten har

¹ Danmarks Riges Historie II s. 360 og 411.

² Kr. Erslev: Testamenter fra Danmarks Middelalder s. 190².

vist, at dette er muligt, frister det at gå videre og spørge, om det ikke også er sandsynligt. Svaret må gives gennem et nyt spørgsmål: hvorledes kan kjolen være kommen til Roskilde domkirke? Og det må lyde på, at kjolen er en «sjælegave» til kirken. Prof. Erslevs udgave af Danmarks middelalderlige testamenter viser tydeligt, at det har været skik at efterlade kirkerne kostbare klædningsstykker. Ridder Anders Nielsen i Dronningholm testamenterer således 1447 Esrom kloster, hvor han havde udvalgt sit lejersted, «min hellichdom oc min gyldenstykke kope med fotheret, som hun er, og then troiæ, ther til hørær», mens Ebelholt kloster fik en sort damaskes kjortel og Herløv kirke sølvknapperne fra en skarlagenskjortel¹. Selv en kvinde testamenterer 1341 et par dragter af silke til klosteret i Slangstrup². Og at skikken også har været gængs i selve kongehuset, viser kong Kristoffer af Bayerns testamente³:

«Først giue wy oc unnæ til sancti Lucii kirkæ i Roskilde, ther som wy haue udwold wor lægersted, thusende Rynsche gyldenæ oc wor bæstæ kobæ aff gyldenæ samyt i swo made, at i samme kirkæ skall holdes wor begængelse meth messer oc vigiliis hver ugæ en thiid til euigh tiidh.»

Da dronning Margrete en oktobernat 1412 var død ombord på sit skib i Flensborg havn, førtes hendes lig til Sorø; først den følgende sommer tog Roskildebispen det, vistnok halvvejs med vold, til sin domkirke, og først derefter fejrede kong Erik den storslæede bisættelsesfest. Men er det ikke rimeligt, at man ved denne lejlighed har bragt alt i orden og foruden de mange andre gaver også har skænket lejersteds-kirken en af dronningens klædninger?

---

¹ S. 210 f.

² S. 84.

³ S. 213.

Og vilde det ikke være meget sandsynligt, at den gamle engelske rejsende har ret, når han fortæller om, hvorledes de danske senere har æret dronning Margrete så højt, at de bevarede og fremviste den klædning, hun plejede at bære?

Oversigter og Smaastykker.

Jubilæumsskrifter i 1907.

Jubilæernes Antal voxer stærkt.

Det er et virkeligt Jubilæum, naar en aandelig Stormands, en Folkedigters Fødselsdag fejres efter et Aarhundredes Forløb, eller naar en betydningsfuld Foranstaltning, f. Ex. en Lov, paa festlig Maade prises efter et lignende Tidsrum. Den romersk-katolske Kirkes Jubelaar skulde oprindeligt falde hvert hundrede Aar. Men som disse Jubelaar — i vindesyg Hensigt — hurtigt bleve gjentagne med kortere Mellemløb, saaledes er ogsaa Kravet til den Aarrække, der kan begrunde et Nutidens Jubilæum, blevet nedsat, samtidig med at Fordringerne til, hvem eller hvad der kan holdes Jubilæum for, væsentlig ere dalede. Nu er det et Jubilæum, naar en hvilken som helst Embedsmand eller Funktionær, en hvilken som helst Institution eller Forretning har virket i 25 Aar. Ja der er holdt Jubilæum, naar en Forening har ejet en Bygning eller en Mand har siddet inde med et Medlemsbrev i et endog mindre Antal Aar. Lysten til Reklame spiller her en Rolle, og der er i den Anledning faldet et komisk Skjær over flere end eet Jubilæum. Men trods de mange Fejl og Lyder, der klæbe ved vor Tids Jubilæer, have de ogsaa Lysider. Det er oftere set, at de have givet Anledning til Stiftelsen af nyttige Legater, og en Del af dem fejres bl. A. ved Udsendelsen af et Skrift, et Jubilæumsskrift, der til Ære for den vedkommende Person eller Institution giver en Række Oplysninger, der kunne have Betydning og næppe vilde være fremkomne, hvis Jubilæet ikke var blevet holdt. Selvfølgelig kan der her gjøre sig noget «Façade-Pudseri» gjældende, for at bruge et Udtryk, der findes i et af de nedenfor nævnte Jubilæumsskrifter, men derfra kan der ses bort.

Vende vi os herefter til det sidst forløbne Aar, til Aaret 1907, da have Aviserne kunnet fortælle om en Syndflod af Jubilæer, vistnok flere end nogensinde. Man har ivrigt festet og jubileret, uden at de hundredaarige Skygger fra 1807 paa nogen Maade have hindret Glæden. Det vilde heller ikke have været naturligt. Kjøbenhavns Bombardement har Intet at gjøre med, at et kjøbenhavnsk Musikforlag i 1907 har bestaaet i 25 Aar, Englændernes Bortførelse af den danske Flaade staar ikke i nogen Forbindelse med, at Kjøbenhavn i 1907 havde haft Gasbelysning i 50 Aar o. s. v. Og dog synes det naturligt her, hvor de i 1907 udsendte Jubilæumsskrifter skulle omtales, at tage Udgangspunktet i Begivenhederne fra 1807. Om dem foreligger der selvfølgelig ikke noget Jubilæumsskrift; sørgelige Begivenheder jubileres der ikke for. Men der udkom dog et lille, lad os sige, Mindeskrift om dem, og paa sin Vis staa de som en virkningsfuld Baggrund for, hvad Aarets Jubilæumsskrifter have at fortælle, ganske som Begivenhederne i 1864 danne en særlig Baggrund for de senere af disse Skrifter.

Det paagjældende Mindeskrift er

1807. Danmark og dets Hovedstad af Alfr. Ipsen. 55 S. 8°.

Dette kun lille og ikke betydelige Skrift er ikke noget Kildeskrift. Det er ikke dets Mening at give nye Oplysninger eller fremsætte nye Synspunkter. Det er en Gjenfortælling af, hvad der kjendes andensteds fra om Begivenhederne i hin sørgelige Efteraar, da Kjøbenhavns Fæstningsværker fandtes at være i Forfald, da de tilstedeværende Tropper vare utilstrækkelige til at besætte dem, da der manglede enhver samlet Ledelse og Plan, da kort sagt Alt var uforberedt. Hertil kommer imidlertid endnu Forfatterens Ramme om hans Fortælling, og den er muligvis det vigtigste her. I den gaar han stærkt tilfjælt imod den danske Sorgløshed; Minderne fra 1807 skulle tale, de bör mane til Eftertanke nu i Hundredaaret efter, «da Situationen i saa mange Maader antyder Muligheden af en Gjntagelse». Og han har ganske vist Ret, hvad der skete i 1807, var en grænseløs Ulykke, der gjentaget vilde gjælde vort Lands Tilværelse. Da den danske Flaade blev røvet, sank Danmark i Staternes Række, og Krigen, der fulgte, førte Landet til Afgrundens Rand. Men hvor ulykkeligt end Alt var, var der dog selv i hin Tids Begivenheder Lyspunkter, hvis Minde har affødt et Jubilæumsskrift:

Kongens Livjægerkorps ved Forsvaret af Kjøbenhavn. Ved Kaptajn K. C. Rockstroh. Udarbejdet og udgivet med Understøttelse af det Classenske Fideikommis. 60 S. 8°.

I dette lille Skrift er der fyldigere og korrekte Meddelelser om det nævnte Korps, end man tidligere har haft. Her findes de af Korpsets Chef Major F. v. Holstein afgivne Rapporter for første Gang benyttede og trykte. For Datidens Militæropdragelse er det karakteristisk at høre, at den Øverstbefalende ved Udfaldet den 20. August mod Vibenshus og Svanemøllen Oberstløjtnant v. Voigt med egen Haand fugtledede Folk, der kom ud af Trit. Men Landeværnsfolkene gjorde dog deres Sager daarligt, og ved Udfaldet den 5. September til Tømmerpladserne, hvor det gjaldt om at redde nogle Kanoner, løb de helt, da den engelske Ild naaede dem. Saa stod Livjægerne ved alle Udfaldene ganske anderledes, de viste Mod og Tapperhed. De blev Befolkningens Yndlinger; der var ikke den Bedrift, som man ikke troede en Livjæger i Stand til, og i December 1807 belønnedes Korpset officielt ved at dets Officerer fik Rang med Linieofficerer. Det betød Noget i en Tid, da Kronprins Frederik (den senere Frederik VI) var den raadende. Omtrent en Fjerdedel af Korpsets Medlemmer faldt eller saaredes i de Udfald, de deltog i. Livjægerkorpset var i alle Henseender et Elitekorps, det bestod gjennemgaaende af oplyste og intelligente unge Mænd, der endog — hvad der den Gang var mærkeligt — taalte Jøder i deres Rækker.

Trods Alt var der herefter Noget at bygge paa i de sørgelige, fattige Aar, som kom, og det bekræftes i to Jubilæumsskrifter angaaende det kongelige Døvstummeinstitut, der var oprettet den 17. April 1807, og Nationalmuseet, der dateres fra den 22. Maj 1807:

Det kongelige Døvstumme-Institut i København 17. April 1807 — 17. April 1907 samt Meddelelser om Døvstummesagens Udvikling, udgivet af Dr. juris C. Goos, Geheimeetatsraad, Direktør for de kgl. Døvstumme-Instituter. Med Understøttelse af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet. 439 S. 8°.

Det er et stort og interessant Skrift af ikke mindre end fire Forfattere. Pastor Joh. Holck skriver Institutets Historie til 1839, Pastor Johannes Jörgensen fortsætter til Nutiden, Lærer N. K. Larsen fortæller om Johan Keller og hans Skoler,

og Inspektør Ludv. Polke beretter til Afslutning om Anstalterne i Fredericia. Det lille Institut, der i 1807 blev grundlagt i et daarligt Lejelokale i Sølvgade, er blevet til fire anselige Statsanstalter, af hvilke den ene vedblivende er i Kjøbenhavn, men de andre i Nyborg og Fredericia. Grundlæggeren, den egentlige Jubilar, er den i 1779 fødte Dr. med. P. A. Castberg. Allerede som 22aarig beskjæftigede han sig med Døvstumme. Efter tysk Forbillede vilde han ved en galvanisk Kur bringe Døvstumme til at høre. Han saa imidlertid snart det Umulige heri. Vejen til deres Sjælsevners Udvikling maatte være en helt anden, den maatte gaa gennem Oplærelse i et Tegn- og Alfabetprog, og livlig interesseret heri blev han ikke fuldt 28 Aar gammel den første Leder af et af Staten oprettet Døvstummeinstitut. Med den varmeste Kjærlighed til de hidtil saa ulykkeligt stillede Døvstumme gik han til Arbejdet, og videnskabeligt forskende som han var, skabte han en fortræffelig Metode i sin Undervisning, ligesom han blev en Mester i at benytte Tegnsproget. Men i de fattige Tider blev han fældet af huslige Sorger og økonomiske Bekymringer. Alt kom i Forfald, kun ikke hans Interesse for Eleverne og deres Kjærlighed til ham. Staten greb i Januar 1823 ind ved Nedsættelse af en Kommission, og i April s. A. kom Døden som en Befrielse til den forpinte Mand; han blev kun 44 Aar gammel. Hans paa flere Punkter geniale Arbejde, der var begyndt og fortsat under personlige Ofre, blev dog ikke forgjæves. Var Danmark ikke det første Land, i hvilket der blev oprettet særlig Døvstummeundervisning, kom det dog paa flere Punkter til at gaa i Spidsen. Allerede 1817 foranledigede Castberg saaledes et Paabud om, at alle døvstumme Börn, der ikke i Hjemmet nød fyldestgjørende Undervisning, *skulde* sendes til Døvstummeinstitutet. Danmark blev herved det første Land, der kom til at staa med tvungen Døvstumme-Undervisning, og 50 Aar senere gik Danmark igjen i Spidsen med at dele de Døvstumme i Henseende til deres Oplærelse i uegentlige, egentlige og aandssløve Døvstumme. De uegentlige skulde undervises ved Talemetoden, de egentlige ved Tegnmetoden. Og i 1880 bleve de sidste yderligere delte i to Grupper, de svagere begavede og de bedre begavede. Overfor de Sidstnævnte blev Normen ogsaa Talemetoden, der lidt efter sejerrigt kæmpede sig frem som den væsentlige Undervisningsmetode. Under den solidt arbejdende Professor S. P. Heiberg var Tegnmetoden afgjort herskende, men da

han i 1865 afløstes af den paa mange Punkter geniale, og altid ivrige R. Malling Hansen, ændredes Kursen, og igjennem stærke Brydninger naaedes det ovenfor nævnte Resultat under levende Medvirkning af den utrættelige Johan Keller og den energiske Direktør Georg Jørgensen. Døvstummeundervisningen i Danmark indtager et glædeligt højt Standpunkt.

Vende vi os herefter til Skriftet

Nationalmuseet hundrede Aar efter Grundlæggelsen ved Sophus Müller. Ved Udvalget for Folkeoplysningens Fremme. 158 S. 8°.

da staa vi overfor en god Bog, der dog ikke optræder som noget almindeligt Jubilæumsskrift. Den er baade mere og mindre. Museet stilles højt, «det er vort Folks dyrebareste Skat og dets bedste Eje»; vi faa at vide, at Udlandet først langt senere fik Museer af samme Art som vort og da efter dets Forbillede; Museets Stifter Professor Rasmus Nyerup mindes med Taknemlighed, hans profetiske Udblik over, hvad det kunde og burde blive til, faar sin fortjente Berømmelse, og endelig tales der varme Ord om Museets nuværende store Pladsnød, om dets Trang til en Nybygning, som det forlængst havde fortjent; bl. A. gjøres der opmærksom paa, at først naar Nybygningen kommer, kan Folkemuseet, der nu staar udenfor, blive den berettigede Del af Nationalmuseet, som det bør være. Bogen er nok saa meget vendt mod Fremtiden som mod Fortiden. Det berøres saaledes næppe, at den i Maj 1807 nedsatte kgl. Kommission til Oldsagers Opbevaring, i hvilken Rasmus Nyerup blev Sekretær, «sinkedes» i sine Arbejder af Aarets sørgelige Begivenheder, og naar der lægges Vægt paa den storslaaede, banebrydende Virksomhed, der er udfoldet af Konferensraad Thomsen, Museets væsentlige Skaber, og af hans Efterfølger Kammerherre Worsaae, er det for at kunne tale højt om den danske Samlings forhistoriske Afdelings store Betydning. Om den er Forfatterens Interesse koncentreret. Hans Bog er et med virkelig Kunst skrevet veltalende Indlæg for dens Betydning for vort Land, for vor Nation og for Videnskaben; det er med den for Øje, at Antiksamlingens, den etnografiske Samlings samt Mynt- og Medaljesamlingens Stilling i Nationalmuseet belyses. Understrege vi nu her, stærkere end Forfatteren har gjort det, ogsaa den danske Samlings historiske Afdeling, kunne vi fuldt gjøre Forfatterens indignerede Ord til vore: «Har man da i Danmark

ingen Forestilling om, at der i et Museum skal være Lys og Plads, og at Rummene skal være gode og værdige?» Vort Nationalmuseum behøver en ny Bygning; Fortidens ihærdige Arbejde har Krav paa en saadan ikke mindre end Museets nuværende dygtige og højt ansete Ledere.

Vi have i disse Jubilæumsskrifter set to i 1807 oprettede Institutioner voxe op til Danmarks Ære, i et tredje komme vi til bl. A. at høre om en ældre Virksomhed, der trods Begivenhederne i det nævnte Aar, af hvilke ogsaa den blev berørt, har arbejdet sig frem til at være nok saa berømt, nemlig den kongelige Porcellænsfabrik. Skriftet er

E. Dam: Christianshavns Apothek 1707—1907. Til Minde om 200 Aars Virksomhed udgivet af V. Pedersen & Juulmann. 55 S. 8°.

Forfatteren, der er vore Apotekers særlige Historieskriver (s. ovfr. S. 76), viser, hvorledes Kristianshavns Apotek, Kjøbenhavns femte, blev til i 1707, og hvorledes dets første Indehavere kun daarligt kunde klare sig. Her manglede tilstrækkelig Befolkning og Kultur, ganske som ved Apotekerne i Pro vinsbyerne. 1785 blev der gjort Udlæg i Apoteket, som kom til Avktion, men ved den kom det i Hænder, der forstod at arbejde det op. Materialisten Frantz Henrich Müller, der havde grundlagt den kongelige Porcellænsfabrik og stadig stod som dens Leder, blev Ejer af Kristianshavns Apotek, der derefter fik gode Dage. Det er Meddelelser om denne Mand, der særlig fylde Hr. Dams Skrift. Efter ham omtaler han endnu Apotekets senere Ejere: J. P. og G. M. Pflugmacher, Fader og Søn, J. C. Hauberg, Karl Pedersen og tilsidst de nuværende, V. Pedersen og J. Juulmann, men saa vender han sig igjen til Müller. Han tænker sig Kristianshavns Volde omdannede til et smukt Anlæg og i det «et Mindesmærke for Kristianshavns-Apotekeren Frantz Henrich Müller, hvem Danmark skylder Grundlæggelsen af en nu verdensbekjendt Kunstindustri». Han foreslaar at rejse en Statue for ham, og han mener, at Landets Farmaceuter her skulle gaa i Spidsen; de skulle huske, saaledes slutter han, «at de med Stolthed kan kalde ham en af deres».

Den ønskede Statue vil vist vanskeligt komme, men sikkert er det, at den af Müller skabte Industri har bragt Danmarks Navn viden om, og det er ogsaa Tilfældet med en

anden Industri, Ølfabrikationen, for hvilken der ogsaa foreligger et Jubilæumsskrift:

Carlsberg-Bryggerierne 1847—1907. Trykt som Manuskript. 14 S. i lille Nodeformat.

Bryggeriindustrien stod ret lavt her i Landet og i teoretisk Henseende daarligt hele Verden over, da J. C. Jacobsen byggede det første Bryggeri paa Valby Bakke. Kransen paa det hejstes den 15. August 1847, og den 10. November s. A. foretoges den første Brygning i det. I de derefter forløbne 60 Aar ere Carlsberg Bryggerierne blevne en Stormagt, Gjæren fra dem er bleven grundlæggende for Ølindustrien over hele Verden. Forstanderen for Carlsbergfondens fysiologiske Laboratorium, der altid vil blive nævnt i Forbindelse med Carlsberg Bryggerierne, Professor, Dr. Emil Chr. Hansen er Fremstilleren af den overalt i Verden saa godt bekendte rene Gjær.

Den danske Industri, der kun betød lidt i 1807, og som blev endnu ringere i de følgende ulykkelige Aar, er voxet og spiller nu en Rolle, saaledes at der i 1907 endog har været Jubilæer i Svendenes Verden.

Beretning om Snedkersvendenes Stiftelse af 1857. Udgivet af «De forenede Snedkere af 1862». 18 S. 8°.

Meddelelser om Typografernes Stiftelse 1857—1907. Udgivet af Foreningens Bestyrelse. 48 S. 8°.

Tanken om gjensidig Understøttelse er gammel i Haandværkernes Lav, men at bygge Stiftelser med Friboliger forbedtes en nyere Tid. De kjøbenhavnske Haandværksmestere samledes om Oprettelsen af en Stiftelse i 1835, men da den var rejst, tog ogsaa Svendene Opgaven op. Typograf N. H. Thisted manede allerede i 1840 sine Fagfæller, men først i 1857 udgik der en Opfordring om at yde Bidrag til en Typograf-Stiftelse. Der var dog endnu langt frem. Kransen paa Typografernes Stiftelse i Lille Istedgade blev først hejst i 1870. Saa gik det hurtigere for andre Fag. De kjøbenhavnske Tømmersvende fik en Stiftelse allerede i 1851, og de kjøbenhavnske Snedkersvende havde deres Stiftelse paa Gamle Kongevej færdig i 1857. De første Friboliger i den bortgaves den 14. September 1857. Men vare Snedkersvendene saaledes hurtigere i Vendingen end Typograferne, staa disse dog nu, ikke med een, men med tre Stiftelser, og da den sidste af disse

(i Boyesgade) indviedes i Oktober 1903 skete det i Overværelse af Indenrigsministeren; Talen blev holdt af Borgerrepræsentationens Formand.

Aaret 1857, til hvilket begge de sidste Jubilæumsskrifter vise tilbage, var et for den danske Industri og det danske Haandværk saare betydningsfuldt Aar. Den frie Forfatning havde fremkaldt en kraftig Virksomhed paa snart alle Omraader, Kjøbenhavn sprængte Bæltet, der snærende omgav den. Byens Porte faldt og med dem efterhaanden Voldene. Det er endvidere et Tegn paa den nye Tid, at Kjøbenhavn fik Gasbelysning, den tændtes første Gang den 4. December 1857. Men endnu mere betød det, at en Lov af 29. December s. A. indførte Næringsfrihed og slog en Streg over det fra Fortiden nedarvede Lavsvæsen. Hele Erhvervslivet blev lidt efter lidt væsentlig forandret. Samfundet behøvede nu bl. A. Pengeinstituter, der kunde følge og bære Udviklingen, og som vi nedenfor skulle se, kom de; men Samfundet behøvede nu ogsaa Institutioner, der bl. A. kunde dæmme op imod de mindre heldige Følger, som den frie Bevægelse ikke kan undgaa at medføre. Een saadan Institution grundlagdes allerede i det her nævnte, vigtige Aar:

Steins Laboratorium 1857—1907. 47 S. i stort 8°.

Det var et saare beskedent Laboratorium, som Cand. pharm. Simon Groth og Cand. polyt. A. N. Ørsted aabnede i Juni 1857. Industri, Handel og Landbrug forstod endnu ikke, hvilken værdifuld Støtte de paa mange Punkter kunde have i den kemiske Videnskab. Men det voxede under Professor V. Stein op til en betydningsfuld Institution. Det var navnlig det stærkt stigende Landbrug, der sluttede sig til det i sin Kamp mod mindre heldige Kunstgjødninger og Foderstoffer, som søgtes afsatte til det. Laboratoriets Attester fik en næsten officiel Karakter, og efterhaanden kom det, i særlige Afdelinger, til at arbejde som baade Kjøbenhavns Sundhedskommissionens Laboratorium (1888) og som Laboratorium for Statens Undersøgelser af Levnetsmidler (1891). Nu staaer Professor Fr. Christensen som Laboratoriets Indehaver. Det har sin Interesse at se, at medens det i sit første Tiaar kun udstedte 1660 Analyseattester, er Antallet i dets sidste Tiaar 48,000.

I 1857 skabtes endvidere to Pengeinstituter, der have udsendt hvert sit Jubilæumsskrift:

Bikuben. Dansk Spare- samt Børne- og Alderdomsforsørgelsesforening 1857—1907. 100 S. i stort 8°.

Jul. Schovelin: Privatbanken i Kjøbenhavn 1857—1907. 168 S. i stort 8°.

Hvor var Kjøbenhavn i Begyndelsen af Halvtredserne i forrige Aarhundrede en lille stille By. Alt gik langsomt og sindigt. Den havde saaledes kun een Sparekasse, og den var endda ikke aaben hver Dag. I Bankforholdene forholdt det sig paa lignende Maade. I Kjøbenhavn fandtes til 1854 kun een Bank, Nationalbanken, der virkede ikke lidet gammeldags. Den, der vilde have en Vexel diskonteret, maatte møde en Tirsdag eller Fredag inden Kl. 10 med et ærbødigt Andragende derom; efter Kl. 2 kunde han faa Svar og saa, hvis Vexlen var antagen, næste Dag faa Beløbet udbetalt. Undertiden antog Banken Halvdelen, undertiden kun Ottendedelen af de indleverede Vexler. Mod disse Forhold rejste Livet sig. Den 4. Avgust 1856 vare ni af Børsens bedste Mænd samlede paa Landstedet Bonne-Espérance paa Strandvejen hos Grossererersocietetets Formand, Etatsraad A. N. Hansen, de vedtog at stifte en ny Bank «Privatbanken»; og den 3. Marts 1857 var en Kreds af dygtige og ansete Mænd samlede i det af Jul. Hellmann oprettede Dampkøkken i Lille Regnegade; de stiftede Spare- og Forsørgelseskassen Bikuben.

Med «Bikuben», der aabnedes den 1. Avgust 1857, fik Kjøbenhavn en Sparekasse, der holdt daglig Kontortid, og i hvilken Indskudene, naar der blot indestod 5 Rd., strax trak Rente. Hvad Stifterne, der valgte Julius Hellmann til Direktør, særlig havde for Øje, var at skaffe navnlig den arbejdende Klasse Adgang til at opsamle sine smaa Spareskillinger og at hjælpe den til at øve Selvhjælp. Det viste sig imidlertid snart, at Bikuben maatte højere op i Samfundet for at finde dem, der vilde nyde godt af de Goder, den i sidstnævnte Henseende tilbød. Men skjönt Bikuben saaledes paa en vis Maade blev skuffet, har den udført en stor og nyttig Gjerning i vort Sumfund. I Slutningen af 1906 stod den som Landets næststørste Sparekasse med en indskudt Kapital paa næsten 61 Millioner Kroner, i Børneforsørgelseskassen indestod samtidig noget over $2\frac{1}{4}$ Million og i Alderdomsforsørgelseskassen næsten 5 Millioner Kroner. Jubilæumsskriftet, der giver en Række interessante Oplysninger, er ud-

arbejdet af Professor Harald Westergaard delvis paa Grundlag af Optegnelser af Bikubens fhv. Direktør Etatsraad F. Gram (han fulgte i 1880 efter Hellmann) og af Kommunalæge W. Thomsen.

Vende vi os herefter til Privatbanken, der aabnedes den 2. November 1857, staa vi overfor store Forhold. Vi trængte til et finansielt Grundlag for en kraftig økonomisk Udvikling, og Privatbanken blev dette Grundlag med C. F. Tietgen som Fører. Paa næsten alle Omraader skabte han og hans Bank Liv og Bevægelse. Paa Trafikomraadet: Det kjøbenhavnske Sporvejsselskab (1866), Det forenede Dampskibsselskab (1866), Det store nordiske Telegraf-Selskab (1869), Thingvalla-Dampskibs-Selskabet (1881), Kjøbenhavns Telefon-Selskab (1872), foruden nogle Jernbane-Selskaber; — paa Industriens Omraade: Burmeister & Wain (1872), Svitzers Bjergnings-Entreprise (1872), Tuborg Bryggerier (1873), De danske Spritfabriker (1881); — paa Agerbrugets Omraade: De danske Sukkerfabriker (1872) o. s. v. Det er det ene Million-Foretagende efter det andet, som bringes til Live ved Bankens Hjælp, og saa var Privatbanken endnu paa mange andre Maader en stimulerende Magt i Landets Bankliv. Tietgen stod som den mægtige Mand, da han en Søndag i Avgust 1874 i Spidsen for en stor, flagsmykket Dampersflaade — fjorten af Det forenede Dampskibsselskabs Skibe — i Øresund paa festlig Maade modtog Kong Kristian IX, der vendte tilbage fra sin Islandsfærd, og saa var denne Modtagelse kun et Træk i Tietgens anstrengte Kamp for Opretholdelsen af Det store nordiske Telegraf-Selskab, der truedes af Farer, som det skulde og maatte føres frelst igjennem. Man læser herom som om Bankens hele Virksomhed med den største Interesse i Kontorchef Schovelins livlige Skrift, der fortjener den Ros, at det virkelig giver Historie og ikke kun er «Façade-Pudsning»; det er dette Skrifts Forfatter, der i Forordet til det bruger dette ovenfor citerede Udtryk. — Her skal det endnu mærkes, at de ovenfor nævnte Tietgenske Foretagender alle ligge efter 1864. Navnet Tietgen er et af de Navne, der atter og atter vil blive nævnt, naar der skal gjøres Rede for det nationale Gjenrejsningsarbejde, der blev udført efter Nederlaget, der kostede Danmark Sønderjylland.

Til den samme Gruppe af Jubilæumsskrifter, som de to sidste hører et tredje:

Spare- og Laanekassen for Aastrup Sogn 1857—1907.

Men dette sikkert kun lille Skrift kjender jeg kun Titlen paa. Jeg har ikke kunnet faa det ihænde paa vore Biblioteker og kan derfor Intet sige om det. Derimod skal der her berettes om tre andre til denne Gruppe hørende Skrifter, af hvilke det ene angaar et endog 65-aarigt Jubilæum, de to andre hvert et 25aarigt.

A. Christensen: Frederiksborg Amts Spare- og Laanekasse 1842—1907. Meddelelser tilegnede Amtets Beboere. 16 S. 8°.

Dette fordringsløse lille Skrift illustrerer godt den skete Udvikling. I Begyndelsen var denne Spare- og Laanekasse i den gode Stad Frederiksborg kun aaben een Gang maanedligt, mere var der ikke Trang til. Saa ændredes det til et Par Gange ugenligt, og nu har den aabent hver Sögnedag i en egen Bygning, som blev tagen i Brug i 1900. Og saa har Sparekassen endda Kontordage rundt om i Omegnen, i Frederikssund, Helsinge, Græsted, Gilleleje og Birkerød. Men det er ogsaa en stor Forskjel at pege paa, at medens Indskudene i 1846 kun udgjorde 187,126 Kr., vare de i 1906 ikke mindre end 15,859,507 Kr. — Vi gaa nu til de to 25-Aars Jubilæumsskrifter:

Vester-Aaby Brugsforening 1882—1907. Et Festskrift, udgivet af Bestyrelsen. Odense 1907, 15 S. 8°.

Af Skriftets 15 Sider berette de 9 om Brugsforeningssagen i Almindelighed, d. e. om Danmarks Brugsforeninger og deres Fællesforeninger samt om Brugsforeningerne i England. Kun paa de 6 første Sider berettes der om Foreningen i Vester-Aaby. Det synes imidlertid, at der er en ikke ringe Fremgang, siden «den gamle Skomager» den 21. Februar 1882 begyndte at dele ud af de indkjøbte Varer til Foreningens daværende 40 Medlemmer. I det sidste Halvaar 1906 er Omsætningen gaaet frem med c. 600 Kr. til 12,254 Kr. Det aarlige Overskud har svinget mellem 2 og 10 pCt. — Det andet 25-Aars Jubilæumsskrift er

Kreditforeningen af Grundejere i Kjøbenhavn og Omegn. 1882—attende Marts—1907. Jubilæumsskrift af Vald. Bindselev, Sparekasseinspektør. III S. 8°.

Kreditforeningsbevægelsen her hjemme er voxet op paa Grundlag af Loven af 20. Juni 1850 om Oprettelsen af Kredit-

foreninger, og tolv Kreditforeninger udsendte da ogsaa i sin Tid «De danske Kreditforeningers Festskrift i Anledning af Halvhundredaarsdagen for Lov af 20. Juni 1850». En af disse tolv Kreditforeninger er det, der nu til Minde om sin 25aarige Bestaaen har udsendt et særligt Jubilæumsskrift. Det er den ved Overretssagfører A. Heins Bestræbelser i 1882 stiftede Kreditforening af Grundejere i Kjøbenhavn og Omegn. Til Trods for at der alt virkede to Kreditforeninger i Kjøbenhavn, nemlig Kreditforeningen af Grundejere i de danske Østifter (fra 1851) og den gamle Kreditkasse for Husejere i Kjøbenhavn, har det dog vist sig, at der var endog god Plads for den nye. Indtil Udgangen af 1906 har den udlaant ikke mindre end 145,411,500 Kr., og fra 1900 residerer den i sin egen Bygning paa Gammeltorv. Overretssagfører Hein, der ogsaa er Stifter af Kreditforeningen for industrielle Ejendomme (1898), afgik ved Døden den 30. December 1899.

At der ogsaa paa andre Omraader har været fortsat Liv i vor Udvikling, kan ses af nogle andre 25-Aars-Jubilæumsskrifter, som nu skulle nævnes, først:

Aktieselskabet Helsingørs Jernskibs- og Maskinbyggeri 1882—1907. Et Jubilæumsskrift ved Jul. Schovelin. 71 S. 4°.

Det har sin Interesse at se dette Kontorchef Schovelins andet Bidrag til Aarets Jubilæumsskrifter; han fører os nemlig i det til en Virksomhed, der rejstes i Modstand mod den Tietgenske Vælde. Handelsbanken, der i 1873 var skabt som et Skaktræk mod Privatbanken, var selvskreven til at overtage Aktietegningen til det nye Maskinbyggeri (1882), men Sjælen i dette var og blev selfmade-Manden, der havde tjent en Formue i Kalifornien, Grosserer Mads Holm, uden hvis vældige Energi det nye Jern-Skibsbyggeri ikke var blevet til og ikke havde faaet Plads mellem Helsingørs Havn og Kronborg; uden hans Viljestyrke havde det heller ikke overstaaet en farlig Krise i sine første Aar. Det var et stort Foretagende, da Tietgen i 1872 skabte Burmeister & Wain's Maskin- og Jernskibsbyggeri, men det var et nok saa stort Foretagende, naar Mads Holm ti Aar efter vovede at skabe det en Konkurrent. — Og der rørte sig flere stærke Kræfter i vort lille Land, saaledes som det kan ses bl. A. af det følgende Jubilæumsskrift:

Ny Carlsberg. Glyptothek. Billedtavler til Kataloget over antike Kunstværker. Udgivet 25-Aarsdagen efter Ny Carlsberg

*Glyptotheks Aabning 1882 — den 5. November — 1907.
LXXIII Tavler i Folio.*

Bogen har kun Billeder, den har ingen Text, men Billederne, der vise Glyptotekets skjønne Sale og næsten talløse Kunstskatte, føre et veltalende Sprog. De fortælle om en kunstbegeistret Mand, der paa en næsten mirakuløs Maade, i en forunderlig kort Tid har skabt en Kunstsamling, som har Verdensry og kaster Glans over sin Skaber.

Udviklingen her hjemme har imidlertid ingenlunde været en rolig Idyl. De forskjellige Kræfter have staaet imod hinanden; der foreligger derfor ogsaa to saa forskellige Jubilæumsskrifter som

*Studentersamfundet gennem fem og tyve Aar. Jubilæumsskrift.
272 S. 8°.*

*Bethesda i 25 Aar. En historisk Skitse af J. Th. Sadolin,
Sekretær. 61 S. 8°.*

I det første af disse Skrifter tale over 20 forskjellige Forfattere Radikalismens Sag. Her nævnes Navne som Fr. Dreier, Hørup og Brandes; her er Indignation over Provisorietiden med dens midlertidige Finanslove, Riffelbevægelsen nævnes med Sympati, socialdemokratiske Akademikere mødes i Klubben Catilina. Alt er i en strømmende Bevægelse, der dog ogsaa har Plads for en slesvigsk interesseret Koloni. Bogen falder forøvrigt i tre Afsnit, der henholdsvis handler om Studentersamfundets Maal, om dets udførte Arbejde og om dets Historie, og her skal mellem dets Arbejder særlig nævnes Aftenundervisningen for Arbejdere og Rets Hjælpen. Her skabtes Noget med blivende Betydning. — Det andet Jubilæumsskrift er af en helt anden Art, det er kun en Enkeltmands refererende Meddelelser paa forholdsvis faa Sider. Forfatteren gaar tilbage til 1865, da «Kirkelig Forening for indre Mission i København» blev stiftet, det Aar, «da Danmark begyndte at sunde sig paa Fremtiden efter sit store Tab.» Bethesda er et Resultat af den nævnte Forenings Arbejde, men efterhaanden er det blevet en Central for alt Missionsarbejde i Kjøbenhavn, og Møderne i Bethesda have efter Kapitlet «Hvad Tallene sige» navnlig midt i Halvfemserne været meget talrige og samlet store Skarer. Der har i de forløbne 25 Aar været snarere over end under 10 Millioner Besøg i Bethesda.

Endelig foreligger der en udvidet Aarsberetning, der efter sit Omslag og sit Indhold fremtræder som et Jubilæumsskrift:

Rejsestipendieforeningen for Haandværkere og Industridrivende. Kjøbenhavn. 1882, 25. April, 1907. 77 S. 8°.

Det er fornøjeligt her at se, hvor meget der kan komme ud af en ringe Begyndelse. Foreningen blev stiftet for at kunne skaffe Haandværket og Industrien flere Rejsestipendier, og den har fuldt naaet sit Maal. I 1907 uddelte den 4400 Kr. til 15 Stipendiater, og i de forløbne 25 Aar har den i Alt uddelt Rejsestipendier til et samlet Beløb af 110,465 Kr. Men Foreningen har ogsaa taget andre Opgaver op. I 1888 udførte den et stort hjælpende Arbejde for den nordiske Udstilling i Kjøbenhavn, og saa har den endnu foranstaltet en Række fornøjeligt arrangerede Fællesrejser til Udlandet, navnlig til stedfindende Industriudstillinger.

Ogsaa det jævne Borgerliv og Sportslivet har sat sig Spor i Jubilæumsskrifter, nemlig i

1882—1907. Et kortfattet Uddrag af Livet i Frederiksberg Borgerforening. Ved Sagfører J. C. M. Hansen, Frederiksberg 1906, 48 S. 8°, og

Festskrift. Idrætsklubben «Go on», Medlem af Dansk Athletisk Forbund og Dansk Athlet Union under Dansk Idræts Forbunds Centralforbund for Legemsøvelser. 1897, 28. Marts, 1907. 24 S. 8°.

I det første af disse Skrifter er Foreningens forskellige Møder og Festligheder meddelte i tör Rækkefølge, men det ses dog klart, at det selskabelige er det centrale her, selv om det i de første fem Aar virker i Forbindelse med en vis Kommunalpolitik og i de sidste Aar er associeret med Filantropi. 1897 købte Foreningen en større Ejendom ved H. C. Ørstedesvej, og paa en Del af dennes Grund har den opført en Alderdomsbolig, der indviedes i Oktober 1902.

Over det andet Skrift er der langt større Liv. Her er der ogsaa Tale om Selskabelighed, men den er krydret med stærkt «personificerede» Revyer, med Sportsopvisninger og Matcher. I de ti Aar, Bogen fortæller om, har «Go on» et Par Gange været nede paa kun 7—8 Medlemmer, men snart efter igjen talt 150 eller endog flere Medlemmer. Den har med Ære kunnet deltage i «Nordiska spelen» 1905 i Stockholm og i en Svømmekonkurrence i Malmø 1906. Den dyrker Gymnastik, Fodbold, Brydning og Boxning, i de senere Aar ogsaa med særlig Iver Svømning, og det skal nævnes, at et af dens Medlemmer har svømmet saa store Afstande som

fra den militære Badeanstalt til Middelgrundsførtet og fra Helsingør til Helsingborg. Den livlige Bog er samlet af Go on's Formand Hr. J. P. Carl Jensen i Forbindelse med Hr. H. P. Petersen.

Som et fremtrædende Jubilæumsskrift skal her endnu nævnes

Det kongelige Frederiks Hospital 1757—1907. Et Jubilæumsskrift af Fr. Gredsted, Hospitalets Præst. Med Portrætter og Illustrationer. 239 S. 8°

Det er det smukke Hospitals-Komplex mellem Bredgade og Amaliegade, der skyldes Arkitekterne Eigtved og Thurah, hvis Fata Pastor Gredsted fortæller i den anselige Bog. Den er delt i fire Afdelinger: Hospitalets Historie, Administrationen, Sygeplejen og Sjæleplejen. Det var en priselig Tanke, der fik Frederik V's Yndling Greve A. G. Moltke til at virke for Opførelsen af dette Danmarks første store Sygehus, men mærkeligt er det at læse, at det blev opført uden lægekyndig Medvirkning og paa en yderst uheldig Grund, Noget, der i høj Grad har hævnnet sig og ført til kraftige Udtalelser om, at Frederiks Hospital var umuligt som Hospital. Desuagtet har det nu en 150aarig Historie, og Rækker af dygtige Læger har virket dér, Bang og Saxtorph, Winsløv og Mynster, Withusen og Gundelach-Møller, Fenger og Buntzen, Reisz og With osv. osv. Den danske Lægevidenskab er paa mange Maader voxet indenfor dets Vægge, og mange Patienter have som Rekonvalescenter tilbragt hyggelige Timer i Hospitalets mærkelige Grønnegaard. Trods Alt var det et Storværk, at Hospitalet i sin Tid blev rejst, men selvfølgelig er det rigtigt, at det nu skal afløses af det ved Lov af 13. Marts 1903 bevilgede Rigshospital, der forhaabentlig i alle Henseender vil komme til at staa over Forgængerens. Det skal koste c. 8 Millioner, men det Terræn det bygges paa, er ogsaa godt og vel fire Gange saa stort, som det Terræn, Frederiks Hospital indtager, og den lægekyndige Medvirkning har her i alle Henseender været en væsentlig Faktor.

Trods Begivenhederne i 1807 og 1864 har vort Samfund arbejdet sig frem. De ovenfor nævnte Jubilæumsskrifter berette derom, og forsaavidt kunne de betragtes som helt uvildige Vidner, som de ikke paa nogen Maade ere udgivne med dette for Öje. Deres Indhold er i denne Forbindelse ganske tilfældigt. Det er tilfældigt, at de fortælle om vore

Museer, vor Døvstumme-Undervisning, vor industrielle Udvikling, vore Kreditforeninger, vore Bankforhold, vore Sparekasser m. m., men overalt peges der paa en rig Udvikling, der ikke kan være tilfældig. Den maa staa i Forbindelse med en almindelig Udvikling, der forhaabentlig maa kunne yde varig Modstand, hvis der paany skulde komme onde Aar over vort Samfund. De fleste af de ovenfor nævnte Skrifter angaa vel væsentlig Kjøbenhavn, men et Riges Hovedstad betyder jo i mange Tilfælde Landet selv, og det Indtryk, som faas herfra forstærkes jo kun ved de ovenfor nævnte Jubilæumsskrifter fra Punkter i Østifterne udenfor Kjøbenhavn og svækkes ikke paa nogen Maadè ved de Jubilæumsskrifter fra 1907, i Alt tre, der falde udenfor nærværende Tidsskrifts Ramme — «Fra Arkiv og Museum» omfatter kun Østifterne — og som her til Slutning kort skulle nævnes. Kommer der haarde Tider over Danmark, vilde det være lykkeligt, om alle Danske besjæledes af en lignende Kjærlighed til deres Fædreland som den, der fandtes hos den islandske Digter Jónas Hallgrímsson til hans snævrere Fædreland, Nordens mægtige Sagaø, hvorom der kan læses i

Islandsk Renæssance. 1 Hundredeaaret for Jónas Halgrímssons Fødsel. Et Stykke Litteraturhistorie af Olaf Hansen. 123 S. 8°.

Og at Danske kunne kæmpe, kan der læses om i to 250-Aars Jubilæumsskrifter, der desværre ogsaa berette om, hvorledes dansk Blod er blevet udgydt paa fremmede Valpladser; danske Konger udlejede en Tid danske Soldater! De to Skrifter ere:

Fortællinger af 2. Bataillons Historie 1657—1907. Samlede og bearbejdede af Kaptajn K. C. Rockstroh. Paa Krigsministeriets Bekostning udgivet af 2. Bataillon i Anledning af dens 250-aarige Bestaaen. 102 S. 8°.

Bidrag til 17. Bataillons Historie 1657—1907. Gyldenløves Dragonregiment, Dronningens Livregiment, 17. Linie-Infanteribataillon, 17. Regiment. Udgivet af 17. Bataillon. Til Minde om dens 250-aarige Bestaaen. 68 S. 8°.

Endnu skal her blot gjøres den Bemærkning, at de ovenfor nævnte sex og tyve Jubilæumsskrifter gennemgaaende præsentere sig smukt, ikke faa af dem ere udstyrede med Billeder, og da navnlig med Portrætter.

C. N.

Bøger og Begivenheder 1907.

Kulturhistorie.

Den 23. Februar 1907 døde Lærer *Severin Kjær*, hvis kulturhistoriske Værker (Fra Stavnsbaandets Dage, Gjøngehøvdingen, Fra Vornedskabets Tider I—II, For to hundrede Aar siden, Erik Grubbe og hans tre Døtre) har deres Betydning, fordi Forfatteren flittigt har brugt Tingbøger og lignende Kilder. En god Prøve paa hans Arbejde er det Tillæg til Bogen om Svend Poulsen Gjønge, som findes i nærværende Tidsskrifts andet Bind. — 25. Marts bortkaldtes fhv. Kontorchef *Johan Grundtvig*, som i sin Arkivvirksomhed i Aarene 1860—84 bragte Rentekammerarkivet og de andre ministerielle Arkivalier, der nu danner Rigsarkivets 2^{den} Afd., i brugbar Orden, og som har Æren af at have knæsat «Proveniensprincippet», Ordningen af Arkivalierne efter de Kontorer, hvor de i sin Tid var expederede.

Af Aarets kulturhistoriske Værker kan fremhæves to Doktordisputater: *Gudmund Schüttes* «Oldsagn om Godtjod, hvis Hensigt det er «at samle og tilrettelægge en Del af det Kilde-Grundlag, på hvilket der i Fremtiden vil kunne opbygges en Skildring af, hvordan vor Folkegruppe fra den ældste Tid har opfattet sig selv og sine Naboer», og *Joh.s Lindbæks* «Paverne Forhold til Danmark under Kongerne Kristiern I og Hans.»

Af personalhistorisk Litteratur kan nævnes «Breve fra Hans Gram», der væsentlig giver et Indblik i den lærde Verden ved 1700'ernes første Halvdel, men ogsaa kulturhistoriske Smaa bidrag, især vedrørende København; «Portrætmalerens Dagbog», der skildrer *Hans Hansens* Oplevelser i København og paa Landet (især paa fynske Herregaarde) i Aarene før 1797, og «Jon Olafssons Oplevelser som Ostindiefarer under Christian IV».

Et interessant Bidrag til vor folkløristiske Litteratur er *S. T. Thyregod* og *O. Thyregod*: «Børnenes Leg. Gamle danske Sanglege». — *C. Nyrop*: Kjøbenhavns Murer- og Stenhuggerlav skildrer Lavets Historie fra dets Oprettelse 1623 og helt ned til de allersidste Aar. Det anselige og smukke Skrift, der er udgivet af Lavet, indeholder mange Bidrag til Hovedstadens Bygningshistorie, og en Indledning skildrer des-

uden Fagets Udvikling i Middelalderen. I «Tidsskrift for Industri» 1907 oplyser *H. C. Roede* de danske Skomagerlavs Historie, og *L. Chr. Nielsen* har udgivet en lille Bog om «Blaa Mandag eller Fri-Mandag».

Forhistorisk Arkæologi. I Finanslovbetænkningen 1908—9 Sp. 819 f. giver Direktøren for Nationalmuseets første Afd. en Oversigt over Arbejdet med de forhistoriske Mindesmærker ude i Landet i Aaret 1906. I Holbæk Amt er fredlyst 14, i Præstø Amt 5, paa Fyn 3 Monumenter, og af Fundene fremhæves Kasse-mose nord for Frederiksværk, hvor der afdækkes et tykt Affaldslag fra den ældre Stenalder, og hvor der for første Gang fandtes et fuldstændigt Skelet fra denne Tid, gravlagt i selve Skaldyngen. — I Sommeren 1907 er der i Broksø Mose ved Haslev fundet en Stenalderbaad, som nu er opstillet paa Nationalmuseet. — Aarbøger for nordisk Oldkynd. og Hist. 1907 bringer en Artikelrække af *Sophus Müller* om nye Fund og Iagttagelser; blandt meget andet omtales den Solbilledsten fra Broncealderen, som blev fundet paa Rygaard nærved Roskilde og af Ejeren, Grev Scheel, er skænket til Nationalmuseet. — Annales du XXe Congrès archéologique de Belgique (Gand, 1907) indeholder en Afhandling af Museumsass. *G. Sarauw* om Ilden og dens Brug i Nordeuropa i forhistorisk og tidlig-historisk Tid.

Arkitektur og Mindesmærker. I Søndagstillægget til Nationaltidende har Provst *Henry Larsen* ^{8/9} begyndt en Artikelserie om «Landsbykirken», der skal skildre Bygningerne og deres Udstyr, og i Kirkehist. Saml. (5. R. 1. Bd.) findes en lille Oversigt over de Kirkebygninger, der er byggede af nyt eller helt ombyggede siden 1861; den viser, at af Danmarks 1894 Kirker er 179 ganske ny, mens 49 er blevne ombyggede fra Grunden. I «Architektonische Rundschau» (Heft. 12, 1907) skriver Provinsialkonservator, Doct. *R. Haupt* i Eutin en kort Artikel om gamle danske Bindingsværkshuse, og i «Kunstchronik» XIX, nr. 4 giver den samme Forfatter, der med Sympathi følger Begivenhederne i vort Land, en maaske lidt for rosende Oversigt over de sidste Aars «Denkmalpflege» i Danmark; bl. a. fremhæves de Istandsættelsesarbejder, der er foretagne i Køge.

^{28/5} stiftedes paa et offentligt Møde i Kunstakademiets Forelæsningsaal «Foreningen til gamle Bygningers Bevaring»,

der forhaabentlig i Aarenes Løb vil kunne yde god Hjælp til at redde truede Bygningsminder, selv om den næppe har vundet saa stor Tilslutning, som Formaålet fortjener, og selv om den ikke paa nogen Maade vil komme til at overflødig-gøre Statens Initiativ paa dette Omraade.

Det kirkelige Udvalg drøftede i sit Møde ²⁰/₂ Udkast til en ny Lov om Syn over Kirker og Kirkegaarde, der, hvis det gennemføres, vil værne de historiske Interesser bedre end de nu gældende Regler.

I Finanslovsforslaget for 1908—9 S. 1723 gives den aarlige Oversigt over de kirkelige Istandsættelsesarbejder, der foretages under Nationalmuseets Kontrol. I Østifternes Kirker blev der 1906—7 undersøgt en Række Kalkmalerier, og istandsatte er Kalkmalerier i Helsingør Kloster, i Lyngø og i Skibby Kirker. Af Kirkeinventar er restaureret en Prædikestol i Rørby (Arts H.), Altertavle og Prædikestol i Følleslev (Skipinge H.) samt en Krucifixgruppe i Tostrup (Merløse H.). Det synes iøvrigt, at Bevillingen, hvis Fordeling er afhængig af Provsternes Indstillinger, bliver flittigere brugt i Jylland end paa Øerne.

Museer. For Nationalmuseet har Aaret 1907 været indholdsrigt. Det har foretaget en stor Række Undersøgelser, hvoraf endel omtales andetsteds i Aarsoversigten, og blandt dets Forøgelses har været et saa stort og anseligt Stykke som den lollandske Jættestue fra Nørregaard i Musse Herred, der sammen med en Afstøbning af en Stendysse er opstillede i Museumsgaarden, og som fremkaldte en lille Bladpolemik¹, hvori det bl. a. hævdedes, at de store Granitmonumenter skadede Prinsens Palæes fine Rokokoarkitektur — skønt alle enedes om, at det er udmærkede Museumsgenstande. Monumenterne stod færdige, da Nationalmuseet fejrede sit Hundredaarsjubileum ²²/₅, den Dato, da den gamle «Commission for de nordiske Oldsagers Opbevaring» blev stiftet. Til Festen var indbudt Museets talrige Venner og Hjælpere, saa at alle Samfundsklasser, fra Kongen til Husmanden, var repræsenterede, der blev holdt Taler af Direktørerne for Museets to Afdelinger og af en Række andre, og under den stemningsfulde Højtidelighed afsløredes en «Mindeeg» for Museets

¹ Nationaltid. 8., 11., 14., 16., 18. Januar. Dannebrog ¹⁵/₁, Berl Tid. ¹⁴/₁, Vort Land ²⁰/₁.

Fader, Rasmus Nyerup. Jubilæets Betydning og Berettigelse vises i Museumsdirektør *Sophus Müllers* ovenfor S. 423 nævnte Bog, men desuden har det selvfølgelig fremkaldt en Række Lejlighedsartikler, saaledes i Architekten (IX S. 351, af C. A. Jensen), i Politiken ^{22/5} af M. Mackeprang, i Dannebrog ^{22/5} af J. Olrik og i Illustreret Tidende. Om Nyerup skriver Hans Kjær i Berl. Tid. ^{22/5}. Som en Slags Festskrift udsendte Museets 2^{den} Afd. første Hæfte af det S. 224 nævnte Værk, omhandlende dets middelalderlige Drikkehorn, der vistnok er den righoldigste Samling i sin Art. — Folkemuseet har paa sin Frilandsafdeling ude i Lyngby aabnet en ny Magasinbygning, hvor det nu er muligt at faa en Oversigt over den Mængde Bygningstømmer, Møbler, Vogne o. s. v., som i Aarenes Løb er bragt tilveje. Men vel at mærke, det nye, let og billigt byggede Hus er kun en Nødhjælp, og atter og atter maa der spørges: naar faar vore kulturhistoriske Museer en ny og værdig Bolig?

Kunstindustrimuseet, hvis Aarsberetning for 1907 er udkommet med vanlig Præcision, er under Direktør Emil Hannovers Ledelse, blevet væsentlig omordnet. Blandt Museets Forøgelser bør her særligt nævnes Salspanelerne fra Nr. 26 i Rahbeks Allé (endnu ikke udstillede) og blandt dets Udstillinger den, der ordnedes af Selskabet til Hedebosyningens Fremme og viste dets Samlinger af de sjællandske Bønders gammeldags Kunstsyning.

Arkiver og Biblioteker. Om Rigsarkivets fortvivlede Bygningsforhold skriver *Aage Friis* i Det ny Aarhundredes Februarhæfte, og her publiceres det Projekt til en ny Arkivbygning, som senere i stærkt ændret Form er fremsat som Lovforslag og af Grunde, der er selve Arkivforholdene uvedkommende, har vakt megen Strid (se nedenfor). — Det kongelige Bibliotek har udgivet andet Bind af sit Katalog over Haandskrifter vedr. Norden. særligt Danmark.

Topografi.

København. 16. Sept. 1907 døde Kommunalærer *H. N. Rosenkjær*, den udholdende Forsker af det underjordiske København. Født ^{24/5} 1851 i et fattigt Hjem i Kirke-Søby paa Fyen, Hyrdedreng, Tjenestekarl, Væver, tvang Sygdom ham bort fra praktisk Arbejde, og han gav sig som gift, trediveaarig Mand til at gaa paa Seminarium. Hans Flid og Energi hjalp ham

gennem de drøje Venteaar, og 1887 blev han københavnsk Kommunalærer. Men da dette Maal var naaet, tog han sig en ny Opgave, Studiet af Hovedstadens geologiske, senere ogsaa dens historisk-topografiske Forhold. Rosenkjær havde altid forstaaet at bruge sine Øjne og gjøre selvstændige Iagttagelser, og da Frihavnsterrænet blev udgravet, kunde han derfor ikke lade være med at følge Arbejderne; hans første Afhandling (i «Naturen og Mennesket») handler om hans Iagttagelser herude. Her fandt han sit rette Virkefelt, som kunde tilfredsstille hans mangesidige geologiske, botaniske og historiske Interesser, og som han aldrig senere slap. Trods Sygdom og fattige Kaar vandrede han i sine sparsomt tilmaalte Fritimer fra Byggeplads til Byggeplads, meddelsom og elskværdig, altid kendelig paa sin lille Spadestok, og han naaede vel at blive een af de populære Mænd i København. Som Autodidakt havde han maaske vanskeligt ved at vinde Fagmændene, men ogsaa dem fik han paa sin Side, og alt tegnede til, at han helt og holdent skulde faa Lov til at arbejde paa sine Undersøgelser. Hans lykkeligste Tid var sikkert den, han i sit sidste Leveaar tilbragte mellem Ruinerne af det gamle Københavns Slot. Men han kom ikke til at opleve Udgravningens Slutning. Gammel Sygdom, der brød frem paany, tvang ham tilsengs, og efter et halvt Aars Sygeleje døde han, kun 56 Aar gammel. I en Nekrolog (Architekten IX S. 508) kunde med Rette skrives de smukke Ord: «Han arbejdede ikke for ydre Fordel, ikke for Ros eller Ære, men for Sagen selv. Og derfor kunde man ikke lade være med at holde af ham, naar man først havde lært ham ret at kende.»

Sjældent eller aldrig har en arkæologisk Undersøgelse vakt saa megen Interesse i København som den, Nationalmuseets 2^{den} Afd. har foretaget paa Kristiansborgs Slotsplads for at benytte det gunstige Tidspunkt, før Nedrivningsarbejderne på Slottet ret begyndte. Arbejdet lededes af Museumsass. *Mackeprang*. Det er bekendt nok, at de har givet ganske uventede Resultater, og at man har været saa heldig at finde ikke blot Rester af det Københavns Slot, alle kender af Billeder, men ogsaa af ældre Bygværker, saaledes at man i Hovedtrækkene kan følge Slottets Arkitekturhistorie helt tilbage til den Tid, da Absalon byggede sin statelige Ringmur paa Holmen. Til allersidst, efter at de egentlige Udgravninger var sluttede, lykkedes det ogsaa dybt under Kristiansborgs Forbygning at finde Slottets ældste Brønd, den virkelige

Absalons Brønd, bygget af krumhugne Egestammer og senere gjort ubrugelig ved at fyldes med store Sten, hvis romanske Former viser, at de stammer fra Absalons Tid. I Løbet af Foraar og Sommer valfartede næsten hele København til Slottet for at tage Afsked med Murene af Frederik VI's Bygning og at se paa Udgravningerne, og de første Byggearbejder paa det nye Slot, hvis Grundsten højtideligt nedlagdes ¹⁵/₁₁, har været at lægge Monier-Loft over Ruinerne af dets Forgængere. Dette Arbejde er gennemført af Slottets Arkitekt, *Thorvald Jørgensen*, som paa enhver Maade har støttet Nationalmuseet, og ham skyldes derfor en væsentlig Del af Takken for, at Københavns Slot for Fremtiden selv vil kunne fortælle sin brogede og omskiftelige Historie — med alle sine Ødelæggelser og Genrejsninger et Symbol paa hele Landets Skæbne — for enhver, der besøger det. — Et foreløbigt Kort over Udgravningerne har Nationalmuseet ladet trykke som Manuskript, og i Junihæftet af Gads danske Magasin har Kaptajn *Ramsing* givet en kort Oversigt over Resultaterne. Det maa dog udtrykkeligt fremhæves, at Undersøgelserne i Virkeligheden endnu langt fra er sluttede. Ad Aare bør de fortsættes foran Slottets Façade, hvor der er Haab om at finde betydelige Rester af Kongefløjen, og først naar denne Undersøgelse føjes til den nys foretagne og til den tidligere, her i Tidsskriftet publicerede Fremgravning af Blaataarn, vil de endelige Resultater kunne fastslaaes.

Et Bidrag til Københavns Slots Historie er fremkommet i Aarbøger for nord. Oldkynd. og Hist., hvor Dr. *Otto Rydbeck* fra Lund skriver om de to Billedsten, der stod foran Slottets Riddersalstrappe og nu findes i Nationalmuseets Port. R. hævder, at Kong Hans' Sten er gjort af Adam van Duren (vel kendt fra Lunds Domkirke), og paaviser, at Dronningestenen forestiller Elisabet, Kristiern II's Ægtefælle, og ikke som hidtil stedse antaget, Dronning Kristine (sml. Kirkehist. Saml. 5. R. 3. B. S. 625 og en Replik af Arkivar Weibull 4. B. S. 386).

I Berling. Tid. ¹⁶/₂ skildrer *Bering Liisberg* «et dansk Gobelintapets mærkværdige Skæbne». Det gælder et stort Gobelin med Fremstilling af Kristian VI, hyldet af de nordiske Riger og Lande, og som er vævet i København kort før 1740 af François Leger efter et Billed af Kroch i Appartementssalen paa Kristiansborg (sml. Gengiv. i Ill. Tid.). I «Hver

8. Dag⁷/₄ afbildes en Portechaise, som fandtes paa Kristiansborg, og som mærkeligt nok er overladt til Raadhuset.

Ogsaa paa anden Maade har Slotsholmens gamle Bygninger i Aarets Løb vakt Interesse, nemlig ved Diskussionen om det tidligere kongelige Bibliotek. Tilsyneladende lidet interessant rummer det i sit Indre Frederik III's og Kristian V's mærkelige Bibliotekssal, der har stor Betydning i dansk Arkitekturhistorie, og Bygningen danner et vigtigt Led i den store Plads, som flankeres af Proviantgaarden og Tøjhuset. Det er derfor forstaaeligt, at det vakte Betænkelighed og Kritik, da der fremsattes Lovforslag om at nedrive den historiske Bygning og i Stedet bygge et nyt Rigsarkiv (sml. Architekten X S. 61). Slotsarkitekten Thorvald Jørgensen slog til Lyd for en samlet Plan til Slotsholmens Bebyggelse, som har været krævet saa mange Aar (Berling. Tid. ²⁷/₁₁ og Architekten ³⁰/₁₁). Kritikken kom til Orde ved Prof. Ellingers Tale i Folketinget, og Rigsarkivaren gav et meget bidende Gensvar, der ikke undgik Personligheder, i en Artikkelseerie «Arkitekterne og Rigsarkivet» i Berling. Tid., senere udsendt som Særtryk af Arkivmeddelelserne. Endelig formulerede Foreningen til gamle Bygningers Bevaring i en Skrivelse til Ministeriet Ønskerne om at bibeholde Biblioteket, og Carl Jacobsen tog varmt til Orde for det samme (Dannebrog ³/₁₂). Ved Nytaarstid var Diskussionen endnu langtfra afsluttet.

En livlig Diskussion har ogsaa staaet om Spiret paa Nikolai Taarn. ²⁴/₁ indsendte Kunstakademiet et Andragende til Magistraten om Tilladelse til at genopføre Spiret: en Rigmand, der snart viste sig at være Brygger Carl Jacobsen, stillede gavmildt den fornødne Sum til Raadighed, naar Kommunen vilde istandsætte selve Taarnet. Dagspressen fyldtes strax af Indlæg for og imod: hvorledes vilde Spiret tage sig ud, naar ikke Kirken blev rejst paa ny? (sml. især Politikken ²⁵/₁—¹/₂). Striden tog fat igen i Marts, da Spørgsmaalet skulde behandles i Borgerrepræsentationen (sml. Nationaltid. ²⁸/₁, ⁴/₃, ¹⁴/₈, ²³/₃, Dannebrog ¹⁰/₃, Politikken ¹⁷/₃ og ¹/₄ samt Architekten IX), og Borgernes Raad henviste da Sagen til et Udvalg, saa at den endelige Afgørelse er trukken længe ud. Først nylig er det trods alle Betænkeligheder fastslaaet, at Taarnet skal have sit Spir i dets gamle Form.

Mindre Meningsudvexlinger er fremkaldt ved Spørgsmaalet om Muren om Petri Kirke, som det er paatænkt at ombytte med et Jerngitter samtidigt med, at Petersens Jomfrukloster

flyttedes fra Amagertorv til Hj. af Larslejstræde; hvordan det gaar, faar man forhaabentlig Lov til at beholde den gamle Mur, som er tagen i Forsvar af det særlige Kirkesyn (sml. Architekten X S. 5, 15 og Nationaltid. ⁸/₁₀). Endelig er der raabt Vagt i Gevær for Bevaringen af det gamle Frederiks Hospital, hvis smukke Bygninger ikke bør udleveres til Spekulationen (M. Mackeprang i Politiken ¹⁶/₁ 1907). Om det gamle Hospital, der jo har kunnet fejre 150 Aars Jubilæum (s. ovfr. S. 433), bragte Ill. Tid. ²⁰/₁ en Artikel med mange Billeder, og senere har Bladet ²⁹/₁₂ skildret den gamle «Ladegaard», hvis snarlige Forsvinden sikkert ingen vil beklage, selv om den med Rette kan kaldes «en trist Idyl».

Endelig kan nævnes, at Kristian IV's Vaabenhus (opmaalt i Ældre nord. Arch. V. I. Bl. 15) ved Helligaandskirken har været underkastet en gennemgribende Istandsættelse, og at Holmens Kirke er bleven — oljemalet.

Hovedstaden har i Aarets Løb mistet en værdifuld gammel Bygning, det af Harsdorff opførte Løveapotek; under sørgelig Stilhed har det vejet Pladsen for en Nybygning, som ikke behøver at kritiseres paa dette Sted. Portfløjene skænkedes til Nationalmuseet. Forsvundet er endvidere største Delen af Karréen mellem Gammelmønt, Møntergade og Regnegade, hvis gamle Huse for største Delen var byggede efter Ildebranden 1728. Et af de bedste, Hjørnehuset mellem Gammelmønt og Møntergade, er maalt af Foreningen af 3. Decbr. 1892¹; de andre er gennemfotograferede af Nationalmuseet, og en Række arkitektoniske Detaljer er overladt til Raadhuset. Selv om enkelte af Bygningerne bar Præg af fordums Fornemhed, havde intet saa stor Interesse, at deres Forsvinden maa beklages, og endnu tarveligere var de nedrevne Bygninger paa Farvergades Nordside. — Ved Grundgravninger i Møntergade fremkom sparsomme Levninger af S. Klare Kloster, i Farvegade fandtes mange Brudstykker af en Frontespice, som har hørt til Vajsenhuset paa Gammeltorv, og som nu er erhvervede af Folkemuseet, og ved Regensen, hvor den fine og smagfulde fjerde Fløj nu er rejst under Martin Borchs Ledelse, undersøgtes en mægtig Latrinkule ud mod Krystalgade; den maa være lukket efter Ildebranden 1728, og den indeholdt en Mængde Bøtter, Spande og andre Sager, som nu findes paa

¹ Mellem Foreningens Blade for 1907 findes Opmaalinger af Nyhavn 65 og af en Portal paa Vartov.

Nationalmuseet. — En Række, endnu ikke publicerede Iagttagelser vedr. Københavns Jordbundsforhold er gjort af Kaptajn H. U. Ramsing, som med stor Dygtighed fortsætter Rosenkjærs Arbejde.

Af enkelte Bidrag til Københavns Historie kan nævnes Grandjeans Afskrifter af Gravskrifter paa Reformert Kirkegaard, en Skildring af den store Ildebrand 1795 i et af Prams Breve (begge i Personalhist. Tidsskrift), en Fortsættelse af Fr. Schiøtts Artikkelseerie om St. Annæ Kvarter, Sophie Amalienborg (Architekten IX), en Afhandling om Industriforeningen og den første danske Jernbane (R. Berg i Tidsskr. for Industri) og Bering Liisbergs Bog om Agent Holk, der tager de fattiges Tolk og Vejviserens Grundlægger bravt i Forsvar mod den Wessel'ske Klikkes Latterliggørelser og i Forbigaaende oplyser, at det norske Selskab efter 1775 har holdt til Huse i Sværtegade Nr. 7 og ikke, som hidtil antaget, paa Hj. af Regnegade og Didrik Badskærs Gang (sml. S. 228).

Skønt det ikke skulde synes strængt nødvendigt, har Hovedstaden faaet sig et særligt Tidsskrift «Historiske Meddelelser om København», udgivet af Københavns Kommunalbestyrelse og redigeret af Raadstuearkivar, Dr. Villads Christensen. Maaske havde det været klogere og nyttigere for alle interesserede Parter at samle Kræfterne fremfor at splitte dem, men da Tidsskriftet nu foreligger, skal det villigt anerkendes, at de fire første Hæfter er særdeles tiltalende. Af Indholdet kan fremhæves en kort Oversigt over Københavns Væxt og Udvildelse, en Redegørelse for de om 1750 udarbejdede Bykort, en Skildring af H. G. F. Holms Billeder, Oplysninger om københavnske Retsforhold 1624—63, Erindringer fra 1807 samt Artikler om Gaarden Nr. 14 ved Stranden (nu Kong Georgs Ejendom), Graverboligen paa Assistens Kirkegaard (bygget efter Tegning af Viceborgmester Jens Bang) og om den murede Galge paa Vesterfælled.

Sjælland. I *Helsingør*, hvor der er afholdt en vellykket historisk Udstilling, er Istandsættelsen af Herluf Trolles Gaard i Aarets Løb omtrent fuldendt; foruden de frivillige Bidrag er der bevilget et Statstilskud paa 5000 Kr. Ogsaa Klosterets og Mariekirkens Istandsættelse er omtrent fuldendt (Nordsjælland ¹⁵/₅). — Forskellige Bidrag til Helsingørs Historie (Godt Folk og uærligt Folk, Kronborg 1658—9) er fremkomne i de to Aarbøger, Frederiksborg Amts historiske Samfund har udgivet

for 1906 og 1907, der tillige bringer Afhandlinger om Fattigvæsenet i *Hillerød*, om *Slangerup*-Præsten Peder Hansen, om *Gurre*, om *Tidsvildeegnen* i gamle Dage (af Prof. Hans Olrik) og om Sandflugtens Dæmpning i Tidsvildeegnen. Den sidste, interessante Artikel gengiver et Foredrag af Prof. E. Holm paa Oldskriftselskabets Sommerudflugt ^{23/6}, der i Aar gik til Langdysserne i Valby Hegn, Stavnshøjene ved Ørby, Tibirke Kirke, Frøbakke i Tisvilde Hegn og Helenes Grav. Prof. Hans Olriks Foredrag om Helligkilden og Graven er gengivet i Gads danske Magasin (August, S. 879). Iøvrigt har Nationalmuseet været beskæftiget med Planer til Kildens Fredning og Istandsættelse. — Om Klosteret i *Esrom*, hvor den maleriske, gamle Kro er brændt, har de stedlige Blade bragt historiske Artikler, saaledes i Frederiksborg Amtstavis ^{30/3}, ^{31/3} og ^{1/6} af Lars Larsen, og i Nordsjælland ^{17/7}—^{25/7} af D. E. Ruggaard. — Af den nu nedrevne *Skydehøjsgaard* i Hørsholm findes Opmaalinger i Architekten IX S. 490.

«*Roskilde Minder*» er Titlen paa en Bog, hvori Arthur Fang har skrevet en Biografi af Professor Kornerup og samlet Roskildeforskerens spredte Afhandlinger om Byens middelalderlige Arkitektur; som en Slags Tilgift faar man en fornøjelig Opsats om Spaniolerne og den endnu morsommere om «Frederik VII og Oldsagerne». — Roskilde Tid. bringer ^{24/12} et illustreret Nummer om Byens talrige Kilder, og Roskilde Dagbl. ^{24/8} oplyser, at der ved Gravning i Klosterhusstræde er fundet Skeletter og Murbrokker, som rimeligvis stammer fra det gamle Sortebrødrekloster. Ved et Foredrag i Oldskriftselskabet ^{22/1} gjorde Museumsass. Chr. Axel Jensen Rede for det store Fund af middelalderlige Glasmaleristumper, som for et Par Aar siden gjordes i Roskilde Domkirke, og paaviste, at de alle var ældre end Kirkens Brand 1444 (ref. i Kunstchronik, Maj 1907). I samme Selskab er fremkommen endnu to Bidrag til Kirkens Historie. ^{21/4} fremsatte Prof. C. Aarslef, der siden 1904 har arbejdet paa Istandsættelsen af Dronning Margretes Monument, sine Rekonstruktionsplaner og paaviste Ligheden mellem Skulpturerne og Arbejder af den franske Billedhugger Pierre de Thury, og ^{10/12} talte Cand. V. Lorenzen om sine Iagttagelser vedr. Domkirkens Lighed med nordfranske Katedraler, særligt med det nu nedbrudte Kor i Arras.

I *Køge* er det smukke og anselige Bindingsværkshus fra 1644 paa Vestergade bleven istandsat af Arkitekt C. M. Smidt og fredlyst under Nationalmuseet, og Køge Museum har er-

hvervet et malet Loft fra Frederik II's Tid, som fandtes i en Ejendom paa Torvet umiddelbart Syd for Raadhuset. — Østsjællandske Aarbøger VII beskæftiger sig især med Slaget ved Køge Landevej 29. Aug. 1807, for hvilken Begivenhed der er rejst en lille Mindesten.

Ogsaa i *Holbæk Amt* har Interessen for historisk Topografi givet sig Udslag i Stiftelsen af et Samfund, som har udgivet en historisk Aarbog for 1907; den bringer Afhandlinger bl. a. om Svenskerne paa Kallundborgegnen. Det er et lille Samfund for Odsherred, der oprettedes efter Fundet af Asnæsruiinen (sml. II S. 418), som har givet Stødet til Tankens Gennemførelse, og den er sikkert blevet støttet ved alle de Begivenheder, som i Aar er foregaaet i *Kallundborg*. I Foråret fandtes der paa Lindevænget lige vest for Byen nogle gamle Mure; Nationalmuseet blev tilkaldt, og Udgravningerne godtgjorde, at man her stod overfor mærkelige og anselige Levninger af Byens middelalderlige Ringmure. Senere rejstes Spørgsmaalet om Lindegaardens Bevaring af Nationalmuseets Medarbejder, Arkitekt C. M. Smidt (sml. Arkitekten IX S. 453), og takket være Etatsraad Bestles Gavnildhed lykkedes det Foreningen til gamle Bygningers Bevaring at løse Spørgsmaalet paa den bedste Maade; den anseelige gamle Gaard, der har saa stor Betydning for den femtaarnede Kirkes Virkning i Landskabet, er nu frelst. Det bør i denne Sammenhæng nævnes, at det er Konsul C. W. F. Bestle i Aarhus, som i Fjor skænkede Nationalmuseet det middelalderlige Stenhus i Præstegade, men det bør heller ikke glemmes, at Byens Borgere selv har vist en levende Interesse for deres historiske Monumenter. Kommunen har ladet Arkitekt C. M. Smidt istandsætte det smukke Bindingsværkshus i Adelgade lige øst for Kirken, en Række Grundejere har frivilligt lagt Servituter paa deres Ejendomme, en Kreds af Privatmænd har købt et Stykke af Lindevænget, og Ejerne af Resten har erklæret sig villige til at afhænde deres Part til meget billig Pris, saa at det vilde være Skam og Skade, om Staten ikke traadte hjælpende til og sørgede for Ruinernes endelige Fredlysning. — I Kirken fandt man 1906 meget interessante, romanske Dekorationer, som forhaabentlig snart vil blive fuldstændigt fremdragne og istandsatte. Endelig maa det nævnes, at man paa-tænker at oprette en historisk Samling i Kallundborg.

I *Nykøbing* opdagedes Rester af en Gravsten over Borgmester Morten Tuesen, fra Kristian IV's Tid, som efter Natio-

nalmuseets Opfordring er ført tilbage til Kirken. — Til *Tersløsegaard's* Istandsættelse er der paa Finansloven bevilget 5000 Kr. — Poul Hansen: Strejftog gennem Holbæk Amt, giver i populær Form en Oversigt over nogle af Egnens historiske Seværdigheder. I Danske Studier 1907 skildrer Thorkild Gravlund livfuldt *Reerso* og dens Beboere, deres gamle Privilegier, Margrethesagnet, Folkekaraktern og Overtroen, og i Aarbøger for nord. Oldkynd. og Hist. paaviser M. Mackeprang, at *Tveje-Merløse* har tilhørt Hvideslægten, saaledes at begge de sjællandske Landsbykirker med Tvillingtaarne kan knyttes til denne Æt.

E. Dam: *Sorø* Apotek gennem 300 Aar (1906) er et af Forfatterens sædvanlige, grundige farmaceutiske Jubilæumsskrifter (s. videre ovfr. S. 424), og meget oplysende for kirkelige Forhold i den seneste katolske Tid er den Afhandling, Doct. Lindbæk har skrevet i Hist. Tid. (R. 8 B. 1) om den Strid, som Biskop Niels Skave i Roskilde og Sorø Kloster c. 1490 førte om Præstegaarden i Stenmagle.

I ældre nord. Architektur (Række V, Bind I) findes Tegninger af forsvundne Bindingsværkshuse i *Nestved* og Opmaalinger af *Præsto* Kirke. I Østsjællandske Aarbøger skriver Anders Petersen om Præstetienden og Høsten i *Bjeverskov Herred* 1690, i Kirkehist. Saml. (R. V B. 3) udgives et Par Gravskrifter over Præster i *Strøby* og *Holtug*, og i Hist. Tid. (R. 8. B. 1 S. 158 f.) paaviser Prof. Steenstrup, hvor overdrevne Forestillinger man i tidligere Tider har næret om Havets Landerov ved vore Kyster og belyser det bl. a. ved Exempler hentede fra Brøndshøje i Magleby Sogn paa *Møn*.

Paa Finansloven 1907—8 gives første Del af en Bevilling paa ialt 90000 Kr. til Restaurering af *Stege* Kirke og paa Finanslovforslaget 1908—9 opføres ekstraordinært 4000 Kr. til Vedligeholdelsesarbejder paa Vordingborg Ruiner.

Bornholm. Foreningen «Bornholm», der oprettedes 1906 i Aakirkeby, har til Formaal «at styrke, vække og udbrede Sansen for de naturskønne og historisk mærkværdige Steder paa Bornholm, men ogsaa, og særlig, at søge saadanne Steder fredlyste, bevarede og gjort almindelig tilgængelige for Befolkningen samt at forebygge, at de kommer i Udlændinges Eje.» I Virkeligheden har der været store Opgaver i denne Retning at løse, og der er allerede vundet betydelige Sejre. Staten, der vil yde et Tilskud paa 50,000 Kr., mens Privat-

mænd tilvejebringer en lige saa stor Sum, har erhvervet Slotslyngen ved Hammershus, der saaledes bliver fredlyst under Nationalmuseet og aldrig maa bebygges, der er lagt Servitut paa Gaarden Hammersholm, hvor en tysk Villaby «Neu-Berlin» truede med at rejse sig, og der er købt nogle Klippepartier i Rø Sogn. Ved disse Forholdsregler er nogle af de smukkeste Landskaber paa Bornholm sikrede for Ødelæggelse og Hammershus' mægtige Ruiner befriede for et lidet heldigt Naboskab.

Bornholmske Samlinger II bringer en meget læseværdig Artikel af Karl A. Grønvald, som belyser Tankerne om at værne Bornholms Natur, en Oversigt over Bornholms Oldtid, skrevet af Øens alderstegne Arkæolog, Amtmand E. Vedel, en Afhandling af Museumsass. Hans Kjær om Bornholm i Jernalderen, som er polemisk rettet mod Knut Stjernas «Bidrag till Bornholms Befolkningshistoria under Jernalderen» (Antikvarisk Tidsskr. för Sverige 1905) og Opsatser om Printzen-skjoldsvisen, om Rønne Natvægtene m. m.

Lolland-Falster. Henrik Pedersen: Udsæden og det dyrkede Areal paa Falster i sidste Halvdel af det 17de Aarh. (Hist. Tid. R. 8. B. 1 S. 101 f.) hævder, at Udsædsangivelserne i Matriklen af 1664 ikke kan bruges som Grundlag for en Undersøgelse af, hvorledes Forholdene normalt har været, og hævder derfor i Modsætning til Prof. Erslevs Opfattelse (sml. II S. 413—4), at der ikke har været nogen større Tilbagegang fra 13de til 17de Aarh.

Fyn. Universitetets «Festskrift» for 1907 er en Afhandling af Professor M. Cl. Gertz om Knud den helliges Martyrhistorie. Ud fra et filologisk Standpunkt giver Prof. nye og korrekte Læsninger af de tre ældste Kildeskrifter, Odense-tavlen, den kortfattede Lidelseshistorie og Knuds Gravskrift og yder saaledes værdifulde Bidrag til Forstaaelsen af Legendens Udvikling. I et Efterskrift behandles Spørgsmaalet om de to Helgenskrin, og det hævdes, at Søjleskrinet er Knuds, Skraa-laagsskrinet Benedikts

I Fyns Stiftstd. 17/1 giver H. Rasmussen Oplysninger om en Porthammer med Aarstallet 1632 og om *Odense* gamle Vesterport, og 5/2 fortsætter Forf. sine Meddelelser om Fund af gammelt Pæleværk. 29/3—30/3 meddeles en Fortegnelse over Fyens Stiftsmuseums Erhvervelser 1905—6. Fyens Ti-

dende ¹²/₁₁ bringer en Artikkel om de under Nationalmuseet foretagne Istandsættelsesarbejder af Kirkeinventaret i *Vissenbjerg*.

I *Langesø* Skov fandtes Marts Maaned en Kobbergryde, fyldt med middelalderlige Sølvmonter, de yngste fra Kristoffer II. *Hesselagergaards* nye Ejer, Baron Blixen Finecke, har ladet foretage en Istandsættelse af Johan Friis' gamle Hus, hvorved der bl. a. er fremdraget mærkelige Kalkmalerier med Jagtsener fra Tiden c. 1540—50 (Arkitekt Helge B. Møller i Architekten IX S. 481).

I Kirkehist. Saml. (5. R. 7. B. S. 703 f.) sluttet Udgivelsen af Odensebispens Laurits Jacobsen Hindsholms Dagbog, der giver en Række Bidrag til fynsk og lollandsk-falstersk Adels-historie og Præstehistorie 1651—63 samt enkelte Oplysninger om Svenskerne paa Fyen, og i Søndagstillæget til Nationaltidende har S. Hertel i Løbet af Aaret ladet trykke en meget udførlig og paa mange Punkter oplysende historisk Skildring af Præsterne i Brænderup Sogn.

Færoerne. J. Jakobsen: Diplomatarium Færoense. Föreykskt fornbrævasavn I. Tórshavn og København 1907.

Smaastykker.

Om Kong Hans' og Kristiern II's Billeder i Odense.

I Odensegaards Lehnsregnskaber for 1652—53 findes følgende Skrivelse til Lehnsmanden Henning Walkendorff fra øverste Secretair i Cancelliet Otto Krag:

Kiere Herr Henning Walchendorph och kiere Broder, nest ald Welfærdz flitig ønske, pligtig Tacksigelse for beuist ære och goode, med skyldig Tienstuilligheds erbydelße och forsichring kand ieg Dig kiere Broder gandsche venligen iche forholle, at hans Kongl: May: mig naadig haffuer anbefalet ieg dig schulle tillschriffue och fornemme, omb Kong Hans

och Kong Christiani dend andens Contrafeyer iche findes udj Graabrødre Kierche, huor dee begge schall ligge begrafuen. Efftersom høistbemelte hans May: naadig tillsindz er at lade puzere alle Kongerne aff dend Oldenborgische Stamme i Gibs och till dend énde haffuer hidforscheffuen aff Tydschland en egen Mester, som en Deel af dee andre allerede haffuer forferdiget och med disse tuende iche kand begynde, fordj saa deris Contrafey, som det ligner, her ingenstedz er at finde. Erwarter derom med det forderligste kiere Broder din goede Suar och efterretning omb det saaledis der findis, att hans May: dennem noget tiid kunde laane aff Kierchen och siden forschaffe lige goede hen igien. Jeg for min persohn forretter altid gierne huiß dig till tieniste were kand, will dig och hermed til all Welgaaende Guds allermegtigste troeligen haffue befalet med mange goede netter som ieg och min Koene ønscher dig och din Kiereste.

Aff Kiøbenhaffn med hast den 19. Novembris 1652.

Din willigste Tiener

Otho Kragh.

De i Skrivelsen omtalte Billeder af Kongerne ere selvfølgeligt dem, der findes paa Odense Graabrødrekirkes gamle Altertavle, nu i St. Knuds Kirke, det eneste Sted, hvor man ogsaa nu maatte ty hen i samme Anledning. Men da Billederne, hvad Otto Krag synes at have meent, ikke kunde udlaaes og flyttes til Kjøbenhavn, maatte den vedkommende Kunstner, Schytte, begive sig til Odense og der foretage Afstøbningen. For dette Arbeide, «tuende Contrafeyer at efterligne», modtog han ifølge Lehnsregnskabet 12 Rdlr., for hvis Modtagelse han udstedte følgende Kvittering:

Kiender Jegh Hans Schütte Mahler och Borger udi Odense, at ærlig og velbaarne Mand Hr. Henning Va[1]ckendorff til Glorup ved Jørgen Hansen paa Ottensegaard Skriffr sammesteds haffr ladet mig betale 12 Rixdl. for noget Arbeide ieg efter Kongl: Ma^{ts} naadigste Befaling i Graabrødre Kierche haffr forferdiget och hanns Welb. siiden til Kiøbenhaffn forschichet.

Ottenße 8 Xbr. A. 1652.

Hans Schütt Maller.

Da Kunstneren kalder sig Borger i Odense, har han alt-saa taget fast Ophold her og findes endnu boende her 1660 (Odense Byfogeds Regnskab i Rigsarkivet); han er formentlig identisk med den H. S., som ifølge Weilbachs Kunstnerlexicon 1668 skal have udført et Epitaphium i Aalborg Kirke.

C. E. A. Schøller.

Sankt Nikolajs Lysestage.

Hr. museumsdirektør Bernhard Olsen har været så elskværdig at henlede min opmærksomhed på, at mit ovfr. s. 356 fremsatte forsøg på at forklare Køge Nikolajkirkes trearmede lysestage ikke er rigtigt. Tegnet kan virkelig sættes i forbindelse med den hellige bisp, selv om det ikke har noget at gøre med de talrige og underlige Legender, som fortælles om ham. Derimod har det sammenhæng med hans helgendag, 6. december. Paa de træskaarne runekalendere kan denne dag være mærket med et tregrenet lys, et lignende tegn, som kan findes ved hellig tre kongers dag, og ved Knud hertugs dag (6.—7. Januar). Grunden hertil er den, at St. Nikolaus åbnede julen, St. Knud lukkede den. Da hans dag falder så nær ved første søndag i advent, blev han kirkeårets første og juletidens største helgen, julebisp og julemand, der bringer gaverne til de artige børn.

Til min tak for meddelelsen må det være mig tilladt at føje en henvisning til en artikel i Nationaltidende for ⁶/₁₂ 1894, hvor Direktør Bernh. Olsen har skrevet om helgenen og hans dag. Denne avisartikkel hører til en serie, der strakte sig over hele året og gav oplysninger om mærkedage og vejrprog. Og det må endvidere være mig tilladt at spørge, om ikke denne række fornøjelige afhandlinger, hvori der er nedlagt et betydeligt arbejde, fortjente at udgives paa en lettere tilgængelig måde. De vilde sikkert afhjælpe et savn i vor litteratur om disse emner.

C. A. J.

Endnu en Gang Jernkachelovne.

Følgende Uddrag af Nyborg Lens Regnskab for Aaret 1578—9 har Hr. Hotjægermester Schøller, Margaard, velvilligt tilsendt Redaktionen. Det knytter sig til de ovfr. S. 375 givne Oplysninger og yder et særlig fyldigt Bevis for, at den her fremsatte Forklaring af Jernkachelovne er rigtig.

Giffuet Hans Tysk igjen, som hand gaff for en Jernn Kackeloffuen, som er opsat paa Skriffuerstoffuen xxjj daller 24 Nouembris Giffued Hendrick Podtmager y Nyborig for en Jern Kackeloffuen hand opsatte udj Schriffuer stoffuen Potter paa 1 dr: oc for xxiiij Kackelbyller¹ oc undersøms støcker ij β lb. oc for vj Kroner oc vj offrheng for støcket 1 β lb. oc j Tud for iiij β , er thill sammen $2^{1/2}$ dlr. 4 β lb.

Giffuet Hermand Zitert ij Kiøbenhaffn for j pd. Isern farffue² til at farue theer med 1 $\mathcal{L}$

18 Januarij 79 Giffuet Hendrick Podtmager udj Nyborig for en Kackeloffuen hand opsatte udj Møllehuset bode for Arbeidtsløn oc potterne thilsammen ij daller

---

¹ Kachelbilleder? (Kakler med Figurer).

² Ejsenfarve, Jernfarve.

Billeder af sællandsk landalmues liv på Kristian den fjerdes tid.

Uddrag af tingbøger.

Meddelte ved

Jørgen Olrik.

Der er næppe nogen art historiske kilder, der i samme omfang som tingbøgerne fører os lige lukt ind i svundne tiders kulturtilstande og så at sige tegner fortidens mennesker for os, i optrin der er grebne lige ud af livet. Selvfølgelig tør man aldrig glemme, at det trods alt er et ensidigt billede af fortiden, som tingbøgerne giver; således tør man naturligvis ikke af de mange slagsmål og drab lade sig forlede til at tro, at på den vis gik det altid til i datiden; overhovedet må de i tingbøgerne fremstillede optrin altid — om end mere eller mindre — opfattes som undtagelsestilfælde; men selv med denne begrænsning har tingbøgerne deres store kulturhistoriske værd: de sætter os i mange måder ind i tænkemåde og levesæt i de svundne tider, viser os datidens omgangsform og ordskifte o. s. fr., og den baggrund, hvorpå de bevægede og livfulde optrin tegner sig, er af stor betydning for forståelsen af almuens sæd og skik, idet der i tingbøgerne ofte kastes strejflys

over forhold der i og for sig slet ikke vedrører de fremstillede retssager, såsom bygningsskik o. l.¹

Hvad der i det følgende skal gives er et udvalg af sager fra nogle af de ældste sællandske herredstingbøger.² Udvalget er foretaget såvidt muligt under ligeligt hensyn til de forskellige grupper af kriminalsager, der findes beskrevne i tingbøgerne; dog er en enkelt vigtig gruppe helt udeladt, nemlig alle sager hvori bøndernes gilder og bylav forekommer, da jeg tidligere har offentliggjort de herhen hørende uddrag.³ For mange sagers vedkommende kan udfaldet (dommen) ikke ses af herredets tingbog, oftest vel fordi sagen er bleven appelleret til højere instanser (landsting, landemode); men herpå er der ikke lagt synderlig vægt, da uddragene væsentlig er gjorte for de kulturbilleders skyld, som tingbøgerne giver, og ikke af retshistoriske hensyn.

Det er en broget mangfoldighed af mennesker og optrin grebne ud af dagliglivet, som glider forbi læserens øjne. Her møder vi en lille dreng, der får lov til at drikke sig fuld i gildesgården og derfor falder i brønden og drukner — en brønd, der iøvrigt har en mærkelig lighed med et vandhul —; en anden lille dreng, sær og sygelig, hvem faderen i sin mangelfulde forståelse af hans sygdom revser så hårdt, at han dør deraf; her ser vi en forført pige gå i kirke og til alters med åbent hår (altså som en uberygtet mø) Juledag, og 1. Februar derefter døbes hendes barn; fremdeles en selvrådig slagsbroder af en sællandsk bonde, der drager sit væрге på kirkegården mod kongens foged, som har pantet ham fordi han ikke mødte til pligtkørsel;

¹ Således er det f. eks. af interesse at finde åstag på en sællandsk bondegård i 17. årh., da slige tage nu i lang tid har været aldeles ude af brug her på Sælland, hvorimod de kendes både fra Fyn, Jylland og Skåne.

² Originalerne opbevares i Landsarkivet for Sælland.

³ Danske studier 1906, s. 60—64.

en drukken soldat, der er galhovedet over at han ej kan få sin sold, og så ør ved udsigten til at komme i krig, at han beslutter hellere at «forløbe sit liv» med det samme, og derfor ypper ufrød, hvorved det virkelig lykkes ham at komme af med livet; en rå slagsbroder, der i slagsmål kommer til at hugge sin moder så hårdt, at hun dør deraf, o. s. fr. — Stundom kan man endog midt i alle disse mer eller mindre voldsomme optrin skimte den for almuens livs-anskuelse så ejendommelige skæbnetro, arvet som den er fra hedenold og livskraftig endnu den dag i dag; man har flere steder en fornemmelse af, at den der ypper klammeri handler ligesom under tryk af en overmægtig skæbne, således ved skildringen af ovennævnte soldat, der hellere vil af med livet med det samme end miste det i krigen; og hertil svarer en anden slagsbroder, der selv udtaler inden han ypper klammeri: «Jeg skal enten give hug ud eller tage hug ind i aften!»

Men det er bedre at lade tingbøgerne selv tale og aflægge deres vidnesbyrd om dagliglivets små og store tildragelser for næsten trehundrede år siden.

Vanrøgt af børn.

I. I Flakkebjærg herreds ældste tingbog læses under 20. November 1606: Niels Boesens kaldsmænd i Bisserup Niels Olsen og Hans Nielsen i Bisserup kaldede Povel Hansen i Bisserup til vidnesbyrd han vilde føre mod hannem om hans søstersøn, som de siger skal have blevet druknet. Kaldede alle Bisserup mænd for deres sandhed at bestå i samme sag. — Jep Olsen i B. vinded (vidned) ved sjæls salighed at han gik fra sit eget og derhen med Niels skrædder i Thormarke og skulde se denne dreng som de sagde der var druknet; da som de kom i gården, da viste Karens moder Anna Kristens dem en lille dybel ved brønden, og den sagde hun at han druknede deri; og da sagde

Jep Olsen at der var lidt passelig vand, han kunde ikke vide om det drukned der eller ikke. Niels skrædder i Thor-marke vundet (vidnede) at som han kom der i gården med Jep Olsen og vilde og se, da gik han ind til kvinden og spurgte om hun vilde vise hannem hvor drengen blev druknet, da kom Anna Kristens ud, viste hannem en sted, og sagde: «Her tog de ham op»; og det var i et liden pus (pyt), som han målte med sit økseskaft, så det kunde være et kvartér med dynd og vand, og der var hverken trådt eller sparket eller rodet; og soer han ved sin sjæls salighed at ingen kunde drukne deri uden hvis han var bunden på hans ryg; og drengen var otte år gammel. — Oluf Boesen vindet at det sidste han så drengen, da lå (han) på et ølkar i Povel Hansens lo, da lå han død og var våd, og der krøb en igle på hans ærme, og der var en frådedot (tot, klump) for hans mund. — —

— — 4. Dec. 1606. Peder Jensen i Bisserup vidnede, at tredje Pinsedag, han gik til gildes til Jens Mortensens, som han kom i agerummet (i indkørselsporten), da havde Karene Povl Hansens kvinde drengen om armen i lågerummet (rummet ved lågen) og lidde (ledte) hannem og straffede noget på hannem (irettesatte ham noget) og sagde: «Du skal få en fandens aften»; heller hun mener hannem eller nogen anden det véd ikke han. Dette benægtede Povel Hansen, at hun ikke bandede eller trued hannem. — Karen Falstrings vidnede at drengen løb lystig og var drukken i Jens Mortensens gård, og så gik hun ned til stranden; da hun kom op tilbage igen, da lå drengen død og lå lig og var afført (afklædt) i Povel Hansens herberge. — —

— — 11. Dec. 1606. Jens Mortensen i Bisserup vidnede efter sin hustru Sidse Jenses mund, at tredje Pinsedag ved midaftens tid da løb drengen drukken i hans gård og legte i nogen ved; så bad hans hustru Karen Povels, at hun skulde lede drengen hjem; og hun ledte hannem hjem, hun

hørte hende ikke bande drengen i nogen måde. — Hans Brun var mandhelgeløs og blev oplyst (fremlyst på tinge), han vindede således at han så at drengen løb drukken i gården, han ved ikke mere heraf. — Henning Madsen vindede ved sin sjæls salighed at midaftens tide da løb drengen i Jens Mortensens gård og var drukken, og havde gjort en tømme af bast og løb og legte med Peder Bondes børn; så gik han ud at se om sine svin; da han kom igen, da var drengen død og lå lig i Povl Hansens lo; han ved ikke hvorledes han omkom. — Anna Åtsings (Odsing, en mand fra Odden) vindede at noget siermer (senere) end midaften, som kvinder var gåen ud at malke, da gik hun til Povel Hansens og vilde låne sig nogen ild; da spurgte hun den gamle kvinde Anna Kristens ad, hvor han, drengen, var; da svarede hun: «Jeg ved ikke hvor han er.» Så gik hun hjem med ilden, så kom Anna Kristens straks over til hende med det lille barn og bad at hun vilde holdet (holde det) mens hun ledte efter drengen; så kom hun siden igen og hente barnet igen og græd bitterlig; men intet sagde hun hende hvorlunde det lod. — Anders Nielsen vindede at som han silde midaften kom hjem med to tønder øl fra Thormarke og ôg (agede) dem til Jens Mortensen til gildet; som de havde læsset øllet af, og han lod hestene ad marken og gik så hjem igen, da kom de tidender og anskrig at Povels dreng var druknet; så gik han heden til Povels og vilde se ham; da lå drengen død i Povel Hansens lo og var ikke «derne» (?) endda; han bar ham heden i herberget; da var han så våd at han blødte både hans ærme igennem med sine klæder. — — Karen Hennings vindede at hun var til gildet fra første og til det sidste; hun så at drengen løb drukken i gården og sprang og var lystig og glad; og som (hun) vilde gå hjem med sin husbonde, da kom drengen og bad at hun vilde give hannem en skål øl; «javel», sagde hun. I det alle (samme) kom Hans Stev med Karen Povels og sagde: «Se for vor

herre død, står du nu her? ret nu låst du hjemme og sov.» Så gik da Karen Hennings og hendes husbonde hjem og gik udi vængemarken; så kom der tidende at Povel's dreng var druknet; så gik de der heden og vilde seet (se det); da lå drengen i Povel Hansens lo og var død og var våd, og der krøb en igle på hans højre ærme. — Anna Jons vindede at den tid da hun gik fra gildet da var det midt imellem midaften og kvæld, så i kvældrusket, da løb drengen i gildesgården og legte og var drukken; så gik hun heden til Skafterup, og da hun kom hjem igen så var det solbjærgetid; da sagde Karen Hennings til hende: «Nu er Povel's Hans druknet», da svarte Anna Jons: «Eja, da er det ret ilde.» Så gik hun da heden og vilde seet, og som hun så var der i gården, da sagde Anna Kristens til hende: «Kommer og hjælper mig, vi ville føre ham af klæderne.» Så løste de klæderne, og Anna Kristens smøjede hans bukser af hannem, og Anna Jons smøjede skjorten over hovedet på hannem; da var hans skjorte dyngvåd, som hun havde været dyppet i vand, og han var ikke blå eller blodig i nogen måde. — Dorete Oluf Boesens vindede at hun så ikkun ind ad døren, da så hun drengen lå død på en kiste i Povel Hansens herberge. Så om morgenen derefter hente hun sig en spand vand der i brønden; da var der van før at stå en fledebusk (flæg), den var opdragen, somt med roden, og somt af hannem var tvært overdragen; så var der revlet i den ene side i bredden, og det var ikkun et rif, som det kunde været med en hæl; hvo det havde gjort véd ikke hun. — Jens Lollik vinder og ved sin højeste ed at han så at der var kiend (spor) i den vester side i brønden, som to hæle havde skredet derved, så lå der en vånd ved brønden, den tog han og målte med på den sted som de sagde drengen skulde blevet druknet; da var der så dybt både med vand og dynd som Jens Lollik var høj til. Noget derefter købte han nogle af drengens klæder, som han skulde have bleven druknet i, da

var der dynd på klæderne. — Karen Kvislings vindede at om anden dagen derefter gik hun til den samme brønd og vilde to sig nogle klæder, da lå der fløde opdraget, somt med roden, og somt overdraget, og i den vestre side i brønden var der kiend som hæle af et barn; og vinder hun at drengen løb drukken i gården, og da Karene Povels fulgte ham hjem, hørte hun hende ikke tale et ondt ord til ham. — Maren Sørensen vindede at hun og Anna Hares kom ind i loen, som drengen lå; da sagde Anna Hares: «Vi ville have ham over en tønne og rylde (rulle) hannem, vi kan få vandet af hannem,» så var der intet vand i hannem. Klæderne var våde på hannem, og der stod snøv (snot) for næsen på hannem, og hverken var han blå eller blodig. — — Blev Anna Kristens fremkaldet, og bekendte hun således, at hun var gået til Anna Åtsings, at hun vilde holde hende børnene, men (mens) hun gik heden i byen og ledte efter drengen. Så ledte hun både i gildesgården og anden steds hvor de havde børn; og der hun kom hjem og havde ledet, så tog hun en spand og vilde gå til brønden at hente sig en spand vand at to nogle bøtter i, til hendes datter kom hjem; da lå drengen i brønden; og som hun vilde løfte hannem op, og hun så at han var død, blev hun hjærtekrist (krystet om hjærtet, ɔ: skrækslagen), at hun havde selv nær styrtet i brønden; så tog hun ham op og bar hannem heden i loen; så gav hun tilkende at han var bleven druknet, og de kom og ryllede hannem over en tønne, og mente at der skulde endda været liv i ham. — — (Senere appelleres sagen til landsting.)

II. I Smørum herreds tingbog læses under 3. Juli 1626: Anders Pedersen i København på Hans Pedersens vegne lod fremkalde efterskrevne vindesbyrd. — Jens Persen i Brøndbyvester soer og vandt (vidnede) efter reces, at den dag Hans Persen ibidem havde vogn at age mæg, var førnævnte Jens indkaldet ind til davrebordet med nogle flere at få dennem

mad; da sagde Hans Persen: «Hvor skal jeg tro min lidel Hans er?» Da svarede hans ældste broder Per Hansen, at han løb efter en fremmed møgvogn ud ad marken; da sagde Hans Pedersen: Det er møget (meget) at (han) er ingen gang til stede, når han vilde have noget gjort af hannem. Siden lidet derefter kom drengen Hans Hansen ind i stuen, og gik hen ved en kiste og fik mad med de andre hans søskende, og ikke kunde forliges med dennem om maden for han ikke kunde få sin egen ske at æde med; da sagde faderen Hans Pedersen: at det er noget¹ han ikke kunde få ro at æde sin mad for børnenes pellemønte (parlament, skænderi), de havde tilsammel om fornævnte ske; da løb faderen fornævnte Hans Pedersen hen og vilde revse børnene for samme klammeri de havde imellem dennem; da løb straks fornævnte dreng Hans Hansen ud for sin fader ad døren fra de andre søskende. — Jens Kristensen ibidem (sammesteds) og Erik Povelsen sammesteds vandt ligesom Jens Persen før dennem vundet haver. Og ydermere vandt forn. Erik Povelsen og Jens Pedersen, den tid de var udgangen fra maden, da kom drengen Hans Hansen løbende ud af stuen og græd, og løb udenfor gårdsesleden, og noget derefter kom Hans Pedersen udgående med en kurv med mad og en flaske med øl udi og sagde: «Jeg tænker drengen er galen, hvorfor går du ikke i gården, hvorfor står du der og lader så ilde, hvad skaer dig?» Da gik drengen i gården igen; så kom stifmoderen til barnet og spurgte Hans Pedersen ad om han slog det noget; da sagde han at han slog det intet; da sagde kvinden: «Jeg frygter I haver gjort ilde; her ligger barnet død i gården.» Siden gik forn. Hans Persen og rette (rejste) barnet op og bar det i stuen. Siden kom forn. Erik i stuen og så barnet lå død på sengen. — Sesel Nielsdatter ibidem soer og vandt med ed og oprakte

---

¹ Hans Pedersen har åbenbart brugt den i bondesproget yndede vending: Er det noget at osv.

fingre efter reces: Samme dag, der Hans Persen havde fanget mad, og alle folken var gåendes af stuen til deres arbejde fra maden, da indkom hun at skulle have davre; da gik Hans Persen fra bordet og hen til Hans Hansen som da alene stod og fik mad, og sagde: «Hvorfor est du mig så ulydige?» og slog til drengen med sin højre hånd på munden; med sin venstre hånd og arme havde han en kurv med mad; siden stødte han hannem i den venstre side med den højre fod. — Hernæst vandt samtlig en alle fornævnte vindesbyrd, at det var dennem udi sandhed vitterligt, at samme fornævnte dreng Hans Hansen haver været syg og skrøbelig på en seks eller syv ugers tid, og ikke vel kunde holde noget i sig af sin spise. Barabrod (Barbara) Jensdatter i fornævnte Brøndby soer og vandt efter loven, at det var hende udi sandhed vitterligt, at samme fornævnte dreng som død blev, haver været nogen langsommelig tid svag, syg, og skrøbelig, og ikke kunde holde sin mad og spise i sig, men straks kastede det op; og mente hun at det var den kolde (koldfeber) den samme dreng var syg af. — —

Løjermålssager.

I. I Ølstykke herreds tingbog læses under 17. November 1635: Hr. Antonius i Slangerup lader føre følgende vidnesbyrd. Da først for retten fremkom Karen Jakobs, soer og vandt efter loven, og derhos fremlagde en skriftlig beretning dateret Viksø 14. Okt. 1635, underskrevet af hendes mand Jakob Pedersen, desligest af hæderlig og vel-lærd hr. Kristoffer Augustisøn, præst udi Stenløse, og Bertel Nielsen, degn der sammesteds, lydendes ord for ord som efterfølger.

At Hans Rasmussens husmands hustru i Jørlunde er kommet i mit hus med et spædt barn og bedet om noget øl eller mælk til barnet. Da tilspurgte min hustru hende udi Kisten Dues nærværelse, som samme tid var tilstede;

og hørte hun førnævnte Hans Rasmussens kone bekendte som efterfølger: hvor hun havde hjemme, og hvor hun agtede sig frem, da svarede hun at hun havde hjemme i Jørlunde og vilde gå til København; Kisten Dues spurgte hvor det havde sig med hr. Antonio i Jørlunde, om det var sanden med hannem at han skulde haft da med en fremmed kvinde at bestille. Da svarede hun: «Det er jeg de taler om. Nej såmænd, det er ikke sanden!» «Hvor var I da,» sagde Karen Jakobs, «mens I fik så skyld for hannem?» Da svarede hun: «Jeg var til præstens at kline; så kom min mand hjem fra København, hujede og skreg; så løb jeg hjem, kom gæs i gården, og så til hvad jeg havde, og hjalp hannem i seng, og lagde mig hos hannem indtil han sov. Så kom min morsøsterdatter til mig og sagde: «Vi ville gå til præstens, der skulle vi have øl.» Da svarede jeg at jeg ikke torde, for Hans var så drukken; da sagde den anden: «Vi ville gå des snarer hjem.» Så gik jeg med hende. Jens Lusesøn haver en liden dreng, sagde hun, han kom denne snak på gang; og kom det ud blandt folk, hvormed de fyldede min mand om morgenen på hovmarken. Det første han kom hjem, tog han en strygespån og slog mig med, og trådte og fostede (rørte på uanstændig måde) mig alle vegne og på de steder han ikke burde, og spurgte: «Gjorde ikke præsten så ved dig?» Da svarede jeg nej, indtil han slog mig så længe at jeg sagde ja.» Kisten Dues svarede: «Det skulde have gået hardt til før end jeg skulde have løjet på mig selv!» Da sagde den anden: «Jeg måtte gøre det, ti jeg frygtede han skulde have myrdet mig.» — Om morgenen tidlig der Hans Rasmussen stod op, gik han hen til præsten og sagde: «I haver sovet hos min kone!» «Det er ikke sandt,» sagde hr. Antonius, «det haver jeg ikke gjort, lad hende gå hid og bestå disse ord!» Så gik han hjem til mig, og vilde jeg skulde gå med ham; da var jeg så øm af de hug, jeg

kunde ingen steder komme; og jeg da atter benægtede det at hr. Antonius intet havde haft med mig at bestille. Så tog han to mænd og kom til mig, og vilde jeg skulde bestå det. Da sagde jeg at han aldrig det haver begæret af mig. Straks måtte jeg ud af huset; ti jeg befrygtede han skulde fare værre med mig når mændene var borte. «Karen Jakobs sagde: «Da turde det være løgn som folk siger.» Hans Rasmussens kone soer og ønsked så mange onde ånder i sig, om hr. Antonius nogen tid enten havde haft med hende at bestille; «ellers haver min mand altid vantroet mig, fordi jeg blev besoven i Slangerup, før jeg fik ham.» Ydermere sagde hun at «min fader stod og lukte et tværgærde mellem ham og os, og knurrede på min mand fordi han ikke vilde lukke sin del af gærdet; tog han en staver og slog min gamle fader meget ilde, så præsten lod ilde på (udskældte) hannem i prædikestolen, og sagde at han burde stå åbenbare skrifte derfor. Siden den tid bar han præsten sådan avind til, og vidste intet værre at gøre end sige hannem denne løgn på.» Dermed gik hun sin vej. Dette forskrevne haver Karen Jakob Pedersens og Kisten Dues hørt af forn. Hans Rasmussens kones mund, hvilket de på højeste ed bekendte og ydermere vil bekende hvor behov gøres, enten skriftlig eller mundtlig; og til ydermere vidnesbyrd haver jeg ombedet min sognepræst, sognedegn, og kongens foged i Viksø, som med mig haver hørt denne bekendelse, den at underskrive. Actum Viksø d. 14. Okt. 1635. Jakob Pedersen. Kristoffer Augusti, sognepræst i Stenløse og Viksø, e. h. (egen hånd). Bertel Niels degn, ut supra.

— — Hvilke forskrevne ord og bekendelse forn. Karen Jakobs og Kisten Dues udi forn. Viksø hver udi særdeleshed vunde og bekendte ved deres højeste ed efter loven, at de hørte forskrevne ord af Ane Hans Rasmussens hustru, som forskrevet står. Hvortil svared bemeldte

Ane Hans Rasmussens, at hun kunde ikke så lige bekende sin sandhed for hver, men hun dulgte det længste hun kunde, på det præsten hr. Antonius kunde blive befriet, og at hun sagde mange ord uden tinget som hun ikke havde troet der skulde kommet til tinge. Thi den tid hun kom til landemod og Frederiksborg birketing, da måtte hun bekende sin sandhed, at hr. Antonius havde haft med hende at bestille som en ægtemand med sin kvinde. — Dertil svarede hr. Antonius' fuldmægtige, at hun det aldrig skal hannem overbevise. — — (Hermed forsvinder denne sag fra tingbogen.)

II. I Ølstykke herreds tingbog læses under 16. November 1624: Var skikket Per Persen i København og begærte dom mellem Bodil i Måløv og Jørgen Lavridsen i Sørup anlangendes lersmål (lejersmål) som forn. J. L. skulde have gjort med forn. Bodil Mikkelsdatter. Og først i rette lagde et tingsvidne dateret her af tinge 1624 d. 15. Juni, lyder i sin mening, at Gundel Knuds i Måløv har vundet ved højeste ed efter loven, at Bodil Mikkelsdatter i Måløv bad hende gå til Sørup til J. L. og bede hannem holde det han. haver lovet hende; og gik hun ikke tiden ud, da vilde hun selv forsvare det; som samme tingsvidne i sig selv indeholder. — Og dernæst i rette lagde to andre tingsvidner dateret her af tinge den 13. Juli 1624, des lydendes i sin mening, at Ålle Ibsen i Måløv og Mads Jensen i Ganløse vunde at de hørte Gundel Knuds sige i forn. Ålle Ibsens stue, at forn. Bodil Mikkelsdatter bad hende gå til Sørup til Jørgen Lavridsen og bede hannem at holde hvad han havde lovet hende, men gik hun ikke sin tid ud som hun havde regnet efter, og som han lå hos hende, da vilde hun det selv forsvare. — — — Hertil svarede forn. Jørgen Lavridsen og ved højeste ed benægtede at aldrig have haft nogen lersmål med forn. Bodil Mikkelsd., mens

ikke kan benægte han har hende en gang sligt tilbøden udi Ole Knudsens drengheherberge, mens ikke fuldkommet sin vilje, med videre samme tingsvinder indeholder. — Endnu i rette lagdes en seddel, udgiven i Ballerup af hæderlig og vellærd mand hr. Hans Kristoffersen, præst der samme steds, og lyder ord for ord som efterfølger: Kendes (erkender) jeg Hans K. i Ballerup, at Ole Knudsens stiftatter i Målev ved navn Bodil Mikkelsd. gik forgangen Jule helligdage med hendes åbne hår til kirke; og videre Juledag, da hun agted at gå til Guds bord, kom hun til mig i skriftestol med bart hår; og da tilspurgte jeg hende i skriftemål som og tilforn, for hun var suspett (mistænkt), om hun var pige, som hun hun holdt sig forre; dertil svarte hun ja, og ydermere sig ikke havde haft med nogen mandsperson at gøre, hvorpå hun vilde annamme sakramente; derefter den 1. Februar som var Dominica (Søndag) Sexagesima kristned jeg hendes barn i Målev kirke i mange godtfolks nærværelse. Dette er mit vidnesbyrd i den sag, hvilket jeg beviser med denne min egen hand. Ballerup d. 13. Juli 1625. Hans Kristoffersen egen hand. — Endnu i rette lagde et tingsvidne dateret her af tinge 1624 d. 24. Avgust, lyder i sin meninge, at Anne Hans Mortens i Målev, Mette Knuds ibidem, Sidse Albrets datter der sammesteds haver vundet efter loven, at de vare hos Bodil Mikkelsd. udi hendes barnefødsels nød; da bekendte hun, som (hun) blev tilspurgt om, at forn. Jørgen Lavridsen i Sørup var hendes barnefader og ingen anden. Og stod Jørgen L. til vedermålsting og aldeles nægted nu som tilforn. — —

Og stod begge parter til vedermålsting (o: for at tale deres sag på tinge) og var dom begærendes efter deres indlagte breve og tingsvidners indehold. — (Ved dommen kendes Jørgen Lavridsen barnefader at være, «uden han endnu kan skaffe andre i steden for sig, eller og sig efter loven derforre at afværge».)

Mindre skænds- og slagsmål.

I. 28. Nov. 1625 læses i Smørum herreds tingbog, at «Lavrids Jyde i Ballerup tiltaler Børre Skræder ibidem for hug og slag som han haver gjort på hans hustru udi hans egen gård; sætter derfor i rette, om han derudi ikke haver gjort husfred og gårdgang (o: brud på hus- og gårdfred), idet han så haver indgangen med råds råd (overlæg), slagen og træl båren (skamslået) hans hustru, og er dom begærendes.»

II. 8. Dec. 1625 læses i Sokkelund herreds tingbog: Niels Jørgensen gav Mads Sørensen i Utterslev fuld sag, at han haver slaget Berete Jepes med bardag (slagsmål) og staveshug og nævehug. Mads Sørensen nægter at han har givet Berete Jepes stavshug eller nævehug eller ørefigen. — — 15. Dec. 1625: Mads Sørensen i Utterslev for retten fremkom og førte efterskrevne vidnesbyrd som følger: Da at vidne fremkom Søren Andersen i Utterslev, vandt at han kom ind i Jep Henriksens gård og der fandt liggendes nogen staver og staver-ender udaf deres gadekærdsdæmning. — —

III. I Ølstykke herreds tingbog læses under 14. Juli 1635: Lavrids Jørgensen i Slagslunde her for retten gav last og klage på Hans Høg i Slagslunde udi ridefogedens nærværelse; at han haver på hans torvevej, som han kom fra Slangerup marked, da både han og hans svoger kom, som han stod hos vognen at lade sit vand, da slog forn. Hans Høg forn. Lavrids Jørgensen med et knepelspyd (spyd med tværstang under odden) i hans hoved, så blodet straks udgik; så kom han omkring vognen og loved hannem mere; så bar han op med knepelspydet og vilde anden gang slaget igen. Så tog Lavrids fat om knepelspydet med ham, så faldt de begge to omkuld, så kom Hans op igen og trådte forn. Lavrids på hans hemmelighed (kønsdele), så

skød forn. Lavrids' kvinde forn. Hans fra hannem og bad hannem at han vilde være hannem ubevaret (holde sig fra ham). Derefter sætte Hans Høgs svoger sit værge på brystet af forn. Lavrids Jørgensen, så at havde Lavrids' kvinde (ikke) kommet imellem, da havde han rendt værget igennem ham. Og Hans Høgs svoger ved Navn Hans Iversen sagde: «Din skælm, du haver løjet på mig for min sogneherre!» Og fremlagde Lavrids her i retten (sin) blodig krave og trøje. — — Endydermere berette forn. Lavrids at Hans Høg tog en agestol af forn. Lavrids' vogn og slog hannem med; og kom forn. Lavrids' kvinde imellem og forhindrede slaget, og (han) sagde: «Inden du kommer til Slagslunde skal din hjærne fløde om dit hoved!» — —

Var mødt ydermere forn. Hans Høg og gav last og klage på forn. Lavrids Jørgensen selv fjerde. — — Der forn. Hans Høg kom kørendes, da holdt Hans Høg for, at de ikke vilde køre af vejen for ham, og siden kørte Hans Høgs karl vel til siden omkring dennem ved en plovslængde, fordi han fornam at de vilde gøre klammeri. Og siden fik de fat på forn. Hans Høg og stødte og trådte hannem, så han siden ikke haver kunnet enten ædt eller drukket; vel muligt at de vilde tage livet af hannem. — —

IV. I Amager birks tingbog læses under 24. Januar 1623: Morten Skrædder på Kirstine Kristens datters vegne gav Peder Skanør sag, at han havde slaget forn. Kirstine imidlertid hun tjente hannem.

14. Febr. 1623: Tilspurgte Morten Skrædder Peder Skanør, hvad årsage der var til at han slog hender brun og blå; dertil svared forn. Peder Skanør, at skolemesteren som her på landet læser for børn, var til hans indkommen og mesten (næsten) voldgæste hannem, og da blev hans pige forvîst ud at rede en seng, og hans egen datter gik med. Der hun var udgangen, gik skolemestren ud efter; og noget derefter kom hans egen datter ind; da tilspurgte

forn. Peder sin datter hvor pigen var, da svared hun: «Hun er ude hos skolemesteren!» Da gik Peder Skanør ud og slog hende med en tyremie (svøbe af tyrens avlelem) nogle slag; da sprang skolemesteren straks ud og sagde: «Derfor skal du få skam!» og drog straks sit værge og stak i døren efter hannem; og dermed gik Peder ud at tage noget at jage hannem ud med, og sagde skolemesteren samme tid at han vilde forsvare pigen. Derefter kom pigen ind og gav Peder af en vismund (talte næsvist til ham); «jeg haver,» sagde Peder, «på nær været myrdt for din skyld.» — Da tilspurgte forskrevne Morten Skræder Peder Skanør, om han vidste fornævnte pige udi nogen måde at beskylde, som uærligt kunde være, hvortil han svared nej, at han ingen utugt med hende havde fornummet. — —

V. I Flakkebjerg herreds tingbog læses under 10. Juli 1606: Bekendte Peder Kåre, at han gik til Oluf Judes gadeled til Oluf Judes kvinde, og tog hende om hånden og vilde draget hende over ledet til sig og slaget hende; da løfted hun sine klæder op og lod hannem se sig bag i; da kaldede Peder Kåre hende Plokken sorte, og sagde at dersom han havde fået hende ud, da skulde han have givet hende i den ende med en øksehammer, hun skulde fået djævelen i gem.

VI. I samme herreds tingbog læses under 4. Sept. 1606: Povel Skomagars kaldsmænd i Egeslev Mads Månsen og Oluf Tygesen kaldede Hans Mikkelsen ibidem, om han har noget i hans skudsmål at svare. Så mødte Hans Mikkelsen og svarede at hans gæs var fløjen i Povels have, og Povels kvinde løb efter dennem og jagtede efter dem, og sagde de skulde få en djævels lykke, og derover fik han ingen god lykke til gæs iår, og hans gæs kunde ikke lægge en gæsling iår, som hun lovede hannem.

Overfald på kirkegård.

I Smørum herreds tingbog læses under 19. Maj 1628: Lavrids Frandsen i Ballerup for retten fremkom og begærte ret og dom over Sakse Madsen¹ i Skoverlunde anlangendes skændsord der Sakse haver haft til hannem, samt også kirkefred (o: brud på k.) der han skulde have gjort hannem; og er idag den rette tægtedag (retsdag) i sagen at skulle gå dom. Da først i rette lagde Lavrids Frandsen et tingsvidne dateret her af tinge nærværende år 21. Jan. sidst forleden, lyder i sin mening, at Niels Lavridsen i Perstrup, Ole Lavridsen i Ballerup, Kristen Nielsen ibidem, Lavrids Sørensen og Anders Andersen i forn. Perstrup haver vundet at de så og hørte på Ballerup kirkegård og for kirkedøren, at Sakse Madsen tilspurgte Lavrids Frandsen, om han måtte bekomme sit pant igen der han havde pantet fra hannem. Da svarte Lavrids Frandsen: når han fik talet med slots-skriveren derom. Da spurgte Sakse Madsen: «Hvorfor panted du mig? jeg havde min vogn på vagt den gang!» og sagde: «Du skal få skam for du pantet mig for uret (uretfærdigt).» Da svarede Lavrids Frandsen: «Jeg panted dig ikke for uret, mens for du ikke vilde fyldestgøre kgl. Maj.s ekker (ægt, pligtkørsel), når du tilsiges.» Da vendte Lavrids Frandsen sig og vilde gå hjem. Da sagde Sakse Madsen: «Du skal få skam, hør du det, bugstærk (tykvom), når du gør mig uret!» og drog sin kårde ud og gik efter Lavrids Frandsen og råbte: «Du skal få skam, bugholt!» med mange andre unyttige ord flere, som samme tingsvidne i sig selv indeholder. — Nok i rette lagde Lavrids Frandsen et tingsvidne, dateret her af tinge nærværende år den 18. Februarii sidst forleden, lyder i sin mening, at forn. Lavrids Frandsen haver tilspurgt Sakse Madsen, for hvad årsage han haver hannem på kirkegården, der gudstjenesten var

¹ Om denne se Danske Studier 1906, s. 60. 62.

ude, med mange unyttige og skænds-ord og med vrede uddragen sin kårde og vilde slået hannem; og om Sakse Madsen vidste noget med hannem hans ære kunde vedkomme, at Sakse det nu straks for retten vilde give tilkende. — Da om mødt til vedermålsting forn. Sakse Madsen, og ikke vilde nægte forn. Lavrids Frandsens angivende, mens sagde: «når han måtte få sit pant igen, så havde han intet mere med hannem at skaffe; og (om) han vilde drage sin kårde på kirkegården, det skulde ingen forbyde hannem.» — Da i den sag fremkom at vidne Jens Sørensen i Ballerup, soer og vandt efter recessen at han så og hørte på Ballerup kirkegård, der tjenesten var ude, og uden for kirkedøren, da drog Sakse Madsen sin kårde og stak efter Lavrids Frandsen, og L. F. vendte sig og bødte for sig med sin bøsse, og da kalded han Lavrids Frandsen en skælm. Jens Lavridsen i Ballerup vandt ligesom Jens Sørensen; Anders Sørensen ibidem vandt ligesom fornævnte, så nær (som) at han ikke hørte Sakse kaldede Lavrids en skælm; som samme tingsvidne i sig selv indeholder.

(På forespørgsel erklærer Sakse Madsen Lavrids Frandsen for en ærlig mand; og dommen frikender ham da for tiltalen for skældsord, hvorimod han hvad kirkefreden belanger bør stande til rette efter recessen.)

Soldateruvæsen.

I. I Smørum herreds tingbog læses under 9. Februar 1629: Anders Rasmussen borger i København, fuldmægtig på Karen Lavrids Jensens vegne i København, og lod læse kgl. Majestæts oprejsningsbrev, lydende i sin mening, at fornævnte Karen må på ny begynde den sag om det drab som hendes husbonde Lavrids Jensen desværre skal have gjort og begangen. — —

Da fremkom i den sag at vidne først Anders Rasmussen i Hvesinge, soer og vandt med ed og oprakte fingre

efter recessen, at han forgangen, ungefer fjorten dage efter St. Volborgdag (1. Maj), en løverdag, var han udi København. Da kom han op ad Gammeltoftvej gåendes og stod udenfor Lavrids Jensens kælderør; da så han at der stod mange soldater udenfor forn. Lavrids Jensens dør, klamret og pella-menteret (skændtes) og lod meget ilde. Da kom Lavrids Jensens broder Mads Jensen op ad kælderen med et stykke træ i hånden; og Lavrids kom op bag efter sin broder, og rykte ham neder i kælderen, og bad soldaterne skulde være tilfreds for Guds skyld. Da kom der en eller to sol-dater, stak og hug i døren, og slog Lavrids' høstrø (hustru) med deres dragne værger, så hun såvel som hendes hus-bonde måtte fly neder i kælderen. Dermed gik han bort; men om Lavrids gjorde nogen skade eller slog soldaterne, vidste han ikke; mens dersom han gjorde nogen skade, da var han hårdeligen nødt dertil, thi han og hans høstrø skete stor vold og uret, foruden al skyld og brøde i nogen måde. — — Niels Jensen tjenendes Rasmus Jensen i Tostrup Voldby soer og vandt med ed og oprakte fingre efter recessen, at den tid den klammeri skete med de soldater, sad han på forn. Lavrids Jensens bislag; da kom der en stor hob soldater op af en kælder næst sønden op til Lavrids Jensens, og begyndte at pella-mentere, og kalded Lavrids' høstrø en sacramenske (bandsat) hore, der hun stod (og) måled en bonde et bæger tjære; og der hun havde målet tjæren og vilde gå neder i kælderen igen, da slog de hende ilde på ryggen med dragen værger, dog med den flade side, og på hovedet og hvor de kunde ramme hende, og hug stak i døren og bislagen, som endnu er kendt (som der er spor af), og da råbte hun på sin mand: «O mandlille, de slår og hugger mig ihjel, redder mig, for Guds skyld, redder mig!» Da kom Lavrids' broder op af kælderen, og tog et stykke træ som stod bag døren, og tren uden døren; og straks hug de hannem i hovedet med deres dragen værger, så blodet ud flød; ti han var

barhovedet. Da slap han straks træet og løb, og soldaterne fulgte efter hannem og hug og stak hannem; og ingen skade han så Lavrids Jensen gjorde; og intet mere han vidste af samme sag; han gik siden bort. — — Rasmus Jensen i Valdby soer og vandt med ed og oprakte fingre efter recessen, at han sad i Lavrids Jensens kælder samme tid da pellamenten skete, og druk en pot øl; og da kom megen klammeri for døren af drukne soldater, som havde drukket vest op til den kælder ved Lavrids Jensens kælder. Da, som han sad neder i kælderen, hørte han at Lavrids' høstrø råbte neder i kælderen til sin husbond og sagde: «O mandlille, redder mig, disse soldater hugger og slår mig ihjel, jeg kan ikke nyde fred i vores eget hus, redder mig, for Guds skyld, redder mig, jeg haver intet ondt gjort dennem imod, og de haver intet drukken her hos os.» Så gik hendes mand op af kælderen og ud af døren; om han da gjorde nogen skade vidste han ikke; mens dersom han gjorde nogen skade, da var han højligens nødt og tvungen dertil, det de gjorde hannem og hans hustru stor vold og uret, og synderligen den soldat som død blev.

II. I Ølstykke herreds tingbog læses under 7. Oktober 1628: Albert Mattisen i Græse lod fremkalde efterskrevne vindesbyrd. Jokum Hansen i Måløv soer og vandt efter reces med ed og oprakte fingre, at Mattis væver i forskrevne Måløv kom kørendes fra København med et læs mursten til kirkens behov, og havde det leveret på kirkegården, og var siden hjemkommen i sin egen gård, og var kommen i sin stue, og var både hungrig og tørstig. Da kom Jens Mortensen, og var drukken og vel beskænket, i Mattis vævers gård, og straks løb ind i stuen med en dragen kårde i hånden, og sagde: «han vilde have sin løn, han skulde hen i krigen.» Da sagde Mattis: «Efterdi du est drukken, da gak og læg dig til imorgen,» så vilde han gerne betale hannem. Da sagde Jens Mortensen: «I skal

ret nu lade mig få min løn, eller I skal få skam!» Så løb Jens Mortensen ud af stuen med megen banden og skælden, og Mattis stod i døren og bad hannem for Guds skyld han vilde lægge sig til imorgen. I det samme tråd Mattis udenfor døren, og i det samme hug Jens Mortensen til Mattis væver med en dragen kårde oven i hovedet, og hug ham et stort hul, og et hul på akselen gennem alle klæderne, og et hul i kindbakken (kinden). Og siden styrted Mattis om på jorden, og kom sig på knæene at stå, og idet havde Mattis et draget væрге i hånden; og som han sad så på det ene knæ, hug han efter Jens Mortensen og ramte ham i det venstre ben. Og blev tilspurgt om Mattis vævers høstrø gjorde nogen væрге imod Jens Mortensen, at hun kunde gøre hannem nogen skade med, hvortil han svarte: nej hun havde intet i hånden uden et lys, og bad Jens Mortensen for Guds skyld at han skulde gå i seng til imorgen, så skulde han bekomme sin gode betaling. — Niels Andersen i fornævnte Måløv soer og vandt med ed og oprakte fingre efter reces, at den aften der Mattis væver og Jens Mortensen kom i klammeri tilsammel, og lidet tilforn klemped Jens Mortensen klokken og vilde have sin soldaterpenning af bymændene, og løb på gaden med en ladt musket og en brændende lunte; og det straffed Truels Jensen af hannem (irettesatte ham for), og sagde: «Du må ikke så løbe med din brændende lunte, du snart kunde sætte ild på byen.» Da sagde han: «Jeg er så harm at jeg ikke kan få min besolding, at jeg er tilfreds med at forløbe mit liv i denne aften.» Så løste han sin pung, Truels Jensen, og gav Jens Mortensen sin part; «derfor skal du ikke være vred,» sagde Truels. — Birte Andersdatter i fornævnte Måløv vandt ligesom fornævnte Niels Andersen, og ydermere vandt at hun hørte fornævnte Jens Mortensen sagde på gaden: «Hvem der ikke vil give mig en slet mark, hannem skal jeg hugge kejen af, skulde jeg end straks miste mit hoved på stedet.» — Anders Olesen i forn. Måløv soer og vandt efter reces,

at han hørte i Mattis' stue af Jens Mortensens egen mund, som han hannem tilspurgte om Mattis' høstrø haver gjort hannem nogen af sin skade, som folk siger, hvortil han sagde: «Nej, nej, gjorde hun ikke; de lyver. Mens Mattis gjorde mig min skade, der jeg havde hugget hannem; så Gud bedre mig det, så sandt jeg var drukken og forstyrret formedelst min drukkenskab;» og angred og fortrød at han skulde være årsag til sådan pellemønt. — —

— — 14. Okt. 1628. Mergret Andersdatter soer og vandt med ed o. s. v., at hun så og hørte at Jens Mortensen løb på Måløv gade med en bøsse og en tændt lunte, og sagde at han havde beredt sig som en ærlig soldat, og vilde førerbe sit liv, og han havde så godt her at dø som på andre steder for bøsse og pil. — — Knud Jørgensen ridefoged soer og vandt osv., at dengang han hørte den klammeri var sket i Måløv mellem Mattis væver og Jens Mortensen som død blev, så drog han til Måløv, og kom i Mattis vævers gård, og gik ind i laden som Jens Mortensen lå huggen; da tilspurgte Knud hannem, om han blev død af den skade der Mattis gjorde hannem, om han klaged noget på Mattis væver; da sagde han: «Ikke synderlige kan jeg klage på hannem, mens jeg hug hannem tre gange først; og siden kom vi tilsammen i foenen (favnen) og kom omkuld, i det kom mit ben i sønder.» — —

24. Februar 1629. Hans Mortensen i Ballerup modtager 14 daler i nødværgebod af Mattis væver, som de 16 mænd har idømt ham for drabet på Hans Mortensens broder Jens Mortensen. Han modtager dem på egne og alle de andre slægtninges vegne.

Drab i slagsmål.

I. I Sokkelunds herreds tingbog læses under 23. Juni 1625: Hans Sørensen tjenende Sakse Jensen i Vigerum lod

føre efterskrevne vindesbyrd anlangende på sin broders vegne som disværre blev dræft og ihjelslagen. — Da et vinde fremkom ved navn Rasmus Laversen i Vigerum, vandt efter loven med oprakte fingre, at nogen tid førend drabet skede kom Nielsen (fejlskrift for Niels Jensen) og slog hannem et slag på munden som død blev, og intet vidste videre deraf at sige. — Et vinde fremkom, Jens Ibsen ibidem, vandt at han sagde til fornævnte Niels Jensen: «Hvi gør du så pellemente (klammeri)?» Og fulgtes så ud af døren tilhobe, både den der død blev og den levendes der havde slaget hannem på munden. — Ole Nielsen ibidem vandt at han så udi Jens Mønbos stue at Niels Jensen slog den som død blev et slag på munden; og den tid N. J. havde slaget den der død blev det slag på munden, da sagde han til N. J.: «Det vil jeg vel tage til takke; gør du mig nogen uret da skal jeg klage dig for min slotsherre!» «Skal du det, flab?» Så slog han hannem straks på munden. — I lige måder så det Peder Jensen, som er rømt for sagen, at han slog to gange ind ad døren med en vognkæp, og ramte den der død blev, i hovedet, og straks faldt (han) til jorden; og nogen kvindfolk tog hannem op og bar hannem ned og lagde hannem på bænken i Jens Mønbos stue. — — — Nok et vinde fremkom ved navn Boel Jens Mogens; vandt, at Jens Mønbo sagde til Niels Jensen: «Sid på din røv og drik dit øl med spegt (respekt) og ro!» Der svarte N. J. og sagde til J. M.: «Hvad kommer det dig ved? Vi haver noget gammelt sammen; jeg vil være dig god nok, skaldt . . . . . (her mangler sikkert noget; 1½ linje i tingbogen er ubeskrevne).» Da sagde Rasmus Sørensen som død blev: «Altid est du så prakvoren (= klammervorn lige nedenfor); havde du slaget mig på munden som du gjorde ved hannem da skulde du haft ni igen.» Sagde Rasmus som død blev: «Altid est du så klammervorn; jeg skal klage dig for min slotsherre.» «Vil du det, flabmund?» Og straks slog Niels Jensen den

som død blev et slag på munden. Da opstod Hans Sørensen og tog Niels Jensen i akslerne og sagde: «Hvorfor slår du hannem?» Så tog Ole Lavridsen, Hans Sørensen (og) Kristen Jensen Niels Jensen og førte hannem baglængs ud af døren; ydermere så, at Niels Jensen stak ind ad døren med et stillesben (uden tvivl: fjæl til stillads) som en vognkæp; og samme stillesben blev hannem fratagen, da vendte han sig om og så om han kunde få mere og slå med; da kom Peder Jensen med en vognkæp og havde ved sit ene lår og sagde til sin broder: «Hvor går det til?» Da pikkede Niels Jensen på panden: «Her ser du hvor det går til!» (nemlig med brodne pander); og så tog Peder Jensen Jens Mogens' kvinde og slog hende mod jorden; og videre sagde at hun så at han slog truendes ind ad døren med en vognkæp, og da styrtede den der død blev. Da sagde fornævnte kvinde: «Jesu Kristi kors!» Da sagde Per Jensen: «Jeg skal korse dig!» og så tog og slog hende til jorden med samme kæp. Da sagde Niels Jensen: «Hej, sla panden i sønder!» «Å nej,» sagde Kristen Jensen, «du haver gjort det du angrer!» — — — Hans Sørensen, eftermålsmand, berette at han ombad Jens Mogensen og Sakse Jensen, at de vilde indgå til Peder Jensen i Hans Laversens gård og tilspørge ham, om han vilde skaffe *dem* til badskær, som havde fået skaden, eller ikke. Da svarte Peder Jensen at han vilde følge dem op til hannem, og straks fulgte Jens Strygere op til hannem. — Velagt Hans Lavridsen i Vigerum tilspurgte eftermålsmanden, om han nogen tid sendte hannem bud, det han vilde have kongens jern eller fængsel og fængsle hannem med, som er røbet for sagen, eller nogen på hans vegne det begært haver, som var udi gilde og selskab med dennem, som drabet skede. Hvortil han svarte nej, og ved sin højeste ed det benægte.

14. Juli 1625. Hans Sørensen i Vigerum lod føre efterskrevne vindesbyrd som følger: Et vinde fremkom

ved navn Jehanne Andersdatter ibidem, vandt efter loven med oprakte fingre, at hun stod i Jens Møenbos stue, da kom Rasmus Sørensen gåendes; og da stod Niels Jensen med en vognkæp i sin hand udenfor døren, og straks stødte til fornævnte Rasmus i sit øje, så det blødte; da sagde Rasmus: «Hvem gjorde det?» Da svarede Jehanne Andersdatter: «Det gjorde Niels Jensen.» — Anne Andersdatter vandt at hun stod udenfor sin gård, da kom Niels Jensen gående og havde en vognkæp på sin aksel; og som han kom, slog han imod en staver (og) sagde: «Jeg véd vist det (var) knap så højt på hans pande; fordi véd jeg vist, han lever ikke;» og sagde: «Havde jeg nu et stakket værre (værge) i min hand, da havde jeg saa godt end andensteds som herre (her)»; videre sagde: «Jeg tror ikke du røver (røber) mig, og dersom jeg nu havde hans broder, skulde han få så meget!» — Kristene Olesdatter ibidem vandt ilige måde; og ydermere vandt (at) han sagde, at dersom Rasmus Sørensen blev død, «da skal jeg love Hans Sørensen hans broder det han skal ikke undgå, jeg skal sla hannem ihjel med.» — —

28. Juli 1625. — — Et vinde fremkom, Jens Pedersen i Vigerum, vandt efter loven, at om Mandagen som slagsmålet skete om Søndagen, kom han op til hannem (den dræbte); da var det ene øje udstødt, og var et lidet hul i panden, og havde et stød under hagen, så det var sort og håbedt (hovnet), og havde et slag under det venstre øre, så det var sort og håbedt, et slag tvært over kronen (issen), så det var meget håbedt; havde et slag på den højre arm, så han ikke kunde røre hannem. — — —

Kristen Nielsen og Niels Jensens kvinde stod til veder-målsting; og havde fornævnte vinde fanget lovlig varsel, som er bevist inden tinge, ved Jens Nielsen i Utterslev og Peder Lavridsen i Lyngby, så og begge de to som er rømt for sagen, ved deres botjæle, som er Niels Jensen og Peder Jensen i Vigerum.

3. November 1625. Peder Jensen som er dømt til galge og gren, haver idag her inden tinge gjort sin forpligt, at dersom han fandtes her i landet inden tre sole-mærker, da at lide og udstå den straf efter dommens indhold, uden videre proces eller rettergang i nogen måder. — Lod Vigerums mænd et forsæt læse, som er tre uger efter dommen udgåen efter kongens Forordning. Niels Jørgensen Ligger, på velagte Knud Jørgensens, ridefogeds, vegne, tilspurgte menige Vigerums mænd, om de vilde nægte efter loven at det var et af deres videsbødesgilder (bødegilder i bylavet) som skete den tid drabet skete der sammesteds, og af deres videspenge (bødepenge); og tilspurgte først Jens Møenbo hvad han vilde svare. Da for retten fremkom Jens Møenbo (og) svarte efter loven med oprakte fingre, at det var deres ret majgilde og videsbødernes gilde som de gjorde den dag drabet skete. (Otte andre bymænd vidner ligeså). — —

II. I Sokkelund herreds tingbog læses under 6. Juli 1626: Søren Jensen i Gladsakse for retten fremkom og førte efterskrevne vidnesbyrd. Da et vinde fremkom, Mads Sørensen i Utterslev, vandt efter loven med oprakte fingre, at den tid Ole Smed ibidem blev dræft og ihjelslagen -- som skete den løverdag før Påske, om aftenen noget ud på natten — da kom en hans dreng ved navn Ole Hansen ind og sagde: «Nu ligger Ole Smed her ud på gården og er død.» Da sagde Mads Sørensen: «Hvorledes monne det være tilgangen?» Da sagde han: «De siger at Hans Skotte haver slagen hannem ihjel;» og straks søgte (han) ned til hannem, da lå han død og havde to vanter på og (en) liden hvid kipt (kæp?) i sin hand, og fandt intet andet værge hos hannem. Og straks søgte (han) ind i Hans Skottes hus. Da var han borte og havde taget et værge i huset, som hans fader sagde; og da så (han) at der stod to eller tre dråber blod på skiven (bordet); da

sagde Mads Sørensen: «Han er vist herinde.» Da sagde faderen: «Nej han tog sit værge, og så løb han straks.» — Ole Kok sagde og vandt efter loven, at samme aften der Mikkell Nielsen stod lig, da bad han og Jakob Lavridsen sig forlov at de måtte gå til vågestue, da sagde Mads Sørensen ja. Da de kom udenfor porten, da hørte de at de klamrede, og løb ind og vilde se hvem det var; der de kom ned, da holdt Klemedt på laden der på en hest eller mere, da sagde han: «Her ligger Ole Smed, Hans Skotte slog hannem oppå munden, nu ligger han på sit skalkhed for han vilde ikke følge mig ned til ladegården!» og var med (at) søge efter hannem i byen, da var han borte. — Jakob Lavridsen vandt samme ord. — Jørgen Pedersen i Utterslev vandt efter loven, at han var nere til sin søsters, der Mikkell lå lig; da stod Hans Skotte derinde; da kom Søren Rasmussen ind og sagde at Ole Smed vilde ikke med til ladegården; da sagde Hans Skotte: «Da skal jeg at dø (det vil jeg dø på), han skal ned, skal Fanden have hannem!» og så løb at døren. Så gik Jørgen ud at give kvæget med drengen, og havde en lygte i hånden; da hørte han de vare i skændsel (skænderi) sammen på gaden; da hørte han at Hans Skotte sagde: «Haver jeg stålen dit garn, jeg véd ikke hvad du tøver (sigter mig for), der skal fare en knevel (djævel) i dig derforre!» Og så (han), at han støkte (stak) to gange til hannem med handen, men om han havde kniv eller ej det vidste han ikke. — Anders Giødesen vandt samme ord; Børre Andersen ilige måde. Søren Rasmussen vandt og samme ord, og videre sagde at han siden kom ud med et øg; da så (han) at han lå på jorden; da sagde Klemedt: «Her ligger han af skælmeri, for Hans Skotte slog hannem på munden, og vil ikke til ladegården», og så rede de. — Ole Povelsen i Søborghus vandt efter loven, at han var oppe i Utterslev, da kom (han) gåendes på gaden, da sagde Klemedt: «Her ligger Ole Smed, Hans Skotte slog hannem på munden, nu ligger

han og vil ikke til ladegården,» og gik han til og tog hannem om armen; da gav han en suk eller to og så var død.

— — 13. Juli 1626. Klemedt Lavridsen for retten fremkom og vandt efter loven, at han var oppe i Utterslev at tilsige husmændene, imeden han var tærsker på ladegården, at de skulde ned og tilrøgte kongens heste som var kommen fran Skåne; da han kom til Hans Skottes, som skulde sige de andre, da var han ikke hjemme; da sagde konen: «Vil gå efter hannem», og så gik (hun) straks ind og kom igen og havde hannem med sig, og (han) var vel drukken; da sagde hans kone, hun hented hannem til (hos) Jep Hendriksens. Så gik han straks ned efter Ole Smed, og han blev holdendes oppe på gaden; da kom de gåendes tilsammen og skændtes svarligen; da sagde Hans Skotte: «Haver jeg stålen dit garn, da give (gid) der foer så mange dævle i mig som jeg haver gåen over sandskorn idag;» og hørte de skældede hinanden meget for tyve og skælmer. Og kom gåendes fra Børete Jepes led; og ret som han kom ud for Mikkell Nielsens port, da faldt han; og ingen var hos hannem uden Hans Skotte i Utterslev, og det var langt ud på natten. — —

III. I Sokkelund herreds tingbog læses under 25. Januar 1627: Niels Henriksen i Brøndbyøster på sin søns vegne, Luches (Lucius) Nielsen, fremæskede efterskrevne vidnesbyrd anlangendes et drab som siges at være gjort og begangen af fornævnte Lucius Nielsen på Hans Olsen, begge tjenendes Jens Pedersen i Vigleslev, forgangen hellig tre Konger aften, udi fornævnte Jens Persens stue. Da at vidne udi samme sag fremkom Hans Lavridsen på sin hustrus vegne, Kirsten Knudsdatter, soer og vandt efter loven, at Hans Olsen gik ud og var ude hart ved et kvartér; da kom han ind igen og sagde: «Jeg skal enten give hug ud eller tage hug ind i aften;» og derefter gik

han hen til Lucius, som stod ved vuggen hos det lille barn, og havde kast det ene ben på vuggen, og vuggede både sig og barnet. Da slog Hans Olsen som død blev, Lucius bag på mellem hans ben med hans hånd, så han blegnede; da sagde Kirstene til Lucius: «Jeg troer ikke du bliver vred»; da sagde Lucius: «Gid du får skam for mig du slog!» Da kaste L. hændsels (c: den slap ham ud af hænderne) til Hans Olsen med en zecher (saks), hvilken blev siddende i den venstre side i bugen indtil han drog den selv ud. — Karen Pedersdatter ibidem svor efter loven med oprakte fingre, at om middagen tilforne så hun, at Hans Olsen som døde, han sad og sætte to knive på brystet og havde en i hver hånd; da sagde hun til hannem: «Om jeg nu slog til, da var du ave med dit liv!» Da sagde han: «Hvad skade det, da var jeg af med mit liv!» Da sagde hun: «Da koste det mit liv!» Da sagde han: «Nej, efterdi jeg selv sætte dem på.» — — Kirstine Pedersdatter, tjenendes Hans Lavridsen ibidem, vandt efter loven med oprakte fingre, at Ole Olsen, tjenendes Klavs Markvorsen ibidem, kom ind løbendes i stuen og sagde til Hans Olsen som død blev: «Svar mig et ord, kære broderlille!» Da svarede han intet; så tog Ole Olsen sin kniv ud og slog Lucius Nielsen i sit venstre bryst med samme kniv, og havde endeligen slagen hannem ihjel, havde hun ikke været; og tog hun hannem i sin skulder og holdt hannem fra Lucius Nielsen, og tog kniv fran hannem og stak i sin lomme; da sagde Lucius: «Nu haver jeg fanget nok.»

— — — 1. Februar 1627. Niels Hendriksen førte efterskrevne vidnesbyrd. Da at vidne fremkom Jens Pedersen i Vigesev, og på sin egen og sin hustrus vegne, Maren Sørensdatters vegne, svor og vandt efter loven udi alle måder som Hans Lavridsen vundet haver; og videre sagde at fornævnte Lucius Nielsen ikke kaste til Hans Olsen med den sesser (saks) i den mening han vilde gjort

hannem nogen skade; og videre sagde at hans kvinde som lå udi barselseng, rejste sig op og vilde væren på gulvet og reigdet (reddet) hannem, der Ole Olsen løb til Lucius Nielsen med kniven. — —

8. Februar 1627. Er af tinget udtagen otte mand til herredsfogeden at give dom på den fange som haver dræft og ihjelslagen Hans Olsen i Vigeslev. — — — Da haver fornævnte otte mænd til herredsfogeden dømt fornævnte fange Lucius Nielsen til at bøde liv for liv efter recessen i det 21. kapitel, medmindre gunstig høj Øvrighed vil hannem anderledes benåde.

Modermord.

I Ølstykke herreds tingbog læses under 13. Januar 1629: Knud Jørgensen, ridefoged over Københavns len, lod indføre disse efterskrevne vidnesbyrd imod Rasmus Persen i Smørumnedre, som desværre dræfte og ihjelslog sin egen moder; og stod Rasmus Persen selv til veder-målsting. — Da fremkom att vidne Kasper Frederiksen i Ballerup, soer og vandt med ed og oprakte fingre efter reces, at en Torsdag, nogen kort tid efter St. Mikkelsdag sidst forleden, kom han til Smørum, slotsskriverens ærende (at) udrette og bestille, og skulde have en hest hos Rasmus Persen og til Herstedøster, og kom så til Rasmus Persen udi Jens Olesens stue d. 16., som klokken var ved 1 slet; så fulgte han Rasmus hjem. Der de kom i stuen, så bad han sin kone tappe en pot øl, som hun og straks gjorde. Siden kom han i klammeri med sin egen kone, og brede (bebrejdede) hender hvad gods han havde fanget med hender af hendes forældre; så gik hun ud af stuen, og imidlertid sagde Kasper: «Havde de haft bedre, da havde de også givet hende bedre.» Da sagde Rasmus: «Hvorfor tager du hende i forsvar?» og straks tog (han) potten som de drak af, og slog efter hannem med, og

samme tid spildte noget af øllet og ramte hannem for brystet med potten, og tog så en økse og slog hannem tre slag med for brystet. Siden kom hans kone og hans moder ind i stuen og tog øksen fra hannem. Siden gik Rasmus hasteligen uden døren og kom førend han; og straks der Kasper kom uden for døren, slog Rasmus Persen hannem ovenpå hovedet med en øgklop (en klamp til at lægge om hestens fødder), og samme tid havde Rasmus kloppen i hånden; så kom hans hustru og en dreng ved navn Kristen Kristensen og vilde være imellem, at han ikke skulde komme mer til hannem. Da sagde Rasmus til hans hustru og til drengen: «Vil I ikke unde ham det, da skal I få det!» Siden tog han kloppen op igen som da lå på jorden, og vilde været til hannem igen. Da kom hans moder at vilde været imellem; og straks stødte (han) sin moder med en arm til side, og idet slog (han) tilbage til sin moder med kloppen og ramte hende i tindingen så hun straks styrted. Og intet han hørte hende tale mere, end (at hun) bad de skulde tage hendes halsklæde af hender. Og sagde Rasmus' høstrø: «Ser hvordan I haver slagen Eders moder!» — Fornævnte dreng Kristen Kristensen soer og vandt med ed og oprakte fingre, at han stod i loen og tærsked, da så han at Rasmus Persen kom gåendes ud ad døren i gården, og Kasper Frederiksen bag efter hannem; og da gik Rasmus hen ad gården og vilde gå til sin plov som stod uden porten; og siden kom den nem ord imellem med banden og skænden; så slog Rasmus Kasper et slag med kloppen, og i det faldt den på jorden; så tog Rasmus den op igen og slog til Kasper, og dog den gang intet ramte Kasper, mens ramte sin moder ved tinding. Og (hun) sagde at han skulde tage hendes halsklæde af hende, som han også gjorde; og siden stod hun op og gik ind i stuen; og det skete hen ved middagstider; og hun leved derefter fra Torsdag det skede, og til Søndag formiddag. — Lavrids Olesen i Smørum-

nedre soer og vandt med ed etc., at han haver hørt folk haver sagt, at Rasmus Persen nogen gange haver jaget sin moder ud om nattetide, og en nat lå hun til (hos) hans søster i gården som han selv nu boer. — Gundel Pedersdatter, tjenende Kristen Kæmpes høstrø i København, soer og vandt etc., at hun tjente Rasmus Persen i Smørum-nedre nu forgangen sommer; da hørte hun tit og ofte, Rasmus Persen truede hans moder med hug og slag — dog ikke hun så, han slog hende — mens ofte kalded hende en Jyderod eller gammel djævel; da sagde Gundel til hannem: «Ikke så skal du sige til din moder!» 'Da sagde han, at hun måtte sluge en lort, «jeg giver dig den faldende sjuge i dig!» Og ofte sagde hans moder til hende at «når du kommer fra mig, så slår han mig vist ihjel.» Og ydermere vandt fornævnte Gundel Pedersdatter, at førend Rasmus blev gift, kom han hjem med et kvindfolk ved navn Anne Ibsdatter, og da måtte hans moder Anne (skal være Maren) Per Raskes gå af huset, og han forbød hender at hun ikke skulde lade hender ind, og lod hun hende ind da skulde hun få skam. Og måtte (hun) blive ude om nattetide i uvejr og måtte blive på gaden til imod dagen. Og den tid Anne (Maren) Per Raskes kom i stuen, da gik det andet kvindfolk ud, og da stødte han sin moder omkuld, og stødte hender med sin knæ, og banked hendes hoved mod væggen, og sommetider blev (hun) dånet imellem hendes (! fejlskrift for *hans*) hænder. Og den tid der bymændenes bud panted for tyrepønning, da slog Rasmus fornævnte Gundel med en tyv, stødte så sin moder over ende, så hendes ben stod over ende, og banded hende med mange unyttige ord. — Og fornævnte Anne Ibsdatter stod til vedermålsting og benægted at hun aldrig havde været i Rasmus Persens gård om nattetide, der han haver jaget sin moder ud på gaden, og ydermere vandt og bekendte efter reces, at hun tjente Rasmus Persen i tre år, og aldrig hun så at han

stødte eller slog sin moder. — Anders Sørensen tjenendes Jørgen Brun i Veksø soer og vandt etc., at han kom ind til fornævnte Rasmus Persen, at ville købe en pot øl, som skulde gå til mønsterpladsen (mønstringspladsen); da kom Maren Per Raskes fra Smørumovre, og der hun kom ind i stuen, lidet derefter, da begyndte Maren Per Raskes og Rasmus en leg, så Rasmus tog hender ved næsen og ledte hender omkring på gulven. Så gik Rasmus ud af stuen, så han og Maren Per Raskes var alene i stuen; da sagde Maren til hannem: «Kom hid min søn», så gik (han) til hende, og hun tog sin hue af og viste hannem sit hoved og sagde: «Så leger min søn med mig.» Og han tog på hendes hoved, og da fulgte der hår af hovedet med handen. — Per Hugger i Smørum soer og vandt etc., at han haver været tit og ofte at arbejde for Rasmus Persen; da haver han hørt at han haver bandet sin moder og kaldet hende øgenavn, og sagde hans moder: «Du kommer alligevel i bødlens hand for sådant, og for mig du handler med.» — Lavrids Hansen, nu værendes i Smørum hos sin moder, soer og vandt etc., at han aldrig haver hørt eller set, at Rasmus Persen haver slagen sin moder Maren Raskes.

20. Januar 1629. Knud Jørgensen ridefoged over Københavns len på Kgl. Maj.s og rettens vegne lod føre efterskrevne vidnesbyrd imod Rasmus Persen i Smørum, som desværre dræbte og ihjelslog sin egen moder. — Da fremkom at vidne Eskel Jensen i Smørumnedre, soer og vandt etc., at Maren Per Raskes kom til hannem om nattetide, om midnatten, og bad om hus, og beklaged at hendes søn jaget hende ud af huset og slog sønder hvad der var i huset. Om morgenen derefter havde præsten bud efter hannem og vilde vide vidskab derom, hvilket han også bekendte lige for præsten som nu for skrevet står. — Per Helleesen i Smørumnedre soer og vandt efter reces, at den gang der slagsmålet gik an i Rasmus Per-

sens gård, da hørte han der bandtes i gården, da hørte han at Kasper Frederiksen sagde til Rasmus Persen: «Lad mig være, jeg haver intet ondt gjort dig.» Da råbte Rasmus' høstrø og sagde: «Mandlille, ikke så!» — Jens Ibsen i fornævnte Smørumnedre soer og vandt efter Bodel Andersdatters mund, som hun selver for skrøbelighed ikke kunde komme til tinget, at en gang her forgangen efter-høst noget før St. Mikkelsdag da kom Maren Per Raskes til hender om natter tide og bad hun vilde låne hende hus; da sagde hun: hvorledes det er fat, mens hun kommer så tid nattes. Da sagde Maren Per Raskes: «Vores karl er nu atter galen hjemme, derfor kunde jeg intet blive hjemme!» Og (hun) tilbød hender om hun vilde ligge hos hender; da sagde hun at hun vilde sidde på en kiste, stod i stuen, nogen tid. Så bad hun en lille pige løbe hjem og forhøre om der var stille til deres; der hun kom igen, da sagde hun at de var stille, hun hørte ingen. Så bad Bodel hender, vilde hun ligge på bænken, så vilde hun rede under hende. Da sagde Maren (at) mens det var stille så vilde hun gå hjem og lægge sig i drengens seng, til drengen kom hjem. — — — Povel Lavridsen tjenendes hos Svend Lavridsen i Herstedøster soer og vandt efter reces, at han var til Rasmus Persen at tærskes, der Rasmus havde gjort det slagsmål på sin moder. Da så han at Rasmus Persen og hans broder Povel Lavridsen (!) kom om nattetide til Rasmus' gård og hentog nogen klæder af en kiste og henførte i en sæk; da sagde Rasmus til sin hustru: «Går sagen mig under øgen (∩: imod), da vil jeg det I skal følge med mig hvort jeg drager.» — Anne Lavridsdatter, fornævnte Rasmus Persens høstrø, her for retten fremkom, soer og vandt efter reces, at den dag den ulykke skete der hendes mand gjorde på sin moder, var Kasper Frederiksen fire gange i deres gård, førend skaden skete, og ledte efter hendes mand, fornævnte Rasmus Persen, og spurgte efter hannem. Og begærde Kasper

Frederiksen ingen utugt af hender. Siden gik Kasper efter Rasmus hen til Jens Olesens ibidem efter hannem; siden kom de begge gåendes i stuen, og Rasmus bad hender at hun skulde tappe en kande øl, hvilket hun også gjorde. Da kom de i tale med hverandre; iblandt andet sagde Kasper: «Din kvinde er en smuk kvinde, hun var bedre til mig end til dig.» Og siden gik hun ud; og der hun gik ind igen, da mødte Rasmus hender i døren og gik ud ad gården; siden kom Kasper bagefter, og der de kom i gården, da sagde Kasper: «Først jeg for di (får dig) på di steder, så skal jeg betale dig som jeg vil have dig!» Og så tog Rasmus Persen en klop og slog til Kasper, siden slog han end et slag og til Kasper, og slog hannem på akselen, og (den) steg (o: fløj, røg) af Kasper og på Rasmus' moder; så gik hun lidet hen i gården og sætte sig på det ene knæ; så stod hun op og gik ind i stuen, og trep (drev, dryppede) noget blod på hendes halsklæde. Siden lå hun på bænken til aften; så gik hun i seng.

Da var ført udi rette fornævnte Rasmus Persen, og lod læse sit skriftlig forsæt, som her for retten blev påskrevet (og hannem til hænde stillet); lyder som efterfølger: at han her idag otte dage for retten er indstillet at høre på vidnesbyrd anlangendes det drab han uformodende og uskyldeligen gjorde på sin salig moder Maren Sørensdatter. Og først er fremkommen Kasper Frederiksen og (har) givet vidne mod hannem i den sag, som han formente, falskelig og løgnagtig, og som den der ikke efter loven og med rette burde at vidne, «efterdi han er den som er en årsag og begyndelse til samme perlamente og oprør, og han er den som indtrådte inden mine fire pæle på en dags tid fire gange ærendeløs, uden han i den agt og menig vilde i klammeri med mig, og vilde voldtaget min fattige høstrø den sidste gang,» han noksom kan hannem overbevise, hvilket han klager for Gud og den kristne øvrighed, hvorfor han formener, han er ikke den person

som bør eller må vidne imod hannem i den sag, efterdi han er af første begyndelse og rod til samme klammeri som da skede. For det andet at Kasper er hans fjende og avindsmand, «fordi jeg afværged og forhindred hannem sin onde lyst og ugudelige attrå som han havde til min fattige høstrø, horeri med hende at bedrive, og nu skulde være den som vidne skulde bære på mig over et hoved (o: til min skade), dermed at skille mig fattig mand ved liv og velfærd, hvilket jeg formoder mig til, at dommeren, som en kristelig gemyt i være kan, ikke tilsteder, efterdi det er imod vores lands lov og ret: ingen som er ens finde (fjende) eller partisk i en sag, må vidne bære. Dernæst som den uforskammede hore Gundel Pedersdatter haver og vidnet i samme sag, som hverken så eller hørte det allerringeste, begyndelse eller ende, på samme klammeri, og ej heller var der i byen samme tid der gerningen desværre blev bedreven, formener mig og derfor at ske åbenbare uret; ti ingen kan vidne på en ting som de hverken ser eller hører, og ingen udædiske mennesker må stå til troendes, som recessen det klarlig formelder. Og for det tredje som Anders i Veksø haver vundet imod mig at jeg skulde tagen min moder om næsen og ledet hende så omkring, med mere som tingbogen om formelder, hvortil mit gen-svar (er) at han mig det aldrig skal overbevise, mens som en løgner mig det pådigtet haver; og recessen og formel-der, ét vidne er intet vidne i en gerning og sag. Og for det sidste er jeg begærende at min høstrø Anne Lavrids-datter må komme her for retten og sin sandhed i samme sag at vidne og bestå, så vidt hender herudi vitterligt er, hun som var tilstede, hørte og så begyndelse og ende, hvor alting er tilganget. Og er begærendes dette mit gen-svar. og forsæt måtte læses og påskrives på tinget, og tingsvidne derefter af tolv lovfaste dannemænd måtte mig meddeles», som samme forsæt i sig selv indeholder.

(Af denne mordsag findes intet yderligere spor i ting-bogen).

Selv mord for tyvssags skyld.

I Smørum herreds tingbog læses under 1. Oktober 1632: Hans Nielsen udi Ejby, formand for seksten nævningsmænd, og lod føre efterskrevne kaldsmænd, som er Jens Madsen i Sengeløse og Jørgen Jespersen i Ledøve, soer og vandt ved ed o. s. v. at have given disse efterskrevne lovlig 14 dages varsel til vidnesbyrd at påhøre: Søren Grosen, ridefoged på Gislefeld, med Anders Porse her idag at møde, om de vilde have noget imod hvis vidnesbyrd at sige som fornævnte seksten mænd vilde høre, anlangendes det drab som skete i Ledøve, og menes Jens Nielsen som nu død er, på sig selv skulde have begangen, imidlertid Røe-Las med hans medfølgere Anders Porse haver pågreben for en heste og hannem fængseligen bortført til Gisselfeld. Så efterdi samme Jens Nielsen er død bleven den tid og stund forn. Røde Las Jensen i Konsted Borup med sine medfølgere haver sæt efter hannem at ville have fængslet (ham) for fornævnte hest, som Anders Porse samme tid blev pågreben for og bortført; og ikke her for retten er bevist nogen kald og varsel forn. Lavrs Jensen med hans medfølgere at have bekommen, og ikke heller deres principal hovedmand, nemlig Søren Persen i Eskilstrup, at have bekommen nogen varsel (som dennem til samme værk og bestilling haver udsendt); derfor ikke nogen vidner kunde stedes til forhør førend udi sagen lovlig stævnes og kaldes efter recessen.

— 15. Okt. 1632. Peder Nielsen i Ejby formand for seksten nævningsmænd, og lod føre efterskrevne kaldsmænd (der sværger at have stævnet «Søren Groesen ridefoged på Gisselfeld på hans husbonds ærlig og velbyrdig Frans Lykkes vegne, så og Anders Porse som sammesteds findes fængseligen anholden, item Søren Persen i Eskilstrup, Lavrs Jensen i Kongsted Borup med hans medfølgere Mads Olsen ibidem her i dag at møde, om de vilde have

noget imod vidnesbyrd at svare som forn. Peder Nielsen med hans medfølgere agter at føre, anlangendes det drab som skete i Ledøv kirkehus, og menes Jens Nielsen som nu død er, på sig selv skulde have begangen.») — —

Da i samme sag at vidne fremkom Oluf Dal i Ledøv, soer og vandt o. s. v., at den tid og dag, eftermiddag ved 2 slet, der forn. Lavrs Jensen var kommen fra Borup og til Ledøve med Anders Porse, da stod forn. Ole Dal norden ved Anders Porses hus med den yngste af de to der var med forn. Lavrids Jensen; da så de Jens Nielsen som nu død er, at han var udkommen af huset ovenpå rødgoesen (sikkert = ryg-åsen, den bjælke der bærer tagrygningen), og sad der; da sagde samme person som stod hos Ole Dal, til fornævnte Jens Nielsen: «Gak nér af huset med gode, det vil det samme være; og dersom du sætter det på ondt, da skal denne gøre noget!» sagde han om en høtyv han havde i sin hånd. — — Oluf Persen i Ledøve soer og vandt o. s. v., at den tid han kom gangendes frem for Anders Porses hus, som vår samme dag der Lavrids Jensen med hans medfølgere vår i Ledøve og borttog Anders Porse, da vår der meget folk samlet ved huset; og der han kom ind i gården, da kom Lavrids Jensen med hans medfølgere og andre flere ud af stuen og råbte og sagde, at Jens Nielsen lå død med en kniv i sin hånd. Så vendte Lavrids Jensen med de andre hans medfølgere dennem tilbage og gik ind i stuen som den døde lå, og rejste hannem over ende; da gisped han nogen gisp, og straks døde han. Derefter gik forn. Lavrids Jensen med hans medfølgere ud til Anders Porse som stod i gården, og sagde: «Anders, I får endeligen følge os, efterdi den anden er død, og vi finder vores var (vare) her, eller at stille borgen for Eder!» Da svarede Anders Porse: «Hvad kan jeg dertil? Jeg haver gode vidnesbyrd at jeg haver købt hesten af hannem.» Da sagde Lavrids Jensen med hans medfølgere: «Du skulde ladt døren op,

den tid vi kom til huset hos hannem!» «Jeg kunde der intet til,» sagde Anders. — Peder Nielsen i Ledøv soer og vandt o. s. v., at han i lige måde kom til Anders Porses hus, da kom Røe Las Jensen udløbende af fornævnte hus og sagde: «Anders, I gjorde ilde, I lod ikke døren før op, nu haver han slagen sig selv ihjel;» og Lavrs Jensen med hans medfølgere havde 2 knive imellem dem, og kaste dennem på bordet, den ene kniv var et stykke af. (Ingen af de stævnede var mødt).

Leverancer og Leverandører til det danske Hof i den 2. Halvdel af det 16. Aarhundrede.

Af

Emil Madsen.

Leverancerne til Hoffet i den ovenfor anførte Tid frembyder i ikke ringe Grad Interesse ved, at de i forskellige Henseender giver et Indblik i de Kulturforhold, som herhjemme betegner Renaissancens Fremtrængen og dermed Overgangen til en Luksusperiode, som begyndte under Frederik II, efter at den ældre Tids Tarvelighed endnu havde fortsat sig under Christian III, og dette Indblik har ogsaa en Betydning derved, at en stor Del af, hvad der angik Hoffet, kan overføres paa de rigere Adelsmænd og Borgere, idet disse ikke gav Hoffet meget efter med Hensyn til deres Fordringer til det daglige Liv. Talrige Oplysninger om Leverancerne og til Dels ogsaa om Leverandørerne haves i Rentemesterregnskaberne, da særdeles meget af, hvad der forbrugtes ved Hoffet, ikke betaltes af Kongens særlige Kasse, men af de Beløb, for hvilke Rentemesteren aflagde Regnskab, og hvor der i det følgende ingen anden Kilde er angiven, er Kilden derfor hine Regnskaber. Meget findes dog ogsaa andet Steds, som det særlig vil findes angivet.

Med Hensyn til deres Livsstilling indtog Leverandørerne meget forskellige Trin. En betydelig Mængde af dem var ansat i selve Hoftjenesten, idet de findes indbefattede i den meget brogede Samling af Personer, der i forskellige Egen-skaber var knyttede til Hoffet under Betegnelsen «Adskil-lige Hoftjenere»¹. Næsten aldrig findes de yderligere be-tegnede ved, at der til deres Bestillingsbetegnelse knyttedes Ordet Hof. Dette kom først ret i Brug senere, fra Slut-ningen af Christian IV's Tid. Derimod tilføjedes i Reglen Ordet Kongens eller Dronningens, og der træffes saaledes almindeligt Udtryk som H. Majt. Kongens Sadelmager og lignende.

Det var fortrinsvis Haandværkere, som saaledes var nærmere knyttede til Hoffet; men de Vilkaar, paa hvilke de var antagne, var dog ofte meget forskellige. Altid mod-tog de et fast aarligt Vederlag i Penge, der kunde gaa fra 100 Daler eller endog derover ned til 20 og 10², alt efter den Betydning, man tillagde deres Arbejde. Dertil kom saa i Reglen en Hofklædning til Manden selv, stundom ogsaa til hans Folk, ikke sjældent tillige Ydelse af Proviant eller efter Omstændighederne frit Bord ved Hoffet, stundom ogsaa fri Bolig, mere eller mindre fri for kongelige eller borgerlige Tynger, eller ogsaa Penge til at leje Bolig for. Nogle faa ses at have haft Bolig og Værksted paa Kjøben-havns Slot; men i Reglen boede de og havde Værksted, som andre private i Kjøbenhavn, nogle faa ogsaa i andre Byer rundt om i Landet. Nogle fik endog det fornødne Værktøj betalt af Kongen. En Del forblev i Hoftjenesten, som det synes, omtrent deres hele Manddomsalder, medens andre efter kortere eller længere Tids Forløb vendte tilbage til Privatlivet, som oftest vel aftakkede, fordi de ikke kunde

¹ Se nærmere om disse Hist. Tidsskr. 7, III, 410 flg.

² Ved Daler er her og i det følgende forstaaet Joachimsdaleren eller den senere saa kaldte gamle Daler, der indeholdt 2 Lod 14—15 lødigt Sølv.

opfylde de Fordringer, der stilledes til dem, medens de dog ikke ganske sjældent vedblev at være Leverandører.

Ved Siden af dem, der var indbefattede blandt de Adskillige Hoftjenere, var der nogle, der paa anden Maade var knyttede til Hoffet og som mere eller mindre fik tilsvarende Vederlag, nemlig de Haandværkere, der som Smede, Hjulmagere og Sadelmagere var indlemmede i, hvad vi nu vilde kalde Staldetaten, og saaledes henhørte til den Gruppe, der kaldtes «Daglige Tjenere», dernæst de, hvis Virksomhed særlig gjaldt Vedligeholdelsen af Bygningerne og Inventariet paa de kongelige Slotte og Gaarde, og som derfor i Almindelighed henregnedes til de saa kaldte Slotstjenere, der havde vedkommende Lensmand til Foresat.

Foruden alle disse fandtes der nogle enkelte, der vel havde Bestalling, men dog ikke træffes i Listerne over de førnævnte Grupper. Saaledes fik en Klejnsmed i Helsingør 1583 Brev paa at skulle forarbejde alt Slags Jærnfang til Brug paa Kronborg, Frederiksborg, Esrom, Hørsholm, Favrholt m. fl. St., deriblandt ogsaa Genstande til Arkeliet, og lignende bestemtes 1590 og 1593¹. Tilsvarende træffes undertiden en eller anden, der findes kaldt Kongens eller Dronningens Haandværker uden samtidig at være nævnt blandt de i Rentemesterregnskaberne anførte Adskillige Hoftjenere.

De øvrige Leverandører og blandt disse især de Kræmmere, der leverede udenlandske Forbrugsgenstande, var private, der ikke havde nogen fast Bestilling, men solgte deres Varer til Hoffet som til alle andre. Ogsaa adskillige af de Leverandører, der nærmest maa anses som rent private, begunstigedes dels med Ydelse af Proviant eller Kostpenge, dels med at fritages for Skat og al borgerlig Tynge. Nogle, som var i Kongens Tjeneste, men dog brugte Næring og ikke havde faaet saadan Begunstigelse med Hensyn til Skat m. v., søgte uretmæssig at tilegne sig dem; men 1567

¹ 8. Maj 1583, 1. Decbr. 1590, 27. April 1593, Sj. Reg.

befalede Kongen, at alle saadanne skulde betale Skat, undtagen Gejstlige, Bogtrykkere og Bogførere (Boghandlere), der allerede havde Kongens Privilegier, og dem, som udtrykkelig var fritagne ved et kongeligt Brev, samt de Tjenere og Skibsfolk, der fik Besoldning¹.

Det er derhos ej uden Eksempel, at der ogsaa er tilstaaet en enkelt af de private Haandværkere en Hofklædning. Der tilstodes saaledes 1577 Skomageren Jakob Franzos, der ikke var i Hoftjenesten, men ofte maatte rejse derhen, hvor Kongen holdt sin Hoflejr, baade 20 Dlr. aarlig, fri Bolig eller Penge til Husleje og en sædvanlig Hofklædning². Begunstigelserne udstraktes stundom til de paagældendes Enker, naar disse fik Tilladelse til at fortsætte Forretningerne.

Af de Personer, som var ansatte i Hoftjenesten, var de allerfleste indkaldte eller indvandrede fremmede. De beskæftigede sig med mange af de i Datiden forekommende Haandværk; dog var der flere, som kun forekommer til en vis Tid, saaledes at det synes, at man har holdt betydelig Maade med at antage Personer i Hoftjenesten, naar det fornødne kunde faas hos rent private Haandværkere. Der findes saaledes blandt de Adskillige Hoftjenere efter 1564 kun i 1577 en Skiferdækker, efter 1559 ingen Snedkere og ingen Bogbindere. 1580 nævnes vel Kristoffer Bogbinder som modtagende Proviant fra Slottet; men han er ikke nævnt blandt Adskillige Hoftjenere.

Af de Nationaliteter, som de fremmede tilhørte, var den tyske selvfølgelig den mest fremtrædende saavel i som udenfor Hoftjenesten. Navnlig i det 15. Aarhundrede var jo en stor Mængde Haandværkere og Købmænd indvandret her i Landet. Under Kongerne Hans og Christian II var der færre; men derefter og endnu i Frederik II's Tid synes

¹ Kbhs. Dipl. I, 439.

² do. II, 380.

Mængden atter at have tiltaget. Der synes ogsaa at have været nogle franske og Nederlændere, muligt ogsaa enkelte Skotter, om end ikke som Haandværkere i Hoftjenesten, at dømme efter, at to skotske Borgere havde stiftet et Alter i Frue Kirke, hvis Tilliggende 1539 blev afhændet, for at der kunde oprettes i Helliggejst Hospital to Senge til Indlæggelse af to Skotter¹.

Næppe skete derimod Indvandring af norske eller svenske.

Det er ikke let at se, hvad der bevægede Kongen til at indkalde eller ansætte de mange fremmede. Undertiden kan dette vel have beroet paa, at vedkommende Fag endnu ikke var ret indarbejdet her i Landet, saaledes for Urmagernes Vedkommende, ligesom Haandværket næppe i det Hele har staaet paa noget højt Trin, at dømme efter de Klager, som i saa Henseende stundom kom til Orde². I nogle andre Tilfælde har Aarsagen vel ogsaa kunnet være, at Kongen vilde fjerne den Vanskelighed, som fandtes for, at de fremmede kunde komme ind i de bestaaende Lav, og hemme de Besværligheder og Bekostninger, som til Trods for flere kongelige Paabud stadig paabyrdedes, samt den Uvillie, som de gamle danske Haandværksmestre viste imod de fremmede³. Endnu 1581 klagede jo Frederik II over, at der fandtes stor Brøst paa dygtige Haandværkere og befalede, at Lavsbrødrene ikke ved Beskatning og andet Paalæg maatte understaa sig til at holde nye Brødre borte⁴.

De Haandværkere, som var ansatte ved Hoffet, synes nærmest at have haft Rigshofmesteren til Foresat. Adskillige Gange træffes Befalinger til denne om at forskaffe dem Materiale til deres Arbejde. Det befaledes ham saaledes

¹ Krag og Stephanius, Chr. III's Hist. II, 324 flg.

² Reces 1557 § 5, Kbhs. Dipl. VI, 152.

³ Jvf. Reces 1537 § 14, Reces 1557 § 5, Reces 1558 § 70, Allen, De re nord. Rigers Hist. IV, 1, S. 123, D. Mag. 4, V, 59.

⁴ Kbhs. Dipl. VI, 152.

1599 at skaffe Kaspar Sadelmager baade Læder og hvad han i øvrigt behøvede¹, og ifølge Teltmagerens Bestalling af 4. Novbr. 1600 synes denne Haandværker endog stadigt at skulle have forhandlet med ham², medens han i øvrigt tidligere ses at have forhandlet med Lensmanden paa Kjøbenhavns Slot og Statholderen dør³. Det ses ogsaa, at det stundom befalede Rigshofmesteren at give Betalingen til en eller anden Haandværker for hans Arbejde, saaledes i 1599 2000 Dlr. til Zacharias Plattenslager⁴. Alt dette kan dog, lige saa lidt som meget andet i hin Tid, have været ufravigelig Regel; thi det ses, at forskellige af de her anførte Hverv ogsaa stundom har været overdragne andre. Det befalede saaledes 1600 Mogens Ulfeld, som da næppe har været mere end en almindelig Hofsinde, at skaffe Kongens Arkelimester det Jærn, han behøvede til befalet Arbejde⁵.

Inden der gaas ind paa nærmere Enkeltheder i, hvad der angaar Leverancerne, maa det dog fremdrages, at en meget stor Gruppe af Forbrugsgenstande, nemlig alt, hvad der kan sammenfattes under Begrebet almindelige Levnedsmidler, ikke var Genstand for særlige Leverancer. De leveredes af Lenene, for saa vidt de ikke bortsolgtes fra disse til Købmænd, og fra Lenene modtoges saaledes efter Omstændighederne Rug, Mel, Malt, Havre, Smør, Honning, Flæsk, Øksne, Faar og Lam, Gæs, salt Sild, tørrede Fisk, saasom Rokker, Hvidlinger og Flyndere, Faare- og Lammeskind, Kohuder, Voks, Køkkenfedt og Tælle. Stundom nævnes ogsaa Humle og Staal eller Jærn som ydede af visse Len. En ikke ringe Mængde af Levnedsmidler indgik ogsaa som Udbytte af de kongelige Jagter og Fiskerier,

¹ 31. Jan. 1599, Sj. Tg.

² Sj. Reg.

³ 25. Juli 1558, 7. Decb. 1559, Kanc. Brevb.

⁴ 21. Aug. 1599, Sj. Tg.

⁵ 24. Decb. 1600, Sj. Tg.

og undertiden var Indkomsten fra bestemte Len forud bestemt til særlige Formaal. Det bestemtes saaledes 1580, at Indkomsten af visse Len særlig skulde anvendes til Brug paa Kjøbenhavns Slot og til Udspisning paa Holmen¹.

Ikke altid forslog de Ydelser, som saaledes opnaaedes, i Husholdningen. At dette kunde forekomme under ganske almindelige Forhold haves der et Bevis paa i Kongens Skrivelse af 18. Aug. 1590². Der udtales nemlig i den, at der forbrugtes mere Havre paa Kongens Huse, end hvad Lenene indbragte, saa at der ofte maatte købes. Den daglige Ration for hver Hest nedsattes derfor fra 1½ Pd. til 1 Pd. (⅓ Td.). Især skete det dog paa Steder, hvor et stort Forbrug, navnlig ved festlige Lejligheder, foregik. Man hjalp sig da paa forskellige Maader ved Indkøb. Der købtes saaledes stundom af Folk, som i dette Forhold maatte betragtes som private. 1597 købtes saaledes til Haderslevhus 10 Skpd. Flæsk af Breide Rantzau³. Hyppigst var det dog Lensmænd, som det blev overdraget at foretage saadanne Indkøb, og som da afdrog de udlagte Penge i deres Regnskab. Der findes ikke faa Befalinger i saa Henseende. Eksempelvis kan nævnes, at det 1580 befaledes Lensmanden paa Riberhus at sende en stor Mængde tørret Fisk til Udspisning paa Kronborg, Frederiksborg, Esrom og Hørsholm, og Lensmanden paa Skanderborg at sende 200 Sider Flæsk til Kolding til det Barselgilde, som skulde holdes der⁴. 1598 paalagdes det Lensmanden paa Koldinghus at købe 60 Øksne til Kongens eget Bord og fore dem godt, og tilsvarende paalagdes det Lensmanden paa Riberhus at købe 100⁵. Indkøb af Staldøksne forekom i det Hele taget ikke sjældent, og den almindelige Pris for

¹ 1. Decb. 1580, Kanc. Brevb.

² Sj. Tg.

³ 21. Okt. 1597, F. Tg.

⁴ 24. Maj, 4. Juni 1580; jvf. 17. Jan. 1577, Kanc. Brevb.

⁵ 20. Aug. 1598, J. Tg.

et Par synes at have været c. 11¹/₂ Dlr. Undertiden var det nogle af Tolderne, som skulde bidrage til at skaffe det fornødne. Det befalede saaledes Tolderen paa Skagen 1587 at sende til Skanderborg 4 Læster saltet Torsk og 6 Læster saltet Hvidling, og 1596 befalede det Tolderen i Ribe for Betaling at lade bage dør i Byen 4 Læster Skonroggen og 1 Læst Hvedebrød¹. Ogsaa Borgerne i enkelte Byer benyttedes stundom. Det befalede saaledes 1583 Borgerne i Middelfart for Betaling at sende Kongen 1 Td. saltet Torsk til hans eget Bord, og 1596 købtes i Anledning af Kongens Kroning af Borgerne i Nakskov 50 Skpd. Flæsk, samt Fisk og Brød i skaanske Byer². Undertiden paalagdes det ogsaa Bønderne at gøre Tilførsler, naar talrige Hof-sinder fulgte med Hoffet. Det paalagdes saaledes 1579 Bønderne i Koldinghus Len, hvert Herrerred i sin Uge, for Betaling at tilføre Øksne, Lam, Gæs, Høns, Hø, Havre og Straafoder m. m. til Hofsinderne. For en Del Genstande var der sat Takst, Øksne, Slagtefæ, Kalve og Svin skulde derimod betales efter Overenskomst. Tilsvarende befalede det Bønderne i Skanderborg og Bygholm Len at gøre Tilførsler til en Del af Hofsinderne, som forblev i Horsens³. Undertiden findes det ogsaa paalagt Borgerne i Købstæderne under lignende Forhold at skaffe Forraad, saaledes 1596, da Kongen vilde holde Vinterlejr i Nørrejylland⁴. Adskillige smaa Sager, som Lenene eller de kongelige Haver ikke kunde yde, indkøbtes under Haanden. 6. Aug. 1582 befalede Kongen saaledes, at der skulde forskaffes Køkken-skriveren Æbler, Pærer, Flækkesild, Løg, Salt og deslige⁵.

¹ 29. Aug. 1587, Kanc. Brevb.; 23. Jan. 1596, J. Tg.

² 19. Juni 1583, Kanc. Brevb.; 19. Aug. 1596, F. Tg.; 15., 27. Aug. 1596, Sk. Tg.

³ 26., 27. Sept. 1579, Kanc. Brevb.

⁴ 10. Juli 1596, J. Tg.

⁵ Kanc. Brevb. — Især fra en lidt sildigere Tid haves udførligere Oplysning om saadanne Indkøb. Medens Kirstine Munk og Ellen Marsvin

De Varer, især Korn, som ikke forbrugtes paa Gaardene eller tilførtes andre, solgtes stundom umiddelbart til udenlandske Købmænd, i Reglen og for den største Del dog til indenlandske. Undertiden forekommer, at Lensmanden selv købte Kornet og forhandlede det videre¹, og 1583 blev der tilsvarende indgaaet den Kontrakt med Lensmanden paa Riberhus, at den Rug og Byg, som indgik over hans Genant, skulde han have for 1 Dlr. Tønden, hvad enten den gængse Pris var højere eller lavere, da det var for besværligt at føre Kornet til Kjøbenhavn².

Den store Mængde af Husgeraad, som behøvedes ved festlige Lejligheder ud over, hvad Slottene selv besad, gjordes ej heller til Genstand for nogen Leverance, idet man hjalp sig med at paalægge de nærmeste Købstæder at udlaane det fornødne. Befalinger om saadanne Laan, der kunde være ret omfangsrige, træffes ofte. Eksempelvis kan nævnes, at det 1597 befaledes Øvrigheden i Ribe at sende til Haderslev 500 Tinfade, 5000 Tintallerkener, 50 Par Messinglysestager, 50 Drejlsduge og 30 Herresenge med Lagener, Pudevaar, Hoveddyner, Dundyner og andre Sengklæder³. Tilsvarende anmodedes 1580 Øvrighederne i Kerteminde, Nyborg, Svendborg, Faaborg og Middelfart om at udlaane til Forsamlingen i Odense opredte Senge, Tinfade, Tallerkener, Saltkar (Saltsirkener), Lysestager, Duge og Bænkedyner⁴.

Af de Sager, som i Modsætning til de nys nævnte var Genstand for egentlige Leverancer, er der dog ikke Anledning til her nærmere at omtale enkelte, som alt tid-

---

opholdt sig paa Skanderborg fra 31. Aug. 1619 til 9. April 1620 købtes jævnlig foruden Lerpotter Sennop, Æbler, Pærer, Grønkaal, stundom ogsaa Mælk, Hvidkaal, Gulerødder og Peberrod. Det ses, at der lavedes italiensk Pølse, og at der ogsaa fortæredes Kalkuner (Skanderborg og Aakær Lens Regnskab 1619—1620).

¹ Se saaledes 16. Novb, 1592, J. Tg.

² 21. Juni 1583, Kanc. Brevb.

³ 16. Novb. 1597, J. Tg.

⁴ 6. Marts 1580 F. Tg.

ligere har været omhandlede i større eller mindre Udstrækning. Dette gælder saaledes Leverancerne af Materiel til Hæren og Flaaden¹, endvidere hvad der ydedes af Bygmestre og forskellige Kunstnere, idet disses Personligheder og Virksomheder alt tidligere flere Gange er gjorte til Genstand for Fremstilling². Strengt kan dette dog ikke gennemføres, da de samme Personer ofte optraadte som Leverandører i andre Retninger end dem, der fortrinsvis fremtraadte i deres Virksomhed, og det kan derfor ikke ganske undgaas at nævne nogle af dem i det følgende. Endvidere forbigaas her Ydelserne af de i Bygningstjenesten virkende Mur- og Tømmermestre samt andre i samme Retninger beskæftigede Haandværkere og den Virksomhed, der udøvedes af Bestyrerne m. fl. ved de kongelige Fabriker og Anlæg³.

¹ Se herom Emil Madsen, Studier over Danmarks Hærvæsen i det 16. Aarh.

² Friis, Samlinger til dansk Bygnings- og Kunsthist., Kbh. 1872—78, og Bidrag til dansk Kunsthist., Kbh. 1890; Beckett, Renaissancens og Kunstens Hist. i Danmark, Kbh. 1897, Afh. i Tidsskr. for Kunstindustri, 1899, og i Kunstens Historie i Danmark, o. fl.

³ Det 16. Aarh. og særlig Tiden noget ind i samme udmærkede sig ved Overgang paa flere industrielle Omraader fra private Værksteder til Anlæg eller Fabriker, som dog i Reglen ikke bevarede Livskraft i lange Tider. Nogle af disse synes at have været private, saaledes det Glasværk og den Papirmølle, der oprettedes af Sten Bille, som var Lensmand paa Herresvad 1565 til 1586 (Friis, Samlinger til dansk Bygnings- og Kunsthist. 298, Anm. 1), og ved hvilken det maaske var, at Venetianeren Antonius de Castille vilde bosætte sig og lave Glas efter den venetianske Maade (10. April 1572, Kanc. Brevb.), en Slags Papirmølle, der nævnes paa Hveen (Rtm. Rgsk. 1598/99, 624), en Stampemølle, bygget af en Feltbereder i Helsingør (1. April 1600, Sj. Reg.) og en Mølle, to Skomagere havde indrettet i Papirmøllen ved Kbh. (8. Okt. 1599, Sj. Reg.). De fleste Anlæg var dog kongelige, og der fandtes ret mange af saadanne. Saaledes kan nævnes et alt fra Aarhundredets Begyndelse tilværende Jærnværk i Skaane, det 1577 i Helsingør oprettede Gobelinsvæveri, Stykkestøberiet og andre Anlæg til Fremstilling af Krigsmateriel, et Farveri, hvortil Begyndelsen gjordes 1559 (Kbh. Dipl. IV, 567, jvf. 18. Aug. 1565, Kanc. Brevb. og Bestallingsreg. 1555—73, 210 b), et Saltværk ved Kolding (28. Juni 1572,

Af de Leverandører, som derimod her skal omhandles, indtager Guldsmedene utvivlsomt den første Plads, især fra noget ind i Frederik II's Tid. Vel havde alt Christian II besiddet en ikke ringe Mængde af Klenodier, Guld- og Sølv-sager¹, men som Tiden gik frem, voksede ogsaa Fordringerne.

Kanc. Brevb., Bestallingsreg. 1555—73, 320 b), en Papirmølle, dér hvor nu Strandmøllen findes ved Kjøbenhavn (13. Jan. 1577, 20. April 1578, Kanc. Brevb.), et Allunværk ved Viborg (?) (Rtm. Rgsk. 1590/91) og et Glasværk i Egnen ved Ry i Jylland (4. Marts 1581, Kanc. Brevb.). Der nævnes ogsaa italienske Glasmagere, som arbejdede i Lundegaard ved Kronborg (6. Jan. 1572, Kanc. Brevb.). Om Stykkestøberierne se Otto Blom, Afh. i Hist. Tidsskr. 5, IV, om Jærnværket i Skaane Nyrop, Afh. i Hist. Tidsskr. 4, VI, om de militære Anlæg i det Hele taget Emil Madsen, Studier etc.; om Papirmøllerne Nyrop, Strandmøllen.

Til Dels i Forbindelse med Bygningsarbejderne indrettedes ofte Vandledninger og Springvand. Af Personer, som forestod Arbejderne i disse Henseender og altsaa optraadte som vor Tids Entreprenører, kan nævnes Heinrich Strauss v. Düren, der 1567 antoges til at lave et Springvand paa Frederiksborg, til hvilket Vandet skulde ledes ind fra Sponholt (nu Spaanolt Hus eller Tyske Hus i Frederiksborg Landsogn, N. for Frederiksborg), (Bestallingsreg. 1555—73, 251 b), efter at der alt 1564 var indrettet en Vandkunst ved Frederiksborg (Friis, Samlinger til dansk Bygnings- og Kunsthist., 211), Hans Wleischer, der 1572 bestaldedes til at have Opsyn med Springvandet og Rørbrøndene paa Frederiksborg. i Dyrehaven og Lysthaven ved Slottet (Bestallingsreg. 1555—73, 332 b), og som 1575 skulde bese Lejligheden, om Vand kunde ledes ind i en ny Forelledam dér fra Grip Sø. Mester Mikkel, der samme Aar skulde søge at indlede Vand i Frederiksborg Sø fra Strødam (Friis, Samlinger etc. 211 fig.). Hans Meisse, der bl. a. 1578 paatog sig at lede Vand gennem Render ind i Kbh. og anlægge en Vandkunst (4. Juni 1578, Kanc. Brevb.) og i 1579 tillige med Mathis paa Vandkunsten betaltes for Render fra Posten paa Gammeltovej til nogle andre Bydele, foruden at han samme Aar indledede Vand i Admiralgaarden (i den nuværende Admiralgade i Nærheden af Lille Kirkestræde), endvidere Ohmecher, der c. 1589 lagde Vandrender til Koldinghus og Skanderborg Slot (Rtm. Rgsk. 1589/90). Der nævnes i øvrigt alt en Vandkunst ved Skanderborg Slot 1573 (15. Jan. 1573, Kanc. Brevb.), derhos en Vandkunst i Odense 1580 (21. Juni 1580, Kanc. Brevb.) og mange Breve findes om tilsvarende Arbejder ved Kronborg (D. Samlinger I, V).

¹ Jvf. Fortegnelsen i Allen, Breve og Aktstykker, Kbh. 1854, 82 fig.

Der fandtes næsten stedse samtidig flere Guldsmede i Hoftjenesten, ansatte paa meget forskellige Vilkaar. Nogle havde saaledes en Tid lang Værksted paa Kjøbenhavns Slot, medens de i øvrigt boede i Byen, fri for Skat og al borgerlig Tynge, saaledes to, Hans Christian og Burchart Wincke eller Vincke, der blev antagne 1567, dog kun som Guldsmedsvende. De skulde hver have 60 Dlr. aarlig, Hofklædning og hvad de behøvede af Kul og Redskaber frit leveret. Tillige maatte de arbejde for andre, naar Kongen ikke gav dem noget at bestille¹. Allerede det næste Aar fik de dog en ny Bestalling, ved hvilken der blev fastsat en vis Arbejdsløn for de forskellige Slags Arbejder, medens de iøvrigt beholdt den tidligere bestemte Pengeløn. Dog skulde de nu selv købe, hvad de behøvede af Kul og Varer fra Apoteket, men tillige hver to Maaneder have en halv Ame Vin, og de skulde ikke indestaa for Ædelstene, som gik itu under deres Arbejde². De synes begge at være blevne aftakkede i Maj 1571³, men kort efter antoges Burchart Wincke paany, dog nu med kun 20 Dlr. i aarlig Løn, men med Betaling for Arbejdet uden bestemt Takst, samt Fribolig, fri for al Tynge⁴. Baade samtidig og noget derefter findes andre nævnte, saaledes Hans Raadt eller Raade, der blev antagen 1578 og var Borger i Kjøbenhavn. Han fik overordentlig gode Vilkaar, der kan betragtes som et Udtryk for den forøgede Anseelse, Guldsmedene efterhaanden havde erhvervet sig. Han fik nemlig 150 Dlr. i aarlig Løn eller lige saa meget som en af de mest ansete Hoftjenere, nemlig Køgemesteren, fik, dertil Hofklædning, frit Hus uden Skat eller Tynge, frit Ved og Kul og for hvert Lod Guld eller Sølv, han forarbejdede i almindelige

¹ Bestallingsreg. 1555—73, 252 b; Kbhs. Dipl. II, 331.

² Bestallingsreg. 1555—73, 261. — En Ame Vin indeholdt 160 Potter, deltes i 20 Ferendel eller 100 Maader.

³ Kbhs. Dipl. IV, 599.

⁴ Bestallingsreg. 1555—73, 309.

Varer, $2\frac{1}{2}$ Sk. lybsk¹, medens finere Varer eller dyrebare Klenodier skulde betales efter Arbejdets Værd. Derimod maatte han ikke arbejde for andre end Hoffet. 1579 tildelte ham en ny Bestalling, ifølge hvilken der endog skulde ydes ham 200 Dlr. aarlig og desuden hver Maaned 10 Dlr. i Kostpenge, en Hofklædning, Kostpenge for 4 Karle à 6 Dlr. om Maaneden og frit Hus eller Husleje. Lønningen sattes atter ned til 100 Dlr. ved en ny Bestalling 1580 og Kostpenge nævnes ikke i denne, medens de øvrige Vilkaar forblev uforandrede. Senere, i 1581, antoges Didrik Fuiren, der endnu boede i Odense 1595/96, men senere flyttede til København, hvor Kongen 1602 tilskødede ham en Gaard paa Amagertorv². Tilsidst synes han atter ganske at være vendt tilbage til Privatlivet.

De i Hof tjenesten ansatte Guldsmede kunde dog langt fra bestride alt det Arbejde, der fordredes; thi alt som Tiden gik, og Velstanden steg, anvendte Hoffet flere og flere Penge paa alle Slags Guldsmedevarer. 1588/89, der ganske vist var et af de Aar, hvor der anskaffedes mest, benyttedes saaledes omtrent samtidig foruden Hans Raadt Guldsmedene Niels Trudsen, Klavs Hvid, Hans Ibsen, Hans Pedersen, Søffren Guldsmed, Jørgen Hvid, Peder Hvid, Daniel Hess, Peder Jakobsen, senere ogsaa Victor Kejser og Willum Fransos. Af disse var især Niels Trudsen og Klavs Hvid, hvis Navn ogsaa findes skrevet Witt eller Vit, ansete. Klavs Hvid nævnes saaledes blandt de Borgere, der som Udsendinge fra Kjøbenhavn underskrev Brevet om at hylde Prins Christian i Ringsted 1584, men boede iøvrigt mærkelig nok i Læderstræde³. Hans Pedersen var 1596 Oldemand for Guldsmedene i Kjøbenhavn, og han leverede i det Hele taget meget til Hoffet. Hvis Jørgen Hvid er den samme

¹ 1578 regnedes en Daler lig 31 Skilling lybsk. .

² Kbhs. Dipl. II, 515 flg.

³ Kbhs. Dipl. I, 546, II, 385; Nyrop, Dansk Guldsmedekunst, 34 flg.

som den Jørgen Guldsmed, der boede paa Østergade, var denne ogsaa en af de betydeligste Leverandører, i det mindste indtil 1581.

Mange Juveler og andre fine Smykker købtes dog ogsaa i Udlandet. At saadanne Indkøb alt skete i Christian III's Tid ses af, at der 1554 udstedtes en Memorial for Axel Urne og Johan Guldsmed angaaende Indkøb af Guldsager i Antwerpen¹. Senere forekommer de dog i betydelig større Mængde. Især købtes hos Juvelererne Henrik Beust i Braunschweig, der blandt andet 1588/89 leverede to Fjer, besatte og stafferede med Ædelstene, til Værdi 350 Dlr., et Guldhalsbaand med Diamanter og Rubiner til Værdi 2500 Dlr. og et Guldhalsbaand med Diamanter og Perler af Værdi 1300 Dlr. m. m., hos Diderich Nibeiser, Lüder Grevinck og Markus Meusen i Lübeck, af hvilke den sidste samtidig leverede 107 Unser 3 Kv. Perler à 6 Dlr. Unsen, 39 Lod 3 Kv. getagen² Borter à 26 Sk., 19 Unser plat getagen Guld og 20 Unser plat getagen Sølv, begge Slags à 2 Dlr. Unsen, endvidere hos Adrian Kolf i Delft, der ligeledes samtidig leverede 90 Smaragder, som dog kun kostede 90 Dlr., samt hos Fransiscus Thies i Amsterdam. 1594/95 nævnes Indkøb hos Juvelereren Johannes-Ambrosius i Milano; men mest handledes dog stedse med Henrik Beust og andre Juvelerere i Braunschweig, saasom Peder Helling og Povl Hesse. 1594 betaltes en Juveler i Hamburg 150 Dlr. for en Paradisfugl, besat med Diamanter og andre Ædelstene.

Blandt de Sager, der anskaffedes i stor Mængde, indtager Guldkæderne og Kontrafejerne, ved hvis Forarbejdelse Guldsmedene og de saakaldte Kontrafejere (Malere og Medailører) virkede sammen, en fremragende Plads. I den første

¹ 24. Novb. 1554, .Ausl. Reg. 1554/55.

² Getagen eller som det oftere kaldes blot Tagen betyder vistnok «trukken» (tysk gezogen). Daleren regnedes da at have 32 Skilling.

Tid synes det nærmest at have været alene Guldkæder, der anskaffedes og især benyttedes til Foræringer. 1563/64 udleveredes der saaledes Kongen fra Rentekammeret fire Kæder af ungersk Guld, og af disse skænkede Kongen straks de to, hvoraf den ene vejede 39 Lod, til Grev Borkart v. Barby. Samtidig nævnes dog ogsaa andre kostbare Ærestegn. Ved Maaltidet paa Kjøbenhavns Slot ved Dronningens Kroning 1572 uddelte Dronningen saaledes, som der siges, Kranse af Guld, Perler og Ædelstene til Raadherrerne og Hofsinderne¹. Senere blev det mere og mere almindeligt, at der foruden en Kæde foræredes Miniaturbilleder af Kongen. Stundom kunde det dog vel endnu maaske hænde, at Foræringen alene bestod i en Kæde. Der leveredes saaledes 1588/89 Klavs Hvid Guld til deraf at lave en Kæde af den usædvanlig store Værdi c. 600 Dlr. Samme Aar forarbejdede han en Kæde til 450 Dlr. bestemt til den engelske Gesandt, 2 Kæder à 275 Dlr., der skulde foræres Grev Georg af Gleichen og Rudolf Schenck, Friherre af Teutenberg, der begge en Tid opholdt sig ved Hoffet her², en Kæde af samme Værdi, bestemt til Ærkehertug Matthias af Østerrigs Kammertjener, der havde bragt Dronningen 8 ungarske Heste, en Kæde af 588 Dlr. Værdi til Kongen af Skotlands Gesandt William Stuart og endelig en Kæde af 225 Dlr. Værdi til Grev v. Holleck fra Nederlandene. Muligt kan der dog, uden at det nævnes, ved disse Gaver været tilføjet Kontrafejer.

Selve Kontrafejerne kunde vel undertiden have malede Billeder, men i Almindelighed synes de dog at have været Medailler af Guld med Kongens Billede. Dette fremgaar

¹ Rerauius, Stormectigste — — Herr Frederichs den Andens Kronings oc Brøllups Historia. Kbh. 1576.

² Deres Navne m. v. findes i Dronning Sofies Stambog (Gl. Kgl. Saml. Octav. Nr. 3646).

tydeligt af, at Hans Raadt, der synes at have været den eneste Guldsmed, der i Frederik II's Tid leverede Kontrafejer, 1582 leverede først 30 saadanne, der angives at have vejjet 406 Kroner, derpaa det næste Aar 24, der vejjede 169 Kroner, og endvidere 20, der vejjede 157¹, efter at der kort i Forvejen havde været nogen Tvivl, om Kontrafejerne var lavede af ungarsk eller Kroneguld, hvilket sidste vistnok ifølge den ejendommelige Vægtangivelse maa have været Tilfældet². De sidste af de ovenfor nævnte Kontrafejer var mindre vægtige end de førstnævnte, og de har saaledes vistnok været af den Slags, som undertiden findes kaldt «smaa» Kontrafejer³. Som oftest benyttedes der dog om Kontrafejerne Betegnelserne «bedre» og «slette»; de første var besatte med Ædelstene, i Reglen med fire Diamanter og fire Rubiner, og Værdien synes da at have været 100 Dlr., undertiden dog ogsaa med flere Ædelstene, saasom ni Diamanter og otte Rubiner. Som Indfatning nævnes ogsaa en enkelt Gang emailerede («amellerede») Kranse, besatte med Diamanter og andre Ædelstene. De slette var indfattede uden Ædelstene og altsaa af ringere Værdi. Der nævnes vel en Gang et, hvis Værdi var 27 Dlr.; men den almindelige Pris synes dog kun at have været 10 til 13 Dlr., og der nævnes endog nogle, som kun betaltes med 5 Dlr. Af de Kæder, der omtales som forærede sammen med Kontrafejerne, havde de anseligste store krusede Led. Af tre saadanne, som 1594/95 for-

¹ 10. April 1582, 8. Marts, 18. Maj 1583, Kanc. Brevb.

² 4. Jan. 1582, Kanc. Brevb. — Ungarsk Guld maa have været det fineste; thi der findes fremsat, at naar man til 22 Lod ungarsk Guld satte 1 Lod fint Sølv og 1 Lod Kobber, blev det Kroneguld (Rtm. Rgsk. 1596/97) og ligeledes, at naar der til en Lødemark Rosenobler sattes 1 Lod Lørgering i fint Sølv og Kobber, kom de til at veje 23 Lod 1½ Kv., og de var da lig 100 ½ franske Kroner 1 Ort (Rtm. Rgsk. 1600/01). — 1 Krone findes i Regnskaberne sat lig 1⅓ Dlr.

³ F. Eks. 8. Febr. 1583, Kanc. Brevb.

æredes til spanske Gesandter, var de to takserede til 525 Dlr., den tredje til 300. En Kæde, der samtidig foræredes til en kejserlig Gesandt, og ligeledes ansloges til en Værdi af 300 Dlr., angives at have vejlet 50 Lod, hvad der efter Nutidens Pris for 18 Karats Guld skulde svare til c. 1450 Kroner. 1591/92 nævnes, at Kongen selv angav Mønstreet til en Kæde, til hvis Forfærdigelse der leveredes 50 Engelotter¹.

En meget sjælden Gang findes ogsaa nævnt Kontrafejer af uædelt Metal. Billedsnideren Johan Gregory v. der Zara i Helsingør fik saaledes 1579 den mærkelig store Sum af 600 Dlr. for to støbte Kontrafejer af Messing til Kongen og Dronningen.

Undertiden foræredes i Stedet for Kontrafejer i Christian IV's Tid Bogstavet C, besat med Diamanter, hængende i en Guldkæde. Et saadant Klenodie foræredes for Eks. den schlesiske Fyrste, Hertug Adam v. der Terski ved hans Bryllup 1595/96. Til et enkelt saadant C brugtes 1595 42 Engelotter. I øvrigt nævnes ogsaa mere sjældent, at der i Guldkæden anbragtes et Klenodie. Som Fadder-gave forærede Kongen saaledes Hertug Karl af Sverigs Gemalinde 1594 en Guldkæde med et Klenodie, hvori der var tre emillerede Guldstifter med Diamanter, hvilke blev anbragte i det i Stedet for tre Perler, som var i det, da det blev købt (i Mailand).

Til enkelte Tider, saaledes naar mange fornemme fremmede indtraf ved højtidelige Lejligheder, eller naar Kongen var paa Rejse i Udlandet, kunde der blive særdeles stor Anvendelse for Kontrafejer. De anskaffedes derfor almindelig forud og holdtes i Forraad, opbevarede i Rentekammeret. Ved slige Lejligheder kunde dog de indenlandske Guldsmede ikke altid skaffe en tilstrækkelig Forsyning. Da Christian IV rejste i Tyskland 1595, maatte der saaledes anskaffes adskillige Kontrafejer og Kæder hos Guldsmedene i Magde-

¹ En Engelot regnedes at have en Værdi af 2 Dlr.

burg, Berlin og Gustrow. Yderligere blev Didrik Fuiren kaldt til Braunschweig for at lade endnu flere forfærdige, og selv dette var ikke nok. Kongen maatte laane flere af sit Følge, som han tidligere havde skænket saadanne. I alt uddeltes 50 Guldkæder, 3 Kontrafejer med 8 Diamanter, 1 med fire Diamanter og 4 Rubiner og 110 slette.

Foruden de nys nævnte Genstande brugtes, men i det Hele taget kun sjældent, ogsaa Ringe til Foræringer. Undtagelsesvis købtes 1560/61 paa en Gang en Del; men de var ikke meget kostbare, idet Diamantringene kun betaltes med $9\frac{1}{2}$ Dlr. for hver, Rubin- og Turkisringene med 8. De faa, som derefter anskaffedes, var ej heller kostbare. 1583 nævnes saaledes 3 Ringe, der vejede $6\frac{1}{2}$ Kroner¹, og 1595 købtes 2 Ringe til Værdi 20 og 25 Dlr. Dog forekommer undertiden dyrere Stykker. 1554 nævnes saaledes en Guldring med en Turkis, som kostede 35 Kr., og som Kongen forærede Otto Krumpen, da han blev Marsk, og 1595 købtes for 120 Dlr. en Ring med 7 Diamanter, som Kongen forærede Peder Munk den Dag, han gjorde sin Ed som Marsk. 1590 betaltes 160 Dlr. for hver af 4 store Diamantringe.

Det var dog ikke blot særdeles fornemme Folk, som Kontrafejerne og Kæderne tildeltes. Der nævnes undertiden nogle, som ikke indtog nogen særdeles høj Stilling. 1560/61 skænkedes der saaledes Borgmesteren af Nürnberg en Kæde, Drabanthøvedsmanden Klavs Rusvorm fik 1588/89 et Kontrafej af Kongen, og 1599 skænkedes der en Kapelmusiker i Venedig, som oplærte Instrumentister og Sangere for Kongen, en Guldkæde og et slet Kontrafej, tilsammen til en Værdi af 500 Dlr.²

Dog var der i det mindste for nogle af Kontrafejerne en Forbindelse mellem dem og Elefantordenen, saaledes at

¹ 18. Maj 1583, Kanc. Brevb.

² For Idé og Virkelighed 1870, I, 92.

de, som modtog saadanne, vel nærmest maatte anses som Riddere af Elefanten. Betragtes de ældste Afbildninger, der haves af Tegnet for denne Orden, da forekommer vel Elefanten selv ofte som et saadant Tegn, hængende i en Kæde af forskellig Form og med forskellig Udstyring, f. Eks. under Frederik II med Bogstaverne F. S. eller Kongens Brystbillede, under Christian IV med det sammenstillede C og Firtallet eller med den væbnede Arm¹; men der træffes ogsaa en Medaille, fra Aar 1580, med Omskrift Mein Hofnung zu Gott allein. Denne Brug af en Medaille som Ordenstegn bekræftes yderligere ved Kongens Skrivelse af 12. April 1583 til Kristoffer Valkendorf, idet der i den siges, at Kongen har modtaget det af Valkendorf sendte Stykke, der var trykt med det Stempel, som Møntmesteren (Povl Gulden) havde gjort med Kongens Kontrafej, hvorhos Valkendorf befalede at lade Møntmesteren gøre den anden Side færdig med Elefanten og det andet, ligesom de andre Kontrafejer vare, og lade trykke 2 til 3 Kontrafejer dermed og sende dem til Kongen². Tilsvarende siges, at Niels Kaas, Sten Brahe, Tyge Brahe og Erik Krabbe skal have baaret i en Kæde Kongens Portræt, paa hvis Bagside Elefanten fandtes³.

At der saaledes har været forskellig Skik med Hensyn til Ordenstegnet eller lignende, fremgaar ogsaa, naar de Billeder, som haves af det 16. Aarhundredes danske Konger, betragtes. Kong Hans ses mest afbildet bærende Medailler, Christian II bærer fortrinsvis den gyldne Vlies, paa et Billede dog selve Elefanten, Frederik I har ingen tilsvarende Prydelse, Christian III bærer i Reglen et Kleodie eller en Medaille, sjældent selve Elefanten, Frederik II ses i Reglen afbildet med en Medaille, nogle Gange

¹ Müllers Pinakotek, II, Pl. IV.

² Kanc. Brevb.

³ Suhm, Samlinger til den danske Hist., I, 52.

dog ogsaa med Elefanten, og først Christian IV ses almindeligt med denne. Det synes saaledes, at om end Elefanten stundom er bleven baaren alene i en Guldkæde som Ordenstegn ligesom Tegnet for den gyldne Vlies og den af Kejser Sigismund efter Konciliet i Koblenz stiftede Drageorden, hvad der ogsaa vilde svare til, at der siges i et Brev fra Ove Bille til Johan Friis, vistnok fra 1538, at de som var i Ordenen, maatte og skulde bære et Tegn («Selskab») i Lighed med en Elefant, saa har dog ogsaa Kontrafejer eller Medailler været brugte paa samme Maade, til Dels ogsaa andre Sammenstillinger af Tegn, saaledes som det ses paa Mindesmærket over Kong Hans, idet han paa dette er prydet med en Kæde, sammensat af Elefanter og Sporer, bærende et Mariebillede som Medaillon. I Frederik II's Tid maa det vistnok betragtes som det almindeligste, at der i Stedet for selve Elefanten benyttedes et Billede som det væsentligste Ordenstegn, i Lighed med, at dette i den af Kurfyrst Friederich II af Brandenburg stiftede og indtil 1554 bestaaende «Unser lieben Frauen Brüderschaft», ogsaa kaldt Svaneordenen, var et i en Sølvkæde hængende Billede af den hellige Jomfru med Barnet i en Halmaane, under hvilket et sammenrullet Linklæde med en Svane¹. Ogsaa udenlandsk synes samtidig Billeder at være brugte som Ordenstegn, at dømme efter, at Frederik II 1561 ved et fransk Gesandtskab fik tildelt Billedet af Sct. Michael i en Guldkæde, besat med Diamanter, tillige med de for Ordenen foreskrevne Klæder, og at han 1582 ved et engelsk Gesandtskab fik tildelt Billedet af Sct. Georg tillige med Hosebaandet og den tilhørende Dragt².

De allerfleste Leveringer, som ydedes af Guldsmedene

---

¹ Jvf. Nyholm, De kgl. danske Ridderordener, Om Ridderordenernes Hist. Kbh. 1903; Werlauff, De hellige tre Kongers Kapel, 22 flg., 26, 33, 75; Gl. kgl. Saml. Fol. Nr. 758.

² Gl. kgl. Saml. Kv. Nr. 2571.

gjaldt dog Sager til Anvendelse ved Borddækningen, foruden alt det Sølv, der brugtes til Sele- og Ridetøjer, til Udsmykning af Vogne, til Beslag paa Knive, Daggerter og Sværd, der leveredes Kongens Dreng, Ridesvende, Bøsseskytter o. fl., hvilket alt dog her forbigaa, da det hovedsagelig er omhandlet andet Steds¹, samt til Musikinstrumenter, af hvilke Bassuner og Trompeter i Frederik II's og Christian IV's Tid ofte angives at have været af Sølv, medens der tillige nævnes Pauker, hvoraf én angives at have vejet 910 Lod, samt 1600/01 en Bas af Sølv. Stadig træffes i de nævnte Kongers Tid Anskaffelser af forskellige til Husgeraadet henhørende Genstande, der efter Bestemmelserne af 1539² maa antages at have været af 14^{1/2}-lødigt Sølv. Vel kan Mængden af slige Sager ikke sættes lig, hvad der nu findes i nogle regerende Fyrsters Besiddelse³; men i enkelte Aar var det dog ret betydelige Mængder, der anskaffedes paa én Gang, saaledes 1588/89, da 4838 Lod Sølv uddeltes til forskellige Guldsmede for at forarbejdes til Genstande af den her omtalte Art, og 1595/96, da Guldsmed Hans Pedersen fik 8650 Lod Sølv til deraf hovedsagelig at forfærdige Fade og Tallerkener. Fadenes Vægt var i Reglen 70 til 75 Lod, Tallerkenernes 20. Foruden disse Genstande, hvis Rande undertiden var forgyldte, anskaffedes i Mængde Lysestager, Saltkar, Konfekt- og andre Skaale (Kommentiken), Bægre, Flasker, Kopper, Vandbækkener, Stobe, Skeer og Hefter eller Skafter til Kredenskniive, alt af Sølv. Blandt Lysestagerne kan fremdrages et Par, som Kongen 1583 forærede til Kronborg Kirke, og som sandsynligt er de samme, der nævnes

¹ Fra Arkiv og Museum II, 434 flg.

² Kbhs. Dipl. II, 253.

³ Det angives saaledes, at den Samling af Sølv-sager, som den nuværende tyske Kejser besidder, skal have en Værdi af henimod 5 Millioner Mark.

10. Juni 1583 som forfærdigede og forgyldte af Hans Raadt, og for hvilke der den 30. Juni s. A. betaltes ham 300 Dlr. paa Regnskab¹. De almindelig brugte Lysestagers Vægt vekslede dog meget, idet den gik fra 23 til 134 Lod. Saltkarrenes Vægt var i Reglen 24, Konfekt-skaalenes c. 50, Kommentikernes 22, Skeernes 2 til 3 Lod. Der nævnes ogsaa Bij-Bægre à 94, Smørkar à 93, Vandkander og Vandfade à c. 100, derhos enkelte meget store Genstande. En Guldsmed fik saaledes 1595/96 97¹/₂ Lod Sølv til at forstærke og istandsætte en Spølkedel, der brugtes hos Vinskænken og vejede 508 Lod. Et Kredensbæger, som 1588/89 foræredes Hertugen af Pommern som en Faddergave, vejede 284 Lod; en Kredens, der omtrent havde samme Vægt, foræredes 1589 Henrik Ramel som Brudegave, og Storfyrsten af Moskov fik 1579 en Kredens, der vejede 155¹/₂ Lod. En Sølvkande, der skulde benyttes i det danske Kancelli, vejede 150 Lod. 1592 og oftere omtales emaillet (amelleret) Sølvstøj, og 1590 betaltes en Guldsmed for 2 Danmarks Riges Vaaben, der skulde indfattes i 2 forgyldte Sølvvandbækkener, som Dronningen havde bestilt i Tyskland til Christian IV's Søstre Elisabet og Augusta. Blandt Anskaffelserne af Husgeraad træffes aldrig Spisegaffler. Gaffler synes overhovedet kun at forekomme som Forskærrerredskaber. Blandt den forholdsvis ringe Mængde af Sølvstøj, som Christian II havde til Brug paa Kalundborg², fandtes vel en eneste Gaffel, men denne kan jo ogsaa have været bestemt til at benyttes ved Forskæring. Ogsaa kun sjældent findes Lysesakse nævnte; men de behøvedes heller næppe, da der ved Hoffet vist hovedsagelig brugtes Vokslys. Ret store Mængder af Voks findes stundom indkøbt, saaledes 1572 2 Skpd., 9 Lpd. og 2¹/₂ Pd. til Kjøbenhavns Slot. Dog sés, at der i Rente-

¹ Kanc. Brevb.

² Rtm. Rgsk. 1560/61. 67.

kammeret anvendtes Tællelys, og til disse findes ogsaa enkelte Gange Lysesakse anskaffede.

Undertiden nævnes blandt Husgeraadet Sager af purt Guld, Hans Raadt fik saaledes 1580 400 Dlr. til at veksle i Guld til en Krudtflaske, Klavs Hvidt 1589 45 Lod Kroneguld til et Bæger med Laag og til et Haandtag paa en Børste. Niels Trudsen fik 1585/96 200 franske Kroner til deraf at forfærdige et Bæger med Laag til Dronningen. 1600/01 nævnes anskaffet et Vandbækken og 1601/02 10 Skeer af Guld.

Enkelte særlige Sager, som Guldsmede leverede, maa ej heller forbigaaes. Det overdroges saaledes Didrik Fuiren at forfærdige den Guldkrone med Diamanter og Ædelstene, der benyttedes af Christian IV ved hans Kroning. Den synes at være bleven betalt med c. 8000 Dlr.¹ Samtidig overdroges det Guldsmeden Mogens Winkler at forfærdige Æblet med et Kors, hvilket dog kun synes at være betalt med 391 Dlr. Dronningen har derimod saavel ved Kroningen 1572 som ved Kroningen 1598 kun en Krone af Sølv. Flere Gange nævnes, at Guldsmede har forfærdiget Signeter til Rigets Segl eller Sekret. 1554 fik en Guldsmed i Nyborg 30 Lod Sølv, som han skulde støbe i Form af en Skildpadde, som Peder Nar skulde have til Vaaben, og en anden samme Steds fik 10 Lod til Spænder (Marnier) og Skjolde til Peder Landsknægt. 1578 betales der Kongens Guldsmed Raphael Italiener 30 Dlr. for et kunstfærdigt udført lidet Skib og en Galej², og 1595/96 blev Niels Trudsen betalt for at forgylde et kronet C og et Danmarks Riges Vaaben paa Rigsprofossens Stav (Regiment) og for at forgylde et kronet C paa Sølvdaggerter og Kongens Ridetøj. Klavs Hvid lavede en Del

¹ Jvf. om denne Krone Bruun, Kjøbenhavn, I, 444; Tdskr. f. Kunstind. 1890, 7.

² Sundtoldregnskab 1578.

af de Sølvgenstande, der blev anvendte paa Frederik II's Ligkiste, særlig 4000 Sølvnagler til denne, Hans Raadt det store Krucifix, der lagdes paa Kistens Laag, derhos et Danmarks Riges Vaaben i drevet Arbejde og nogle flere Sager, der anbragtes paa Ligkisten, og hvortil der i alt medgik 1150 Lod Sølv, foruden 60 Rosenobler til Forgylldningen¹.

I øvrigt overdroges det ogsaa stundom Guldsmede at foretage Arbejder, der ikke strengt taget synes at kunne have været henregnede til deres Fag. Klavs Hvidt fik saaledes 1585 Betaling for at udstikke Kongens Vaaben med et F og et S samt Aarstal paa et Antal Tinfade, Tintallerkener, Tinbrikker, Sengepotter, Messingbækkener, Bordkranse og Tinkander, der var bestemte til Skibet Gideon, og paa 24 Tinfade og Tallerkener, der kom til Gaarden Rosbæk. Niels Trudsen betales 1592 for Vaabener af Kobber til Hofmændene Theus Bernekovs og Markvard Brockdorfs Ligkister.

Foruden de egentlige Guldsmede benyttedes mærkelig nok stundom ogsaa nogle af Drabanterne, der tidligere havde været Guldsmede. Drabanten Hans v. Würden forfærdigede saaledes 1595/96 en Stav (et Regiment), der vejede 75¹/₂ Lod og var bestemt til Drabantprofossen, og Drabanten Hans Keinapfel to forgyldte Sølvkapsler til Hertug Johan Adolfs og Frøken Augustas Vielsesdokumenter, samt 1596/97 svære forgyldte Beslag til 30 lange Egestokke, der lavedes af Osvald Drejer og skulde benyttes af de Herrer, som ved Kongens Kroning havde Opsyn paa de fremmede Fyrsters og Herrers Værelser, derhos ogsaa nogle Guldkæder.

Som Følge af de foran nævnte Omstændigheder var der næsten altid Kontrafejere, som arbejdede for Hoffet, og af hvilke en Del var i Hoftjenesten. 1554 nævnes

---

¹ En Rosenobel regnedes da at være lig 4 Dlr. — Se iøvrigt om Krucifixet Werlauff l. c. 53.

Jost Kontrafejer. Samtidig med ham var den bekendte Jakob Binck, der ogsaa virkede i Befæstningsvæsenets Tjeneste, en Tid opholdt sig ved Hertugen af Preussens Hof og fra hvis Haand der haves flere Portræter af kongelige Personer, saaledes baade af Christian II og Christian III¹, samt ikke faa Portræter af Adelsmænd. 1569 nævnes Hans Svab, der ikke synes at have været i Hoftjenesten, 1574 Antonius Samfleet eller Sambfliid, der angives at have tegnet en Række Udkast til Gobelinstapeter². Til Udstyringen af Kronborg indkaldtes 1577 Hans Knieper fra Nederlandene. Han leverede Kartonerne til de Gobelinstapeter, der skulde pryde Salene i Slottet, og hvoraf nogle nu findes i Nationalmuseet. 1580 til 1583 var Melchior Lorichs i Kongens Tjeneste, dog næppe egentlig i Hoftjenesten, derimod i Pension. Der haves af ham Billeder af Frederik II³. I Christian IV's Tid nævnes samtidig flere Kontrafejere, saaledes 1590 Cornelius Gritter⁴, der synes at have været en privat Mand, Gert Cornelissen fra Haarlem, der blev ansat i Hoftjenesten 1589, derhos Johannes v. Wick og Paulus Rumbler, der begge antoges 1598⁵, og den senere Møntmester Nicolaus Schwab v. Dressen, der leverede nogle Kontrafejer til Kroningen og fik Ansættelse 1596. Ejendommeligt var, at undertiden findes anført i Bestallingerne, at Kontrafejerne skulde særlig betales for den Farve, de anvendte. Dette laa vistnok i, at Kongen ikke sjældent

¹ Strunk, Samling til en beskrivende Katalog over Portraiter, Kongehuset.

² Beckett, Renaissancens og Kunstens Hist. i Danmark, 195.

³ Om Jakob Binck, Hans Knieper og Melchior Lorichs se nærmere Beckett, Renaissancens og Kunstens Hist. i Danmark, Tidsskrift for Kunstindustri 1899, Kunstens Historie i Danmark, om Hans Knieper og Lorichs ogsaa Friis, Samlinger etc., og om Knieper Friis, Bidrag etc., 164 flg.

⁴ Kbhs. Dipl. II, 448. Muligt kunde der ogsaa være Anledning til at nævne Tobias Gemperlin, som dog næppe arbejdede for Hoffet (jvf. om ham Friis, Bidrag etc. 1).

⁵ Om disses senere Arbejder paa Frederiksborg se Friis, Samlinger etc., 244 flg., 248 flg.

selv lod anskaffe og levere til Malere og Kontrafejere den Farve, de behøvede.

Foruden de almindelige, ovenfor omhandlede Kontrafejer leverede Kontrafejerne ogsaa lejlighedsvis større Billeder og benyttedes undertiden ogsaa som Dekoratorer af Værelser m. m., derhos endog til temmelig simple Arbejder. Der betaltes saaledes 1574 Samfleet ikke blot for 117 Kontrafejer eller Portræter af Frederik II, som han havde udført «med Farve, afsat paa godt Lærred», men tillige for et Billede af Christian I i en forgyldt Kjortel «saa stor, som han havde været», derhos for et Billede af Christian III, for tre Vaaben i Clare Kirke og for tre Vogne, som han havde malet sorte. 1585 betaltes Gert Cornelissen for Arbejde i tre Uger paa Skibet Gideon, og samme Aar sendtes en Kontrafejer, maaske den samme, til Halland, for at han skulde besé Egnene ved Varberg og Falkenberg og male til Kongen Belejringen af Varberg og Slaget ved Axtorna, hjulpen af nogle, som havde overværet disse Begivenheder¹. 1569 betaltes Hans Svab for blandt andet at have malet med grøn Farve en Tønde, der kom i Dyrehaven.

Nogen synderlig høj Betaling synes Kontrafejerne ikke at have faaet for deres Arbejder lige saa lidt herhjemme som samtidig i Udlandet. Vel fik Kontrafejeren Martin Bökels, der ikke var i Hoftjenesten, 1560/61 130 Dlr. for to, som det synes, smaa Billeder, der fremstillede Kongen, som han red paa Jagt med Hest, Hunde og Harer paa Emsborg; men Gert Cornelissen fik 1591/92 kun 80 Dlr. for to store Portræter, det ene af Frederik II og det andet af Christian IV, 48 Dlr. for to Kontrafejer, bestemte til at foræres til Medlemmer af Rigsraadet, og 18 Dlr. for et Billede af Kongen, som denne forærede Lensmanden paa Frederiksborg. 1588/89 fik han 10 Dlr. for et Afrids af

¹ 9. Decb. 1585, Sk. Tg.

Prinsen af Oraniens Begravelse, og en anden Kontrafejer fik 1 Dlr. for et Billede af en Fisk, han afmalede. Gert v. Harlems aarlige Besoldning var kun 30 Dlr., der nærmest var en Huslejhjælp, derimod fik dog Wick og Rumbler hver 60 Dlr. aarlig. Bedre synes enkelte andre, deres Fag ikke ret vedkommende Arbejder at være bleven betalte. Kontrafejeren i Haderslev, Antonius v. Baden, der ikke hørte til Hofstaten, fik saaledes 1595/96 43 Daler for Arbejde i 20 Dage paa Koldinghus med at forgylde og staffere Skueretter, Marsipaner og Postejer, der benyttedes ved Tage Krabbes, Korfits Ulfelds og Enevold Kruses Brylluper. Skueretterne ved Frederik II's Kroning beskrives som lavede af Voks, en Del som Træer og Urter, en Del som Fugle og levende Dyr, hvoraf nogle kunde gaa og løbe¹.

Sammen med de Kontrafejere, der nærmest var Malere, maa nævnes Stempelskærerne (Isensniderne), der vel i Almindelighed forfærdigede Stempler til Brug i Mønten, men dog ogsaa stundom gav sig af med andre Arbejder, deriblandt vel ogsaa Forfærdigelsen af Kontrafejer, saaledes som det er nævnt foran (S. 509) angaaende Møntmesteren Povl Gulden. Foruden ham nævnes i Rtm. Rgsk. 1566/67 Hans v. Delfffhusen som Møntmester, 1577 Hans Mynter, der leverede Stempler og lignende til Mønten, senere den alt foran nævnte Nicolaus Schwab v. Dressen, der graverede i Guld, Sølv, Staal og Jærn. Han forarbejdede sammen med den daværende Bøsseskytte Wulf Entfelder og Kongens Arkelimester det «Posierarbejde», som Kongen lod forfærdige til Brug ved «Inventioner», der fremvistes ved de Festligheder, som fandt Sted ved Dronningens Kroning 1598². Han levede langt ind i det 17. Aarhundrede, be-

¹ Rerauius I, c.

² Se om de vistnok tilsvarende, der fremvistes ved Kongens Kroning, Augustus Erich, Ausführliche und warhaffte Beschreibung des . . . . Herrn Christian des Vierten Krönung, Kbh. 1597.

nyttedes da til at forhandle med fremmede Kunstnere og indkøbe Kunstsager og findes ofte nævnt i Kjøbenhavns Diplomatarium, saaledes ogsaa som Møntmester i Stadens Jordebog 1620¹. 1595/96 og senere nævnes Johan Post, der skar Stempler til Dalere, Marker og anden rund Mønt og tillige var Guldsmed. 1600/01 leverede han et stort Rigens Indsegl.

Sammen med disse bør ogsaa Billedhuggerne og de, der gav sig af med lignende Arbejder, nævnes. Som oftest benyttedes Udlændinge. Fontænen paa Kronborg forfærdigedes saaledes af Nürnbergeren Georg Labenwolf. Den kom til Danmark 1576, men blev først opstillet 1583². Christian III's Gravmæle i Roskilde Domkirke blev ogsaa ganske udført i Udlandet, i Cornelius de Vriendt eller Cornelius Floris og dennes Enkes Værksted i Antwerpen³ og formenes at have kostet i alt 5500 Dlr. foruden 1000 Gylden, der var betalte i Løsepenge for at fri det for Ødelæggelse, da Spanierne 1576 plyndrede Antwerpen; men Frederik II's blev fuldført herhjemme, efter at det var paabegyndt samme Sted. Det fuldførtes og opstilledes af Billedhuggeren Giert v. Egen, der boede i Helsingør, senere i Kjøbenhavn, og som ifølge Rentemester-Regnskabet 1594/95 ved Kontrakt af 2. Juni 1594 forpligtede sig til at gøre det færdigt i tre Aar for en Betaling af 4500 Dlr., medens Kongen dog tillige skulde levere det Marmor og den Alabast, der behøvedes. Overensstemmende hermed betaltes der ifølge Regnskabet 1597/98 en Skipper fra Hull Fragt for 10 store Alabastersten til Monumentet⁴, efter at en Mand ved Navn Dominicus Jensen var sendt til England for at besørge Ind-

¹ Se nærmere om ham Friis, Bidrag etc., 206 fig.

² Beckett, Renaissancens og Kunstens Hist. i Danmark, 180. Friis, Samlinger etc., 311 fig.

³ Se om dette Werlauff, l. c., 54.

⁴ Se ogsaa om dette Werlauff, l. c., 54, og Friis, Bidrag etc., 242 fig.

købet¹. Giert v. Egen fik i øvrigt 1591/92 50 Dlr. for to Kontrafejer af Kongen, udførte i Alabast. Thomas Billedhugger fik 1586 Bestilling paa en Altertavle af Alabast til Kronborg², og han leverede Arbejdet til Gavlene paa den kort efter Frederik II's Død byggede store Reberbane paa Bremerholm. Billedhuggeren v. der Zara er alt nævnt foran (S. 507), og Robert Jakobsen forfærdigede 1584 en Skorsten (Kamin) paa den store Sal paa Kronborg³.

Næst efter Guldsmedene og de nys nævnte Haandværkere maa de, der beskæftigede sig med Forfærdigelsen af Beklædningsgenstande og blandt disse atter Skrædderne anses for de vigtigste af dem, der arbejdede for Hoffet. De var saa uundværlige, at nogle Skræddere stedse skulde følge med Hoffet, naar det var paa Rejse⁴.

Af Skræddere synes kun højst undtagelsesvis, om overhovedet nogensinde, private at have været benyttede, thi hvor meget Arbejde der end krævedes af dem, der var i Hoffets Tjeneste, synes dog disse og deres Folk alene at have besørget det hele betydelige Arbejde, der krævedes.

Hvormeget dette var, er det dog umuligt nøje at bestemme. I nogle af de ældste Bestallinger for Hofskrædderne Lorentz Koch 1547 og Melchior Podlitz 1548 findes udtalt, at den paagældende, i Hofstjenesten ansatte Skrædder skulde sy for Kongen og hans Søn, Kammertjeneren, Drenge, Hingstriderne, Sølvstjenerne, Stald-, Harnisk- og Kælderknægtene⁵. Men der maa have været flere, som de ved Hoffet ansatte Skræddere forsynede, thi ikke alene ses det, at der var saadanne, som særlig syede for Dronningen og hendes Jomfruer, men det synes, at ogsaa adskillige flere end dem, der af de saakaldte daglige Tjenere er nævnte

¹ Sundtoldregnskab 1596.

² 13. Juni 1586, Kanc. Brevb.

³ Friis, Samlinger etc., 337.

⁴ Se saaledes Rejseanordningen 13. Okt. 1596, Sj. Tg.

⁵ 10. Decb. 1547, 10. Novb. 1548, Bestallsingsregnsk. 1545—54.

ovenfor, fik færdigsyede Klæder leverede, saaledes navnlig Enspænderne¹. Nøjere kan det ikke afgøres, thi for de daglige Tjenere findes der i Almindelighed ikke udstedt Bestallinger. Dog findes der enkelte Vidnesbyrd om, at forskellige har faaet saadanne færdige Klædninger. 1570 fik Niels Kaas tre Hofklædninger, 1567 betaltes for grønt Klæde til Jagtklædninger, som Jesper Kældersvend, Lavrids Kok og Borkart Jægermester fik, og 1584 blev det paalagt Kongens Skrædder at forfærdige Klædninger for Vagtmesteren og Profossen paa Kronborg, ligesom ogsaa de Klædninger, som Drabanterne plejede at faa².

Hofklædninger leveredes i øvrigt foruden til Personerne i den egentlige Hofstat til Personalet i Kancellierne og Rentekammeret, til højere stillede Skibsbefalingsmænd m. fl. og til Dels til disses Folk. Til alle disse synes det dog nærmest, at der kun er leveret de til Klædningen fornødne Stoffer, og at det har været deres egen Sag at faa den forfærdiget, medens Rigsraaderne og Lensmændene, der havde den Forpligtelse, at deres Svende skulde være iførte Hofklædning, i det mindste naar de i Følge med deres Herrer mødte ved Hoffet eller fulgte dette paa Rejser³, vel selv maatte sørge baade for Anskaffelsen af Stofferne og for Forfærdigelsen af Klædningerne.

Vilkaarene for de i Hofstjenesten ansatte Skræddere var meget vekslende. Lorentz Kock skulde aarlig have 30 Gylden, en Klædning og Underhold. Melchior Podlitz skulde derimod aarlig have 50 Gylden i Løn, 10 Dlr. som Løn for to Svende, Hofklædning, Underhold for sig selv ved Hoffet og i Stedet for saadant 10 Dlr. til Svendene. 1557/58 nævnes særskilt en Dronningens Skrædder og i Frederik II's

¹ Bestallingsregnsk. 1555 - 73, 340 b; 10. Juni 1597 (Sj. Reg.).

² D. Samlinger I, V, 167.

³ Se herom for Rigsraadernes Vedkommende f. Eks. 20. Marts 1559, 17. April 1561 (Kanc. Brevb.).

Tid indtil c. 1580 var Mester Klavs Plum Kongens Skrædder¹. Allerede ca. 1563 antoges to Skræddere, Vilhelm v. der Mede og Jakob Trusshaupt, som alene skulde sy for Kongen personlig. De fik hver 100 Dlr. som aarlig Løn, samt Hofklædning². 1572 antoges tillige en Livskrædder Peter Breining (Breving, Breing, Brenning), som stedse skulde følge Hoffet, og tillige en anden, Hans Rüggemann (Rygmand), der særlig skulde sy for Dronningen og Damerne ved Hoffet³. Den første fik kun 16 Dlr. og Klædning som de reisige Knægte, men tillige Bolig paa Amagertorv, fri for al Tyngte. Den anden fik 30 Dlr., Hofklædning og Proviant, samt, naar han fulgte med Hoffet, Kostpenge til en øvet Arbejder («forsøgt Knægt») og en Dreng. Der skænkedes ham desuden 1580 Kronens Part af Korntienden i Borbjerg Sogn⁴ og 1583 en Gaard bag Raadhuset i København⁵, hvorhos Breining 1584 fritoges for Forpligtelsen til at være Rodemester, da han var en Udlænding⁶. Rüggemanns Bestalling var usædvanlig omstændelig. Det paalagdes ham saaledes højtideligt i den at fortie, hvad han maatte komme til Kundskab om ved at færdes i Nærheden af de kongelige Personer, og det blev ham forbudt at vise nogen af Adelen eller andre de nye Mønstre, han fik, og ej heller maatte han eftergøre dem. Senere nævnes forskellige andre, Peder Eckert, der antoges 1581 og derpaa arbejdede for Hoffet i en Række af Aar, og Baltzer Eckert, der kaldtes Livskrædder. Peder Eckert fik 100 Dlr. aarlig, medens Baltzer Eckert fik 60 Dlr. og 15 Dlr. til Husleje. 1600/01 nævnes Vilhelm Vas som Dronningens Skrædder. Enkelte Optegnelser tyder hen paa, at disse Skræddere holdt flere

¹ Findes omtalt i Grove, Slægten Plum, Kbh. 1903, 12, 150.

² Bestallingsreg. 1555—73, 173.

³ Bestallingsreg. 1555—73, 343 b og 348.

⁴ 3. Jan. 1580, Kanc. Brevb.

⁵ Kbhs. Dipl. II, 418.

⁶ Kbhs. Dipl. II, 424.

Svende, der vel i Reglen synes at have været privat betalte af dem; men ret ofte ses de dog at have faaet særskilt Betaling for deres Arbejde af Rentemesteren¹.

Næst Skrædderne spillede Perlestikkerne og Possementmagerne, mellem hvilke der ikke altid skelnedes nøje, en stor Rolle i Hoffets daglige Liv, og der fandtes hyppig nogle saadanne i Hoftjenesten, saaledes Peder Perlestikker, der nævnes i hin Tjeneste fra 1554 til 1567, men ogsaa derefter som Privatmand arbejdede meget for Hoffet og 1580 fik Proviant fra Slottet. Samtidig med ham nævnes 1568 Johan Oggerin og 1574 Matthias Plu², som dog begge var private. 1578 og følgende Aar var Lennicken Sydevert ansat i Hoftjenesten, 1595/96 Peder Paulli, og 1600/01 Abbellone Kochs, der særlig var Dronningens Perlestikkerske. Af Possementmagere nævnes Robert Herold, antagen 1575 som Possementmager og Perlestikker, Rachel Kraffts, der var Dronningens Possementmagerske og stundom ogsaa findes kaldt den engelske Possementmagerske, maaske fordi hun en Tid var med Jakob VI's Dronning i Skotland. Hun blev antagen 1583 i Stedet for hendes afdøde Moder Lennicken Sydevert. 1597 antoges Villom Chorán eller Carron, der tillige var Hattestaferer og Fjermager. De, som var i Hoftjenesten, kunde dog langtfra udføre alt det Arbejde, der fordredes, og flere private, foruden de to før nævnte, maatte tages til Hjælp.

Af Skomagere, Hattemagere og Fjermagere fandtes kun sjældent nogen i Hoftjenesten, og Indkøbene gjordes derfor hos private, som det synes, meget i Flæng. Af Skomagere, som saaledes benyttedes, kan særlig nævnes den franske Skomager Jakob Ricardus, der leverede meget, særlig korduanske Støvler, Sko og Tøfler, til de kongelige,

¹ Saaledes f. Eks. anført i Rtm. Rgsk. 1578, 163 b.

² Kbhs. Dipl. II, 331, 342.

derhos en Hollænder-Skomager, der boede i Færgestræde¹. Af Hattemagere var Klavs Jakobsen de Wale (Val, Wahl), der i øvrigt ogsaa handlede med Silketøj, 1594/95 den betydeligste, og en meget benyttet Fjermager var Antonius de Vara. Hattene blev i denne Tid jævnlig overtrukne med Tøj. 1577 nævnes saaledes et stort Antal Filthatte overtrukne med grøn Taft, Skellert og rød Sammet. De Fjer, der brugtes, var ligeledes undertiden meget pragtfulde. Foruden dem, der er omtalte foran (S. 504), kan saaledes nævnes, at der 1560/61 betaltes 24 Dlr. for Stykket af fire lange Fjer, røde og gule, smykkede med Sølv, Guld, Perler og gult Possement, til en Hest og til en Stormhue, og 6 Dlr. for Stykket af nogle askegraa og sorte Fjer, smykkede med Guld, Possement og Flitter, til Kongens Dreng.

Egentlige Handskemagere fandtes ikke i hin Tid; men forskellige Haandværkere, der arbejdede i Skind, gav sig af med at forfærdige Handsker, saaledes baade Feldberedere, Sadelmagere, Remmesnidere o. fl.² Saadanne sés dog næsten aldrig at være blevne benyttede af Hoffet; men af og til findes, at en af Drabanterne er bleven betalt for Handsker baade til Kongen og Dronningen. Sandsynligvis maa det have staaet i Forbindelse hermed, at det 1597 tillodes en Drabant at faa for Betaling efter den sædvanlige Værdi de Skind, der faldt paa Kronens Slotte, Klostre og Gaarde i Sjælland³. I øvrigt overdroges der ogsaa stundom Drabanter andet Læderarbejde. Det betroedes saaledes en Drabant at udføre det Læderarbejde, der behøvedes til Frederik II's Ligkiste. Han betaltes 1589 for Læderet og Arbejdet. Større Indkøb af Handsker nævnes kun meget sjældent,

¹ Kbhs. Dipl. IV, 568.

² Jvf. Nyrop, Haandværksskik i Danmark, 47.

³ 1. Okt. 1597, Sj. Reg.

f. Eks. 1570, da der paa én Gang købtes 80 Dusin, som dog vistnok nærmest var bestemte til Forsyning af Krigsfolket. 1593/94 nævnes købt Desmerhandsker til 10 Dlr. Parret.

Af Buntmagere synes der næsten stadig at have været én i Hoftjenesten. I meget lang Tid, omtrent fra 1568 til 1590 var saaledes Kristoffer Lausmann i Hoftjenesten. Han efterfulgtes 1590 af Jørgen Arlett v. Salzburg. De betydeligste af de private Buntmagere, der benyttedes, var Henrik Roggentin og Klavs Roggentin, hvoraf den første var Oldemand for Buntmagerlavet og en meget anset Mand, saaledes 1584 en af Underskriverne paa Fuldmagten til at hylde Prins Christian i Ringsted. De gav sig tillige af med anden Handel; thi en Roggentin Buntmager leverede blandt andet Tækk kobber til det nye Spir paa Blaataarn, da dette blev ombygget 1597/98, og Klavs Roggentin solgte 1591/92 et stort Parti Klokkemalm. En sjælden Gang findes Indkøb gjorte i Udlandet, saaledes 1559, da Joakim Falckner i Amsterdam blandt andet skulde købe 2 Zimmer Zobel¹.

Der brugtes vel en Del Pelsværk i hin Tid; men store Masser kan det ikke have været; thi der træffes aldrig store Indkøb af saadant. Det fineste Pelsværk var Zobel, der var i temmelig høj Pris. Kongen betalte saaledes 1579 den russiske Tolk Villum Pop 60 Dlr. for 8 Zobelskind. Disse kom næsten alene fra Rusland, hvor de, der sendtes derhen som Gesandter, i Reglen fik store Foræringer af dette og andet Pelsværk². Foruden Zobel brugte Kongen dog ogsaa Ræve- og Ulveskind. Han fik saaledes 1569 lavet en Kappe (Palsrok), foret med Ræveskind; 1580 be-

¹ 5. Juli 1559, Ausl. Reg. 1559/62. — 1 Zimmer er 40 Stykker.

² Saaledes 1562 (Gl. kgl. Samling Kv. Nr. 2571) og 1578 (Gl. kgl. Samling Fol. Nr. 871). Den sidstnævnte Gang fik Jacob Ulfeld 8 Zimmer Zobel, Gregers Ulfstand 6 foruden 3 Zimmer Maar, Arvid Ugerup 8 Zobel og 6 Maar, medens Følget fik mindre Gaver.

taltes 24 Dlr. for tre Ulveskind og 1593 5 Dlr. for et Skind, endvidere 1585 35 Dlr. for syv Ulveskind til ham. Prisen paa et Ræveskind var 1593 1 Dlr. Ogsaa af Kongens Livdrenge brugtes Ulveskind og Ræveskind som Underfor i deres Vinterklæder. Christian III benyttede som Middel mod den Sygdom, han havde i sine Ben, Katteskind til For i sine Støvler¹. Til Brug for Dronningen købtes 1584 tre Manteler Graaværk, men ellers synes der næsten aldrig at være købt Pelsværk til hende. Hermelin nævnes undertiden benyttet til Besætning², saaledes 1574, da der nævnes Bræmmer med Hermelin til to af Dronningens Pigers Kjortler, men ellers træffes aldrig købt eller benyttet andet af de ellers i Tiden almindelig anvendte Pelsværk, saasom Forværk af Los, Odder og flere Dyr.

Foruden de nu ovenfor nævnte fandtes der altid i Hof-tjenesten en Del Personer, der i nær Forbindelse med de kongelige besørgede et eller andet, som angik deres Beklædning, saaledes nævnes der jævnlig baade en Sømmerske og en Vaskerske særskilt for Kongen og for Dronningen, foruden nogle Kvinder, hvis Bestilling ikke findes nærmere angiven³.

Hofklædningerne synes ikke at have været de samme for alle. Til de lavere stillede Bestillingsmænd, som f. Eks. til de fast ansatte Arbejds-mænd i Kongens Haver, leveredes, hvad der undertiden findes betegnet som «en ærlig Klædning». De Klædninger, der leveredes de højere stillede, findes derimod stundom betegnede som «das Hofgewandt Auszuges». Derhos leveredes de saa kaldte Æresklædninger ved særlige Lejligheder, saaledes til Raaderne m. fl., naar de sendtes ud som Medlemmer af et Gesandtskab. Dr. Niels

¹ Rtm. Rgsk. 1557/58, 283.

² Det synes saaledes i den Tid almindelig at være anvendt paa denne Maade. Mogens Gyldenstjernes Datter Else fik saaledes til sit Bryllup fire Hermelinskind til at fore med «omkring» to Trøjer.

³ Saaledes 1580 Catharina v. Islefuen.

Krag fik saaledes 1592, da han rejste med et Gesandtskab til Skotland, en Æresklædning bestaaende af Trøje og Bukser af Fløjl og en Overkjortel af Atlask¹, og 1600/01 betaltes der ham 120 Dlr. til at anskaffe en Æresklædning, da han skulde med et Gesandtskab til Polen. Dog ogsaa andre fik stundom Æresklædninger, uden at der kan ses nogen særlig Aarsag dertil. I Berideren Dorses Bestalling af 1577 tillagdes der ham foruden to sædvanlige Hofklædninger til ham selv og hans Svend en «synderlig Æresklædning» af Silke, og Drabanterne fik 1560 hver 2^{1/2} R til et Par Hose-kind til Æresklædningen, i hvilken Henseende det kan bemærkes, at der undertiden ogsaa findes anskaffet Silkeklædninger til Drabanterne, saaledes 1572 til 20 nye Drabanter. Dronningens Jomfruer synes altid at have været ens klædte.

Hvad selve Dragterne angaar, da fulgte de med Hensyn til Snittet de i hin Tid almindelige Moder, der synes at være skiftede omtrent 1560 fra det tarveligere til det langt mere pragtfulde. I sin Krønike tilskriver Resen Dronningens Rejse til Meissen i 1560 denne Forandring, idet han tilføjer, at ved den Lejlighed indsnigede sig ny og usædvanlig Klædedragt, som siden forandrede den gamle danske Vis og Tarvelighed². Dog forekom enkelte Undtagelser. Drabanterne bar saaledes ved Frederik II's Krong de alt i Christian III's Tid særlig af Landsknægtene yndede, meget folderige Bukser. Gejstlige og Lærde bibeholdt stadig en lang Kjortel eller Kappe, og i slet Vejr og til Rejsebrug anvendtes af mange den saakaldte Palsrok, en lang, folderig og vid Kappe, der første Gang synes

¹ Gl. kgl. Saml. Fol. Nr. 874.

² Resen, Frederik II's Krønike, 43. Se nærmere om Moderne Troels Lund, Danmarks og Norges Historie i Slutningen af det 16. Aarhundrede, IV.

nævnt herhjemme 1543¹ og ved forskellige Lejligheder befaledes anlagt af Hoffolk og Adelsmænd². Endvidere dannede Sørgedragterne en Undtagelse, idet der som saadanne af Mændene skulde benyttes sorte Klæder, lange Omhængeskjortler eller Kapper og stundom Sørgebaand paa Hattene³, af Kvinderne en særlig Hovedbeklædning med langt Slør. Adelen anmodedes 1586, da Kongens Svigermoder var død, om at bære Sørgedragt i et helt Aar⁴.

En Afvigelse fra det almindelige forekom yderligere derved, at det sandsynligt endnu i Begyndelsen af Aarhundredet var almindeligt, at Rigsraaderne, Lensmændene og deres Svende og vel ogsaa en Del af Hoffolkene var iførte Rustning, naar de fulgte Kongen paa Rejse. Der siges nemlig i en Skrivelse af 1538 til Rigsraaden Eske Bille, at han skulde møde til Rejse med Harnisk og Glavind; men hans Svende skulde ikke føre disse Udrustningsgenstande, som det tidligere havde været bestemt, kun Buer, Knevelspyd, Partisaner og andre gode Værger⁵. Endnu 1548 siges der i Anledning af Bryllupsfærden til Sachsen, at Kongen vilde sørge for, at Lensmændene kunde faa Partisaner til Købs i Kolding⁶. Senere synes en saadan Bevæbning at være gaaet af Brug. Kongens og Dronningens Drengene, ligesom ogsaa Hofsinderne eller Hofjunkerne bar dog altid Sværd, de sidste og Drengene derhos henimod Slutningen af Aarhundredet Pistoler, og ved festlige Lejligheder synes Drengene, idet de optraadte som Spyd-

¹ D. Mag. 1, V, 3. — Vel ogsaa alt 1536 ifølge Inventariet i Vedel Simonsen, Ruderne, I, 98 flg.

² F. Eks. 27. Febr. 1596, Sj. Tg., for de Adelsmænd, som skulde indride med Kongen til Kroningen.

³ Se f. Eks. 20. Okt. 1580, 29. Okt. 1585, Kanc. Brevb.

⁴ 15. Okt. 1586, Kanc. Brevb.

⁵ D. Mag. 1, V, 6, jvf. 3, VI, 191.

⁶ D. Mag. 4, II, 94.

dreng hos Kongen, ogsaa undertiden at have baaret militære Stormhuer med Fjerbuske, derhos lange Bøsser, saaledes ved Forleningen i Odense 1580¹.

Om nu Snittet i de almindelige Hofklædninger ikke synes at have vekslet meget, bortset fra den store Forandring i Moderne, der foregik noget efter Aarhundredets Midte, vekslede derimod Farverne i de til Klædningerne anvendte Stoffer stundom fra Aar til andet ifølge Befalinger, der udgik derom, indtil langt ind i Frederik II's Tid. Især fra Christian III's haves der mange Befalinger om Hofklædningernes Farver, til Dels ogsaa om deres Snit, for hvilket det nærmere undertiden var angivet ved Tegninger, der sendtes ud til dem, der levede fraværende ved Hoffet, og hvoraf der endnu haves én fra Aar 1543². 1535 skulde Kjortlerne saaledes være mørkegraa og Hoserne lysegule³. 1538 skulde Kjortlerne og Hattene være gule, medens Hoserne ogsaa synes at skulle have været gule⁴. 1543 var Kjortlen ligeledes lysegul, Hoserne og Trøjen af en vilkaarlig valgt Farve⁵. 1553 befaledes indkøbt sort Klæde til Hofsinderne, formentlig til Kjortlerne, og askefarvet til Hoserne⁶, 1559 derimod sort til Kjortlerne og lysegult til Hoserne⁷. 1561 bestemtes, at Kjortlerne skulde være askefarvede og have samme Farve i Ærmerne samt et kronet F ligesom det foregaaende Aar, og dertil sorte Hoser og Hatte⁸. 1562 skulde Lensmændenes Svende have sorte

¹ Jacobus Krüger, *Historia von dem herrlichen Triumph, Lehen und Ehrentage etc.* Hamburg 1580, H, 1.

² Gengivet hos Troels Lund l. c., IV, 44, og i D. Mag. 1, V, 1.

³ D. Mag. 3, V, 105.

⁴ D. Mag. 1, V, 6.

⁵ D. Mag. 1, V, 3.

⁶ 1. Marts 1553, Kanc. Brevb.

⁷ 1., 18., 20. Marts 1559, Kanc. Brevb.

⁸ 16., 17. April 1561, Kanc. Brevb.

Kjortler, sorte Hatte og røde Hoser¹, derimod 1572 sorte Kjortler og hvide og fiolbrune Hoser².

Drabanterne og vel ogsaa Trompeterne og Instruenterne synes stundom at have haft Dragter, der med Hensyn til Farverne afveg fra de sædvanlige Hofklædninger, navnlig idet Farverne omtrent fra 1571 gik over til stadig at være Kongehusets, rødt og gult³. I Almindelighed synes der ikke heller for Kongens Krigsmænd og lignende af lavere Grader at være lagt an paa, at de var iførte Klædninger med bestemte Farver. Der befaledes saaledes 1553 indkøbt Klæde af alle Farver til Kongens Landsknægte, Styrmand og Bøsseskytter⁴; men ved højtidelige Lejligheder blev det dog bestemt anderledes for en Del af Styrken. Ved Kroningen 1559 var der saaledes opstillet 400 Landsknægte med sorte og gule Klæder mellem Slottet og Frue Kirke i Kjøbenhavn⁵. En ensartet Paaklædning findes ogsaa en Gang befalet angaaende et Skib af Flaaden⁶.

Dragterne var, navnlig efter den i Frederik II's Tid fremkomne Mode, ofte paa forskellig Vis udsirede med Bræmmer, Gennemdragninger, Snoreværk og Baand, og de blev derved meget pyntelige, men tillige kostbare. Vel søgte Kongerne i det her omhandlede Tidsrum stadig at gribe ind i, hvad de mente at være en altfor overdaadig Levevis baade angaaende Klædedragten og andre Forhold, og der udkom flere Forordninger i saa Henseende⁷; men

¹ 8. April 1562, Kanc. Brevb.

² 12. Maj 1572, Kanc. Brevb.

³ Jvf. Krag og Stephanus, Christian III's Hist. I, 185, Anm. 1, Restallingsregnsk. 1545—54, 56 b, Ny kgl. Saml. Fol. Nr. 578, 229, 4. Jan. 1571, 10. Okt. 1579, 22. Marts 1587, Kanc. Brevb.

⁴ 1. Marts 1553, Kanc. Brevb.

⁵ Ny kgl. Saml. Fol. Nr. 578, 228 b.

⁶ 9. Sept. 1571, Kanc. Brevb.

⁷ F. Eks. 1. Sept. 1525, Fr. I's Reg., Reces 1547 § 27, Reces 1557 § 4, Reces 1558 § 35, 3. April 1576, Reces 1576 §§ 9, 10, 11, 31. Maj 1586, 12. Maj 1602 (Secher, Corp. const. dan.).

Hoffet selv synes ikke at have paalagt sig nogen væsentlig Indskrækning og var ogsaa til Dels undtaget i nogle af Forordningerne, og der fremtraadte derfor ved dette især i Frederik II's Tid en tidligere kun sjældent forekommende Luksus i Klædedragterne.

Hvor pragtfulde, farverige og kostbare de Dragter kunde være, som bares i hin Tid af de kongelige Personer og deres nærmeste Omgivelser, faar man et Indtryk af ved de Tegninger og Beskrivelser, der stundom træffes. Eksempelvis kan saaledes nævnes, at paa det Billede af Frederik II, der findes paa Sorø Akademi¹, er han iført en rød Fløjls Trøje, røde Fløjls posede Knæbenklæder² med hvide Silkestriber, hvid Silke-Undertrøje med Gennemdragninger, krusede eller pibede Mansjetter, en guldbræmmed blaa Kappe med For af Zobel og høj opstaaende Krave, temmelig brede, røde Sko med hvide Silkepuffer og Guldagrafer. Ogsaa i Rentemesterregnskaberne findes stundom delvise Beskrivelser af Kongens Paaklædning, især i Anledning af det paa den anvendte Possementmagerarbejde, der i Reglen tog lang Tid og var ret kostbart. Under Christian III synes der ikke at være bekostet noget med Hensyn hertil, derimod forekommer Udgifter til saadant Arbejde især under Frederik II og dernæst atter i et maaske kun lidt mindre Omfang under Christian IV. 1578 betaltes saaledes seks Perlestickersvende, som i omtrent to Maaneder havde stukket Kongens Køllert³ og Hoser af sort Fløjl med tagen Guld

¹ Gengivet i Lund, Danske malede Portræter, I, 2, S. 4.

² De da brugte vide Knæbenklæder, der enten bares over Hoserne eller i Forbindelse med lange Strømper, blev i Almindelighed udstoppede med Haar, og der siges, at der behøvedes Haar af tre Kalveskind til et Par Bukser (Weiss, Kostümkunde, Neuere Zeit, 641). 1574 betaltes Lennichen Sydevert for tre Pund Haar, som Skrædderen fik til fire Par Bukser, røde, graa, grønne og sorte, som Kongen fik.

³ En Køllert var en Slags Trøje eller Kjortel uden Ærmer, stundom af Skind og stundom af Klæde.

og sort Silke i Løvværk, og samme Aar nævnes ogsaa Arbejde med tagen Guld og rød Silke i fem Uger af ni Svende paa en Køllert af karmoisinrødt Fløjls, en Fløjls Bræmme paa Kongens sorte Kappe og to Par Sko, røde og sorte, af spansk, korduansk Læder, medens det synes at ti Svende i Forvejen havde arbejdet paa Køllerten, samt paa et Par Hoser, i henad seks Uger. Endvidere nævnes Arbejde af ni Svende i c. fire Uger paa en grøn Klædning og en Bræmme paa en Kappe og af syv Svende i fem Uger paa en hvid Fløjls Køllert. 1562 nævnes Perlestikkerarbejde paa et Turnér-Hestedækken i omtrent syv Uger med en Bekostning af ialt c. 170 Dlr. Blandt dem, der arbejdede paa dette, var der ogsaa en Kvinde. Ogsaa 1560/61 nævnes betydeligt Arbejde paa et Turnérdækken, Kongen vilde have med til Meissen. Dog maa bemærkes, at det ikke er hvert Aar at saadanne Udgifter forekommer; men til Gengæld findes stundom meget store Beløb betalte i Anledning af de kongelige Dragter. 1562/63 betalte Kongen saaledes 700 Dlr. for en Gyldenstykkets Kjortel underforet med Zobel, samt for et Timmer Zobel. 1570 betaltes der for Klæde og Silketøj, som Hofskrædderen havde udtaget hos en Kræmmer til Kongens Brug, ikke mindre end c. 31,300 Dlr. 1574 overantvordedes der Skrædderen Klavs Plum 3299 Dlr. for allehaande Silkegods, Gyldenstykke og Perler, han havde udtaget i Frankfurt og Amsterdam til Kongen og Dronningen, foruden 6000 Dlr., han til lignende Brug havde faaet i Maj samme Aar. Det kan altsaa ikke undre, at Prisen paa en enkelt Dragt stundom sattes meget højt. Det angives saaledes, dog maaske overdrevent, at den Kjortel, som Kongen bar ved Forleningen i Odense 1580, og som beskrives som leverfarvet, isprængt med Guld, havde kostet 16,000 Dlr. Hofmarskalken bar ved samme Lejlighed en Dragt af hvid Silke¹. Fra Christian IV's

¹ Præsten Christiern Bruns Optegnelser, Samlinger til Fyens Hist. og Top. VII, 259.

Tid findes der ikke saa omstændelige Oplysninger i Rentemesterregnskaberne. Dog har Bekostningerne næppe taget særdeles meget af. 1591/92 forekommer saaledes et Indkøb af 30 Alen gyldent Possement til Besætning paa Kongens Gyldenstykkets Kjortel, og 1595/96 betales ikke færre end 17 Perlestikkersvende hos Perlestikkeren Peder Paulli. I en Rejse til Danmark 1600 omtales Prins Ulriks pragtfulde, med Guld, Perler og Ædelstene forsurede Klædning, der var foræret ham til Kroningen af Biskoppen af Lübeck, og nogle andre af hans Silkeklæder og Kapper, broderede med Guld og Perler¹.

Af hvad der nærmest maa henregnes til Smykker nævnes 1591/92 et Livbælte af Guld til Kongen. Det betales med 65¹/₂ Dlr. Ellers synes kun brugt de foran omtalte Kæder, Kontrafejer og Ringe og undertiden amellerede (emailerede) Guldknapper. Dog kan der være nogen Tvivl, om det ikke endnu i Christian III's Tid kunde forekomme, at de da brugte Skjortelad udziredes med Perler. Saadant findes nemlig omtalt i Anledning af et Brudeudstyr omtrent Aar 1500².

I øvrigt maa bemærkes, at der foruden Klæderne af sædvanligt Stof ikke ganske sjældent findes nævnt Klæder af Skind eller Huder. Der betales saaledes 1564/65 en Feldbereder for 19 Sælskind, som han beredede, og hvoraf Kongen vilde have en Kjortel. 1574 betales en Overskærer for at snitte Bukkeskind, Elsdysr- og Hjortehuder til Kongen, og samme Aar udtog Skrædderen Klaus Plum Læder og Tøj til Læderklædninger for Kongens Dreng. Ogsaa sømske Skind nævnes af og til som anskaffede til Kongen.

Om end strikkede Strømper var begyndt at komme i Brug, og Strømper, syede af Tøj eller vævede af Silke,

¹ Suhm, Ny Samlinger til den danske Hist. III. 100 flg.

² D. Mag. I, IV, 316.

ogsaa forekom, anvendtes dog fortrinsvis Skind til Strømperne.

Kvindedragterne gav næppe Mændenes noget efter i Pragt og Kostbarhed. Der haves en Beskrivelse af Frøken Annas Paaklædning, da hun sammen med Kong Jakob VI var i Kirke i Oslo den 12. Novb. 1589. Hun bar da en rød Fløjls Kjortel, en gylden Hue med et hvidt Perlelad, samt en sort Fløjls Kappe, foret med Zobel. Hendes Jomfruer bar «livfarvede Skarlagens» (nærmest karmoisinrøde) Kjortler og røde Fløjls Livstykker med Guld-Damaskes Ærmer¹. Udzingen af Dragterne synes stundom ikke at have været mindre pragtfuld end hos Mændene. Eksempelvis kan nævnes, at der 1578 betaltes for gyldent og Silke-Possement, Sølv- og sort Silke-Possement, rødt og gult Possement til Dronningen. Især var det dog Smykker, der anvendtes meget. Der er alt foran (S. 504) nævnt de kostbare Smykker, der 1588/89 anskaffedes fra Henrik Beust i Braunschweig. Samtidig leverede han ogsaa 99 Guldroser og Guldstifter, der skulde prydes med Ædelstene. 1600/01 leverede Guldsmeden Jakob Marquart i Helsingør et Diadem (Kornet) med Perler og Ædelstene til Dronningen. Ogsaa Guldkæder findes benyttede til Besætning paa Kvindekjortler. Dronningen lod saaledes 1588/89 forfærdige 60 Alen Guldkæder til Værdi af c. 1000 Dlr. til Besætning paa hendes to Døtres Kjortler. En anden Gang nævnes Gulddopper til Besætning eller lignende, og i saa stort Antal, at Didrik Fuiren 1589 betaltes for ikke mindre end 5970, der skulde bruges til Frøknernes Klæder. Ikke sjældent bar Damerne ogsaa Guldkæder med et Billede eller en Medaille om Halsen ligesom Mændene. Armbaand var næppe meget brugte; thi de nævnes knap nogen Sinde. De vilde ej heller have været tjenlige, da Ærmerne med Mansjetter efter Datidens Brug gik langt ud paa Hænderne. Derimod nævnes 1596

¹ Gl. kgl. Saml. Kv. Nr. 2586.

Guldbælter til Værdi 275 Dlr. til de unge Frøkener og Ørelukker (Øre-Gehæng) af Guld, hver besat med to store Diamanter og to store Perler, begge betalte med 1300 Dlr.

Kniplinger findes kun sjældent nævnte, førend henimod Aarhundredets Slutning. De var vist indtil da hyppigst forfærdigede af Guld- eller Sølvtraad, da Kniplinger, som de nu haves, næppe ret fremkom førend i det 17. Aarhundrede. Dog nævnes 1560/61 Silkekniplinger og 1572 Kniplinger (Knøppels) til Kongens Skjorter. Derimod maa det formodes, at Lommetørklæder alt tidligt var almindeligt i Brug, om der end ikke forekommer noget Indkøb af saadanne. Parfumerier nævnes ikke. I Udlandet, særlig i Frankrig, brugte Damerne vel adskillige Forskønnelsesmidler, deriblandt ogsaa Sminke¹; men herhjemme findes omtrent ingen Indkøb, der antyder noget lignende. Det eneste Parfumeri, der synes nævnt, dog først i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede, er Rosenvand, af hvilket navnlig Kirstine Munk synes at have brugt en Del. Det kostede dog kun 3 R en Pot². Muligt kan der dog være anskaffet yderligere et eller andet, uden at det nævnes i Regnskaberne.

Farvning af Tøj nævnes stundom besørget af den kongelige Fabrik. Af og til lod Kongen dog ogsaa Klæde farve udenlands, f. Eks. 1560/61 i Lübeck.

Møbler og lignende Bohave findes kun sjældent indkøbt ifølge Rentemesterregnskaberne. I Lensregnskaberne findes undertiden Udgifter til saadant, som oftest vel forfærdiget af de ved Slottet og Gaardene ansatte Snedkere og Smede. Blandt de Adskillige Hoftjenere nævnes kun i Christian III's Tid en Snedker, saa at det maa antages, at paa Københavns Slot er en Del forfærdiget af de ved samme, nærmest med Hensyn til Bygningstjenesten ansatte Haandværkere; dog kan det ogsaa tænkes, at en Del er

¹ Franklin, *La vie privée d'autrefois*, Paris 1887, II, 31.

² Skanderborg og Aakær Lens Regnskab 1619/20.

anskaffet hos private Haandværkere og betalt af Kongens private Kasse, for hvilken der nu ikke længer haves Regnskab; thi det maa tages i Betragtning, at Snedkeriet og det dermed forbundne Billedskæreri i det Hele stod ret højt i Danmark. Danmarks Snedkere og Billedskærere har tilvirket den største Del af Renaissancens Kirkeinventar, og i mange Købstæder fandtes betydelige Billedskærerværksteder. Derimod findes vel en Del Snedkerarbejde paa Bygninger nævnt i Rentemesterregnskaberne, men ikke saaledes i det enkelte, at man ret kan bedømme Omfanget deraf. Hvad der af Møbler oftest findes nævnt i hine Regnskaber som anskaffet, er nærmest kun Skrin, samt nogle faa Stole og Borde til Brug i Kancellierne og Rentekammeret. Kun meget sjældent findes andre og finere Møbler nævnte i dem, saaledes nogle, der leveredes af Billedhuggeren Gert v. Egen i Christian IV's unge Aar, deriblandt et saa kaldet Træsur af Marmor og Alabast¹. Samme Aar lavede en Snedker Fløje (Fløgeler) af udskåret Træ, der kom til Frederiksborg, og en Jagtseng til Kongen. Spejle af nogenlunde betydelig Størrelse findes ikke anskaffede.

Senge leveredes dog ikke i Almindelighed af Snedkere, om disse end medvirkede ved Forfærdigelsen af dem, men af Sadelmagerne, af hvilke der ligesom af Remmesniderne af og til fandtes en eller anden i Hoftjenesten undertiden ansat ved Staldene, uden at deres Virksomhed dog her skal nærmere omtales, da den hovedsagelig angik Hestetøjet. Af Sadelmagere i Hoftjenesten nævnes 1578 og følgende Aar Jørgen Sadelmager, 1589 Jakob v. Brandenburg, derefter Kasper v. Brieg (Breig, Bryg), der fik Bestalling 1591 og sés at have underskrevet Sadelmagernes Skraa 1589. Af Remmesnidere nævnes 1560/61 Jørgen Remmesnider, og en Niels Remmesnider fik Proviant fra Slottet 1580. For-

---

¹ Et Træsur (Tresor) var et kostbart, med indlagt Arbejde udsmykket Skab, der nærmest svarede til Nutidens Buffeter.

uden disse i Hoftjenesten ansatte benyttedes private i stort Omfang, saaledes fortrinsvis Remmesnideren Peder Tommesen, der havde store Leverancer af Hestetøj til Hoffet, og Niels Brinck, som blev udsendt 1584 at hylde Prins Christian. Adskillige af de nys nævnte og andre ses at have leveret Senge. Saaledes leverede en Remsnider 1572 en Del til Senge henhørende, og en Sadelmager lavede 1600/01 «med eget Garn, Ringe og Stripper» en Seng til Kongens Søster Frøken Hedvig. Mest leverede Sadelmagerne selve Sengene, medens Remmesniderne især leverede de Lædersække, hvori Sengetøjet indpakkedes til Rejsebrug; men ret ofte var det dog ogsaa anderledes. Det egentlige Sengetøj, som Dynen og Lagner, indkøbtes hos de Handlende eller syedes ved Hoffet. Det var alt i Aarhundredets Begyndelse stundom meget pragtfuldt, Dynerne saaledes til Dels med Overtræk af Silketøj, stukket med Guld, Lagenerne af Silke. 1602 nævnes Lagner, stafferede med Unseguld og forskellige Slags farvet Silke.

I øvrigt nævnes ogsaa f. Eks. 1572 Kurvesenge; tillige træffes stundom Indkøb af Sager til Sengenes Omhæng. Der købtes saaledes 1596 236 Alen røde Silkefrynser til at omtrække Herresenge paa Kronborg og 105 Alen Uldfrynser til forskellige Senge¹.

Et Slags Bohave var der dog, som spillede en større Rolle. Dette var Urene, af hvilke der jævnlig forfærdigedes ret kostbare og kunstfærdige Stykker, medens det dog tillige ses, at Kongens Urmager 1589 sendtes til Augsburg for at afhente nogle Ure, som Frederik II havde bestilt der. Af Urmagere fandtes der altid nogle i Hoftjenesten. I Christian III's Tid nævnes 1554 Stensell Sejermager, derhos Steffen Brenner eller Brender. Det overdroges ham og Johan Guldsmed 1553 at færdiggøre det nye Urværk til Kjøbenhavns Slot, vistnok det første, der blev anbragt

¹ Sundtoldregnskab 1596.

paa dette¹. Han forblev i mange Aar i Hoffets Tjeneste, mindst til 1583, og der haves endnu nogle smukt forarbejdede Ure, der tilskrives ham, saaledes paa Rosenborg et Taffelur fra 1556 og et saakaldet Rejseur i Kasse med udskaaret Laag, forfærdiget 1561 og foræret Christian IV 1584 af hans Fader. Et astronomisk Ur, der er udført af ham og Johan Sibe, vides at have været til, men er gaaet til Grunde. Paa Nationalmusæet findes ogsaa et Taffelur, der er mærket S. B. 1598 og tilskrives ham², dog vistnok tvivlsomt, da han paa den Tid ikke mere findes nævnt. 1572 nævnes Hans Schrot, i hvis Bestalling Overgangen fra Betegnelsen Sejermager til Urmager begynder at træde frem, idet han i den kaldes «Seiger- oder Uhrenmacher»³. 1573 antoges Jørgen Eilers (Eickler, Eidtzler) og 1579 Laurids Skørsack (Skiøt Sack, Schørsack), den sidste til at varetage Sejerværket paa Københavns Slot⁴. Samtidig med disse var der flere andre ansatte i Hof-tjenesten i kortere eller længere Tid, der iblandt Jørgen Brenner, der 1585 ansattes paa Kronborg og forpligtedes til at vedligeholde de smaa Sejerværker, som fandtes paa Slottet og daglig tilse det store Sejerværk⁵, men alt døde 1592 eller 1593. Af private benyttedes sjældent nogen, dog kan nævnes Matz Seygermester, der var Borger i Odense og forpligtede sig til hvert Aar at begive sig til Frederiksborg og Favreholm for at tilse Urene, hvorfor han 1569 fritoges for borgerlig Skat og Tynge⁶. En Urmager synes ligesom det var Reglen for Skrædderne, stadig at have fulgt Hoffet paa Rejser.

Der var aabenbart meget at bestille i den Tid for

¹ Kbhv. Dipl. IV, 551.

² Bering Liisberg, Afh. i Tidsskr. for Kunstindustri, 1895, 112 flg.

³ Bestallingsreg. 1555—73, 339.

⁴ Kbhs. Dipl., II, 389.

⁵ D. Samlinger, I, V, 171.

⁶ Friis, Samlinger etc., 211, Anm. 2.

Urmagerne; thi ikke alene havde de at forfærdige og tilse de mange, smaa Ure, der benyttedes af de kongelige personligt eller fandtes i Slottenes Værelser; men der anbragtes tillige rundt om Taarnure. Allerede 1562 var der saaledes i København Ure paa Frue, Nikolaj og Helliggejstes Kirker¹, foruden paa Slottet, hvor der 1597 var et Ur saa vel paa Blaataarn som ved Drejerkammeret, og flere Steder i Provinserne anbragtes tilsvarende, saaledes 1580 paa Sct. Knuds Kirke i Odense, 1585 paa Dronningborg og 1595 paa Varberg Slot². At der ogsaa fandtes Ure paa Frederiksborg og Kronborg er nævnt ovenfor.

Et ret ejendommeligt Stykke var en Ring, som tilhørte Frøken Anna, der blev gift med Kong Jakob VI af Skotland. I Ringen sad nemlig et Stykke Krystal, som indeholdt et Urværk, der angav Klokkeslettene ved en Hammer, der i Stedet for at slaa paa en Klokke, slog let paa Fingeren³. Der meddeles desværre ikke, om dette Urværk var dansk eller fremmed Arbejde.

Urmagerne henhørte i øvrigt ikke til de højere lønnede Hoftjenere, den højeste aarlige Løn synes nemlig ikke at have oversteget 50 Dlr. aarlig, og ligesom Guldsmedene o. fl. findes de undertiden benyttede til Arbejder, der egentlig ikke hørte til deres Fag. Skørsack betaltes saaledes 1592 for Kleinsmedearbejde, saasom Beslag, paa Hofmarskalken Hans v. Stralendorfs Ligkiste.

Af Kakkelovne, støbte af Jærn, indførtes ikke faa fra Udlandet. De fleste af de Kakkelovne, der benyttedes, leveredes dog af private Pottemagere, af hvilke Peder Pottemager 1574 fritoges for Skat, da han havde paataget sig

¹ Bering Liisberg, l. c. 112.

² 4. Novb. 1580; 13. Decb. 1585; Kanc. Brevb.; 25. April 1595. Sk. Tg.

³ Franklin, l. c. IV.; 89.

at bøde og færdigholde alle de Kakkellovne, som fandtes paa Frederiksborg, Krogen, Hørsholm og Esrom¹.

Glasvarer indkøbtes til Dels fra Udlandet, men levedes dog især af de indenlandske Fabriker² eller, for saa vidt disse ikke kunde tilfredsstillte Forbruget, af indenlandske Handlende, saaledes 1596/97 af Glaskræmmeren Menger. Til Vinduerne i Christian IV's Tøjhus nævnes anvendt jydsk Vinduesglas.

Drejerarbejde synes alene leveret af de i Hoftjenesten ansatte Drejere, blandt hvilke Osvald Drejer, der i lang Tid var i Hoftjenesten og omtrent fra 1582 var Kongens Kammertjener, særlig maa nævnes³. Meget Drejerarbejde synes dog ikke benyttet.

Ogsaa Orgler var Genstand for indenlandsk Tilvirkning. Orgelmageren Hans Brebus, der i mange Aar var i Hoftjenesten, leverede saaledes bl. a. 1589 et Orgel til Haderslevhus, og 1594/95 istandsatte han det gamle Orgel i Frederiksborg Slotskirke, der i 1563 var blevet lavet af Anders Orgelbygger⁴.

Køkkentøjet, der hovedsagelig var af fortinnet Kobber, var vistnok undertiden af fremmed Oprindelse, saaledes formodentlig det Køkkentøj, der 1596 med andet Inventarium købtes til Kronborg⁵. Ellers leveredes det af Grydestøbere og Kedelsmede. 1598 leverede saaledes Grydestøbere 40 nye Kobbergryder, og Kedelsmede fik til Istandsættelse en Del ældre Køkkentøj, saa som Kedler, Bradepander, trebenede Pander, Dørslag, Mieltkander (vist-

¹ Kbhs. Dipl. II., 343.

² Jvf. Friis, Samlinger etc. 297; Hist. Tidskr. 5, I, 487 fig.

³ Vel nævnes Hansken Meyer som Kongens Kammertjener 1587, men det kan kun have været for en Tid, at han havde denne Bestilling, thi ogsaa senere som 1592/93 nævnes Osvald Drejer som Kongens Kammertjener.

⁴ Friis, Samlinger etc. 211.

⁵ Sundtoldregnskab 1596.

nok Fejlskrift for Mælkekander) og Rivejærn. Noget større Forbrug synes dog ikke at have fundet Sted. Køkkentøj af Træ eller brændt Ler nævnes kun sjældent anskaffet. I Halds Lens Regnskab 1545/46 nævnes Rødefade, Kander, Kruse, Knopstobe, Truge og Bierpotter, købte for en ringe Penge. At de første var af Træ fremgaar af, at de ogsaa findes kaldte røde Træfade.

Husgeraad af Jærn findes ej heller indkøbt i større Mængder. Meget Smedearbejde leveredes til Hæren og Flaaden, en Del ogsaa til Bygningsbrug, men ellers meget lidet. Som Husgeraad forekommer hovedsagelig kun Knive, af hvilke f. Eks. Jens Nielsen Knivsmed 1595/96 leverede 8 Forsniderknive med tilhørende Gafler og 60 smaa Knive med Sølvbeslag.

Nogle Sværdfejere fandtes næsten altid i Hoftjenesten, saaledes 1576 til 1581 Ambrosius Sværdfejer, 1586 Herman Gabriel, der senere blev Rustmester, 1591 Lomeral v. Wessel og 1595 Andreas Koell eller Kaal, der 1608 var blandt de Borgere, der gav Fuldmagt til Prins Christians Valg til Konge. Endvidere bør af de private, der benyttedes, nævnes Sværdfejeren Hans Christensen, der en Tid var Oldemand for Smedelavet.

En Gang findes en Smed at være optraadt som kirurgisk Instrumentmager. Arnt Klejnsmed leverede nemlig 1565/66 en Jærnarm og en Jærnhaand til en Landsknægt, som havde faaet Armen skudt af ved Varberg.

Kandestøbere leverede en Del Tallerkener og Fade. Ellers nævnes omtrent kun særlige Arbejder, saaledes at Jørgen Kandestøber i Kjøbenhavn 1595/96 leverede 60 Tinflasker og 62 Tudekander, beslagne med Tin, til Brug i Vinkælderen. Kandestøberne leverede i øvrigt meget til Flaaden og Holmen.

Lysekroner og Lysestager af uædelt Metal leveredes af Bøsestøberne. Desuden benyttedes undertiden en ringe

Mængde af andet Gørtlerarbejde, mest leveret af Jørgen Beckmann i Kjøbenhavn.

Kurvemagerne, der aldrig var i Hoftjenesten, leverede fortrinsvis Kurvefadinger til Kongens Rustvogne. Levering af en Kurveseng er alt nævnt foran. Et særligt Stykke Arbejde var 1597/98 en Kurv, der skulde sættes i et Vindue i Kristoffer Valkendorfs eget Kammer, formodentlig for at holde Fluerne borte.

For saa vidt Kongens Telte, der i den Tid spillede en stor Rolle, idet de benyttedes meget paa Jagterne og i Krig, kan henregnes til Bohavet eller Inventariet, maa ogsaa Kongens Paulun- eller Teltmagere her fremdrages. De synes at have indtaget en særlig fremtrædende Stilling. Som saadanne nævnes 1563/64 Jørgen Nyemand og Frederik Teltmager, 1577 og 1584 Povl Frederiksen, 1595 Engelbret v. Wedden, 1600/01 Vibolt Johansen. Ved Bestalling af 19. Decb. 1577 tillagdes der Teltmageren Ret til at forfærdige Flag, Fænniker, Mersklæder og Bolsaner (Flag eller Vimpler) til Kongens Flaade¹.

Om Malerne gælder det samme som om Snedkerne og Smedene. 1556 nævnes Hans Maler i Hoftjenesten, men ellers ingen. Undertiden findes der betalt Malerarbejde paa Rentekammeret, i Staldene baade her og paa Frederiksborg, samt paa Kronborg²; men det er altsammen kun Anstrygningsarbejde; Dekorationsarbejde og lignende forekommer saa godt som aldrig og behøvedes vel ej heller meget. Peter de Meyer fik 1586 Betaling for noget Arbejde med Maling og Forgyldning i Kirken paa Kronborg, og Klavs Maler ligeledes for Arbejde i Kirken, samt i Dronningens og Hertug Ulriks Kammer³; men i Almindelighed var Væggene i Salene for største Delen beklædte

¹ Kanc. Brevb.

² Sundtoldregnskab 1584.

³ Friis, Samlinger etc. 342.

med Klæde eller med Tapetserier, af hvilke de saa kaldte forgyldte, hispaniske oftere nævnes som indførte fra Udlandet, og der var saaledes ikke meget Brug for Malerarbejde paa dem. Hele den store Sal paa Kronborg skulde saaledes beklædes med Tapeter undtagen paa det Sted hvor Kongens og Dronningens Bord skulde staa, og hvor der efter Sædvane skulde anbringes en Himmel med et Rygstykke. I Inventarielisten for Kronborg Aar 1600, nævnes opslaaet over to Borde (Skiver) to røde Fløjls Himle, ved hvilke der hang to Kapper og to Rygstykker¹. Desuden benyttedes jo ogsaa stundom Kontrafejerne i Stedet for de egentlige Malere.

Det Malerarbejde, der nævnes i Rentemesterregnskaerne, gælder derfor mest særlige Sager, saaledes Maling paa Skueretter, Marsipaner og Postejer og paa de Vaabenskjolde, der anbragtes paa de Rustvogne, som Kongen og enkelte fornemme Personer benyttede i Krig og ved andre særlige Lejligheder, saaledes 1570 de Raader, der sendtes til Fredslutningen i Stettin. Tilsvarende betaltes en Maler 1591/92 for et Vaaben med Guld og Sølv til Hans v. Stralendorfs Ligkiste og for Vaaben til 14 Vokslys, der blev baarne til Kirken ved hans Begravelse, og for 8 Vaaben til 8 Vokslys ved Hofsinden Ludvig v. Werdens Begravelse. Noget fortjente Malerne derhos stadig ved Maling af Orlogsskibene, der altid blev meget udzirede, og som en Bifortjeneste ved dette Arbejde fremtraadte undertiden Maling af Skjolde, der anbragtes paa hine Skibe. 1560/61 maledes saaledes 40 Skjolde, der kom paa Skibet Agnete, 162 Skjolde til Skibet Achilles, foruden en Del Skjolde til andre Skibe. Der angives ikke, hvad Malingen skulde forestille, kun i et Tilfælde siges det, idet en Maler ovennævnte Aar betaltes for 120 Skjolde, bemalede med Narrekapper, til Skibet Løven, som Kongen forærede Her-

¹ Friis, Samlinger etc. 343, 351.

tug Adolf. Ogsaa de foran (S. 528) omtalte Mønstre paa Dragterne bragte undertiden Malerne nogen, om end kun ringe Fortjeneste. Der betaltes saaledes 1560/61 en Maler 3 Mk. 4 Sk. for 34 Mønstre, som blev sendte til alle Lensmænd angaaende den Klædning, de skulde være iførte paa en Rejse med Kongen. Det kan ogsaa nævnes, at Malere af og til malede Faner til Brug for Kongens Trompetere m. fl. 1607 leverede Klavs de Wale saaledes 7 Fænniker til Tøjhuset med adskillig Slags Farve og forskellig Formaling, nemlig en blaa med en Løve udi, en brandgul med en Svane, en lysegul med et Tigerdyr, en grøn med en Struds, en rød med en Hest, en gul med en Los (Lox), en hvid med en Hjort¹. Som et særligt Arbejde kan ogsaa nævnes, at en Maler 1590 betaltes for Maling af 12 Danmarks Riges Vaaben paa Bladene af 6 store, nye Kredenskniive, hvilke en Sværdfejer senere skulde emallere og forgylde. 1596 overdroges det Maleren Diderich Moll, som da boede i Lübeck, men senere flyttede til København, at afbilde den Ringrenden og Turnering m. m., som havde fundet Sted ved Kroningen 1596, saaledes som Kongen selv havde angivet ham det.

Angaaende de mange Haandværkere, som foruden de ovenfor nævnte fandtes i Hoftjenesten, men hvis Virksomhed ikke nærmere skal omtales her, fordi den væsentligst angik Hæren, Flaaden, Heste- og Vogntøjet, saasom Skibsbyggere, Bøsserstøbere, Bøssesmede, Hjulmagere, Vognmagere, Rebslagere, Pansermagere, Plattenslagere, Sporemagere og Lademagere, skal her kun fremdrages, at da Sporemagerne foruden Sporer forfærdigede mangehaande til Ridetøjerne hørende Sager, saasom Stænger og Mundstykker, fandtes der i Almindelighed ikke blot Sporemagere i Hoftjenesten i København, men ogsaa paa flere af de Slotte, hvor Hoffet jævnlig opholdt sig udenfor denne By.

¹ Bang, Tøjhusregnskaber etc. I., 1592—1610, 185 (i Rigsark.).

Som et særligt Arbejde kan anføres, at en Sporemager 1596/97 arbejdede paa Frøken Augustas Brudeseng. Endvidere kan nævnes, at Pansermagerne og Plattenslagerne ikke synes at have arbejdet synderligt for selve de kongelige Personer; thi de Rustninger til disse, for hvilke der findes udredet Betaling, synes altid at have været forfærdigede i Udlandet. 1559/60 købte Kongen saaledes i Braunschweig en Kyris for 196 Dlr., 1560/61 betalte han 585½ Dlr. for en Rustning, ligeledes lavet i Braunschweig, og 1574 3292 Dlr. for en saakaldet Springbrynje af Sølv, der ligeledes synes at være kommen fra Udlandet. 1559 lod Kurfyrst August forfærdige en Kyris til Kongen¹.

Af Bogtrykkere synes der aldrig at have været nogen i Hoftjenesten, dog findes den nedenfor omtalte Lorenz Benedikt nævnt som Kongens Bogtrykker². I Begyndelsen af den her omhandlede Tid synes man overhovedet ikke at have haft stor Tillid til de danske Bogtrykkere; thi mange Bøger, forfattede af danske, blev trykte i Udlandet, især i tyske Byer, som Wittenberg, Leipzig, Magdeburg, Rostock og Lübeck³; til Trykningen af Christian III's Bibel 1550 indkaldtes Ludvig Dietz fra Rostock, ja, der udstedtes endog 1555 Privilegium for en Mand i Lübeck paa Eneret til at trykke en bestemt Bog⁴. I Frederik II's Tid synes Forholdene at have bedret sig. Ikke alene udstedtes der ligesom i øvrigt ogsaa i Christian III's Tid Privilegier paa Eneret i et vist Antal Aar for adskillige Bogtrykkere m. fl. paa Bøger, de havde trykt; men 1562 forbødes det at sælge her i Riget danske Bøger, der var trykte i Tyskland, og 1565 gik man endog saa vidt, at der tildeltes den nedenfor nævnte Lorenz Benedikt Ene-

¹ 10. Novb. 1559, Ausl. Reg. 1559/62.

² 9. Jan. 1577, Kanc. Brevb.

³ N. M. Petersen, Bidrag til den danske Literaturs Hist. II; Nyrop, Den danske Boghandels Hist. I.

⁴ 27. Decb. 1555; jvf. 16. Novb. 1552, Kanc. Brevb.

ret paa at trykke alle latinske, danske og tyske Bøger, som udkom her i Riget, og det forbødes at sælge Eftertryk, udførte i Udlandet af de af ham trykte Bøger¹. Lorenz Benedikt, der alt synes at have begyndt sin Virksomhed 1561, ses nu da ogsaa at have trykt adskillige Bøger foruden et Søkort over Øster- og Vestersøen. 1578 fik han derhos 300 Dlr. for en Bog, han havde trykket for Kongen, uden at der nævnes hvilken. Vistnok har det været den bekendte Arentsehe, Ein Buch o. s. v., et Pragtværk med mange Afbildninger der kun omhandler militære Sager, og som netop er trykt af ham 1578². Hans Efterfølger synes at have været Mads Vingaard, der trykte Frederik II's Bibel 1589. Ogsaa til andre end Bogtrykere træffes der Udgifter for Tryksager. Peder Winstrup fik saaledes 1591/92 27 Dlr. for Papir og Trykkerløn til Prædikener, der skulde holdes paa Bededagene 1592 i Danmark og Norge, og 1595/96 fik han 47¹/₂ Dlr. i Sk. til Prædikener, der tilsvarende skulde holdes 1596. Bogtrykernes mere begunstigede Stilling tilkendegives ogsaa derved, at Svendene hos Lorenz Benedikt undertiden ses at have faaet Penge til Douceur af Kongen.

Bogførerne eller Boghandlerne synes alle at have været private, dog bruges ogsaa Betegnelsen Kongens Bogførere 1575 om nogle, hvis Navne ikke findes anførte³. Snarest maa denne Betegnelse gælde Baltzer Kaus (Kavs), angaaende hvem der 1573 udstedtes Forbud til alle mod at eftertrykke eller sælge de latinske, danske og tyske

¹ 1. Jan. 1562, 24. Nov. 1565 (Kanc. Brevb.). Der fandtes dog alt 1550 adskillige Bogtrykkerier udenfor København, saaledes i Roskilde, Odense, Nyborg, Aarhus, Viborg, Ribe og Malmö (Pontoppidan, *Annales eccl.* III). Senere nævnes ogsaa et Bogtrykkeri i Helsingør, og 5. Marts 1578 udstedes Forlening angaaende et Trykkeri paa Island (Kanc. Brevb.); se Nyrop: *Den danske Boghandels Hist.* I.

² Jvf. 7. Jan. 1579, Kanc. Brevb.

³ 19. Marts 1575, Kanc. Brevb.

Bøger, som han havde ladet trykke i København, samtlig med at der udtaltes, at mange eftertrykte hans Bøger ogsaa i Udlandet¹. Muligt kan Betegnelsen ogsaa have været anvendt paa Klavs Førd, som 1556 fik Eneret i tre Aar paa en ny Udgave af det nye Testamente², og som muligt er den samme, som den Nicolaus Foratus, der angives at have været den første, som bragte protestantiske Skrifter i Handelen herhjemme³. Senere kan Betegnelsen vel ogsaa være brugt om Hans Aalborg, hvem Kongen 1588/89 bevilgede 200 Dlr. som Hjælp for ham og hans Konsorter til paany at lade den danske Bibel trykke, og som 1597 fik indrømmet et Kapel og Kammer m. m. i Frue Kirke i Kjøbenhavn til Gemmested for sine Bøger⁴. 1594 købte Kongen en Del Historiebøger af ham. Tillige maa nævnes Henrik Waldkirck, der vel fortrinsvis var Leverandør af Papir, men dog ogsaa solgte Bøger til Hoffet. Dronningen købte saaledes 1590 flere tyske Bøger hos ham.

I det Hele købtes der dog af Bøger kun lidet ved Hoffet, og der var derfor ej heller meget Brug for Bogbindere, af hvilke dog en enkelt en Tid var ansat i Hof-tjenesten (jvf. S. 494). De Bøger, for hvilke der findes Udgifter til Indbinding i Rentemesterregnskaberne, er næsten udelukkende Regnskabsbøger og Protokoller til Brug i Kancellierne og Rentekamret. At dømme efter de Bøger af denne Art, som endnu haves, var Indbindingen smagfuld, ofte med zirligt pressede Læderbind. Den mest benyttede Bogbinder var henimod Slutningen af Aarhundredet Valentin Reich.

Af de Varer, der hovedsagelig var udenlandske Frembringelser, indtog Klæde den fornemste Plads. Da Klæde,

¹ 1. Sept. 1573, Kanc. Brevb. Se om Baltzer Kaus Werlauff, Hist. Efterretninger om det kgl. Bibliotek, 8 flg.

² 24. Oktb. 1556, Kanc. Brevb.

³ Pontoppidan, Ann. eccl. III, 500.

⁴ Kbhs. Dipl. IV, 750 flg.

som opbevarede i det kongelige Klædekammer, der be-
 fandt sig i Portbygningen ved Højbro, ogsaa udleveredes
 derfra til Hæren og Flaaden, og der tillige i Mængde an-
 vendtes Klæde til at betrække Væggene paa Slottene,
 maatte der stadig købes store Mængder af denne Vare;
 men da Klæde næsten altid indkøbtes sammen med Silke-
 tøj, Lærred og deslige Beklædningsstoffer, stundom ogsaa
 sammen med andre Varer, kan det ikke nøje opgives,
 hvor meget der anvendtes alene til Klæde. Undertiden
 synes det at have været meget store Summer. 1570 be-
 taltes der saaledes Kristoffer Føgler, en tysk Købmand,
 58650¹/₂ Dlr. 7¹/₂ Sk. hovedsagelig for Klædevarer, men dog
 tillige for en ikke ringe Mængde Vaaben. Samme Aar betaltes
 en anden Købmand 20000 Dlr. for Klædevarer sammen med
 en Del Silkevarer, og 1587 betaltes der en Kræmmer i Flens-
 borg 9751 Dlr. alene for Klæde og Silketøj. Klædet købtes
 især umiddelbart af udenlandske Handlende, dog købtes
 ogsaa store Mængder hos indenlandske, baade i Køben-
 havn og i Købstæderne. Noget købtes lejlighedsvis paa
 Markeder rundtom i Landet, saaledes 1554 i Viborg og
 Odense, derhos undertiden for Bekvemmeligheds Skyld ved
 Hjælp af Tolderne, saaledes samme Aar ved Tolderne
 i Ribe.

Den mest ansete og anvendte Sort Klæde var engelst
 (engelsk), af hvilket der skælnedes mellem fint, godt og
 gement. Desuden brugtes store Mængder af andet Klæde,
 især af nordtysk og hollandsk Fabrikat, som oftest be-
 nævnt efter Stedet, hvorfra det skrev sig, saaledes skotsk,
 gøttingst eller gjøtterst (fra Göttingen), gjørlest (fra Gör-
 litz, det bedste af sachsisk Oprindelse), oussenbrüggisk (fra
 Osnabrück), behemsk (fra Böhmen), nersk (fra Naarden
 eller fra Nerac?), torgauisk, münstersk, leydske, kampens,
 hagenst (fra Hageland i Brabant?), harderwicks, lybsk,
 Arrask (fra Arras), Stendals, Marker og limbers (fra Lim-
 burg). Desuden findes nævnt en Del Klædevarer, der

havde særlige Benævnelser, og om hvilke nærmere Oplysning ikke kan fremsættes. Saaledes nævnes især Sardug, der synes at have været halvt linnet og halvt uldent, Duellich, Machey, Kardekke, Koffer, Kisscheir, Trip, Kinnelein, Sarusk eller Sars, Sct. Jørgens, Lagen, f. Eks. gjørløvske Lagen, der nærmest synes at have være brugt til Sengetæpper, medens münsterske Lagen 1564 findes at være købt i allehaande Farver til Landsknægte og sort bøhmisk Lagen 1560/61 til Drabanter, endvidere Kamelot (oprindelig Tøj af Kamelgarn, Angoragedens Haar, senere vistnok damaskvævet og blommet). 1585 nævnes ogsaa købt i England enkelt og dobbelt Dusin eller Disin Klæde, engelsk Staal og dobbelt Staal, 1554 hølsk eller holt, 1560/61 Dyssin Lagen, 1577 norden Lagen og 1586 Pyrkelagen¹.

Foruden de udenlandske Klædesorter nævnes med ringe Mængder Klæde af indenlandsk Fabrikat, saaledes norsk Klæde fra Aggershus og Skien Len, islandsk Vadmel, som særlig brugtes til Hestedækkener, Viskeduge og Indpakning, ogsaa dansk Vadmel, der 1560/61 synes at være brugt til Klædning til Kongens Dørvogter.

De Farver, Klædevarerne havde, var mere forskellige end Nutidens, der nævnes saaledes 1554 blaat, rødt, askefarvet, brunt, sort, hvidt, gult, grønt og fiolfarvet, 1570 Klæde af Oraniens Farve.

Af de Optegnelser om Priserne, som af og til træffes, ses, at ogsaa disse var meget forskellige. Dyrest synes det engelske Klæde stadig at have været. Det findes betalt 1557/58 lige med 1 Dlr. for 1 Alen, 1594/95 tilsvarende med «4½ Mark før gik» eller noget over 1 Dlr. De andre Klædesorter var langt ringere i Pris, saaledes kostede 1560 1 Alen i Reglen kun 18 Sk. eller lidt over

¹ Forskellige Sorter af Klæde findes nævnte i Kbhs. Dipl. I. 451, II 268, 447, 767.

$\frac{1}{3}$ Dlr., enkelte Sorter endog betydelig mindre, Sardug saaledes 14 Hvide eller c. 5 Sk.¹. Omtrent den samme, laveste Pris findes 1567/68 betalt for münstersk Klæde og 1594/95 for dobbelt gjørlest. Vadmel betaltes 1560/61 med $7\frac{1}{2}$ Hvide for 1 Alen, graat lybsk med 8 Sk.

Klædekammer-Regnskab findes kun vedhæftet Rente-mesterregnskaberne nogle Aar i Christian III's Tid og et enkelt Aar (1562/63) i Frederik II's. Da Beholdningen til Dels er angivet i Stykker, hvis Alenmaal ikke nøjagtig kendes, ligesom ogsaa Klædets Bredde er ubekendt², kan der kun siges, at Beholdningen var meget betydelig. Som Eksempel paa, hvor meget der i et Aar indleveredes i Klædekammeret og udleveredes fra det, kan nævnes, at der i 1551 indgik i samme 8090 Alen og 8 hele Stykker engelst, 108 Alen oussenbrüggisk, 1151 Alen og 63 Stykker groft Klæde, 21 Stykker Sardug og 96 Alen islandsk Vadmel, og at der 1556 indleveredes c. 2632 Alen sjælandsk Maal, 3017 Alen lybsk Maal, foruden 21 hele Stykker engelsk Klæde, c. 137 Alen Sardug og c. 259 Stykker gøttingsk og nersk. Opgivelserne om, hvad der fordredes til en Hofklædning, er ogsaa indbyrdes noget afvigende. Ifølge Regnskabet 1551 behøvedes 5 Alen engelsk til den egentlige Klædning og $1\frac{1}{2}$ Alen til Hoserne, derhos 5 Alen Sardug, 5 Alen Lærred og 6 Alen gøttingsk. I andre Angivelser forekommer hyppig Arrask i Stedet for

¹ Anders Olsen, En ny konstig Regne Bog. Kbh. 1560. En Skilling havde 3 Hvide.

² I Almindelighed synes 1 Stykke Klæde at have indeholdt 40 Alen eller noget derover. I Regnskabet 1554 siges saaledes, at et Stykke holdt 40 til 43 Alen sjælandsk Maal eller 40 til 44 Alen lybsk Maal, men særdeles betydelige Afvigelser forekom undertiden. 1594/95 siges saaledes, at et da nævnt Stykke engelsk Klæde holdt $154\frac{3}{4}$ Alen. — Bredden af det Klæde, som fandtes i den svenske Konges Klædekammer, angives i Reglen at have været 3 Alen, stundom dog ogsaa kun 2. (Murberg, Afh. i Kgl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar, III, 881.

det gøttingske Klæde. Dette saa vel som Arrask findes dog stadig ikke nævnet angaaende de talrige Leveringer, der befaledes 1580. Kvinder, der var i Hoffets Tjeneste som lavere stillede, synes tilsvarende at have faaet 6 til 8 Alen Vadmel, samt lige saa meget Hørlærred og Blaargarnslærred, noget højere stillede stundom dog engelsk Klæde i Stedet for Vadmel. Nogle af de lavest stillede Personer synes kun at have faaet Sko eller Huder eller Penge til saadanne.

Af finere Beklædningsgenstande nævnes Fløjl (Fluel, Fløgel), Sammet, Silke-Atlask, Damask, Sindal, Taft, Siden-dort eller Sindeldort, Sajen, Halvsajen, Dobbeltsajen, Skellert, gylden og sølver Blyant og Sølversindel. Kamelot og Arrask træffes ogsaa stundom som Betegnelser for Silketøj. Ogsaa forekommer Ordet Wackele¹, og Betegnelsen Flitter synes ogsaa at have gældt et Slags Silketøj, medens Sajen eller Saden ogsaa findes at kunne betegne uldent Tøj. Af disse Stoffer var Sammet, der vistnok var omtrent ensbetydende med Fløjl og ofte fremstilledes indvirket med Guld- eller Sølvtraade, det kostbareste. Næsten lige med det regnedes Sindal, derefter de øvrige Stoffer. Sindal og Skellert anvendtes meget til Fænniker og Flag paa Skibene; det sidstnævnte findes ogsaa almindeligt brugt til Felttegn, samt stundom til Hoser. Ved meget festlige Lejligheder findes Silketøj ogsaa anvendt til at drage eller beklæde Væggene i de ved Festlighederne benyttede Rum. Ved Dronningens Kroning 1572 anvendtes saaledes c. 210 Alen fint, rødt Damask til at smykke Koret i Frue Kirke. Undertiden udsendtes en af de større kjøbenhavnske Handlende for at gøre Indkøb til Hoffet, saaledes 1588/89 Simon v. Sallingen for at købe Silketøj til Dronningen.

Priserne paa Silkestofferne var i Reglen ret høje. For

¹ Anders Olsen l. c.

hver Alen gylden Sammet findes der c. Aar 1500 betalt 10 rhinske Gylden¹, og 1560 kostede en Alen Damask 2 til 3 Gylden.

Foruden Klæde indeholdt Klædekamret betydelige Mængder af Lærred, især købte i Danzig og Stettin. Der indkøbtes 1551 150 Bolte² foruden 1380 Alen groft Lærred, og der udleveredes 1556 c. 178 Bolte foruden en Del groft Lærred og Pekkelin (Sejldug). 1557/58 nævnes Hør-lærred, købt af Bønder paa Odense Marked, bestemt til For. Der nævnes ogsaa Bommesej og Bay, samt Dysin Lærred. Til Skjorter til de kongelige købtes hollandsk Lærred à 1 Dlr. for hver Alen; Drejl købtes til Duge og Haandklæder, Blaargarnslærred til Duge. Det fineste Drejl var Damask-Drejl, der kostede 1½—2 Dlr. pr. Alen. Ogsaa Kammerdug findes nævnt. Det stundom forekommende Foderdug betegner vel nærmest Stof til Underfor, snart Klæde og snart Lærred, 1560/61 nævnes baade gjørlest og hispaniske Lagen, købte til Foderbrug.

Næst Beklædningsstofferne spillede Vin og fremmed Øl den betydeligste Rolle blandt Indkøbene. Vinen købtes som oftest umiddelbart af udenlandske Handlende, især i Køl'n, en Del ogsaa ved Hjælp af Tolderen i Helsingør, mindre Mængder af indenlandske Købmænd. I Christian III's Tid købtes ikke megen Vin, og Kongen synes personlig at have foretrukket søde Vine, hvad der i øvrigt stemmede med den fremherskende Smag rundt om i Europa i det 15. og Begyndelsen af det 16. Aarhundrede. I Frederik II's Tid købtes betydeligt mere, og Rhinskvin var da den foretrukne. Vel kunde Udgiften til Vin i nogle Aar ikke være stor; men i enkelte andre var den ret betydelig. Der betaltes saaledes 1574 omtrent 5000 Dlr. for Vin. Prisen for en Ame Rhinskvin vekslede i Alminde-

¹ D. Mag. I, IV, 316.

² En Bolt Lærred holdt 24 til 32 Alen.

lighed fra omtrent 12 til 20 Dlr., og hyppigst var det den sidstnævnte Pris, der betaltes. Dog købtes undertiden baade til meget højere og meget lavere Priser. 1560/61 købtes saaledes til kun 7 Dlr. for 1 Ame, men 1588 betaltes endog 36 Dlr. for en saadan. Man skelnede da endnu ikke mellem de forskellige Arter og Aargange, men kun mellem bedre og ringere Vin. Ved Siden af Rhinskvinen nævnes kun forholdsvis faa andre Sorter indkøbte, saaledes i 1585 spansk Vin (vistnok hed) til 10 Dlr. pr. Ame og 1574 Bastert (en svær, sød, spansk Vin), hvoraf der dog kun købtes 3 Piber à 60 Dlr., derhos fransk Vin, som tillige med de hede Vine mere og mere trængte sig frem i Frederik II's Tid og senere. Der købtes saaledes 1570 et Parti «ny Vin», vistnok fransk, à 10 Dlr. pr. Ame, «gammel Vin» à 12 Dlr. og 2 Oksehoveder rød, fransk Vin à 15 Dlr. Den franske Vin var saaledes ikke i saa høj Pris som Rhinskvinen, hvad der svarer til, at det ogsaa først var sent, at den kom i Yndest i Nordtyskland. Nogle faa andre, særlige Vinsorter findes yderligere nævnte, saaledes i Sundtoldregnskabet 1567 Malvasier fra Kandia og Muskatel, 1578 Sek (vistnok en tør Vin fra Egnen ved Xeres), 1582 Vin thynnt¹ (vistnok spansk Tinto), Vin kutz (en Vin, der stundom findes nævnt blandt søde Vine)², samt rød Bordeaux og i Rentemesterregnskabet 1591 Reinsall, hvoraf en Legel kostede 25 Dlr. 1540 anmodede Christian III Utenhof om at skaffe ham Reinfeld og Muskateller fra den bekendte Dr. Auerbach i Leipzig³.

For at dække den store Haardhed og Syrlighed, som var egen for de fleste af Middelalderens Vine, benyttedes meget at tilsætte dem med Krydderier eller Pigment, for-

¹ En Pibe synes at have indeholdt omtrent 5 Amer, et Oxehoved 1¹/₂.

² Henderson, History of ancient and modern wines, London 1824, 310; jvf. om Vinene Bruun l. c. I, 253.

³ Hist. Tidsskr. 4, VI, 301.

uden at man ogsaa almindeligt kom Sukker i Vinen, og dette vedblev i det 16. Aarhundrede. Som Tilsætning brugtes især Kardemomme, Ingefær og Muskat, dog stundom ogsaa andre Krydderier. Som Tilsætning til den 1578 købte Sek indkøbtes saaledes samtidig 2 Pd. Kanel, 1 Pd. Nelliker og 1 Pd. Muskat. Især ved festlige Lejligheder maatte de krydrede Vine ikke mangle, og overensstemmende hermed nævnes da ogsaa som drukket ved Frederik II's Kroning Klaret og Lütendrank (begge Vine med Tilsætninger og derefter klaret), foruden Malvasier (fra Murea?) og Romani (vistnok en spansk Vin)¹. Champagne kendtes endnu ikke. Vel angives det, at Henrik VIII af England besad Vingaarde i de Egne, hvor Champagnevinen nu frembringes, men Champagne, som den nu findes, angives ikke at være kommen i Brug før c. 1668².

Senere hen i Christian den IV's Tid findes nævnt forskellige Sorter baade af krydret og ikke krydret Vin, der ikke forekommer nævnte i Frederik II's Tid. Der indgik saaledes i Kongens Vinkælder 1602/03 Pedersimen (Pedro Ximenes), den bedste af Malagavinene, Kanarievin, Nellike- og Salvievin, Refal, Lalands Vin og Alicante (sød Vin, der især skænkedes for Damerne).

Af Befolkningen brugtes til Dels andre Vinsorter, som ikke synes benyttede ved Hoffet. De Vine, som almindeligst brugtes af Befolkningen, var i alt ifølge Recessen af 1540 Klaret, Bastert, Malvasier, Alicante, Rhinskvin, Romani, Rubin³, Pelliath eller Piliath og Pøytov (franske Vine, den sidste fra Poitou), derhos almindelig fransk Vin. Efter den her opstillede Rækkefølge vekslede Prisen for en Pot

¹ Rerauius l. c. — Forskrifter for Tilberedningen af Lutendrank findes i Weckerins Kogebog, Kbh. 1648, 146 og i sammes Konfektbog. 18

² Franklin l. c. VI.

³ Rubin er vistnok en Fejlskrift for Gubin (fra Gubin i Lausitz), der nævnes i Bestemmelserne om Sisen af Vin 1516 (Kbh. Dipl. I, 300 flg.

fra 8 til 2 Skilling. 1590 var den almindelige Pris for den Rhinskvin, Befolkningen brugte; 4 Sk. medens en Pot Pøyt da endnu kostede 2 Sk.¹.

Den meste Vin brugtes af Hoffet ved de store Festligheder i København, og Forbruget ved disse Lejligheder kunde være saa stort, at der ikke var Plads paa Københavns Slot til det fornødne. I Anledningen af Kroningen 1596 maatte der saaledes betales Kælderleje for Vin, indlagt hos Borgerne, medens der tillige maatte antages en Del Hjælpere for Personalet i selve Kongens Vinkælder. Store Partier købtes undertiden ogsaa til enkelte Slotte udenfor København, saaledes 1578 106¹/₂ Amer til Koldinghus til Festlighederne ved Dronningens Barsel og 1579 448 Amer til Kronborg. Forskellige særlige Tilfælde kunde derhos medføre et ekstra Forbrug. Ved Kongens Kammerjunker Jørgen Ernst Worms Bryllup paa Dronningborg Fastelavns Søndag 1591 blev der udkænket 30¹/₂ Ame Rhinskvin. 1592 befalede anskaffet til Laholm og Halmstad 10 Amer Rhinskvin i Anledning af, at Hertuginde Kristine kom dertil², da hun med sin Datter og flere Børn rejste gennem Riget til Sverig. Lensmanden i Odense fik 1580 1 til 2 Amer af Kongens Vin til de Fruer, som skulde drage Salene til de Højtideligheder, som da skulde foregaa dør i Byen³. Ret maadeholdent synes det derimod at have været, naar der ved selve Begravelsen i Nikolaj Kirke af Theus Bernekovs og Markvard Brokdorfs Lig kun blev drukket 29 Potter Rhinskvin.

Samtidig med Vinen indkøbtes ofte mærkelig store Partier Vineddike, især spansk og rhinsk (til Dels fra Strassburg). Den maa den Gang have været benyttet forholds-

¹ Kbhs. Dipl. II, 447. 1540 havde en Daler 48 Sk., 1590 derimod 32.

² 17. Juli 1592, Sk. Tg.

³ 31. Marts 1580, Kanc. Brevb.

vis meget. Der købtes saaledes 1579 20 Amer á 12 Dlr. I mindre Mængder findes ogsaa undertiden købt Brændevin, hyppigst fransk og rhinsk. En Ame heraf kostede 36 Dlr.

Fremmed Øl indkøbtes til Hoffet især i Christian III's Tid. Ringere var derimod Forbruget under Frederik II og senere. Mange forskellige Ølsorter nævnes, saaledes 1554 Israels Øl (stærkt Øl, omtrent lig Mumme og Pryssing eller pryst Øl), hvoraf 1 Td. kostede $\frac{2}{3}$ Dlr., Kakerbille¹, der tilsvarende kostede 1 Dlr. og Hamburger Øl, der kostede 3 til $3\frac{1}{2}$ Dlr. Noget senere nævnes Pryssing, som især indførtes fra Danzig, og hvoraf 1 Fad kostede 12 Dlr., Rostocks Øl til $1\frac{1}{2}$ —2 Dlr. for en Tønde². 1577 nævnes Emst-Øl til 11 Dlr. for et Fad og 1578 engelsk Øl. En simplere Sort synes det Øl at have været, der kaldtes tyst Øl (tysk Øl) og særlig udleveredes til Soldater og Skibsfolk. Det synes at have hidrørt fra forskellige Byer i Tyskland og betegnes i Siseanordningen 1516 særlig som sundersk (fra Stralsund), bardz, wismers og lybst. En særegen Sort kaldes her bernonst³. Ifølge Vedtægten for Lavene 1590 var da den almindelige Pris for en Pot Mjød 10 Hvide, for en Pot Mumme eller Pryssing 2 Sk. og for en Pot Rostocker-Øl 1 Sk.

Ligesom af Vin indkøbtes der store Mængder af fremmed Øl til festlige Lejligheder, saaledes $1\frac{1}{2}$ Læst Rostocker-Øl til Frederik II's Begravelse i Roskilde, og til

¹ Kakerbille skal være blevet saaledes benævnt paa Grund af dets afførende Virkninger. Det kaldtes nok oprindelig Cacabella, ogsaa Quackel-*tey's* og skal have været et Slags slesvigsk Øl (Helvad, *Silva chronologica* II, 10). I Christian II's verdslige Lov (Rosenvinge, Gl. danske Love, IV, 131) bestemmes Sisen for Kakerbille Øl. Ordet findes ogsaa brugt som Betegnelse for et Harnisk (se D. Mag. I, VI, 13, 16).

² Et Fad synes at have svaret til lidt over 5 Amer, medens en Tønde næppe holdt mere end $\frac{3}{4}$ Ame.

³ Kbhs. Dipl. I, 300.

Kolding førtes 1574 paa én Gang endog 80 Læster Rostocker-Øl. Øl sendtes derhos i Mængde som Foræring af Kurfyrst August af Sachsen, der til Gengæld modtog herfra især Mjød, Okser, tørrede og røgede Fisk¹.

Det danske Øl var dog ingenlunde foragtet, og det beskyttedes ogsaa for en Tid, da Christian III 1557 bestemte, at Indlændinge ikke maatte indføre i det mindste nogle Sorter tysk Øl, medens det derimod vel maatte indføres af Udlændinge, naar de solgte det fra deres Skibe². Det benyttedes for en ikke ringe Del ved Siden af det fremmede. Der var i Christian III's Tid og en stor Del af Frederik II's stadig i Hoftjenesten en saa kaldet Gaasebrygger³, der bryggede en særlig Slags Øl, vistnok af Hvede, eftersom der i Bestallingen 1562 for Arndt Gaasebrygger siges, at Kongen vil forsyne ham med god, frisk, pommersk Hvede⁴, og der 1565/66 købtes Hvede til ham. Han boede i en Kongen tilhørende Gaard ved Vandkunsten i Kjøbenhavn, hvor Gaasegade endnu maaske er et Minde om ham. Kongen bestilte 1550 Øl til Julen hos Gaasebryggeren⁵, og 1552 befalede det ham at sende saadant til Dronningborg⁶. Endnu Aar 1600 befalede det Lensmanden paa Koldinghus at holde det gamle danske Øl vedlige dør, og at der altid skulde brygges og findes adskillige Slags kruditt (krydret) Øl til Brug, naar der holdtes Hoflejr dør⁷.

Humle findes ikke sjældent indkøbt, især ved Tolderen i Helsingør.

¹ v. Weber l. c. 108, 124, 144.

² Reces 1557, § 1.

³ Endnu i Jordebogen 1581 nævnes en Anders Gaasebrygger (Kbhs. Dipl. I, 497).

⁴ Bestallingsreg. 1555—73, 165.

⁵ Kbhs. Dipl, IV, 527.

⁶ Kbhs. Dipl. IV, 537.

⁷ 28. Sept. 1600 J Tg.

En særlig Sort Drikkevarer, vistnok Kirsebærvin, findes ikke nævnt i Regnskaberne angaaende Hoffet, men derimod i Siseanordningen 1516 med Betegnelsen Kirse-drink.

Ved højtidelige Lejligheder, men ikke meget til daglig Brug, anvendtes mindre Beløb til Konfekt, Morseller, Marsipaner, Sukker og Krydderier. Hyppigt skete Indkøbene hos Apotekerne, af hvilke der næsten altid fandtes én i Hoftjenesten. Den første Apoteker, der nævnes i den her omhandlede Tid¹, var den bekendte Cornelius Hamsfort, der fik Bestalling som Kongens Apoteker 1540². Han var forpligtet til at følge Hoffet og modtog til Vederlag 100 Gylden aarlig, samt Klædninger til ham og hans Knægt og frit Underhold ved Hoffet. Han optraadte tilige som Kongens Læge, kaldtes fra 1543 Doktor, var i stor Yndest hos Kongen og til Stede hos ham, da han døde. Der tildeltes ham flere Vikarier m. m. og en Gaard i Odense, hvor han c. 1549 indrettede et Apotek. Han fulgte endnu Dronningen, da hun rejste til Sachsen 1561³. 1546 fik Willum Unna som Kongens Apoteker Privilegium paa det Apotek i Højbrostræde, som Anthonius Apoteker, der var død, før havde haft, og Unnas Enke fik 1557 Tilladelse at fortsætte Forretningen⁴. I Aarene 1562 til 1568 var Johannes Apoteker i Hoftjenesten, 1569 Hans Hund, 1570 til 1579 Antonius Preus (Preudz, Prydtz), der var forpligtet at holde en Medhjælper, der altid skulde følge Hoffet⁵. 1580 ansattes Kasper Kastorp v. Salzburg. Det synes dog ikke at have været disse, der har været de mest benyttede Leverandører; thi adskilligt findes indkøbt

¹ Om den foregaaende Tid se Allen, De tre nord, Rigers Hist. IV, 1, S, 279.

² Bestallingsreg. 1540 - 44, 19 b.

³ Se nærmere om ham Rørdam, Mon. hist. dan. 1, I, 667 flg.

⁴ Kbhs. Dipl. II, 272 flg., 290, 309.

⁵ Kbhs. Dipl. IV, 594 og 633 flg.

hos andre. 1574 betaltes saaledes Apoteker Willom v. Unna, der ikke synes at have været i Hoftjenesten, men som dog skulde besolde den Medhjælper, som Antonius Preus lod følge Kongen¹, og som alt 1560 ses at have leveret Konfekt til Hoffet², 146¹/₂ Mk. for Varer af den ovennævnte Art, der skulde bruges ved Hans Skovgaards Bryllup, foruden 23 Mk. for Kanariesukker og Urter, der kom til ¹/₂ Ame Lutendrank, som blev drukket ved Brylluppet³. En Del findes ogsaa indkøbt hos Urtekræmmere, blandt hvilke Jochum Passow 1589 ogsaa nævnes som Sukkerbager. Den betydeligste Leverandør blandt Urtekræmmerne var dog den rige og meget godgørende Jørgen Bubbert, der nød den Ære, at de kongelige og fyrstelige Damer fra Værelserne i hans Hus paa Amagertorv saa den Ringrenden og de Ridderspil, der fandt Sted paa Torvet ved Kongens og Dronningens Kroning 1596 og 1598, hvorfor der ydedes ham Betaling 1599/1600. Undertiden var der dog ogsaa en udenlandsk Sukkerbager i Hoftjenesten, saaledes 1595/96 Wulfgang Kirckmeyer af Nürnberg, og stundom sendtes en Apoteker til Tyskland for umiddelbart at købe Specerier dèr, saaledes 1576, da Antonius Preus udsendtes for at købe for ikke mindre end 1200 Dlr.

Varerne af den her nævnte Art var til Dels ret dyre. 1574 betaltes for c. 500 Pd. Sukker 100 Dlr., for en Kurv Figen 8 Mk. og for en Kurv Rosiner 8 Dlr. Af Krydderierne var Safran det dyreste. Ved et Indkøb i Amsterdam 1568 kostede 1 Pd. Peber 14¹/₂ Styver, Ingefær 21¹/₂, Nelliker 34, Kanel 34, Kanariesukker 6¹/₂, hvid Sukker-

¹ Kbhs. Dipl. IV. 594 flg.

² Kbhs. Dipl. IV, 568.

³ Betalingen maa have været forsinket, thi han havde alt 1572 afstaaet Apoteket til en anden (Kbhs. Dipl. II, 335). Han synes dog at have beholdt Gaarden i Højbrostræde, hvori han boede; thi hans Enke fik 1580 Tilladelse at beholde den uden Afgift (Kbhs. Dipl. II, 393). Den overlodes dog alt 1581 til Peder Wendtzke (Kbhs. Dipl. II, 412).

kandis 11¹/₂, Muskatblomme 3 Gylden corrent 9 Styver, Safran 7 Gylden corrent 4 Styver¹.

I øvrigt nævnes mangfoldige Delikatessevarer købte, saaledes Mandler, Korender, Melands (Majlands?) Ris, Husblas, Annis, Svesker, Dadler, Lissabon-Olie, Kapers, Lemoner, Oliven, skotsk Hvedemel, Pomeranser, Parmesanost, «Anglecken» (Angelica), Kommen, Amedan (Stivelse, der lige var begyndt at komme i Brug efter det af Holland givne Eksempel)², Kanel-, Ingefær- og Annis-Konfekt, Nürnbergerkager og Peberkager. Appelsiner synes ikke nævnte, men er maaske indbefattede under Pomeranser. I Sundtoldregnskabet 1591 nævnes købt Specerier og Agurker fra Holland, og flere Gange findes der købt hollandsk Smør til Kjøbenhavn Slot.

Ej heller var det synderlig store Udgifter, Indkøbene af Papir, Pergament og Blæk til Kancellierne, Rentekammeret m. m. foraarsagede. Noget modtoges vel en Tid fra den kongelige Fabrik ved Strandvejen mellem Helsingør og København, idet det tillodes Bogføreren Baltzer Kaus at bruge Møllen mod i det første Aar at svare Kongen 50 Ris Papir og senere efter nærmere Overenskomst³. Det meste Papir købtes, efterhaanden som det tiltrængtes, hos forskellige indenlandske Handlende; en sjælden Gang købtes ogsaa noget udenlands, som 1585 i Frankfurt. Blækket købtes hyppigst i Form af Blækpulver hos Apotekerne, sjældent i Form af Materialier til selv at lave Blæk, som i 1578, da der findes indkøbt 30 Lod Vitriol, 24 Lod Gummi og 45 Lod Gallas (Galæbler) til saadant Brug. Det var til Dels dyre Varer. Et Ris Skrivepapir kostede 4¹/₂ til 6 Mk., 1 Pund Blækpulver 1 Mk. Pergamentet

¹ Sundtoldregnskab 1568. — 1 Dlr. var lig 30¹/₂ Styver og omtrent 1¹/₂ Gylden corrent.

² Thrupp, The history of coaches, London 1877, 38.

³ 13. Jan. 1577, Kanc. Brevb.

udmaaltes i Deger, hvoraf et kostede c. 2 Dlr. Af det grønne Voks, der brugtes til Segl, især i Rentekammeret, kostede 1 Pd. kun 7 Sk., derimod 1 Pd. af det røde Voks, der brugtes i det tyske Kancelli, 1 Dlr. Af og til, ved særlige Lejligheder, anvendtes dog yderligere Bekostning paa Udstyringen af Aktstykker og Dokumenter. 1580 købtes saaledes Silkesnore med Rigets Farve til Seglene i Fyrsterne af Slesvig og Holstens Lensbreve, og samme Aar købtes 2 Lod Unseguld (Guldtraad), 2 Lod Unsesølv og 4 Lod Silke til Snore for tyske Kancelli. 1591/92 købtes 11 Bøger fint Papir og 200 saakaldte Tectum, som var blevne forgyldte, og som Kongen brugte, naar han i tyske Kancelli lod fremmede Potentater tilskrive. 1596 købtes 202 Alen Silkesnore til danske Kancelli. Allerede foran (S. 514) er der nævnt de sølvforgyldte Kapsler til Seglene ved nogle i Anledning af et fyrsteligt Bryllup udfærdigede Aktstykker, og det berettes, at ved det Brev, som 1562 udfærdigedes til Russerne om Forbund og Fred, hængte Rigets Segl, statelig forarbejdet i ungarsk Guld¹.

Enkelte mindre Udgifter foranledigedes af Haverne ved de kongelige Slotte, der altid synes at have været passede meget omhyggeligt, og maa formodes at have været anlagte med Buksbomhækker i den senere, saa kaldte franske Stil. I den kongelige Have ved Kronborg, Lunde-have, fandtes saaledes det danske Vaaben, udført i Indfatninger af Buksbom². Af og til forekom Indkøb i Holland, middelbart eller umiddelbart, af Frugttræer, Zirbuske, Urtefrø eller Løg. 1581/82 nævnes saaledes købt til Skanderborg Slot Vinranker fra Nederlandene og Frø til Hvide-roer, Kabuskaal, Morrødder (Gulerødder)³, Pastinak, Ra-

¹ Gl. kgl. Samling Kv. Nr. 2571.

² Block, Horticultura danica, Kbh. 1647, 54.

³ Hvis Morrødder betyder Gulerødder, som det antages, bekræftes herved, at disse alt var kendte her i det 16. Aarhundrede.

diser, Rosmarin, Mejren (Merian) og Brunsilgen (Sanikel). Noget ind i det 17. Aarhundrede nævnes yderligere anskaffet til dette Slot det fornødne til Dyrkning af Løg, «Rølken», Basilicum (Ocimen basilicum), Artiskokker, Lavendler, «Laduk» (Salat), Endiven, Salvie, Timian, Agurker, «Cordibenedict», Persille, Rødbeder, «Stikerften», dobbelte Nelliker, «Mejloun» (Melilatus officinalis?) og Spinat¹. En Tid synes Lavendler at have været særlig yndede.

Nogle, mindre Udgifter foraarsagedes ogsaa af Bestræbelserne for at forbedre Kvægbesætningerne paa de kongelige Slotte og Gaarde. Til dette Brug findes enkelte Gange indkøbt hollandske Køer og Lam. Tilsvarende anmodedes 1583 33 Adelige om at undsætte Kongen med nogle gode Køer til Haderslevhus og flere Steder². 1587 anmodedes 44 Adelsmænd om hver at overlade Kongen to Køer eller Kvier til den nye Ladegaard ved Skanderborg, og 1597 befalede indkøbt 2 Tyre fra Frisland til samme Slot, da der var Brist paa store Tyre³. 1585 oprettedes et Skæferi med polske Faar paa en Gaard i Skanderborg Len⁴. Af Heste købtes kun faa, idet de fleste, som tilgik, foræredes Kongen af Adelsfolk og fremmede Fyrster⁵.

Især ved Hjælp af Tolderen i Helsingør købtes af og til fra forbisejlende Skibe de Stuefugle, vilde Dyr og lignende, hvoraf der altid synes at have været nogle i Kongens Besiddelse. I Frederik II's Tid købtes saaledes en Del Kanariefugle, som da synes at have været meget yndede, samt Kanarifrø til dem, og formodentlig hidrørte ogsaa derfra en Papegøje, som Christian III havde. Kun sjældnere købtes Dyrene af private, saasom 1593/94, da Kongen købte en levende Bjørn for 5 Dlr. af en svensk

¹ Skanderborg Lens Regnskab 1581/82, 1612/13, 1616/17.

² 18. Aug. 1583, Kanc. Brevb.

³ 10. Jan. 1587, Kanc. Brevb., 22. Jan. 1597 J. Tg.

⁴ 8. Juli 1585, Kanc. Brevb.

⁵ Se nærmere herom Fra Arkiv og Museum II, 458.

Mand. Adskillige Dyr tilgik dog ogsaa som Foræringer fra fremmede Fyrster. 1573 findes en Udgift til to Vinduer i Rentekamret, som en Bjørn havde slaaet itu¹.

Nogle mindre Udgifter, som dog næppe bør forbigaaes, fremkaldtes ved, at Kongen ved Slutningen af Aarhundredet betalte enkelte, der var bosiddende i Udlandet, for stadig at holde ham underrettet om, hvad der foregik dør. 1596 findes saaledes Peter Varkulio i London betalt 120 Dlr. for et Aar for nye Tidender og Henrik Kielltenhoffuer i Amsterdam tilsvarende 129½ Dlr. 5 Sk.², og saaledes flere.

Store Udgifter medførtes derimod aarlig ved Indkøb af Materialier, som Tømmer, Mursten, Klinker, Gulvfliser (Astrag), Tagsten, Cement, Kalk, Jærn, Kobber, Bly, Tin, Hamp, Kabelgarn, Beg, Harpiks, Tjære, Bomolie, Linolie, Salt, Salpeter, Stenkul, Brændeved og Stived (Optændingsbrænde eller Tændstikker); men da disse Sager hovedsagelig fandt Anvendelse i Hærens og Flaadens Værksteder eller til Bygningsbrug, skal de ikke nærmere omtales her. Kun er der nogle enkelte Forhold, som der kan være Anledning til at fremdrage. Stenkul, Brændeved og Stived købtes i Reglen umiddelbart af Skippere i Havnen. 1551 nævnes dog ogsaa benyttet Stenkul, gravet i Skaane. Cement indførtes især fra England, Klinker og Mursten, stundom ogsaa Astrag og Tagsten, der undertiden findes kaldt Vingesten, fra Holland. Tagsten tillige med Mursten anskaffedes dog hyppigst fra Indlandet. Der nævnes saaledes Leverancer fra Kjøbenhavns Teglværk, Næstved, Stege, Helsingør, Vordingborg, Broholm, Hesselager, Lundeborg, Ovre, Tidselholt, Lavindshoved, Kerteminde, Lundager, samt fra Flensborg og Femern. Nogle Mursten findes dog indførte fra Stettin og Stralsund. Kalk leveredes udelukkende af indenlandske Værker, saaledes fra Salt-

¹ Om Dyrene paa Slottet i København se Bering Liisberg, Kunstammeret, 147 flg. og Fra Arkiv og Museum III, 26.

² Sundtoldregnskab 1596.

holm, hvor Driften besørgedes af Kongen, Mariager, Skaagen, Æbeltoft, Kalø og Skelskør. Kalk fra Faxe findes ikke nævnt. Store Sten til Bygningsbrug huggedes i Skaane, Bloksten paa Gotland. Noget senere er der ogsaa Tale om Sten til Bygningsbrug fra Stevns Klint. Smaa Brosten nævnes indførte fra Mecklenburg, Vinduesglas fra Frankrig. Søm findes næsten altid anskaffede ved, at der udsendtes en eller anden i Hoftjenesten lavere stillet Person for at indkøbe dem rundt om i Landet paa Markederne. Hamp indførtes især fra Narva og Riga.

Af de Handlende i Kjøbenhavn, hos hvem de fremmede Varer købtes, og hvoraf ikke faa ved Leverancerne til Hoffet erhvervede sig Velstand eller endog Rigdom, var den betydeligste i den her omhandlede Tid utvivlsomt Markus Hess. I hans bedste Tid handlede han især med Jærn, Hamp og Klæde, havde vel udrustede, store Skibe i Søen og lod endog til Brug paa disse støbe Bronceanoner, der var saa gode, at Kongen købte dem til Krigsbrug, ligesom ogsaa et af hans Skibe. Der gaves ham 1572 Monopol paa i de følgende 4 Aar at købe al det Svovl, den Tran og alle andre Varer, som kunde faas i visse Havne paa Island, og bruge al den Handel dær, som Kongen hidtil havde brugt, mod at svare en Afgift og aarlig skaffe Kongen de til Hofsinderne og Hoftjenerne fornødne Hofklædninger til samme Pris, som de ellers kunde købes for¹. Det gik dog tilsidst stærkt tilbage for ham. Han fritoges i Maj 1589 for at være Borgmester paa Grund af Sygdom og Alderdom, og Kongen tilstod ham 1590, kort før hans Død, Ydelse af Proviant for at hjælpe ham i hans Fattigdom. Hans nærmeste Efterfølger i Handelen med Jærn og Klæde blev Albert Albertsen, der døde 1594. En meget betydelig Handlende, især med Klæde og Silke-

¹ 20. Jan. 1572, Kanc. Brevb. Se i øvrigt om Markus Hess o. fl. Bruun l. c. I, 413, 581 flg.

tøj, var derhos Valravns Sandfort, der oprindeligt havde været i Handelslære i Flensborg. Indtil hans Død c. 1590 var han den, som Hoffet især undte sin Søgning ved Indkøb af disse Varer samt Lærred. Efter hans Død gik Leveringerne især af Silketøj over til Simon v. Sallingen. Som andre betydelige Leverandører kan nævnes den godgørende Jens Vibe, der døde 1594 og efterfulgtes af Mikkel Vibe, hvis Virksomhed hovedsagelig dog først tilhørte Tiden efter Aar 1600. Han lærte Handelen hos Markus Hess og gjorde i dennes Tjeneste mange Handelsrejser, især til England og Spanien. Han fik 1593 Borgerskab i København, var en Tid islandsk Købmand, blev en af de vigtigste Personligheder i Christian IV's Handelskompagnier og døde 1624. Hans Svoger Simon Surbæk bør ogsaa nævnes, endvidere Henrik Mumme og Helmer Rode. Henrik Mumme forstrakte i Syvaarskrigens Tid Kongen baade med Penge og med Varer til Krigsfolket; men det gik tilsidst til agters for ham, og der ydedes hans Enke 1605 den Begunstigelse, at Kongen overlod hende den Kronen tilfaldne Del af hans Bo¹. Helmer Rode, der især handlede med Jærn, maa have været en betydelig Reder, eftersom han havde faaet udlånt af Arkeliet Kanoner² formentlig til Bestykning af hans Skibe. Endvidere maa nævnes Hans Hund, Jørgen Kydt, som leverede Klæde og Silkevarer, Johan og Herman v. Delden, der 1594/95 leverede meget til Holmen. Isenkræmmeren Henrik Møsser (v. Møsen, Mørtsen, Mørsen), der førte braunschweigske Kramvarer, Niels Pedersen og Mikkel Nielsen Remmesnider, der især leverede Stangjærn, Bernt og Gert Skyrmand (Schyrmand) og den meget godgørende Henrik Berner, for hvilke to sidstnævnte den væsentligste Virksomhed dog tilhørte det 17. Aarhundrede. Som en Betydelig Leverandør af Vin i Frederik II's Tid maa Henrik Pothouf nævnes. Senere, i

¹ Kbhs. Dipl. V, 2.

² Kbhs. Dipl. IV, 731.

Christian IV's Tid leverede Willum v. Deldens Efterleverske saa megen Vin, at der i Løbet af nogle Aar var leveret for 10940 Dlr.

Omtrent alle disse Handlende indtog meget ansete Stillinger. De fleste var saaledes en Tid Raadmænd eller Borgmestre i København, eller der var tildelt dem andre Tillidshverv. Johan v. Geldern var saaledes en Tid Byens Kæmner og Henrik Berner var Kirkeværge for Nikolaj Kirke. Flere af dem fik ogsaa eller gav Fuldmagt til at hylde Prins Christian i Ringsted 1584¹, til at vælge Prinsen til Konge 1608² og til at hylde samme 1610³. Markus Hess, Albert Albertsen, Mikkell Nielsen, Niels Pedersen, Johan v. Geldern og Simon Surbæk underskrev Overenskomsten af 6. Jan. 1581 angaaende Forlig i Stridighederne mellem Magistraten og Borgerskabet⁴, og flere af dem findes at have underskrevet andre vigtige Bestemmelser, Johan v. Geldern og Niels Pedersen m. fl. saaledes 1577 Vedtægten om Frue Skoles Deltagelse i Ligbegængelser⁵. En stor Del af dem tillige med andre af de foran nævnte Leverandører, som Urtekræmmeren Jørgen Bubbet, Rasmus Sporemager og Apotekeren Kasper Kastorf var ogsaa Medlemmer af det danske Kompagni eller det nuværende kongelige Skydeselskab⁶, og de boede næsten alle eller besad Ejendomme paa Byens fornemste Handelsstrøg eller Færdselslinie, der strakte sig fra Vesterport over Amagertorv til Østerport, nogle dog ogsaa paa Færdselslinierne til Hoffet, i Højbrostræde og Færgestræde, eller ved Stranden. Næsten alle havde ligesom andre velhavende Folk Haver udenfor Stadens Mure og Volde. Nogle af dem, som især Albert

¹ Kbhs. Dipl. I, 546 flg.

² Kbhs. Dipl. I, 573 flg.

³ Kbhs. Dipl. I, 581 flg.

⁴ Kbhs. Dipl. II, 411.

⁵ Kbhs. Dipl. I, 465.

⁶ Kbhs. Dipl. VI, 42 flg., 156.

Albertsen, forhandlede Korn, Smør og andre Varer for Kongen, og enkelte udsendtes undertiden til fremmede Lande for at gøre Indkøb til Hoffet.

Ikke faa Indkøb foretoges dog ogsaa i Købstæderne udenfor Kjøbenhavn, saaledes maaske fremfor alle andre Steder i Odense hos Oluf Bager, som især solgte Korn for Kongen, og om hvis Rigdom et bekendt Sagn taler¹, og efter dennes Død hos Sønnen Niels Bager, der ses især at have leveret Klæde. Brun Ramsing i samme By nævnes undertiden som Leverandør af Vin². Kronborgs Belliggenhed bragte en Del Leverancer til Helsingør. Her nævnes foruden de alt foran (S. 518 fig., 533 og 535) omtalte Gert v. Egen, Thomas Billedhugger og Jakob Marquart, Urtekræmmeren Herman Rose, med hvem der handledes en Del. I Malmø købtes stundom hos Borgmesteren Jakob Møller, desuden hos Laurids Fricke, der især 1596 leverede meget til Holmen. Megen Handel dreves med Thomas Jakobsen og efter hans Død c. 1590 med hans Enke og Arvinger foruden flere andre Handlende i Flensborg. Efter Valravns Sandforts Død var Thomas Jakobsens Arvinger ved Siden af Niels Bager i Odense og Simon v. Sallingen vistnok de betydeligste Leverandører af Klæde, Silketøj og Lærred.

Salpeter leveredes i Mængder især af de talrige Salpetersydere, som fandtes rundtom i Riget, medens dog ogsaa ikke lidet i Syvaarskrigens Tid tilgik fra Udlandet³.

Betalingen til de udenbys Handlende udrededes paa

¹ Se nærmere om denne Hanck, Afh. i Odense Latinskoles Program 1837, Vedel Simonsen, Bidrag til Odense Byes ældre Historie, III, 1, S. 72 fig. o. fl.

Det til Minde om ham og hans Familie i Odense Sct. Hans Kirke 1576 anbragte Epitafium viser Familien klædt i Dragter, der næppe giver den samtidige Adels noget efter. I Forbindelse med de til Dels svære Guldkæder, som Kvinderne bærer, vidner de om stor Velstand.

² 7. Marts 1590, F. Tg.

³ Se herom nærmere Emil Madsen l. e. 142 fig., 161.

forskellig Maade, for en ikke ringe Del ved Hjælp af Tolderne. Flere Gange befaledes det saaledes Tolderne i Ribe, Kolding og Assens at betale Thomas Jakobsen eller hans Arvinger¹. I det Hele taget spillede Tolderne og særlig Tolderen i Helsingør en betydelig Rolle ved al Slags Handelsomsætning for Kongen, maaske især i Christian III's Tid. Det befaledes 1548 den sidstnævnte Tolder at bestille til Kongen Hofklæde, saa at han med det allerførste kunde faa det, og det til Kende gaves ham derhos, at Kongens Lensmænd, som havde Regnskabsslotte og Gaarde i hele Danmark, skulde forskikke enten til København eller til ham alt, hvad de kunde undvære af Huder, Skind og Talg m. m., hvilket han skulde benytte til at betale Klædet, og hvis det, han saaledes modtog, ikke var tilstrækkeligt dertil, vilde Kongen sende ham Korn, Penge eller andet².

Yderligere forekom der ogsaa en mærkelig Slags omvankende Leverandører eller snarere Bissekræmmere, der havde Ret til at følge kongens Hoflejr og falholde Varer til denne, stundom ogsaa til andre. Dette bestemtes saaledes 1587 for Johan Klöckert og Hans Bulhusen. Den sidste maatte dog kun falholde Øl og Vin paa Kongens Jagter. Derimod tillodes det 1599 Joest Faet, Indvaaner i Flensborg, efter Johan Klöckert at følge Kongens Hoflejr med Silketøj og Kramvarer og falholde disse til Kongen, Hoftjenerne og Undersaatterne af Adelen, samt at drage rundt i Riget, hvor han selv syntes, Adelen til bedste³.

En ikke ringe Rolle spillede endvidere ogsaa Kongens Købmænd paa eller for Island, der leverede Fisk, Svovl, Kød, Talg, Tran, Vadmel, islandske Vanter m. m., hvilket derpaa for en Del videre forhandlede. Som saadanne

¹ F. Eks. 25. Febr. 1592, 1. Marts 1594, J. Tg.

² 1. Okt. 1548, D. Mag. 4, II, 174.

³ 14. Febr., 6. Juni 1587, Kanc. Brevb.; 19. Okt. 1599, Sj. Reg.

Købmænd nævnes Hans Nielsen, der i ti Aar overtog Handelen som Kongens Købmand for norden paa Island (Øfjord)¹, 1580 Søren Nielsen for norden paa Island samt en Købmand paa Vespenø, 1584 Niels Søffrensen, Borger i København, der aarlig skulde modtage hvad Fisk, der kom fra Island og Vespenø og udføre den for Kongens Regning², 1580/85 Rasmus Pedersen for norden paa Island, 1582 Jørgen Kyd, 1592 Povl Pedersen paa Vespenø, 1593/97 Jakob Brender paa Øfjord, og 1599/1600 Peder Tømsen, forhen Landfoged, som Forvalter af Kongens Bestilling paa Island³. Handelen paa Island, i hvilken Hamburg og flere nordtyske Byer under mange Stridigheder havde haft Del, tildeltes i Christian III's Tid Øvrigheden i Kjøbenhavn som Monopol.

1560 overtog Kongen den selv, særlig med Hensyn til Svovl, men gav dog ogsaa af og til dels indenlandske Købmænd, saaledes som det foran er nævnt angaaende Markus Hess, dels fremmede Tilladelse at handle dær.

Ogsaa andre Steder optraadte stundom Købmænd som særlige Forhandlere af Kongens Varer. 1598 fik saaledes Strange Nielsen Bestalling at være Kongens Købmand og forhandle Kongens Gods i Øster- og Vestersøen, hvor det befalede ham, og 1599 nævnes Strange Madsen som Kongens Købmand⁴.

Yderligere havde Kongen rundt om i Udlandet Faktorer eller Agenter, ved Hjælp af hvilke der solgtes og købtes meget. Som saadanne nævnes Hans Rosenov i Lübeck i en stor Del af Frederik II's Tid, og efter hans Død vedblev hans Enke Gertrud at varetage Forretningen,

¹ 3. Juli 1560. Kanc. Brevb.

² 12. Jan. 1584, Kanc. Brevb.

³ Om denne findes i Kbh. Rgsk. 1599/1600 anført, at han modtog denne Bestilling 1587 efter Johan Bockholt til Klinstrup og havde den til 1588, da Laurids Kruse til Samstrup fik Island i Forlening.

⁴ 14. Okt. 1598, 31. Okt. 1599, Sj. Reg.

derhos 1584 Peter Bartz i Danzig, 1591/92 Lyder Otter-
sen i Lübeck, 1593/94 Johan Wichmand som forhenværende
Faktor i Hamburg, 1595/96 Klavs Prytz i Rostock, 1599/
1600 Isak Petersen i Amsterdam og 1600/01 Klavs Perendz
i Rostock.

Endelig var ogsaa enkelte store Handlende i Udlandet
betydelige Leverandører, fortrinsvis dog med Hensyn til
Vaaben og andre Varer til Hæren og Flaaden, saaledes
Englænderen Johan Foxall, Kristoffer Fögler i Hamburg,
Lars Koppel og Jakob Fick i Amsterdam, Henrik Masse-
bek i Lübeck, Adolf Brouiler i Köln, Albert Giise og Jørgen
Langenov i Danzig, Simon Stør og Nicolaus Kleten i Suell.
En Del Klæde findes købt hos Thenacker i London, der
oprindelig havde været i Foxalls Tjeneste, hvorhos ogsaa
forskellige Købmænd i Hull var betydelige Leverandører af
samme Vare.

Under Syvaarskrigen købtes en Del Mel og Brød,
underlig nok ogsaa Sild, rundt om i nordtyske Havne.

Den mærkeligste af samtlige Leverandører var dog
utvivlsomt Nederländeren Giovan Maria Borcht, i Reglen
kaldt Marieborg. Han begyndte sin Virksomhed under
Syvaarskrigen, idet han fra Antwerpen tilbød Kongen et
Parti paa 2000 Geværer. Han kom her til Landet i den
Anledning, og der blev sluttet Kontrakt med ham om
Leveringen. Han vedblev derefter under Krigen at levere
forskellige Slags Krigsrustning og Salpeter fra Nederlandene
og maa have raadet over en Del Penge eller god Kredit,
da Kongen jævnlig maatte lade nogen Tid gaa hen, inden
han fuldtud kunde betale ham. I de Aar, som fulgte efter
Krigen, vedblev han at levere Salpeter, Kugler og anden
Krigsudrustning, men ved Siden deraf lejlighedsvis ogsaa
andre Varer, saaledes 1573 en stor Del Fasaner. Imid-
tid var der omtrent 1569, uvist om ved Borchts Medvirk-
ning eller ej, bestilt i Antwerpen hos Cornelius Floris,
Gravmonumentet over Christian III. Formodentlig i An-

ledning af den Fare, der som nævnt foran (S. 518) truede det ved Spaniernes Plyndring, sendtes 1576 den meget betroede Hoftjener, Herolden Jokan Baptista Quideti, til Nederlandene med en Sum Penge til Betaling paa Regnskab for Monumentet. Den endelige Afhentning og Afregning blev derimod betroet Borcht, som 1578 sendtes til Nederlandene for at betale den sidste Rest og føre Monumentet med sig her til Riget, hvor det indtraf det næste Aar. 1582 leverede Borcht et større Parti Klokker og Klokke-metal, vistnok bestemt til Omsmeltning. I Frederik II's sidste Aar og under Christian IV's Mindreaarighed ophørte for en Tid i det Hele taget Leverancerne af Krigsmateriel; men som en god Forretningsmand slog Borcht da ind paa andre Foretagender. Endnu 1584 ses han at have leveret Salpeter, men samme Aar solgte han ogsaa til Kongen for 700 Dlr. Perler, Silkestrømper til 10 Dlr. Parret, Desmer og Ambragris, og han leverede 3 Mulæsler og 1 Rosbaare, indførte fra Antwerpen. Han betaltes paa den Tid, ligesom i øvrigt ogsaa enkelte indenlandske Købmænd, til Dels med Søbrev (Bevillinger) angaaende Farten paa Rusland nord om Norge, hvilke han afhændede i Nederlandene til en Pris af c. 140 til 200 Dlr. for Stykket, foruden at der ogsaa stundom som Betaling leveredes ham Svovl og Sild. Han fik den 28. Sept. 1584 Bestalling at lade sig bruge i Kongens Hverv inden og uden Riget og skulde derfor have 100 Dlr. aarlig i Pension. Han blev nærmest brugt som Herold og fik for sin Tjeneste som saadan ved Hertug Christians Hylding s. A. 80 Dlr. til en Klædning. 1585 ses han at have solgt til Dronningen et Guldhalsbaand og til Kongen et Krystalspejl, besat med Ædelstene, 1587, foruden en Del Geværer og Hellebarder, Kobber til Tagtækning paa Kronborg og et betydeligt Parti Klokker, hovedsagelig til Omsmeltning, dog ogsaa en Klokke, som kom til Birkerød, tillige to Guldhalsbaand af Værdi 1400 Dlr. til Dronningen, 1588 noget kostbart Tøj («Wannd»), som Kongen brugte

under sin Sygdom. Han benyttedes som Herold ved Kongens Begravelse, skønt der da ogsaa fandtes en anden Herold. Han vedblev derpaa stadig at staa i Yndest ved Hoffet. Han leverede 1589 Dronningen 57 Alen Sølvdug til 4 Dlr. for en Alen, og samme Aar overdroges det ham at lade Gravmonumentet over Frederik II forfærdige. Der overgaves ham 1590 en Sum Penge til Betaling paa Regnskab for dette; 1593 modtog han Penge til at betale den sidste Rest for det, saa vidt det var lavet (jvf. S. 518), og af Rentemesterregnskabet 1593/94 ses, at han i Anledning af Monumentet havde tilbragt 29 Maaneder i Nederlandene, særlig i og omkring Aaret 1589, og derhos i samme Anledning gjort tre Rejser til Kolding, hvilke optog fire Maaneder. Fra 1585 findes han optagen blandt Adskillige Hoftjenere, og noget derefter synes han endelig at have bosat sig i København, hvor han i Rentemesterregnskabet 8. Maj til 1. Juli 1589 nævnes som Indvaaner. 1595 begyndte han igen at levere Krigsmateriel, samtidig med at han leverede et stort Parti Damask-Drejl, og han havde da tillige paataget sig at levere nye Efterretninger fra Nederlandene, Til de Ridderspil og Turneringer, som fandt Sted 1596 ved Kongens Kroning, skaffede han mange Sager, saaledes Kniplinger, Rustninger, Ridehestetøj og Mummeriklæder fra Nederlandene, og under Kroningen boede den magdeburgske Administrators Feltmarskalk og de nederlandske Staters Gesandter hos ham og fik deres Underhold i hans Hus. 1597 leverede han Buksbomtræ, Ibenholt (Ebentræ) og Brasilieholt m. m., som Osvald Drejer skulde bruge, 1590/1600 og 1600/01 atter Krigsmateriel, foruden det sidstnævnte Aar Kniplinger, Kammerdug, indiansk Gods, Kramvarer og 4 kostelige Piller af Jaspis og Marmor.

Vedblivende findes han betegnet som Herold og Indvaaner i Kjøbenhavn.

Endnu i 1601/02 samt 1602/03 findes han at have leveret Hertug Hans den yngre fint hollandsk Lærred og Kniplinger, derhos det sidst nævnte Aar til Kongen Kammerdug, forskellige Kramvarer, Harnisker, Musketter, samt et mindre Parti Geværer med Luntelaase fra Amsterdam; men dermed ophører Efterretningerne om ham, og han maa vistnok være død omtrent 1604. Rentemesterregnskabet angaaende Udgift 1604 haves ikke længer; men i de følgende Regnskaber synes hans Navn ikke at forekomme.

En Gravskrift fra St. Petri Kirke.

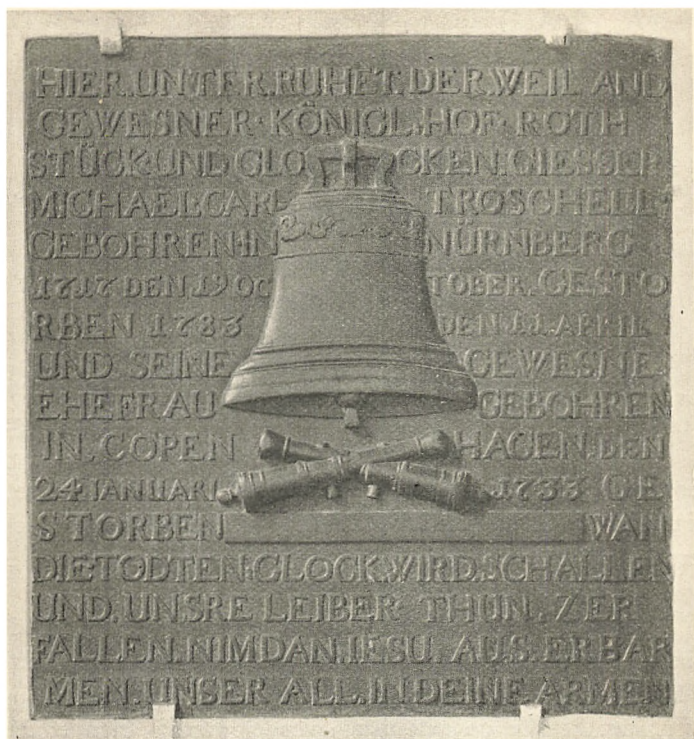

Da Fotografierne til Billederne i Hr. L. Bobé's Artikler «St. Petri Kirkes Gravkapeller og Urtegaard» (ovfr. II, S. 193 fig.) og «Optegnelser af St. Petri Kirkes ældste Mindebog» (nærvær. Bind S. 305 fig.) bleve tagne, blev den her afbildede smukke støbte Mindetavle samtidig fotograferet. Billedet er imidlertid ikke hidtil blevet brugt, fordi der i Indskriften mangler en forgjæves søgt Dato. Indskriften lyder:

Hier unter ruhet der weiland gewesner königl. Hof Rothstück und Glockengiesser Michael Carl Troschell geboren in Nürnberg 1717 den 19 October gestorben 1783 den 11 April und seine gewesne Ehefrau geboren in Copenhagen den 24 Januari 1733 gestorben . . . . . Wan die Todtenglock wird schallen und unsre Leiber thun zerfallen nim dan Jesu aus Erbarmen unser all in deine Armen.

Om den virksomme og dygtige Klokkestøber M. C. Troschell findes nogle Oplysninger i mine Smaaskrifter «Om Danmarks Kirkeklokker» S. 130—31 og «Et Stykke dansk Haandværks- og Fabrikhistorie» S. 20—22, men jeg kan

ikke tilføje den i Gravskriften manglende Dato for hans Enkes Død, nok derimod hendes Navn, Marie Andersdatter. Det findes i Skiftet efter hendes Mand.

Hun skal forøvrigt have giftet sig igjen med en Brændevinsbrænder Kaas. Men i V. Richter's «100 Aars Dødsfald» synes hun ikke at være nævnt. Skulde nogen af Læserne kunne udfylde Mindetavlens Lakune?

C. N.

Breve fra to Deltagere i Slaget i Øresund den 8. November 1658 til deres Mødre i Holland.

Meddelte ved og oversatte fra hollandsk af

Gerhard L. Grove.

I disse Dage bliver det halvtredie Hundrede Aar siden, at det lykkedes den hollandske Hjælpeflaade, begunstiget af den længe forgæves ventede Nordenvind, at slaa sig gennem den stærke, svenske Flaade, der spærrede Sundet, støttet af Befæstningerne ved Helsingør og Helsingborg, og derefter at føre den højst fornødne Hjælp af Levnetsmidler og Tropper til det belejrede Kjøbenhavn.

Resultatet er velkendt, og for en Meddelelse om de mindre Enkeltheder af dette betydelige Søslag vil dette Tidsskrift næppe være det rette Sted, hvor interessante og hvor lidet kendte de end maa siges at være. Men et Par smaa Breve, skrevne til Hjemmet, under det friske Indtryk af Slaget fra to Deltagere, de unge Skibschefer Jan de Liefde og Aert van Nes, kunne dog sikkert fortjene ved en saadan Lejlighed at fremføres til Minde om en ikke blot for Københavns, men for hele Rigets Historie saa mindeværdig Begivenhed som Slaget i Øresund den 8. Nov. 1658.

Brevene fortjene formentlig saa meget mere at kendes her hjemme, som begge Forfatterne var Øjenvidner til Kampen om Wassenaers Admiralskib og ved deres Tap-

perhed i væsentlig Grad bidrog til at denne slap frelst ind til København, medens de fleste andre hollandske Skibschefer med Proviantflaaden lod staa til for Vinden og passerede Admiralen i en hjælpeløs Tilstand, spærret og omgivet af Fjender.

Ikke blot giver nemlig deres Skildring af Hovedkampen fra nært Hold deres Breve Interesse, men disse Søhelte kunne ogsaa personlig have et Krav paa at mindes i Danmark ikke mindre end i Holland, hvor man, uagtet de begge siden i de store Søkrige mod England og Frankrig vandt Navne blandt Hollands bedste Admiraler, ingenlunde har glemt deres i Danmark udviste Tapperhed.

Brevene har endelig ikke mindst derved Interesse, at vi nu 250 Aar efter Begivenheden kunne faa det samme friske Indtryk som Adressaterne af, hvorledes begge jævnt og naturligt opfattede og refererede Begivenhederne ikke i en kunstlet Rapport, men i Breve til deres Nærmeste. Selv om de i Kampens Hede har set flere fjendtlige Skibe synke, end det siden viste sig at Svenskerne virkelig tabte, træffer de dog paa flere Hovedpunkter, som kunne kontrolleres, Sandheden paa det nøjeste, og det tjener til deres Ære, at de viser den bedste Vilje til at anerkende Fjendens store Tapperhed, ligesom de ikke lægger Skjul paa, at deres Admiral og de selv vare i stor Fare for at tilintetgøres.

Begge Breve, som blev trykte i et af Johannes Næranus i Rotterdam 1685 udgivet Flyveskrift (jfr. Knuttels Pamfletenkatalog Nr. 7983) ere oversatte efter et i det kgl. Bibliotek i Haag forefundet Eksemplar heraf. Ved Oversættelsen har jeg søgt at holde mig saa nær til den gammeltdags Udtryksmaade som mulig.

Til Teksten er knyttet Gengivelser af samtidige Portrætter af de to Søhelte fra hvem Brevene stammer.

I.

Elskede Moder!

Jeg kan ikke undlade hermed at notificere vore Oplevelser med Landets Flaade til nu. Det forholder sig saaledes, at vi under Anførsel af den ædle Herre van Wasse-

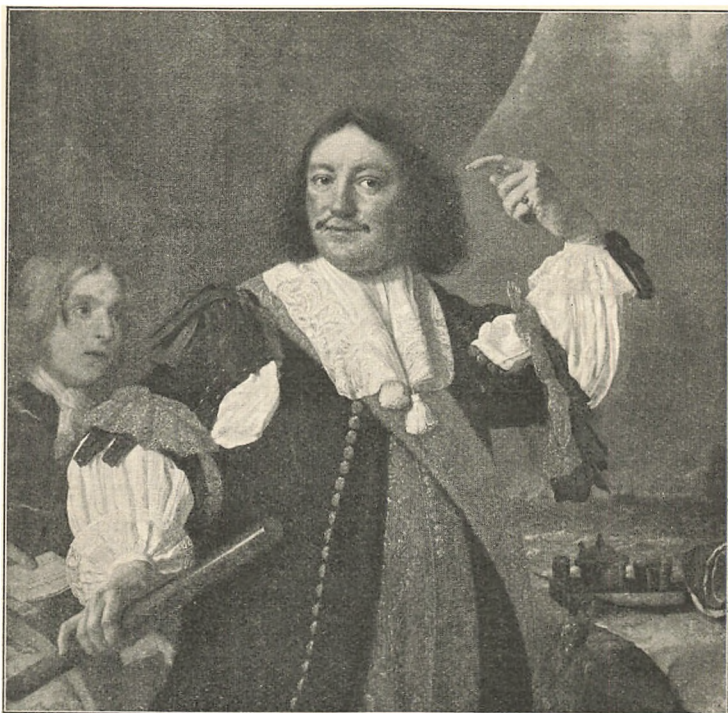
Hollandsk Viceadmiral Jan de Liefde.

Efter Maleri af van der Helst.

naer, Admiral-Løjtnant af Holland og Vest-Frisland, den 8. dennes laa i Nærheden af Lappen med 46 kapitale svenske Orlogsskibe i Sigte, hvoraf vel 12 var lige saa stærke som førnævnte Excellences Skib og vel bemandede og Resten med fra 44 til 30 Kanoner, idet vi med en gunstig Vind stod til Søs mod Horisont [Ϸ: Øresund],

hvor vi om Morgenen Klokken henad 8 mellem Kronborg og Helsingborg ragede i en hæftig Kamp med Svenskerne, som varede til Solen stod Syd-Vest til Vest, da vi overtrætte skiltes fra hinanden.

Da jeg det meste af tre Timer havde Hs. Excellence

Hollandsk Admiral-Løjtnant Aert van Nes.

Efter Maleri af van der Helst.

Herr van Wassenaer ved Siden, gjorde jeg mit Bedste for at komme ham til Hjælp, men blev hindret af de svenske Skibe og en Brander, som brændende kom mig paa Siden, medens jeg laa i en fortvivlet Stilling med endnu to hollandske og et svenskt Skib. Det varede henimod en halv Time, inden vi ved et stort Mirakel, med vort Skib i

Brand agterude, skød Branderen i Sænk og skaffede os los, medens vi fik mange fremmede Folk til Fange, som flygtede fra deres Skib over i vort Skib ligesom Folk fra vore egne Skibe i Confusionen.

Da vi atter var klar af disse Skibe, gjorde vi vort Bedste for at komme til Hans Excellence, hos hvem vi saa Kaptajn van Nes ligge, men ingen flere af vore Skibe, der søgte at sekondere Hans Excellence. Og idet vi luede op til Fornævnte havde vi fire Svenske paa hver Side, omtrent et Pistolskud fra os, og vi stod fra Tid til anden rede til at lægge et af de stærkeste om Borde, idet vi imidlertid forneden og foroven skød saa meget, vi kunde. Men det var for mig umuligt at rømme op af Sejl og Andet, da alt hang ned fra Masterne og var skudt i Stykker. I denne Ild og Damp kom et af de svenske Skibe, som havde ligget paa Siden af Excellencen, los, idet det var erobret af Hans Excellence og havde 12 af hans Folk ombord, og faldt mig for Bougen, hvor han gik lige til Bunds. Vor Admirals Folk salverede sig op paa mit Bougspryd med henimod 45 Svenske, saa at jeg havde næsten 90 Fanger ombord og laa der midt blandt Fjenderne og drev uden at kunne røre et Sejl og med mange Skud i Stormasten, som, da Svenskerne passerede, blev skudt over Bord med Stag og det Hele som Bezanraa, Krydsstangen, Flagstang og Lanterner. Bezanmasten blev staaende nøgen med Fokkemasten og Forstangen, saa at der ikke var videre Rundholdt paa mit Skib; og medens Besætningen meget mirakuløst af Gud er holdt i Live, havde vi 12 Døde og henved 30 Kvæstede, jeg selv med et Skud i min venstre Arm, men det er kun et Kødkaar, og jeg har, Gud være lovet, ingen Nød. Og de ihjelskudte og haardt kvæstede ere mest fremmede Soldater og andre Folk.

Hvad Hans Excellences Skib angaaer, kan ingen Pen beskrive den Skade. Det havde vel fem Fod Vand inde, dets Roer var i Stykker, Masterne mest beskadige, mange

Skibsporte væk, mellem 40 à 50 Døde, og vel 60 à 70 Saarede, men Gud har bevaret hans Person tillige med Egbert Meeuwse¹⁾ (der er let saaret i sin Haand). Kap-tajn van Nes er ligeledes meget beskadiget paa Skib og Master og har omtrent 70 Døde og Kvæstede, men per-sonlig er han rask med Løjtnant og Hovedofficerer. Kom-mandør Verhaafs Bugspryd og Galion er beskadiget; per-sonlig er han rask med Løjtnant og Officerer, af Matroser ved jeg ikke hvor mange Døde eller Kvæstede han har. Kap-tajn Boshuiszens Galion er beskadiget, hans Person rask, véd ikke hvor mange Døde og Kvæstede. Jeg kan endnu ikke gaa i Enkeltheder og sige andet end at Gud Herren har givet os Victorien paa vor Side, at vi har erobret 3 Svenske Skibe, og at fem i vort Paasyn sank og tæt ved os og desuden fire à fem set af Andre sidde paa Stranden²⁾, og Resten af Fjenden meget beskadiget, en af deres Ad-miraler liggende under Kronborg³⁾. Og vi savne til vor store Sorg en af Vore, som er den ædle Herre Vice-Ad-miral de Witt, som sidder paa Grund med to Svenske, selv er han skudt ihjel med to Kugler gennem Livet og

¹⁾ Den siden meget berømte, af Bartholomæus v. d. Helsts Pensel forevigede Admiral, Egbert Meeuwsen Kortenaer, der faldt i Slaget ved Lowestoft mod Englænderne. I en Gravskrift paa hans Gravmæle i Rotterdam mindes endnu hans i Danmark saa lidt bekendte Fortjenester i Slaget i Øresund ved nogle Strofer, der oversat paa Dansk lyde:

«Skønt uden Øje, Haand, vor Helt fra Maas, den gæve,
vor Flaades Øje selv og Fædrelandets Næve;
den store Kortenaer, en Flaade-Skræk paa Havet,
som lukked' Sundet op, han ligger her begravet.» —

Hvem ved om det ikke netop var her, at han mistede den Haand, Verset siger, at han maatte være uden, om end Saaret efter Brevet her først syntes let? I Slaget var han Wassenaers Næstkomm. paa «de Eendragt».

²⁾ Tallet paa de erobrede Skibe er rigtigt, men paa de sunkne der-imod overdrevet; ialfald fik Svenskerne saa godt som alle disse atter bragt i brugbar Stand.

³⁾ Rigsadmiral Wrangels Skib blev i Begyndelsen af Kampen gjort ukampdygtigt.

ligger nu i en Kiste paa Kronborg hos Kongen af Sverige, og mange af hans Folk er bjergede; om dem har Hans Excellence skrevet til General Wrangel om at udløse dem mod deres Folk. Den ædle Herr Vice-Admiral Pieter Florisz er død tillige med hans Kaptajn.

Om Aftenen kom vi til Anker for København, hvor vi fandt syv danske Krigsskibe.¹⁾ Næste Dag saa vi de svenske Skibe under Sejl i Nærheden af Øen Hveen. Hans Excellence, der var meget forkrøblet af Gigt, lod sig i en Stol hidse ned i en Galiot for at gaa om Bord hos Kaptajn Sonck og resolverede med den danske Admiral at sejle efter Svenskerne og forfølge sin Victorie videre, idet de jog en Svensker mod Stranden, som blev stukken i Brand af Vore, medens Svenskerne, da de saa Forfølgelsen, retirerede til Landskrone.

Hvad her skal foretages til Ødelæggelse af Landskrone og de der liggende Skibe, vil Tiden vise. Igaar kom Excellencen tilbage igen, og jeg bragte ham med min Slup tilligemed Kaptajn van Nes til Kjøbenhavn. Og jeg kan ikke med nogen Pen beskrive denne Herres Mandhaftighed, og hvad han her har udrettet for vort Fædreland og Danmarks Krone. Hvad hans Fjender i vort Fædreland allerede har udspreedt mod hans Excellence, uden at have set Prøver derpaa, maa de vel æde i sig igen og blive røde af Skam, naar de hører hans Navn nævne. Nu Gud kan vi ikke noksom takke, som saaledes har reddet os, medens man i vort Fædreland, Gud bedre det, tager alle Ting let, og Ordet gik, at det ikke var Soldater, som talte om Vanskeligheder, men at 15 Skibe var nok, da Svenskerne ikke var forsynede med Folk, thi vor gode Regering bliver somme Tider bedraget og misbrugt af Skælmer og Bagvaskere.

---

¹⁾ Den samme Nordenvind, som hjalp Hollænderne ind til København, hindrede den danske Flaade i at sejle dem til Hjælp.

Vi har her fundet nok at gjøre med 35 Krigsskibe, dog har alle ikke just været i haard Kamp, og vi har i Svenskerne fundet (gode) Soldater og vel bemandede. Gud være Ære, som har skænket os Sejren. I hans Beskærmelse befaler jeg Eder med min Søn, mine Brødre, Søster og Venner, allesammen. Alle Enkeltheder skal uden Tvivl blive sendt Regeringen af Hans Excellence.

Bliver altid Eders hengivne Søn, underskrevet af

Jan de Liefde.

Ombord i Skibet Dordrecht ved Enden af Skoven for Kjøbenhavn den 14. November 1658.

II.

Elskede Moder!

Til din Underretning tjener at jeg er rask, ligesom min Broder og alle mine Officerer og næsten alle mine Folk. Vid fremdeles, at vi den 8. d. M. har været i Slag mod den svanske Flaade, stærk 46 Skibe, og vi med vore 36 Krigsskibe, hvorunder der mange, der ikke udrettede meget, saa at Admiralen og jeg maatte taget Stødet (het spits afbijten). Tak Gud, at han har bevaret os. Admiralen har gjort sit første Prøvestykke godt og er, Gud være lovet, endnu veltilpas med sine Officerer og meget Folk. Admiralen havde 3 liggende paa Siden, en med 46 Støkker, en med 48 Støkker og een Vice-Admiral med 70 à 76 Støkker, og jeg kom ham paa Siden med mit Skib og sloges helt haardt, saa at Admiralen og jeg afviste to, saa at de opgav det, men de er begge sunkne og den største gik til Bunds, saa at Gud være lovet Victorien blev paa vor Side. Vor Jan¹⁾ var i Prisen og sank foran Kap-

---

¹⁾ Jan van Nes, siden ligeledes bekendt Admiral, dengang Løjtnant paa «de Eendragt».

tajn de Liefde's Boug, og denne bjergede vor Jan tilligemed Besætningen. Og de Liefde's Formast er skudt af, men han er Gud være lovet endnu rask. Han har en lille Flænge i sin Arm, med det skal nok gaae godt. Jeg har Gud bedre det 20 Mand døde og 55 Kvæstede¹⁾, som for største Delen er i Land for at kureres. To Soldater ere døde af Kaptajn Bischofs Compagnie, Claus og «de Commandeur». Jeg skal med det første skrive pertinenter, hvem der er død eller kvæstet; thi jeg har saa meget at gjøre, at jeg ingen Tid har til at skrive meget, da mit Skib er saa beskadiget, at jeg vanskeligt kan blive klar. Jeg har her ingen Tid ledig, thi Admiralen styrer mig snart herhen snart derhen.

Vice-Admiral de Witt er fangen, hans Skib er om en Hals, og han er, Gud bedre det, død, og en Del af hans Folk sidder fangne paa Kronborg, hvorfor megen Umage gjøres for at faa dem udvexlede med Svenske. Vice-Admiral Pieter Floritz er ogsaa falden med hans Kaptajn. Kaptajn Bruinsveld er ogsaa død. Schoutbynacht Verhaaf er endnu veltilpas. Skibet helt beskadiget og han selv paa et andet Skib, og han er hos den danske Admiral som Kommandør over vore Skibe. Boshuijszen er endnu rask, men har ogsaa faaet Skade og ligger her hos os.

In Summa, det var en heed Kamp, saa at jeg i mit Liv ikke har været i nogen haardere. Gud være lovet og takket, at han saa faderlig har beskærmet og bevaret os. Vær hermed paa een Gang hilset fra min Broder og mig.

Actum in Koppenhage, den 16. November 1658
undertegnet af

Aert Janszen van Nes.

---

¹⁾ Det maa vel mest være Soldater og ikke Skibsmandskab, da han ovenfor siger, at næsten alle hans Folk er raske.

Selskabets Virksomhed 1905—1908.

Som Fortsættelse af den i Tidsskriftets andet Bind S. 315 flg. givne Meddelelse skal det her oplyses, at Virksomheden siden da har været fortsat roligt og regelmæssigt. Af nærværende Tidsskrift er i Aarene 1906, 1907 og 1908 udgivet i Alt sex Hefter, eet hvert Halvaar, samt for andet Halvaar 1906 endnu Slutningsheftet (tredje Hefte) af V. Hostrup Schultz' «Helsingørs Embeds- og Bestillingsmænd».

Selskabets Medlemstal er gaaet noget ned. Medens det i Oktober 1905 opgjordes til 310, er det efter den nedenfor trykte Medlemsfortegnelse f. T. 283. At det formentlig vilde ske saaledes, udtaltes allerede for tre Aar siden i den Virksomhedsoversigt, som Bestyrelsen den Gang meddelte. En saa beskeden Virksomhed, som Selskabet udfolder, vil vanskeligt kunne skaffe det nogen væsentlig Tilgang af nye Medlemmer. Bestyrelsen nærrede da ogsaa Ønske om ved en Forandring af Tidsskriftets Karakter at kunne gribe virksomt ind paa dette Omraade. Den ønskede at omdanne det til et rigt illustreret Tidsskrift i større Format og med historisk-topografisk Stof særlig fra Kjøbenhavn som de danske Østifters Midtpunkt. Med dette for Öje ansøgte den saavel Kultusministeriet som Kjøbenhavns Kommune om et nødvendigt aarligt Tilskud. Desværre uden at opnaa, hvad den ønskede, idet det dog ikke skal undlades her med Tak at nævne, at det Selskab indtil da ydede aarlige Statsbidrag i 1906 blev forhøjet fra 300 Kr. til 500 Kr., en særdeles velkommen Forøgelse,

som dog selvfølgelig ikke var tilstrækkelig til Gjennemførelsen af den ovennævnte Plan. «Fra Arkiv og Museum» blev ikke omdannet til det særlig for Kjøbenhavns Historie betydningsfulde Tidsskrift, som Bestyrelsen havde ønsket; Kjøbenhavn har fra 1907 faaet sit eget Tidsskrift, «Historiske Meddelelser om København, udgivne af Københavns Kommunalbestyrelse ved Dr. Villads Christensen». Bestyrelsen tror imidlertid vedvarende, at skal der kunne samles en tilstrækkelig stor Medlemskreds omkring Selskabets Tidsskrift, vil det være nødvendigt at gjøre i alt Fald nogen Forandring i det, og en i saa Henseende i Bestyrelsen fremkommen Plan vil blive forelagt paa det Møde, som Bestyrelsen har indkaldt i Selskabet til den 16. November i Aar. Det er Bestyrelsens Tanke, at Selskabets Tidsskrift bör kunne optage Artikler fra andre Landsdele end Østifterne, det bör kunne meddele Artikler, der omfatte f. Ex. hele Landet. Derved vil det i langt højere Grad end nu kunne blive Talerör for de historisk-topografiske Studier, der foretages i vore Arkiver, Biblioteker og Museer. Exempelvis vil det saaledes fyldigere end nu kunne komme til at gjøre Rede for de af Nationalmuseets 2den Afdeling forestaaede Arbejder.

Her skal endnu bemærkes, at medens Selskabets Gjæld efter Regnskabet for Tidsrummet fra 1. Novbr. 1903 til 1. Juni 1905 var nedbragt fra 1896 Kr. 20 Øre til 267 Kr. 7 Øre, viser det nedenfor trykte Regnskab for Tiden fra 1. Juni 1905 til 1. Juli 1908, at Selskabet ved dets Afslutning stod med en Kassebeholdning paa 742 Kr. 55 Øre. I dette Regnskab er Udgiften til nærværende Hefte ikke medtaget, men saa heller ikke Medlemskontingentet for 2det Halvaar 1908. Regnskabet er revideret af Selskabets Revisor Hr. Hofjægermester Schøller og befundet rigtigt.

Kjøbenhavn i Oktober 1908.

Gerhard L. Grove. Chr. Axel Jensen. C. Nyrop.

Sammendrag af Regnskabet.

I. Juni 1905—I. Juli 1908.

	Kr.	Ø.		Kr.	Ø.
Indtægt.			Udgift.		
Statens Tilskud 1905/6 II.—IV. Kvartal	225	00	Underskud den 1. Juni 1905	267	07
— — 1906/7—1908/9	1500	00	Forfatterhonorar for «Fra Arkiv og Museum», II, 5 og III, 1—5 Hft.	1248	00
Medlemskontingent 1905 II.—1908 I. Halvaar .	3143	33	Illustrationer til II, 5. III, 1—5 Hft.	224	76
Salg af Skrifter 1905—7	257	33	Græbes Bogtrykkeri for Trykning af: II, 5 og III, 1—5 Hft.	2157	00
			do. Trykning af Strimler og Kvittringer	27	00
			Papirforbrug til II, 5 og III, 1—5 Hft.	409	18
			Heftning og Strimling	48	60
			Porto	1	50
			Kassebeholdning den 1. Juli 1908	742	55
	5125	66		5125	66

Selskabets Virksomhed 1905—1908.

København, den 25. September 1908.

pp. G. E. C. Gad,
Lamprecht.

Sammendrag af Regnskabet.

I. Juni 1905—I. Juli 1908.

	Kr.	Ø.		Kr.	Ø.
Indtægt.			Udgift.		
Statens Tilskud 1905/6 II.—IV. Kvartal	225	00	Underskud den 1. Juni 1905	267	07
— — 1906/7—1908/9	1500	00	Forfatterhonorar for «Fra Arkiv og Museum», II, 5 og III, 1—5 Hft.	1248	00
Medlemskontingent 1905 II.—1908 I. Halvaar .	3143	33	Illustrationer til II, 5. III, 1—5 Hft.	224	76
Salg af Skrifter 1905—7	257	33	Græbes Bogtrykkeri for Trykning af: II, 5 og III, 1—5 Hft.	2157	00
			do. Trykning af Strimler og Kvittringer	27	00
			Papirforbrug til II, 5 og III, 1—5 Hft.	409	18
			Heftning og Strimling	48	60
			Porto	1	50
			Kassebeholdning den 1. Juli 1908	742	55
	5125	66		5125	66

Selskabets Virksomhed 1905—1908.

585

København, den 25. September 1908.

pp. G. E. C. Gad,
Lamprecht.

Selskabets Love.

§ 1. Selskabets Formaal er at udbrede Kjendskab til Østifternes topografiske, historiske og kulturhistoriske Forhold.

§ 2. Til Opfyldelse af sit Formaal virker Selskabet ved Udgivelsen af et Tidsskrift samt paa enhver anden Maade, som det efter sin Evne kan overkomme, f. Eks. ved Fremkaldelse eller Udgivelse af særlige, historiske og topografiske Værker, ved Foredrag, Udstillinger o. s. v. Med de eventuelle Foredrag og Udstillinger bør om muligt forenes Møder af Selskabets Medlemmer, ved hvilke Selskabets Anliggender kunne drøftes, og eet saadant Møde skal afholdes een Gang i hver af Selskabets femaarige Bestyrelsesperioder (se § 4), helst noget før den i §§ 4—7 nævnte almindelige Afstemning.

§ 3. Medlem af Selskabet er Enhver, der betaler et aarligt Bidrag af mindst 4 Kr. Indtrædelse i Selskabet kan anmeldes for Bestyrelsen, et af dens Medlemmer eller Boghandlerne i de forskjellige Byer. Medlemmerne faa gratis de af Selskabet udgivne Skrifter tilsendte.

§ 4. Bestyrelsen bestaar af tre Medlemmer, der vælges ved almindelig Afstemning for fem Aar ad Gangen. Den varetager saavel Selskabets litterære som pekuniære Tarv. Det Medlem, der af de to andre vælges dertil, er Bestyrelsens og dermed Selskabets Formand.

§ 5. Ved almindelig Afstemning vælges tillige en Revisor og en Decisor, ligeledes for fem Aar ad Gangen.

§ 6. Samtidig med de tre Bestyrelsesmedlemmer, med Revisoren og Decisoren vælges ogsaa Suppleanter, der i indtrædende Vakancetilfælde kunne rykke op i de ledige Pladser.

§ 7. Den almindelige Afstemning sker ved dertil indrettede Stemmesedler, som hvert femte Aar af Bestyrelsen udsendes til Selskabets samtlige Medlemmer. De skulle inden en paa dem angiven Dag, udfylde og underskrevne, igjen indsendes til Bestyrelsen, der optæller dem og bekjendtgjør Optællingens Resultat.

§ 8. Skulde der i noget Tilfælde ikke forefindes nogen Suppleant, besætter Bestyrelsen den eller de paagjældende ledige Pladser for den resterende Valgperiode.

§ 9. I ethvert Bind af Selskabets Tidsskrift skal der findes mindst een Redegjørelse for Selskabets Virksomhed og pekuniære Stilling. Ethvert Bind skal sluttes med en Medlemsfortegnelse.

§ 10. Forandringer i disse Love kunne foreslaas af Bestyrelsen eller femten Medlemmer og skulle hurtigst muligt efter deres Fremkomst udsendes af Bestyrelsen til en almindelig Afstemning. Til deres Vedtagelse kræves, at mindst en Tredjedel af Selskabets Medlemmer deltager i Afstemningen, og at mindst to Tredjedele af de afgivne Stemmer bifalde dem.

Medlemsfortegnelse 1908.

København.

Andersen, Edv., Ingeniør.	Garnisonsbiblioteket.
Andersen, I. C., —	Generalstabens topogr. Afdeling.
Andersen, L., Lærer.	Grandjean, H. F., Oberstløjtnant.
Asmussen, A., Departementschef.	Grandjean, P. B., Litterat.
Bache, C. P. M., Kammerh., Stiftamtmand.	Grove, G. L., Arkivsekretær.
Barth, A., Fuldmægtig.	Grüner, A. P., Højesteretsassessor.
Bauditz, S., Professor, Skoledirektør.	Grüner, Th., Oberstløjtnant.
Begtrup, H., Højskoleforstander.	Haase, Harald, Candidat.
Behrens, C., Redaktør.	Hagen, S. A. E., Cand. phil.
Berg, R., Sekretær.	Hansen, H., Cand. mag., Arkivassistent.
Bidstrup, J., Arkivskriver.	Hansen, Mac Gregor, Lærer.
Bie, C., Fuldmægtig.	Harbou, H. W., Oberstløjtnant.
Bille-Brahe-Selby, C. F., Baron.	Hauberg, Forstkandidat.
Blands, Cand. mag.	Hauberg, P., Museumsinspektør.
Bloch, J., Arkivsekretær.	Heering, P. N., Grosserer.
Bobé, Louis, Forfatter.	Heide, A., Konferentsraad, Bankdirektør.
Bruhn, J. H., Direktør.	Helweg-Larsen, H. F., Overretssagfører.
Bruun, D., Kaptajn.	Hendriksen, F., Xylograf.
Bureau, Statens statistiske.	Hjort-Degenkov, V., Etatsraad.
Carøe, K. F., Dr. med.	Hoffmann, Frøken.
Christensen, Carl C., Grosserer.	Holm, E., Professor, Dr. phil.
Christensen, C. V., Dr. phil., Raadstuearkivar.	Holm, H. J., Professor, Arkitekt.
Colding, Cand. polyt.	Holsøe, Poul, Arkitekt.
Dam, Cand. pharm.	Hornemann, G., Arkivar.
Dybdal, Th., Etatsraad, Borgmester.	Hvidt, Dispachør.
Erichsen, J. F., Konsul.	Høegh-Guldberg, Ove, Premierløjtnant.
Erslev, Kr., Professor. Dr. phil.	Højesterets Bibliotek.
v. Euch, Biskop.	Jantzen, A., Sognepræst.
Fedderson, Stiftamtmand.	Jensen, C. A., Mag. art., Museumsassistent.
de Fontenay, Professor.	Jensen, P. G. C., Højesteretssagfører.
Frederiksberg kommunale Bibliotek.	Jessen, Isabella, Frue.
Fridericia, J. A., Professor, Dr. phil.	Industriforeningen i København.
Fussing, A., Arkitekt.	
Gad, G. E. C., Boghandel.	

- Jürgensen, Professor, Dr. med.
 Jørgensen, C., Museumsinspektør,
 Dr. phil.
 Kannik, E., Postfuldmægtig.
 Kinzi, E. F., Museumsassistent.
 Kiørboe, V. O., General.Postdirektør.
 Koefoed, Statsraadssekretær.
 Kruse, Cigarhandler.
 Kuhn, Overretssagfører.
 Kunstakademies, Det kgl., Bibliotek.
 Kvindelig Læseforening.
 Køhler, C., Muremester.
 Landbohøjskolen.
 Landsarkivet.
 Lange, E. E., Cand. jur.
 Langkilde, C., Bibliotekar.
 Larsen, Joakim, Skoledirektør.
 Lassen, C. F., Etatsraad.
 Lehmann, D., Boghandler.
 Levy, Fr., Arkitekt.
 Liisberg, H. C. Bering Museums-
 inspektør.
 Lillienkjold, Skovtaksator.
 Lind, B., Frue.
 Lorenzen, M., Mag. art.
 Lund, E., Cand. jur., Sekretær.
 Lærerpersonalets Bogsamling ved
 Frederiksberg Skole.
 Mackeprang, M., Dr. phil.
 Malling, Holger, Qverretssagfører.
 Marcussen, E., Løjtnant.
 Mariboe, Ludv., Blikkenslagermester.
 Mathiesen, Aage, Arkitekt.
 Mathiesen, Svend Åge.
 Mollerup, V. A., Dr. phil., Muse-
 umsdirektør.
 Mourier, C. A. D., Læge.
 Müller, P. E., Kammerherre, Over-
 førster.
 Mølmann, C., Malermester.
 Nationalmuseets 2den Afdeling.
 Neergaard, C., Museumsinspektør.
 Nicolajsen, fhv. Postmester.
 Nielsen, A., Cand. jur.
 Nielsen, J. R. C., Arkitekt.
 Nyrop, C., Professor.
 Nyrop, M., Professor, Arkitekt.
 Olrik, Axel, Docent, Dr. phil.
 Olrik, H., Professor, Dr. phil.
 Petersen, Carl S., Bibliotekar, Cand.
 mag.
 Petersen, J. M., Tømremester.
- Philipsen, G., Raadmand, Cand. jur.
 Raadhusbiblioteket.
 Rasmussen, E., Handelsfuldmægtig.
 Restorff, C. Th., Læge.
 Rigsarkivet.
 Rigsdagens Bibliotek.
 Rist, P. Fr., Oberstløjtnant.
 Roede, H. C., Cand. jur., Arkiv-
 assistent.
 Rømer, L. F., Premierløjtnant.
 Rørdam, T. Skat, Biskop.
 Sander, J., Cand. phil.
 Saxild, Overlæge, Dr. med.
 Schrøder, J., Malermester.
 Schultz, C. B., Grosserer.
 Schultz, Hostrup, Justitsraadinde.
 Schøller, E. C. A., Hofjægermester
 Secher, V. A., Rigsarkivar, Dr. jur.
 Seifert, Rudolph.
 Smidt, C. M., Arkitekt.
 Smidt, H. N., Læge.
 Smidt, V. J., Cand. phil.
 Steenstrup, Johs., Professor, Dr. jur.
 Steenstrup, K. J. V., Dr. phil.
 Studenterforeningen.
 Studenterksamfundet.
 Søht, C., Grosserer.
 Thiset, A., Arkivar.
 Thorkelin, Oberst.
 Trier, H., Folketingsmand, Cand.
 phil.
 Tuxen, L. S., Professor, Dr. phil.
 Tvermoes, Direktør i Nationalban-
 ken.
 Ussing, C., Overretsassessor, Dr. jur.
 Vold, L., Grosserer.
 Weitemeyer, H., Redaktør.
 Weitemeyer, O., Smergelfabrikant.
 Zytphen Adeler, C., Baron.

Aakirkeby.

Hansen, N., Lærer.

Aalborg.

Historisk Musæum.
 Scavenius, P., Godsejer, Voergaard.

Aarhus.

Baagø, Cand. teol., Testrup Højskole.

Aarup.

Cederfeld de Simonsen, Hofjægerm.,
Erholm.

Askov.

Askov Højskoles Bibliotek

Assens.

Møller, Pastor, Kærum.
Wedell-Wedellsborg, V. C. J. O. B.
Lensgreve.

Faaborg.

Berner-Schilden-Holsten, Baron, Hof-
jægerm., Holstenhus.
Bille-Brahe-Selby, Lensgreve, Hved-
holm.
Bille-Brahe-Selby, H., Greve, Stens-
gaard.
Gottschalk, Apoteker.

Fredericia.

Hjort-Nielsen, Postfuldmægtig.
Holt, P., Proprietær, Sandahl.
Liljefalk, Axel, Oberst.

Helsingør.

Nielsen, Typograf.
Pedersen, L., Lærer.
Schultz, V. Hostrup, Villa Solvang,
Hellebæk.
Tvede, Ch., Direktør.

Hillerød.

Holck, V., Arkitekt, Museumsin-
spektør.
Kongstad, Kunstmaler.
Leth, R. B., Hofjægermester, Over-
førster, Egelund.
Wedell-Wedellsborg, V., Baron,
Kammerherre.

Holbæk.

Jensen, J., Forretningsbestyrer.

Kallundborg.

Lund, C. F., Proprietær, Aldersro.

Kjertemind.

Delcomyn, Th., Bankdirektør.

Juel, R., Hofjægerm., Hverringe.
v. Wylich, W., Borgmester.

Kjøge.

Dahl, C., Overlærer.
Hansen, H. J., Lærer.
Opffer, Fr., Redaktør.
Svarre, S., Redaktør.

Kolding.

Museet paa Koldinghus.

Lyngby.

Hansen, K., Statskonsulent.
la Cour, L. F. B., Cand. mag., Høj-
skolelærer.
la Cour, Student.
Lemche, Joh., Læge.
Rosendal, H., Højskoleforstander.

Maribo.

Hansen, Sagfører.

Middelfart.

Rosendal, R., Gaardejer, Rorslev.

Nakskov.

v. Eyben, Postmester, Horslunde.
Forslund, C. B., Bogbinder.
Gjedsted, C., Kaptajn, fhv. Postm.
Hoskjær, P., Borgmester.
Huus, Joh., Købmand.
Krag-Juel-Vind-Frijs, Greve, Hof-
jægermester, Juellinge.
Petersen, Benoni, Læge.

Nyborg.

Jensen, Oberstløjtnant.

Nykøbing F.

Bruun, C., Fabrikant.
Glud, L., Stiftamtfuldm., Cand. jur.
Hansted, Chr., Distriktslæge.
Holm, C. G. E., Amtsvejsinspektør.
Holm, Viggo, Kordegn.
Høyer, Gudmand, Lærer.
Jensen, Oluf, Amdraadssekretær.
Jørgensen, Chr., Bankbestyrer.
Krogh, J. D., Hospitalsforstander.
Neergaard, R. V., Godsejer, Fugl-
sang.

Petersen, P., Viceinspektør.
Sidenius, Vilh., Købmand.
Tiemroth, C. L. K., Læge.

Nysted.

Johansen, J. P. G., Læge.

Næstved.

Bache, O. F., Rektor, Herlufsholm.
Barfoed, Landinspektør.
Herlufsholms Skolebibliotek.
Lind, H. D., Sognepræst, Skjelby.
Neergaard, E., Godsejer, Cand. jur.,
Førslev.
Neergaard, J., Kammerherre, Gods-
ejer, Gunderslevholm.
Petersen, Regnar, Redaktør.

Odense.

Andersen, Einar, Valgmenigheds-
præst, Ryslinge.
Barfoed-Møller, Chr., Godsforvalter,
Langensø.
Folkebiblioteket.
Fyns Stifts Læseforening.
Hansen, John, Pastor, Gislev.
Hey, Fr. L., Konsul.
Hofman-Bang, Hofjægermester, Hof-
mangave.
Jensen, P., Dyr læge, Kværndrup.
Krarup, V., Læge.
Lotze, C., Etatsraadinde.
Mikkelsen, Chr., Apoteker.
Odense Kommune.
Petersen, J. V., Bygningsinspektør.
Petersen, R. A., Arkitekt.
Provinsarkivet.
Rasmussen, H., Skolebestyrer.
Schaffalitzky de Muckadell, A. C.,
Greve, Brobygaard.
Siersted, Th., Skoleinspektør, Cand.
theol.
Wad, G. L., Provinsarkivar.

Præstø.

Hansen, Th., Sognepræst.
Jensen, P., Lærer, Snesere.
Ingerslev, W., Dr. med., Distriktsl.

Randers.

Randers Museums histor. Samling.

Ringsted.

Dreyer, W., Distriktslæge.

Roskilde.

Bang, V., Sognepræst, Hvalsø.
Hiort-Lorenzen, Etatsraad.
Kornerup, J., Professor.
Ostermann, L., Købmand.
Roskilde Katedralskole.

Rudkøbing.

Ahlefeldt-Laurvig, C. J. F., Lens-
greve, Tranekjær.
Winther, Jens, Købmand.

Rødby.

Ruder, H. C., Sagfører, Kæmner.

Samsø.

Garde, Godsforvalter, Tranebjerg.

Sakskøbing.

Grundtvig, Fr., fhv. Apoteker,
Bankagent.
Larsen, J., Sagfører.

Skjelskør.

Castenschiold, C. V. B., Kammer-
herre, Godsejer, Borreby,

Slagelse.

Schou, T. V., Oberstløjtnant, Gl.
Antvorskov.

Sorø.

Bjerre, K., Pastor, Pedersborg.
Fabritius Tengenagel, Kammerherre.
Groothoff, Amtmand.
Hoff, B., Rektor.
Howden-Rønnenkamp, Kammerh.,
Næsbyholm.
Jensen, Alfr., Birkefuldmægtig.
Madsen, J., Redaktionssekretær.
Schierbeck, Afdelingsingeniør.
Sorø Akademis Bibliotek.
Svegård, P., Boghandler.

Stege.

Bojesen, F., Folketingsmand, Rød-
kilde.
Christensen, Bygmester, Rødkilde.

Storehedinge.

Lundsgaard, P., Lærer, Højerup.

Svendborg.

Sehested, H., Kammerherre, Broholm.

Thisted.

Simony, Amtmand.

Vejle. Hansen, S., Cand. mag.
Nielsen, Postkontrollør.
Richter, J., Pastor, Vejen.**Viborg.**

Viborg Katedralskole.

Vordingborg.

Oxholm, C. A. G. O., Kammerherre, Hofjægerm., Rosenfeld.

Bergen.

Vestlandske Kunstindustrimuseum.

Kristiania. Cammermeyers Boghandel.
Kunstindustrimuseet.
Lund, Marius, Boghandler.
Rigsarkivet.
Universitetsbiblioteket.**Trondhjem.**

Stiftsarkivet.

Lund.

Trolle-Bonde, C. Grefve, Trolleholm.

Stockholm.

Nordiska Museet.

REGISTER,
udarbejdet af
Cand. jur. *H. C. Roede.*

- Aakirke, Kirken 79; — Præstegaarden 168.
Aalborg, Hans, Bogfører 546.
Aarhus, Løveapotek 77.
Aarslef, C., Professor, 444.
Aastrup Sogns Sparekasse 429.
Absalon, Bisp 57, 64 f., 227, 439.
Achilles, Skib 542.
Adelshistorie 448.
Adler, de, Sophia Amalia 175.
Admiralitets- og Generalkommissariatskollegiet 291.
Adolf, Hertug af Holsten-Gottorp 542 f.
Adrian, Jørgen, Fattigforstander 319.
Aflad 141 f.
Aftenundervisning 431.
Agnete, Skib 542.
Agnø, se Aunø.
Ahnemøller, Hans, kgl. Bygmester 123, 125, 194.
Akademier 82, 229, 298.
Albertsen, Albert, Købmand 563, 565 f.
Albrecht, Hertug af Sachsen-Gotha 2; — svensk Konge 407 f., 411 f.
Albretsdatter, Sidse 464.
Alexander V, Pave 301.
Alhed (?) 164.
Allunværk 501.
Alrunelægger, se Arunelægger.
Altere 140, 143, 160, 310, 365, 495; — byggere 230, 364, 366, 370; tavler 230 f., 356, 363 f., 366.
Amaca (Amata), Nonne 220.
Amager 23 f., 218—222; — bønder 24; — Markerne 378; — sprog 24 f.
Ambrosius Sværdfejer 540; — Johannes, Juvelér 504.
Amsterdam 6, 37 f.; — Bibliotek 3.
Amtskrivere 152.
Amtsforvaltere 130—133, 239; — provster 394 ff., 399 f.
Anders Gaasebrygger 556; — Guldsmed 347; — Orgelbygger 539; — Renteskriver 57; — Tømmermand 120.
Andersdatter, Anne 476; — Birte 472; — Bodel 485; — Jehanne 476; — Mergret 473.
Andersen, Anders 468; — Børre 478; — Christopher 153; — H. C., Digter 85, 232; — Knud 123; — Niels 472; — Oluf 153; — Peder, Degn 377 ff.; — Søren 465; — Tage, Kirkeforstander 309; — Konservator 42.
Andræa, Thorirus, Munk 302.
Ane Hans Rasmussens 460—463.
Anker, Lieutenant 172.
Anna, dansk Prinsesse 23; — do. do. 307, 522, 533, 538; — Hares 458; — Jons 457; — Kristens 454—458.
Anne, Hans Mortens 464.
Anthonius, Apoteker 557.
Antonius, Præst 460—463.

- Antropologi 224.
 Antvorskov Domæne 234—289; —
   gaard 246, 251, 253, 264.
 Antwerpen 518.
 Apotekere 13, 76 f., 424 f., 442, 557 f.,
   565.
 Arkelifolk 179.
 Arkitekter 78 f., 81, 83 f., 133, 224,
   230, 232, 433, 436, 440 ff., 444 f.
 Arkiver, Arkivvæsen 69, 71 ff., 75,
   80, 95, 168, 225, 438, 441, 443.
 Arkæologi 77 f., 164, 224, 227, 436.
 Armé, den svenske 15.
 Arndt Gaasebrygger 556.
 Arnt Kleinsmed 540.
 Arras, Kirken 444.
 Artmann, Peter 315.
 «Arunelæggere» 73.
 Arvefæste 237, 244, 246, 269 f., 281,
   287, 326—340.
 Aslachsen, Niels, Pibehusmager 73.
 Aslak, Ærkebisp 141 f.
 Asmundus, Munk 302 f.
 Asnæs, Ruin 84, 445.
 Assens 149; — St. Gertrudsstiftelse
   139.
 Astrologi 28.
 Astrup Gods 235.
 Asyler 191.
 Auerbach, Dr. 552.
 August, Kurfyrste af Sachsen 544,
   556.
 Augusta, dansk Prinsesse, 512, 514,
   544.
 Augustison, Kristoffer, Præst 460,
   462.
 Aunø (Agnø) 252 ff., 275, 279.

Baadsmænd 177—203.
 Barse Kirke 231.
 Bach, Servatius, Kirkeforstander 309.
 Baden, Antonius, Kontrafejer 517;
   — Torkel, Godsinspektør 236.
 Bager, Niels, Købmand 566; — Oluf,
   do. 566.
 Bagerier 194.
 Bagger, Claus, Borgmester 367.
 Bagsværd Skole 383.
 Bakkebølle 247, 281.
 Balle, Bisp 392 f.
 Bang, Jens, Viceborgmester 443; —
   Dr. 433.
 Banker 427 f., 430; — forhold 434.
 Banner, Frans, Lensmand 111.
 Barataria 19.
 Barby, v., Borkart, Greve 505.
 Bardag (Slagsmaal) 465.
 Barentsz, Willem 19.
 Barfod, Fr., Student 401.
 Barnemose (Barmose) 252.
 Barokstil 366.
 Bartholomeus, Legat 142; — Maler
   364, 366.
 Bartz, Peter, Agent 569.
 Basse, Peder, Lensmand 96.
 Bataillon, 2dens Historie 434; —
   17des do. 434.
 Beaujeu (de Beaujeu), Familie 3 f.
 Becker, Jacob Gottfried, Apoteker 13;
   — Peter Emil, Kantor 342, 344,
   346, 360, 369.
 Becket, Fr., Kunsthistoriker 160, 164.
 Beckmann, Jørgen, Gørtler 541.
 Begtrup, Gr., Professor 237.
 Behrens, Johanna Dorothea 205.
 Beldringegaard 247, 252 f., 283.
 Benedikt, Lorenz, Bogtrykker 544 f.
 Berete, Jeppe 465.
 Berghauptmænd 319.
 Beridere 526.
 Bernekov, Theus 514, 554.
 Berner, Henrik, Kirkeværg 564 f.
 Bernstorff, A. P., Minister 244, 259 ff.,
   283, 285 f.; — J. H. E., do. 283.
 Bernstorff Gods 235 f., 264, 273.
 Berregaard, Gehejmerraad 240.
 Bestle, Etatsraad 445.
 Beurling (Beurle), Johannes, Præst
   310.
 Reust, Henrik, Juvelér 504, 533.
 Beyer, Anne Kirstine 339; — Anne
   Margrethe 327 f., 335, 339 f.; —
   Peder Grove, Provst 339.
 Biblioteker 3, 82, 225 f., 438, 441.
 Bichi, Alessandro, Marquis 5.
 Bij-Bægere 512.
 Bille, Erik, Lensmand 128; — Eske,
   Rigsraad 527; — Peder, Lensmand
   92; — Sten, do. 500.
 Billedhugger, Thomas, Købmand 566.
 Billedhuggere 81, 164 f., 364, 366,
   444, 518 f., 535; — skærere 230,
   362 f., 507, 519.
 Binck, Jakob, Kontrafejer 515.

- Birch, Køkkeninspektør 291.
 Bircherod, Jens 7, 13.
 Birgittinerklostre 79.
 Birkeret 337.
 Bisper 56 f., 63 ff., 141 f., 219, 227, 311, 379, 384, 390—393, 439, 446, 450, 545.
 Bissekræmmere 567.
 Bistrup Gods 235.
 Bjernede Kirke 84.
 Bjerreby Kirke 86.
 Bjerremark 252, 275, 279.
 Bjeverskov Herred 446.
 Bjærgby 253.
 Bjørnbo, Dr. phil. 3.
 Bjørnsen, Johan 140; — Oluf, Ridder 140.
 Blaa Mandag 436.
 Blixen Finecke, Baron 448.
 Bloch, Skuespiller 170.
 Blohme, Joachim 313.
 Blokstue 86.
 Bluhme, Hofpræst 484 f.
 Blytækkere 311, 320.
 Bockholt, Johan, kgl. Forvalter 568.
 Bodenhoff, Agent 335.
 Boel, Jens Mogens 474 f.
 Boesen, Oluf 455.
 Bogbindere 494, 546; — førere 321, 494, 545 f., 559; — trykkere 544 f.
 Bogislavs XIII, Hertug af Pommern 512.
 Bohn, Hermann Wolfsen, Kaptajn 290—297.
 Boisen, Provst 402; — Frede 231 f.
 Bolsaner 541.
 Bolte 551.
 Bondeplagere 222.
 Bonne-Espérance, Landsted 427.
 Bopladsfund 224.
 Borch, Martin, Bygningsinspektør 85, 341, 348, 442.
 Borcht, Giovan Maria, Købmand 569 f.
 Borgbjerg 224.
 Borge 227.
 Borgleje 180, 186.
 Borgmestre 14 ff., 36 f., 85, 162, 347, 351 f., 355, 367—374, 445, 566.
 Borkart, Jægermester 520.
 Bornemann, Philip, Kancellisekretær 313.
 Boshuijszen, Kaptajn 579, 582.
 Boyss, Johannes 313.
 Bornholm 85, 166—172, 232, 446 f.; — Forening 446; — Musæum 172; — Opstand 167.
 Borup Kirke 84.
 Botanik 227.
 Braaby Kirke 84 f.
 Braem, Gødert, Kirkeældste 315, 317; — Johan, Kirkeforstander 310 f., 313, 315.
 Brahe, Sten 509; — Tyge 27, 509.
 Brandassurance 72.
 Brandenburg, v., Jakob, Sadelmager 535.
 Brandes, Georg, Professor 431.
 Brantung, Agnes 404 f., 412, 414, 416.
 Brebus, Hans, Orgelmager 539.
 Brederode, Skib 39.
 Bregentved 245.
 Breining (Breving, Breing, Brenning), Peter, Livskræder 521.
 Brejninggaard 236.
 Bremen, St. Gertruds Kapel 139.
 Brender (Brenner), Jakob, Købmand 568; — Jørgen, Sejermager 537; — Steffen, do. 536 f.
 Bricka, C. F., Rigsarkivar 1, 4 f.
 Brieg (Breig, Bryg), v., Kasper, Sadelmager 535.
 Brinck, Niels, Remmesnider 536.
 Brockdorf, Markvard 514, 554.
 Brock-Hansen, Grosserer 398.
 Brockmann, Familie 370; — Enevold Rasmussen, Borgmester 368, 370 f., 373; — Rasmus Sørensen, do. 368, 372.
 Brock, P., Inspektør 225.
 Brok, Esge 141; — Lave, Lensmand 93.
 Brolægning 193 f.
 Brouiler, Adolf, Købmand 569.
 Broust, Skolelærer 392.
 Brugsforeninger 429.
 Bruinsveld, Kaptajn 582.
 Brun, Hans 456; — Jørgen 484.
 Bruun, Amtsforvalter 239.
 Bryggere 194, 425, 428, 441, 556.
 Brähler, Christian, Præst 318, 323.

- Brämer, Johan, Hofpræst 320.
 Brænderup Sogn 448.
 Brønøde 69, 112, 136, 439 f.
 Brøndshøje i Magleby Sogn 446.
 Brønshøj 378 f.; — Skole 383.
 de Buat, Henri Fleury de Coulon,
 Baron 15.
 Bubbert, Jørgen, Urtekræmmer 558,
 565.
 Buck, Hieronymus, Præst 318, 322.
 Bulhusen, Hans, Bissekræmmer 567.
 Bunn (Bonn), van, Peter, Snedker
 362, 366.
 Buntmagere 524.
 Buntzen, Dr. 433.
 Burser, Joachim, Apoteker 76.
 Bygmestre 123, 125, 175, 307, 569.
 Bygningshistorie 55—70, 305 f., 435;
 — inspektør 85, 341, 348, 442;
 — kommission 227; — skik 233,
 453.
 Byfoged 352; — lav 223, 453; —
 svende 144; — vaaben 356 ff.
 Bülow, W. F., Sparekassedirektør 342.
 Bytzow, Provst 389.
 Bærner, Landinspektør 249, 251, 253,
 255—259, 261 f., 273 f., 276, 280,
 287.
 Bøkels, Martin, Kontrafejer 516.
 Børete, Jepes 479.
 Børre, Skræder 465.
 Børser 25.
 Bøsseskytter 57, 179, 517.
- «Cantor» 115.
 Carstensen, Ingwold, Borgmester 14;
 — Peter, Orgelbygger 321 f.
 Casse, A. L. 401.
 Cassube, Anna 321; — Chr., Bog-
 handler 321.
 Castberg, P. A., Forstander 422.
 Castille, de, Antonius, Glasmager 500.
 Catilina, Klub 431.
 Charlotte Amalie, dansk Dronning
 23.
 Chorán (Carron), Villom, Possement-
 mager 522.
 Christens, Anna 75.
 Christensdatter, Kirstine 466.
 Christensen, Anders 153; — Anders,
 Professor 76; — Balthasar, Proku-
 rator 401; — Christen 482; —
 Fr., Professor 426; — Hans, Borg-
 mester 368, 370, 372 f.; — Hans,
 Oldermænd 540; — Jens 459; —
 Niels 153; — Oluf 154; — Peder
 154; — Per 153; — Terkel 154;
 — Villads, Arkivar 443.
 Christian I 59, 516; — II 448 f.,
 509, 512, 515; — III 306, 509,
 515 f., 518, 525, 569; — IV 177
 —203, 311, 510, 516, 537; —
 V 22 f.; — VI 440; — VII 208;
 — IX 428; — Prins 23, 311.
 Christianshavn 226 f.; — Apotek
 424 f.; — Heerings Gaard 82; —
 Vold 424.
 Christiansø 290—297; — Bjelkes
 Vig 297; — Castens Stene 293,
 296; — Havn 291 f., 294, 296; —
 Helvedes-Grunden 294, 296; —
 Hestekilden 293; — Hollænder-
 Knallen 292, 294 f.; — Højbøde
 292 f.; — Jomfru-Gallien 293; —
 Jomfru-Ringen 296; — Juels Bat-
 teri 294; — Kullen 294; —
 Palmestenen 294, 296; — Parade-
 plads 293, 297; — Røe Hull 296;
 — Skaanninge Rev 296; — Sproe
 296; — Sproe-Ringen 295; —
 Taarn 292.
 Christine, dansk Dronning 440; —
 svensk do. 507, 554.
 Christoffer af Bayern 57, 61 f.; —
 Prins 411; — Bogbinder 494.
 Christoffersen, Hans, Præst 464.
 Cicignon, Johan Casper, Oberst 16 f.,
 19 ff., 40.
 Clasen, Justitsraad 245 ff., 263 f.,
 266—269.
 Claus Glarmester 103; — Maler
 541.
 Clausdatter, Rebekka 319.
 Clausen, Anne Kirstine 339; — H.,
 Apoteker 77.
 Collin, Jonas, Gehejmekonferensraad
 391; — Jonas Baltzersen, Fabrik-
 kant 391.
 Cornelissen, Gert 515 ff.
- Daa, Christian 124; — Claus, Rigs-
 admiral 187.
 Dal, Oluf 489.
 Dalby Kirke 85.

- Dalum Kirke 232; — Kloster 232.
 Damm, v., Claus, Klokkestøber 315.
 Dannenberg, Joh. Chr., Fabrikant 391.
 Degne 377—392, 460, 462; — bolig 380—383.
 Deichmann, Peder, Læge 20.
 «Deiewatz Oure» 110.
 Delden, v., Herman, Købmand 564; — Johan, do. 564; — Willum 565.
 Delfhusen, v., Hans, Møntmester 517.
 Delfs, Claus, Tømrermester 175.
 Dencker, Pavl, Kirkeforstander 309.
 «Denkmalpflege» 436
 Deurs, van, Jan, Kommissær 31.
 Diakoner 142.
 Dietz, Ludvig, Bogtrykker 544.
 Dilletantkomedie 169.
 Ditmar, Henrik, Maler 373.
 Dordrecht, Skib 581.
 Dorete, Oluf Boesens 457.
 Dorothea af Brandenburg 62; — dansk Dronning 525 f.
 Dorse, Berider 526.
 Drab 473—487.
 Drabanter 514; — Hovedsmand for 508.
 Drageorden 510.
 Drejer, Fr. 431; — Niels, Skolelærer 393 ff.
 Drejere 514, 539, 571.
 Dresselberg, Anders, Lensmand 96 f., 101, 104.
 Dressen, v., Nicolaus Schwab, Møntmester 515, 517 f.
 Drewsen, Johan d. Y. 86 ff.
 Dronningborg 538.
 Drøge, Johan, Kirkeforstander 317 f.
 Drøsselbjerg Kirke 230.
 Due, Kisten 460 ff.
 Duren, van, Adam 440.
 Dybvad, Kristoffer, Professor, 183.
 Dyrehaver 14.
 Düren, v., Heinrich Strauss 501.
 Dævidsrød 251 f., 275, 279.
 Dølner, Anna Augusta 75.
 Døvtummeundervisning 422 f., 434.
Ebbesen, Hans 153; — Jens 153.
 Ebelholt Kloster 417.
 Eckert, Peder, Skræder 521.
 Edelknaber 91.
 Egen, v., Giert, Billedhugger 518 f., 535; — Gert, Købmand 566.
 Egin, Bisp 219.
 Ehlers, C., Landinspektør 336.
 Ehrenschild, v., Conrad Bierman, Gehejmeraad 320.
 Eigtved, Nik., Arkitekt 433.
 Eilers (Eickler, Eidtzler), Sejermager 537.
 Ekker (Ægter) 468.
 Elisabeth, dansk Dronning 440; — dansk Prinsesse 307, 512; — Hertuginde af Mecklenburg 527.
 Ellebrachts, Anthoni Günther 175.
 Elligers, Cathrine Ottmar 319.
 Ellinger, Professor 441.
 Elmelunde 231.
 Endragt, de, Skib 579, 581.
 Engelbrecht, Billedsnider 362.
 Engelotter 507.
 Enghaven 337.
 Enholm, Justitsraad 236.
 Entfelder, Wulf, Bøsseskytte 517.
 Epitafier, se Mindesmærker.
 Erik af Pommern 62 f., 141, 298, 300, 304, 417.
 Eriksen, Troels, Raadmand 352, 374.
 Eriksgilder 231.
 Esbønderup Kirke 229.
 Esholte 279.
 Esmarck, v., Henrik Chr., Konferensraad 86.
 Esromkloster 417, 444; — Kro 444.
 Estrid Margrethe 406.
 Eversten, Johan, Greve af 141.
Faaborg 224; — Klokketaarn 86.
 Faet, Jost, Bissekræmmer 567.
 Faksinge 279.
 Falckner, Joakim 524.
 Falkensten, se Pebringegaard.
 Fallesen, Theaterchef 169.
 Falster 232.
 Farber, Johan, Kirkeforstander 309.
 Farstrup, Mads, Præst 7.
 Farverier 500.
 Fattigforstandere 319; — gaarde 83, 156.
 Fenger, L. P., Arkitekt 78 f., — Dr. 433.
 Festenberg (Pax), von, Christoffer, Lensmand 93, 96, 128.
 Fick, Jakob, Købmand 569.

- Fideikommissgodser, de Plessenske 325—340.
 Finche, Jacob 317; — Morten, Smed 173.
 Find, Trolld 29.
 Fjeldsted, Lærer 396.
 Fjermagere 523.
 Flaade 19, 178 f., 574—581.
 Fledebusk (Flæg) 457.
 Flensborg 11; — Nikolai Kirke 354; — Store Langgade 11.
 Flor, Herman Urban, Lærer 398.
 Floris, Familie 164; — Cornelius, Bygmester 518, 569; — Hans, Stenhugger 163 f.; — Pieter, Admiral 580, 582; — de Vriendt, Cornelis, Billedhugger 164 f.
 Floriszoon, Pieter, Viceadmiral 39.
 Fløgeler 535.
 Fodbygaard 326, 333.
 Folkemindesamling, dansk 80.
 Folkemusæet 225, 423, 438, 442.
 Folketingsmænd 86.
 Fontæner, se Springvand.
 Fortidslevninger 20, 42—70, 81, 84, 86, 134, 139, 145, 231, 445 f.
 Fortunabilede 55 f.
 Foss, Peter, Stenhugger 163 f.
 Foxall, Johan, Købmand 569.
 Frandsen, Lavrids 468 f.; — Niels, Raadmand 351.
 Franzos (Fransos), Jakob, Skomager 494; — Willum, Guldsmed 503.
 Fredensborg, Kavallerhuset 229.
 Frederik I 509; — II 306 f., 509 f., 515—518, 523, 530, 536 f., 568, 570 ff.; — III 16, 315, 317, 406; — IV 22 f.; — VI 421; — VII 444; — Hertug 91; — Prins 311; — Teltmager 541.
 Frederiksberg, Allégade 377; — Borgerforening 432; — Degnebolig 380—383; — Have 378; Haveselskab 377; — Kirke 380; — Præstegaard 380—383; — Slot 379 ff.; — Sogn 379.
 Frederiksborg, Karusselport 83; — Slot 538 f.; — Springvand 501; — Amts histor. Samfund 229, 443 f.; — Amts Sparekasse 429.
 Frederiksen, Kasper 481 f., 485 ff.; — Povl, Teltmager 541.
 Frederiksholm 294; — Fayes Vig 295 f.; — Inder Snarcken 295; — Smedekrogen 295; — Snarcken 284 f.; — Spans Batteri 294 f.; — Taarnrenden 295 f.
 Frederikslund 252.
 Fricke, Laurids, Købmand 566.
 Fries, Christen, Pottemager 376.
 Friis, Johan, Kansler 448.
 Frøbakke 444.
 Fuglebjerg By 338; — Gods 326, 329, 331—338.
 Fuiren, Didrik, Guldsmed 503, 508, 513, 533.
 Funch, Fred., Violoncellist 206.
 Fund 132, 436, 447.
 Fusingø 327.
 Fyen 12, 85 f., 232, 447 f.; — Stiftsmuseum 447.
 Færjestad, Gaard 300.
 Færøerne 86, 233, 448.
 Føgler, Kristoffer, Købmand 547, 569.
 Førd, Klavs 546.
 Førslev 325 f., 328.
 Førsløf, Jens Olsen, Guldsmed 367.
Gabel, v. (Gabel), Christoph, Statholder 320, 323; — Rentemester 318 f.
 Gabriel, Herman, Sværdfejer 540.
 Galger 181, 443.
 Gammel Amager 378; — Hollænderby 378; — Køgegaard 366; — Køge Kirke 352.
 Gavnø 256.
 Gehrman, Georg Andreas, Violoncellist 204—217.
 Geldern, v., Johan, Kæmner 565.
 Gemperlin, Tobias 515.
 Generallandvæsenskommissionen 284 f.
 Gentoft Skole 383.
 Geologi 227.
 Georg, græsk Konge 443; — Præst 142.
 Gerechtigkeit 174.
 Germann, Fr. Andr. 205, 207 f.; — Joh. Dorothea E. 205.
 Gersdorff, Joakim, Rigshovmester 316, 318.
 Gertrudsstiftelser 138 f.

- Gideon, Skib 516.
 Giedde, Brostrup, Berghauptmand 319.
 Gierd, Murmester 59.
 Giise, Albert, Købmand 569.
 Gildebrødre 140; — skraaer 140; — væsen 139, 231, 453, 565.
 Gilleleje 77.
 Gimlinge 246, 251.
 Gisselfelt 84, 256.
 Giødesen, Anders 478.
 Gjerlev 247, 253, 279, 282 f.
 Gjorslev 236, 256.
 Gjønge, Svend Povlsen 435.
 Gladsaxe Skole 383.
 Glahn, H. Chr., Apoteker 77; — Hans Egede, do. 76; — Arkitekt 232; — Ingeniør 133.
 Glarmestre 103, 126 f.
 Glaskræmmere 74, 539; — magere 500; — maleri 86, 444; — værk 500 f.
 Gleichen, Georg, Greve af 505.
 Glob, Familie 370; — Christen Lauritsen, Præst 368, 372 f.
 Glød, Jens Persen 347.
 Gobelintapet 440; — væveri 500.
 Godske, Peder, Lensmand 58.
 Godtjod 435.
 Goldschlaar, Hans, Kirkeforstander 309.
 «Go on», Klub 432.
 Gottorp Slot 10.
 Graaf, de, Abraham, Matematiker 28.
 Gram, F., Direktør 428; — Hans 435.
 Grandjean, Anne Helvig 339; — Anne Margrethe 327 f., 335, 339 f.; — Jochim Augustinus, Skovrider 339; — Ludvig Johan, Kammerraad 326—332, 334—340.
 Gravere 107, 121, 319; — Bolig for 443.
 Gravkapel, se Kapel; — skrifter 82, 85, 443, 572 f., 579.
 Gregersen, Ole, Smed 75.
 Gregor XII, Pave 301.
 Grevinck, Lüder, Juvelér 504.
 Griffenfeld, Peter, Rigskansler 324.
 Gritter, Cornelius, Kontrafejer 515.
 Grosen, Søren, Ridefoged 488.
 Groth, Bertel Jensen, Præst 175; — Simon, Cand. pharm. 426.
 Grove, Gerhard L., Arkivsekretær 71 ff., 75.
 Grundtvig, Johan, Kontorchef 435.
 Grubethorp 93.
 Græsholmen 295 f.
 Gudløgsdatter, Birgitte, Nonne 301 f.
 Gulden, Povl, Møntmester 509, 517.
 Guldsmede 319, 347, 367, 502—506, 508, 512 ff., 518, 533, 536, 566.
 Gumperup Skov 335.
 Gundel, Knuds 463.
 Gundelach-Møller, Dr. 433.
 Gunderslevholm 326, 328.
 Gurre 444.
 Gyldenholm 251.
 Gyldenstjerne, Else 525; — Mogens 525; — Niels Pedersen 143.
 Gyldenvand 20.
 Gymnastiklærere 400.
 Günther, Frederik, Kammersekretær 313 ff.
 Gæstgivergaarde 22, 27, 39, 191, 228.
 Gøje (Gøye), Birgitte 156—159, 369; — Eskild, Lensmand 93; — Mogens 160.
 Gørtlere 541.
 Haanddage 272 f., 288.
 Haandværksforhold 363.
 Haderslev, St. Gertrudsstiftelse 139.
 Haderslevhus 539.
 Haeren, van, Willem, Gesandt 3.
 Hagemann, Holger, Arkitekt 83.
 Hahn, Catharine Susanne 4; — Sophie Amalie 4.
 Hall, C. C., Overauditør 401.
 Halmael, van, Jan, Købmand 3, 6, 13, 17, 21, 30, 36 f.; — Philip, do. 3, 6, 13, 17, 30, 36 f.
 Halmstad 36; — Kirke 36.
 Hamborg. St. Catharine Kirke 318; — St. Nikolaj Kirke 25.
 Hammersholm 447.
 Hammershus 447.
 Hammers Møllehus 338.
 Hammond, Eiler, Amtsprovst 394 ff., 399.
 Hamsfort, Cornelius, Apoteker 557.
 Handwerksgebrauch 173 f., — gewohnheit 173 f.

- Hannover, Emil, Direktør 438.
- Hans, Konge 440, 448 f., 509 f.; — d. Y., Hertug af Sønderborg 572; — Billedsnider 362 f.; — Kleinsmed 105; — Maler 55, 541; — Murmester 108; — Skotte 477 ff.; — Væver 154.
- Hansdatter, Geske 308; — Karene 367; — Sara 367 f.
- Hansen, A. N., Etatsraad 427; — Anders 154; — C. F., Arkitekt 81; — Emil Chr., Professor 425; — Gotfred, Maler 341; — Hans 459 f.; — Henrik 154; — Jens 154; — Jokum 471; — Jørgen, Skriver 449; — Lavrids 484; — N., Førstelærer 168; — Niels 153; — Niels, Kleinsmed 113; — Ole 477; — Peder, Hæleskærer 73; — Peder, Præst 444; — Per 459; — Povl 454 ff.; — Tomas, Voldmester 187 f.
- Hansestæder 66, 141.
- Haquini, Johannes, Ærkebisp 299 f.
- Harboe, Bisp 390 f.
- Harlem, v., Gert, Kontrafejer 517.
- Harrested 253, 279, 325, 327 f., 332.
- Harsdorff, Arkitekt 442.
- Hartmann, Aug. Wilh., Organist 209; — J. P. E., Komponist 209.
- Hattemagere 523, 543.
- Hauberg, I. C., Apoteker 424.
- Hauch, Adam Wilh., Kapelchef 205 — 216.
- Haugen, Joachim C., Degn 380, 384 f.
- Haver 74, 82, 378, 560.
- Haveurter 560 f.
- Havne 291 f., 294, 296.
- Hedebosyning 438.
- Hedevig Eleonore, svensk Dronning 406 f.
- Hedvig, dansk Prinsesse 536.
- Heerengracht, Kanal 32.
- Heiberg, Knud 232; — S. P., Professor 422 f.
- Hein, A., Overretssagfører 430.
- Heinbach, Dirich, Kirkeforstander 309.
- Heister, Hans Herman, Kirkeforstander 315 f.
- Hekkenfeldts Huse 338.
- Helenes Grav 444.
- Hellesen, Per 484.
- Hellested, St. Gertruds Gilde 139; — Præstegaard 231.
- Helligaandsklostre 79, 224.
- Helling, Peder, Juvelér 504.
- Hellmann, Jul., Direktør 427.
- Helsingør 39, 83, 173, 443; — Byraad 229; — Fattiggaard 83, 156, 229; — Herluf Trolles Gaard 443; — Jærnskiibs- og Maskinbyggeri 430; — Klostre 83, 229, 437, 443; — Latinskole 156, 162; — Mariekirke 443; — St. Gertrudsgilde 139; — St. Olai Kirke 156 — 159, 354.
- Helt, Peder, Kirkeinspektør 381 ff., 388.
- Hemmershøj 279.
- Hendrik, Snedker 355.
- Hennings, August, Landmaaler 278; — Simon, Præst 310, 316.
- Henningsen, Rasmus, Oldemand 362.
- Henrik Pottemager 451.
- Henriksen, Jep 465, 479; — Niels 479 f.
- Herløv Kirke 417.
- Hernhutisme 232.
- Herold, Robert, Possementmager 522.
- Herolder 570 ff.
- Hersleb, Bisp 384.
- Heræus, Carl Gustav, Numismatiker 4, 14.
- Hess, Daniel, Guldsmed 503; — Markus, Købmand 563 ff., 568.
- Hesse, Povl, Juvelér 504.
- Hesselagergaard 448.
- Hildebrandi, Johannes, Kannik 301 ff.
- Hillerød Fattigvæsen 444.
- Hofleverandører 491—572.
- Holbeck, H. St., Adjunkt 167.
- Holberg, Ludvig, Digter 19.
- Holbæk Fjord 90; — Hotel 137; — Jærnbanevold 137; — Lund 98, 100, 111; — Kirke 130; — — «Skared» 98, 100, 111; — — Slot 89—137; — Slotsmølle 94, 97, 99, 101 f., 106, 108 f., 123 f.; — Sortebrødrekloster 129 f.
- Holbæk Amts historiske Samfund 445.
- Holck, Gustav, Deputeret 244, 284.

- Holk, Agent 443.
 Holkenhavn 233.
 Holleck, v., Greve 505.
 Hollmann, Augustinus, Blytækker 320.
 Hollændere 10, 12, 38, 199, 219, 574—582.
 Holm, E., Professor 444; — H. G. F., Kunstmaler 443; — Jørgen Fr., Skoleholder 402; — Mads, Gros-serer 430.
 Holmegaard 84.
 Holmens Admiral 197; — faste Stok 179 f., 201.
 Holst, Jochim, Snedker 362.
 Holsten 141, 255.
 Holsten, v., F. C., Major 421.
 Holsøe, L. C., Præst 400.
 Holtermann, Maricke 320.
 Holtug 446.
 Homannus, Johannes, Præst 308.
 Hontan, de la. N., Baron 5.
 Hospitaler 76, 81, 191, 346, 433 f., 442.
 Hovedskov 252.
 Hoveri 234 ff., 244, 254, 264, 268 f., 272 ff., 280, 326—334, 336.
 Humble, Hans Christensen 367.
 Hund, Hans, Apoteker 557, 564.
 Huygens, Christian, Matematiker 28.
 Hvalfangere 19.
 Hveen 27 f., 580.
 Hvervning 178, 198 f.
 Hvid, Jørgen, Guldsmed 503 f.; — Klavs, do. 503, 505, 513 f.; — Peder, do. 503.
 Hvideslægten 446; — Stig, Marsk 20.
 Hvidovre 379; — Skole 383, 396.
 Hvidøre Skole 383.
 Häckel, se Høckel.
 Hæleskærere 73.
 Høckel, Gert, Kirkeforstander 316 f.
 Høeg, Landfysicus 132.
 Høegh, Provst 393.
 Høg, Hans 465 f.
 Højelse Kirke 231.
 Højerup Kirke 85, 231.
 Hønsning 32.
 Hørsholm Gods 235 f., 264.
 Hørup, B., Redaktør 431.
 Høvlearbejdere 362.
 Høyen, Professor 343, 350.
 Høyer, Anne Helvig 339; — M. H. 242.
 Ibsdatter, Anne 483.
 Ibsen, Hans, Guldsmed 503; — Hans, Synsmand 115; — Jens 474, 485; — Ole 463.
 Ildebrande 71—76, 305, 443.
 Indskrifter 228, 232, 351, 362, 366 f., 369, 372, 374.
 Industri 72; — udstillinger 432.
 Ingemari, Petrus, Munk 303.
 Ingvorsen, Søren, Skoleholder 380.
 Inkvisitionskommissionen 284.
 Inventioner 517.
 Isbjørge 17 f.
 Isenkræmmere 564; — snidere 517.
 Iskældermarken 336
 Islandsfærd 428.
 Islefuen, v., Catharina 525.
 Italiener, Raphael, Guldsmed 513.
 Itzen, Albert, Kirkeældste 313, 317.
 Ivan II, Storfyrste af Moskov 512.
 Iversen, Hans 465 f.
 Jacobi, Andreas, Munk 301 f.; — Nicolaus, do. 304.
 Jacobsen, Carl, Brygger 441; — J. C., do. 425; — Jep 153; — Peder 27; — Peder, Guldsmed 503; — Robert, Billedhugger 519; — Thomas, Købmand 566 f.
 Jacobæus, Holger 13.
 Jakob VI, Konge af Skotland 522, 533, 538.
 Jardin, N. H., Arkitekt 230.
 Jens Lollik 457.
 Jens Møller 108; — Smed 117; — Strygere 475.
 Jensdatter, Barabrod 460.
 Jensen, Anders 153; — Christen, Murmester 383; — Chr. A., Musæumsassistent 59, 79, 84; — Christoffer, Præst 143; — Dominicus 518; — Eskel 484; — Gregers 126; — Hans 335; — I. P. Carl, Formand 433; — Kristen 475; — Las 488 ff.; — Lavrids 470 f.; — Mads 463; — Niels 470, 474 ff.; — Peder 152, 455, 474—477; — Peder, Borgmester 370; — Peter

- 363; — Rasmus 112, 153, 470 f.; — Sakse 473, 475; — Søren 315, 343, 477.
- Jermer, Fyrste 66 f.
- Jesper Kældersvend 520.
- Jespersen, Jørgen 488; — Godsforvalter 255.
- Joachimsdalere 492.
- Jochim Billedsnider 362.
- Johan Adolf, Hertug af Gottorp 514, 532.
- Johan Guldsmed 504, 536.
- Johannes Apoteker 557; — Bisp i Oslo 142; — Bisp i Roskilde 141.
- Johannis, Ericus, Generalkonfessor 299, 302; — Johannes, Munk 302 f.; — Petrus, do. 299 f.
- Johansen, Hans Lorents, Organist 209; — P., Akademisekretær 82; — Vibolt, Teltmager 541.
- Jonsen, Niels, Guldsmed 367.
- Jordfællesskab 235, 244 f.
- Jost, Kontrafejer 515.
- Jostanes, Carl, Tapetmager 75.
- Jubelaar 419.
- Jubilæer 227, 437; — Skrifter i Anl. af 419—434, 446.
- Jude, Oluf 467.
- Judithe, Enke 74.
- Justi, Nationaløkonom 264.
- Justitien 197 f.
- Juulmann, J., Apoteker 424.
- Juvelerer, se Guldsmede.
- Jærnaldere 221; — baner 443; — kakkelovne 375 f., 451; — værk 500.
- Jættestue 78, 224, 437.
- Jøder 147, 227, 421.
- Jørgen, Prins 23; — Kandestøber 540; — Remsnider 535; — Sadelmager 535.
- Jørgensen, F., Toldinspektør 167; — Georg, Døvtummelærer 423; — J. A., Lærer 85, 170; — Jens, Snedker 362; — Knud, Ridefoged 473, 477, 481, 484; — Lavrids 465; — Lorentz, Alterbygger 230, 364, 366, 370; — Niels 465, 477; — Thorvald, Arkitekt 440 f.
- Kaalund, Hans Iversen, Rektor 368.
- Kaare, Peder 467.
- Kaas, Jens Lauritsen 108 f.; — Niels 509, 520; — Brændevinsbrænder 573.
- Kalmarkrig 367.
- Kabell, Søren, Læge 168.
- Kalkmalerier 79, 233, 437, 448.
- Kallundborg 445; — Kirke 84, 230, 445; — Lindevænget 445; — Møllebakke 90; — Rektorbolig 230; — Slot 92, 96.
- Kallunsmænd 74.
- Kalthoff, Peter, Overtøjmester 322.
- Kalø 119.
- Kancelliet 62.
- Kandestøbere 540.
- Kanniker 168, 301 ff.
- Kapel 82, 138—145, 175, 231, 315, 317, 343; — chefer 205—216; — forstandere 141, 143 f.; — gitter 86.
- Kardinaler 415.
- Karen Falstrings 455; — Hennings 456 f.; — Jakobs 460 ff.; — Kvislings 458; — Lavrids Jensens 469; — Povl Hansens 454 ff., 458.
- Karise Kirke 231.
- Karl XI, Konge 405; — Gustav, do. 16; — Hertug, svensk 507; — Prins 325.
- Karlsberg Bryggerier 425.
- Karlsen, Elling, Hvalfanger 19.
- Karoline Mathilde, Dronning 278.
- Karrebæks Torps Skov 335.
- Kartoffelferie 399.
- Kaserner 81.
- Kaspar, Sadelmager 496.
- Kassemose 436.
- Kastorf, Kasper, Apoteker 565.
- Kastrup 326, 336 f.
- Kaus (Kavs), Baltzer, Bogfører 545 f., 559.
- Kavemann, Mikkell 320.
- Keinapfel, Hans, Drabant 514.
- Keisergracht, Kanal 32.
- Kejser, Victor, Guldsmed 503.
- Keller, Johan, Forstander 421 ff.
- Kielltenhoffuer, Henrik 562.
- Kindertofte 253, 283.
- Kinast, Johannes, Præst 381—384, 388 f.
- «Kinding» 108, 136.

- Kirckmeyer, Wulfgang, Sukkerbager 558.
- Kirkeforstandere 306, 309 ff., 313, 315—319, 322; — fred 468 f.; — gaarde 85, 130, 138, 140, 144 f., 184, 307, 443; — gaardssyn 437; — historie 306; — inspektører 342, 381 ff., 388; — inventar 79, 229 f., 309 f., 315 f., 318, 341—376, 437, 448; — klokker, se -inventar; — patron 309, 311, 316, 318 f., 323 f.; — sangere 308; — stole, se -inventar; — syn 437; — tiende 327, 333, 335; — værge 351, 565; — ældste 305, 310 f., 313, 315, 317, 319, 322.
- Kirker 25, 29 f., 40, 68 f., 79, 82—86, 130, 140, 144, 156—159, 184, 191, 195, 198, 219 f., 228—233, 304—334, 341—375, 380, 404, 406, 408, 417, 431, 437, 441—446, 448 ff., 495, 511, 538 f., 566.
- Kirkerup 279.
- Kirtzerau, Jakob, Guldsmed 319.
- Kistrup, S. Jørgensen 80.
- Kiølsing, Søren, Skoleholder 384—389.
- Kjeldsen, Jens 143 f.
- Kjær, Severin, Lærer 435.
- Kjærboe, Rasmus, Apoteker 76.
- Kjøng 279.
- Kleen, Christian, Organist 309 f.
- Klein, Magdalene 151; — N. H., Apoteker 76.
- Kleten, Nicolaus, Købmand 569.
- Kloakanlæg 42 f.
- Klokkerpenge 319.
- Klokketøbere 315, 572.
- Klostre 79, 83, 129 f., 144, 224, 229 f., 232, 298—304, 307, 325, 417, 437, 442 ff., 446.
- Klubber 431 f.
- Klædefabrikker 391; — kræmmere 146 f.; — sorter 547—551.
- Kløckert, Johan, Bissekræmmer 567.
- Knabstrup 273.
- Knepelspyd 465.
- Knevel (Djævel) 478.
- Knieper, Hans, Kunstmaler 515.
- Knudsdatter, Kirsten 479 f.
- Knudsen, Jens 109; — Jep 154 f.; — Lars 153; — Ole 464.
- Knudshoved 252; — skov 254.
- Knøppels 534.
- Koch, Abelone, Perlestikkerske 522; — Lorents, Hofskræder 519 f.
- Koefoed, M. C., Rektor 167.
- Koell (Kaal), Andreas, Sværdfejer 540.
- «Koggegravv» 106.
- Kok, Ole 478.
- Kokke 520.
- Kolde 460.
- Kolf, Adrian, Juvelér 504.
- Kollegier 291.
- Komentiken 511 f.
- Kommissioner 31, 189, 227, 238, 241, 284 f., 423, 426, 437; — domstol 225.
- Kommunalpolitik 432.
- Komponister 209 f.
- Kongens Livjægerkorps 421.
- «Konge-Piberne» 251.
- Kongstad, Kristian 173.
- Konservatorer 42, 225, 341.
- Kontrafejere 504, 515 ff.
- Koppel, Lars, Købmand 569.
- Korgittere, se Kirkeinventar.
- Kornerup, Professor 84, 230 345 f., 444.
- Kortenaer, Egbert Meeuwsen, Admiral 579.
- Krabbe, Catharine Susanne 4; — Erik 509; — Otto 4; — Tage 517.
- Kraft, Johannes, Præst 308; — Rachel, Possementmagerske 522.
- Krag, Niels 525 f.; — Otto 448 f.
- Kreditforeninger 429 f., 434.
- Kreyer, Lorentz, Kirkeforstander 319, 322.
- Kriminalsager 453—490.
- Kroch, Kunstmaler 440.
- Kroer 13, 444.
- Krog, Arnold, Direktør 225.
- Krogno, Oluf Mouridsen 230.
- Krohn, Mario, Musæumsassistent 415.
- «Krokgraven» 106.
- «Krokhjul» 106.
- Kronborg 37, 39, 83, 538 f., 542, 579, 582; — Fontæne 518; — Kirke 511; — Lundehave 560.
- Kroneguld 506.
- Kronen (Issen) 476.

- Krongodser 234—289.
 Krum, Christian, Toldkasserer 169.
 Krummedige, Erik, Hofmester 141.
 Krumpen, Otto, Marsk 508.
 Kruse, Enevold 517; — Lavrids, kgl. Forvalter 568; — Mikkel 311.
 Krucifix 343, 346.
 Kukkenbager, Reinhold Hans, Kirkeforstander 309.
 Kullen 32 f.
 Kulmosemarken 336.
 Kulturhistorie 223—226, 435 f., 452—490.
 Kunsthistorikere 160, 164; — kamre 4; — malere, se Malere
 Kuratorer 325.
 Kuur, Jens, Raadmand 75.
 Kvægsyge 277.
 Kydt, Jørgen, Købmand 564, 568.
 Kähler, Henrik, Møntmester 319 f.; — Maricke 320.
 Kældersvende 520.
 Kæmnere 565.
 Kæmpe, Kristen 483.
 København 23, 65 f., 71—76, 80 ff., 224, 226—229, 420, 443, 574; — Aabenraa 203; — Absalons Brønd 69, 440; — Adelgade 191, 193; — Admiralgaarden 197, 501; — Antiksamlingen 423; — Arkitektforeningen 229; — Assistens Kirkegaards Graverbolig 443; — «Bageren i Rendestenen» 191; — «Bageren i Træerne» 191; — Balsamstræde 190, 192; — Belysning 227; — Bethesda 431; — «Bikuben» 427 f.; — Bjørnestræde 190; — Blaataarn 42—70, 440, 524, 538; — «Blasen» 74; — Borgen 227; — Borgergade (Fyrstegade eller Dyregade) 193; — Brandforsikring 71 f.; — Bremerholms Reberbane 519; — Bryggerens Længe 190; — Burmeister & Wains Skibsbyggeri 428, 430; — Børsen 25; — Christiansborg Ridehus 82; — Christiansborg Slot 26, 70, 82, 183, 229, 439 f., 538; — Citadelskirken 82; — Danske Kompagni 310, 565; — Dehnske Palæ 82; — «Den blaa Haand» 74; — «Den stærke Mands Have» 74; — Drejerkammeret 538; — Druen, Gæstgivergaard 39; — Dyregade, se Borgergade; — Døvstummeinstituttet 421 f.; — Elefantstræde 190; — Elsdyrstræde 190, 192 f.; — Engelsk Gesandtskabshotel 82; — Enhjørningstræde 190, 192; — Etnografisk Samling 423; — Farvergade 442; — Forenede Dampskibsselskab 428; — Forening til gamle Bygningers Bevaring 436 f., 445; — Forfatterforeningen 229; — Forstad «uden Østerport» 203; — Frederiks Hospital 433 f., 442; — Frihavnsterrænet 439; — Frimurerloge 191; — Frue Kirke 25, 306, 495, 538; — Frue Skole 565; — Frydendalsvej 401; — Fyrstegade, se Borgergade; — Gethuset 307; — Glyptoteket 430 f.; — Grønnegade 203; — Grønningsen 81; — «Guldæblet» 74; — Handelsbank 430; — Harestræde 190; — Helligaandskirke 442, 538; — Helsingørsvej 192 f.; — Hestegade 192; — Hindestræde 190; — Hjortestræde 190, 194; — Hjærtensfrydsgade 192; — «Holger Danske» 228; — Holmens Kirke 442; — Holmens Smedje 183; — Hoppens Længe 191; — Husarkasernen 81, 228; — Huse 71—76; — «Indre Mission» 431; — Industriforeningen 443; — Indvaanere 71—76; — Kalveboder 192; — Kamelstræde 190; — Kancellibygningen 82; — Kaninstræde 190; — Kannevorkske Hus 81; — Kannikestræde 228; — Kansler Lentes Plads 191 f.; — Kattestræde 190; — Kirkegade (Fredericiagade) 191; — Klædekammeret 547; — Klærkegade 192; — Kokkegade 192; — Kgl. Bibliotek 82, 226, 438, 441; — Kgl. Porcellænsfabrik 424; — Kongens Bryghus 82; — Kongens Have 82; — Korngade (Gernersgade) 191; — Kreditkasse for Husejere 430; — Kronprinsessegade 191; — Krusemyntestræde 190; — Kryсталgade 228; — Kunstakademiet

229; — Kunstindustrimusæet 438; — Kunstammeret 4; — Kunstnerforeningen 229; — Ladegaarden 377, 442; — Lavendelstræde 190, 194; — Lille Vibenshus 228; — «Lækkerbidsken» 22, 27; — Løngangen 82; — Løveapotek 442; — Løvestræde 190; — Merianstræde 190; — Metropolitanskolen 82; — Mønten 203; — Mønt- og Medallesamlingen 423; — Nationalbanken 427; — Nationalmusæet 79, 83, 86, 133 f., 158, 174 f., 224 f., 228—231, 233, 341 f., 345, 423 f., 436 f., 439 f., 442—446; — Nellikestræde 190, 193 f.; — Nicolai Kirke 25, 538; — Nikolaj Kirketaarn 228, 441; — Norske Selskab 443; — Norske Selskabs Hus 228; — Nyboder 177—203; — Nyboders Vagt 191; — Nørregade 228; — Oldskriftselskabet 84, 230, 444; — Olfert Fischers Gade 191; — Ove Gjeddes Gaard 228; — «Perlegaarden» 74; — Petersens Jomfrukloster 441 f.; — Pindsvinestræde 190; — «Pinen», Værtshus 191; — Prinsens Palæ 79; — Privatbanken 427 f., 430; — Proviantgaarden 82, 441; — Pædagogistræde 319; — «Pæretæet» 74; — «Pølen» 191; — Pølsegaarden 203; — Raadhuset 228; — Raad- og Domhus 81; — Reformert Kirke 228; — Reformert Kirkegaard 443; — Regensen 82, 202, 442; — Rejsestipendieforeningen 432; — Rigsgade 191 f.; — Rigsarkivet 225, 438, 441; — Rigsdagsbygningen 82; — Rigshospitalet 433; — Rosenborg 184, 225; — Rosenstræde 190, 193; — Rævestræde 190; — Salviestræde 190, 192; — St. Anna rotunda 191, 198; — St. Annæ Kastel 193; — St. Annæ Kvarter 443; — St. Clara Kloster 307, 442; — St. Clemens Kirke 228, 306; — St. Gjertrudstræde 203; — St. Pederstræde 203; — St. Petri Kapel 315, 317, 572; — St. Petri Kapellanhus 310; —

St. Petri Kirke 82, 305—334, 441; — St. Petri Kirkeboder 308, 319; — St. Petri Kirkegaard 307, 572; — St. Petri Præstebolig 317; — St. Povls-gade 191; — St. Povls Kirke 191; — St. Povls Kirkeplads 178, 191; — Selskabet for Musikkens Udbredelse 206, 208; — Selskabet «Harmonien» 208; — Selskabet «Kæden» 191; — Sigbrits Gaard 226; — Skolemesterlænge 192; — Slotsholmen 70, 82, 441; — Slotskirken 68 f.; — Snedkersvendenes Stiftelse 425 f.; — Sophie Amalienborg 443; — Sporvejsselskabet 428; — Staldmestergaarden 82; — Steins Laboratorium 426; — Stokmands Bod 191; — Store Kongensgade 191, 193; — Store nordiske Telegrafelskab 428; — Studentersamfundet 431; — Studevængen 401; — Studiestræde 203, 228; — Suensonsgade 191; — Sundhedskommission 426; — Svitizers Bjærgnings-Entreprise 428; — Synagoge 228; — Søetatens Hospital 81, 191; — Søofficersskole 191; — Teglgaaardsstræde 203; — Telefonselskab 428; — Thingvalla Dampskibs-Selskab 428; — Thorvaldsens Hus 81, 228; — Timianstræde 190; — Trinitatis Kirke 25; — Trøstens Bolig 81; — Tuborg Bryggerier 428; — Tulipanstræde 190; — Typografernes Stiftelse 425 f.; — Tøjhuset 82, 441, 539; — Tøjhusport 228; — Ulkegade 203; — Ulvestræde 190, 192; — Universitetet 318; — Vajsenhuset 442; — Vartov 442; — Vesterbro 381, 399, 401; — Vester-vold 203; — Vingaardstræde 203; — «Vinkanden» 74; — Vodroflund 228; — Vognmagergade 203; — Vægtergangen 75; — Østerport 191 f.; — Østervold 203.

Københavns Amts Krongods 235.
Købmænd 3, 5—41, 318, 547, 550, 563—570.
Køge 54, 230, 345, 444 f.; — Borgmester og Raad 144; — Glasbankevænge 138; — Graabrødre-

- kloster 144; — Hospitalet 346;
— Lovportestræde 138; — Magi-
stratens Stol 357; — Musæum 230,
444 f.; — Raadhus 83, 230 363;
— St. Gertruds Alter 140; — St.
Gertruds Kapel 138—145; — St.
Gertruds Kirkegaard 138, 140, 145;
— St. Gertrudsstræde 138; — St.
Karine Alter 143; — St. Nicolai
Kirke 79, 83, 140, 230, 341—
375, 450; — Skole 144, 353,
375; — Vor Frue Alter 140.
- Køge Bugt 22.
Køgegaardstolen 366 f.
Køkkeninspektører 291; — møddin-
ger 78.
Kølichen, Christian, Præst 380.
«Køneflager» 105.
- Labenwolf, Georg, Billedhugger 518.
Lage Bysvend 144.
Landalmmen i Sjælland 452—490.
Landsboforhold 80; — boreformer
234—289; — brugsmusæum 80,
225; — fysici 132; — gilde 273,
333; — inspektører 245—249,
251, 253—259, 261 f., 273 f., 276,
278, 280, 287, 335 f.; — maalere
278.
- Landsbyfællesskab 223; — dommer
96; — knægte 513.
Landsgrav, By 279, 283.
Landskrona 29, 580.
Landvæsenskommission 238, 241.
Lang, Magister 23.
Lange, Johan, Malersvend 176.
Langebæk, By 279.
Langenov, Jørgen, Købmand 569.
Langesø Skov 448.
Langhorst, Agathe 313; — Wilchinus,
Præst 312 f.
Larsen, Jørgen 154; — Knud, Maler
75.
Lassen, Hans, Violoncellist 206, 209;
— Præceptor 391.
Laursen, Søren, Savskærer 127.
Lausmann, Kristoffer, Buntmager 524.
Laversen, Hans 475; — Rasmus 474.
Lavrids Jyde 465; — Kok 520.
Lavridsdatter, Anne 481 f., 485 ff.
Lavridsen (Lauritzen), Hans 479 f;
— Jakob 478; — Jens 469; —
Jørgen 463 f.; — Klemmedt 478 f.;
— Mads, Graver 107; — Niels
468; — Ole 468, 475; — Ove,
Præst 308; — Peder 476; — Povel
485; — Svend 485.
- Lavsartikler 173 f., 362; — oldermænd
173, 362, 503, 511, 524, 540; —
væsen 173, 426; — enkelte Lav:
Danske Skomagere 436; — Hel-
singborg Skomagere 347, Snedkere
173 f.; — Helsingør Smede 173,
Snedkere 173 f.; — Kristiania
Snedkere 174; — København Bunt-
magere 524, Guldsmede 503, 511,
Murere og Stenhuggere 435 f.,
Silke-, Uld- og Klædekræmmere
146 f., Smede 540; — Køge Sko-
magere 347, Snedkere 362, 364;
— Malmø Skomagere 347; —
Stralsund Snedkere 173 f.
- Laxmand, Johannes, Bisp 142.
Ledreborg 84.
Ledøje Kirke 79.
Legater 162.
Legender 450.
Leger, François 440.
Lehe, Peter 316.
Lehn, Johan, Kirkeældste 317.
Lejermaalssager 460—464.
Lekkede 248, 252, 279.
Lensmænd 58, 92 f., 96—101, 104,
110 f., 125, 128, 185 f., 448 f.,
500.
Lente, Theodor, Kansler 192, 320.
Leonhard, Snedker 310.
Lerklinere 126 f.
Leth, Hans Sørensen, Hofpræst 23.
Liebenberg M., Præst 392 f.
Liefde, de, Jan, Skibschef 574—582.
Ligsten 79, 85, 321, 341, 346, 374.
Liisberg, H. C. Bering, Forfatter 4.
Lille-Valby 279.
Lindemann, Thomas, Professor 313,
316; — Ursula Cathrine 317, 320.
Lindersvold 222 f.; — Bøndergods
150—155.
Liske, Xavier, Forfatter 3.
Litle, Jon 231.
Lobedantz, Peter, Præst 176.
Lodehat, Peder Jensen, Bisp 63, 141.
Lolland 232.
Lolland-Falster 447.

- London, Tower 37.
 Lorensen, V., cand. 444.
 Lorentz, Johannes, Orgelbygger 313.
 Lorichs, Melchior, Kunstmaler 515.
 Lucus, Snedker 158.
 Lund 29; — Domkirke 29 f., 219 f.
 Lundby, J. Th., Ingeniør 43.
 Lunde, Peder, Borgmester 351; —
   Peter, Kirkevæрге 351.
 Lusesøn, Jens 461.
 Luxdorph, Ole Christensen, Præst
   368.
 Lübeck 64, 66 f.; — St. Gertruds
   Gilde 139.
 Lydpotter 79.
 Lykke, Frans 488; — Peder, Ærke-
   bisp 141 f.
 Lyngby Skole 383.
 Lyng Kirke 437.
 Lystagergaard 246, 251, 253.
 Lütken, Fr., Forfatter 265.
 Læger 4, 20, 167 f., 170 f., 428.
 Lærere 85, 168, 170, 173, 198, 308,
   377—402, 435, 438 f., 443.
 Løgmose 174 f.; — gaard 175.
 Løven, Skib 542.
 Løvenborg 230.

Maanedstjenere 178.
 Maansen, Mads 467.
 Mackeprang, M., Dr. phil. 54, 58,
   439.
 Mads Sejermager 537.
 Madsen, Anne 153; — Henning
   456; — Iver 153; — Jakob 188,
   193; — Jens 488; — Lauritz 7;
   — Peder 154; — Sakse 468 f.;
   — Strange, Købmand 568.
 Madtzen, Tønne, Borgmester 14.
 Magalotti, Lorenzo, Diplomat 3.
 Magasin, almindeligt 146—149.
 Maglemose 78.
 Magni, Petrus, Munk 303.
 Major, Johan Daniel, Læge 4.
 Malere 55, 75, 316, 341, 350, 362 ff.,
   366, 373, 415, 440, 443, 449 f.,
   515, 541, 543; — svende 176.
 Malberg, Peder 235.
 Malling-Hansen, R., Forstander 423.
 Malmø 29.
 Mander, v., Carel d. Y., Kunstmaler
   316.
 Maren, Per Raskes 482 ff., 486; —
   Sørens 458.
 Margrethe, dansk Dronning 63, 298,
   404—418, 444.
 Mariager, Hans, Kirkesanger 308.
 Maribo. Kirke 79; — Kloster 298
   —304.
 Markvorsen, Klavs 480.
 Marner 513.
 Marquart, Jakob, Guldsmed 533, 566.
 Mars, Hans, Kirkeforstander 318 f.
 Marsvin, Ellen 498 f.
 Martini, Chr. Ludv., Apoteker 76.
 Massebek, Henrik, Købmand 569.
 Mathiesen, Aage, Arkitekt 133.
 Mathis, Vandkunstner 501.
 Mathæi, Johannes, Munk 303 f.
 Matthias, Ærkehertug af Østrig 505.
 Matthiassen, Jørgen, Kirkeforstander
   313.
 Mattis Smed 59; — Væver 471 ff.
 Mattisen, Albert 471.
 Mede, v. der, Vilhelm, Skræder 521.
 Meersch, van der, Familie 5; —
   Købmand 3, 5—41.
 Meisse, Hans, Vandkunstner 501.
 Mejborg, R., Forfatter 58.
 Mejerier 247, 252.
 Melanchton, Filip 56.
 Menagerier 26.
 Menger, Glaskræmmer 539.
 Mennoniter 6, 24.
 Merker, Cort 322; — Magdalene 322.
 Merløse Herred 230; — Mølle 104,
   107, 111.
 Messer 143; — hagel 309, 324.
 Messingkroner 310, 318 f.
 Mesterman 375.
 Metalstøberi 306.
 Metheløse 93.
 Mette Knuds 464.
 Meusen, Markus, Juvelér 504.
 Meyer (de Meyer), Berend, Præst
   308—311; — Hansken, Kammer-
   tjener 539; — Mathias 73; —
   Peter, Kirkeforstander 309; —
   Peter, Maler 541.
 Midou, Robert, Stenhugger 163 f.
 Mieltkander 539.
 Mikkell Vandkunstner 501.
 Mikkelsdatter, Bodil 463 f.; — Inger
   308.

- Mikkelsen, Hans 467.
 Mindebog 305—324; — eg 437.
 Mindesmærker 78 f., 156, 158—165,
 177 f., 224 f., 320, 322, 341, 343,
 368—374, 436 f., 445, 450, 518,
 566, 569 ff., 572 f.
 Misvæxt 150—155, 222 f.
 Moderdord 481—487.
 Mohr, David, Kirkeforstander 309 ff.
 Molesworth, Gesandt 1, 5.
 Moll, Diderich, Maler 543.
 Mollerup, Direktør 43, 84, 230.
 Moltke, A. G., Greve 87, 243 f.,
 248, 255 f., 433; — Overauditor
 133.
 Monaco, Lorenzo, Kunstmaler 415.
 Monrad, D. G., Magister 401.
 Monsen, Peder, Kirkeværge 351; —
 Peder, Raadmand 352.
 Morgener, Hans, Kirkeforstander
 317 f.
 Moridsen, Niels 126.
 Morrødder 560.
 Morten Pottemager 375; — Skræder
 466 f.
 Mortensdatter, Geske 308.
 Mortensen, Hans 473; — Jens 455 f.,
 471 ff.; — Jens, Lærer 396 ff.;
 — Jens, Salpetersyder 110; —
 Peder 153.
 Moryson, Fynes 410, 418.
 Moth, Sofie Amalie, Grevinde 23.
 Multerpass, Didrik, Kirkeforstander
 311, 313.
 Mumme, Henrik, Købmand 564; —
 Frue 564.
 Munk, Ebbe, Lensmand 96; — Kir-
 stine 498 f., 534; — Peder, Marsk
 508; — Peder, Rigsadmiral 183.
 Munke 299—304.
 Murbrækkere 129.
 Murere 59, 108, 126 f., 184, 188,
 383, 435 f.
 Musikdirektører 206, 214, 216; —
 instrumenter 354.
 Musæer 79 f., 83, 86, 133 f., 158,
 174 f., 224 f., 228, 230 f., 233,
 341 f., 345, 423 f., 430 f., 434,
 436—440, 442—447.
 Müller, Frantz Henrich, Materialist
 424; — S., Musæumsdirektør 224.
 Mynster, Dr. 433.
 Mynter, Hans 517.
 Møde, kirkehistorisk 84.
 Møen 78, 231.
 Møllehus 133.
 Møller 86, 94, 97, 99, 101 f., 104,
 106—112, 122 ff., 500 f., 509.
 Møller, Erik Pedersen, Bygmester
 175; — Jakob, Borgmester 566;
 — Wichmann, Kirkeforstander 315.
 Mønbo, Jens 474, 476 f.
 Mønsterplads 484.
 Mønstringer 198.
 Møntfund 231; — mestere 319 f.,
 509, 515, 517 f.
 Mørup 339.
 Møsser (v. Møsen, Mørtsen, Mørsen),
 Henrik, Isenkræmmer 564.
 Møsting, Præsident 399.
 Naadsensaar 201.
 Naarden 6.
 Nachtegall, Gymnastiklærer 400.
 Nakskov Kirke 232.
 Nedbrydninger 67, 86, 129.
 Nederlændere 160, 163.
 Neovinus, Theophilus, tysk Skole-
 mester 308.
 Nes, van, Aert, Skibschef 574 ff., 577 f.,
 580 ff.; — Jan, Admiral 581 f.
 Nethboe, Jens Hansen, Degn 379.
 Neu-Berlin 447.
 Nibeiser, Diderich, Juvelér 504.
 Nicolaisen, Chr., Forfatter 218—222.
 Niels Graver 121; — Murbrækker
 129; — Remsnider 535; — Skræ-
 der 454 f.; — Tømmermand 104.
 Nielsdatter, Sidsel 459 f.
 Nielsen, Anders 456; — Anders,
 Ridder 417; — Bertel, Degn 460,
 462; — Christen 153; — Hans
 454, 488; — Hans, Købmand
 568; — Jens 476, 488 f.; — Jens,
 Knivsmed 540; — Jens, Synsmand
 115; — Jørgen, Snedker 362; —
 Kristen 468, 476; — Luches
 (Lucius) 479 ff.; — Mikkkel 478 f.;
 — Mikkkel, Købmand 565; — Peder
 488 ff.; — Peder, Byfoged 352; —
 Peder, Synsmand 115; — Strange,
 Købmand 568; — Søren, do. 568.
 Nikolaus af Myra 356.
 Nonner 220, 301 f.

- Nordiska spelen 432.
 Novaja Zemlja 19.
 Ny Amager 377.
 Nyborg 14; — Dyrehave 14; —
 St. Gertrudsstiftelse 139.
 Nyemand, Jørgen, Teltmager 541.
 Nyerup, Rasmus, Professor 423, 438.
 Ny Hollænderby 377; — København
 192.
 Nykøbing p. S. 445 f.; — Kirke 446.
 Nylarsker 79.
 Nyrop, Kr., Forfatter 4; — M., Arki-
 tekt 84.
 Nysted 232.
 Næringsfrihed 426.
 Næsby 282.
 Næstved 301, 446; — St. Peterskirke
 231.
 Nørre Jernløse Mølle 106, 110, 122.
Ob, Flod 36.
 Oksen, Thomas, Kirkeældste 305,
 319, 322.
 Odense 13 f.; — Apotek 77, 557;
 — Frue Kirke 85; — Graabrødre-
 kirke 449; — Gymnasie 7; —
 Kommune 85; — St. Gertruds-
 gilde 139; — St. Hanskirke 566;
 — St. Knudskirke 449, 538; —
 Vandkunst 501; — Vesterport 447.
 Odsing, Anna 456, 458.
 Oeder, G. C., Statsøkonom 249, 262 ff.,
 266 f., 284 f.
 Oehenschläger, A., Digter 391.
 Oggerin, Johan, Perlestikker 522.
 Ohmecher, Vandkunstner 501.
 Olaf, Bisp af Bergen 142.
 Olafsen, Jon, Bøsseskytte 57.
 Olavus, Munk 301 f.
 Oldsagskommission 423, 437.
 Ole Smed 477 ff.
 Olesdatter, Kristene 476.
 Olesen, Anders 472 f.; — Jens 481,
 486; — Lavrids 482.
 Ollerup 247.
 Olrik, Hans, Professor 444.
 Olsen, Bernhard, Direktør 56, 225;
 — Emilie 401; — Hans 479 ff.;
 — Jens, Raadmand 143; — Jep
 454 f.; — Mads 488 f.; — Niels
 454; — Niels, Raadmand 144;
 — Ole 480 f.
 Oluf, dansk Prins 408; — Ærkebisop
 i Trondhjem 142.
 Olufsen, Bjørn, Væbner 140 f.; —
 Niels 153 f.
 Opdam, Admiral, se Wassenaer.
 Oprør 65 f.
 Organister 209, 309 f., 313.
 Orgler 25, 322, 341, 343, 351; —
 byggere 313, 321 f., 539.
 Orlogslaade, engelsk 19.
 Ornebjærg 247, 253, 283.
 Osvald Drejer 514, 539, 571.
 Ottersen, Lyder, Agent 569.
 Ottestrup 279.
 Oxenstierna, Axel, Greve 16.
Palladius, Petrus, Bisp 56.
 Pallesen, Thomis, Borgmester 347,
 351.
 Palmevænget 329, 335, 338.
 Palsrok 524, 526.
 Papenheim, von, Alexander Rabe,
 Lensmand 93, 96—100, 110 f.,
 125, 128.
 Papirmøller 500 f., 559.
 Paran, Fredrik, Tjener 17.
 Parsberg, Niels 124; — Tønne 307.
 Passow, Jochum, Sukkerbager 558.
 Paturson, Folketingsmand 86.
 Paulli, Peder, Perlestikker 522, 532.
 Pax, Christoffer, se von Festenberg,
 C.; — Mogens, Slotsbefalingsmand
 96—100, 114.
 Pebringegaard (Falkensten) 246, 251,
 254, 262, 275, 279, 283.
 Peder Bonde 456; — Diakon 142;
 — Landsknægt 513; — Nar 513;
 — Perlestikker 522; — Pottemager
 538.
 Pedersborg Kirke 231.
 Pedersdatter, Anne 374; — Botilda,
 Nonne 301 f.; — Gundel 483,
 487; — Karen 480; — Kirstine
 480; — Kristina, Nonne 302; —
 Sara 379.
 Pedersen, Anders 458; — Anders,
 Kallunmand 74; — Hans 154,
 458 ff.; — Hans, Oldermænd 503,
 511; — Hans, Skibstørrer 75;
 — Isak, Alrunelægger 73; — Jakob
 460, 462; — Jens 154, 458 f.,
 476, 479 ff.; — Jens, Snedker

- 103, 105, 115, 118; — Jørgen 478; — Karl, Apoteker 424; — Kristoffer, Ridefoged 108 f.; — Lars 153; — Laurits, Lærer 173; — Lavrids, Præst 306 ff.; — Michel 75; — Niels 153; — Niels, Købmand 564 ff.; — Oluf, Raadmand 352; — Peder, Borgmester 351 f., 355, 367 ff., 372, 374; — Povl 367; — Povl, Købmand 568; — Rasmus 374; — Rasmus, Købmand 568; — V., Apoteker 424.
- Peiter Snedker 366.
«Peiters Nye Mark» 247.
Pellemønte (Skænderi) 459, 473 f., 486.
Per Hugger 484.
Perendz, Klavs, Agent 569.
Perlestikkere 522, 532.
Persen, Per 463; — Rasmus 481—487; — Søren 488 f.
Pest 309.
Peter den store, Zsar 25; — Maler 350, 363.
Petersen, H. P., Formand 433; — Henry, Musæumsdirektør 164; — Isak, Agent 569; — Joris, Kirkeforstander 309 f., 313; — Jürgen, Kirkeældste 310 f.; — Magnus, Professor 232; — Wulf, Kirkeforstander 322.
Petri, Gervinus, Generalkonfessor 304.
Pfeiff, Daniel, Præst 316, 318.
Pflugmacher, G. M., Apoteker 424; — J. P., do. 424.
Philip, Charles 411.
Pibehusmagere 73.
Pierre af Luxemburg, Kardinal 415.
Pilealleens Skole 377—403.
Pilegrimme 142.
Plato, Claus, Snedker 362.
Plattenslagere 496.
Plessen, v., Familie 338 f.; — Carl Adolf, Kammerherre 326—338; — Carl Adolf, Overkammerherre 325; — Christian Frederik, Kammerherre 325 ff., 329 f., 335, 337; — Christian Ludvig, Gehejmerraad 325; — Christian Ludvig Scheel, Gehejmerraad 325, 327 ff., 332—337; — Elisabeth Christine 326; — Frederik Christian, General 325, 327, 329; — Mogens Scheel, Overceremonimester 325.
Plu, Matthias, Perlestikker 522.
Plum, Klavs, Hofskræder 521, 531 f.
Podlitz, Melchior, Hofskræder 519 f.
Polke, Ludvig, Inspektør 422.
Pop, Vilum, Tolk 524.
Porcellænstilvirkning 86 f.
Porse, Anders 488 ff.
Posierarbejde 517.
Possementmagere 522.
Post, Johan, Guldsmed 518.
Pothouf, Henrik, Vinhandler 564.
Pottemagere 375 f., 451, 538.
Poul Billedhugger 364; — Kleinsmed 164; — Skomager 467.
Povelsen, Erik 459; — Hans 144, 454—458; — Ole 478 f.; — Povel, Etatsraad 400; — Student 400 f.
Pramførere 220.
Preus (Preudz, Prydtz), Antonius, Apoteker 557 f.
Prinsens Amager 377.
Printzenskiold, Kommandant 170; — visen 447.
Priorer 79.
Prosper, Præst 142.
Prytz, Klavs, Agent 569.
Præceptorer, se Lærere.
Præster 6 f., 23, 142 f., 152, 169, 172, 175 f., 306—313, 316 ff., 320, 322 f., 368, 372 f., 378—385, 388 f., 391 f., 400, 444, 460—464; — gaarde 168, 231, 317, 380—383, 446; — hadere 57; — historie 448.
Præstø Kirke 85, 231, 446.
Pug, Peder, Savskærer 107.
Pus (Pyt) 455.
- Q**videti, Johan Baptista, Herold 570 ff.
Quiqueran-Beaujeu, Familie 4.
- R**aadhuse 81, 83, 228, 230, 363; — mænd 75, 143 f., 351 f., 372, 374.
Raadt(Raade), Hans, Guldsmed 502 f., 506, 512 f.
Rahbek, K. L., Professor 399.
Rakker 126, 195.
Ramel, Henrik 512.

- Ramsing, Brun, Købmand 566; — H. U., Kaptajn 443.
- Randel, Kammermusikus 216 f.
- Rantzau, Breide 497; — Frantz, Statholder 309, 311; — Hans, Greve 235.
- Rantzau-Ascheberg, S. C., Rigsgreve 284.
- Rappenborg 246, 251, 253, 283.
- Rasmusdatter, Anna 372; — Margrete 373.
- Rassussen, Anders 469 f.; — Hans 460 f.; — Isak, Murmester 184; — Niels 153; — Niels, Synsmand 115; — Søren 478; — Søren, Pottemager 375.
- Ravnstrup 235.
- Reberbaner 391, 519.
- Reenberg, Morten, Stiftsprovst 380.
- Reersø 446.
- Reetz, Frederik, Befalingsmand 96 ff.
- Reformationshistorie 232.
- «Regiment» 513 f.
- Regnard, Jens François, Digter 4.
- Reich, Valentin, Bogbinder 546.
- Reineke, Hendrik 355.
- Reisz, Dr. 433.
- Rejsebeskrivelser 1—41.
- Rektorer 167, 368; — bolig 230.
- Remmesnider, Mikkel Nielsen, Købmand 564.
- Remsnidere 535 f.
- Rennemann, Chr. Albert, Amtskriver 152.
- Rentemestre 311, 318 f.; — skrivere 57.
- Rentz, Nicolai, Kirkeforstander 315 f.
- Resen, Bisp 311.
- Reval, Marienthals Kloster 299, 303.
- Reventlow, Conrad 4; — Ditlev 243 f.; — Sofie Amalie 4.
- Reverdil, E., Kabinetsekretær 241 f.
- «Revler» 106.
- Ribbers, Abigael 368.
- Riber, Hans Pedersen, Ridefoged 115; — Jens Hansen 367 f.
- Riberhus 112.
- Ricardus, Jakob, Skomager 522.
- Riffelbevægelsen 431.
- Ringkøbing, Apotek 77.
- Ringrenden 543, 558.
- Ringsted 39; — Kirke 40.
- Rocke, Paul, Borgmester 36 f.
- Rode, Helmer, Købmand 564; — Jens, Snedker 362; — Steffen, Silkekrammer 310.
- Roggentin, Henrik, Oldermand 524; — Klavs 524.
- Rolsmose 107 f.
- Rosbæk, Gaard 514.
- Rose, Herman, Urtekrammer 566.
- Rosenfeld 252.
- Rosenobler 514.
- Rosenkjær, H. N., Kommunalærer 50, 227, 438 f., 443.
- Rosenkrantz, Birgitte 355; — F. C., Minister 285.
- Rosenov, Gertrud 568; — Hans, Agent 568.
- Rosenvinge, Henrik Mogensen, Borgmester 162.
- Roskilde, Domapotek 77; — Domkirke 406, 408, 417, 444; — Helligkors Kilde 230; — Kilder 230, 444; — Klosterhusstræde 444; — St. Ibs Kirke 307; — Klostre 230, 444; — Sortebrødre-kloster 444; — Vor Frue Kirke 230.
- Rud, Birgitte 366.
- Ruiner, se Fortidslevninger.
- Rulle (o: Rønne) 168.
- Rumbler, Paulus 515, 517.
- Runer 78, 84.
- Runesten 232.
- Rusvorm, Klavs, Drabanthøvedsmand 508.
- de Ruyter, M., Admiral 14 f.
- Rüggemann (Rygmand), Hans, Skræder 521.
- Ryning, Gerhardus, Munk 299—302; — Peter, Foged 300.
- Rytterskoler 379, 382 ff.
- Rützow, Peder 338.
- Rødovre 379.
- Rønne 168 f.; — Natvægtene 447; — Teater 168 f.
- Rønne, Sv., Konservator 341.
- Rønninge-Søgaard 300.
- Rønnov, Eiler 232.
- Rørby, Kirke 437.
- Sadelmagere 496, 535.
- Sadolin, Hans, Præst 6 f.

- Sallerup 252.
 Sallingen, v., Simon, Købmand 550, 564, 566.
 Salpeterlade 110; — sydere 110.
 Saltholm, kgl. Sten-Brækkeri 383.
 Saltværk 500.
 Saltø 325.
 Salzburg, v., Jørgen Arlett, Buntmager 524; — Kaspar Kastorp, Apoteker 557.
 Samfleet (Sambfliid), Hans, Kontrafejer 515 f.
 Samfund, bornholmsk 166 f.; — for Jyllands Hist. og Topogr. 166; — for Østifternes Hist. og Topogr. 166, 583.
 Samfundsforhold 77, 223 f.
 Sandflugt 444.
 Sandfort, Valrav, Købmand 564, 566.
 Savskærere 107, 127.
 Saxtorph, Dr. 433.
 Schack, Hans, Feltherre 14; — Amtsprøbst 400.
 Schack-Rathlou, J. O., Finansdeputeret 241, 244, 285.
 Schall, C., Musikdirektør, 206, 214, 216.
 Scharvin, Lauritz Rasmussen, Præst 152.
 Scheel (Skel), Albert, Rigsadmiral 199; — Jørgen 243 f.; — Kristen, Rigsraad 93, 366; — Greve 436; — Kammerjunker 239.
 Schenck, Rudolf, Friherre 505.
 Schilder, von, Merete Sophie 150—154; — Rabe, Oberst 150.
 Schimmelman, H. C., Minister 238, 242 ff., 250, 278, 285, 287.
 Schovelin, Kontorchef 428.
 Schrader, Johan, Kirkeforstander 309.
 Schrot, Hans, Sejermager 537.
 Schrum, L., Borgmester 85.
 Schröder, Abel, Alterbygger 364; — Lorentz, Organist 313.
 Schultz, Martin, Kirkeforstander 309 ff., 315 f.
 Schup, Heinrich, Kirkeældste 305, 322.
 Schwint, Villum, Blytækker 311.
 Schytte, Hans, Kunstmaler 449 f.
 Schøller, Christen Casparsen, Borgmester 368, 370, 372 f.; — Rasmus Christensen, Kancelliraad 368.
 Schøllerske Stol 343.
 Secher, V., Rigsarkivar 441.
 Seefeld, Jørgen, Slotsbefalingsmand 109.
 Seip, Landinspektør 278, 335.
 Sejermagere 536 ff.
 Selcke, Markus, Kirkeforstander 318 f.
 Selsø 327.
 Series pastorum 305.
 Serridslev 228, 306.
 Seyd, Bo 140; — Mærde 140.
 Siassius, Hilarius, Præst 322 f.
 Sibe, Johan, Sejermager 537.
 Sidse Jenses 455.
 Sildefiskerier 219, 221 f.
 Simmerbølle Kirke 233.
 Silkekræmmere 146 f., 310.
 Sjølegaver 417.
 Sjælland 82—85, 229 ff., 443—446.
 Skaaning, Johan 153.
 Skanderborg, Slot 560 f.; — Vandkunst 501.
 Skanør, Peder 466 f.
 Skave, Niels, Bisp 446.
 Skibby Kirke 83, 437.
 Skibe 9, 39, 516, 542.
 Skibstømrere 75.
 Skippere 39; — boder 184, 201.
 Skiver 542.
 Skivholm, Peder Christensen, Præst 368.
 Skodborghus 92.
 Skoler 82, 144, 156, 162, 190 f., 353, 375, 377—403, 565; — direktion 394; — komedie 354; — kommission 393—396, 398; — mestere, se Lærere; — reformer 400.
 Skomagere 347, 436, 467, 494, 522.
 Skorstensfejere 126.
 Skotrok 391.
 Skotte, Hans 477 ff.
 Skout 378.
 Skove 97 f., 100, 102, 111, 252, 254, 335, 448.
 Skovgaard 246, 251.
 Skovgaard, Hans 558.
 Skovridere 339.
 Skovsø, By 279, 283.
 «Skruen» 107.

- Skrædere 454 f., 465 ff., 519 ff., 531 f.
 Skuespillere 169 f.
 Skydehøjsgaard 444.
 Skyrmand (Schyrmand), Gert, Købmand 564.
 Skæbnetro 454.
 Skæferi 561.
 Skændsel (Skænderi), 465 ff., 478.
 Skørsack (Skiøt Sack, Schørsack), Laurids, Sejermager 537 f.
 Slagelse, Hospital 76.
 Slagsmaal 465 ff.
 Slangerup, Klosteret 417.
 Smede 59, 75, 105, 113, 117, 126, 164, 173, 375, 477 ff., 540.
 Smidt, C. M., Arkitekt 444 f.
 Snedkere 103, 105, 115, 118, 126, 158, 173 f., 310, 355, 362, 364, 366.
 Snerthinge 279.
 Snighandel 149.
 Solbilledstenen 436.
 Solbjerg 306, 377.
 Soldateruvæsen 469—473.
 Sofie (Sophie) af Mecklenburg, dansk Dronning 505, 512, 532, 570; — Amalie, do 406; — Hedeveg, Prinsesse 325.
 Sonck, Kaptajn 580.
 Soransk Samfund 84.
 Sorø, Akademi 298; — Apotek 76 f.; — Kirke 230; — Kloster 446.
 «Spanddage» 273.
 Spanien 34, 444, 518, 570.
 Sparekasser 427 ff., 434; — direktører 342.
 Sparre, Jens 185.
 Specerier 558 f.
 Sperling, Otto, Dr. 313.
 Spisebod 200.
 Sponholt (Spaanolt Hus) 501.
 Sporemager, Rasmus, Købmand 565.
 Sprettingegaard 256.
 Springvand 11, 318, 501, 518.
 Sprogø 18—21, 40; — Slot 20.
 Stampemøller 500.
 Statsgæld 286 f.
 Stavanger, Lars, Kaptajnlieutenant 75.
 Stavnsbaand 270.
 Stavnshøjene 444.
 Stednavne 30.
 Steenholm, Nicolaj, Skoleholder 394, 396 f.
 Steenwinkel, Hans, Bygmester 307.
 Steffensen, Niels 126; — V., Konservator 225, 341.
 Stege, Kirken 446; — St. Gertrudsstiftelse 139.
 Stein, V., Professor 426.
 Stemann (v. Stemann), Familie 309; — Johan, Præst 309 f.; — V., Stiftsbefalingsmand 79.
 Stenalderbaad 436.
 Stenbock, Gustaf Otto, Greve 16.
 Stenhuggere 66, 163 f., 435 f.
 Stenmagle, Præstegaarden 446.
 Stensdatter, Kristina, Nonne 301 f.
 Stensell, Sejermager 536.
 Stev, Hans 456.
 Stevns Klint 85, 231.
 Stillesben 475.
 Stockholm, St. Gertruds Gilde 139.
 Storck, Professor 84, 229.
 Store Bælt 39; — Heddinge 231; — Magleby 25, 219 f.
 Stralendorf, v., Hans, Hofmarskal 538, 542.
 Strandmøllen 86, 501.
 Struensee, I. F., Minister 278, 284.
 Strøby 446.
 Stuart, William, Gesandt 505.
 Stubbekøbing, Kirke 232.
 Studehandel 6, 13.
 Studenter 400 f.
 Stykkestøberier 500.
 Støfnæs (Sokkelunds) Herred 227.
 Stør, Simon, Købmand 569.
 Sukkerbagere 558; — fabriker, de danske 428.
 Sulzbach, Philip 14.
 Sunesen, Peder, Bisp 64.
 Surbæk, Simon, Købmand 564 f.
 Susaaen 84.
 Svab, Hans, Kontrafejer 515 f.
 Svaneorden 510.
 Svaning, Hans, Historiograf 57.
 Svend Estridsen 227.
 Svend Pottemager 375.
 Svendborg, Frue Kirke 79; — Nikolaj Kirke 79, 86.
 Svenskere 7, 14, 38 f., 360, 445, 448, 574—582.
 Sverisen, Hans 347.
 Sværdfe gere 540.
 Svømmrekonkurrence 432.

- Sydevert, Lennicken Perlestikkerske 522.
 Synsmænd 115.
 Syon, Kloster 303.
 Sælhunde 295.
 Søkilde, Niels Rasmussen, Forfatter 80.
 Sømandskoloni 178.
 Sønderby, Kirke 232
 Sønderjylland 428.
 Søndagsskole 401.
 Sønderup 247.
 Søren Guldsmed 503.
 Sørensdatter, Maren 480.
 Sørensen, Anders 469, 484, 487; — Hans 473—476; — Jens 469; — Lavrids 468; — Mads 465, 477 f.; — N. Juel, Adjunkt 167; — Niels, Købmand 568; — Peder, Tømmermester 383; — Rasmus 474 f.; — Rasmus, Raadmand 352, 372; — Søren, Snedker 362.
 Sørninge, Skov 111.
 Sørøvere 293.
 Taarnborggaard (Taarnholm), 251 f., 275, 279.
 Taarnborg Kobbøl 246.
 Taarnby Kirke 230.
 Tapetmager 75.
 Tarnov, Johannes, Præst 317 f.; — Ursula Cathrine 317, 320; — Professor theol. 317.
 Tectum 560.
 Tegnér, Elof 3, 5.
 Teilmann, Godsejer 236.
 Teltmagere 541.
 Terlon, Gesandt 10.
 Terski, v. der, Adam, Hertug 507.
 Tersløsegaard 84, 446.
 Teutenberg, Friherre, se Schenck, Rudolf.
 Theatre 168 f.
 Thenacker, Købmand 569.
 Thienen, v., Elisabeth Christine 326.
 Thies, Franciscus. Juvelér 504.
 Thiset, A., Arkivar 69.
 Thisted, N. H., Typograf 425.
 Thomas, Bisp af Ørkenøerne 142; — Billedhugger 519.
 Thomsen (Tomsen, Tommesen), Peder, Købmand 568; — Peder, Remsnider 536; — W., Kommuelæge 428; — Konferensraad 423.
 Thorvaldsen, B., Billedhugger 81.
 Thott, Otto 256.
 Thura, Laurids, Præst 378 f.; — Arkitekt 433.
 Thury, de, Pierre, Billedhugger 444.
 Thygesen, Justitsraad 240.
 Tibirke Kirke 444.
 Tidsvilde 444.
 Tietgen, C. F. 428.
 Timian, Jørgen, Murmester 184, 188.
 Timm, Drude 373; — Reinhold 373.
 Timmermand, Dorethea 27; — Jakob 27.
 Tobakspinderier 391.
 Toldsted Kro 13.
 Tolck 524.
 Topografi 80, 226—233, 438—448.
 Torkildsen, Kristiern, Prior 79.
 Torstensonfejde 189.
 Tostethorp 93.
 Tostrup, Kirke 437; — Mølle 112.
 Traktater 62.
 Trampe (v. Trampe), Adam Frederik, Generallieutenant 175; — Anna Elisabeth, Komtesse 175; — Charlotte Amalia, Generalinde 175; — Conrad, Greve 175; — Frederikke Lovise, Komtesse 175; — Philip Ditlev 175; — Sophia Amalia, Grevinde 175; — Sophia Hedeveg, Komtesse 175 f.; — Susanne Elisabeth 175.
 Trandberg, Prædikant 172.
 Trepka, Chr. Fr., Major 208.
 Troels-Lund, Forfatter 84.
 Trolde 29.
 Troldhättan 37.
 Trolle, Herluf 156—165, 229, 369; — Jakob, Ridder 160.
 Troschell, Michael Carl, Klokketøber 572 f.
 Trudsen, Niels, Guldsmed 503, 513 f.
 Truss Haupt, Jakob, Skræder 521.
 Træhest 122.
 Træsur 535.
 Tudse, Landsby 91.
 Tuesen, Morten, Borgmester 445.
 Tunneler 228.
 Turnering 571.
 Tveje-Merløse, Kirken 446.

- Tygesen, Hans 153; — Oluf 467.
 Typografer 425.
 Tyremie 467.
 Tysk, Hans 451.
 Tyverisag 225.
 Tækkemænd 126 f.
 Tømrere 104, 120, 126 f., 175, 383.
- Udgravninger** 42—70, 133, 138, 228, 440, 445.
 Udnævn 199.
 Udskiftning 253, 280, 331.
 Udskrivninger 178, 180 f., 183, 185, 187, 199.
 Udstillinger 443.
 Udstykning 234 f., 263 ff., 267.
 Udvisning 333.
 Ugerup, Arvid 524.
 Uglelie 279.
 Uldall, F., Arkitekt 224.
 Uldkræmmere 146 f.
 Ulf Jarl 406.
 Ulfeldt, Corfitz, Rigshovmester 311, 313, 316, 517; — Kristoffer, Rigsraad 188; — Laurits, Schoutbynacht 368; — Leonora Christina 55; — Niels Jepsen, Bisp 63.
 Ulfstand, Gregers 524.
 Ulfsthorp 93.
 Ulrik, Prins 311, 532.
 Ulrika Eleonora, Dronning 4.
 Ulve 8, 32, 35.
 «Umbstående» 174.
 Ungersk Guld 506.
 Unna, v. (Unna), Willom, Apoteker 558; — Willum, do. 557.
 Upsala, Domkapitlet 404; — Domkirken 404.
 Urne, Axel, Landsdommer 96; — Ejler, Lensmand 93, 96 f.; — Merete Sophie 150—154, 222 f.
 Urtehaver 183 f.; — kræmmere 558, 565 f.
 Ussing, J. L., Professor 79.
- Vadstena Kloster** 298—302.
 Valby 306, 379 f.; — Skole 383, 396.
 Valdemar Atterdag 411.
 Valløby Kirke 355.
 Vallø Kirkegaard 85.
- Vandkunst, se Springvand; — kunstnere 501; — ledninger 501; — port 198; — stue 106 f., 122, 136.
 Vanrøgt af Børn 454—460.
 Vara, de, Antonius, Fjermager 523.
 Varbergs Belejring 516; — Slot 538.
 Varkulio, Peter 562.
 Vas, Vilhelm, Skræder 521.
 Vasa, Karl 300; — Kristiern Nielsen, Rigsdrost 300.
 Vedbynørre 247, 253, 279, 283.
 Vedbysønder 252 f.
 Vejleby 224.
 Vemmetofte 85, 231, 255 f., 273, 325.
 Verhaaf, Kommandør 579, 582.
 Vester-Aaby Brugsforening 429.
 Vester Amager 377.
 Vestermarken 336.
 Vibe, Jens, Købmand 564.
 Viffert, Axel 19.
 Vig (By) 224.
 Vigerslev 306, 379.
 Vikingeliv 221, 232.
 Vilde Dyr 26.
 Vilhelm I, Prins af Oranien 517; — III, engelsk Konge 23; — Bisp 227.
 Villum Pottemager 375.
 «Vinde, de fire», hollandsk Skib 9.
 «Vindskeer» 106.
 Vindueskurve 541.
 Vingaard, Mads, Bogtrykker 545.
 Vingesten 562.
 Vinhandlere 205—216, 564; — sorter 551—554.
 Violoncellister 204—217.
 Visnund 467.
 Vissenbjerg, Kirken 448.
 Voigt (v. Voigt), Oberstlieutenant 421; — Slotsforvalter 399.
 Vognkarle 220.
 Volde 425 f.; — mestere 187 f.
 Vordingborg, Domæne 234—289; — Hovedgaard 247, 252 f.; — Kirke 84; — Slotskapel 231; — Slotsruin 231, 446.
 Vriendt, de, Cornelius, Billedhugger 518.
 Vægttere 197, 447.
 «Værelse» 92.

- Værtshuse, se Gæstgivergaarde.
 Væver 154, 471 ff.
 Vølkers, Johan, Landinspektør 245
 —249, 251, 253 ff., 278.
- Waagepetersen, Chr.**, Vinhandler 205
 —216.
- Wad, G. L., Arkivar 168.
 Waldkirck, Henrik, Bogfører 546.
 Wale, de (Val, Wahl), Klavs Jakob-
 sen, Hattemager 523, 543.
 Walkendorff, Henning, Lensmand
 448 f.; — Jørgen, do. 92 f.; —
 Kristoffer 541.
 «Wallen» 174.
 Walter, Hans, Kirkeforstander 309.
 Wassenaer, Admiral 38, 574—582.
 Wasserschlebe, J., Deputeret 242.
 Weber, Peter Fr., Lærer 400 ff.
 Wedden, v., Engelbret, Teltmager
 541.
 Weinreich, Præst 392.
 Weischer, Albert 389 f.; — Johannes
 Castan, Skoleholder 383—391.
 Welde, van de, Willem 82.
 Wendtzke, Peder, Apoteker 558
 Werden, v., Ludvig, Hofsinde 542.
 Werdum, von, Ulrich, Æventyrer 3.
 Wesell Kleinsmed 375.
 Wessel, v., Lomeral, Sværdfejer 540.
 Westergaard, Harald, Professor 72 f.,
 428.
 Westerholdt, Landinspektør 249, 251,
 253, 255.
 Westhofen, van, Willich, Kannik 168.
 Weyse, C. E. F., Komponist 209 f.
 Wibe, Jacob T., Skoleholder 390 ff.
 Wichmand, Johan, Agent 569.
 Wick, v., Johannes 515, 517.
 Wincke (Vincke), Burchart, Guld-
 med 502; — Hans Christian, do.
 502.
 Wind, Jørgen, Rentemester 311.
 Winkler, Mogens, Guldsmid 513.
 Winsløw, Carl, Skuespiller 169; —
 Lars, Præst 169; — Dr. 433.
 Winstrup, Peder, Bisp 545.
- With, Amtsforvalter 130—133; —
 Dr. 433.
 Withusen, Dr. 433.
 Witt, de, Jan 15; — Witte C., Vice-
 admiral 38 f., 579 f., 582.
 Witte, Jørgen, Kirkeforstander 316 f.
 Wleischer, Hans 501.
 Wolder, Gjertrud, Kræmmerenke
 147 ff.
 Wolfsen (Wolffsen), Joh. 3; — Kasper,
 Toldinspektør 169.
 Worm, C., Bisp 379; — Jørgen Ernst,
 Kammerjunker 554.
 Worsaae, Kammerherre 423.
 Wrangel, General 579 f.
 Würden, v., Hans, Drabant 514.
- Zacharias, Plattenslager 496.
 Zachæi, Michael, Kantor 317.
 Zahrtmann, M. K., Læge 167 f., 170 f.
 Zara, v. der, Johan G., Billedsnider
 507, 519.
 Zecher (Sax) 480.
 Ziegler, Cathrine Ottmar 319; —
 Melkior 319.
 Ziemers, Anna 321.
 Zimmer 524.
 Zingelen, Kanal 32.
 Zinn, I. L., Agent 226 f.
 Zitert, Herman 451.
 Zsarer 25.
 Zünft 173.
- Æreskæde** 315.
 Ærø 196.
 Æventyrere 3.
- Øgklop** 482.
 Øland, Borgholm 300.
 Ølsorter 555 f.
 Øresund 37 ff.; — told 37, 83; —
 Søslog i 574—582.
 Ørsted, A. N., cand. polyt. 426; —
 Anders Sandø 76; — Hans Chri-
 stian 76; — S. Chr., Apoteker 76.
 Øster-Egede, Kirke 85.
 Øxenudførsel 12 f.